

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Den centrale del af Haderslev 1585.

Udsnit af Braunius' Theatrum Urbium.

*Bag torvet ses domkirken. Den høje bygning til venstre for kirken er den lutherske præsteskole.
Uden for Sønderport ligger hertug Hans' Hospital med takkede gavle.*

DANMARK FØR OG NU

VEST- OG SYDJYLLAND

HASSINGS FORLAG

DANMARK

FØR OG NU

DANMARK

FØR OG NU

REDIGERET AF

JOHANNES BRØNDSTED

UNDER MEDVIRKEN AF

SVEND AAKJÆR og JENS SØLVSTEN

VEST- OG SYDJYLLAND

RINGKØBING . RIBE

HADERSLEV . TØNDER . AABENRAA

OG SØNDERBORG AMTER

ALFRED G. HASSINGS FORLAG
KØBENHAVN

BILLEDREDAKTION ved OLAF OLSEN
som også har affattet billedteksterne

KLICHEER:
ILLU GRAFIA
SKANDINAVISK REPRODUKTIONSANSTALT

TRYK:
H. P. HANSENS BOGTRYKKERI

1954

INDHOLD

NATUR OG LANDSKAB af <i>Viggo Hansen</i> .	7
GEJSTLIG OG VERDSLIG INDDDELING af <i>Svend Aakjær</i> . . .	43
HISTORISKE TILDRAGELSER af <i>Johan Hvidtfeldt</i>	51
STEDNAVNE af <i>Svend Aakjær</i>	75
OLDTIDSMINDER af <i>Elise Thorvildsen</i>	87
KIRKER af <i>Elna Møller</i> og <i>Erik Moltke</i> .	103
HERREGARDE af <i>Hans Valdemar Gregersen</i>	137
BYGGESKIK PÅ LANDET af <i>Peter Michelsen</i>	161
NÆRINGS LIV OG SAMFÆRDESEL af <i>Svend Christiansen</i>	181
TRÆK AF ANDSLIVET af <i>Anders Bæksted</i>	213
HERNING af <i>H.P.Hansen</i> . . .	233
HOLSTEBRO af <i>Esbern Jespersen</i> .	243
LEMVIG af <i>Hans Valdemar Gregersen</i>	253
RINGKØBING af <i>Johannes Smith</i>	261
STRUER af <i>Hans Valdemar Gregersen</i>	271
ESBJERG af <i>Arne Sundbo</i>	279
RIBE af <i>H.K.Kristensen</i> . . .	297
VARDE af <i>Carl Lindberg Nielsen</i> . .	317
HADERSLEV af <i>Olav Christensen</i>	327
AABENRAA af <i>Hans Valdemar Gregersen</i>	339
SØNDERBORG af <i>J.Raben</i>	353
TØNDER af <i>Peter Kr.Iversen</i> .	365
CHRISTIANSFELD FLÆKKE af <i>Johan Hvidtfeldt</i>	377
HØJER FLÆKKE af <i>Peter Kr.Iversen</i>	381
LØGUMKLOSTER FLÆKKE af <i>Johan Hvidtfeldt</i>	385
AUGUSTENBORG FLÆKKE af <i>Johan Hvidtfeldt</i>	389
NORDBORG FLÆKKE af <i>Johan Hvidtfeldt</i> . .	393
LANDKOMMUNER af <i>H. K. Kristensen</i> og <i>Aage Bonde</i> .	398
OVERSIGTSKORT	433
REGISTER	443

NATUR OG LANDSKAB

Af Viggo Hansen

GEOLOGISK UDVIKLINGSHISTORIE

Indtil de nyere dybdeboringer røbede en langt mere kompliceret struktur i den danske undergrund havde man længe vidst, at der i den nordlige del af Vestjylland var en række såkaldte horste, lokale forekomster af langt ældre dannelser end dem, de stak op igennem. Mest berømt er kalkfundene ved Mønsted og Davbjerg mellem Viborg og Holstebro, hvor der allerede i middelalderen blev gravet kalk, dels fra åbne brud og dels fra mange hundrede meter dybe, underjordiske gange, såkaldte Kover. Nogle af disse benyttes endnu til kalkudvinding, mens andre er fredede og åbne for turister. Rækken af disse horste fortsætter ved Sevel og Herup, hvor dybe jordfaldshuller i den plane hedeblade røber kalken i underlaget, og de kommer igen ved Hjerm og Vejrum mellem Holstebro og Struer.

Men bortset fra disse lokalforekomster dannes underlaget for istidsaflejringerne i Vest- og Sønderjylland af løse jordlag fra slutningen af tertiærtiden, særlig den periode der kaldes miocæn. Bjergarterne er nederst lag af glimmersand og glimmerler, der er afsat i et lavvandet hav, men opadtil går de over i forsteningsfrie lag, og det er heri, at de vidtstrakte forekomster af brunkul findes. Brunkullene er fundet over praktisk talt hele Vestjylland, men fortsætter også ind i Midtjylland og dele af Østjylland, sådan som det er omtalt i bind II. Den største koncentration har brunkullene i en trekant mellem Herning, Skern og Brande, hvor den vigtigste lokalitet Søby under anden verdenskrig har udviklet sig til et dansk Klondyke. De åbne brunkulsbrud ligger her spredt over et stort areal, og den oprindelige flade slette er blevet forvandlet til et bjerglandskab en miniature. Fra utallige kæmpehobe af opgra-

vet sand danner det fine, hvide sand under blæst støvskyer, der som røgfaner rejser sig fra alle topene, blander sig med det sorte kulstøv og trænger ind overalt i de primitive huse, der tjener som bolig for arbejdere. I løbet af kort tid dannede der sig flere steder hele bygader af hastigt sammenflickede hytter og beboelsesvogne, og det myldrede med mennesker af alle aldre, umiskendeligt præget af deres støvede tilværelse.

De fleste steder ligger kullene ret overfladisk, men ofte må dog tykke lag af løst sand fjernes, inden man kan komme ned til det produktive lag, der almindeligvis er 1 til 2 meter tykt, sjældnere (som ved Fiskbæk briketfabrik) 4 til 8 meter. En nærmere undersøgelse godtgør, at der er to slags kul, dels træfrie og dels træholdige. De førstnævnte må i sin tid være afsat som ganske almindelige tørv på bunden af søer, mens de sidstnævnte er opstået ved ophobning af træstammer i vand. Oftest ligger træstammerne vandrette, og kun sjældnere træffer man opretstående, rodfaste træer, der fortæller, at der har været skov på stedet, inden det blev oversvømmet. De fundne trærester tilhører dels plantefamilier, som også vokser i nutidens Danmark som f.eks. el, birk, lind, elm og hassel, men dels også former, der ikke mer lever i Europa, men hvis nærmeste slægtninge er hjemmehørende i det sydlige U. S. A. Hertil hører sumpcypressen og et nåletræ i slægt med den californiske kæmpefy, Sequoia. Klimaet har altså været noget varmere end i dag, og størstedelen af Vestjylland har været et lavt, sumpet land med et væld af søer, afskårne flodarme og vandløb. Oven over brunkullene ligger normalt et lag af temmelig rent kvartssand, der antagelig er transporteret hertil langvejs fra med nogle store flo-

Olietårn ved Tønder. Danish American Prospecting Co., der i 1938 fik koncession på udnyttelse af råstofferne i den danske undergrund, har siden foretaget et stort antal dybdeboringer overalt i Danmark. Og de kerneprøver, som boret har bragt op til jordens overflade, har kastet et helt nyt lys over Danmarks geologiske tilblivelseshistorie. (Fot. 1952 Erik Petersen).

der, der i Vestjylland har delt sig op i adskillige arme, altså dannet et slags delta. Oven på dette sand ligger igen hedeslettesand (på hedesletterne) eller moræne (på bakkeøerne).

I Danmarks sydvesthjørne, nede ved Tønder, er der ovenpå miocænet truffet lag fra tertiærtidens alleryngste periode, pliocæn, der viser, hvordan landet ved overgangen til istiden efterhånden var hævet op over havfladen i antagelig hele sin udstrækning. Men derimod mangler der sikre vidnesbyrd om den sig nærmende istid, sådan som det er tilfældet i England, hvor man gennem muslingeskaller og andre dyrerester kan se, hvordan klimaet til slut blev koldere.

Som det vil være bekendt er Danmark i hvert

fald 3 gange blevet dækket af en indlandsis, der kom ned fra den skandinaviske halvø, men det er også fortalt, hvordan isen under sidste istid ikke nåede at dække hele Danmark, men stoppede op i Midtjylland. Man skulle derfor have de største chancer for at finde spor af den ældste nedisning i Vestjylland, og sådanne er da også fundet flere steder. I kystkliner og teglværksgrave øst for Esbjerg er der oven på de tertiære lag afsat moræne, der igen er dækket af leraflejringer fra et arktisk hav, svarende til den første mellemistid. De samme interglaciale aflejringer træffes også længere mod øst, f.eks. ved Starup, hvor de er dækket af istidsaflejringerne fra næstsidsiste istid, der danner den såkaldte bakkeømoræne.

Tislund-stenen ved Brørup. Den mægtige kæmpesten, der er ført hertil af istidens gletsjere, ligger på en høj bakke i Tislund Plantage. Tidligere sås den viden om, men nu er den på alle sider tæt indesluttet af plantagens træer. (Litografi fra omkring 1880 af Harald Jensen efter tegning af Zeuthen).

Mens istid nummer eet er temmelig sparsomt repræsenteret, kan det samme ikke siges om istid nummer to, eftersom det er dens aflejringer, der danner overfladen i de dele af Vestjylland, der ikke er overflydt af sidste istids smeltevandsstrømme, og man må tænke sig, at bakkeøernes overflade fortsætter sig ind under hedesletterne, hvor den da ikke af en eller anden grund er slidt af. Det har man jo blandt andet set ved mange brun-kulslejer, hvor der ikke er moræne under hedesletternes sandet, men hvor man i stedet for når direkte ned i tertærtet.

Kun den allernordligste del af Vestjylland har også været ramt af den sidste nedisning, som her nåede frem til en linie fra den høje Bovbjerg klint ved Vesterhavet over Ramme, Rom, Resen, Maa-bjerg, Borbjerg og Herup og derfra syd om Vro-ve og Davbjerg til Dollerup, hvor isen nordfra mødtes med den øst fra, og hvor knækket på hovedopholdslinien ligger. Også den østlige del af Sønderjylland viser i sine terrænformer, at den har været dækket af sidste istid.

Det yngste terrænelement i Vestjylland er hedesletterne, når man foreløbig ser bort fra vestkystens tanger, odder og laguner, og hvad deraf er fremkommet. Hedesletternes samlede areal i Vest- og Sønderjylland kan anslås til ca. 4000 km², næsten en tiendedel af Danmarks areal eller lige så meget som hele Sønderjylland. De har deres største udbredelse i det mellemste Jylland direkte

vest for sidste istids israndlinje, hvilket er meget naturligt, eftersom de er fremkommet som aflejringer i de floder, der opstod dels ved isafsmeltningen fra hele isranden og dels styrtede frem gennem gletsjerportene, tunneldalens frie, vestlige ender. Efterhånden som disse floder fjernede sig fra isranden, formindskedes strømhastigheden, og samtidig mindskedes deres transportevne. Først bundfældtes det groveste materiale, de mindre sten og gruset, som man derfor finder nærmest isranden, derefter aflejredes sandet i nogen afstand fra randen, og tilsidst, når vandet næsten ikke bevægede sig mer, fik leret ro til at afsætte sig, men det skete først et sted ude i det hav, der i dag er Nordsøen. Hvor gletsjerportene engang lå, ligger nu hedesletternes højeste dele, og derfra sænker terrænet sig uendelig langsomt, vifteformigt mod vest. Noget egentligt nedgravet flodleje har kun få af disse smeltevandsløb afsat, idet de sjældent opførte sig som almindelige floder, men de skiftede ideligt løb, og forholdene foran isranden må have lignet dem, man i dag kan finde foran de store jøkler på Islands sydkyst. Her strømmer vandet bort fra isranden som et net af vandløb, hvis mønster stadig skifter. Nye strømme dannes, og de gamle afsnøres, bliver eventuelt til lave søer eller tørrer helt ud. Nu og da har særligt kraftige udbrud af smeltevand revet noget af selve isranden med sig og ført de løsrevne isblokke med langt bort, indtil de »strandede« og tilsidst blev

*Sensommer ved Ringkøbing Fjord.
Sandaflejringerne langs Vesterhavets kyst har i tidens løb lukket de dybe havbugter
ved Ringkøbing og Nisum og derved skabt de særprægede fjorde.
(Fot. 1952 Erik Christensen).*

begravet af nye sandmasser. Når de senere smeltede bort, sank det overliggende ned, og der dannedes et hul, måske vandfyldt, måske tørt. En sådan hullet hedeslette træffes også stedvis i Jylland, f.eks. vest for Aabenraa langs landevejen til Tønder.

Hedeslettens kegletoppunkter kan man finde med mellemrum ned langs hele Midtjylland, og de danner altid forlængelser af de store tunneldale, størst hvor flere tunneldale mødtes, mindre hvor kun en enkelt tunneldal havde sin gletsjerport. Hvor smeltevandet spulede frem, søgte det stadig de laveste steder på sin vej mod havet, dækkende de lave dele af det gamle istidslandskab og omklamrende de højere. Det gamle landskab genfindes da næsten altid som øer i et hav af sand, deraf navnet »bakkeøer«. Af bakkeøer er der et utal, nærmest ved isranden en uendelig mængde

ganske små, der ofte rejser sig med stejle brinker op over hedesletterne; men længere mod vest er bakkeøerne færre, men større. Denne fordeling er delvis en følge af, at hedeslettens højde aftager mod vest, så at der af en oprindelig nogenlunde ensartet overflade nødvendigvis må blive mest tilbage, hvor hedesletten ligger lavest.

Selv om de vestjyske landskabslementer ikke har været isdækket under sidste istid, er overfladen dog undergået store ændringer som følge af vejrsmuldring, forvitring og andre processer. Et i Vestjylland ofte konstateret fænomen er jordflydningen, der forekommer i arktiske egne, hvor jordbunden kun tør op til en vis dybde. Vandet i det optøede lag kan ikke slippe bort, og overfladen omdannes da til en slags sejt grød, der har stor plasticitet. På bakkeskrænter, der i øvrigt ikke behøver at være særlig stejle, vil de øverste lag da

Tunnedal ved Hørbylunde.

I gennem tunneldalene strømmede i sidste istid de floder, hvis vandmasser formede det vestjyske landskab. Midt i dalen løber jernbanen Silkeborg-Herning — tunneldalene tiltrækker altid jernbanerne, der hellere følger dalenes slyngninger end morænebakkernes krumninger. Billedet er taget før krigen. I dag er lyngheden på dalens nordskrænt ganske fortrængt af en beplantning af grantræer, der udvisker dalens skarpe profil. (Fot. Herluf Lykke).

let komme i bevægelse og langsomt glide ned ad skråningen, udfyldende eventuelle huller og spalter i terrænet. Resultatet er en udjævning af landskabet, fordi der tages fra de højere dele og lægges på de lavere. Men her ud over vidner en række små detaljer om, hvordan Vestjylland uden for israndslinien gennem mange årtusinder har været udsat for vejrligets indflydelse.

Under hele sidste istid herskede der i Vestjylland et klima omtrent svarende til det grønlandske idag, og ligesom man visse steder i Grønland kan tale om et arktisk ørkenklima, har man i Vestjylland vidnesbyrd om ørkenforhold foran isranden med støv- og snestorme om vinteren over det bundfrosne land. Fra denne tid stammer sandsynligvis de smukt facetslebne sten, som man finder så talrigt i hedesletteegnene. Ligeledes må man tænke sig, at de store flyvesandsstrækninger, indsandene, er dannet under eller straks efter sidste istid, selv om de har haft gode chancer for en videre udformning helt op imod vor tid. Indsande kan man træffe bl. a. på Randbøl Hede, men i mindre målestok ligger de spredt ud over det meste af Vestjylland.

Det kan heller ikke undgås, at der i de lange tidsrum, der er hengået siden aflejringen af bak-

keomorænen er sket store ændringer i dennes struktur. Først og fremmest er det gået ud over overfladelagens indhold af finere partikler, og hvilken rolle det har spillet kan man sige sig selv, når man tager i betragtning, at næringsstofferne fortrinsvis er knyttet til lerpartiklerne. Leret er nemlig for en stor del blevet vasket bort fra de øvre lag af det nedsivende vand, hvis det ikke er blæst bort med vinden. Sammen med visse cirkulære bevægelser i jordlagene, karakteristiske for arktiske områder, bliver resultatet et overfladelag fortrinsvis bestående af groft sand og grus med store sten, der ved udfældning af jernsalte er blevet rustfarvede. Forvitringen er også langt mere fremskreden her ude end i de yngre moræner. Man finder f. eks. utroligt mange skørnede sten, der smuldrer mellem fingrene, og mange steder er kun de allerhårdeste stenarter tilbage, især hårde sandsten, kvartsiter, flint, gnejs og visse porfyre, mens graniter og alle kalksten er som forsvundet fra overfladen. Det siger sig selv, at en sådan jordbund er meget ugunstig for landbrug, og at den må have et tilskud af næsten alle næringsstoffer til gengæld for de udvaskede, og hvem har da heller ikke set mergelhobene og kalkdyngerne på de vestjyske marker.

Det storbakkede landskab ved Sønder Lem mellem Struer og Skive danner grænsen mellem Sallings højtliggende, gode jorder og de magre hedesletter syd derfor. (Fot. Jonals Co.).

Landskab ved Flyndersø.

Terrænet er i usædvanlig grad præget af jordfaldshuller, dannet ved bortsmeltningen af store isklumper, som de bortdragende gletsjere havde efterladt. Flyndersø selv menes at være skabt af en sammenhængende række store dødisklumper. (Fot. Hjerl-Fonden).

DE VESTJYSKE LIMFJORDSEGNE

Det har allerede været omtalt, hvordan de Limfjordsnære dele af Vestjylland har været berørt af sidste istid og derfor dækkes af ganske unge moræner. Ligesom i de øvrige Limfjordsegne var isen kommet nordfra, fra Norge. Syd for fjorden skød den sig frem i form af tunger, der udgravede Nissum Bredning og Venø Bugt, og herfra stødte den 10–15 km mod syd, hvor den unge moræne uden større højdeforskel går over i hedesletterne og bakkeøerne. Kan man således ikke konstatere nogen tydelig voldformet israndslinie, så afviger morænelandet i mange andre henseender fra landet sydfor. Det udmærker sig således ved et særdeles uroligt relief, så man aldrig er i tvivl om, på hvilken side af isranden man befinder sig. De højeste partier ligger ret inden for Limfjorden, og landevejen mellem Lemvig og Struer følger på en længere strækning vandskellet mellem fjorden

og Storaa. Nord for vejen falder terrænet i bratte kurver ned mod den nære Limfjord, der mange steder har skåret klinger ind i landet, men mod syd er faldet langsommere, bakkerne flades gradvis ud, og terrænet går ret jævnt over i hedesletten. I bebyggelsesbilledet tegner grænselinien sig særdeles tydeligt. Der er stor forskel på den tætte bebyggelse af spredte gårde på den ene side og det næsten befolkningstomme område på den anden side. Den samme forskel går igen i jordboniteten: mod nord frugtbare lerjordsmarker, mod syd de sandede hedesletters lyngmarker og nåleskove. Grænsen er så skarp, at sognevejen fra Ramme over Lomborg til Rom kirke og derfra videre gennem Fabjerg og Skodborg Huse til Resen så at sige følger skellet mellem god og ond jord.

Morænelandet gennembyrdes på 3 steder af

smalle, trugformede dale, nævnt fra vest mod øst: Lem Vig ved byen af samme navn, Kilen vest for Struer og Hellegaards ådal i sydøsthjørnet af Venø Bugt. Deres hele udseende henfører dem til tunneldalene, og gennem dem strømmede da også smelte vandet frem under isen til 3 modsvarende gletsjerporte hver med sin hedeslette foran, Kronhede, Klosterhede og Sønderhede.

Under stenalderen lå landet her betydeligt lavere end nu, bl. a. var Resen kær en havbugt. Men større har forandringerne været ude vest på, hvor det flade land havde sin grænse langs den høje klint, der fra Ferring strækker sig mod nordøst inden for Ferringsø og forbi Strande og Engbjerg til Hygum. Hvad der ligger vest herfor er derfor nydannet land, baseret dels på hævnin-

gen af landjorden og dels på opkastningen af den sydlige Limfjordstange. På denne måde spærredes Ferring sø af fra havet, og Harboørelandets lave, frugtbare agre og græsgange skabtes. Men hvad havet dengang gav, syntes det at ville fravriste mennesket igen. Bølgenes fortsatte angreb på Thyborøntangen svækker gradvis dens styrke, og selv om stadige udbedringer af høfderne forsinker katastrofen, er der al mulig grund til at ængstes for den skæbne, der vil overgå disse lave egne i tilfælde af et gennembrud af tangen. For så vil selv beboerne i Harboøre blive underkastet havets luner, omend de ikke vil være i umiddelbar personlig fare. Det er derimod tilfældet med indbyggerne i Thyborøn by, hvis skæbne hænger i en tynd tråd, og tråden er Thyborøntangen.

HEDESLETTELANDSKABET

Den nordligste af de store hedeblader, Karup Hede, er dannet af hele 3 kegletoppunkter: Skelhøje, Moselund ved Funder og Sebstrup ved Vrads. Den ældste del af dem er Alheden, som stammer fra den tid, da Storaa førte smelte vandet i havet. Mod vest har den skåret sig ned i Kronhede og Klosterhede, som altså må være endnu ældre. Alheden hælder svagt i vestsydvestlig retning, men fladen krydses af et system af ådale vinkelret herpå med Skive Aa eller Karup Aa som hovedleder. Det kan kun forklares derved, at den norske is på et tidligt tidspunkt er smeltet så meget tilbage, at vandet til den nordlige del af isranden kunne skaffe sig afløb til Limfjorden (gennem Falborgdalen) i stedet for hen over Alheden. Det var altså vandet fra Moselund-toppunktet, der nu ledes i nordvestlig retning tværs over Alheden og videre over det tidligere af den norske is dækkede område til udmundning i Venø bugt, senere i Skive fjord. Fra kegletoppunktet ved Sebstrup søgte smelte vandet også mod nordvest og trængte frem mellem Ikast og Bording for over Sunds at nå frem til Storaa. Sebstrupelvene er således endt i Nordsøen, men Moselundelvene i Limfjorden.

Syd for Karupfladen ligger Arnborgfladen, opfyldt af talrige små bakkeøer, der som erosionsrester stikker op over sandet. Den eneste markerede tunneldal er den, hvori Skern Aa har sit øvre løb, men ellers er der ikke tale om en enkelt stør-

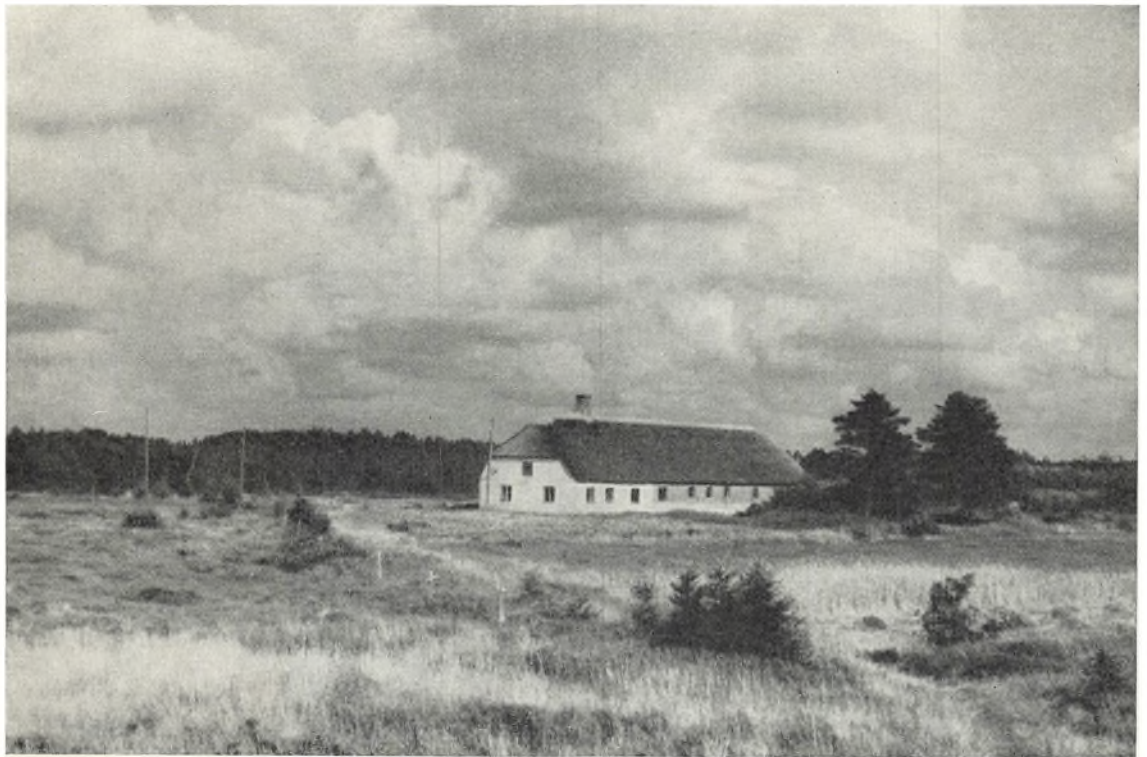
re, fælles vandleder, snarere om et stort antal mindre elve hver med sit delta. Den følgende store hedeblade er den, der breder sig til alle sider for Grindsted, og som sammen med to østlige forgreninger, en ved Ringgive og en ved Randbøl, har fået fællesbetegnelsen Sdr. Omme fladen. Den lille Randbøl Hede, der over Billund støder til Grindsted Hede, viser tydelige spor af at være dannet ved flere på hinanden følgende isfremstød, hvorved de yngre smelte vandstrømme har gravet sig ned i de ældre. Det yngste kegletoppunkt, der ligger nær Randbøl station, var samlepunkt for to tunneldale, den ene gennem Vejledalen og den anden gennem Faarup og Engesholm Søer, og heden breder sig mellem Frederikshaab Plantage og Vandel stationsby. I den nordlige del er fladen jævn, som det hør og bør med en hedeslette, og vest for Vandel station har is-tidselven udskåret en høj, stejl skrænt i morænen. Men i den sydlige del er den forsynet med langstrakte furer, skåret ned i en gammel hedeslette, og hele overfladen er desuden stærkt præget af sandflugtens terrænformer, langstrakte sandvolde og uregelmæssige udblæsningshuller, for en del de sørgelige resultater af opdykningsforsøg i tiden omkring 1760, da man »indførte« tyskere til at kolonisere heden. Sdr. Omme fladen afvandes dels gennem Omme Aa til Skern Aa og derigennem til Ringkøbing Fjord og dels gennem

Herover: Idyl på heden. Maleri 1908 af Johannes Wilhjelm.

Den gamle hedes skønne, men gølge idyl fandtes endnu da mange steder. I dag er den næsten helt forsvundet. Lyngens herrevælde er brudt, besejret af spade og plov, i nyeste tid tillige af traktorer og bulldozere. Og de sidste rester af den overvundne hede bliver nu fredet.

På billedet herunder ses en gammel hedegård øst for Ringkøbing. (Fot. 1950 Erik Christensen).

Grindsted Aa til Varde Aa og med udmunding i Ho Bugt. Vandskellet ligger ret nord for Grindsted Aa. Den allersidste del af smeltevandet gennem Vejledalen synes dog at være udtømt i sydlig retning, og hedesletten ved Egtved må være dannet på et tidspunkt, da terrænet ved Randbøl spærrede for vandets udløb den vej. I stedet for strømmede det mod syd gennem en port ved stationsbyen Vejen til Kongeaadalen og forenede sig her med hedesletten ved Vamdrup for gennem Kongeaa at løbe ud i havet nord for Ribe.

Da Dalgas for ca. 100 år siden mødtes med de jyske heder, så hæn lyngbevoksede, uendelige flader strække sig milevidt til alle sider, uden at horisonten afbrødes af et eneste træ, og knap nok et fattigt hedehus med dets beboere af mennesker og får forstyrrede ensomheden. Intet røbede, at over disse udstrakte flader havde skoven engang bredt sig, ikke en rodstump var tilbage og ikke en bladrest, og dog havde skoven efterladt sig spor; men først nutiden skulle blive i stand til at finde frem til disse og tyde dem. I hedernes flade, forlængst tilgroede moser havde skoven nemlig drysset millioner af støvkorn, såkaldte pollen, og her

lå de velbeskyttede mod opløsning, indtil videnskaben fik øje for, hvilke muligheder de mikroskopiske planterester indebar, og hvad de kunne berette for den, der forstod at tyde deres sprog. Og hvad eventyret fortæller, har videnskaben nu omsider bevist. Hederne har været skovbevokset i stor udstrækning. Men ved en ændring af klimaforholdene kom lyngen med alle dens følgesvende af halvbuske og urter ind i billedet, langsomt trængte lyngtæppet uundgåeligt frem over skov og dyrket ager, og hvor lyngen engang havde fæstnet sig, skabte den hurtigt sådan om på jordmonnet, at andre planter udelukkedes fra at indvandre. Jordens omdannelse var uigenkaldelig, indtil mennesket blandede sig i sagen.

Graver man et snit i gammel hedejord, får man forklaringen herpå. Øverst oppe, i bunden af vegetationen, ligger der i stedet for det sædvanlige muldlag et mørkt, sejt lag mor, opstået af henfaldne, men ufuldstændigt forrådnede plantedele, og gennemvævet af svampetråde. Herunder følger et askegråt sandlag, det såkaldte blegsand, overordentligt fattigt på næringsstoffer, idet næsten alle mineralsaltene er opløst og ført bort af

Parti af Grindsted hedeslette. Lyngen er fordrevet, jorden overalt opdyrket. Den moderne automobilvej, der hverken har bebyggelse eller bakker at agte på, er trukket som en streg igennem landskabet. (Fot. Viggo Hansen).

Heden ved Vilbjerg.

I den magre stenede jord ligger agrene spredt. Endnu dominerer lyngen. (Fot. Herluf Lykke).

det nedsivende vand, som takket være sit indhold af humussyrer har kunnet opløse de forhåndenværende salte af kalk, jern, kali, natron, fosforsyre m.m. Vandet er dog ikke i stand til for bestandig at holde saltene i opløsning, men i en vis dybde begynder atter udskillelsen til en fastere masse, kaldet al. En sådan jordbundsprofil bestående af mor, blegsand, al og derunder uforvitret jord siges at være podsoleret. Podsoljord er ingen gunstig jordbund for planterne, idet største delen af regnvandet opfanges allerede i morlaget, der bulner ud og lukker alle porer, som skulle bringe luft og vand til de underliggende lag, og de vandmængder, der dog slipper igennem, standses næsten altid af allaget. Dette ligger som regel i en dybde af 25 cm og er selv ca. 25 cm tykt, og det varierer meget i farve og hårdhed. Får man dette allag pløjet op, vil det hurtigt smuldre hen og afgive en del af sit indhold af næringsstoffer, og en forudsætning for hedeopdyrkning er derfor en

dybdepløjning, også fordi planterødderne ikke kan trænge gennem det hårde lag. Podsoleret jord træffer man ikke alene på hedesletterne, men den breder sig også over bakkeøerne og flyvesandsområderne i Vest- og Midtjylland.

Under sine arbejder med vejanlæg i hedelandet lærte Dalgas disse egne at kende særdeles nøje, og den tanke opstod snart hos ham, om man ikke burde forsøge at nyttiggøre disse, store mennesketomme arealer. I justitsråd Morville, Viborg, fandt han en lydør forbundsfælle, og med disse to mænd som initiativtagere stiftedes 26. marts 1866 Det danske Hedeselskab. En nærmere præsentation af Hedeselskabet og dets virksomhed kan ikke gøres på en bedre måde end ved at besøge heden af i dag. Hvor lyngen for blot 75 år siden bredte sig over alle grænser, ser man i dag et billede på initiativ og arbejdsomhed. Overalt er der skudt små landbrug op, og i tusindvis af kilometer læbælter skærmer den magre, men kost-

bare jord mod udtørring og sandflugt. Ved intensiv mergling og tilførsel af anden kunstgødning er de engang gøldede sandheder blevet grosted for en ofte anselig avl af korn og rodfrugter. Græs, rug, blandsæd, kartofler og roer er sandjordens karakterplanter, og med dem håber hedebonden at kunne skabe et muldlag, der skal sikre hans efterkommere en tryggere fremtid som bonde i det blæsende land. Men det tager tid at nå så vidt, og sandflugtfaren er stadig mange steder en kilde til uro og bekymring, for blot et par dages kraftig blæst i de skæbnsvangre forårsmåned, hvor markerne ligger nysåede og sårbare for vejrliget, kan gøre alle anstrengelser forgæves. På særligt udsatte steder indgår en nysåning af markerne endog i bondens beregninger.

Billedet af den opdyrkede hede i dag siger noget, men dog ikke alt om de vældige anstrengelser, der er gået forud. Ganske vist taler læplantningerne deres sprog, og de talrige mergelhobe fortæller om en aldrig svigtende vedligeholdelse af jordens næringsbalance. Men det fortæller ikke noget om de fysiske og økonomiske ofre, der lig-

ger til grund for skabelsen af det kulturbillede, som heden nu repræsenterer. Uden samarbejdet inden for den enkelte familie såvel som inden for større kredse, var man næppe kommet så vidt, og ikke mindst gælder det organiseringen af merglingen. Merglingen har uden tvivl været den kraft, der satte det hele i bevægelse. Ved hjælp af flyttelige mergelspor er ca. 20 mill. m³ mergel kørt ud direkte på bondens mark, mens trafikbanerne har hidskaffet andre 650.000 vognladninger. Nu er mergelsporene taget op, og transporten besørages af lastbiler.

Hedeopdyrkningen rummer også sine behagelige overraskelser, som f.eks. da man ved opdyrkningen af Sønderhede, særlig ved kolonien Møgelvang på Djeld Hede, kom ud for, at der på de ellers så magre heder kunne tages fine afgrøder, hvor tidligere lyngheden bredte sig. Det viste sig ved nærmere undersøgelser, at man var stødt på et lag af løss, en aflejring, der ellers kun er kendt længer sydpå i Europa samt i andre verdensdele. Vore hjemlige løsslager kan dog i tykkelse ikke måle sig med de tyske, og da slet ikke med de nordkine-

Landevej ved Ringkøbing.

Landskabet har bakkeøens bløde og rolige kurver. (Fot. Jønlis Co.).

Storaa-dalens skrænt i hedesletten.

I det vestjyske landskab har åerne i tidens løb skåret sig dybt ned i hedesletten. De dybe og brede ådale bryder det flade lands ensformige præg. (Fot. K. M. Eriksen).

siske, idet de ikke overstiger 10–20 cm i mægtighed, men til gengæld synes de at være udbredt over store arealer. Hvem har f.eks. ikke på cykeltur gennem den nordlige del af Klosterhede Plantage med glæde konstateret, hvordan man mod al forventning træffer fine, fasttrampede cyklestier, når der burde være sandede, opkørte spor. Også her er det løss, man kører på, og overfladelaget har vist sig gunstigt for trævæksten. Det finkornede materiale må i sin tid være blæst ud over den døende iskant og ved nordenvinde have aflejret sig oven på hedeslettelandet, men kun i de allerhøjeste dele af det, for i den sydlige del af Klosterhede Plantage findes det ikke. Også i nutiden har man i arktiske egne set, hvordan følnagtige vinde inde fra indlandsisen kan medføre mængder af fine støvpartikler, og fænomenet er jo sådan set det samme, som når sneen i vort land efterhånden kan antage en grumset farve af støv, der ved smeltningen ligger tilbage som et uregelmæssigt lag oven på jorden.

Overalt i Vestjyllands hedeegne veksler agerjord med større eller mindre nåleskove. De ældste er plantet så tidligt som omkring 1800tallet, f.eks.

Palsgaard Plantage ved Nr. Snede, Frederikshaab Plantage ved Randbøl, Kompedal, Stendal og Ulvedal Plantager syd for Viborg samt Feldborg Plantage på Karup Hede. Men de allerfleste er langt yngre, først plantet efter oprettelsen af Hedeselskabet. Hvor meget det i det hele drejer sig om er vanskeligt at sige, men i hvert fald er der indtil 1940 anlagt 1550 km² plantage i hele Danmark, og heraf er størstedelen plantet i Vest- og Nordjylland. Men nyplantningerne fortsætter, og man ser endda, hvordan nye plantager vokser op på gammel agerjord, der har vist sig for ringe. Hvor man end ser hen, brydes horisonten af plantagernes grønne bånd, og der er her i tidens løb skabt en værdifuld træreserve, et uvurderligt gode i vort ellers så skovfattige land. Det er først og fremmest rødgranen, der gør sig gældende på hederne. Ofte plantes der skiftevis rødgran og bjergfyr, men bjergfyrens mission er kun at skaffe bedre opvækstmuligheder for den mere sarte rødgran, og efter nogle års forløb falder fyren for øksen, og den økonomisk vigtige rødgran bliver eneherkende. På de bedste lokaliteter indgår også ædelgran i træbestanden såvel som løvtræer

(bøg og eg), og et almindeligt løvtræ i hedelandet er ogsaa seljerønnen, både i plantagerne og i læhegnene.

Helt mennesketomme har hedesletterne dog vist aldrig været, for så langt tilbage som til ældre stenalder har man kunnet påvise menneskets tilstedeværelse, idet der den gang langs mange åbredder har levet en primitiv fisker- og jægerbefolkning hørende til samme kulturkreds som folkene langs Gudena, den såkaldte Gudenaakultur. Men også siden da har åerne været hederens livsnerver. Som smalle striber grøn oase har ådalene ligget der i den golde, brune hede og gennem årtusinder skabt eksistensmuligheder for en bondekultur. Her avledes korn, og det friske græs tjente til føde for kreaturerne, vel mest som vinterfoder, for om sommeren er dyrene sikkert blevet drevet ud på heden for der at skaffe sig føden. Stærkt knyttet til åernes smalle kulturstriber som bebyggelsen var, udviklede der sig sjældent landsbyer af samme karakter som i landets øvrige dele, men gårdene lå oftest i grupper på to, tre eller fire, deraf de hyppigt forekommende navne som Togaarde, Tregaarde og Firgaarde. Trods den af-sides beliggenhed har beboerne dog ikke været helt afskåret fra omverdenen, men ofte modtaget besøg af vejfarende på rejse mellem Midtjylland og vestkysten, for også vejforbindelserne fulgte de fleste steder ådalene, hvor man kan konstatere gamle veje, endda ofte en på hver side.

BAKKEØLANDSKABET

Det er allerede omtalt, hvordan der i hedesletterne rager et stort antal »øer« op, beklædt med næstsidste istids moræne. Mod vest samler disse bakkeøer sig til større sammenhængende flader som Skovbjerg bakkeø mellem Stora og Skern Aa, Varde bakkeø mellem Skern Aa og Varde Aa, Esbjerg bakkeø mellem Varde Aa og Sneum Aa og Holsted bakkeø mellem Sneum Aa og Kongeaa. I Sønderjylland følger atter andre efter.

Betydeligst af dem alle er den næsten 2000 km² store Skovbjerg bakkeø, der mod øst strækker sig ud over Herning, mod vest til Ringkøbing Fjord og lagunelandet, mod syd til Skern Aa, og mod nord trænger den frem til Holstebro, hvor den

Den gamle bondebebyggelse ligger der delvis endnu, yderligere sikret i sin eksistens ved kunstvandingsanlæg, hvis gravede render strækker sig parallelt med åerne, men blot på lidt højere niveau. Fra huller i kanalerne risler vandet ned over marker og enge tilbage til åen. Mere primitive former for kunstvanding synes at strække sig helt tilbage til den yngre middelalder, men de nuværende anlæg er kun 100 år gamle eller yngre endnu.

Ligesom ådalene var datidens bebyggelseskerner og vejlinier, er det i dag de moderne, snorlige landeveje og jernbanerne, der samler bebyggelsen. Der er hermed kommet et helt nyt billede ind i det vestjyske landskab: Den moderne vejknudeby og stationsby, men på et vigtigt punkt afviger disse nyskabninger fra, hvad man er vant til at se i det øvrige land. De er for en stor del blevet industribyer, hvilket ikke er tilfældet med stationsbyer i resten af Danmark, og de løber i deres udvikling mere parallelt med de gamle købstæder. Typiske repræsentanter på sådanne land-industribyer er Grindsted, Brande og Karup. Denne udviklingsgang er i øvrigt ikke indskrænket til hedesletterne, men genfindes for så vidt også på bakkeøerne, hvor de mest berømte eksempler er Ikast, Hammerum og Herning, den sidste ganske vist nu en købstad, men som sådan kun knap 50 år gammel.

kun levner Stora en smal passage mellem sig og det høje land nord for, hvor den norske is under sidste istid stødte helt ned til Maabjerg. Hedeslette og bakkeø går de fleste steder ganske jævnt over i hinanden, men dog er man aldrig i tvivl om, på hvilken side af grænsen man befinder sig, for nok er bakkeøerne jævne, men de er ikke flade som hedesletterne. Man behøver også blot at kaste et flygtigt blik på pløjejorden for at blive klar over, at dette ikke er hedeslette, for her er sten, visse steder endda mange sten i overfladen, og det ville være utænkeligt på hedesletten så langt fra isranden.

Man har dog svært ved at forestille sig, at dette landskab har samme oprindelse som f.eks. det øst-

Landskab ved Timring på Skovbjerg Bakkeø. Som terrænform er bakkeøen Danmarks ældste, dannet i næstsidste istid og urørt af den sidste istids gletsjere. Fra bakkeøens højtliggende centrale dele er der vid udsigt over det åbne, svagt bølgende landskab. (Fot. C. Jørgensen).

jyske moræneland, så forskelligt er det fra dette. I forhold til det ungdommelige landskab østpå er bakkeøerne at betragte som oldinge. De har da også en ganske anderledes anselig alder bag sig og har måttet stå for mange ting, siden de for mer end 100.000 år siden dukkede frem under den smeltende is. I de årtusinder der er hengået siden bakkeøernes »fødsel« har naturkræfterne arbejdet på at jævne dem ud, og ikke mindst har de kunnet drive deres spil, mens isen dækkede landet nordfor og østfor, og endnu inden klimaet tillod fremvæksten af et tilstrækkeligt beskyttende plantedække.

Jordflydning, sandflugt og rindende vand har virket i samme retning, taget fra det høje og lagt til det lave, og sådan er det gået til, at der ikke

længer eksisterer huller i terrænet, endsige søer. De er forlængst fyldt ud. En undtagelse har man dog i Gødstrup Sø nordvest for Herning, hvis historie geologerne står lidt uforstående over for.

Også åerne giver et ganske andet billede end det, man er vant til at se fra de østlige egne. De har hverken lighed med tunneldalene eller med de skarpt nedskårne, snævre dale langs mange af vore vandløb. På bakkeøerne er vandløbene ikke skåret ned i terrænet, men det er som om de er hulet ud i det. De snor sig gennem langstrakte, ganske flade bassiner, og selv oppe nær udspringet er de omgivet af brede enge. Vandet strømmer heller ikke hastigt afsted, men glider med ringe fart gennem landskabet. Sådanne vandløb er ganske uegnede til at modtage ekstraordinære

*Yllebjerg Bakkeø
tilskredne nordskrænt.*

*Bakkeøerne lå som
isolerede pletter imellem
istidens smeltevandsfloder,
hvis rivende strømme skar
sig ind i bakkernes sider og
skabte de stejle skrænter,
der nu nok er tilskredet,
men stadigvæk klart
skiller bakkeøen fra de
omgivende hedesletter.
(Fot. K. M. Eriksen).*

vandmasser som efter heftige regnskyl, simpelt hen fordi der ikke er plads til det ekstra tilskud, og i stedet for svømmer de over deres bredder og sætter engene under vand. Alle disse træk ved åerne tyder på en meget høj alder, og det er ikke urimeligt at tænke sig, at de allerede har eksisteret i sidste mellemistid og forlængst er gået ind i det modne stadium, hvor al erosion er ophørt i bunden, og hvor de kun kan arbejde i siderne. Et andet ejendommeligt forhold er, at der ikke er tydelige vandskel mellem de enkelte åløb, men disse er filtret sådan ind i hinanden, at man snarere må tale om vandskelspunkter, hvorfra de som fangarme stråler ud til alle fire verdenshjørner.

Der er en del, der tyder på, at de vandløb der nu omklamrer indersiden af Skovbjerg bakkeø engang har haft udløb i østlig retning hen over det terræn, hvor hedesletterne nu ligger. Men ved sidste istids fremrykning og den gradvise opfyldning af hedesletteterrænet er de blevet tvunget ud af kurs, henholdsvis mod nord og syd, hvor de har forenet sig med Storaa og Skern Aa.

Mellem de enkelte åbassiner ligger den gamle moræne tilbage som en samling korte rygge, der stråler ud til alle sider fra et midtpunkt. Man kunne ellers have tænkt sig dem som israndsstrøg, men i så fald havde de ligget parallelt.

Færdes man i et bakkeølandskab kan man ikke undgå at lægge mærke til det karakteristiske forhold, at alle terrænstigninger og terrænfald er meget lange, og man kan komme ud for, at vejene under regn kan omdannes til brusende elve,

fordi de samler vandet fra meget lange strækninger, og fordi vandet ikke kan slippe bort fra dem. Man vil også lægge mærke til, hvordan stigningen i terrænet bliver kraftigere og kraftigere, efterhånden som man nærmer sig toppen, og er man nået helt op, er der knap nok 10 m flad bakke, før det atter går nedad, først stejlt, senere mer og mer jævnt, indtil det samme gentager sig ved den næste ryg. En sådan landskabsform kalder man konkav i modsætning til vore yngre moræners konvekse bakkeform, hvor den stærke stigning oftest er i bakkens begyndelse. Den konkave bakkeform er en følge af vidtgående vanderosion, og bakkeøerne er snarere resultatet af en materialfjernelse (erosion) end af en materialophobning (akkumulation).

Man er i dag ikke i stand til at danne sig noget begreb om, hvordan overfladen oprindeligt har set ud, fordi det kun er et skelet af et bakkeland, der ligger tilbage. De højeste punkter har sikkert været nogle helt andre end nu, fordi uhyre mængder materiale er fjernet af vandet, mest langs randene og mindst inde på midten. Som følge heraf ligger nutidens højeste punkter omkring bakkeøernes centrum. Sådan ligger omtrent i centrum af Skovbjerg bakkeø Tihøje (111 m) og Trehøje (103 m), »øens« to højeste punkter. Herfra kan kun dårligt vejr hindre udsigten over Herning helt til Hørbylund Bakker i øst, over Ringkøbing Fjord til Holmslands Klit i vest, over Skern Aa dalen til Varde bakkeø i syd og til landet hinsides Holstebro i nord. I meget klart vejr omfatter blik-

ket horisonten rundt et areal på over 4000 km², hvilket er noget ganske enestående under danske forhold, når den ene halvdel af horisonten ikke må være vand.

Jordbundsforholdene på bakkeøerne veksler fra det frugtbareste moræneler til det goldeste sand og grus. Den bedste jord på Skovbjerg bakkeø og derfor den bedst dyrkede og tættest befolkede del er et område fra Herning over Vilbjerg, Vinding og Nørre Felding til Holstebro. Et andet frugtbart, gammelt landbrugsområde møder man ved bakkeøens sydvestkant omkring Borris, Bølling og Hanning. Men disse er undtagelserne, og langt almindeligere er udbredelsen af morænesand og morænegrus i større eller mindre grad af udvaskning og derfor berøvet væsentlige dele af deres næringsværdi. I sin mest ekstreme udformning har man den udvaskede overflade på bakkeøernes højeste dele, og et godt eksempel frembyder egnen omkring Trehøje og vest herfor. Her ligger skjult under lyngskjoldet et metertykt lag af groft grus og håndstore sten særdeles velegnet som vejmateriale, men absolut mindre egnet som landbrugsjord. Ganske vist er podsoleringen ikke så udtalt som på hedesletterne, og aldannelsen er også mindre fremskreden end der, men det er en

umådelig vanskelig jord at arbejde i. Dog må der have været landbrugsmuligheder, for på toppen af bakkekammen knejser adskillige oldtidshøje som minder om en gammel, rig bondekultur, og andre steder på bakkeøen skjuler der sig under lyngen rester af oldtidsagre. Men også her gælder det, at naturen har været for overmægtig en fjende, og i kampen mod lyngen har oldtidsbonden mange steder måttet give op, og det ser ud til, at i tiden der fulgte efter jernalderen er mennesket blevet trængt tilbage. Alle forposter er blevet opgivet, og mens lyngen bredte sig som et stigende hav, koncentrerede man sine anstrengelser om at holde mindre, isolerede øer. Siden da har kampen vendt sig. Ved hjælp af en bedre teknik har landbrugsjorden atter overtaget føringen, og i dag er det lyngheden, der danner øer i det dyrkede land. Endnu er nogle af disse øer ret store, men de går langsomt deres undergang imøde, enten fordi de inddrages under ploven, eller fordi de bliver beplantet med nåleskov. Det går her som på hedesletterne, at hvis man ikke passer på at frede visse karakteristiske lyngklædte partier, så vil efterverdenen tilsidst mangle anskuelsesmateriale for studiet af den epoke, der omhandler lyngens herrevælde i Jylland.

KLIT- OG LAGUNELANDSKABET

Hvor bakkeøerne ganske langsomt sænker sig mod vest, sker der en gradvis, men umiskendelig ændring i landskabskarakteren. Denne forandring kommer tydeligt frem, når man fra Skovbjerg bakkeøens centrale dele bevæger sig vestpå. I begyndelsen har man stadig de samme, store lyngklædte strækninger, som ploven arbejder på at gøre mindre, og ind imellem breder sig plantager som Ulborg, Straasø, Torsted, Hoverdal og mange flere. Her er også flyvesandsområder, indsande, med åbne, hvide sår, hvorfra sandet flyger, og der er langt mellem husene. Men ikke så snart har man passeret hovedvej 16 mellem Ringkøbing og Vem, før store ændringer begynder at indtræde. Lyngpletterne og plantagerne forsvinder ud af billedet, huse og gårde rykker tættere sammen, og marker og bygninger bærer præg af større velstand. Og dog er det fortsat bakkeøens overflade, mest morænesand, men også pletter af frugtbart

ler. Hvad er det da, der afstedkommer denne tydelige bedring? Årsagen er ene og alene vand. Det er det nære grundvands velsignelser, der ytrer sig på denne måde. Kun få steder ligger landet højere end 10 m over havfladen, og på grund af klitrækken, der som en takket kæde ledsager hele den vestlige horisont, er det årerne forment at udtømme deres vand direkte i havet, men først via Ringkøbing eller Nissum fjorde kommer det frem til målet. Et andet vigtigt træk er de mange frie vandflader, først og fremmest de to nævnte fjorde, der som strandsøer fører brakt vand, men også de mange ferskvandssøer som Stadil Fjord, Vester Stadil Fjord, Nørresø, Husby Sø og mange andre, der kranset af rørsumpe og grønne enge, sender deres forgreninger ud til alle sider og fremkalder indtrykket af et ørige. Mange af dem var for ikke så længe siden selv åbne vandflader, men ved naturens hjælp og ved egne an-

strengelser er det lykkedes menneskene dels at regulere og dels at sænke vandstanden, til gavn for såvel eng som ager. Et af resultaterne er opløsningen af Stadil Fjords oprindeligt ubrudte flade til flere isolerede vandsamlinger. Endnu klæber fjordnavnet til Stadil og minder om, at den engang var en rigtig fjord, der på begge sider af den fordums ø Holmsland stod i vid, åben forbindelse med Ringkøbing Fjord og fulgte med i dennes vandstandsændringer og skiftende saltholdighed. Helt til landsbyerne Stadil, Tim og Vedersø kan de gunstige følger af Hvide Sande kanalens anlæg følges.

Endnu har man dog i dette lave land visse store vandproblemer at kæmpe med. For hedebonden inde i de centrale dele af Jylland var problemet at skaffe vand til markerne, men her ude er det at skaffe sig af med vandet, og begge steder er der ofret store summer på at skaffe ligevægt i vandbalancen. Visse steder i lagunelandet er man gået så radikalt til værks, at man har bygget dæmnin-ger og pumper vandet ud af hensyn til engenes trivsel og for at sænke grundvandsspejlet mest muligt. På denne måde er vandoverfladen i Vester Stadil Fjord sænket til $\div 1$ m, og der er kun mindre rester tilbage af den fjordarm, der inden for klitten strakte sig helt op til Vedersø strand. Derimod mislykkedes en tilsvarende inddæmning af Felsted Kog, men der havde man ganske vist også de udstrømmende vandmængder fra Storaas tage i betragtning.

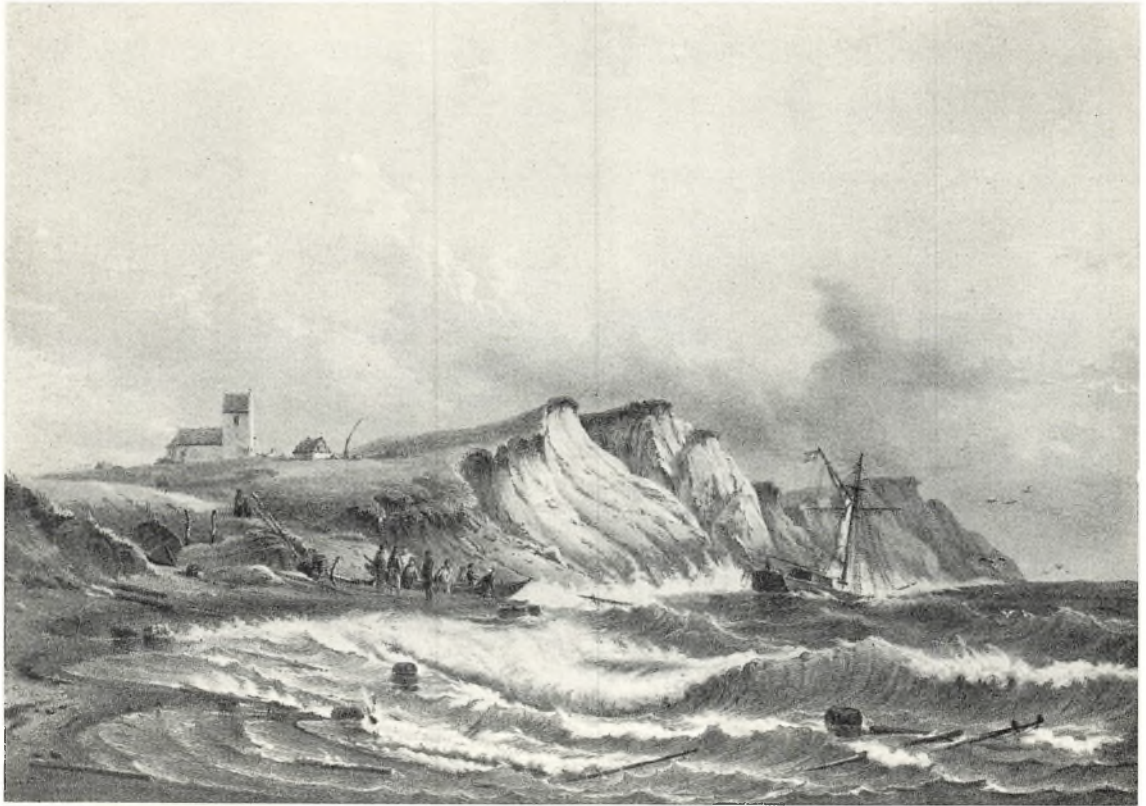
Syd for Ringkøbing Fjord fortsætter lagunelandet mellem Lønne og Sønder Bork og strækker sig via Nørre Nebel og Henne til Filsø. Også her er der udført store udtørningsarbejder, hvorved Rolfso er blevet helt og Filsø delvis tørlagt. De indvundne arealer har vist sig særdeles frugtbare, og bedre hvedemarker end på Filsøs gamle bund ser man ikke mange steder.

Som et kraftigt skærmbret mod vind og sø ligger klitbæltet langs hele Vestjyllands kyst mellem Thyborøn og Blaavandshuk, kun afbrudt der hvor det unge istidslandskab i form af den 41 m høje Bovbjerg Klint når ud til havet. På en strækning af ca. 7 km slider havet til trods for høfderne i det unge land, der skridt for skridt må vige for bølgernes nedbrydende kraft. Her er i århundred-er gået megen frugtbar jord tabt, og selv om ha-

vet giver den tilbage igen, er det først efter en sortering, der kun lader sandet tilbage.

Langs hele vestkysten har bølger og strøm arbejdet hånd i hånd på at glatte ud. Fremspringende punkter er fjernet, og bugter og fjorde lukket med tanger. Betinget af de fremherskende stormvinde fra nordvest kommer bølgerne skråt ind på kysten, og hvad der rives bort af en bølge, føres med lidt ud fra stranden, gribes så af den næste, som atter fører materialet et stykke på vej. På den måde sker sandtransporten som en zigzagbevægelse ned langs vestkysten i sydlig retning. Det synlige resultat bliver altså en flytning af materialet fra nord til syd, fra Bovbjerg til Skallingen. Denne materialvandringsstrøm, der kun virker i den kystnære zone, går i modsat retning af den fremherskende strøm i Vesterhavet (Nordsøens østlige del), idet målinger ved Horns Revs fyrskib viser en næsten konstant nordgående strøm, resultat af tidevandsbevægelsen og de fremherskende vinde. Kun ved østenvinde kan den vende om.

Hvor bølgerne kommer ind på lavt vand, tager bunden og kæntrer, rodes der kraftigt op, og bundrelieffet antager form af sandbølger med skiften mellem render (bølgedale) og revler (bølgekamme). Antallet af revler veksler fra sted til sted og fra tid til tid. Disse undersøiske sandvolde er aldrig helt i ro, men langs deres overflade hopper eller triller sandkornene fra vindsiden til læsiden. På denne måde føres revlen længere og længere mod land, indtil den en skønne dag under en storm forsvinder, og en ny revle dannes et helt andet sted. Ved højvande kan sandet kastes op på selve stranden som en strandvold, og denne bliver nu leverandør af sand til klitten. Den yderste, hvide klit, men også den inden for liggende grå klit er underkastet vindens vælde, som gang på gang omformer dens silhuet, så at hvor man sidst havde en »gryde«, er der kort tid efter måske en top, og omvendt er toppen måske blevet en breche i klitrækken. Som det går med klitten, kan det gå med strandbredden. En hundrede meter bred forstrand kan forsvinde i løbet af en enkelt storm, og en ny dannes på et sted, hvor der hidtil ikke var nogen. Man kan da med nogen ret kalde klitlandskabet for Danmarks mest ustabile terrænform, så omskifteligt det er.

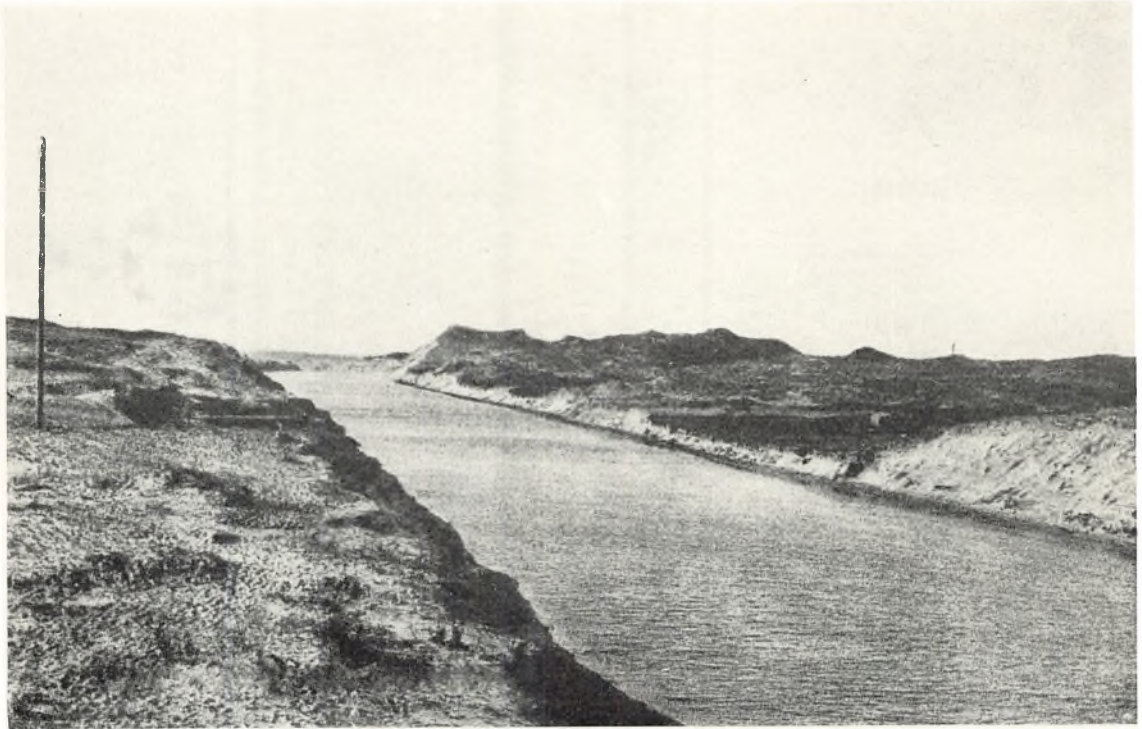
*Boubjerg. Litografi efter C. F. Sørensens maleri fra 1848.
Til venstre ses Ferring kirke, som det grådige hav i århundreder har arbejdet sig op imod.
Ved høfder — de første byggedes i 1909 — er Boubjergs imponerende lerkliner nu sikret
mod havets overgreb.*

Bag den plane forstrand ligger et bælte af klitter varierende i bredde fra nogle få hundrede meter til 1–2 km, sjældent mere og af en gennemsnitlig maksimalhøjde på mindre end 25 m. Når man ofte ser det 64 m høje Blaabjerg omtalt som Danmarks højeste klit, er det noget af en tilsnigelse, for Blaabjerg er en bakkeøtop, ganske vist dækket af flyvesand. Bag den egentlige klitrække breder sig mange steder lave klitflader indtil 10 km ind i baglandet, og mens havklitten kun har sin egen naturlige vegetationsform, er disse klitflader oftest beplantet med bjergfyr eller andet nåletræ. Sådanne klitplantager er Husby, Nyminde, Blaabjerg, Kærgaard, Vejers, Oksby Plantager og flere andre.

Klitten er ikke det eneste omskiftelige element i det vestjyske landskab. Selve landet er i tidens løb undergået betydelige ændringer gennem hævn- og sænkning. Fund af tørvelag i havbunden

uden for den nuværende kystlinie viser, at Jylland engang har strakt sig længere vestpå, men på et eller andet tidspunkt er der derefter sket en sænkning til et lavere niveau end i nutiden, idet der er tydelige rester af gamle kystlinier ved Grærup nord for Vejers. Men hvilke af de to bevægelser der dominerer i dag er et åbent spørgsmål, idet de skjules af en stadig kystforskydning mod øst, sådan som det kommer frem på Holmsland Klit, hvor der af og til blottes nye tørvelag langs vestsiden.

Kystens forgængelighed og tilværelsens usikkerhed her ude ved den barske vestkyst afspejles ganske godt af Holmsland Klits historie, som man ved hjælp af gamle kort og skrevne kilder er i stand til at følge nøje gennem de sidste 300 år. Målt med geologiens mål er den vestkyst, vi ser i dag, kun at betragte som et øjebliksbillede, så hurtigt skifter forholdene. Selv om den der til

Den ældste kanal ved Hvide Sande.

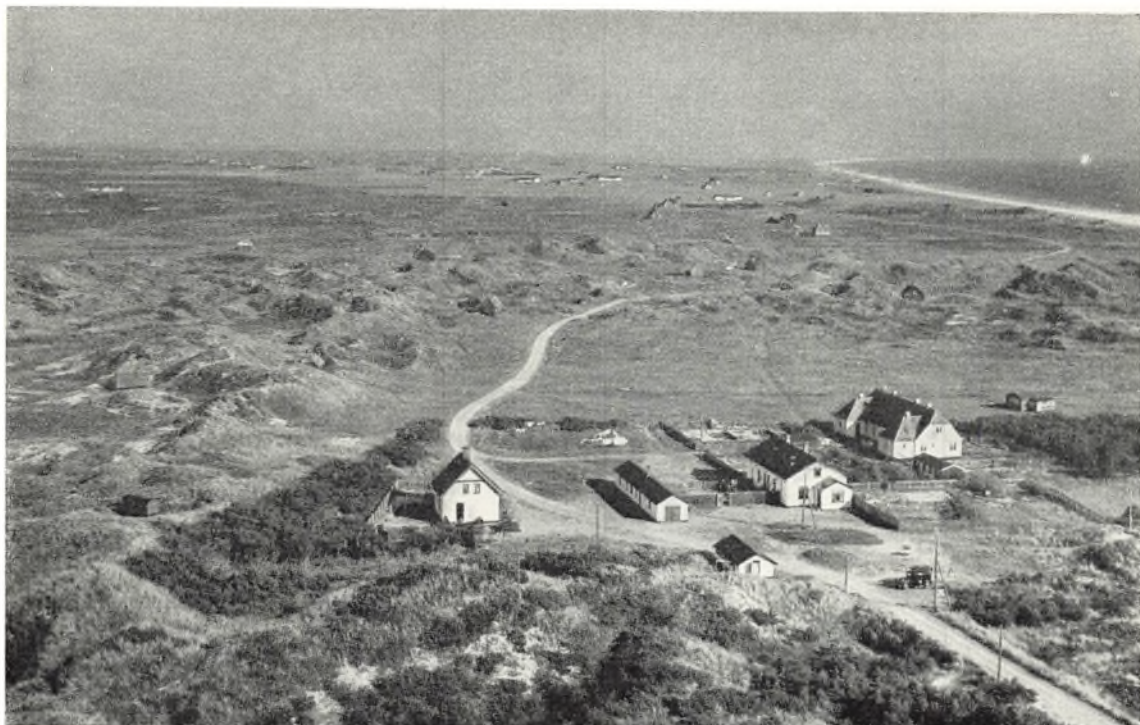
Kanalen indviedes i 1910, men fik en krank skæbne. Anlægget var slet gennemtænkt, og allerede året efter gennembrødes kanalen af to stormfloder, der efterlod den smalle kanal som et flere hundrede meter bredt gab. (Fot. fra 1910).

daglig oplever kysten næppe ænser de umærkelige ændringer, bliver det alligevel til meget, når det opsummeres. Og ind imellem indtræder der pludselige katastrofer, som fra time til time ganske ændrer billedet.

Omkring 1650 dannedes Ringkøbing Fjords vestlige begrænsning af to tanger, en nordlig fra Søndervig mod syd, simpelthen kaldet Klitten, og en kortere sydlig fra Lønne, kaldet Tipperne. Åbningen mellem dem lå direkte vest for Skern Aas munding. Men i de følgende år forskød udløbet sig sydpå, idet den udgående strøm fra fjorden tvangden sydgående materialvandringsstrøm ud i sydvestlig retning, og fra den nordre tange voksede der en forlængelse frem uden på og vesten om Tipperne, der efterhånden reduceredes til en halvø inde i fjorden, fordi den udgående strøm nu fandt et angrebepunkt på vestsiden af denne halvø. Omkring 1700 lå sydenden af den nordlige tange ved Bjerggaard skole, i 1769 ved Gl. Bjerggaard, i 1796 ud for Nymindegab kro, og i 1845 havde udløbet forskudt sig hele 6 km syd

for kroen. Det kan endnu erkendes som en smal tarm inden for Gabsandet. Afløbsforholdene fra Ringkøbing Fjord var nu efterhånden blevet så elendige, at man gravede et nyt udløb for vandet 1 km syd for Nymindegab kro. Men i det lange løb holdt dette sig heller ikke, og bedre blev det ikke, da man igen udbedrede det 1898. Der måtte mere radikale indgreb til, og man valgte da 1908 –og at grave en kanal gennem tangen ved Hvide Sande, hvor denne er særlig smal, fordi engene inden for klitten mangler. Man fik også skabt et hul, men strømmen tog magten fra kanalbyggerne, og i en håndevending var hullet udvidet fra 26 meter til 230 meter. Gennem dette brede sund gik der en rivende strøm, og alle vandstandsændringer i Nordsøen forplantede sig med stor hast til hele Ringkøbing Fjord området, hvor de lavtliggende enge oversvømmedes vidt og bredt af saltvand. Der var derfor ikke anden udvej end at lukke hullet igen, men det blev et brydsomt arbejde, der først kronedes med held 1915.

Da man igen 1929–30 gik til opgaven for

*Udsigt fra Blaavandshuk fyrtårn, Jyllands vestligste punkt.
Bevoksning har standset klitternes vandring ind i landet. I baggrunden skimtes det flade land
ved Oksby og Hvidbjerg, der gentagne gange er hærget af stormfloder.
(Fot. Jonals Co.).*

at skaffe rolige vandstandsforhold i Ringkøbing Fjord, indskød man, belært af de sørgelige erfaringer, dels en skibsfartssluse og dels en sluse til regulering af vandstanden. Man har hermed opnået at kunne dirigere fjordens vandstand og saltholdighed til gavn for høbjergningen og fiskeriet, men til gengæld må der stationeres en sandpumpe i Hvide Sande for at holde tilstrækkelig vanddybde over den ydre barre af hensyn til fiskekutternes passage ud og ind af havnen.

Holmslands Klit trues også jævnlige fra anden side. Ved højvande kan havet gå højt op i klitten, og under stormfloder er det endog i stand til at gå over klitten, og er først klittens modstand brudt, styrter havet som et vandfald ned over det lavere land inden for, udgravende store huller i bunden og skyllende sandet tværs over tangen ud i fjorden. Sådanne overskylningssteder kaldes for havrendinger og ses mange steder som slugter i klitrækken med retning vestnordvest-østsydøst. Ved

stormfloden 1663 opstod flere sådanne havrendinger, hvoraf især den ene, ved Aargab, holdt sig åben over 100 år. 1781 dannedes atter havrendinger på 4-5 steder, og i 1825, samtidig med gennembrudet af Thyborøntangen, brød havet igennem 6 steder på een gang, og både Nymindegab og Torsmindegab lukkedes. Nymindegab åbnedes dog snart igen. Heldigvis har disse gennembrud aldrig kostet menneskeliv, men det er gået ud over kreaturer og bygninger. Havrendingerne spiller i dag en stor økonomisk rolle, idet det er på de steder, dyrkningspletterne findes, og her er også de bedste enge, og betragter man Holmslands klitgårde får man mod forventning indtryk af en velstand, der giver sig udtryk i smukt holdte bygninger af en egen arkitektonisk skønhed. Det er som om det barske vejr er gået hen over disse røde murstensgårde, der rejser sig fra det grønne græs, uden at linierne brydes af haver.

Fra Vesterhavskysten ved Vejers.

Klitterne er sparsomt bevokset med hjelme og marehalm, der på den forblæste kyst har svært ved at fæstne sig i det stadigt flygende sand. (Fot. Jonals Co.).

MARSK- OG VADELANDSKABET

Ved Blaavandshuk, Danmarks vestligste punkt, ændrer vestkysten retning til sydøst og forløber parallelt med den gamle kystlinie, der fra Grærup strækker sig ind til bunden af Ho Bugt til Varde Aas munding. Samme retning har også en yngre kystlinie, muligvis fra bronzealder, der fra Blaavand kan følges syd om Oksby og Ho Plantage og sandsynligvis står i forbindelse med den lille ø Langli i Ho Bugt. Man er hermed inde i det danske Vadehav, der strækker sig fra bunden af Ho Bugt til den tyske grænse, og karakteriseres ved vidtstrakte, lave flader. To gange i døgnet overskylles det af tidevandsbølgen, der nord om Skot-

land er trængt ind i Nordsøen. I Vadehavet ligger på dansk territorium de velkendte øer Langli, Fanø, Mandø, Rømø og den lille Jordsand, men måske er det mindre kendt, at der er endnu to andre øer. Den ene er Peter Meyers Sand, der skilles fra Fanøs sydspids ved det lille Gallie Dyb, og den anden er Koresand sydvest for Mandø. Begge disse sandflader ligger tørre ved normalt højvande, og der optræder ofte små klitter på dem med en sparsom klitvegetation, ligesom de er yngleplads for flere af strandens fugle, især måger. I de smalle åbninger mellem øerne strømmer tidevandet ind i det lavvandede Vadehav, og un-

der passagen stiger hastigheden helt til 1 m/sec. Strømmen har derfor her udgravet dybe, undersøiske render med stejle sider. Det nordligste af dybene er Graadyb, der fører ind til Esbjerg, og har en største dybde af 16 m. Mellem Fanø og Mandø leder det 15 m dybe Knudedyb ind i Vadehavet og dannede engang sejlløbet ind til Ribe. Derefter følger Juvre Dyb mellem Mandø og Rømø med dybder på indtil 17 m, og tilsidst Listerdyb mellem Rømø og Sild, dannende grænsen mellem Danmark og Tyskland og indtil 36 m dyb. For alle dybene gælder det, at de mod vest begrænses af en barre, der ud for Juvre Dyb og Knudedyb kun har 2,8 m vand og ud for Lister Dyb kun 4,5–5 m ved lavvande. For Graadybs vedkommende foregår indsejlingen til Esbjerg gennem en gravet rende i barren, og det er kun med besvær, at der ved laveste vandstand kan holdes en sejldybde på 6 m.

Inden for øerne fordeler flodbølgen sig i et forgrenet system af stadig mindre og mindre render,

kaldet loer eller prieler, og efterhånden som vandet fylder disse op, stiger det vidt og bredt op over de lave flak mellem øerne og fastlandet, så at disse nu dækkes af lavt vand.

Efter 6¹/₄ times forløb indtræder der et kortvarigt strømstille, hvorefter den udadgående ebbestrøm sætter ind, og vandet drænes atter ud gennem dybene. Ved lavvande er størstedelen af Vadehavet omdannet til tørre sandflader, og kun de dybe, lumske prieler forhindrer, at man kan gå, hvor man vil. Velkendt er ebbevejen fra Vester Vedsted til Mandø, der dagligt trafikeres af biler og vogne; men man gør bedst i at holde sig inden for den af riskoste afmærkede vej for ikke at risikere at blive stikkende i den forræderiske bund, for overraskes man af flodbølgen, er man ilde faren. Tidevandshøjden, d.v.s. forskellen mellem middelhøjvande og middellavvande, i det danske Vadehav varierer mellem 1,50 m ved Esbjerg og 1,80 m ved Højer Sluse, og selv om disse størrelser ikke kan måle sig med mange andre af Europas

Marskland ved Vidaaen syd for Højer.

De to vindmøller driver pumpeværker, der afvander de frodige, men lautliggende og derfor fugtige marskenge. (Fot. A. Martinsen).

Ebbevejen til Mandø. Den 6 km lange vej, der kun kan anvendes ved ebбетid, er afmærket med riskoste. Den gamle bus på vejen vil mange turister nikke genkendende til. (Fot. 1953 Politiken).

vestkystegne, skal de der er ukendte med forholdene være meget varsomme med at vove sig ud på vaderne.

Med tidevandsstrømmen føres en mængde opslemmet materiale rundt i Vadehavet, men undersøgelser har vist, at der væsentlig er tale om en lokal sedimenttransport, der stammer fra nedbrydningen forskellige steder inden for selve Vadehavet samt fra det slam, der udskylles med åvandet. Det sidste bundfældes ret hurtigt, så snart det kommer ud i salt vand, mens det øvrige kan føres vidt omkring inden for Vadehavets grænser. Sammen med flodbølgen føres sand og ler ind over vaderne, hvor noget af det bundfældes og således er med til at højne vadeoverfladen. Hvor meget materiale, der afsættes, og om det er sand eller ler, afhænger af bølgevirkningen på det pågældende sted, og kun på særligt beskyttede steder som indersiden af vadehavsøerne og på fastlandssiden kommer det finere materiale til aflejring. Enhver kender af Vadehavet vil have erfaret, hvordan vaderne som regel har en hård overflade af sand, men stedvis optræder der bløde områder, hvor man synker dybt i og kan risi-

kere at blive stikkende. Udprægede eksempler på det sidste har man på sydsiden af Rømhøddammen og i Albubugten på Fanø, men undersøger man en prøve af denne bund, vil det vise sig, at materialet på grund af kornstørrelsen alligevel må henføres under betegnelsen sand, men ganske vist yderst fint sand blandet med algetråde. De allerfineste partikler, det egentlige slik, kommer først til aflejring under særligt gunstige forhold, og næsten kun hvor der i forvejen er et dække af vegetation.

Sådanne steder, hvor det fine slik bundfældes mellem og på planterne, kalder man for marsk, og den egentlige marskdannelse begynder først i det øjeblik, da bunden er hævet så højt, at gennemsnitligt kun 50 % af højvandene sætter den under vand, eller med andre ord når bunden er hævet til niveau med middelhøjvande på det pågældende sted. En vigtig forudsætning er dog yderligere, at vegetationen har kunnet fæstne sig, for hverken på Peter Meyers Sand eller Koresand finder der nogen marskdannelse sted.

Allernordligst i Vadehavet ligger den 13 km lange halvø Skallingen, oprindelig en ø, men ved

Marsklandskab på Skallingen. Det er ebbe, og loen, hvorigennem vandet stiger op ved flodtid, er tør. (Fot. Viggo Hansen).

materialvandring forbundet med det gamle land nordfor. Ligesom vadehavsværne er Skallingen mod vest forsynet med en flad forstrand og en inden for liggende klitrække. Men hele den østlige del er en ca. 800 ha stor flade, dækket af en mer eller mindre saltvandspræget flora af græsser, blomstrende urter og halvbuske. De ydre dele af Skallingmarsken, der ligger mindre end 1 m over dagligt højvande, men som oversvømmes om vinteren, har i bunden et tæppe af annelgræs og nogle usle eksemplarer af kveller (*Salicornia*), men mere iøjnefaldende er de højere planter som hindbæger (*Statice*), strandasters, strandvejbred, strandmalurt og den flerårige kilebæger (*Obione*), hvoraf flere ved deres strålende blomster sætter deres karakteristiske præg på landskabet. Længere inde mod vest ligger landet så højt, at det kun ved stormfloder overskyldes af vandet, og marskplanterne erstattes her af andre planter, især de til kvægfoder og høbjergning så velegnede rød svingel og harrilgræs. De ydre dele af marsken er gennemskåret af talrige loer, der som stærkt forgrenede miniaturefloder virker som pulsårer for tidevandet, når dette med stor ha-

stighed løber ind og ud. Strømmen har udformet disse loer til dybe, canyonlignende kløfter, der gør det yderst besværligt at færdes i terrænet, fordi de netop er for brede til at springe over og for dybe (1–2 m ved højvande) til at vade over.

For blot 50 år siden lå der i stedet for Skallingmarsken en kilometerbred, nøgen sandslette, der dagligt oversvømmedes af højvandene. Men omtrent ved århundredskiftet begyndte strandens planter at vandre ind, og samtidig begyndte afsætningen af det fede marskklæg. Selv om hvert højvande kun bragte yderst små mængder slik til afsætning, blev det alligevel i årets løb til et par millimeter, og efterhånden som bunden igennem årene højnedes, skiftede plantesamfundet karakter fra kveller over annelgræs til de højere strandengplanter, hvis forskellige blomstringstider gør marsken til en farveoplevelse uden lige.

På det fredede Skallingen har marsken fået lov til at ligge hen i meget nær sin naturtilstand, for fårenes græsning forårsager kun få indgreb i udviklingen. Alle andre steder er den mer eller mindre præget af menneskelig indflydelse, og det er et helt andet billede, man får af denne landskabs-

type, når man fra havdiget ved Rømødæmningen retter blikket mod øst, ind over fastlandet. Ganske vist har man den samme åbne flade uden et eneste hus, og først helt ude i horisonten brydes ensformigheden af de lave forhøjninger, der markerer de fjerne bakkeøer med deres gårde, kirker og træbevoksninger; men strandens flora er forsvundet og erstattet af en kunstig græsvegetation, der føder i hundredvis af stude og får og mange heste. Ved dræningsgrøfter og kilometer af hegn er marsken delt op i smalle, langstrakte parceller, fenner, hver med sin lille gruppe kreaturer, og det er sådan, at hver eneste gård langt der inde på bakkeøerne har en eller flere fenner, hvor kreaturerne går sommeren igennem, mens andre tjener høbjergningen, og nogle nu er dyrket med korn eller rodfrugter. Ved den rette behandling kan der tages store afgrøder på marskjorden, men den lange afstand mellem bebyggelsen og fennerne hindrer en effektiv udnyttelse af lodderne. År for år sættes ploven dog i flere og flere fenner, og det er muligt, at marsken om en årrække er omdannet til kornmarker, men omstillingen fra græsbrug til agerbrug forudsætter antagelig en helt ny markregulering.

De største marskområder ligger som nævnt inde på fastlandssiden af Vadehavet, hvor udviklingen har været den, at så snart et stykke marsk ved pålejring af slik er hævet så meget over normalt højvande, at der kun ved vinterhøjvande sker en yderligere tilslikning, er tiden inde for en inddigning, og det er da også væsentlig på fastlandet, at de store digebygninger har fundet sted, især i tilknytning til den gamle bosættelse. Længst mod syd ligger den ca. 90 km² store Tøndermarsk, der strækker sig helt ind østen for Tønder og mod syd har forbindelse med tilsvarende tyske marskområder. Man er i stand til at følge digearbejderne meget langt tilbage i tiden og kan se, hvordan man tidligere har opført lave sommerdiger til sikring af sommergræsningen mod oversvømmelser. Det første store dige stammer fra 1553–55 og går fra Højer til Rudbøl og videre mod øst, hvor det ved Lægan ved en sluse førtes over Vidaaen og tilsluttedes andre diger syd for den nuværende grænse. Ved samme lejlighed blev Tønder, der indtil da havde været havneby, afskåret fra forbindelsen med havet, og i stedet for blev først

Rudbøl og senere Højer anløbsplads. Vest for dette dige, der nu tjener som vej mellem Højer og Rudbøl, inddigedes 1692 Gl. Frederikskog og 1715 Rudbøl Kog, og det nuværende havdige mellem grænsen og Højer og mellem Højer og Emmerlev opførtes 1859–60. Dets digekrone ligger som de fleste andre danske diger i en højde af 6,5 m over Dansk Normal Nul (D.N.N.). Det næste store marskområde er Ballummarsken, der først så sent som 1914–19 sikredes mod oversvømmelser ved et dige, der mod syd støtter sig til Hjørpsted bakkeø ved Ballum og mod nord til Astrup banke, hvis høje lerknude leverede materiale til Rømødæmningen. Straks nord for Astrup begynder et nyt dige, der i en længde af 13 km strækker sig til V. Vedsted og beskytter et areal på 29 km². Dette dige, Rejsbydiget, opførtes 1923–25, og det var midt under arbejdet hermed, at Sydvestjylland ramtes af en stormflod 30. august 1923, der ødelagde store dele af det ufærdige dige, oversvømmede marsken og forårsagede druknedøden for 19 digearbejdere. Det nordligste dige på fastlandet strækker sig fra Vester Vedsted til St. Darum. Det opførtes 1910–14 og beskytter Ribemarsken, og Ribe Aa føres gennem det med en kammersluse. 1929 forlængedes det til Roborghus ved Tjæreborg. Tilbage på fastlandet af ikke inddigede marskområder er kun mindre arealer mellem Tjæreborg og Esbjerg og i bunden af Ho Bugt, især omkring Varde Aa's udløb.

Marsken på Vadehavsoernes inderside kan hverken i størrelse eller i betydning stå mål med fastlandets. På Fanø drejer det sig kun om smalle striber, men derimod er der udført betydelige digearbejder på Mandø, hvorved den oprindelig af to større øer og flere mindre holme bestående marsk er forbundet til en fælles ø. 1887 inddigedes Ny Mandø-marsken, og 1936–38 kom hertil yderligere et ringformet dige, der sikrede Mandøboerne mod den næsten årligt tilbagevendende begivenhed, at høstakkene af kraftige højvande løftedes op og førtes ind til fastlandet. Digebygningerne på Rømø fandt især sted efter 1920 og omfatter Ny Havnebydige, der opførtes 1925 til erstatning for et ældre dige, der ødelagdes ved en stormflod 1916, Kirkebydiget (1925/26) og Juvrediget (1928).

*Slikgård og grøblerender på vaden syd for Rømø-dæmningen. Ved sådanne foranstaltninger bringes vandet til ro, så de fine lerpartikler — slikket — afsættes.
(Fot. Viggo Hansen).*

Før alle disse diger byggedes, var marskegnen ofte udsat for oversvømmelser af salt vand, og utallige er efterretningerne om stormflodsskader gennem hele middelalderen og op i det 17., 18. og 19. århundrede. Men i modsætning til i Holland har de oversvømmede områder hurtigt kunnet genvinde deres normale udseende, fordi marsken ingen steder i Danmark ligger under havoverfladen. Vandet vil derfor af sig selv løbe bort. Men alligevel kan skaden blive ubodelig, ikke mindst fordi det hele foregår så hurtigt, for er der først slået hul på diget, vil havet som et vandfald styrte ned over marsken inden for digerne. For at sikre sig herimod, er det, at man har bygget digerne så høje, så at de menes at kunne stå for selv de allerhøjeste stormfloder. Stormflodssøjlen ved Ribe Skibsbro fortæller om, hvilke ødelæggelser denne gamle by har været hjem søgt af. Mest kendt er 1634 blevet, da stormflodsbølgen gik ind i domkirken, og da bebyggelsen Mithusum ødelagdes. Men den fortæller samtidig indirekte, at siden digets bygning har ingen tilsvarende katastrofer ramt byen, til trods for at stormflodshøjden den 30. august 1923 var 5 m ved kammer-slusen, og så sent som 19. okt. 1935 nåede flodbølgen 370 cm over middelvandstand.

Marsken hviler næsten alle steder på hedesletten, men mange steder træffer man ved gravning på tørvelag, der kun kan betyde, at der må have fundet en almindelig sænkning sted siden afsætningen af denne tørv, en sænkning som har ramt hele Vadehavsområdet. Hvornår denne er begyndt og hvilken udstrækning den har haft, giver tørvelagene også ret god besked om. Ved en udvidelse af havnen i Esbjerg fandt man således i den østlige del af Graadyb en undersøisk mose, hvis bund nåede helt ned til 7 m under nuværende middelvandstand. Nederst i tørven lå rester af birk og fyr og ovenpå dem stammer af eg. Ved at sammenholde disse moseundersøgelser med, hvad man i øvrigt ved om skovens indvandring i Danmark, kommer man til det resultat, at Vadehavsegnene så sent som i ældre stenalder må have ligget 8-9 m højere end i dag. Kysten lå dengang meget længere mod vest, langt uden for ørækken, men engang i yngre stenalder er der begyndt en sænkning, tilsyneladende på et senere tidspunkt end litorinasænkningens maksimum i det øvrige land. Da man ligeledes finder grave fra yngre stenalder dækket af marsk, må sænkningen også være fortsat ind i bronzealder, men hvor langt ned i tiden, den yderligere er fortsat, er vanske-

ligt at sige. Man har villet sætte de store ødelæggelser af Vadehavssøerne syd for den danske grænse helt op i det 17. årh., bl.a. dannelsen af Halligerne, i forbindelse med en fortsat sænkning, men spørgsmålet er langt fra løst. En dansk »Hallig« har man i den lille ø Jordsand, om hvilken historien kan berette om betydelige landtab, der endog strækker sig helt op i dette århundrede. Den engang beboede marskø var efterhånden skrumpet så meget ind, at den 1873 målte 18,3 ha, men da man foretog en nyopmåling 1944, var den kun 7,2 ha.

Det må vist nok stå hen som et åbent spørgsmål, om de danske Vadehavssøer er undergået en nævneværdig sænkning i de sidste 1500 år, men naturligvis er der sket en skrumpning af marsklagene, ligesom det sker, når en mose kultiveres. Derimod må man ikke tage det som et udtryk for den modsatte bevægelse, en hævnning, når marskens overgrænse i dag ligger omkring ved 2 m over havfladen, for som det tidligere er omtalt, kan marskdannelsen fortsætte indtil denne højde.

Ved inddigningen forsikrer man sig mod havvandets indtrængen, idet den normale stormflodshøjde er 3-4 m og digehøjden 6-6,5 m, men man forsikrer sig derimod ikke på denne måde mod oversvømmelse af det ferske vand. Denne form for oversvømmelse skyldes det forhold, at man i den danske marsk med undtagelse af Tøndermarsken ikke har pumpestationer, hvorigennem det overskydende ferskvand kan skaffes bort, men den naturlige afdræning sker gennem de ved åernes munding anbragte sluser, der står åbne ved ebbe, men lukkes ved flod. Men indtræffer der længere tids pålandsvind, der presser store vandmængder ind i Vadehavet, umuliggøres åbningen af sluserne, og åvandet kan ikke komme ud. I stedet for stuves det ferske vand op, og fra åerne breder det sig let ind over de lave marskarealer, der kan omdannes til vældige indsøer, hvori korn og rodfrugter drukner. Hvor uheldige disse oversvømmelser end er, er de dog som regel kortvarige og får ikke de samme katastrofale følger som stormfloderne.

Et af de bedste midler mod stormflodens ødelæggelser som følge af digebrud er udviklingen af en naturlig marskeng uden for digerne, som tager bråddet ganske væsentligt fra bølgerne. Et så-

dant beskyttende forland har man som regel ikke i Holland, hvor man bygger diger på relativt dybt vand, og ved stormflod kan bølgerne derfor bruge hele deres kraft på selve diget, mens de i vore marskegne løber kraften af sig på vej hen over forlandet. På disse forlande foregår det meste af nutidens marskdannelse i Danmark, og de strækker sig som kilometerbrede bræmmer af grøn eng foran mange af vore diger, og hundredvis af får og kreaturer græsser på dem. Ved vintertide overskylles de ganske vist af højvandene lige til digefoden, men også disse højvande er med til at bygge marsken højere. På forskellig måde er det muligt at aktivere tillandingsprocesserne, enten ved anlæg af slikgårde eller ved grøbling eller ved en kombination af begge metoder. Princippet i slikgårdene er, at man opsætter låninger, tætte risgærder (fasciner) eller græstørvsvolde, der skal mindske bølgevirkningen og bringe vandet til ro inden for dem, så at sedimentationen forøges. Grøbling består derimod i gravning af ca. $\frac{1}{3}$ m dybe og ca. 1 m brede grøfter af en udstrækning på flere hundrede meter og med mellemrum på 7-8 m. Ved flodtid presses vandet fortrinsvis ind i disse render, og muligheden for afsætning af det fine slik forøges. Efter ca. 3 år har der afsat sig så meget på bunden af grøblerenderne, at de graves op, og det opgravede materiale spredes ud i mellemrummene mellem grøfterne. Landvindingen i det danske Vadehav arbejder på langt sigt, og nok er metoden langsom, men den er til gengæld billigere, fordi man lader de naturlige processer råde, blot leder dem i den ønskede retning. Landvindingforsøgene kan bedst iagttages, når man ad den 9 km lange Rømødæmning kører over det mærkelige farvand, som det danske Vadehav er.

Rømødæmningen, der åbnedes for trafik 18. dec. 1948 og afløste den gamle færgeforbindelse mellem Ballum Sluse og Kongsmark på Rømø, har form af et dige. Dige-kronen ligger 6-5,35 m over D. N. N., og mens digefoden har en bredde af 60 m med meget flade sider, har kronen kun en bredde af 7,8 m. På selve den 100 km² store ø fortsætter dæmningen med en ny cementvej tværs over øen til badestedet Lakolk, og køreturen langs denne vej giver et godt indtryk af opbygningen af en sådan Vadehavssø. Bortset fra en smal bræmme opdyrket land langs østkysten, hvor

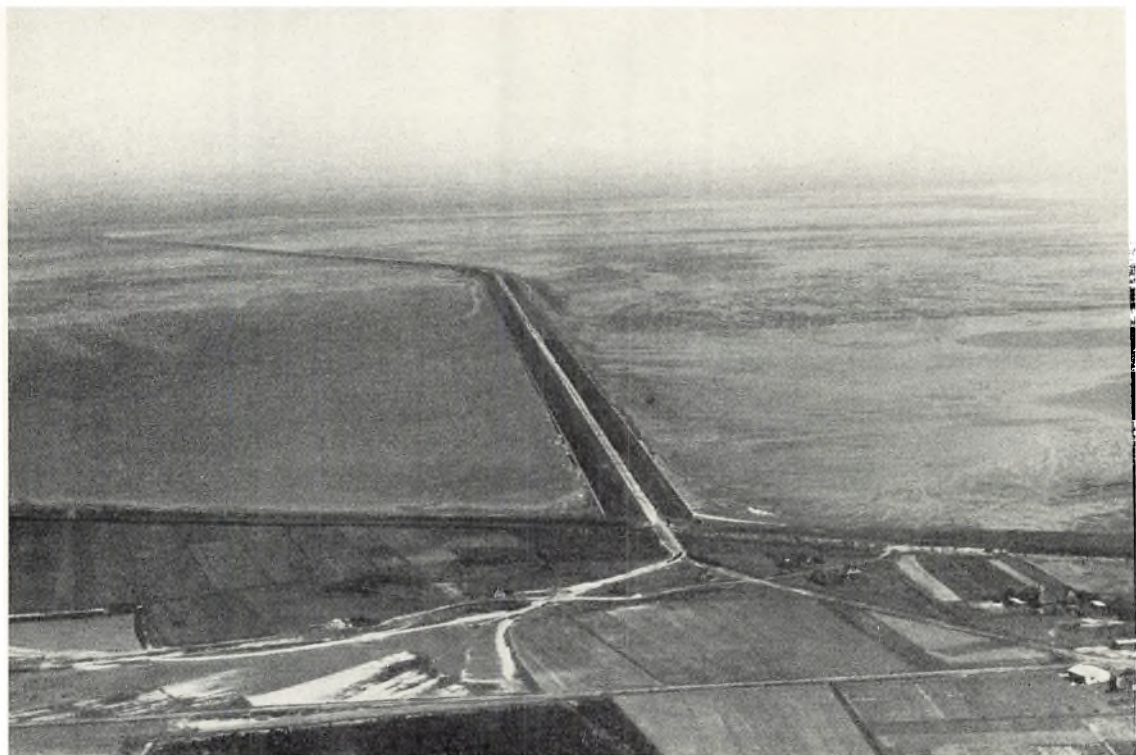
Vadehavet ved Højer.

*De højtliggende dele af vaderne er spredt bevoget med kveller.
Marskengen i forgrunden, der kun oversvømmes ved større højvande, har en anderledes frodig vegetation. (Fot. A. Martinsen).*

også bebyggelsen er koncentreret, består Rømø helt og holdent af klit og flyvesand, der danner en uregelmæssig toppet overflade, beklædt med klitvegetation og lyng eller beplantet med bjergfyr. Ved borer i dybden har man ingen steder på øen truffet på morænedannelser, og der er altså ingen fast kerne i bunden, som man engang troede, men øen må antagelig være kastet op af havet som en barreø. Den har dog ikke straks fået sin fulde størrelse, hvad man kan få et bevis for på selve stedet. Ca. 1 km øst for Lakolk gennemskærer vejen en lav klitrække, og mellem denne og havklitten åbner der sig en 1 km bred slette, »Stranden« der strækker sig i hele øens længde. Sletten er ofte dækket af ferskvand, og ved vinterhøjvande kan havet trænge ind i den gennem de loer, der gennembryder den yderste klitrække. Denne indre klitrække dannede for blot 150 år siden ifølge Videnskabernes Selskabs kort Rømøs vestlige begrænsning. Den var med andre ord den tids havklit, og den grønne slette foran den med

de mange små vandsamlinger var et modstykke til den op til 4 km brede forstrand, der ligger mellem havklitten og havet. Rømøs vækst har altså i de sidste 150 år andraget ca. 1 km i bredden, og vil man have et lille begreb om, hvordan processen er foregået, behøver man blot at tænke sig de små klitformer, hvormed forstranden nærmest havet er overstrøet, forstørret kraftigt op, så har man en ny havklit, og forestiller man sig yderligere den med tueformede bevoksninger forsynede forstrand dækket af en tæt vegetation og med græssende får på, så har man »Stranden« om igen.

På Fanø kan man iagttage en tilsvarende zoneinddeling med en yngre og en ældre klitrække, adskilt ved en flad lagune, der er omdannet til strandeng, men tilvæksten er ikke så stor som på Rømø. Det hænger antagelig sammen med, at Fanøs vestkyst ligger mere direkte ud til det dybere vand i Vesterhavet, mens Rømø på sin vestside er forsynet med et lavvandet flak. Både på

Den 9,2 km lange vejdæmning fra Vestkysten ved Skærbæk til Rømø. Dæmningen, der indviedes i 1948, vil få stor betydning for landvindingen i vadehavet. Den er her set fra Rømø-siden. (Fot. 1953 Nowico).

Rømø og Fanø dominerer klitten afgørende i forhold til marsken, men på Mandø er forholdet det modsatte. Her er klitten kun af ringe omfang, og i læ af de halvmåneformede klitdannelser har

der udviklet sig et stort marskområde på østsiden. Mandø er også på alle sider omgivet af meget brede flak, så brede at man end ikke kan se havet, når man ved ebbe stiger op på en klittop.

DET INDRE SØNDERJYLLAND

Hvor marsken langs en bugtet linie møder det lidt højere land, geesten, er der kun få steder tegn til en kystlinie, hvor bølgerne har skåret klinger i det gamle land, og det er kun gennem jordbundsundersøgelser man kan få sikre oplysninger om denne grænselinies beliggenhed. Hvor der synes at være tilløb til lave klinger, vil der som regel være tale om hedesletternes tidligere erosion i bakkeøerne.

Langt den største del af Sønderjylland er præget af de to landskabselementer, hedesletterne og bakkeøerne, der mod øst næsten når frem til bunden af østkystens tunneldalfjorde. Den nordligste af bakkeøerne er Rødding bakkeø, der i øst går i

et med det unge land, eller rettere sagt fortsætter sig ind under dette, idet den danner underlaget for sidste istids moræner her inde. Derefter følger mod syd den største af alle bakkeøerne, Toftlund bakkeø, der ligesom den forrige har forbindelse med det unge moræneland mod øst. Mod vest når den praktisk talt til selve Vadehavskanten, hvor den danner støttepunkter ikke alene for Rejsbydiget, men også for Ballummarskens nordlige fløj, ligesom Ribemarskens sydføj er bygget ud fra den. Sydligst ligger en gruppe lave bakkeøer, der af Tinglev hedesletteres vestlige forgreninger splittes op i flere afsnit som Hjerpsted bakkeø, bakkeøen omkring Abild og flere andre.

Tinglev hedeslette er langt den betydeligste af alle Sønderjyllands hedesletter og når i øst på længde med Aabenraa. Den afvandes af de to anselige åer Vidaa og Brede Aa. I sin østlige del har den en hullet overflade, der er noget ukarakteristisk for en hedeslette, og som må forklares som fremkommet ved bortsmeltning af et stort antal isklumper, der under afsmeltningen begra-vedes under sandmasserne ude foran hovedop-holdslinien. Enten har isranden en kortere tid været ude over hedesletten, eller også er fænomenet et resultat af en pludselig voldsom vandflom, der har revet store stykker af gletsjerfronten med sig vestpå.

Nord for Tinglev hedeslette følger hedesletten ved Skrydstrup og Over Jerstal, der har fået sin næring gennem Hoptrup tunneldalen og en tid gennem gletsjerporten ved Vojens, hvor tunneldalen fra Haderslev Fjord mundede ud. Hede-sletten fortsætter i Gelsaaens dal, indtil denne ved Gels Bro forener sig med en anden hedeslette, der fra toppunktet ved Vojens og Oksenvad ved en smal dal forbi Gram afvandes af Gram Aa. Endelig ligger længst mod nord Kongeaaens hedeslette, der fik dele af sit vand fra Kolding-aaens tunneldal og i sin øvre ende vider sig ud til en stor slette omkring Vamdrup. I vest forener den sig med de to foregående, men har dog sit eget udløb, Kongeaaen.

Ligesom i Nørrejylland er det centrale og vestlige Sønderjylland præget af den i forhold til det østlige Danmark store alder af overfladen. Men vanderosionen, jordflydningen og alle de andre kræfter, der virker for en udplanering af landskabet, synes at have haft endnu mere held med sig her end længere nordpå, og især i det vestlige Sønderjylland går hedeslette og bakkeø mange steder uden tydelig grænse over i hinanden. Kun de steder, hvor en snævring mellem to bakkeøer har presset istidens smeltevandsfloder sammen i flodlignende dale, står bakkeøerne skåret ud med stejle sider og forsynet med tværgående erosionskløfter. Et eksempel herpå har man nord for Løgumkloster, hvor vejen mod Gram svinger af og straks derefter følger en stejlskrænt. Her er istidsfloden blevet tvunget ud af kurs og har derfor arbejdet kraftigt i den gamle moræne, der netop på dette sted i Vongshøj når den anselige

højde af 62 m, mens hedeslettens niveau kun er 14-17 m. På samme måde har smeltevandsfloden i bakkeøen øst og vest for Gram udskåret en flodlignende dal, hvori Gram Aa strømmer mod vest; og forholdet gentager sig for Kongeaaens vedkommende omkring Foldingbro, hvor der er en tilsvarende strømsnævring.

En væsentlig medvirkende faktor i udplaneringen af det centrale Sønderjylland er den forsumpning, der har omdannet vældige strækninger til mose som følge af de dårlige afdræningsforhold. Hvor der som her ikke er noget markeret flodleje, men overfladen over store arealer er ganske jævn og med et ringe fald, har grundvandet tilbøjelighed til at stagnere, og på sådanne steder opstår der en mose, først en lavmose og ovenpå den eventuelt en højmose. Selve tørvelaget er de fleste steder af så ringe en mægtighed, at en kunstig afvanding har været overkommelig, og mosen er da omdannet til eng eller ager. Egentlige tørvemoser af økonomisk værdi har man dog f.eks. i den store Ulvemose nordvest for Tinglev og i Sdr. Skast mose mellem Hjerpsted bakkeø og Brede. Begge disse ligger på hedeflade, mens moserne omkring Arrild er vokset op på bakkeøterræn. I disse vestlige kalkfattige egne får moserne ofte et helt andet udseende end østpå, og man ser, hvordan store strækninger er eller har været beklædt med en vegetation af hedelyng, klokkelyg og kæruld og ikke har afvejet meget fra den rene lyngheide.

De sønderjyske moser rummer dog et andet interessant forhold, idet man om flere af dem kunne indføre begrebet jernmose. Det er ganske vist ikke noget ukendt fænomen fra andre egne af landet, men det kommer til særlig kraftig udvikling i Sønderjylland. Når kalkholdigt vand bryder frem som kildevæld sker der som bekendt ofte det, at den opløste kalk under de ændrede forhold udskilles i form af kildekalk eller mosekalk, men når grundvandet mangler kalk og derimod som her er rigt på opløste jernforbindelser, kan der under særlige forhold, som altså må være til stede her, ske en udfældning af jernsaltene, enten som jernhydroxyd eller som jernkarbonat. En sådan jernudskillelse har antagelig fundet sted lige siden istiden og sker stadig den dag i dag, og i tidens løb er det blevet til ganske anselige jernmalmlejer i det centrale og vestlige Sønderjyl-

*Den gamle oksevej ved Vedsted.
Landskabet i det østlige Sønderjylland er en fortsættelse af det østjyske bakkeland.
(Fot. 1929 Hugo Matthiessen).*

lands moser. Selv om lagtykkelsen er temmelig ringe (30-100 cm), er jernet ikke helt uden betydning, og udvindingen af malmen er overordentlig simpel, idet man blot behøver at skrabe overfladelaget, hvori jernet findes, bort. De mere løse bestanddele går under betegnelsen okker, mens de kompakte lag eller klumper som myremalm er et udmærket råstof i jernfremstillingen, idet jernindholdet ofte er 40-50 %. Som en særlig tilkøkkelse har malmen ofte et stort indhold af det for stålfabrikationen vigtige råstof mangan, så at det til tider kan gå under betegnelsen manganmalm. Den sønderjyske landmand er da heller ikke sen til at udnytte denne uventede rigdom, for dels er der gode afsætningsmuligheder for malmen, både i ind- og udland, og dels er afrensningen af malmen af stor betydning grundforbedringsmæssigt set og indgår som et vigtigt led i den almindelige bestræbelse for kultivering af Sønderjyllands moser og heder. Landmandens interesse stimuleres yderligere af det forhold,

at den manganholdige malm er et ikke uvæsentlig råstof i gødningsindustrien.

Lige som i Nørrejylland er hede- og mosekultiveringens gået to veje, dels direkte til agerland og dels ved beplantning til udvidelse af vore skovreserver. Men der er den væsensforskel, at udviklingen i Sønderjylland i sin start har været noget handicappet, eftersom dansk initiativ gennem hedeselskabet og staten kun har haft lejlighed til at udfolde sig i tiden siden 1920. Det er dog allerede betydelige resultater, der er nået, mindst vel nok med hensyn til skovbeplantningen, der står noget tilbage for Nørrejylland. Der findes dog adskillige store plantager som Frøslev og Bommerlund Plantager i øst og Stensbæk og Hønning Plantager i vest.

Tilbage af de gamle skove er der endnu nogle, ikke mindst omkring Gram og Rødding, men vil man se eksempler på levn fra egeblandingsskoven, må man længere vestpå, hvor der er adskillige mindre egekrat og enkelte større som Lindet skov

nord for Arrild, men endnu bedre Draved skov syd for Løgumkloster. Sidstnævnte er totalfredet og et vigtigt objekt i en videnskabelig, systematisk undersøgelse af floraens naturlige udviklingsmuligheder, når man så vidt gørligt udelukker alle forstyrrende indgreb.

Selv om det oprindelige bebyggelsesbillede på grund af udflytning og nyopdyrkning er noget udvisket, falder det dog i øjnene, at man i det centrale Sønderjylland har med en helt anden bebyggelsesform at gøre end i de fleste egne af Nørrejylland. Mens bebyggelsen på de nørrejske heder var og delvis stadig er knyttet til ådalene som striber af gårde, har hedesletterne i Sønderjylland en punktformet bebyggelse af gamle landsbyer, der i

deres form kommer nær den tyske hobebey (hau-fendorf), og landsbyerne ligger lige så ofte midt på hedesletterne som ved vandløbene. Nærmer man sig marskegne mod vest, forandrer bebyggelsen atter karakter. Enten åbner landsbyen sig, hvorved der opstår ret store mellemrum mellem de enkelte gårde, eller også rykker gårdene ud til kanten af geesten, betinget af udnyttelsen af marsken, hvor man normalt ikke bygger. En undtagelse er dog Tøndermarsken, hvor mange ældre gårde ligger spredt ud midt i marsken, som regel opført på kunstige forhøjninger, såkaldte werft eller warf, af hensyn til muligheden for oversvømmelse. Det er et træk, der er almindeligt bekendt fra andre, sydlige frisiske egne.

DET SØNDERJYSKE FJORDLANDSKAB

Den der rejser med toget mellem Kolding og Padborg har på sin tur rig lejlighed til at få bekræftet det indtryk af forskelligheder, hvormed det østlige Sønderjylland præsenterer sig i forhold til det centrale og vestlige. Snart løber banen i et småbakket landskab og snart over åbne, flade sletter, men især fanges interessen af strækningen mellem Hovslund og Bolderslev, to stationer henholdsvis nord og syd for Rødekro, og endvidere af strækningen på begge sider af Over Jerstal. Her kan man fra samme punkt, jernbanen, se begge landskabselementer. Mod vest ligger de flade, sandede hedesletter med lyngheder og moser, og blikket rækker milevidt til de fjerne, lave bakkeøer. Men mod øst møder øjet straks de afrundede bakker, der hindrer ethvert videre udsyn. Mere slående end her kan man vist ikke i hast overbevise sig om en israndslinies indflydelse på landskabskarakteren, og der er kun få steder, hvor den tegner sig skarper end på jernbaneturen ned gennem det østlige Sønderjylland. Det er da også bevidst, at man i sin tid har anlagt den her i grænselandet mellem øst og vest, så nær den rige, østlige provins som muligt uden alligevel at skulle tvinges til at følge med over bakkelandets højder og ned i dets dale. Til gengæld må østkystbyerne tage besværet med, som det er at skulle benytte de korte stikbaner til Vojens og Rødekro.

Med stor tilnærmelse følger længdebanen isens hovedopholdslinie for sidste istid. Nu og da har

isen skudt sig et stykke ud vest på, og på andre steder er den ikke nået helt derud, og så er hedesletten fulgt med østpå. Takket være denne israndslinies ekscentriske beliggenhed får man i Sønderjylland det karakteristiske forhold, at langt den største del af landet afvandes vestpå, da israndslinien samtidig er vandskel, mens de vandløb der strømmer mod øst er meget korte, med et stejlt, hurtigt rindende løb. Det er endda sådan, at Hostrup Sø og Søgaard Sø, der begge ligger øst for bunden af Aabenraa Fjord, har afløb til Vidaaen, og helt mod syd nær den tyske grænse ligger vandskellet mellem øst og vest ved Padborg, Bov og ret nord for Kollund, ganske få kilometer fra Flensborg Fjord.

Øst for denne ved Lillebælt så nære israndslinie, der har afstedkommet dette ejendommelige vandskelsforløb, ændrer landskabsbilledet sig totalt. Fra de flade hedesletter og de jævne bakkeøer kommer man over i et kuperet terræn med bakker af vidt forskellig højde, med dybe, slugtformede dale og med bredbugede tunneldale. Man kan næppe heller tænke sig to så forskellige kystlinier som den vestlige og den østlige. Mod vest har man en flydende grænse mellem land og hav, og mod øst en forrevet og dybt indskåret stejlkyst med skovklædte skrænter. Ingen steder opnår heller bøgeskoven en rigere udvikling og en sådan frodighed som i det østlige Sønderjylland, hvad enten den dækker kystlandet eller del-

*Landskab ved Aabenraa Fjords sydside.
Som de øvrige østjyske fjorde er også Aabenraa Fjord udformet af smeltevandsfloder
under istidens gletsjere. (Fot. 1953 K. Gemzøe).*

vis skjuler de mange tunneldales stejlsider. Sønderjylland er klimatisk den mest begunstigede del af vort land. På de sydvendte fjordskrænter kommer forårets anemonedække før noget andet sted, og gennem sydlandske repræsentanter i både den vilde vegetation og havernes planter pointerer landsdelen sin egenart.

Mens indtrykket fra jernbanen endnu først og fremmest er israndslinien med dens sandede moræner, giver baglandet der omgiver den østligere forløbende hovedvej et ganske anderledes indtryk af frodighed, hvad enten vejen fører over småbakkede moræneflader, skær sig gennem lokale bakkedrag eller slynger sig op og ned ad tunneldalenes sider. Det sidste isfremstød der gennem Lillebælt sendte sine udløbere ind i de i forvejen skabte dalsystemer har været yderst gavmildt og har ved bortsmeltningen efterladt et frugtbart dække af moræneler, der har givet sig udslag i den tætte bebyggelse og dannet grundlaget for de mange købstæders og flækkers vækst og trivsel.

En særlig formverden danner de sønderjyske

fjorde, der spænder lige fra lange, smalle flodlignende vande som Haderslev Fjord, over Flensborg Fjord med de mange halvøer og Aabenraa Fjords mellemform til kortere bugtlignende kystindskæringer som Genner Bugt, Diernæs Bugt med den afsnørede Slivso og Hejlsminde. Den trange, bugtede Haderslev Fjord kan mod vest følges lige til Vojens. Her ender tunneldalen, og her lå istidens gletsjerport, hvorfra vandet pressedes ud og ved sandaflejring skabte hedesletten omkring Skrydstrup og Over Jerstal, en indbyggende plads for en flyveplads. Vest for Haderslev danner tunneldalbunden flere søer, deriblandt den store, men lavvandede Haderslev Dam, en rest af en fordums isdæmmed sø, hvis bredder giver sig til kende ved en terrasse i nogen højde over den nuværende søflade. Mens Haderslev kun har den ene dal, har smeltevandet ved Aabenraa under isen delt sig op i flere strømme, der hver har udgravet sin korte, stejle tunneldal, der som udspilede fingre rækker ind i landet fra fjorden. Kun 5 km trængte isen ind på dette sted, og blot et

*Flensborg Fjord ved Sønderhav.
Ude i fjorden ligger de to paradisiske Okseøer med de høje, stejle klinger.
(Fot. 1945 K. Gemzøe).*

kvarters cykletur fører een fra det frodige, smilende fjordlandskab til israndslinien og bag den hedesletten.

Dengang isen for sidste gang stødte frem over Sønderjyllands kystegne, gik en af istungerne ind i Genser Bugt og skubbede det høje bakkeparti omkring Knivsbjerg op til en højde af 97 m, mens en anden sydligere udgravede tungebækkenet Vemmingbund og skabte den morænebue, hvis nordlige fløj danner de indtil 68 m høje Dybbøl Bjerge, og hvis sydlige fløj dannede sydsiden af Vemmingbund på Broager Land, to frontlinier, der engang skulle blive frontlinien i det navnkundige og sørgeligt bekendte slag ved Dybbøl. Sammen med en tilsvarende istunge ind gennem Flensborg Fjord forhindrede den gennem Vemmingbund vandet i Flensborg Fjord i at strømme bort, og der dannede sig foran isen et par issøer, hvis vandspejl har ligget betydeligt over den nuværende terrænhøjde og 25 m over havfladen. Den ene issø dækkede terrænet omkring Graasten, Egersund og dele af Nybøl Nor og er gået

over i historien som Egersund Issø, mens den anden omfattede den vestlige del af halvøen Broagerland syd for landsbyen Broager. Den benævnes Iller Issø. I disse issøer bundfældedes der tykke lag af fint stenfrit ler, der når en mægtighed på gennemsnitlig 8–10 m, og danner grundlaget for den store teglværksindustri på Skodsbøl halvø ved Egersund og ved østenden af Nybøl Nor.

Over Sundeved og den af det smalle Als Sund skilte ø Als viser tunneldalenes forløb, at isbevægelsen er foregået fra sydøst til nordvest, altså nogenlunde i øens længderetning, og på sin vej har isen her som i det øvrige fjordland afsat en frugtbar bundmoræne af ler. På vestsiden af Als har istidens afsmeltningssrender skabt et utal af fjorde og vige, der rækker deres flige dybt ind i øens centrale dele. Længst mod nord Stegsvig, der engang har strakt sig helt ind i den udtørrede Bundsø, Sandvig, Stevning Nor og Augustenborg Fjord med alle dens forgreninger: Ketting Nor, Sebelev Nor og Augustenborg Nor, der ender i Mjang Dam, og endelig ligger på sydkysten Hørup Hav,

der engang som et sund skilte de to øer Als og Kegnæs, men en dragdannelse har forenet dem.

I modsætning til den fligede vestkyst optræder østkysten som en ligekyst, skabt af bølgevirkning fra Lillebælt og Østersøens store, frie vandflader. Ned mod denne kyststrækning sænker landet sig stejlt fra højderne inden for, hvor Høgebjerg, kun 2,5 km fra stranden, rejser sig til 81 m. Mange steder har havet dannet klinter, i hvis friske sår istidens ofte krøllede og stejltstillede lag af moræneler og -sand kommer til syne jævnsides med lokale forekomster af skalførende lag fra sidste mellemistid.

Langs med denne østkyst er endnu bevaret store dele af en engang sammenhængende række af kystskove, der her fremtræder med en usædvanlig frodighed. Den gamle egeskov med sin næsten

uigennemtrængelige underskov af hassel, tjørn, kaprifolier, tørstetræ og kvalkved, hvoraf der endnu er rester i Ulkebøl Skov, danner en slående modsætning til bøgeskovene, hvis ranke stammer i toppen breder sig ud i en løvkrone, der kun tillader små lysmængder at slippe igennem, og i hvert fald ikke nok til opvæksten af en underskov. Uden for skovene ser man de frugtbare agre indspundet i et net af levende hegn, der her kommer til udfoldelse på en måde, som næppe engang Fyn kan opvise mage til, og alt i alt er Als et værdigt springbræt mellem fastlandet og øerne på den anden side Lillebælt, så at man med god ret kan udnævne Als til de danske »Sydhavsøers« vestligste repræsentant i det Lillebælt, der mere forbinder end adskiller.

GEJSTLIG OG VERDSLIG INDELING

Af Svend Aakjær

Allerede 948 nævnes på et kirkemøde i Tyskland 3 biskopper i Jylland, i Aarhus, Ribe og Slesvig; men da stiftsgrænserne ca. 1060 blev endeligt fastlagt, blev Danmark delt i 8 stifter, af hvilke Ribe stift omfattede Vestjylland, Sydjylland og dele af Østjylland, nemlig Hardsyssel, Vardesyssel, Almindsyssel og Jellingsyssel, samt det nordvestlige Sønderjylland indtil syd for Tønder, med herrederne Frøs-Kalvslund (undtagen Skodborg sogn), Gram (vestlige del), Rangstrup (undtagen Ø. Løgum sogn), Hviding, Lø, Tønder og Højer.

På dronning Margretes tid kom også Amrum, Vesterland Før og Silde nordspids Lister Land syd for den nuværende rigsgrænse til Ribe stift, og lå siden også under Viborg landsting, »alligevel det ligger i Fyrstendømmet«, d. v. s. hertugdømmet.

Ved anordning af 15/11 1922 blev stiftsgrænserne stærkt omlagt fra 1/12 1922. Hammerum, Hjerm, Ginding, Skodborg og Vandfuld herreder af Ringkøbing amt blev taget fra Ribe stift og lagt til Viborg stift. Et nyt stift, Haderslev stift, blev oprettet i Sønderjylland, bestaaende af de sønderjyske amter, som var blevet genforenet med Danmark i 1920, Vejle amt (med de 8 sogne, der før 1864 hørte til Sønderjylland, og nu kaldes Nørre Tyrstrup herred), Bjerger-Hatting herreder og Nørvang-Tørrild herreders østre provsti.

Nu er Vest- og Sønderjylland delt i følgende provstier under *Ribe stift*: Ribe købstad samt Ribe og Gørding herreder, Malt, Anst og Slavs herreder, Øster og Vester Horne herreder, Ulborg og Hing herreder, Nørvang og Tørrild herreders vestre, Tørninglen, Frøs og Kalvslund her-

reder, Nørre Rangstrup herred, Gram herred, Hviding herred, Tønder, Lø herred, Højer herred, Slogs herred.

Under *Haderslev stift* hører følgende provstier: Haderslev, Haderslev herred, Gram herred, Skodborg sogn af Frøs-Kalvslund herred, Sønder Tyrstrup herred, Aabenraa, Rise herred, Sønder Rangstrup herred, Lundtoft herred, Bov sogn af Vis herred, Sønderborg, Als Sønder herred, Als Nørre herred, Nybøl herred. Dertil de provstier i Vejle amt, som er nævnt i dette værks bind II.

I Sønderjylland var det gejstlige gods ofte samlet i store grupper af strøgods, således Slesvigs biskops og kapitels gods, der var delt i fogedier, Løgum Klosters gods, der en tid lang udgjorde et særlig amt Løgumkloster amt og flere. De kongerigske enklaver, det kongelige, gejstlige og adelige gods delte ofte byerne i flere grupper, der hørte under forskellige jurisdiktioner. Således lå også nogle gårde i Seest, Anst herred, under Haderslev amt lige til 1864, og Ribe købstad med Riberhus og Lustrup birker var i virkeligheden en kongerigsk enklave midt i det sønderjyske Hviding herred. Navnlig i Sønderjylland var forholdene derfor meget udviklede, og da også de gamle herredsskel her ofte gennemskar sognene, blev grænserne ofte ganske uregelmæssige og upraktiske.

I den ældre middelalder nævnes flere kongsgårde i området. Under Vestervig i Thy, der var kongsgård til 1248, men senere blev kloster, hørte også områder i Hardsyssel syd for Limfjorden. bl.a. »Øræn« på begge sider af den da åbne vestmunding af fjorden, formentlig Harbøre og Thyøre. Bøvling, der siden efter den hollandske ingeniør Henrik Ruse fik navnet Rysenstein, lå

*Krusaa ved Kobbermølle. Litografi 1833 af J. F. Fritz.
Ingen kunne dengang ane,
at grænsen mellem dansk og tysk skulle blive trukket gennem dette skønne landskab.*

nær ved en anden ældgammel havn Minde (Gammelminde) i Bøvling Fjord; lidt nordligere endte en gammel oldtidsvej fra ravhandelens tid, vel sagtens også i en udskibningshavn. Sydligere, nær ved Skernaaens munding lå Lønborg, der endnu 1278 var i kongens eje, og siden afløstes af Lundenæs i Egvad sogn, der blev kongelig lensgård, mens Lønborg var bispens gård. Længere mod syd fulgte Varde (Warwith), det senere Vardehus, som gav navn til Vardesyssel, og endnu sydligere Ribe, lensgård i Riberhus len. I Sønderjylland var der bl.a. kongsgårde i Haderslev, Gram, Søderup i Hjordkær (1231 Sudthorp), Varnæs og Slesvig.

Hele Jylland var i middelalderen delt i 14 sysler, af hvilke vort område deltes mellem Hardsyssel, Vardesyssel, Almindsyssel, Jellingsyssel (halvdelen af Slavs herred), Ellumsyssel, Barvedsyssel og Isted syssel (Bov sogn i Vis herred).

Hardsyssel omfattede 1231 Vandfuld, Skodborg, Ginding, Ulborg, Hing, Bølling, Hjerm og Hammerum herreder.

Vardesyssel omfattede det store Horns herred,

som senere deltes i de 3 Horne herreder, Øster, Vester og Nørre, af hvilke Nørre Horne nu hører til Ringkøbing amt, de to andre til Ribe amt.

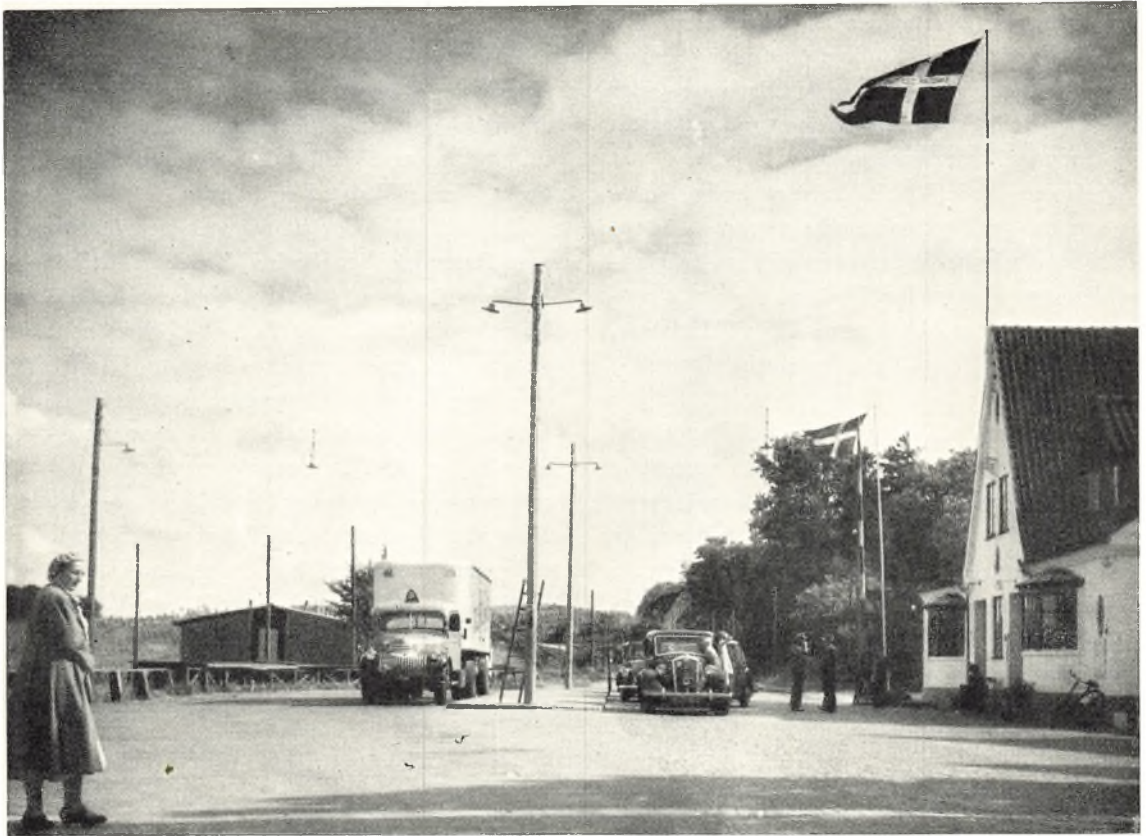
Barvedsyssel omfattede Haderslev, Tyrstrup, Frøs, Gram og Rangstrup herreder. Tyrstrup herred blev efter 1864 delt i Nørre Tyrstrup, som kom til Vejle amt og Sønder Tyrstrup, der blev ved Haderslev amt. Rangstrup herred var allerede 1231 delt i to dele, af hvilke Nørre Rangstrup nu hører til Haderslev amt, Sønder Rangstrup til Aabenraa amt. Fra Frøs herred var allerede omkring 1300 udskilt Kalvslund herred.

Ellumsyssel omfattede Hviding, Lø, Tønder, Højer, Rise, Slogs (1231 Lothorpheret), Lundtoft (1231 Clyppæløfheret), Kær herreder (det sidste omkring Læk nu syd for rigsgrænsen) samt Sundeved (eller Nybøl herred).

Til *Istedsyssel* hørte Vis herred, af hvilket dele af Bov sogn kom til Danmark 1920, og nu hører under Aabenraa amt.

Til *Almindsyssel* hørte Anst herred, der nu hører til Ribe amt.

Efter at syslerne i middelalderen havde tabt

*Grænsen ved Krusaa. Her ender hovedvej 10.
Efter automobilets sejrsgang er Krusaa blevet det vigtigste grænseoverfartssted.
(Fot. 1953 Nordisk Pressefoto).*

deres betydning, først som verdslige, siden som gejstlige administrationsområder, opstod lenene, der 1660 fik navnet amt, i Sønderjylland dog allerede tidligere i tysksprogede dokumenter. De var som regel knyttet til kongsgårde eller til bispens eller klostrenes hovedgårde, som ved reformationen kom i kongens eje.

Ringkøbing amt var delt mellem *Bøvling* og *Lundenæs len*. Øster og Vester Horne herreder var særligt bortforleuede, men ca. 1550 kom Øster Horne herred under Koldinghus len, og allerede 1542 kom Vester Horne herred under *Riberhus len*, hvortil også Skast og Gørding herred hørte. Gørding herred nævnes endnu ikke i Kong Valdemars Jordebog 1231, men hørte da formentlig under Malt herred, og blev udskilt som særligt herred før 1300. Malt og halvdelen af Anst herred hørte under *Skodborg len*, den anden halvdel under Koldinghus len. Skodborg len var 1573–79 sammenlagt med Koldinghus len. Fra 1596 blev

Øster Horne herred overført til Lundenæs len, Anst og det 1552 oprettede Slavs herred overførtes til Koldinghus len, og Riberhus len kom til at bestå af Gørding, Skast, Vester Horne og, lidt senere, Malt herred. Til Riberhus len blev også lagt Møgeltønder birk 1600 og Ballum birk 1602, begge i det nuværende Sønderjylland. 1660–71 hørte Øster Horne herred stadig under *Lundenæs amt*, og således var det endnu i matriklen af 1688. Anst og Slavs herreder hørte 1660–1796 under *Koldinghus amt*.

Fra 1660 hørte Skodborg, Vandfuld, Ulborg, Hing og dele af Ginding herred til *Bøvling amt*, medens Hjern, Hammerum, Bølling, Øster og Nørre Horne herreder, samt de resterende dele af Ginding herred hørte til Lundenæs amt. Bøvling og Lundenæs amter forenedes 1671 under een amtmand.

Ved resol. af 4/9 1793 oprettedes fra 19/3 1794 *Ringkøbing amt*, der kom til at bestå af hele Bøv-

ling amt med størstedelen af Lundenæs amt, nemlig Hammerum, Bølling, Hjerm og Nørre Horne herreder. Hertil kom Vrads herred, der dog fra 1/1 1822 kom til at høre under Aarhus amt, fra 1942 Skanderborg amt.

Harboøre var i middelalderen et særligt pastorat, som ca. 1321 og endnu i matrikelen 1688 regnes til Skodborg herred, men nu til Vandfuld herred. Først 31/1 1921 blev Thyborøn i gejstlig henseende henlagt fra Agger sogn i Thy til Harboøre, der ved reskr. af 11/5 1810 igen var blevet et særskilt sogn.

Det nuværende *Ribe amt* dannedes 1796 ved resol. af 4/9 1793 m.fl. Indtil fredsslutningen 1864 omfattede Ribe amt flere kongerigske enklaver i Sønderjylland, samt den sydlige del af Rømø og den nordlige del af Sild (List) og den vestlige del af Før og Amrum. 1864 henlagdes hertil Hjortlund og Kalvslund sogne, samt Obbekær kommune af Fole sogn i Sønderjylland. De sydlige enklaver kom til Tyskland, men allerede ved

resol. af 6/5 1859 var Ribe herred blevet dannet af en del af de »blandede distrikter«, der havde hørt under Riberhus birk. Det bestod siden 1864 af Ribe domkirkes landsogn (Øster Vedsted m.m.), Farup, Hjortlund, Kalvslund, Obbekær, Seem, Vester Vedsted og Mandø.

Den del af Sønderjylland, som blev genforenet med Danmark 1920, bestod, foruden af de kongerigske enklaver under Riberhus amt Ballum og Møgeltønder birker og Rømø, af flere len eller amter: *Haderslev len* med Tyrstrup, Haderslev og Nørre Rangstrup herreder, *Tørning len* med Gram, Frøs, Kalvslund og Hviding herreder, *Tønder len* med Tønder, Højer, Slogs og Lundtoft herreder, *Aabenraa len* med Rise og Sønder Rangstrup herreder, samt Varnæs birk, der allerede nævnes som krongods 1231, *Sønderborg len* med Sundeved (Nybøl herred), og Als Sønder herred, *Nordborg len* med Als Nørre herred.

Tørning, som 1407 var erhvervet af dronning Margrete og af hende skænket til Slesvigbispens,

Gammel milepæl ved landevejen i Asp. De to runde fordybninger, der giver stenen et fornøjeligt og levende præg, skal ifølge den lokale tradition angive, at der er to mil til nærmeste købstad, nemlig Holstebro. (Fot. 1949 Dansk Folkemuseum).

Grænsen ved Siltoft.

Gendarmen er klædt i den hyggelige blå uniform, der desværre afskaffedes i 1953. For den hjemvendende dansker, der netop havde passeret ganske anderledes militærisk udseende grænsevagter, var den blå gendarm en fryd for øjet. (Fot. A. Martinsen).

blev midtpunktet i Tørning len, som efter reformationen igen kom i kronens besiddelse. Lenet kom efter 1580 under Haderslev amt, men i gejstlig henseende faldt grænserne for Tørning lens provsti ikke helt sammen med det gamle Tørning len. Det gamle Løgumklosters gods blev efter reformationen til *Løgumkloster amt*, og fra 1600-tallets slutning havde dette amt fælles amtmand med *Aabenraa amt*. Haderslev amt blev delt i Østeramtet med Tyrstrup, Haderslev og Gram herreder, og Vesteramtet med Nørre Rangstrup, Frøs, Kalvslund og Hviding herreder. Løgumkloster amt blev 1850 forenet med *Tønder amt*, og s.å. blev Lundtoft herred flyttet fra Tønder til Aabenraa amt. Sønderborg og Nordborg amter blev forenet 1765 og havde i tiden 1850–64 fælles amtmand med Aabenraa amt.

Ved en række forordninger af 22/9 1867 blev Sønderjylland efter preussisk mønster inddelt i *kredse* med en landråd i spidsen. Kredsene deltes

atter i distrikter eller herredsfogderier, som bestod til 1888, da de afløstes af en ny deling i amtsdistrikter med en amtsforstander som øverste politimyndighed.

Efter genforeningen 1920 blev Hviding herred taget fra Haderslev kreds og lagt til Tønder kreds, og de genforenede dele af Flensborg kreds blev lagt til Aabenraa kreds. Således opstod de nuværende 4 sønderjydske amter: *Haderslev* med Sønder Tyrstrup, Haderslev, Gram, Frøs-Kalvslund og Nørre Rangstrup herreder, *Tønder* med Hviding, Tønder, Højer, Lø og Slogs herreder, *Aabenraa* med Sønder Rangstrup, Rise, Lundtoft og dele af Vis herred, *Sønderborg* med Nybøl, Als Sønder og Nørre herreder.

Ligesom syslerne er en gammel inddeling af det danske rige fra Skagen til Slien, således er også delingen i herreder en af de ældste delinger af landet. I sin oprindelse, der i det mindste går tilbage til vikingetid, eller rimeligvis endda til fol-

Grænsekontrolsted ved Ribe. Fra 1864 til 1920 lå Ribe kun 5 km nord for grænsen til Tyskland. (Fot. 1910).

kevandringstid, var det en militær inddeling af landet i hær-red, »hærskarer«, områder, som skulle stille en hærskare på normalt 42 krigere. Men herredet var tillige vor ældste retskreds, og dets ting holdtes oprindelig under åben himmel, oftest ved en gravhøj, med retterstedet, galgehøjen i sin nærhed. Langt ned i 1600-tallet lå disse ting- og rettersteder ude i det åbne land, og vi vil slutte denne korte redegørelse for landets inddeling med at oplyse, hvad vi ved om de gamle ting- og rettersteder i herrederne.

Skodborg herred har navn af Skodborg i Gudum sogn, hvis navn minder om en gammel oldtidshelligdom Gud-hem (samme navn som Gudhjem på Bornholm), hvor der senere opstod et kloster med særlig birkeret. Til Skodborg hørte, foruden Harboøre, tillige Heldum og Nørre Nissum sogne. I Gudum sogn holdtes muligvis tinget indtil det 8/6 1608 flyttedes til Rom kirke. Allerede noget før 1687 var Skodborg og Vandfuld herreder blevet sammenlagt.

Vandfuld herreds ting har ligget i Vandborg sogn, hvis kirke var fjerdingkirke. 1766 oplyses, at Tinghøjen lå sønden for Flyvergaard. Også længere mod syd i Dybe sogn på Vester Herup mark lå der »agre sønden tinget«.

Hjerm herred har navn af sognebyen Hjerm, men en tid holdtes tinget ved Tinghøj nordøst for Mejrup kirke. Tidligere lå det dog midt i herredet i Vejrum sogn ved Ting og Tinggaard, hvor

der i 1519 »sønden Tinggaard« nævnes et sted ved navn »Gammel Tingsted«.

Ginding herred har navn af en forsvunden by Geting ved Ginderskov, og her i Ginderskov krat holdtes tinget 1638 ved to gravhøje, men der findes også tinghøje i nærheden på Stavlund hede, og ved Mogenstrup, Mundbjerg og Stendis. Ca. 1321 hørte Bording sogn til Ginding herred, men siden 1687 til Hammerum herred, og Sevel til Hjerm herred. Hjerm og Ginding herreder blev sammenlagt 1685.

Hammerum herred har navn af byen Hammerum i Gellerup sogn, hvis kirke var herredskirke. 1638 nævnes tinghøje i Sinding sogn, øst for Hedegaard og i Nøvling sogn mellem Tvevad og Østerhoved. Sandsynligvis lå tinget allerede før reformationen i Snebjerg, hvor det 1646 siges at have ligget »fra Arilds tid«.

Ulborg herreds ting holdtes ved Tinghøj og Galgebakken i Ulborg hede, $\frac{1}{2}$ mil øst for kirken.

Hing herred (Heingæheret 1231) har navn af sognebyen Hee, og 1638 holdtes tinget ved Hee kirke. 1687 blev Hing og Ulborg herreder sammenlagt, med fælles tingsted ved Madum kirke.

Bølling herreds ting holdtes 1638 imellem Gammel Hanning og Hanning kirke.

Horne herred (1231 Hornsheret) var allerede før 1300 delt i Øster, Vester og Nørre herred. 1/2 1580 siges, at Nørre Horne herreds ting »for nogle år siden« var flyttet fra de to høje i S.Vium,

*Knagemølle på Konge-
aaens nordbred. Den pyn-
telige gamle vandmølle er
ikke i brug mere og slem
i forfald. (Fot. 1953
Olaf Olsen).*

øst for kirken, hvor det fra Arilds tid havde været holdt, til et ubelejligt sted; men nu skulle det flyttes tilbage til det gamle sted.

Øster Horne herreds ting blev flyttet 16/2 1594, og holdtes 1638 i Ølgod sogn, hvor der nævnes Tinghøje på Vestkær-Gammelgaard mark. 1687 skulle Nørre og Øster Horne herreder lægges sammen og et tinghus opføres ved Trankær Høje. Der findes dog galgehøje på Lervad mark i Horne sogn og i Tistrup sogns mellemste del.

I *Vester Horne herred* er der mange tinghøje, bl.a. ved Varde, Rottarp i Outrup sogn, Borre i Aal sogn, Dyreby i Henne sogn, samt Tingbjerg ved Vejrs i Oksby sogn. Af disse var Tinghøj ved Dyreby vel tingsted for Henne birk.

Skast herreds ting lå ved Tinghøj i Tingheden ved Tude i Skast sogn.

Slavs herred blev oprettet 18/8 1552 af sognene Grindsted og Grene af Tørrild herred i Jelling syssel og Hejnsvig og Vorbasse af Jerlev herred i Almind syssel. Dets tingsted lå »midt udi herredet i Hejnsvig sogn«.

Anst herreds ting holdtes ved Tingskov i Anst, men også på Nagbøl mark i Skanderup sogn, nævnes Tinghøj.

Malt herred har navn af byen Malt, der nu hedder Maltbæk, medens sogn og kirke stadig hedder Malt. Her lå ved Malt kirke 1683 Tingbloks Agre, men 1638 omtales i Brørup sogn »Hulvad Skov, som hedder Hessel, hvor Malt

herreds ting ligger«. Før 1300 udskiltes Gørding herred fra Malt herred, men de to herreder blev igen sammenlagt 1684, med tingsted på Grimhede ved Dyrendal i Gørding sogn, mellem Laurup og Gør Klint.

Gørding herreds tingsted lå tidligere ved Tinglund Ris på Gørding hede.

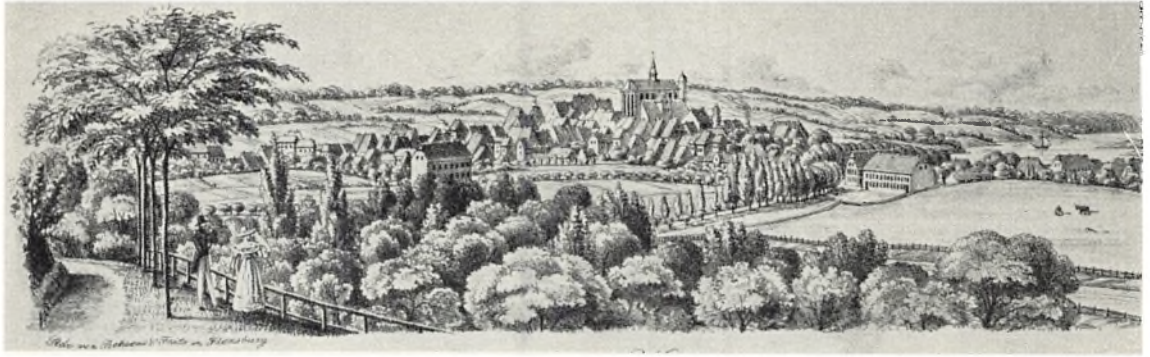
Tyrstrup herred, der oprindeligt (før 1864) omfattede også Nørre Tyrstrup herred af Vejle amt, har navn af sognebyen Tyrstrup, og nord for denne, på Aastorp mark i Taps sogn, holdtes tinget på Tingskov hede, hvortil også Aller bys Rojmark grænser op. En tid lå tinghuset i Aller.

Haderslev herred har navn af Haderslev by, og på Gammel Haderslev mark nævnes Galgehøj, i Moltrup sogn Tingsløkke.

I *Gram herred* nævnes Tingbjerg ved Sommersted, og i Hammelev, hvor det Tørning slot lå, som gav navn til Tørning len, lå Galgeager.

Frøs herred havde ting- og rettersted i Hygum sogn. I Hjortvad lå Tingsted, i Hygum Gallehøj. I Ribe Oldmoders kirkeliste ca. 1321 nævnes følgende sogne i Frøs herred: Hygum, Fole, Rødding, Lindet, Skrave og Mandø.

Kalvslund herred nævnes endnu ikke i Kong Valdemars Jordebog 1231, men ca. 1321 nævnes følgende sogne i dette herred: Kalvslund, Hjortlund, Dover (øde kirke, nu i Lintrup sogn), Lintrup, Farup og Hjerting. Sognenes fordeling på Frøs og Gram herred i middelalderen synes ikke

Haderslev omkring 1830.

Den store domkirke, der, indviet til Vor Frue, rejser sig over byens tage, er Sønderjyllands hovedkirke. (Efter litograferet brevhoved fra 1830'erne).

ganske at stemme med nutidens. I Lintrup sogn findes Tingsti i Tornum, Tingvej i Dover, og i Rødding nævnes Galgetoft.

Rangstrup herred var allerede 1231 delt i to dele. Nær ved Rangstrup i Agerskov sogn findes Tinghøj, i Rurup, Branderup sogn, Tingsted Pold. I Øster Løgum sogn nævnes Tinghøj og i Rovbjerg Syslebjerg eller Sisselbjerg, der muligvis minder om sysseltinget for Barved syssel.

Hviding herred har navn af sognebyen Hviding, på hvis mark nævnes Galager. Også i Roost, Arrild sogn, og i Arnum, Højrup og Rejsby er der stednavne, der minder om galge og rettersted: Galgebjerg, Gallebjerg, Galgevang. Senere holdtes tinget dog i Brøns, hvor der nævnes Tinghus, Galgen og Tingbjerg.

Tønder herred nævnes ikke i Kong Valdemars Jordebog 1231, men har navn af Tønder by, der i modsætning til det ældre Møgeltønder kaldes »Litlætunder«, således f.eks. i Ribe Oldmoders kirkeliste ca. 1321, da der nævnes følgende sogne i »Tundærhæreth«: Daler, Abild, Ubjerg, Visby og Tønder. I Visby nævnes Galgevad.

Lø herred kaldes i de ældste kilder også Løgum herred, og har navn af Løgum. I Løgumkloster nævnes Tinggaard, Galgemose og Galgehede, i Brede og Bredebro nævnes Galgemark. Galgehøj i Ballum minder vel om retterstedet i Ballum birk, og Gallehus ved Møgeltønder, hvor det berømte fund af guldhornene gjordes, om retterstedet i Møgeltønder birk.

I *Højer herred* findes Tinghøj, Galgehøj og Galgevej i Emmerlev.

Møgeltønder hører vel sammen med Gallehus, der nævntes ovenfor.

Slogs herred kaldtes i Kong Valdemars Jordebog 1231 for Lothorpheret, efter Lovtrup i Uge sogn, der endnu 1828 regnedes til Slogs herred. Der nævnes da også en Tinghøj i Uge sogn, men på Bredvad mark i Bylderup sogn fandtes herredets gamle rettersted med en galge.

I *Rise herred* har tinget vel oprindeligt været holdt i Rise; men i Hjordkær nævnes Gallehus, i Løjt Kirkeby Tingkær. Det sønderjyske lands-ting Urne Ting holdtes i Bjolderup sogn.

Lundtoft herred kaldtes allerede 1344 for Lyungtoftthæret, men 1231 Clyppæløfheret, idet Lundtoft ligger i Klipleve sogn. I Ensted sogn nævnes Tingløkken, Tingforte og Galgebakken i Stubbæk, Tinggaard i Sønder Hostrup.

Landskabet *Sundeved* eller Nybøl herred har navn af en gammel storskov (with) ved Als Sund og sognebyen Nybøl. I Dybbøl nævnes Tinggade og Galgeløkke, i Nybøl Tingsti (eller Tingsted, da både »sti« og »sted« udtales stej).

Als nævnes i Kong Valdemars Jordebog 1231 sammen med Ærø, Taasing og Langeland under Fyn. Tingstedet lå for *Nørre herred* i Egen sogn, hvor der findes Tinggaard, Tingholm, Galgehøj, Galgebakke og Galager.

I *Sønder herred* minder flere stednavne om galge: Gallemej i Kejnæs, Galgebjerg i Lysabild, Gallebygge og Gallekobbøl i Hundbjerg.

HISTORISKE TILDRAGELSER

Af Johan Hvidtfeldt

Vestjylland lå altid noget udenfor alfarvej. Jyllands store hærvej gik midt op gennem landet, og i de mere frugtbare skovområder mod øst boede folk fra gammel tid tættere, her var der kun nogle få mil mellem byerne. De store historiske begivenheder i Danmarks historie er sjældent blevet udspillet i Vestjylland. Og dog lå her, omgivet af sogne, der hørte under Slesvig, den by, som vel er Jyllands ældste og på alder med Hedeby-Slesvig. Ribe nævnes allerede i 800-årene, da Nordens apostel, den hellige Ansgar, af kongen fik lov at bygge kirke her. Den var Danmarks udpost mod vest, ud mod den store verden, og her samledes købmænd fra mange lande, ikke mindst frisere, der var nogle af de dygtigste og mest erfarne handelsmænd. Hele middelalderen igennem blev Ribe ved med at være den store handelsby, og det var derfor ikke så underligt, at en del af de historiske dramaer i Vestjyllands historie blev udspillet netop her, og at byen gang på gang blev hjem søgt af krigens rædsel og fjendernes plyndring. Allerede i året 1043 blev den hærget af venderne på deres store plyndringstogt, som endte med nederlaget på Lyrskov Hede.

I 948 var der blevet oprettet en bispestol i Ribe, og under biskoppen her hørte et område, der strakte sig fra Limfjorden mod nord til Vidaaen mod syd, langt nede i det sønderjyske. I gammel tid var Limfjorden åben mod vest, og bønderne på Limfjordens sydside oplevede gang på gang at se rigets langskibe samles her. Da Knud den Store i 1027 vendte hjem fra England med sin flåde, mødte stormændene for at hilse kongen. Og i 1085, da Knud den Hellige ville fare vesterud til anglernes land, samledes flåden i Limfjorden, Svend Aggesen siger ved Humla,

hvilket enten må være i Venø Sund eller i farvandet syd for Aggersund. En anden kilde beretter, at det var ved Vestervig. Snart sandede udløbet mod vest imidlertid til, og allerede på Saksens tid var det »spærret af sandbanker«. Gang på gang i den følgende tid, i 1566, 1624 og 1656, brød havet igennem Aggertangen, men hver gang lukkede sandet til igen, og vejen nordpå efter Thisted til blev ved at gå over her. Først 1825 blev tangen gennembrudt påny, og der kunne atter sejles fra Limfjorden til Vesterhavet.

I årtierne før det stærke kongedømme under Valdemar den Store var der kamp og uro i Danmark. Erik Emune rejste sig mod kong Niels for at hævne drabet på Knud Lavard, »Knud hertug«, og gang på gang tørnede de sammen, i 1132 mødtes de til kamp ved »Rynebyerg«, formodentlig Rønbjerg ved Flyndersø. Her blev stormanden Christiern Svendsen taget til fange. Han havde sin meste slægt her i Hardsyssel og var fader til den senere ærkebiskop Eskil og bedstefader til historieskriveren Svend Aggesen. Efter at kong Niels var blevet dræbt af borgerne i Slesvig, blev Erik Emune Danmarks hersker, men også han fandt snart sin bane. Sorte Plov, en jysk stormand, måske fra Plovstrup i Jernved sogn, dræbte ham på et ting i nærheden af Ribe, idet han råbte til tingmændene: »Kongen slog jeg, dræb I nu hans mænd«.

Årene fra 1157 til 1241, da Valdemar den Store og hans to sønner, Knud 6. og Valdemar Sej, herskede i Danmark, blev lykkelige år. Overalt voksede nye købinger frem, rundt om blev den jomfruelige jord taget under plov, og udadtil skabtes der respekt om riget og dets magt. Men da Valdemar Sej var død, blev der tvedragt blandt kongens sønner, og det kom til åben

*Middelalderligt voldsted i
Ploustrup ved Kongeaaen.
Den lokale tradition ud-
peger Ploustrup som hjem-
sted for Sorteplov, der
dræbte Erik Emune i 1137.
(Fot. 1953 Olaf Olsen).*

strid mellem kong Erik Plovpenning og hans broder hertug Abel. Den 28. april 1247 erobrede hertugen Ribe, men den 3. juni tog kongen den tilbage. Det er vel om denne begivenhed folkevisen synger:

Der går dans på Riber gade,
der danser de riddere både fro og glade.
De dansed dennem på slottet ind
med dragne sværd under skarlagens skind.
Aldrig så jeg en ridderdans
— slottet det er vundet —
vinde så slottet med rosenkrans
— for Erik kongen hin unge.
Med dem så var de.

Det følgende århundrede blev uroens og nedværdigelsens år. Under Erik Mændved gærede uroen blandt bønderne, og i 1312 rejste de sig i Hardsyssel og andet steds mod kongen. Året efter blev oprøret slået ned med hård hånd, førerne blev straffet, hvis de da ikke slap bort, og menigmand måtte bøde hårdt. I Hardsyssel og Almind syssel måtte bønderne stifte et alter i Kolding for de mænds sjæle, der fandt døden under kampene. Under Eriks broder Christoffer 2. kunne det se ud, som om Danmarks dage som selvstændigt rige var talte. Overalt var det de fremmede, holstenerne, der var herrer. Varde syssel havde allerede fra begyndelsen af 1200-årene været i lüneborgernes vold. Senere solgte de det til holstenerne, og i 1314 fik grev Johan den Milde det. Han

overdrog det til grev Gert, der også var herre på Riberhus. Mere end nogen sinde kunne man på herremændenes borge synges folkevisens ord: »Thi stander landet i våde«. Men jyderne var ikke sådan at knægte, de havde før rejst sig mod deres herrer. Da der i foråret 1340 var gærende uro i Jylland, drog grev Gert nordpå. Nu skulle der sættes hårdt mod hårdt. Men kort efter fandt han sin bane i Randers, hvor Niels Ebbesen »vog den kullede greve«. Endnu en tid var Ribe pantsat til den sønderjyske hertug Valdemar, men i 1354 var Valdemar Atterdag nået så vidt, at han også kunne indløse det. Vardehus var derimod i de fremmedes vold til 1395, efter at det i næsten 200 år havde været under tysk herredømme.

I disse år blev Danmark ramt af en frygtelig ulykke. Overalt hærgede pesten, den sorte død, og da farsoten endelig var borte, og menneskene påny kunne ånde op, var mange gårde, ja hele byer mennesketomme og øde. Overfor naturens magt og underlige luner stod menneskene så underlig magtesløse. Det måtte vestslesvigerne også sande i 1362, da havets vilde kraft blev sluppet løs. »De grote mandranck« rev 30 vestslesvigske sogne med sig i havet, og i Ribe stod næsten hele byen under vand. Det blev ikke sidste gang, man i Vestjylland skulle mærke, at havet ikke blot kunne være en gavmild, men også en upålidelig og uvenlig nabo.

Ribes storhedstid havde vel ligget omkring

1200, men den var dog stadig den vigtigste by i Jylland og en af de betydeligste i hele riget. Det var derfor heller ikke så mærkeligt, at den i 1407 blev vidne til et kongeligt bryllup, da kong Erik af Pommerns søster Katharina her indgik ægteskab med hertug Johannes af Bayern. Måske var det allerede dengang i de unges tanker, at deres søn engang kunne bestige den danske trone. Det skete i hvert fald, da rigsrådet kaldte Christoffer af Bayern til Danmark for at blive danskernes konge. 1440 blev han hyldet på Viborg lands-ting, og et par år senere blev der budt til fest i Ribe. Den nye konge skulle salves og krones i den by, hvor hans forældre 36 år før var blevet viet. Ærkebiskoppen, omgivet af alle de danske biskopper, kronede den unge konge, som selv læste evangeliet, og foran ham bar 4 hertuger de kongelige insignier, sværdet, kronen, sceptret og æb-let. I flere dage efterpå blev der festet i Ribe, der blev turneret, og mange adelsmænd blev slået til riddere. Og i domkirken skiftedes ikke mindre

end 3 biskopper til at celebrere messen. Den 5. marts 1460 var Ribe atter midtpunkt i begivenheder, som til sene tider vil blive berettet i historiens annaler. Kongen var i staden, og sammen med ham var mødt stormænd fra kongeriget, fra Slesvig og Holsten. De slesvig-holstenske adelsmænd valgte her Christian 1. til hersker sønden å, mens kongen til gengæld gav dem vidtstrakte rettigheder og privilegier. Trods indrømmelserne betød overenskomsten, at den gamle strid var endt, og at den danske konge atter var hersker i Sønderjylland.

Kongerne i middelalderen var stadig på rejse. Undervejs tog de ind på de kgl. slotte, eller de overnattede hos byernes borgmestre. Det kunne også hende, at de benyttede et barfred, et tårn eller en bygning med tårn, beregnet til kongen og hans mænd. De fandtes som regel ved præstegårdene, f.eks. i Vejrum sogn. I 1513 var kong Hans i Ribe, hvor han boede hos den forhenværende borgmester Iver Nielsen. På vejen nord-

*Kampscene fra døbefonten i Malt kirke ved Vejen.
Krigerne med de knækorte kjortler, de brede, korte sværd og spidse skjolde hører til i tiden
lige ved år 1200. (Fot. Nationalmuseet).*

Det gamle Stubber kloster ligger smukt ved Stubbergaard Sø. Af klosteret er der nu kun en hvælvet kælder igen. Den ses her fra oven, afdækket under restaureringen. Forrest to tøndehvælv, derefter fire toppede krydshvælv. (Fot. 1916 C. M. Smidt).

efter faldt hesten med ham, da han ville ride over sumpene ved Skern Aa. Han blev syg efter faldet og døde i Aalborg kort efter.

Da Christiern 2. i 1513 besteg tronen, begyndte nogle urolige og bevægede år i Danmark. Fra først af var der en del, der stod ham imod, ikke mindst blandt jyderne. Men han havde også mange trofaste mænd rundt om. En af dem var Rasmus Clemitsen, som i 1519 forlenedes med Blæsbjerg og herrederne Hing, Ulborg og Vandfuld, som hans fader Niels Clemitsen også havde haft. Rasmus Clemitsen var en voldsom natur, og når han og provsten turede i Holstebro og omegn, gik det hårdt til. Han »drak rent over med vin og mumme og hug sønder gryder, kander, tøndes og glarvinduer ... og løb ud i gaderne med sine svende med dragne sværd«. Der var netop marked i byen, og folk blev rædselsslagne. »Og tog han borgersker af deres senge, som de lå hos deres husbønder«. I Ribe havde kongen

en tro mand i mester Paul Andersen, der senere blev hans sekretær. Han blev fanget, da kongen forlod landet. Hans broder mester Lambert Andersen flygtede bort med kongen, en tredje broder Peder Andersen var skipper på et af Christiern 2.s skibe og blev vist senere henrettet som sørøver.

Disse mænd var dog ikke de eneste, der blev tro mod den fordrevne konge. Og da grevefejden brød ud, viste det sig, at det var muligt at samle bønderne til kamp mod den nyvalgte Christian 3. Det var nu henvend 100 år, siden de vestjyske bønder sidste gang havde kæmpet mod rigets mægtige, da de i 1439 havde rejst sig mod rigsrådet. Vardehus var da blevet stormet og lagt øde for stedse, og et par måneder senere havde rigsrådet som hævn indtaget Varde by og brændt den af. Nu i 1534 samledes vestjyderne om skipper Klements faner, og manganen en adelsgård gik op i luer. Ved Varde lå der 400 bønder, og en

anden styrke stod ved Skern Aa. Men snart rykkede Johan Rantzau, kongens krigsvante feltherre, i ilmarcher op gennem Vestjylland. Bønderne ved Varde forsvandt skyndsomt, derimod kom det til kamp ved Skern Aa, men bønderne var bange for soldaternes »håndgeværer« og veg. Da tropperne nåede til Ringkøbing, fandt de ingen hjemme. Alle var flygtet, og husene stod tomme. Rantzau fortæller i et brev: »Der kogte vi og rettede selv an og drog om morgenen til en landsby 4 mil derfra, hvor vi fik at vide, at 5000 bønder havde samlet sig i en liden købstad, som hedder Holstebro«. Men da bondehæren hørte om Rantzaus fremmarch, opløstes den i flugt.

Kort før jul nåede soldaterne frem til Aalborg, som blev taget med storm. Oprøret var slået ned, og de, der havde været med, kom til at betale dyrt for den spøg. De havde forbrudt deres hals, og overalt i de 49 oprørske herreder måtte de betale halsløsning for at slippe for at strække hals under bøddelens økse. Selvejerne måtte desuden opgive deres gårde og blive fæstere.

Reformationen havde ikke fænget særlig stærkt i Vestjylland. I Ribe kom man sent med i kampen mod papisteriet. Først 1535 optrådte en luthersk prædikant i byen. Heller ikke i de andre

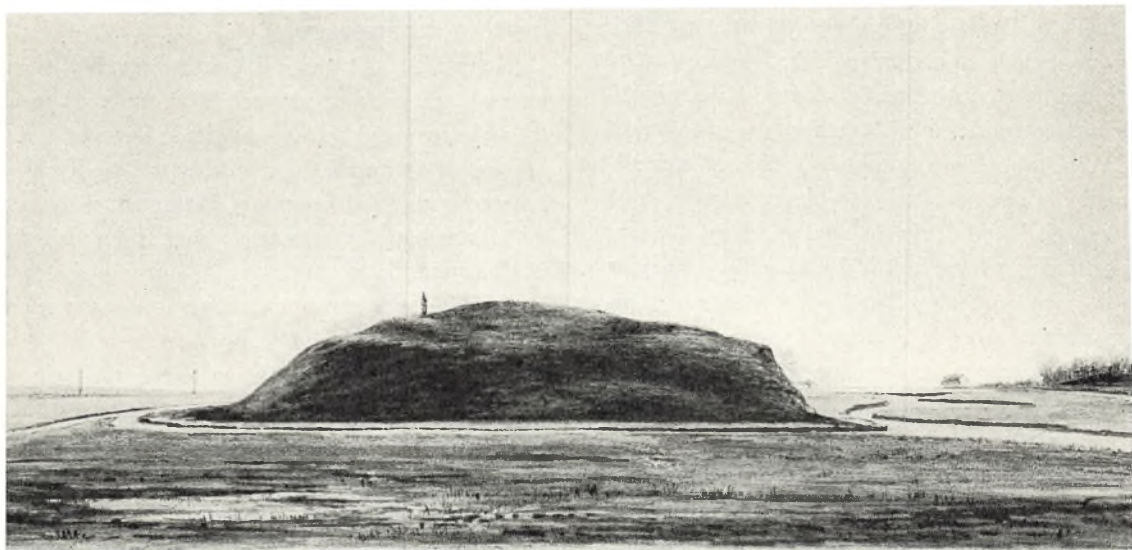
byer i Vestjylland var der noget større reformationensrøre. Altfor strengt gik man da heller ikke frem, efter at den nye lære var blevet indført i 1536, og mange af de gamle præster fra katolicismens tid fortsatte som lutheranske sjælehyrder. Det kunne jo også nok knibe med at finde folk, som kunne klare en prædiken. Det fortælles, at hr. Anders i Janderup blev »underligen taget så godt som fra smedien og gjort til præst«. Rundt om kunne der også sidde mænd, der ikke ville opgive deres gamle tro og stadig kæmpede for den. Povl Fynbo blev af den grund sat i band og døde uden at få alterens sakramente.

Klostrene var blevet inddraget i 1536, men allerede før havde flere af dem været ude for hård overlast. Stubber kloster blev i 1532 hjem søgt af Jep Thomsen i Holstebro, der fratog forstanderen alt hans gods. Mange steder fik munkene og nonnerne dog lov at blive i klostrene, efter at den nye lære havde sejret. I 1538 var der endnu 11 jomfruer i Stubber kloster, og også i cistercienserklostret Tvis blev munkene boende. En flensborgsk munk, Lütke Naamensen, havde søgt tilflugt i Ribe franciskanerkloster, men efter kongens befaling blev han udvist deraf i 1537, andre munke fik derimod lov at blive boende, og endnu

Vardehus voldsted i engene syd for Varde.

Den gamle kongsgård vogtede den vigtige sejlads på Varde Aa. Af det imponerende anlæg, der blev ødelagt under et af 1430'ernes bondeoprør, er kun denne ene banke tilbage.

(Tegning 1888 af Magnus Petersen).

*Den ligsten, Mor Sigbrit havde ladet forfærdige til sig selv, kom efter hendes flugt i 1523 til Timgaard, hvor den blev opstillet til spot og skændsel.
(Efter Aarb. f. Nord. Oldkyndighed 1879).*

i 1560erne var der flere nonner tilbage i Ribe, alle vist adelige damer.

En ny tid var brudt frem, og det var nye mænd, der nu ledede den danske kirke. Johs. Vandal blev den første lutheranske biskop i Ribe. Og ingen ringere end Johan Rantzau, der foruden at være en stor feltherre også var en brændende tilhænger af den nye tro, var blevet lensmand på Riberhus. Vandal efterfulgtes af Hans Tausen, kirkebruddets førstemand. På Liliebjerg i Ribe boede i 35 år Anders Sørensen Vedel, rigets historieskriver, der skulle skildre danernes bedrifter gennem tiderne. Dette store værk fik han vel aldrig færdig, men han oversatte Sakse og fik udgivet nogle af middelalderens folkeviser.

Reformationens uvejr havde bragt friskhed ind i det religiøse liv i Danmark, men efterhånden stivnede troen i faste regler, og kirkens ledende

mænd var rystende angst for, at den mindste afvigelse fra det, de fandt ret og rigtigt, skulle snige sig ind hos deres medbrødre. Det måtte Jørgen Friis i Trandum sande. For at hjælpe den melankolske fru Kristence Juel på Stubbergaard havde han disputeret og korresponderet med hende. Hun talte med biskoppen, og det kom frem, at hr. Jørgen Friis havde holdt på, at menneskene var frelst ved dåben og ikke påny burde søge om nåde. Men det var jo kalvinistiske lærdomme, griller og »irringer«, og den velmenende præst måtte bøde hårdt for sine meninger. Han blev ikke blot afsat, men Christian 4., der var frygtelig ophidset over den formastelige, gav ordre til, at han skulle kastes i fængsel og smedes i jern sammen med en af de svenske fanger på Bremerholm. I det hele taget gik man hårdt frem mod dem, der veg bort fra moralens så lige, men snævre vej. Enken fru Birgitte Rosenkrantz havde stået i forhold til sin fætter Gjord Kaas; det betragtedes som blodskam, og hun blev halshugget for sine synder; hendes boler slap bort, men da han mange år senere vendte tilbage til landet, blev han grebet og rettet af mestermanden.

Når først Christian 4.s retfærdige eller uretfærdige harme blev optændt, var han ikke nogen rar mand at omgås. Christoffer Rosenkrantz til Hundsbæk og Sønderskov måtte sande det. Han var blevet anklaget for at have forfalsket nogle gældsbreve. Kongen lod ham fængsle, og han førtes til København som fange. Herredagen dømte ham til døden, og i marts 1610 blev han halshugget på slotspladsen.

Christian 4. var med til at præge sin tid, i stort og småt, på godt og på ondt. Han var også med til at bringe ulykke over sit land. Det var hans ansvar, at Danmark blev inddraget i trediveårskrigen. I 1626 led kongen et afgørende nederlag ved Lutter am Barenberg, og året efter væltede Wallensteins hære ind over det ulykkelige Jylland. Det var lejetropper, erhvervssoldater, med deres tros af kvinder og børn, de fleste af dem med mange års krigserfaring fra de tyske slagmarker. Den 29. september 1627 nåede de til Ribe, og kort efter blev Varde besat. Begge steder blev der anlagt befæstninger, og galger blev rejst for at kunne straffe de soldater, der forbrød sig. I Ribe kom flere til at dingle dør højt over deres

kammerater. Overalt i landet lå de fjendtlige tropper, ikke blot i byerne og på slottene, men også på herregårdene og ude ved bønderne. Indkvarteringerne og rekvisitionerne var en hård byrde, og mange steder blev der også stjålet og plyndret, selvom man undertiden undgik de værste overgreb ved at betale for »salvegarder«, der skulle yde en vis beskyttelse. I 1629 forlangte man i byerne ed af borgerne til den tyske kejser, men »borgeriet ville ikke sværge kejseren«, og en god foræring til den oberstløjtnant, der skulle tage imod eden, gjorde, at der ikke skete videre. I juni 1629 drog de fjendtlige tropper endelig sydefter. Tit gik det hårdt til under tilbagemarchen med plyndringer, og man forstår den mand i Varde, der i sit regnskab skrev: »Gud ske lov for en nådig forløsning«. Nogle danske havde sveget deres troskab mod land og konge og var gået fjendens ærinde. For dem kom afregningens time nu. Henrik Woldemar og hans kone blev f.eks. dømt til at »begive sig af begge vore riger«.

Det varede ikke så mange år, inden fjenden på ny stod i Jylland. Denne gang var det svenske kongens tropper, der i december 1643 uden krigserklæring pludselig havde overskredet Holstens grænser. Så hurtigt hestene kunne strække ud, gik det nordpå. I Ribe gjorde man sig rede til at forsvare byen, men da fjenden stod for døren, overgav man sig uden kamp. Kort efter var også de andre byer i Vestjylland i fjendevold. Nogle måneder senere blev tropperne trukket bort igen. Borgmester og råd i Ringkøbing skrev, at man var rede til af al evne at kæmpe mod svenskerne, hvis de kom igen. »Vi kender dem alt for vel. Gud forbyde, de os igen skulle komme på halsen. Da ville de være fire fold argere som tilforn. Da var det bedre at vove liv og blod imod dem. Så taler alle mænd heromkring«. I Ribe var der, da svenskerne trak sig tilbage, blevet efterladt nogle tropper på Riberhus. I august gik de danske til angreb på slottet og beskød det med kanoner fra domkirkens tårn, og tilsidst måtte fjenden overgive sig på nåde og unåde. Den 12. november 1645 kom svenskerne tilbage under befaling af »der tolle Wrangel«. Riberhus fik atter svensk besætning, men 1¹/₂ måned senere måtte den vige for en dansk overmagt. Da fjenden endelig i 1645 var ude af landet, kunne man gøre

krigens ødelæggelser op. Mange bønder var forarmede og udplyndret, og de fleste steder havde fjenden optrådt med stor brutalitet. Besøget havde kostet Ribe by 120.000 rdl., Varde næsten 46.000 rdl., mens de nordlige byer var sluppet betydeligt billigere.

Heller ikke denne gang kom freden til at vare længe. I 1657 begyndte Danmark letsindigt krig med Karl 10. Gustav af Sverige. Snart efter stod de svenske tropper på ny i Jylland, og allerede 19. august viste de sig for Ribes porte. I oktober kom det til kamp på Aggertangen, hvor bønder og soldater prøvede at standse generalmajor Bötticher og hans krigsvante tropper, en 300-400 danskere blev hugget ned, og snart var hele landet nord for Limfjorden i deres vold. De svenske tropper var gennemgående under hård mandstugt, men nu og da forekom større udskjelser, som da 3 ryttere i Holstebro voldtog og myrdede en pige. Værre blev det, da Danmarks forbundsfæller, polakker, brandenborgere og kejserlige, rykkede Danmark til hjælp. Vennerne blev værre end fjenderne, de skåned ingen, plyndrede kirker, forjog præster og tog fra alle, så præsten i Grimstrup mente, at de var sendt af Gud »til at straffe vore synder retfærdigen«, mens en præst i Vinding-Vind i sin kirkebog skrev: »Hvor megen fare og bedrøvelse, vi haver ustanden i dette år, kan vi aldrig fortælle efterkommerne«.

Sommeren 1659 brød tropperne op. Men samtidig hærgede pesten, sprinkelen, overalt. I Ribe døde fra 9. juni til 28. oktober over 900 borgere og 1000 bønder, som var indflyttet fra landet. I by og på land så der frygteligt ud, huse og gårde stod øde, og man kunne ikke skaffe fæstere til ødegårdene. Fattigdom og nød herskede overalt, og ikke blot den gamle stiftsstad med den strålende fortid, men også de små byer nordefter var blevet fattige. Det skulle komme til at tage lange tider, inden det for alvor atter gik frem mod bedre tider.

Første halvdel af 1700-årene blev hårde tider for den danske bonde. Der var krise for landbruget, og for at sikre det arbejdskraft blev bønderne bundet til stavnen, for første gang var de jyske bønder blevet ufri. Mange steder blev de plaget umenneskeligt af hoveri, og det kunne ske, at herremanden drev det så vidt, at bønderne selv tog

*Bavnevagt i Jylland.
Maleri 1848 af Chr. Dals-
gaard. Når fjenden kom
til egnen, bragte bavnens
ild hurtigt budskabet vi-
dere. Så vidste de våben-
føre mænd, at de skulle
samle sig, værdisagerne
gemmes bort og kvinder,
børn og kvæg om muligt
sendes til sikrere strøg.*

sig til rette, som da fæsterne under Lydumgaard fik en mand til for gode ord og betaling at myrde den forhadte Jørgen Jensen Bramming. Det fortælles, at da præsten prædikede over Bramming, brugte han teksten: »Han sneg sig herind som en ræv, levede som en ulv og døde som en hund«. J. S. Benzon til Estvadgaard var heller ikke nogen bondeven. I 1736 blev han dømt for at have ladet en bonde stå i halsjern i to dage. Bondens kone var blevet pisket med ris og ægteparrets søn hængt op ved benene, hvor han hang en hel nat.

Sådanne godsejere var selvfølgelig undtagelser,

men det kunne alligevel være strengt nok for hovbonden og hans folk, når de måtte slide på herregårdens marker. Efterhånden kom der dog bedre tider, og der begyndte i mange kredse at blive interesse for landbrugsreformer. Der kom en række udmærkede love, markerne blev mange steder udskiftet, gårdene flyttet ud, og i 1788 blev endelig stavnsbåndet ophævet. Men snart begyndte fremtiden at tegne sig mørkere. Napoleons store uheldsvangre skikkelse kastede også sin mørke skygge ind over Danmark. I 1807 kom det til krig med England. Vestjyderne mærkede vel

Den tyske indmarch i Jylland 9. april 1940.

Efter 76 fredelige år blev grænsen atter overskredet af fremmede soldater. Den motoriserede hær kunne på få timer underlægge sig hele landet. (Tysk pressefoto).

ikke så meget til krigen, men det hændte dog, at man ved kysten oplevede lidt af uhyggen. Der var mange, der gik og skottede mod højene for at se, om bavnene flammede op for at fortælle om fjendtlig strandhugst. På Bavnhøj i Aal sogn holdt man vagt, og en tjæretønde var klar til antænding. Andre bavn var ikke langt derfra, på Blaabjerg og ved Billum kirke. Da krigen brød ud, var batterierne på Fanø blevet gjort i stand, et fjendtligt angreb på øen blev med held afvist, og i 1814 blev en svensk kaper opbragt ude i Vadehavet.

Også denne gang medførte krigen besættelse af landets forbundsfæller. I 1808 fik Ribe indkvartering af det spanske rytteriregiment Almanza, lidt senere kom et fransk regiment. Men Ribe oplevede også krigen på en mere ubehagelig måde, idet en lille afdeling kosakker den 10. januar 1814 holdt deres indtog i byen, og borgerne fik travlt med at gemme deres værdigenstande bort. Man åndede først rigtigt op igen, da de ubudne gæster atter var ude af byen.

Årene efter krigen blev tunge. Statsbankerotten i 1813 havde ramt mange hårdt, og snart satte en voldsom landbrugskrise ind. Det var i denne tid, bønderne for alvor lærte at spare, og hjemmefliden tog et opsving som aldrig før, hvad enten det nu var hosebinderiet, hvis midtpunkt var i Hammerum herred, eller det var pottemageriet, man drev på med. Det var især på Vardeegnen, de mange potter blev til, og i 1838 forfærdigedes ikke mindre end 100.000 potter i Horne sogn. Der var nok for pottemænd og grydemænd at gøre med at få alle disse afsat.

I 1830erne begyndte det for alvor at gå frem igen. Og snart anedes den politiske friheds morgenrøde. De rådgivende stænder i Viborg og Roskilde kunne vel ikke give love, men var et varsel om det, der skulle komme. En af repræsentanterne fra Ringkøbing amt var en mand, der blev kendt i hele landet, den kloge og dygtige gårdmand Ole Kirk. Han var måske mere end de fleste med til at åbne folks øjne for, at bonden burde sidde i rigets råd. Og snart var tidens

Tysk bunker ved Blaa-vandsbuk, bygget som led i »Vestvolden«, der skulle afværge den allierede invasion. De svære beton-bunkers er vanskelige at nedbryde. I tusindvis ligger de endnu og vansirer de danske kyster. Men når der er gået tilstrækkelig lang tid, vil de blive betragtet som interessante historiske mindesmærker. (Fot. Nordisk Pressefoto).

fylde inde. Da Frederik 7. den 5. juni 1849 havde underskrevet grundloven, var Danmark blevet et frit land. Men der måtte kæmpes for friheden, thi Danmark var kommet i krig med de slesvig-holstenske oprørere og med Preussen. Straks krigens brød ud, ilede rygtet nordpå, at »slaverne« i Rendsborg og Glückstadt var blevet sluppet løs. Ængstelse og skræk greb alle, og rundt om gjorde man klar til at tage imod dem. I Holstebro hentedes borgervæbningens geværer og sabler frem på rådhuset, og ude i landsbyerne fik smedene travlt med at lave spyd. Smeden i Alslev kunne ikke nå at slibe dem til, men folk stak i rend til Alslev mølle, hvor der var nogle store slibesten. Lidt flove blev de drabelige spydbærere rundt om, da det opklaredes, at historien var et krigsrygte, løgn og opspind til hobe.

Men snart var det alvor. I Ribe blev stiftamtmand Sponneck taget til fange af tyskerne og ført til Kolding, hvor han traf prinsen af Nør, som gerne ville tale med ham. Med foragt vendte han forræderen ryggen. Den 23. april 1849 blev der kæmpet ved Kolding, og ved Vranderup vest for Kolding kom det samme dag til et sammenstød mellem slesvig-holstenerne og Ryes jægere. Rundt om i Ribe og Ringkøbing amter lærte man nu som fædrene i svundne århundreder fjendtlig indkvartering og udskrivning at kende. Og overalt var der modige mænd, som knyttede forbin-

delse med Kloppenborgs efterretningskorps og sørgede for, at de danske tropper til stadighed var underrettet om fjendens bevægelser.

Det varede ikke mange år, inden tyskerne kom igen. I 1864 var det preusserne og østrigerne, der overfaldt Danmark. Dannevirke måtte rømmes, og påny lå Jylland åben for fjenden. Fra Sønderjylland kom der mange flygtninge, dansksindede embedsmænd, som var blevet nødt til at fortrække. Og snart kom østrigerne efter. En lille fortrop skulle afskære telegraflinien fra Ribe nordefter, fik det også gjort – men syd for byen. Stiftamtmanden og borgmestrene i Ribe og Varde blev som fanger ført til Rendsborg, og senere arresteredes flere borgere i Ribe og Varde, fordi man ikke ville efterkomme de østrigske krav om en krigsskat. Den 29. februar 1864 kom det til et sammenstød mellem små danske og tyske kavalierstyrker ved Vorbasse. Tyskerne led nederlag, og for en gangs skyld fik danskerne fanger, 34 ialt.

Ved 1800-årenes begyndelse havde Danmark ikke bare været et lille land, men også et fattigt land, der både materielt og kulturelt stod tilbage for de vestlige kulturlande. Da den anden verdenskrig brød ud i 1939, hørte Danmark hjemme blandt de højst udviklede lande. En voldsom udvikling var sket, ikke mindst i årene efter nederlaget og ydmygelsen i 1864. »Hvad udadtil tabes skal indadtil vindes« blev Dalgas' og Hedeselska-

bets motto, og vestjyderne har deres store del af æren for det, der blev vundet, og det er med rette, at mange af deres navne er ristet i stenene på den store mindepark i Kongenshus ved Viborg. Hvor før hedevejene havde trukket deres brede spor gennem landskabet, lå nu de skinnende, blankslidte jernbanespor, der bandt by og land sammen og knyttede hele Danmark til et økonomisk og kulturelt hele på en anden måde end før. Vestjyder og københavnere kan aldrig blive det samme, skal heller ikke være det. Sind og skind er forskelligt. Men de er mere end før begge borgere i Danmark. Og ude ved vestkysten er der sket et af de undere, som vi vel nok har hørt berette om i det store mærkelige land derude langt vesterpå, men aldrig har set her i Danmark. En by er vokset op, bogstavelig talt på nogle tiår. I 1868 var der kun to gårde i Esbjerg med 13 indbyggere. Idag har byen 50.000 indbyggere. Og inde på heden, i Herning, er en stad med en snes tusinde mennesker blevet til.

Årene efter 1864 blev vel ikke rige på ydre dramatiske begivenheder, selvom den politiske kamp nu og da kunne sætte sindene i bevægelse, og det vakte opsigt viden om, da venstreføreren C. Berg i 1885 nægtede at tale i Holstebro, så længe politimesteren sad på tribunen, hvorefter han blev fjernet med magt. Det kostede Berg et fængselsophold på 6 måneder. Men store voldsomme begivenheder oplevede man ikke, før hin forårsdag den 9. april 1940, da de sorte fugle sydfra bragte bud om, at ufred var i landet. Men som så mange gange før viste det sig, at det danske sind kan bøjes, men ikke knækkes. Da unge over hele landet samledes for at være klar til at forsvare Danmark med deres liv som indsats, om så skulle være, svigtede vestjyderne heller ikke. Når BBC sendte hilsen til »Herodes«, vidste modstandsfolkene, hvad det betød, og om aftenen var de klar i Torsted hede. Og på samme måde sad de og ventede rundt om i andre sogne, overalt blev der holdt øvelser, og den 4. maj om aftenen, da frihedsbudskabet gik over Vesterhavet, var alle rede til at gå i aktion.

*

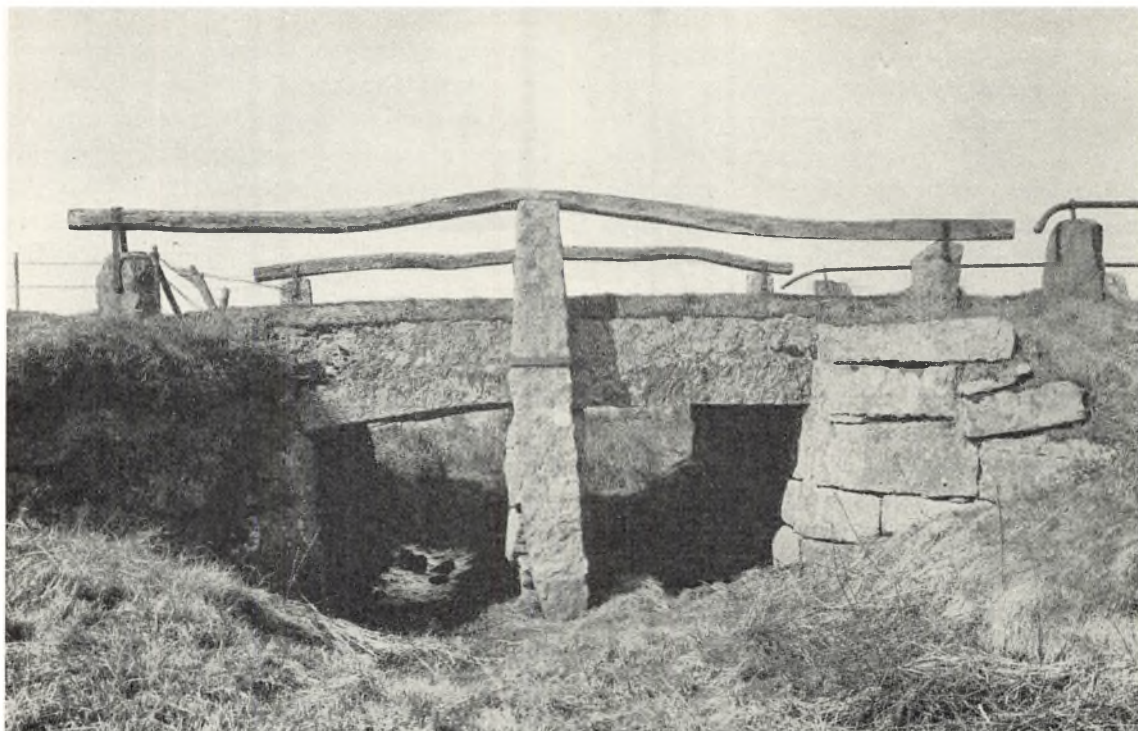
Sønderjylland var fra den ældste tid et grænse-land, og selvom der oprindeligt lå store øde stræk-

ninger mellem danerne og sakserne syd for Ejderen, var det dog gang på gang udsat for angreb og overfald. Gennem århundrederne blev det et omstridt land, en kampplads, hvor der er blevet kæmpet af talløse hære, og hvor der er flydt mere blod end noget andet sted i Danmark. Det skyldtes ikke mindst, at landet mellem Kongeaa og Ejder efterhånden blev et selvstændigt hertugdømme, en del af det danske rige, men med egne herskere, der gang på gang kom i modsætning til de danske konger. Allerede i begyndelsen af 800-årene nævnes »grænsevogteren« Glum, og nogle årtier senere omtales Hovi, greve i Slesvig by. Også i den følgende tid udnævnte kongen mænd, som skulle tage vare på den sydligste del af riget, men dette ombud fik dog først større betydning, da Erik Ejegods søn Knud Lavard omkring 1115 blev jarl eller hertug hernede.

Under tronstridighederne mellem Svend, Knud og Valdemar i midten af 1100-årene, søgte Svend hjælp hos Henrik Løve, og det lykkedes denne at trænge helt frem i Nordslesvig, til Sommersted, men overfor Valdemars stærke styrker måtte han atter gå tilbage. Efter slaget på Grathe Hede i 1157 stod Valdemar som Danmarks ubestridte hersker. En af hans vigtigste opgaver blev at undertvinge venderne for at bringe deres talløse plyndringstogter til ophør. Også Sønderjylland led hårdt herunder, og endnu omkring 1170 blev Als hjemsgøgt af de plyndrende slaver.

Fra 1237 var Valdemar Sejrs søn Abel hertug i Sønderjylland. Kort efter kongens død i 1241 kom han i strid med sin broder, kong Erik, og under kampene mellem de to herrer blev Aabenraa og Haderslev brændt af. 1200-årene blev i det hele en tid med voldsomme kampe i Sønderjylland. I 1271 var der åben strid mellem kong Erik Glipping og hertug Erik Abelsøn. Kongen angreb hertugens land og erobrede Tønder slot, som blev jævnet med jorden.

De første årtier af 1300-årene blev fornedrelsens tid for Danmark. Holstenerne spillede herrer i landet, og i 1326 blev den unge hertug Valdemar kåret til Danmarks konge, mens grev Gerhard overtog det sønderjyske hertugdømme. I håndfæstningen indsattes en bestemmelse om, at »Sønderjylland aldrig måtte forenes med eller indlemmes i Danmarks rige og krone, således at

*Immervad Bro ligger ved hærvejen sydvest for Haderslev.
Om stedet fortæller et gammelt rim, at »ved Immervad, der fik de danske et Fandens bad«,
vistnok i et uheldigt slag, som Erik af Pommern udkæmpede med holstenerne i 1422.
(Fot. 1929 Hugo Matthiessen).*

en og samme var fyrste over begge«. Det varede ikke længe, inden der opstod uro i det danske folk. Den jyske krønike fortæller, at danskerne »begyndte at te sig frækt; de frygtede nu ikke længere nogen og faldt ind i Sønderjylland, hvor de opbrændte Haderslevhus«. Men foran Gøttrup slot led jyderne nederlag, og holstenerne sad så fast i sadlen som ingensinde før. Først 1340 kom der atter dag i Danmark. Grev Gerhard blev fældet af Niels Ebbesen, og ved pinsetid samme år kunne den unge Valdemar Atterdag på Sønderborghus fejre sit bryllup med hertug Valdemars søster Helvig.

Det blev Valdemar Atterdags kongegerning atter at samle det søndrede rige. Han var ikke af dem, der for med lempe, og ofte havde han sammenstød med rigets mægtige mænd, i 1351 således med drosten Claus Limbek, som kongen belejrede på Tørning slot i Hammelev sogn. Seks år senere kom Valdemar i strid med de jyske stormænd, den sønderjyske hertug og de holstenske

grever. Tønder var på denne tid på kongens hånd, men blev taget med storm af holstenerne. Året efter gik kongen over til Als, og efter tre dages forløb tvang han Nordborg til overgivelse. De kongelige tropper begyndte derefter en belejring af Sønderborg, hvor hertuginde Richardis residerede. Med sine tjenestemøder kom hertuginde ud fra slottet for at bede om fred, og kongen gik om sider med hertil på betingelse af, at rigets fjender ikke måtte finde tilflugt der.

Årene gik, men gang på gang blussede ufreden op. 1372 angreb kongen påny og belejrede Claus Limbeks søn Henneke Limbek, dog uden resultat. Derimod blev Gram slot indtaget, og året efter fik han gennem forhandlinger med hertuginde Richardis herredømmet over størstedelen af Als.

Da Valdemar Atterdag døde 1375, havde han generobret en stor del af Sønderjylland. Dronning Margrete, der ikke »på een gang ville optænde flere ilde«, måtte i lang tid føre en efter-

givende politik overfor holstenerne, men i årene efter 1400 lykkedes det hende med list og med lempe at vinde det tabte tilbage. Hendes foster søn, Erik af Pommern, indtog i 1410 Ærø og Als. I lejren for Sønderborg lod han den mægtige adelsmand Abraham Brodersen halshugge, fordi han havde brudt den fred, der var blevet lyst »på landet Als«. Da dronningen døde på Flensborg fjord 1412, var en stor del af hertugdømmet i hendes magt. Men den unge konge havde ikke hendes tålmodighed, hendes evne til at lempe sig frem. Han var rethaverisk og krævede sin ret med sværdet i hånd. Men sværdet ville ikke bide, og lidt efter lidt tabte han det meste af Sønderjylland til holstenerne. Tønder faldt i 1417. Fem år senere belejrede han forgæves Claus Limbek den Yngre på Tørning, hvor det kom til en række voldsomme kampe. En storm på Tønderhus samme år mislykkedes også, og en stor del af de danske angribere blev på valen. 1429 blev Aabenraa erobret af holstenerne, og to år senere faldt også Flensborg og Duborg slot. Ved freden i Vordingborg 1435 måtte kongen anerkende grev Adolfs besiddelse af næsten hele hertugdømmet.

Adolf døde uden arvinger i 1459, og året efter valgte det slesvigske og holstenske ridderskab kong Christian 1. til hertug i Sønderjylland og greve i Holsten. Kongen måtte give ridderskabet store rettigheder, men valget betød dog, at Sønderjylland atter var i den danske konges magt, og at det kunne blive forskånet for krigens tummel og ødelæggelser. Det var først i 1523, at Nordslesvig på ny blev skueplads for krigerske begivenheder. Christiern 2. var på denne tid herre i Aabenraa amt, mens Tønder og Haderslev amter var tilfaldet hertug Frederik, da Sønderjylland i 1490 blev delt mellem Christian 1.s to sønner, hertugen og kong Hans. De jyske rigsråder havde opsagt Christiern 2. huldskab og troskab og bedt hertug Frederik om at blive konge i Danmark. Den 8. marts 1523 begyndte hertugen marchen nordpå. En uges tid senere blev Aabenraa angrebet. Om natten, da alle folk sov, blev slotet og byen indtaget. Flere af borgerne blev pint, indtil de fortalte, hvor deres guld og sølv var. Alle, som kunne undslippe, »mænd og koner med deres nøgne børn løb til skoven, ud på marken,

til vandet, hvor de blot kunne skjule sig«. Næste morgen brød soldaterne ind i kirken, hvor mange af borgerne havde anbragt deres værdisager. Og så her blev der plyndret, og da borgerne endelig kunne vende tilbage, så de, at deres stadsbøger og registre var ødelagt. Kun privilegiet af 1335 og stadsretten var i behold.

På Sønderborghus sad Kongens mand Mandrup Holk; han tog kampen op, og holstenerne måtte derfor først skaffe artilleri til veje, før de kunne tvinge Holk til at overgive sig. Men ellers mødte hertugen intetsteds alvorlig modstand. På Urnehoved havde der dog samlet sig et større bondeopbud af kongeligssindede bønder. Herredsfoged Nis Henriksen på Haistrupgård i Slogs herred, en af hertugens trofaste mænd, red ind i skaren og opfordrede dem til lydighed. Han blev mødt med pileskud, og hans røde kappe med fem pile skal senere have hængt i Bylderup kirke. Skaren opløstes dog snart, og senere blev Nis Henriksen rigelig belønnet af kong Frederik for sin modige optræden.

Den 13. april 1523 forlod Christiern 2. Dan-

*Christiern 2.s gemak i Sønderborg slots runde hjørnetårn. Dette tårn er desværre nedrevet nu.
(Efter gammelt stik af ukendt oprindelse).*

mark, og snart var hele Danmark i den nye konges vold. Hans søn hertug Christian fik overdraget Tørning og Haderslev len til sit underhold. Sammen med den senere feltherre Johan Rantzau havde han i 1521 overværet rigsdagen i Worms, hvor Martin Luther foran den strålende forsamling af kejser og stænder modigt og stolt havde erklæret, at han intet ville tilbagekalde af sine lærdomme. Da hertugen rejste hjem, var han en ivrig tilhænger af den nye lære, opsat på at fremme dens sejr i sit hjemland. Han begyndte straks at reformere i sine to len. Bispetienden blev afskaffet, og allerede 1525 udstedte han et kaldsbrev for Johannes Sørensen i Vonsbæk, hvori denne forpligtedes til »at prædike Guds ord«. Overalt sørgede hertugen for, at »evangeliets glade forkyndelse kunne spredes viden om for de bekymrede og hårdt bundne menneskesamvittigheder«. Han indkaldte tyskeren Johan Wentz, som i 10 år havde studeret i Wittenberg og nu skulle forestå en luthersk præsteskole i Haderslev. Lidt senere kom dr. Eberhard Widensee, en mangeårig stridsmand i kampen mod papismen. Allerede 1526 havde hertug Christian kaldt lenets præster og degne til sig for at undervise dem i den rette tro. I 1528 fik de påny ordre til at give møde på Haderslevhus, såfremt de ville »beholde deres kirker«. Her fik de forelagt en kirkeordinans, »artikler for præsterne i landsbyerne«, hvori blandt andet alle sjælemesser blev forbudt, og præsterne fik pålæg om »alle sammen at have ægtehustruer«. Derefter måtte hver eneste af præsterne aflægge ed til hertugen.

Også andre steder i Nordslesvig sejrede Luthers lære i disse år. Omkring 1526 optrådte Johan Brun som reformator i Aabenraa, og samme år skal præsten Hieronymus have forkyndt de nye tanker i Tønder, hvor han fandt støtte hos Johannes Decker, en tidligere katolsk vikar. Ikke mange år senere ansatte byens råd en evangelisk prædikant, Hermann Schomaker. Også ude på landet var der nogle steder præster, som prædikede evangeliet uden papistiske lærdomme, men det varede dog mange år, før reformationen havde sejret overalt. Først da den nye kirkeordning var blevet gennemført i 1542, var Nordslesvig for alvor blevet lutheransk. For længst var tiggermunkene blevet udjaget af deres klostre, i Ha-

derslev således i januar 1527, men på Løgum, det store rige cistercienserkloster i Vestslesvig, havde munkene fået lov at blive siddende. Også efter 1542 fortsatte de her deres tilvante liv i bøn og andagt, og der var i hvert fald munke her endnu i 1552, måske endda i 1568.

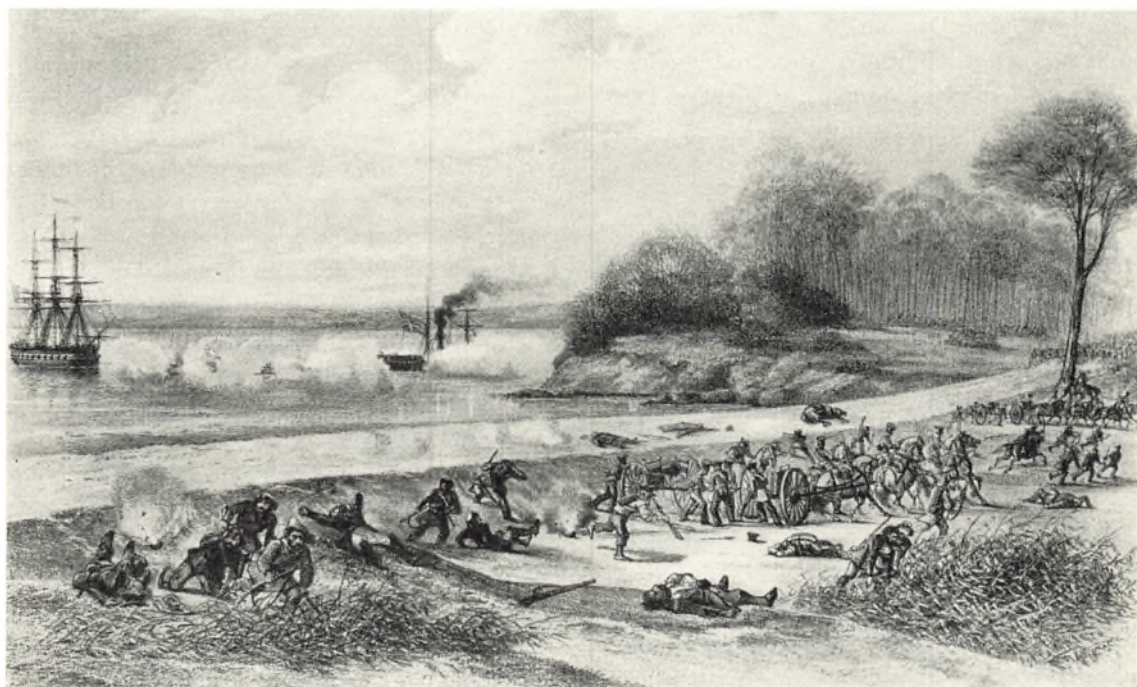
Årene omkring 1530 var en urolig tid i Danmark. Overalt var der gærende uro, de politiske, sociale og religiøse modsætninger var så store som sjældent før. Ude i Europa virkede den fordrevne Christiern 2. for at kunne vende tilbage til sine fædres tronc. I 1532 mødte han dog sin skæbne. Han var landet i Norge, men på kong Frederik 1.s frie lejde begav han sig til Danmark for at forhandle. Skibet sejlede dog ikke til København. Skt. Laurentius aften, den 9. august, stod det ind gennem Als sund, og som rigets og hertugdømmernes fange førtes kongen ind over slotsbroen. Porten smækkede i bag Nordens tidligere hersker; han forstod, at han ikke mere var en fri mand. Kongens fangenskab varede lige til 1549, da han blev overført til Kalundborg. Det var hårdt for den tidligere så mægtige herre at være fange, selvom han som regel havde det ret frit på slottet, og fik rigelig med mad og drikke. Under grevefejden blev han dog indelukket i sit gemak med en gammel soldat, Mikkell, som eneste selskab, og der var givet ordre til, at han skulle dræbes, hvis slottet blev indtaget. Senere fik han atter friere forhold på slottet og kunne holde store drikkegilder.

I 1544 blev hertugdømmet delt mellem kong Christian og hans to brødre, Adolf og Hans. Hertug Hans fik Haderslev og Tønder amter, men da han døde barnløs i 1580 blev hans område delt mellem kongen, der fik Haderslev amt, og hertug Adolf, som overtog Tønder amt med Løgumkloster. Herefter var Aabenraa og Tønder »gottorpske«, Haderslev kongelig, men Als, Ærø og Sundeved fra 1564 var tillagt kong Frederik 2.s broder Hans den Yngre. Hertug Hans gik hårdt frem mod undersåtterne i sit lille hertugdømme, mange landsbyer og bøndergårde blev nedlagt, og gennem århundrederne gik fortællingerne fra mund til mund om »den onde hertug«. Da han døde i 1622, blev hans område delt mellem fem af hans sønner; den ældste, Alexander, fik Sønderborg. Han blev stamfader til det augusten-

*Herover: Slaget ved Bov 9. april 1848 i tysk version.
I sit maleri til Kieler-universitetet har Georg Bliedtrey foreviget det slesvig-holstenske
studenterfrikorps' sammenbrud over for den danske overmagt.*

*Herunder: Slaget ved Bov i dansk streg.
Bataillemaleren Niels Simonsen skildrer en episode af slaget helt ude ved Flensborg
Fjord nær Kobbermølle, umiddelbart syd for den nuværende grænse.*

Feltvagt i det slesvigske ved Hammelev 1848.

I morgengryet ligger kavallerister og heste og sover ved det døende bål. Men vagten er på sin post.

Litografi efter maleri af J. V. Sonne.

borgske hus og til linien Sønderborg-Beck, fra 1825 Sønderborg-Glyksborg. Da Christian 9. i 1863 blev konge i Danmark, var det denne linie, som besteg den danske trone. Af de andre sønner fik Johan Adolph Nordborg, Christian Ærø. Disse delinger af hertugdømmet skulle senere få skæbnesvanger betydning for udviklingen i grænselandet.

1500-årene blev på mange måder en lykkelig tid for Danmark og for Sønderjylland. Landbruget gav gode indtægter, handel og skibsfart stod i flor, adelsmænd og velstående patriciere kappedes om at udsmykke kirker og herregårde. 1600-årene blev derimod en mørk tid, krige hærgede, og pesten lå gang på gang knugende over land og by. Efter at Christian 4.s hær var blevet slået ved Lutter am Barenberg, rykkede Wallensteins tropper ind i hertugdømmerne. De kongelige soldater flygtede nordpå, og de landsbyer, som lå ved den gamle hærvej gennem landets midte, blev hjemsogt af de vilde horder, som skulle have været deres forsvarere. Næsten hele

Bolderslev gik op i luer, Bjolderup kirke blev brændt ned, og overalt vidnede rygende landsbyer om den vej, kongens tropper havde taget. Og efter dem kom Wallensteins soldater, krigsvante og fortrolige med det røverliv, som trediveårskrigen gav så rige muligheder for. Langs hovedvejene blev mange beboere fordrevet, kvæg blev slæbt bort, og der blev krævet mægtige leverancer. I Varnæs blev beboerne tvunget til at købe deres heste tilbage, deres får blev skudt af rytterne, støvler og sko blev trukket af folk, og så fik de et livfuld hug i tilgift.

Da de kejserlige tropper rømmede Sønderjylland i 1629, var det et trist syn, der mødte de kongelige kommissærer, som skulle gøre skaderne op. Og få år senere rantes hele Vestslesvig af en ny katastrofe, havet, der altid var en farlig ven, brød i oktober 1634 gennem digerne. På Nordstrand og i Ejdersted skal der være druknet 8000 mennesker og 6000 heste og kvæg, og også egnen vest for Tønder led hårdt. På mange af gårdene i Mjolden sogn var »alle folkene fordruknet«.

Den præjsiske øverstkommanderende, feltmarskal Wrangel, betragter fra møddingen bag en bondegård bombardementet af Dybbølstillingen. Til venstre skimtes Dybbøl mølle. (Efter tegning 1864 af en præjsisk officer).

Snart kom nye rædsler. I december 1643 gik den svenske general Lennart Torstensson over den holstenske grænse, og i løbet af kort tid var Jylland på ny besat af hærgende og plyndrende horder. Den 6. september 1644 tvang den danske general Chr. Rantzau svenskerne på Haderslevhus til at overgive sig på nåde og unåde, men kort efter blev slottet generobret af svenskerne under general Wrangel, og natten efter at det var taget, udbrød der brand i det gamle stolte slot, som aldrig mere skulle rejse sine mure. Ødelæggelserne under Torstenssonfejden var næppe så store som under kejserkrigen. Så meget desto værre blev derimod den næste besættelse. Det var i eftersommeren 1657, at svenskekongen Karl 10. Gustav som svar på en dansk krigserklæring besatte hertugdømmerne. Den 21. august kom han til Aabenraa med 1000 ryttere, og fortsatte næste dag til Haderslev. Pastor Hübschmann i Aabenraa skrev i sin kirkebog: »Gud hjælpe og trøste de stakkels folk, hvor den svenske hær kommer, thi ved denne hær er der polakker, tartarer og al

slags pak. Gud hjælpe og forbarme sig over os og give os igen den ædle fred«. Freden kom den 26. februar 1658, men kom kun til at vare kort. Få måneder efter besluttede Karl Gustav sig på Gottorp slot til at rette et afgørende slag mod Danmark, og 7. august landede han i Korsør. På ny blev Sønderjylland overgivet til plyndring og ødelæggelse, og meget værre blev det, da Danmarks forbundsfæller brandenborgere, polakker og kejserlige tropper kom til undsætning. Foran dem ilede rygtet om deres hensynsløse plyndringer. Især var polakkerne slemme, og ikke mindst gik de hårdt frem mod de lutheranske præster. Provst Rehefeld i Haderslev måtte flygte til Als »på grund af den polske jesuit-forfølgelse«, og af de 29 præster i Haderslev provsti døde de 16 i 1658 og 1659. Sønderborghus blev belejret af de allierede tropper, men den svenske oberst Aschenberg begav sig om natten ud på nogle svenske skibe og slap bort, men måtte efterlade 100 heste og 24 kanoner. Og ulykke føjedes til ulykke, i krigens spor kom pesten, blodgang, som gjorde

Den sønderskudte Dybbøl mølle efter stormen 18. april 1864. Billedet er taget af F. Brandt, der fulgte med de tyske tropper som officiel krigsfotograf.

mange sogne næsten mennesketomme, i Hygum døde 504 mennesker i 1660, i Oksenvad 108 og i Gram sogn var der kun et par fæstere tilbage på gårdene, så godsejeren efter krigen måtte skaffe folk fra Nørrejylland for at få de mange øde gårde besat.

Det så trøstesløst ud i Nordslesvig, da de fremmede tropper endelig rømmede landet. Borgere og bønder havde lidt så hårdt under krigen og pesten, at der skulle komme til at gå lange tider, ja det meste af et århundrede, inden krigens følger helt var overvundet. Heldigvis fik den næste og sidste svenskekrig, den store nordiske krig, ikke de samme følger som de tidligere, idet Nordslesvig ikke blev besat af fjendtlige tropper. For hertugen af Gottorp kom den derimod til at betyde, at hans herredømme nord for Ejderen var forbi. Forholdet mellem konge og hertug havde

længe været dårligt; hertugen havde på forskellig måde spillet under dække med Danmarks fjender, og ved Roskildefreden i 1658 var den danske lenshøjhed over hans del af Sønderjylland blevet ophævet. I årene 1675-79 og 1684-89 havde kongelige tropper besat de gottorpske dele af Sønderjylland. Da det nu under den store nordiske krig viste sig, at den hertugelige regering gik fjendens veje og åbnede fæstningen Tønning for svenskerne, blev de atter besat, og denne gang fik hertugen ikke sine besiddelser tilbage. I 1721 blev de indlemmet i den danske krone, og den 4. september aflagde prælater, ridderskab og provster på Gottorp slot ed til Frederik 4., som senere blev hyldet rundt om i de tidligere gottorpske byer. Efterhånden kom også de andre hertugelige dele af Nordslesvig under kongen. I midten af 1660-erne måtte hertugen af Sønderborg erklære sig

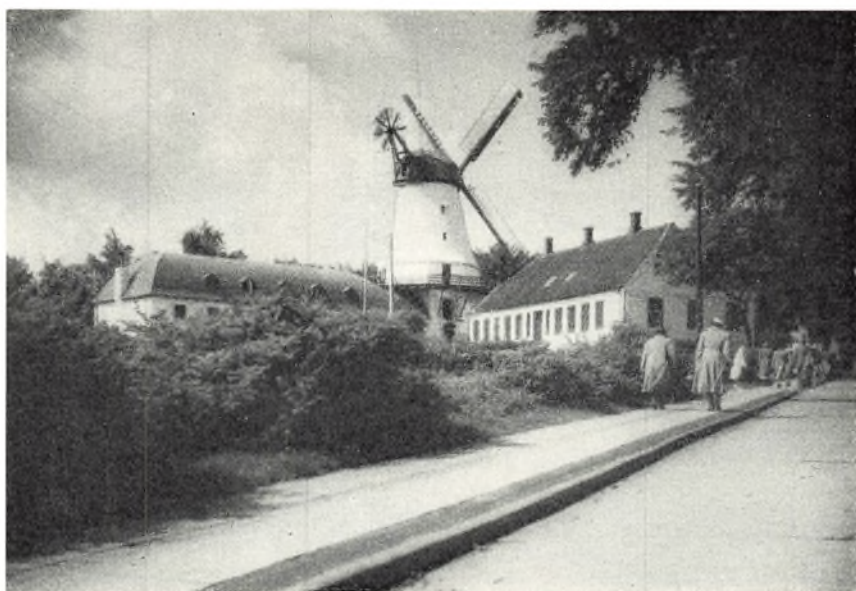
konkurs, og hans hertugdømme blev inddraget. Nordborg kom under kronen i 1729, og da den glycksborgske linie uddøde 1779, gik dens besiddelser i Sundeved og Angel tilbage til kongen. Hele Sønderjylland var nu på ny samlet under kgl. majestæt og regeredes af det tyske kancelli i rigets hovedstad.

Omkring 1730 ramtes Danmark og Sønderjylland af en stor landbrugskrise, men fra omkring midten af århundredet begyndte det påny at gå frem, og efterhånden satte en stærk reformbevægelse ind. Allerede i 1710 var Varnæs by blevet udskiftet, nu tog man for alvor fat på udskiftningen rundt om i landsbyerne. Hede blev opdyrket, bl.a. af de i 1762 indkaldte kartoffeltyskere. I Tønder amt oprettedes således kolonierne Frederiksgave, Julianeborg, Kristianshaab og Sofiedal, som væsentligst lå i Slogs herred. Stor betydning fik det også, at de mange kongelige »domæner« og mange adelige hovedgårdsmarker blev udstykket. Slutstenen på det store reformarbejde blev ophævelsen af livegenskabet i 1804. I Nordslesvig var det på denne tid dog næsten forsvundet, kun på nogle af de augustenburgske besiddelser i egnen omkring Graasten fandtes endnu nogle livegne bønder. Nu blev også de fri, selvom de i mange år måtte gøre hoveri til hertugens avlsgårde.

I 1807 blev Danmark gennem det engelske

overfald på København tvunget ind i krigen mod England på Frankrigs side. Og Sønderjylland fik på ny besøg af fremmede tropper, spanierne passerede igennem i marts 1808 på vejen nordefter, efter dem kom franskmændene, der blev i længere tid og blev indkvarteret i Aabenraa, Tønder og Haderslev. De opførte sig dog pænt, selvom det kostede dyrt at underholde dem. Værre var det, da kosakkerne i begyndelsen af januar 1814 gik op i Nordslesvig; Aabenraa blev besat den 7., Haderslev den 9. Ved Vonsild lige syd for Kolding stødte de sammen med de danske tropper, og deres videre fremtrængen blev standset. Besættelsen kom kun til at vare ganske kort, thi den 14. januar blev freden i Kiel underskrevet, men stor var glæden over at være sluppet for »den skrækkelige plage«, og i slægtled efter slægtled fortaltes om »kosakvinteren« 1814.

Da krigen var forbi, var Danmark blevet et fattigt land, men i 1830erne begyndte det for alvor at gå fremad, og samtidig kom der et stærkt politisk røre. I 1836 trådte den første slesvigske stænderforsamling sammen på rådhuset i Slesvig. Det viste sig snart, at der i Sønderjylland fandtes dybtgående nationale modsætninger, som det var umuligt at bygge bro over. Stærkest kom det frem, da Hjort-Lorenzen fra Haderslev talte dansk i stænderforsamlingen. Rundt om i Nordslesvig vågnede den danske nationalbevidsthed i

Dybbøl mølle i dag. Selve møllen er ny, genopført i sin gamle skikkelse efter en brand i 1935. Skanserne er fredede, og over den gamle slagmark i det skønne landskab ved Als-sund hviler der en forunderlig fredfyldt stemning. (Fot. Carl Østen).

disse år. Stor betydning fik det, at danskhedens utrættelige pennefører, Peter Chr. Koch i Haderslev, i 1838 begyndte at udgive sit blad »Danevirke«. Året efter udsendte den lamme urmager i Aabenraa, Frederik Fischer, det første nummer af »Apenrader Wochenblatt«, som et halvt år senere kom på dansk. Store fester på Skamlingsbanken var med til at vække danskheden, og da højskolen i Rødding som den første i Norden blev oprettet i 1844, var der skabt en bevægelse, som senere skulle få sin store betydning, også i den nationale kamp.

I 1848 var modsætningerne mellem de to nationaliteter blevet så store, at det kom til åben kamp. Slesvig-holstenerne rejste sig, og den 9. april fandt det første væbnede sammenstød sted ved Bov lige nord for Flensborg. »Insurgenterne« blev slået, og oprøret ville hurtigt have været knust, hvis den slesvig-holstenske »provisoriske« regering ikke havde fået hjælp fra Preussen. I tre år blev der kæmpet i Sønderjylland og i Nørrejylland, før freden endelig var genoprettet. På Dybbøl banke kom det både i 1848 og 1849 til træfninger, der gav de danske tropper sejren, og i 1848 fandt mindre sammenstød sted ved Hoptrup og Stepping, i 1849 ved Asbøl. Sær-

lig opmærksomhed vakte »affæren ved Brøns«, hvor slesvig-holstenske dragoner og jægere huggede ind på 200 nordslesvigske bønder, hvoraf 5 dræbtes og 20-30 såredes.

Efter krigen forsøgte den danske regering at gøre noget af den skade god igen, som tidligere århundreders forsømmelser på det nationale område havde forvoldt. Allerede i 1840 var dansk blevet rets- og administrationssprog i Nordslesvig. Nu blev dansk undervisningssprog og kirkesprog overalt i Nordslesvig, dog blev tysk og dansk lige-stillet i købstædernes kirker. Ved sprogreskripterne af 1851 blev dansk undervisningssprog i en del af Sydslesvig, mens der her skulle være skiftevis tysk og dansk kirkesprog. Bestemmelserne vakte mange steder stærk utilfredshed, og snart rejste slesvig-holstenerne hovedet igen, støttet af vide kredse i Tyskland. Det endte med, at Preussen og Østrig i 1864 angreb Danmark. Den danske hær stod på Dannevirke, men den 5. februar måtte denne stilling rømmes, og under utrolige lidelser gik soldaterne tilbage til Dybbøl. De danske kunne næsten ikke tro efterretningen om, at Dannevirke var tabt, og mange voksne mænd græd, da budskabet nåede frem. I de kommende måneder holdt de ud, de tapre »danske drenge« i jordhu-

Skibene med de afstemningsberettigede fra Danmark kommer til Flensborg før afstemningen i 2. zone 14. marts 1920. Resultatet her blev en skuffelse for de dansksindede. 2. zone stemte lige så overbevisende tysk, som 1. zone havde stemt dansk. (Fot. H. Damgaard).

Kong Christian 10. rider over den gamle grænse nord for Christiansfeld, fulgt af kronprins Frederik og prins Knud. Efter 56 års fremmedherredømme var Sønderjylland atter dansk. (Fot. Politiken).

lerne på Dybbøl, hvor de overdængedes af tyskerens granater. Også Sønderborg lå under de preussiske belejringsbatteriers ild og led hårdt under bombardementet. Da stormangrebet kom den 18. april, kæmpede de danske soldater hårdnakket og tappert, men måtte vige for overmagten og gå tilbage til Als. Da også Als faldt nogen tid senere, måtte Danmark slutte fred med de to stormagter og ved freden i Wien afstå Slesvig og Holsten til sejrherrene. Til gengæld for de såkaldte »kongelige enklaver« i Vestslesvig beholdt Danmark dog otte sogne af Tyrstrup herred syd for Kolding og en del af sognene syd og nord for Ribe.

To år senere kom det til krig mellem Preussen og Østrig. Preussen sejrede og overtog begge hertugdømmerne. Ved de første valg til det nordtyske forbunds grundlovgivende rigsdag 12. februar

1867 havde alle voksne mænd i hertugdømmet stemmeret, og valget blev således en afstemning, hvor enhver måtte tage stilling til spørgsmålet dansk eller tysk, måtte gøre op med sig selv, om hans hu stod til Preussen eller Danmark. Nord-slesvigerne viste klart og tydeligt, at deres tanker, deres længsel gik mod nord. I Haderslev amt stemte f.eks. 89,7 pct. af befolkningen dansk, i Aabenraa amt 79,8 pct., på Als 88,5 og på Sundevad 91,3 pct. Også i byerne Aabenraa, Haderslev og Sønderborg var der dansk flertal, og det var kun i en del af flækkerne og i Rabsted sogn, at tyskerne kunne mønstre over halvdelen af stemmerne. I Flensborg by var der 52,7 pct. danske stemmer, og også i flere af sognene rundt om denne by var der flere danskere end tyskere, men ellers viste valget, at tyskerne havde absolut flertal i Sydslesvig.

Frøslev-lejren ved Krusaa

blev opført i sommeren 1944 som interneringslejr for fængslede danske patrioter. Efter krigen blev den fangelejr for landssvigere og fik navneforandring til Faarhus-lejren. (Fot. Politiken).

Den sindelagsgrænse, som valget i 1867 var et vidnesbyrd om, fulgte ret nøje den århundredgamle grænse mellem dansk og tysk kultursprog. Den var ikke en tilfældig grænse gennem det sønderjyske land, men skyldtes en århundredlang udvikling. Det var historien, der talte gennem valgenes tal, og historien viste, at en stor del af Sønderjylland nu som fra arilds tid var dansk. Men preusserne ville ikke lytte til denne tale, med vold og med magt skulle Sønderjylland op til Kongeaen gøres tysk. Med alle midler fremmedes for tyskingen. Det farligste slag mod danskheden var bestemmelsen om, at det danske sprog fra 1889 skulle forstumme i skolerne, kun nogle få danske undervisningstimer blev tilbage. Men i farens stund søgte danskerne sammen, ledet af en række betydelige mænd, førere med mod og vidsyn som Gustav Johannsen, Jens Jessen og H. P. Hanssen. Det var en stor svækkelse for danskheden, at så mange af de unge udvandrede til Danmark og Amerika, men H. P. Hanssen forstod, at ungdommen måtte blive i Sønderjylland,

og snart standsede udvandringen. Oprettelsen af en række store foreninger, Sprogforeningen i 1880, vælgerforeningen i 1888 og skoleforeningen i 1892, betød samtidig en styrkelse af den nationale front og en udvidelse af det danske kulturarbejde. Da sønderjyderne gik til valgurnerne i 1912, var der fremgang overalt.

To år senere kom mobiliseringsordren til Nord-slesvig, de danske sønderjyder måtte gå i krig for en sag, der ikke var deres, og over 5000 blev derude på Europas slagmarker. »Tro var tvivl i fire år« sang Magstrup-præsten Carsten Petersen, men i november 1918 blev troen og håbet til visshed. Tysklands nederlag var en kendsgerning. Den 17. november 1918 kunne H. P. Hanssen på Folkehjem i Aabenraa fortælle, at nu stundede timen til, da mere end 50 års længsler og håb skulle gå i opfyldelse, at

Alt hvad fædrene har kæmpet,
mødrene har grædt,
har den Herre stille lempet,
så vi vandt vor ret.

Maj 1945.

De tyske soldater på vej hjem til et sultende land og ødelagte byer. Ansigterne udtrykker betænkelighed, og der er ikke den samme taktfasthed over støvlernes trampen som før. (Fot. Politiken).

Der skulle gå næsten to år, inden Nordslesvig kom hjem til Danmark, to år fyldt med forventning, men også med indbyrdes strid om grænsen. Afstemningen den 10. februar 1920, vel Nordslesvigs mest strålende festdag, viste, at nordslesvingerne under fremmedherredømmet ikke havde svigtet deres moderland; derimod blev afstemningen den 14. marts i den nordlige del af Sydslesvig en skuffelse, selv i Flensborg var der kun 25 pct. danske stemmer. Og så oprandt endelig den store dag, da Danmarks konge på sin hvide hest red det nye og dog så gamle land hjem. Den 10. juli kunne den danske landråd i Haderslev, gårdejer Refshauge, byde Christian 10. velkommen ved den grænse, som nu tilhørte historien, og dagen efter mødtes kongen og sønderjyderne på Dybbøl banke, hvor grev Schack på sine landsmænds vegne lovede: »Vi vil være dig gode og trofaste sønner og døtre, Danmark, det lover vi dig i dag, det giver vi dig håndslag på, kong Christian«.

Festdagene afløstes af hverdagene. Den stats-

retlige genforening kunne fuldbyrdes i en kort stund, men Nordslesvig skulle nu kulturelt og økonomisk blive en del af Danmark. Det måtte tage tid, inden denne indre genforening var afsluttet. Og kampen om Nordslesvig var ikke forbi. Der var stadig et tysk mindretal her, som ikke ville godkende den nye grænse, hvis længsler og håb gik mod Tyskland. Da nazisterne i 1933 havde overtaget magten i Tyskland, fik de nyt mod. Den 9. april 1940 kom. En håndfuld danske soldater, uden moderne våben, uden forberedte stillinger, men med den samme pligtfølelse, det samme mod, som havde besjælet Jens'erne i Dybbøls sønderskudte skanser 18. april 1864, prøvede i de skæbnesvangre morgentimer at standse de tyske panserdivisioner. De måtte vige, og kolonne efter kolonne af Hitlers grønne soldater rullede nordpå, overalt hilst af hjemmetyskernes Heil-råb. I alle tyske kredse troede man, at nu skulle Nordslesvig »Heim ins Reich«. Men Berlin ville det anderledes. Man drømte her om et Storgermanien, som Danmark skulle være en del af, og der-

for var grænsespørgsmålet ikke aktuelt. Det blev i stedet hjemmetyskernes opgave at støtte tyskerne i deres krig; og de fleste af deres unge måtte kæmpe på slagmarkerne i Europa og Nordafrika. Hjemmetyskernes fører, dr. Jens Møller og hans følgesvende, mænd som Asmus von der Heide, Rudolf Stehr og Peter Larsen, førte et voldsomt sprog mod Danmark og alt, hvad der var dansk. Der var ganske enkelte, der følte sig draget af de tyske løfter, men den danske front stod usvækket, og valget i 1943 blev en magtfuld demonstra-

tion af Nordslesvigs danskhed. Her som nordpå samlede modstandsbevægelsen mange af de danske trods den store fare for hjemmetyske angivelser, og da budskabet om frihed og fred lød ud i æteren hin aften, som ingen dansk nogensinde glemmer, samledes danskerne som så mange gange før til fest. De onde år havde vist, at Nordslesvig virkelig var dansk, at fristelser og prøvelser intet kunne rokke herved. Nordslesvig var blevet genforenet med det danske moderland.

STEDNAVNE

Af Svend Aakjær

Det gamle Hardsyssel, som omfattede det nuværende Ringkøbing amt med undtagelse af Nørre Horne herred, der hørte til Vardesyssel, udgjorde en særpræget kulturbygd med tydelige grænser mod nabosystemerne.

For det første domineredes amtet ganske af de talrige enkeltgårde i matriklen af 1688. Kun i ret smalle bræmmer af god jord ude mod vest i amtet eller langs åerne, især Karup Aa i øst, kunne landsbyer af rimelig størrelse gro frem, byer som Tarm (30 gårde), Nørre Bork og Madum (22), Forsum (21), Sønder Bork (20), Halby (16), eller langs Karup Aa Sevel (12), Sale (14), Bjert (17), Aale (15), Kisum (13). I sogne som Bøvling, Vandborg, Ferring, Dybe, Flynder var der næsten ingen landsbyer, men udelukkende enkeltgårde i et tal af fra 20 op til 50 i hvert sogn, hvor de var spredt langs vandløb, ved kær, søer og damme.

Dette medførte, at der var langt flere bostedsnavne i hvert herred end i de fleste andre jyske herreder. I Skodborg herred var der således 475 bosteder, i Hammerum herred 327, men så snart vi kommer uden for Hardsyssel, til Nørre Horne herred, kun 113. Forskellen mellem Hardsyssel og Vardesyssel er her meget tydelig, idet der i Ringkøbing amt var gennemsnitlig 265 bosteder pr. herred, men i Ribe amt kun 97.

Man skal helt op til det andet udprægede enkeltgårdsområde i Jylland, Vendsyssel, for at finde lignende store tal. I Børglum herred var der 466 bosteder, i Jerslev herred 356, og i gennemsnit for Vendsyssels herreder 274. De fleste herreder i Vendsyssel havde 29-38 % enkeltgårde, gennemsnitlig 27 %; men Hardsyssel havde 32-75 %, gennemsnitlig 41 %. Højest lå Vandfuld herred (75 %), Skodborg (66 %), Ulborg (50 %), Hammerum (46 %). Straks, når vi med Nørre

Horne herred rykker ind i Vardesyssel, falder enkeltgårdsprocenten til 13 %, svarende til Ribe amt, hvor den kun var 14 %, højest i Ø. Horne og Slavs herreder (24-25 %).

Mange enkeltgårde og få landsbyer i et herred betyder, at naturen er karrig med gode sammenhængende områder af dyrkelig jord, som kan give plads for flere gårde på samme sted. Man ser den vældige forskel, når der i Randers amts 11 herreder kun er 5 % enkeltgårde, i Aarhus amts 6 herreder endda kun 3 %, i Skanderborg amts 6 herreder 9 %, i Vejle amts 8 herreder 6 %. Her står Østjylland med 6 % enkeltgårde imod Vestjylland med 28 %, Vendsyssel med 27 %. Uden for Hardsyssel er der kun 2-3 udprægede hedeherreder, der når op på høje enkeltgårdsprocenter: Øster Horne (25 %), Slavs (24 %) og Vrads (26 %).

Et andet karakteristisk træk ved Hardsyssels bostedsnavne er det store antal af de korte, usammensatte stednavne, som man kunne kalde grundnavne. De fleste af dem er naturnavne som Hee, Nees, Bjerg, Lind, Lund, Kær, Røn, Dal, Hale, Hvam, Asp; men der er også enkelte af de såkaldte bygdenavne, der betegner selve bebyggelsen eller minder om menneskers virke, som Sale, Borre, Løkke, Bro, Gade, Ting. De spiller ikke nogen større rolle i Østjylland, hvor der gerne kun er omkring 4-7 grundnavne (7 %) i hvert herred. Men i Bjerge herred og Voer herred var der dog 15 og 11 grundnavne (11 og 10 %), og i Nørvang herred 18 (8 %). I Hardsyssel derimod er der ofte fra 31 til 67 af disse navne i hvert herred, gennemsnitlig 39 navne eller 14 %, ofte knyttet til de mange enkeltgårde. Selv om enkelte af dem er dunkle og rimeligvis ret gamle, så er de fleste dog ganske almindelige naturord, som ikke gør indtryk af at bekræfte den teori om

*Rom kirke ved Lemvig. Maleri 1931 af Niels Bjerre.
I forgrunden Kronhede plantage. De afrundede småbakker, der giver landskabet dets karakter,
er for en stor del oldtidshøje.*

»kortetypens aldersrang«, som enkelte forskere har villet hævde.

I Vendsyssel er der endnu flere, ofte med bestemt artikel (Bjerget, Lunden, Striben, Holtet, Kæret), og de gør afgjort ikke noget ældgammelt indtryk. Her er der gennemsnitlig 54 grundnavne eller 20 %. I Ribe amt er der fra 6 til 21 navne af denne art pr. herred eller 6 til 14 %, gennemsnitlig 11 grundnavne eller 11 %. I Sønderjylland er der, ligesom i Østjylland kun 7 %, flest i Tønder amt (12 %), især i Lø og Slogs herreder, men også en del i den gamle skovegn Sundeved, nu kaldet Nybøl herred (11 %).

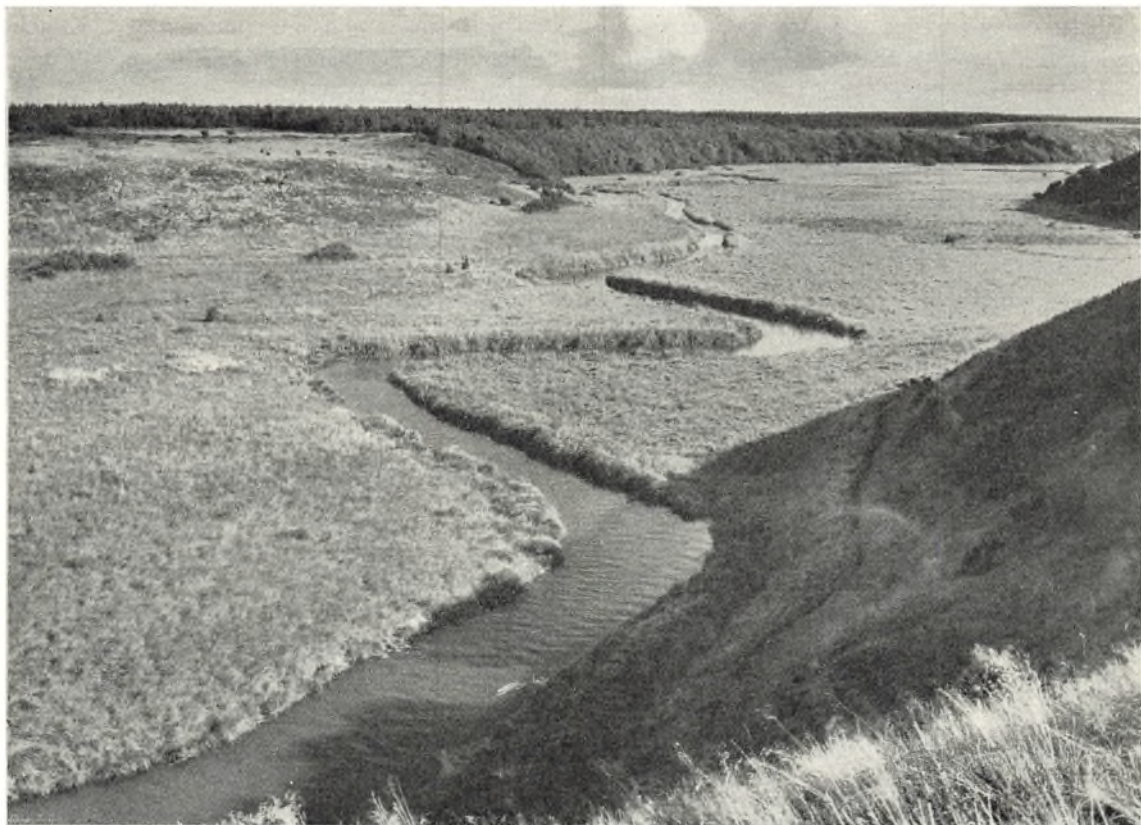
Et tredje sædrag ved Hardsyssels bostedsnavne er de mange navne med endelsen -gaard. Freset de ganske få navne i Jylland, som Lysgaard eller Daugaard, der betegner store kirkebyer, gør de et temmelig ungt indtryk, de er formodentlig ofte fra senmiddelalderen eller noget yngre, og er naturligvis knyttet til de mange enkeltgårde. Det er vel sandsynligt, at de repræsenterer bebyggelsen efter torp-tidens afslutning i den ældre middelalder, og dersom der er særlig mange af dem i et herred, betyder det, at bebyggelsen er forholdsvis ung.

I Østjylland er der omkring 10 % af disse navne på -gaard, i Ribe amt kun 8 %, i Sønderjyl-

land 11 %; men i Ringkøbing amt er der gennemsnitlig 56 gaard-navne i hvert herred eller 20 %. Også her ses det tydeligt, at Nørre Horne herred slutter sig til Vardesyssel eller Ribe amt mod syd, idet der kun findes 14 navne (12 %) med endelsen -gaard. Det betyder altså, at en meget stor del af bostederne først er grundlagt ret sent, efter torp-tiden, der strakte sig fra vikingetid til ældre middelalder, og afsatte navne med endelsen torp, bøl og rød. Til gengæld er der i Hardsyssel ret få navne fra torp-tid, fra 4-5 til 8-10 %, gennemsnitlig 10 %, altså kun halvt så mange som navnene på -gaard. I Ribe amt er der næsten dobbelt så mange navne fra torp-tid, gennemsnitlig 18 torper (19 %) pr. herred. Også her skiller Nørre Horne herred sig ud med hele 29 torper (26 %).

I Sønderjylland er der gerne 12-13 torper (7 %) i hvert herred; men i Randers amt var der 29 %, i Aarhus amt 26 %, i Skanderborg amt 20 %, i Vejle amt 14 %.

At der således er mange bostedsnavne, som er forholdsvis unge i Ringkøbing amt, betyder dog ingenlunde, at amtet savner navne med de gamle endelser ing, um, sted, lev, de 4 typer, som man kunne sammenfatte under betegnelsen oldnavne. I antal er der endda gennemsnitlig flere oldnav-

*Stubber Aa, der forbinder Stubbergaard Sø med Flyndersø,
har i den fredede, uopdyrkede ådal fået lov at beholde sine stærke slyngninger.
(Fot. H. G. Adolph).*

ne pr. herred i Ringkøbing amt (12) end i Østjylland (7), og af disse tilhører langt de fleste den ældste gruppe med endelserne ing og um. Men når man beregner procenttallet for disse navne, drukner de ganske i den store mængde af gaard-navne og naturnavne, så oldnavneprocenten for Ringkøbing amt kun er 5 % imod Østjyllands 12 %. Sønderjylland har dog som Østjylland gennemsnitlig 7 oldnavne pr. herred, men her udgør de kun 6 % af samtlige bostedsnavne.

Fordelingen af de to store hovedgrupper af bostedsnavne, bygdenavnene, hvis endelser minder om selve de menneskelige boliger eller menneskers virke, og naturnavnene, navne med naturord eller terrænord i endelsen (sø, dam, vig, bjerg, høj, dal, kær, mose, sig o.s.v.), viser jo, om bebyggelsen har været præget af naturen, og skovnavnene viser, om der har været ryddet meget eller lidt skov i herredet for at skaffe plads til bosteder.

I Østjylland udgjorde bygdenavnene 58 %,

men især var procenten høj i Aarhus amt (72 %) med sine små, tætbebyggede, folkerige herreder. Herredet var oprindelig en gammel militær inddeling til udrustning af en hær, og hvor byerne var mange og store, behøvede herrederne kun at være små. I Hasle og Vester Lisbjerg herreder nåede bygdenavnene op på 83 %. Samme høje procent havde Nørhald herred i Randers amt, hvor hele amtet dog kun havde gennemsnitlig 61 % bygdenavne. I Skanderborg amt var der to herreder, hvor bygdenavnene lå under 50 %, og hvor følgelig naturnavnene havde overvægten, nemlig Tyrsting og Vrads herreder med 47 % og 46 % bygdenavne. Vejle amt havde gennemsnitlig 52 % bygdenavne. Her lå Nørvang og Holmans herreder helt nede på 36 og 39 %. I Vendsyssel havde kun eet herred, Hvetbo herred, en høj procent af bygdenavne (69 %), de 4 herreder havde under 50 %, Horns herred nordligst endda kun 35 %.

I Ringkøbing amt var der gennemsnitlig 53 % bygdenavne. Højest lå Skodborg (59 %), Nørre Horne (58 %) og Hjerm (57 %), men to herreder havde under 50 %, nemlig Hammerum og Ginding (42 og 41 %). Høj naturnavneprocent og høj skovnavneprocent følges ofte ad, og det gælder også her, idet Hammerum herred har 54 skovnavne (16 %) og Ginding 37 (24 %). For hele Ringkøbing amt blev skovnavneprocenten gennemsnitlig 10 %. Især var der yderst få skovnavne i Hing og Bølling: 6 og 9 navne (2 og 3 %).

I Ribe amt var der gennemsnitlig 21 % skovnavne pr. herred. Højest lå Anst herred med 40 %, Malt herred med 28 %. I dette amt nåede bygdenavnene kun 49 %, over halvdelen af bostedsnavnene (51 %) var altså naturnavne. Højest lå bygdenavnene i V. Horne (60 %), Skast, Gørding og Ribe herreder (52 %); resten lå under 50 %, lavest Øster Horne (42 %) og Slavs (44 %).

I Sønderjylland havde kun Tønder og Aabenraa amter over 50 % bygdenavne (53 og 51 %), Haderslev og Sønderborg amter havde 47 og 48 %; kun S. Tyrstrup, Lø, Slogs, S. Rangstrup og Rise, samt de to herreder på Als havde over 50 %, højest lå Lø herred med 63 %. Skovnavneprocenten var gennemsnitlig høj, især i Haderslev amt med 28 % (Gram 35 %, N. Rangstrup 31 %). Tønder amt havde 15 % skovnavne, højest Hviding herred (24 %). Aabenraa amt havde 16 %, højest Rise herred (17 %). Sønderborg amt havde som Tønder amt 15 %, højest Nybøl herred (36 skovnavne eller 18 %). For hele Sønderjylland blev bygdenavneprocenten 49 %, naturnavne 51 %, skovnavne 20 %.

Således kan vi altså udlæse nogle bebyggelses-historiske hoveddrag af bostedsnavnene. Er bebyggelsen eller naturen i overvægt i et herred? Høj bygdenavneprocent eller naturnavneprocent

over 50? For alle de tre områder, der behandles her i bind III, Ringkøbing, Ribe amt, samt de 4 amter i Sønderjylland, bliver bygdenavneprocenten 54 %. Hvor stor en del af bostedsnavnene minder om ryddet skov? Til skovnavne regnes først bostedsnavne med den ældgamle endelse -ved, -with (Sundeved, Sundwith, Spandet, Spandwith o. lign.), dernæst -skov, -lund, -holt, -ris o.fl., men desuden bygdenavne med skov-ord i forleddet: Risgaard, Skovby, Holtegaard, Lundsmark o. lign. Her findes i de 2 områder Vest- og Sønderjylland gennemsnitlig 26 skovnavne (18 %) pr. herred.

Hvor stor en del af bygdenavnene hører til oldnavnetyperne ing, um, sted, lev, samt de i Jylland sjældne løse? Det bliver for hele området Vest- og Sønderjylland gennemsnitlig 9 navne pr. herred (7 %). Hvor stor en del af disse oldnavne tilhører den ældste gruppe ing og um? Det bliver for området her i bind III gennemsnitlig 7 navne pr. herred eller 4 %. Hvor mange nyrydninger skabtes i torp-tiden fra vikingetid til ældre middelalder med torp, bøl, rod (roj)? Det bliver 18 pr. herred (13 %). Hvor mange bosteder af typen -gaard skabtes efter torp-tid fra senmiddelalder til 15-1600-tallet? 23 navne pr. herred (13 %). Hvor mange af de usammensatte grundnavne eller kortnavne? Gennemsnitlig 19 pr. herred (10 %). Hvor mange bosteder (landsbyer eller enkeltgårde) var der gennemsnitlig pr. herred? For Vest- og Sønderjylland blev det 172, nemlig 265 i Ringkøbing amt, 97 i Ribe amt og 157 i Sønderjylland, flest i Lø (226), Lundtoft (246), Als Sønder (316); men i hele området flest i Skodborg (475) og Hammerum (327).

Samler man disse hoveddrag i en historisk-statistisk oversigt for hvert herred, har man et godt overblik over bebyggelsens omfang, art og alder, og det vil vi benytte den her knapt tilmålte plads til i det følgende.

RINGKØBING AMT

Skodborg herred havde i 1600-tallet ikke mindre end 475 bosteder, hvoraf 59 % var bygdenavne. Der var 39 skovnavne (8 %), hvortil må regnes Tved, der betyder »skovrydning«. Enkeltgårdsprocenten var usædvanlig høj (66 %), og

der var ikke mindre end 139 navne (29 %) med endelsen -gaard; derimod kun 21 torper (5 %). Der var dog 15 oldnavne (3 %), alle af de to ældste typer, 3 ing: Tørring, Bøvling, Børring, og en statelig række af 12 um: Lem, Nissum,

Egekrat ved Flyndersøens østbred.

De store egeskove, der engang lå her, kunne ikke stå sig mod oldtidens og middelalderens skovrydninger, men reducerede til egekrat har de holdt stand over for lyngen. (Fot. Hjerl-fonden).

Borum, Heldum, Rom (Runnum), Gudum, Vium, Humlum, Bjerrum o. fl.; dertil 1 tvivlsomt Bedsted. Der var ikke mindre end 67 grundnavne (14 %), bl.a. Resen, Flynder, Nees, Lund (4), Skov (2), Bjerg (3), Veje (3), Borre, Lykke, Gade.

Vandfuld herred (Vendlefolk) har 262 bostedsnavne, hvoraf 53 % bygdenavne, men kun 13 skovnavne (Byskov, Agerskov, Nødskov o.fl.), d.v.s. 5%. Enkeltgårdsprocenten er den højeste i Jylland (75 %), og der er 58 navne på -gaard (22 %); derimod kun 11 torper (4 %). Af oldnavne er der 8 (3 %), alle af ældste type: Ørum (2), Hygum, Vium, Ferring, Tofting, Herping, Ramme (Rammingh); hertil hører ikke Fjaltring, som er et ældre Fialterwangh. Der er 57 grundnavne (22 %), bl.a. Hove, Plet, Vraa, Mærsk, Lund (3), Skov (2), Dam (3), Bjerg (6).

Hjerm herred har 251 bostedsnavne, hvoraf 57 % er bygdenavne, 28 skovnavne (11 %) på -skov, -lund, -ris, -holt. Det er vist sandsynligt,

at Bøgild og Birkild også har haft endelsen -holt. Enkeltgårdsprocenten var 38 %, og der var 64 -gaard (26 %), derimod kun 18 torper og 1 rud, 1231 Quimæruth, vel Kviumrud, ialt 19 (8 %). Af oldnavne er der 14 (6 %), deraf 13 (5 %) af ældste type, bl.a. Gimsing, Fovsing, Gørding, Telling og Risum, Avsum, Kvium, Ørum, Vejrum, Vem, og – sandsynligvis – Hjerm (1231 Hiarmæ, 1274 Hyærum); desuden det -sted, Holsted, som gemmer sig i Holstebro. Af grundnavne er der 31 (12 %), navne som Hvam, Asp, Sir, Bur, Hessel, Linde.

Ginding herred har kun 154 bostedsnavne, hvoraf under halvdelen (41 %) er bygdenavne, 37 skovnavne (24 %). Der må altså være ryddet megen skov i herredet, allerede i gammel tid, da et par af skovnavnene muligvis har den ældgamle endelse -ved: Bjært, Hellede; 9 skov, 8 lund, 7 holt, foruden navne som Skovby, Lundhede, Risgaard, samt Rovt (Route), der muligvis er et Rugtved. Enkeltgårdsprocenten var 28 %, men

*Fra frilandsmuseet på Hjerl Hede,
der har fået sit gammeltklingende navn i nyeste tid. Det fredede hedeland
er opkaldt efter museets stifter. (Fot. H. G. Adolph).*

heraf var kun 17 -gaard (11 %), lidt flere end der var torper, 16 (10 %). Af oldnavne var der 10 (7 %), deraf 7 af de ældste typer (5 %): Ginding (Getyng), Ejsing og Bording (nu til Hammerum herred), Kisum, Toftum, Trandum og – vistnok – Hjelm (Hiellum) Mølle, 2 sted: Raast, Sevelsted, og 1 af de i Ringkøbing amt meget sjældne lev: Vindellev. Af grundnavne er der 16 (10 %), bl.a. Linde, Ure, Grove, Bøge, Hale, Nold, Skank, Raae, samt bygdenavne som Sale, Aale, Ryde, Felde, Djeld o.fl.

Hammerum herred havde 327 bostedsnavne, hvoraf kun 42 % bygdenavne, 46 % enkeltgårde. Herredet har det største antal skovnavne i amtet (54), men de udgør kun 16 %, hvoraf 1 vist tilhører den ældgamle type på -ved (with), der betyder »storskov«, nemlig Munklinde (1496 Lyn-dett); 8 skov, 14 holt, 4 ris og 21 lund. Ilskov hed oprindeligt Ildshorn, senere Ilshoved, men er sikkert et skovnavn. Der er en anelig mængde old-

navne, alle af ældste type, nemlig 10 um og 12 ing, ialt 22 (7 %): Herning, Holing, Ljørring, Nøvling, Sinding, Tjørring, Felding, Assing; Hammerum, Avlum, Holtum o.fl. Af navne på -gaard er der 52 (16 %), af torper kun 28 (9 %). Af grundnavne er der 37 (11 %), hvoraf langt de fleste med naturbetydning: Tvis, Ure (2), Vraa (2), Holt (2), Lund, Rind, Skrave, Vejen o.fl., men også nogle bygdenavne: Tarp (1512 Torp), Tved, Have o.fl.

Ulborg herred havde 294 bostedsnavne, hvoraf 50 % enkeltgårde, 55 % bygdenavne. Der er 19 skovnavne (6 %), 1 skov (Ramskov), 6 lund, 3 ris, 1 holt. Der er 14 oldnavne (5 %), deraf 13 ing/um (4 %): Felding, Vinding, Timring, Nissum, Madum, Bjerrum, Vium, Skærum, Ste-num, Idum, 1 sted: Raasted, men ingen lev. Af gaardnavne er der kun 55 (19 %), men af torper kun 29 (10 %). Af grundnavne er der 50 (17 %), hvoraf 39 naturnavne, f.eks. Vind, Trug, Bjerg

(2), Sig, Hede, Hale, Tang; men også en del bygdenavne (11), f.eks. Vang, Gade (3), Ager, Toft, Ting, Tarp.

Hing herred havde 242 bostedsnavne, hvoraf 56 % var bygdenavne, noget over amtets gennemsnit (41 %). Herredet har færrest skovnavne i amtet, kun 6 (2 %), navne som Riskær, Ristoft, Lund; Askov hed 1480 Asseshoweth, og er altså ikke noget sikkert skovnavn. Der er kun 7 oldnavne (3 %), deraf 6 ing/um (3 %): Velling, Vanting, Daring, Rindum, Tiim, Alrum, og 1 sted: Torsted. Derimod er der 51 gaard-navne (21 %), og 18 torper (8 %). Af grundnavne er der 42 (17 %), og heraf langt de fleste naturnavne, som f.eks. Omme, No, Hee, Hjelm, Svingel (2), Bjerg (3), Pøl, Lund, men også en del bygdenavne, som Tarp (2), Stadil, Gade, Stræde.

Bølling herred havde 270 bostedsnavne, hvoraf 54 % var bygdenavne, 32 % enkeltgårde. Herredet har kun 9 skovnavne (3 %): skov, lund, ris, Skovgaard, Skovby. Der var 15 oldnavne (6 %), alle af de 2 ældste typer ing/um, bl.a. Bølling, Bregning, Hanning, Stavning, Sæding, Vium, Lem, Aanum. Der var 56 navne på -gaard (21 %), men kun 26 fra torp-tid (10 %), nemlig 24 torper, 1 rød (Lyngerød), og een forløber for bøl-gruppen (Kodbøl), som nu bliver mere almindelig længere mod syd. Af grundnavne er

der 36 (13 %), langt de fleste naturnavne (32), f. eks. Skern, Vig, Krog, Knude, Vraa, Barde, Vejle, Bjerg (3). Vorgod tilhører en lille gruppe på 4 gamle navne, Ølgod i Ribe amt, Tyregod, Viuf (Wigøth) i Vejle amt. Endelsen var oprindelig gud, *guth*, men kan endnu ikke tolkes med sikkerhed.

Nørre Horne herred var oprindelig den nordlige del af det senere tredelte Horne herred (1231 Hornsheret). Det har derfor kun 113 bostedsnavne, hvoraf 58 % er bygdenavne. Det hørte til Vardesyssel, og har derfor, som de fleste herreder i Ribe amt, kun ret få enkeltgårde (13 %). Det har dog 13 skovnavne (12 %), især ris (2), lund (8), men også et enkelt af de gamle navne på -ved, -with: Hemmet (Hæmeth), desuden Lundsby, Lundsmark. Der er 7 oldnavne, alle af de ældste typer (6 %): Kyvling, Vinding, Vium, Forsum, Oddum, Toftum, Tarm. Af navne på -gaard er der kun 14 (12 %), men dobbelt så mange navne fra torptid, 20 (26 %), nemlig 12 torp, 16 bøl (f.eks. Bandsbøl, Gundesbøl, Brosbøl, Adsbøl, Mosbøl), og 1 bølling: Obling, oprindelig Aabølling. Af grundnavne er der 13 (12 %), de fleste naturnavne (9) som Tip, Lyne, Knude, Grene; men også enkelte bygdenavne, bl.a. Værn, Bøl. Strelløv er ikke noget lev-navn, men endte oprindelig på -høj (1203 Strelhøch).

RIBE AMT

Vester Horne herred havde 137 bostedsnavne, hvoraf 60 % var bygdenavne og kun 12 % enkeltgårde. Herredet havde kun 8 skovnavne (6 %), heraf 2 af den gamle type -ved: Lønne (Linwi) og Varde (Warwith), 1 skov (Vesterskov), 3 lund, desuden Lunde og Lunderup. Der var 12 oldnavne (9 %), deraf 8 af ældste type (6 %), 2 ing: Sæding og Henne (Hæningh), 6 um: Jegum, Billum, Hallum, Lydum, Vrøgum og Klinting (Klyntom), 2 sted: Kelst, Aasted, og 2 lev: Hyllerslev og Allerslev. Der var 13 navne på -gaard (9 %), men 23 navne fra torp-tid (17 %): 15 torp og 8 bøl, bl.a. Oksbøl, Skedsbøl, Nebel (Nybyl) o.fl. Af grundnavne var der 19 (14 %), deraf 12 naturnavne, f.eks. Lunde, Tange, Ho, Hede, Vig o. fl., men også en del bygdenavne som Borre (2), Aal, Tarp (2). Kolle

(Koldækoot) er et af de udbredte navne Kaldækot »kold hytte«, rimeligvis fra vikingetid, som vi også nu og da har truffet i andre amter: Koldkær i Aarhus amt, Koldby i Thisted amt, Koldkur i Viborg amt, måske også Koldkær (1610 Kaldkær) i Ulborg herred.

Øster Horne herred havde 118 bostedsnavne, hvoraf kun 42 % var bygdenavne, 25 % enkeltgårde. Af de 58 % naturnavne var der 19 skovnavne (16 %), 1 skov, 1 holt, 12 lund o. fl. Der var 7 oldnavne, alle af ældste type (6 %): Linding, Olling, Tønding, Hjædding; Bovnum, Medum, Forsomho. Af den sidste type med endelsen ho, der vist betyder »krog«, er tillige Galtho, Hesselho, Bredho, foruden Sønderho på Fanø og Ho her i herredet. Sted og lev mangler, men der er 9 torp og 4 bøl, ialt 13 navne fra torptid (11 %);

derimod kun 8 navne på -gaard (7%). Af grundnavne er der 16 (14%), hvoraf 13 naturnavne, f. eks. Horne, Tange, Sig, Aspe, Hodde, Hessel, Ure, Kvie (Kyfæ), Lund, List o. fl. Af det gamle navn Ølgod (1203 Ølguth), som nævntes ovenfor under Vorgod, er der hidtil ikke givet nogen sikker tolkning. Der er et af den slags navne i hvert af de 4 sysler: Tyregod i Jellingsyssel, Viuf (Wigøth) i Almindsyssel, Ølgod i Vardesyssel og Vorgod i Hardsyssel.

Skast herred (med Fanø) havde 164 bostedsnavne, hvoraf 52% bygdenavne, 11% enkeltgårde. Der var 13 skovnavne (8%), et gammelt -ved: Oved, 2 skov, 1 ris, 7 lund, samt Skovsende og Lunde. Af oldnavne var der 13 (8%), deraf 8 ing/um (5%): Gesing, Hjerting, Kærsing, Sneum, Brøndum, Forum, Hygum, Sæden (Sæthum), 4 sted: Skast, Rovst, Galstho, Gesthede, og 1 lev: Alslev. Der var 23 torper og 6 bøl, ialt 29 fra torptid (18%), men kun 8 -gaard (5%). Af grundnavne var der 21 (13%), især naturnavne som Omme, Orre, Jerne, Maade, Knude, Lunde, Hede, Odden, men også enkelte bygdenavne som Vong, Borre, Træden (af træde »græs-gang«).

Slavs herred var først oprettet 1552 af 4 sogne, Grindsted og Grene fra Tørrild herred, Hejnsvig og Vorbasse fra Jerlev herred. Herredet var derfor kun lille og havde kun 61 bostedsnavne, hvoraf kun 44% var bygdenavne, 24% enkeltgårde. Af de 56% naturnavne var 12 skovnavne (20%), heraf 1 -ved: Hejnsvig, ældre Hinghælswi, der vel, i lighed med Lønne (Linwi) og Jernved (Jarnwith, Iarnvi) er et oprindeligt -with. Af oldnavne var der kun 5 (8%), heraf ing/um 4 (7%): Fitting, Bolding, Søllingdal, Hindum, 1 sted: Grindsted. Der var kun 3 navne på -gaard (5%), og endda kun 1 torp (Urup) og 4 bøl (Morsbøl, Horsbøl, Risbøl og Nebel opr. Nybøl), altså 5 navne fra torptid (8%). Af grundnavne var der 7 (11%), alle naturnavne: Grene, Eg, Dal, Krog, Klink, Slav, Loft.

Også i *Anst herred* var naturnavnene i overvægt. Der var kun 46% bygdenavne blandt de 80 bostedsnavne, men alligevel var der kun 4% enkeltgårde. Der var ikke mindre end 32 skovnavne (40%), den højeste skovnavneprocent i Vestjylland, med 9 skov (Lejrskov, Lunderskov

m.fl.), 6 lund (f. eks. Kragelund, Krogslund, Røjlund, Rosenlund) og 10 holt (bl.a. Mørkholt, Lysholt, Ravnholt, Hundsholt, Gaardsholt), samt Holte, Skovdrup, Skovgaard, Lundsgaard m.fl. Der var 8 oldnavne (10%), hvoraf 2 ing (3%): Gejsing, Rævsing, men hele 5 sted: Anst, Verst, Erst (nu Lejrskov), Gamst, Seest og Torsted. Der var også et betydeligt antal byer fra torptid: 16 torper, 8 bøl og 1 rod (Smederøj), ialt 25 (31%), men kun 7 navne på -gaard (9%). Af grundnavne var der samme antal som i Slavs: 7 (9%), lutter naturnavne som Bække, Ure, Vraa, Kær, Holm, Holte, Noes.

Malt herred havde 97 bostedsnavne, hvoraf 12% enkeltgårde og kun 47% bygdenavne. Der var temmelig mange skovnavne: 27 (28%), nemlig 8 skov (Bøgeskov, Favrskov, Holleskov, Askov, Langeskov o.fl.), 11 lund (Tislund, Eskelund, Okslund, Gravlund, Skibelund, Ladelund, Stavlund m.fl.), 1 ris (Egeris), og, rimeligvis, 1 ved (with): Aatte (1397 Oadit, 1425 Aghet), samt Skovdrup, Skovhøj, Skovgaard, Risgaard, Lundtofte. Af oldnavne var der 7 (7%), hvoraf 3 ing (3%): Føvling, Vinding, Stenning, 1 med den meget gamle endelse -erni, -ern: Folding, (Fuldern), 3 sted: Holsted, Kongsted, Bøgested. Fra torptid var der 18 navne (19%), 10 torper, 5 bøl (Asserbøl, Tusbøl, Tobøl, Bobøl, Aagesbøl), og 3 bølling (Bækbølling, Aabølling, Nørbølling); men kun 7 navne på -gaard (7%). Af grundnavne var der 6 (6%), 1 bygdenavn Tved (»rydning«), og 5 naturnavne: Debel, Hessel, Knud, Malt, Vejen.

Gørding herred havde 73 bostedsnavne, hvoraf 13% enkeltgårde. Her er bygdenavnene atter i overvægt (52%), og blandt naturnavnene er der 19 skovnavne (26%), nemlig 1 -ved (Jernved), 1 skov (Hejrskov), 10 lund (Humlund, Nyslund, Hessellund, Hallund, Tinglund, Bramlund, Kragelund, Fruerlund m.fl.), 2 ris (Tangeris, Tinglund Ris); desuden Risager, Lundager, Holtsager, Skovbølling og Vejrup, der 1291 hed Withrup, af with »storskov«. Af oldnavne var der 8 (11%), heraf 2 ing og 1 um (4%): Gørding, Bramming, Darum, 3 sted: Ilsted, Jested, Gredsted, 1 lev: Vilslev, samt muligvis Bøl, der 1379 skrives Bøtteløff. Fra torptid var der 13 navne (18%), 10 torper, 1 bøl (Katbøl) og 2 bølling

(Terpling, Skovbølling); men af navne på -gaard kun 6 (8 %). Af grundnavne var der 8 (11 %), 4 bygdenavne: Borre, Terp, Led og vistnok Bolding (1606 Bølling) og 4 naturnavne: Tvile, Grene, Hø, Tange.

Ribe herred oprettedes i 1859 af dele af Hviding, Frøs og Kalvslund herreder. Det havde kun 47 bostedsnavne, hvoraf 12 % enkeltgårde, 52 % bygdenavne, som i Gørding og Skast herreder. Der var 10 skovnavne (21 %), nemlig 7 lund (Hjortlund, Kalvslund, Haslund, Favrlund m.fl.), 1 holt (Favrholt), Lundgaard og Karkov (1317 Carchoueth), hvis -hoved vist også betyder »lille skov«. Af oldnavne var der 5

(10 %), heraf 3 um (6 %): Bjerrum, Høm, Seem og 2 sted: Øster og Vester Vedsted; men ingen ing eller lev. Fra torptid var der 6 navne (13 %), 4 torper (2 Farup, Tanderup, Hille-
rup), 1 bøl (Villebøl), 1 bølling (Kærbølling); af navne på -gaard var der ligeledes 6 (13 %). Af grundnavne var der kun 3 naturnavne (6 %): Ribe, Bæk, Kamp. Navnet Ribe (Ripæ) er sikkert ikke af fremmed oprindelse (frisisk, latinsk), men af et gammelnordisk ord ripa, der betyder »stribе, strimmel«, beslægtet med ordet stribе, som vi har i det fynske Strib, og med ripel, repel, ribbel, der ofte findes i marknavne, jysk revvel, sjællandsk ribbel.

HADERSLEV AMT

Sønder Tyrstrup herred, der før 1866 udgjorde eet herred med Nørre Tyrstrup herred, har ret få bostedsnavne, kun 93, men til gengæld er 55 % af dem bygdenavne, mens amtets øvrige herreder har overvægt af naturnavne. Der er 25 skovnavne (27 %), deriblandt 1 ved: Keldet (Kiældvid), 6 skov, 4 lund, 4 holt, samt navne som Skovdal, Skovrup, Skovrøj, Skovbølling, Skovgaard og Skovhus, Holte o.fl. Af oldnavne er der 7 (8 %), deraf 5 ing/um (5 %): Meng, Taarning, Bjerning, Stepping, Stubbum, og 2 sted: Kobbersted, Errested. Der er kun 3 navne på -gaard (3 %), men 23 navne fra torptid (25 %): 15 torp, 5 røj: Skovrøj, Fjelstruprød, Bjerningrød, Frøruprød, Bramrød. Et enkelt ældre navn for rydning er Anslet, af slæt »rydning«. Af grundnavne er der 4 (4 %): Knud, Holte, Dal, Have.

Haderslev herred havde 132 bostedsnavne, hvoraf kun 47 % var bygdenavne. Der er 33 skovnavne (25 %), heraf 5 -ved: Nottet, Vonnet, Hyet, Lavet, Stendet (Stenwith), 3 skov, 6 lund, 6 holt, 1 ris, samt Lund, Holt, Lunding, Skovby, Skovgaard, Risgaard. Af oldnavne er der 11 (8 %), heraf ing/um 6 (5 %): Vandling, Lunding, Linderum (måske -rum »rydning«), Feldum, Ullum, Bodum, 3 sted: Fredsted, Medsted, Hovst, og 2 lev: Haderslev, Erlev. Der er 8 navne på -gaard (6 %), men 22 fra torptid (17 %), 18 torp og 4 bøl; også et par af de lidt ældre rydningsnavne på -tved: Lønt, Flovt. Af grundnavne er der 13 (10 %), langt de fleste er natur-

navne: Lund (2), Holt (3), Halk, Sode, Raade, Snabe, Bæk, Tange o. fl.

Gram herred har 133 bostedsnavne, men kun 43 % bygdenavne. Et stort antal skovnavne, 47 (35 %): 12 skov, 20 lund, 3 holt, 1 ris, samt Lunds-bæk, Lundsgaard, Skovby, Skovgaard. Der er 8 oldnavne (6 %), 2 ing (2 %): Styding, Tørring, hele 5 sted: Ørsted, Sommersted, Simmersted, Kongsted, Vedsted, og 1 lev: Hammelev. Af navne på -gaard er der flere end der er torper, 14 (11 %), fra torptid 13 (10 %): 7 torper, 5 bøl og 1 bølling (Skovbølling, nu Skøvling-
gaard). Af grundnavne er der kun 4 (3 %): Slav, Bæk, Vraa og Harken.

Frøs-Kalvslund herreder har 179 bostedsnavne, hvoraf kun 43 % er bygdenavne. Endnu flere skovnavne end i Gram herred, 49 (22 %), 5 -ved: 2 Lindet (Linwytt), Tiset (Tiswith), Birket, Sandet, 18 skov, 11 lund, 3 holt (Ravnholt, Lilholt, Torpeholt), 1 ris, Skovgaard, Skovkrog, Lundgaard, Holtegaard; dertil Skovlund, som oprindeligt var et Skovlænge, ligesom Aaling er Alenge, Aleng. Af oldnavne er der 11 (6 %), hvoraf 10 ing/um (6 %): Rødding, Ravning, Hjerting, Jenning, Folding, Hygum (Hyking), Gram, Havrum, Tornum, Byrrum, og 1 sted: Brodersted. Fra torptid er der 22 (12 %): 16 torp og 6 bøl; ligeså mange navne på -gaard, 22 (12 %); også enkelte af de lidt ældre rydningsnavne på -tved: Tved, Langtved, Torntved. Af grundnavne er der 12 (7 %): Brem, Skrave,

Kamp, Holm, Dover, Holt (2), Fole, Grue, Birk, samt de to bygdenavne Terp og Tved.

Nørre Rangstrup herred udgjorde i middelalderen eet herred, Rafnsthorp heret, sammen med Sønder Rangstrup herred i Aabenraa amt. Det havde 114 bostedsnavne, hvoraf kun 45 % var bygdenavne. Der var 35 skovnavne (31 %), bl.a. 1 -ved: Sindet (Sindevit), 7 skov, 19 lund og 1 ris (Nitris), desuden Skovhoved, Skovsbjerg,

Skovbøl, Skovgaard, Skovhus, Lundsgaard. Der var kun 5 oldnavne (4 %), alle sted: Herrested (nu Toftlund), Galsted, Baalsted, Havsted, Langsted; men ingen ing eller um eller lev. Fra torptid var der 14 navne (12 %), 11 torp og 3 bøl (Skovbøl, Aabøl, Hodsbøl), men 15 navne på -gaard (13 %). Et ældre rydningsnavn på -tved er vel Højt. Af grundnavne var der kun 2 (2 %): Gavl og Vraa.

TØNDER AMT

Til *Hviding herred* hørte før 1859 også dele af Ribe herred. Det havde 96 bostedsnavne, hvoraf kun 47 % var bygdenavne. Der var 23 skovnavne (25 %), ikke mindre end 6 med den gamle endelse ved, with: Staved, Haved, Spandet (Spandwith), Lindet (Lynwet), Aaved (Awith), Sandet, men iøvrigt 3 skov og 3 holt, hvortil må regnes Arrild, Skikkild, samt Ravnholt; desuden Lund, Lundgaard, Lundsmark og Skovland. Der var 10 oldnavne i herredet (10 %), heraf ing/um 5 (5 %): Hviding, Gesing, Hønning, Arnum, Misthusum, 4 sted: Fjersted, Normsted, Hjemsted, Roost og 1 lev: Bjerkelev med mandsnavnet Bjarke. Fra torptid var der 12 navne (13 %), 6 torp, 4 bøl: Kærbølling, der 1429 hed Kærbøll, Kagbøl, Mosbøl, Barsbøl, 2 bølling (Aabølling); derimod kun 3 navne på -gaard (3 %). Af grundnavne havde herredet 9 (9 %), mest naturnavne som Hede (2), Lund, Vraa, Holm, Høn, Snabe.

Lø herred, med de yngre Tønder og Højer herreder, havde 226 bostedsnavne, hvoraf 63 %, den højeste procent i Sønderjylland, var bygdenavne. Der var 20 skovnavne (9 %), bl.a. 4 -ved: Draved, Aaved, Assit og Kummerlev (1231 Cumled, 1277 Kumleth), 5 skov, bl.a. Lindskov, Melskov, Staverskov, Tornskov, 1 holt (Ravnholt), desuden Skov, Lunde, Lundsgaard, Lundstoft, Skovgaard (2). Af oldnavne var der 19 (8 %), deraf 11 ing/um (5 %): Tevring (opr. Tørding), Kløjning, Ballum, Husum (2), Forballum, Vollum, Vinum, Løgum, Ellum, 6 sted: Skast, Drenghsted, Kogsted, Sølsted, Nedsted, Travsted, og 2 lev: Emmerlev, Sejerslev. Fra torptid var der 18 navne (8 %), 9 torp, 8 bøl og 1 bølling (Udbølling, 1233 Vtbølling); af navne på -gaard var der 29

(13 %). Der var et ret aneligt antal grundnavne, 32 (14 %), deriblandt 7 bygdenavne som Gade, Borg, Toft, Terp, Tved, Bol og Slottet, men iøvrigt naturnavne som Sæd, Brink (2), Skov, Klev, Hemme, Hede, Dun, Vraa, Knold (2), Lunde, Aspe, Abild, Holm, Hjelm, Raade o. fl. Af de gamle rydningsnavne fra vikingetid på -tved var der Korntved, Løjtved og Tved, og det ret udbredte Kaldækot, »kold hytte« er repræsenteret af Koldkaad. Med den gamle endelse -erni, som kendes fra Mammen, Folding (Mamern, Fuldærn), og fra ordene fæderne, møderne og jysk unden »middagsmad«, er navnet Mjolden (Mialdærn) dannet.

Slogs herred hed 1231 Lothorp heret efter Lovtrup i Tinglev sogn (nu Uge sogn). Det havde 129 bostedsnavne, hvoraf 50 % var bygdenavne. Der var 14 skovnavne (11 %), 1 skov, 3 lund, 2 holt: Boskov, Bastlund, Kravlund, Stolte-lund, Høgsholt, Kværnholt; dertil Lund, Lundtoft, Lundsgaard, Lundbæk, Vedbæk, Skovhus o. fl. Af oldnavne var der 8 (6 %), hvoraf 4 (3 %) var ing/um: Jejsing, Hynding, Søllingvraa, Eljem, 2 sted: Havsted, Kogsted, 2 lev: Alslev, Tinglev. Ret gamle er sikkert også den lille ejendommelige gruppe på 4 -set, egtl. sætæ »sæde«: Højt (Høxet), Rabsted (Rapset), Horns (Hornset), Rends (Rindseet). Fra torptid stammede 15 navne (12 %): 10 torp, 4 bøl og 1 bølling (Aabølling, Obling), lidt ældre var rydningsordet -tved i Vindtved, fra yngre tid 16 navne på -gaard (12 %). Af grundnavne var der 16 (12 %), alle naturnavne som f. eks. Tønde, Holm, Hejsel, Bov, Nolde, Stade, Knak, Bæk, Krig, Raade, Sandet.

*Møgeltonder. Udsnit af maleri af ukendt mester fra 1657.
Møgeltonder betyder »Store Tønder« i modsætning til »Lille Tønder«,
det nuværende Tønders navn i den tidlige middelalder.*

A A B E N R A A A M T

Mens herrederne i Haderslev amt havde gennemsnitlig 130 bostedsnavne og 47 % bygdenavne, i Tønder amt 150 bostedsnavne og 53 % bygdenavne, så har de i Aabenraa amt 142 bostedsnavne og 51 % bygdenavne.

Sønder Rangstrup herred havde 69 bostedsnavne, hvoraf 54 % bygdenavne, og 11 (16 %) var skovnavne, bl.a. 2 skov, 5 lund, 2 holt, samt Skovhus. — Navnet Fuglsang regnes også til skovnavnene. Det findes ret hyppigt i Jylland, i Ringkøbing amt i Vandfuld og Ulborg h., i Ribe amt i Anst h., i Tønder amt i Lø m.fl. herreder, i Haderslev amt i S. Tyrstrup, Haderslev, Gram h. (2), i Sønderborg amt i Nybøl og Als Sønder h. Her i herredet var der 5 oldnavne (7 %), deraf 2 ing/um (3 %): Øbening og Løgum, 1 sted: Bedsted, og 2 lev: Ørslev, Herslev. Fra torptid stammer 5 torper (7 %), men fra senere tid 13 navne på -gaard (19 %). Af grundnavne var der kun 3 naturnavne (4 %): Kamp, Gren og Pebel.

I *Rise herred* var der 111 bostedsnavne, hvoraf 53 % bygdenavne, 19 skovnavne (17 %), bl.a. 1 -ved (Raved), 2 skov, 6 holt (Aabækholt, Kobberholt, Dalholt, Hjortholt, Bjergholt, Mørkholt), foruden Rise, Skov, Skovby, Skovgaard, Lunderup og Lontoft. Af oldnavne var der 7 (6 %), kun 1 um (1 %): Bodum, 1 sted: Søst, 4 lev:

Enlev, Alslev, Aarslev, Bolderslev, og muligvis 1 løse: Mjøl (1486 Møls). Fra torptid stammede 12 (11 %), 7 torp og 5 bøl, fra lidt ældre tid 1 tved: Løjt, fra yngre tid 16 -gaard (14 %). Af grundnavne var der 9 (8 %), hvoraf 2 bygdenavne: Bro, Brøde, og 7 naturnavne: Rise, Brunde, Bars (Barsø), Holm, Bjerg, Høj, Skov og Knappen.

Lundtoft herred hed 1231 Clyppeløf heret (af Klipleve), 1344 Lyungtoft h. (altså ikke af lund). Det havde 246 bostedsnavne, hvoraf kun 45 % var bygdenavne, men 35 skovnavne (14 %), hvoraf 1 -ved: Oved, 13 skov, 7 lund og 3 holt (Tidseholt, Hesselholt, Ribbesholt), foruden Skovbøl, Skovgaard, Skovløkke, Lundsgaard og 2 Fuglsang. Af oldnavne var der 6 (2 %), deraf kun 1 ing (under 1/2 %): Kiding, 2 sted: Ensted, Felsted, og 3 lev: Klipleve, Underlev, Frølev. Fra torptid stammede 26 (11 %), nemlig 11 torp, 14 bøl og 1 røj: Stranderød (1470 Strandroth), og af de senere navne på -gaard 21 (9 %). Af grundnavne var der 19 (8 %), 2 bygdenavne: Torp og Toft, og 17 naturnavne, bl.a. Uge, Urne, Hole, Ware (1352), Spang, Vold, Døn (Dynd), Grav, Nakke, Kamp, Holm, Vraa, Væl, Gejl, Staaf (Stubbe), Bov, Æbild og Graven, Trappen, Bækken.

SØNDERBORG AMT

Her er der en tydelig forskel mellem den gamle skovegn Sundeved (Sundwith) eller Nybøl herred og den gamle kulturbygd på Als. *Nybøl herred* havde 199 bostedsnavne, men kun 40 % var bygdenavne, og der var hele 36 skovnavne (18 %), bl. a. 1 ved (Sundeved), 15 skov, 8 lund, 2 holt (Villersholt, Kulholt), foruden sned i Dybbølsned, der vist betyder »kratskov«, samt navne som Fuglsang, Bøgebjerg, Skovbjerg, Skovled, Skovgaard, Skovløkke, Lundsgaard. Sundeved må være et forholdsvis sent bebygget skovområde; der var kun 1 oldnavn, et ing-navn ($\frac{1}{2}$ %): Vemming, men 15 navne fra torptid (8 %): 4 torp, 7 bøl, 4 roj: Mølmark Rode, Iller Rode, Katroj, Langroj. Af lidt ældre rydningsnavne var der 2 tved: Vemmingtved og Dynt, samt 1 fælle, et sted hvor der er fældet og ryddet: Totfælde. Af navne på -gaard var der 21 (11 %). Af grundnavne ligeledes 21 (11 %), deraf 6 bygdenavne: Eje, Borre, Løkke, Stabel, Kobbøl, Rode, og 15 naturnavne, bl.a. Dal, Smøl, Li, Mærsk, Kost, Knold, Stage, Bøge, Hole, Holm, Minde, Nejs, Tving, Ærm, Skelle.

Als Sønder herred havde 316 bostedsnavne, det højeste antal i Sønderjylland, hvoraf 53 % var bygdenavne, 44 skovnavne (14 %), nemlig 15 skov, 1 lund, 6 holt, 2 ris, foruden -elle, -abild, -bøge, -ege (Tandselle, Lysabild, Vibøge, Buk-

ege, Hagenseg), og Skov, Skovhuse, Skovgaard, Skovby, Skovbyballe, Skoven, Lundtoft, Lunde-have, Lundsgaard, Fuglsang o.fl. Af oldnavne var der 6 (2 %), hvoraf 3 ing/um (1 %): Klin-ting, Ketting, Rojum, 1 sted: Almsted, og 2 lev: Sebelev, Hunslev. Mjang formodes at være et navn på -vang. Fra torptid var der 12 navne (4 %), 8 torp og 4 bøl; men fra senere tid ikke mindre end 55 navne på -gaard (17 %). Af grundnavne var der 20 (6 %): Bro, Fold, Kobbel, Gyden var bygdenavne, Als, Krog, Kær, Grik, Frost, Sned (2), Pøl, Veel, Spang, Skov (2), Treng, samt Skoven, Pilene, Graven var naturnavne.

Als Nørre herred havde 151 bostedsnavne, hvoraf 50 % var bygdenavne. Her var kun 18 skovnavne (12 %), 2 ved: Dyndved, Melved, 4 skov, 2 lund, 2 holt (Epholt, Hesselholt), 1 bøge (Stoltebøge, egtl. Staldbøge), samt Skovgaard, Skovsgaard, Holtgaard, Holtegaard og Hjort-spring. Af oldnavne var der 4 (3 %), 3 ing (2 %): Egen (Eking), Stevning, Gølling, og 1 løse: Mjels (1245 Mialles). Fra torptid stammede 12 navne (8 %), 7 torp, 2 bøl og 3 roj (Krage-rød, Krageroj, Bønneroj). Fra lidt yngre tid var der 26 navne på -gaard (17 %), men af grundnavne kun 3 (2 %): Steg, Holm og Pøl.

OLDTIDSMINDER

Af Elise Thorvildsen

Naturligt nok har den ældre stenalders første jægerflokke, som tog landet i besiddelse, ikke afsat sig mange spor. Disse folk, som søgte rundt i landet efter egnet jagtvildt, var relativt få, men deres efterladenskaber viser, at de nåede frem over størsteparten af vort land; således kan vi da også erkende deres eksistens indenfor Vest- og Sydjylland.

Fra Fovrup godt 15 km vest for Aabenraa stammer et rentakskraft, som ligner stykket fra det nørrejyske Nørre Lyngby, og nordpå i Navr sogn nord for Storaanen er fundet en skafttungepil af flint af samme type som pilespiden fra Nørre Lyngby; et par lignende fremkom øst for Venøbugten i Ejsing sogn. En rensdyrjæger har for mere end 10.000 år siden tildannet en rentak, som blev fundet ved Rimmerstrand øst for Lemvig, men formålet med stykket er ikke klart for os.

Nogle tusind år fremefter i tiden — stadig jægerstammer. Gudenaakulturens folk afsøgte de vandrige jyske åløbs bredder for jagt- og fiskepladser. Begynd i nord, og de flintstrøede pladser, som disse mennesker har efterladt, vil virke overvældende. Hvad enten man vælger Storaans nordre eller søndre bred, hvad enten man bevæger sig øst eller vest for Holstebro eller langs tilløbene til Storaanen, vil man oppe på åbrinken træffe områder, hvor de små lyse flintstykker stikker frem af den mørke pløjjord. Det meste er affaldsflint, spåner som måtte hugges bort for at redskabet kunne tage form, men ind imellem gemmer sig pilespidser, knive, skraber, bor og økser. Begiver vi os sydover inden for det vestjyske område, vil vi ved Skernaanen og dens biåer møde pladser med et lignende indhold som Holstebroegnens. Her levede folk den samme tilværelse som Storaans jægere og fiskere. Stederne ligger tættest efter Skernaans udspring ved Rør-

bæk Sø; følger man herfra åløbet nedad, kommer man til de første større pladser ved vandmøllen, Vester Mølle, som ligger ved det korte åløb, der forbinder Rørbæk- og Kulsø. Her holdt Gudenaafolkene til paa en lav, fremspringende sandbanke syd for åen og på det højere liggende land på åens nordside. Men hele det øvre åløb er rigt på bopladser. Den hidtil største i hele Skernaområdet ligger ved biåen Holtum Aas udløb af Ejstrup Sø, nemlig nord for åløbet på en sandterrasse, der ud mod åvandet står som en stejl brink på 3–4 meters højde, men ned mod søen har et ganske jævnt fald. Den omfatter et 300 × 60 meter stort areal nu bevokset med grantræer. Men der er flere vestjyske åer, som må nævnes, hvis der skal være balance i tingene; nævnt fra nord mod syd er det Varde Aa, Sneum Aa, Kongeaa og Ribe Aa. Ingen af disse kan dog, hverken hvad antallet af bopladser eller disses rigdom på flintsager angår, tage konkurrencen op med Stora- og Skernaområdet; en af de sydligste pladser er Alslev ved Arnaaen ca. 7 km sydøst for Løgumkloster.

På samme tid som Gudenaajægerne befolkede det indre af landet, levede andre jægere og fiskere ude ved kysten. Det var Ertebøllekulturens folk, som vi tidligere har stiftet bekendtskab med i Limfjordsegnene. Det bliver da også her, vi atter må søge deres bopladser. Sønderjyllands daværende kyst ligger nu under havets overflade, og den barske, lige Vestkyst har næppe fristet denne primitive fiskerbefolkning; det var den salte vigs rolige farvand, som skaffede fisk og skaldyr til husholdningen. Store skaldynger kendes ikke i disse vestligste Limfjordsegne. Det er kun få østersskaller, som ligger mellem flintspåner og redskaber på de pladser, hvor Ertebøllejægerne holdt til. De største pladser grupperer sig i to områder, længst mod øst ligger de lidt inde i landet

ved Hellegaardaaens nedre løb, mod vest findes de på den vestlige bred af Lem Vig. Her ligger de lige i strandkanten eller på ganske lavt vand. Således ligger den ret store boplads på Vinkel Hagedels på tørt land under en strandvold dels ud for kystlinien på lavt vand.

Ertebøllefolkene havde tilpasset deres tilværelse efter havets dyr, efter skovens jagtvildt og planter, det var deres mad, grundvolden i deres tilværelse, og gennem mere end to årtusinder holdt de fast ved den samme levevis. — Men ud over landet gik nye ideer, nye næringsveje deres sejrsgang. Kornet spirede i skovrydningerne, tamkvægets brøl gav genlyd mod skoven, og i solide stenkamre med mad og drikke i forsirede lerkar blev stenalderbonden lagt til hvile med evigheden forude og et liv i landvindingens tjeneste bag sig.

Dyssernes og jættestuernes, stridsøksegravens og hellekisternes tid, det er den nye epoke, den yngre stenalder, som tager sin begyndelse engang ved tredje årtusindes midte.

Graven og boligen er to vigtige kilder til efterretning om oldtidens mennesker. Boliger sætter sig kun ringe spor i terrænet, med graven er det ofte en anden sag. Stenalderbondens dyssekamre eller de noget yngre og større jættestuer er gravmæler, man ikke overser i landskabet.

De østlige kystegne af Sønderjylland har været rige på megalitgrave, navnlig dysser. Men da senere tiders driftige bønder, med større sans for jordens fulde udbytte end for oldtidsminder, i tidens løb sløjfede disse grave, svandt antallet ind til en ringe brøkdels af det oprindelige. Stenene gik i huse som syldsten, i veje og jernbaner som

skærver, som byggemateriale i diger, og ikke få rejstes som mindsten for sorgtunge eller glade begivenheder i denne omstridte landsdels historie. De gamle graves jordhøjninger jævnedes, ny agerjord var indvundet, men brikker i den mosaik, som danner oldtidens billede, forsvandt. I skovene fik de imidlertid lov at ligge. Ganske vist, tid efter anden tog man også sten der, men en del forblev dog uskadt, derfor er det skovens megalitgrave, man må opsøge, hvis man vil danne sig et billede af, hvor tæt disse grave engang har ligget.

På østkysten af Als ligger Nørreskov, en løvskov på knapt en halv snes kilometers længde og omkring en kilometers bredde. Nørreskov rummer nu henved 30 dysser, både langdysser og runddysser; nogle af dem ligger i grupper på en 4–5 stykker, et syn som ikke er almindeligt i det øvrige Danmark. Vest for den sydlige ende af Nørreskov ligger en af Sønderjyllands smukkeste dysser. Den bærer navnet Trodstenen og ligger frit på marken ved landsbyen Katrød. I Kettingskov, den sydligste skov på Als' østkyst, ligger en meget smuk gruppe, som består af fem dysser, den største af dem er en tokamret langdysse, og lidt nord herfor i Blomeskobbel ligger to langdysser side om side omgivet af fælles randsten. Nord for Sandvigbugten på vestkysten af Als ligger syv megalitgrave, det er to langdysser på åben mark øst for Brandsbøl Skov, den ene har tre kamre, og i skoven ligger en gruppe dysser. Blandt dem er der en langdysse, som foruden sit dyssekammer også rummer en lille jættestue.

Da det er begrænset, hvad gravsteder kan fortælle om de levendes verden, så lad os benytte lej-

*Tildannet rentak fra ældre stenalder, fundet ved Rimmerstrand.
Dens formål kender vi ikke, men det er et af de ældste stykker håndværk fra Vestjylland.
(Fot. Nationalmuseet).*

Dysser i Als Nørreskov.

Den smukke skov, der over en strækning på en halv snes kilometer følger øens østkyst, rummer et stort antal rund- og langdysser. (Fot. G. Kunwald).

ligheden til at se lidt på de resultater, som udgravningen af Jyllands største boplads fra yngre stenalder har givet. Tæt nord for Brandsbøl Skov i Bundsø har man ved gentagne udgravninger i dette århundrede afdækket kulturlag fra yngre stenalder. Bundsø er nu en eng, men endnu indtil 1860 var den en havarm fra Alsfjorden. Allerede på det tidspunkt havde den dog mere karakter af sø, fordi vejdæmningen ved Broballe spærrede den inde fra forbindelsen til det salte vand. Inderst i Bundsø, nær dens østbred, ligger et par holme, og på disse boede stenalderbønderne. Da de slog sig ned her, var der skov overalt, men med slebne tyknakkede flintøkser gik de igang med at fælde træerne. Hvede og byg modnedes i skovrydningerne – hvor før skovvildtet græssede, gik nu bondens køer, svin, småfår og geder. Vildtet var sjældent kød i gryderne – tamdyrene leverede stegen. Og menneskets ældgamle husdyr, hunden, havde anden levevej hos bønderne end hos jægerne. Den lille spids hos Bundsøfolkene var hyrdehund og kvittede først jordelivet som gam-

mel og tandløs. Hans frænde, jagthunden, som var i Ertebøllefolkernes tjeneste, endte som regel sit liv i en ung og spiselig alder. Når man betænkter, at Bundsøfolkene har boet i umiddelbar nærhed af åbent vand, må det forbavse så få knogler af havdyr, der er fundet på bopladsen. Et par knogler af grønlandssæl, lidt fiskeknogler og nogle strandfugle, det er alt. Det gamle erhverv er her trådt så meget i baggrunden, at man må antage, at det er indvandrede folk og ikke efterkommere af de gamle jægere og fiskere, som har gjort Danmark til agerjord. Ved Bundsø trængte havet bonden bort. Gytje og skallag dækker nu ind over store dele af den holm, hvor stenalderbonden gik tørfodet. I begyndelsen tog han kampen op, piloterede sit lerklinede hus med pæle, men til sidst måtte han fortrække.

Lad os igen vende os mod bøndernes grave, i deres nærhed må de små bosteder have ligget, og kystegnene var de foretrukne. Dette viser sig atter, når vi kommer over på fastlandet. I Dyrehaven vest for Graasten og i den tilstødende Rinke-

næs Skov ligger en halv snes rund- og langdysser. I Kelstrup Skov ud mod Flensborg Fjord et lignende antal og på østsiden af Broagerland i den lille Kobbelskov, to langdysser og to runddysser. Nordpå er forholdet det samme, stenalderbonden foretrækker at bo nær det åbne hav. I Varnæs sogn på sydsiden af Aabenraa Fjord ligger ud mod stranden i Varnæs Tykskov en af Sønderjyllands dejligste dysser, den velbevarede langdyse, som kaldes Kæmpestenen. Jordhøjen – omtrent 50 meter lang – hegnes af cirka 90 randsten, der står ganske tæt, i langhøjen står et stort, smukt kammer sat af fire sten og dækket med en imponerende overligger. Fra nordsiden af Aabenraa Fjord og langs kysten op til Gennerbugt ligger talrige stengrave, langt de fleste er dysser, men ind imellem er der også et par jættestuer. Sydligt på denne strækning nær Skarre Rev og lige ved skrænten ud mod Aabenraa Fjord står en imponerende stengrav fra slutningen af den yngre stenalder. Det er den store gravkiste, som kaldes Myrpold. Ved udgravningen i 1888 blev jord-

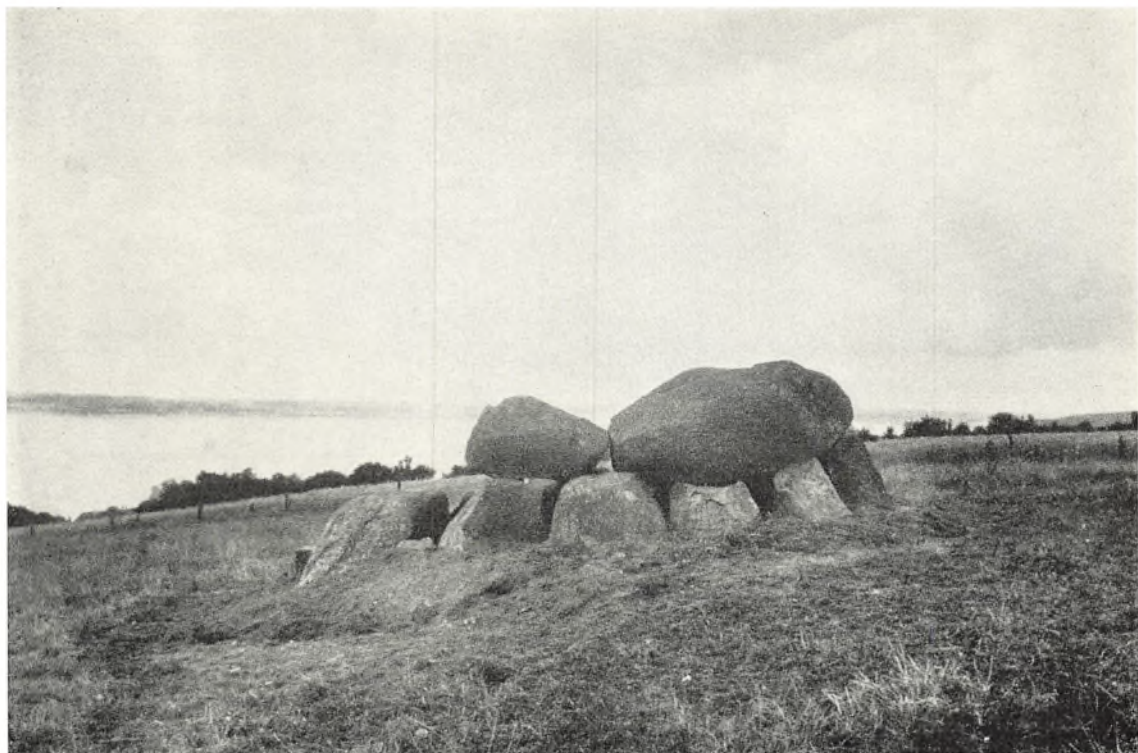
højen omkring den fjernet, og kisten, som stadig står frit, giver beskueren en god belæring om, hvad stenalder-storstensarkitektur vil sige. Et godt stykke ind i landet, i Vedsted sogn, som er et af de sydligste sogne i Haderslev amt, ligger landsbyen Over Jerstal. Nord for denne ligger to bevarede jættestuekamre og de sørgelige rester af et tredje. Gravene og det område, de ligger på, er nu fredlyst og indrettet som et lille græsgroet anlæg. Da den sydligste af jættestuerne blev istandsat, blev der fundet cirka 3000 skår af smukt ornamenterede lerkar, ikke som man skulle tro inde i selve gravkamret, men udenfor de randsten, som indrammede jordhøjen. Nogle af karrene har vel oprindeligt haft plads i jættestuen men er blevet rømmet ud ved en slags rengøring, andre er bragt til graven og henstillet ved dennes stenhegn. Måske har et fællesmåltid fundet sted for slægtens medlemmer, levende såvel som døde.

De mange megalitgrave viser, at det østlige Sønderjyllands frugtbare jord var ret tæt befolket af bønder i yngre stenalder; anderledes er det

Ødelagt vestjysk gravhøj.

Fredningsloven fra 1937 beskytter Danmarks gravhøje. En høj som denne med indbygget redskabsskur i højsiden taler sit tydelige sprog om lovens nødvendighed. Den er nu af lovovertræderen ført tilbage til sin oprindelige skikkelse. (Fot. 1953 K. Thorvildsen).

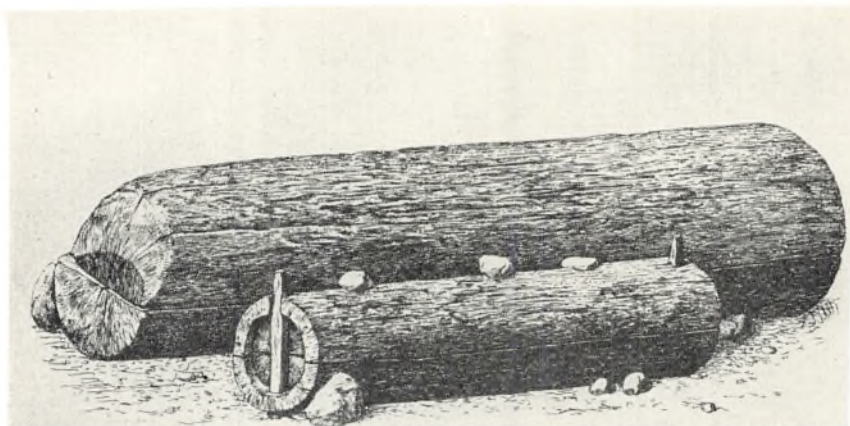

*Gravkiste ved Myrpold ved Aabenraa Fjord.
Den store stengrav er frilagt efter udgravning i 1888. (Fot. Nationalmuseet).*

i Jyllands vestlige egne – her ligger megalitbygderne med meget store mellemrum. Midtvejs mellem Løgumkloster og Ribe, imellem kirkebyerne Vodder, Højrup og Spandet, har ligget nogle dysser, de fleste er nu helt sløjfede. Også omkring Esbjerg har der været megalitgrave. En af disse udgravedes i 1952; det var Skibhøj, som ligger i den østligste udkant af Esbjerg by. Det jættestuekammer, som engang har været i højen, var borte nu, men uden for højens randsten fandt man ligesom ved Over Jerstal-jættestuen store mængder af lerkarskår – de samme skikke har rådet her vestude som blandt bønderne østpå. Nord for Varde ved Mejls ligger en pæn lille jættestue; her fandtes mellem de fornødenheder, der var medgivet de døde, nogle få potteskår. De var dekoreret med samme mønstre som skårene fra Over Jerstal og Skibhøj, d. v. s. at det er pottemagerarbejde fra en tid, da den skik at bygge jættestuer var ganske ung. Disse ensomt liggende megalitbygder er yderste forposter fra Østjyllands bondesamfund, de nærmeste stammefrænder mod øst var folkene

i en bygd omkring Vorbasse og Lindknud cirka 30 km borte. 30 km er en dagsrejse til fods, men i hine tider uden rigtige veje og med bjørn og ulv som medtrafikanter en farefuld og nok så tidtagende vandring. Det nærmeste bondesamfund mod nord har været en bygd på Ringkøbingeggen. Her ligger mellem Ølstrup og Sædding nogle megalitgrave, og herfra kendes også et par jordgrave, disse enklere grave hvor den døde er lagt i jorden uden noget skærmende stenkammer. Denne gravtype har været almindeligere i disse stenfattige egne, end det synes af de kendte jordgraves antal. Det skyldes, at en så lidt iøjnefaldende grav let bliver sløjfet uden at opdages. En grundig arkæologisk egnsundersøgelse omkring Holstebro viste således, at der her må have været et større antal jordgrave, end arkæologerne hidtil havde været klar over.

På den tid, da der byggedes jættestuer rundt om i landet, var det, at flokke af fremmede fra en fjern sydøstlig hjemstavn nåede frem til Jylland. Fremmedartede i levevis, i materiel kultur, vel

Egekister fra ældre bronzealder, fundet i Trindhøj ved Vamdrup. Se også billedet på næste side. (Efter tegning af A. P. Madsen).

også af udseende og tale drog stridsøksefolkene eller enkeltgravsfolkene, som vi har kaldt dem, med deres husdyrflokke ud over Jyllands sandede jorde. Rigtig bofaste tillod deres hyrdeerhverv dem ikke at blive, stadig måtte de søge nye græs-gange til husdyrene, som formentlig for en stor del var får. En tæt og kraftig stridsøkse var mændenes våben, og deres drikkekar var høje slanke lerbægre udsmykket med aftryk af snore. Det er disse folks første sparsomme efterladenskaber her i landet, og uden for det vest- og midtjyske område findes de ikke. Men da nu de lange vandringer gennem Europa var forbi, skabtes snart det overskud af tid og energi, som gav sig udslag i nye former både indenfor stridsøkser og lerkar, og vi kan gennem spredningen af fund, der indeholder sådanne økser og kar, følge enkeltgravsfolkets videre fremrykning på den jyske halvø. De første landområder, som de tog i besiddelse, var de sandede jorde, som ikke i synderlig grad havde fristet bondebefolkningen. Alene dette viser, at de to folks erhverv må have været forskellige. Bøndernes pionersamfund ude i vest opløstes allerede i et tidligt afsnit af jættestuebyggeriets tid, muligt nok har misvækst og utrivelighed hos kvæget drevet dem bort. Den bofaste bonde var i allerhøjeste grad afhængig af sin jord — de omvandrende enkeltgravsfolk derimod klarede sig i disse karrige egne. Bopladserne, som de har efterladt sig, er ikke særligt righoldige, naturligt nok hvis de kun boede der for en kortere tid; det er i første række de dødes grave, som viser de le-

vendes spor. Først i døden blev disse fremmede for alvor bofaste, vandringens sidste station blev en grav under en lav jordhøj.

En stor enkeltgravshøj, som i 1949–50 udgravedes i Esbjerg, indeholdt, som det oftest er tilfældet, flere grave anlagt i forskelligt niveau, men hvad der er værd at bemærke er, at de døde var gravsat i egebulkister, hvis spor tydeligt kunne erkendes i den lyse sandede højfyld.

Egekistegraven, det er den gravform, som bliver almindelig her i de syd- og vestjyske egne i den ældre del af bronzealderen. Netop disse egne har ydet nogle af de bedst bevarede bronzealders-egekistegrave, som kendes fra vort land. I intet andet afsnit af den forhistoriske tid i Danmark træder menneskets ydre apparition os så tydeligt imøde som netop i den ældre bronzealder, og dette skyldes vi ene og alene det forhold, at bronzealderhøjene i visse egne af Jylland er bygget af humussyre- og jernholdig tørv. Sagen er, at denne tørv ligesom en svamp grådigt suger fugtighed til sig. Regnvandet, som siver ned gennem højtørven, opløser syre og jern, og jernet udskilles igen et stykke længere nede i højen, hvor det danner en kappe om den stadig humussyreholdige tørv i højkernen. Denne konstant vandholdige, sure højkerne er det, som er i stand til at bevare de cellulose- og hornstoffer, som måtte findes her. I dette forhold har vi forklaringen på den velbevarede egekiste, de velbevarede træsager, uldtøj og mumificerede lig.

I det østlige Sønderjylland findes de store grav-

»Commissionen fra Jellinge lader udgrave to egekister i en høj ved Vamdrup, 15. August 1861«
Tegning af J. Kornerup.

Fundet var adskilligt bedre, end nissen til højre lader formode.

høje i kystegnene og i en stribe i nord-sydlig retning mellem Tinglev og Oksenvad. Mange er udslettet nu af plov og spade, ofte er kun en enkelt høj tilbage af fordums højrækker, men mange steder kan dog øjet endnu fryde sig ved synet af høj ved høj, der her på grænsen mellem det østjyske højland og den vestjyske hedeflade ligger som en nordisk Via Appia. Ved Oksenvad drejer højrækkerne vestover, idet de stadig følger grænsen mellem højland og hedeflade for derefter at sprede sig ud over bakkensandsområderne i Ribe og Ringkøbing amter. Her skal fremdrages nogle af fundene fra høje i dette store område, navne som er blevet klassiske i dansk arkæologi, fordi de dækker over velbevarede egekistefund. Det er sådanne som Lille Dragshøj, Skrydstrup, Trindhøj, Guldhøj, Muldbjerg, Store Høj og Brædhøj.

I forrige århundrede lå der i Højrup sogn i Tønder amt en gruppe høje, fire ialt; de to blev sløffet tidligt i århundredet, den tredje, Lille Dragshøj, udgravedes i 1859. Det er den første egekistegrav, som blev omhyggeligt undersøgt,

takket være forfatterpræsten Valdemar Thisted. Egekisten, der stod i en stor stendynge, indeholdt et stærkt opløst lig, men hovedhuden med tæt-klippet forhår og halvlængde nakkehår var velbevaret. Den døde var klædt i uldent tøj og havde med sig dolk og en smuk træskål, stafferet med småstifter af tin, og i skålens bund stod en lille cirkelrund spånæske.

I 1935 blev en højrest i Skrydstrup sogn i Haderslev amt undersøgt. Højen var en af de sidste, som var tilbage af en højgruppe på tolv, som lå på Skrydstrup mark. Af egekisten var kun få stumper tilbage, den døde kvinde lå dækket af et uldtæppe og hvilede på resterne af en kohud i den stendynge, som havde omgivet kisten. Hun var iklædt langt skørt og bluse, om livet havde hun bælte, og her lå hendes redekam. I håret ved ørene sad to store spiralrullede guldringe, og det lange hår var sat i en fyldig frisur med valk og hårnet.

Fra Ribe amts østligste herred, fra Vamdrup sogn, stammer to andre af de kendte egekiste-

fund. Det ene er fra Guldhøj, oprindelig en anse-
lig gravhøj, men stærkt medtaget efter at den i
1891 blev gjort til genstand for en arkæologisk
undersøgelse. Guldhøj gemte tre egekister, to
voksenbegravelser og en barnegrav. Den ene af
de store kister havde været genstand for plyndring
— der var hugget hul i låget, og ved kisten lå en
kroget hasselkæp, som øjensynligt har været brugt
af gravrøveren til at rage tyvekosterne frem med.
Den anden kiste var særdeles righoldig på grav-
gods. En ydre kiste, lavet af dele af en mægtig
eg, omsluttede som en sarkofag den egekiste,
hvori den døde mand lå udstyret med huer, kap-
pe og sko. Hans våben var dolk og våbenøkse,
hans husgeråd et par træskåle, en spånæske, en
hornske, og så havde han med sig en nydelig klap-
stol af asketræ, hvis sæde havde været af odder-
skind. Dette lille stykke bohave kunne såmænd
både efter sin konstruktion og omhyggelige for-
arbejdning at dømmes være udgået fra en ægyp-
tisk møbelsnedkers værksted. Der er dog ingen
grund til at tvivle på, at det er hjemligt arbejde.

Den anden høj i Vamdrup sogn rummede fire
egetræskister. Det var Trindhøj. Om den ene af
disse kister, som blev udgravet af egnens folk, ved
vi ikke stort mere, end at den i mange år blev
brugt som vandingstrug på en nærliggende gård.
Den anden kiste indeholdt en kvindebegravelse,
og de to sidste var mandsgrave. En af disse inde-
holdt et lig klædt i en velbevaret dragt, som be-
stod af kofte, kappe og hue. Et uldtæppe var skå-
ret over, og den ene del rullet sammen og lagt un-
der den dødes hoved, den anden del var bredt ud
over hans fødder. Bronzesværdet i træskede lå
ved hans side, og i en æske af asketræ, som stod
ved ligets fødder, var der både kam, kniv og en
ekstra hue.

På Ringkøbingegnen, i Hover sogn, udgravedes
i slutningen af forrige århundrede den store af-
fladede langhøj, som kaldes Muldbjerg. Den in-
deholdt tre bronzealdergrave. Kun den ene grav
egekiste var bevaret. Kisten var dækket med to
låg, det øverste lavet af en meget stor egestamme.
Under kappe og tæppe af uldtøj lå den døde
mand, som var iklædt kofte og hue og havde
sværdet ved sin side.

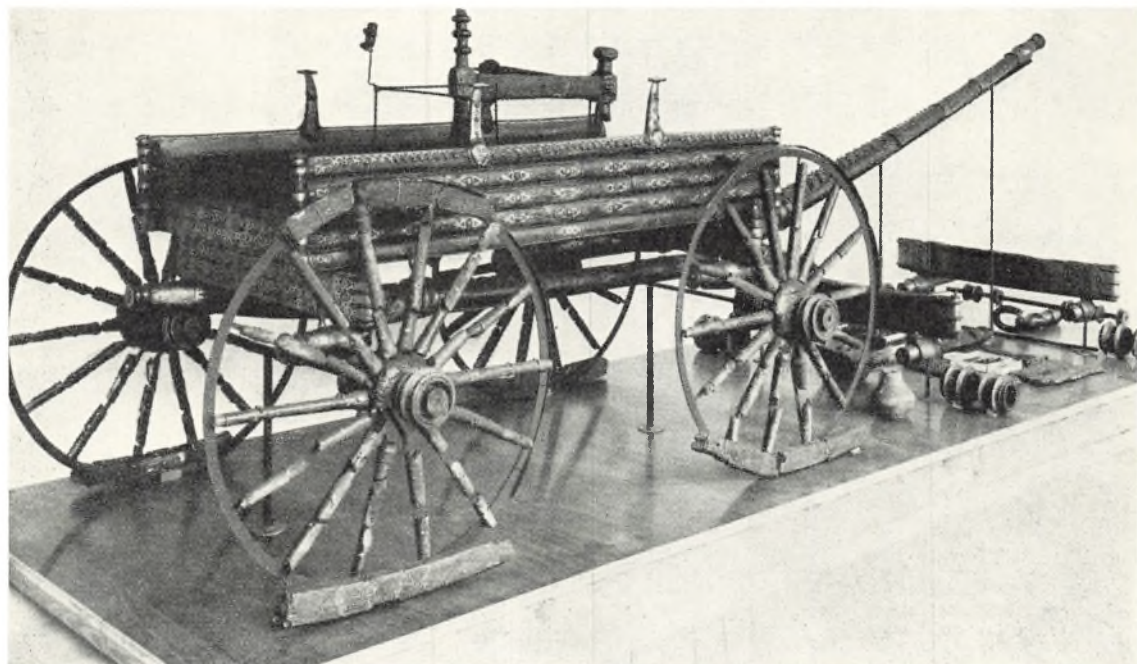
Ligeledes fra Ringkøbing amt hidrører en an-
den velbevaret egekistegrav. Den fremkom ved

udgravningen af Store Høj, beliggende på det
næs, som dannes af Abild- og Vorgod-aernes
sammenløb i den østlige del af Vorgod sogn. Gra-
ven, en mandsgrav, bar præg af at være besøgt
af gravrøvere allerede i bronzealderen. Ovenfra
var der hugget hul i kistelåget, og indholdet, re-
ster af uldtøj, stumper af en sværdskede, levning-
er af den døde selv, træskåle og andre sager, lå
sammenrodet. I den ende af kisten, hvor hullet
var i låget, lå en hastig tilsnittet krogkæp, sand-
synligvis ransmandens redskab. Noget større over-
blik over herlighederne har han ikke kunnet for-
skaffe sig gennem det ikke særligt store hul i ki-
stelåget, og at han har rodet temmeligt i blinde,
tyder da også den omstændighed på, at et guld-
blikbånd er undgået hans opmærksomhed og har
fået lov at blive liggende. Men den tomme sværd-
skede taler sit tydelige sprog — sværdet fik han fat
i med sin krogkæp — bronzen, det indførte metal,
var nok en krænket gravfred værd.

Længere mod nord, i Maabjerg sogn, ligger
den store Bredhøj, ejendommelig flad og lav i
forhold til sit store tværmål. Foruden et par tom-
me stenkister var der i højens indre to egekister,
den ene, antagelig en kvindegrav, var den almin-
deligt anvendte stammekiste, men den anden
grav var en rektangulær kiste lavet af egeplanker,
der støttedes af 14 lodrette, forsvarligt nedham-
rede, svære egetræsflager. Våbenøksten, der sam-
men med andet gravgods lå på kistebunden, viste,
at det var en mandsgrav.

Velstand — det er det indtryk, man får ved at
betragte sådanne grave, — en anden form for
luksus end den der var stenalderbondens. Selv-
forsyningens tid var omme, mangt og meget i
bronzealderens kultur hvilede på handel med
fjerne egne; samfærdslen må nødvendigvis være
blevet bedre. Vejspor gnavede sig ned i Jylland
mellem nord og syd, vognhjulenes rumlen og he-
stetrav forkyndte, at verden var blevet større —
afstandene mindre.

Grave med brændte menneskeben, anlagte i si-
derne og toppen af den ældre bronzealders grav-
høje eller under markoverfladen, fortæller, at nye
skikke udefra fulgte i handelens spor. I midten af
bronzealderen, d. v. s. omkring 1000 år før vor
tidsregning begynder, blev enhver, som døde,
brændt på bål.

Debjerg-vognene, opstillet i Nationalmuseet.

De to fornemme vogne, hvoraf den ene er næsten helt bevaret, stammer fra tiden op mod vor tidsregnings begyndelse. De er fundet sammen i Debjerg Præstegaardsmose sydøst for Ringkøbing. (Fot. Nationalmuseet).

På samme tid som det revolutionerende billige jern dukkede op på vore breddegrader, blev det almindeligt at anlægge gravene med de døde aske på begravelsespladser. I Sydjylland er tuegravpladserne almindelige. I et lerkar, skjult under en ganske lille høj, en tue, ligger de hvidbrændte knogler og dragtens uforgængeligere dele, såsom bæltets lukketøj eller dragtens smykkenåle. Uldal i Skrydstrup sogn, Jærnedlund i Jærned sogn, Aarre og Gunderup i Aarre sogn er blot nogle af de kendteste tuegravpladser. Nu er der dyrket mark på disse steder, men på en del af Aarregravpladsen skal et trænet øje kunne skelne svage småhøjninger i marken. Ligemeget hvor man inden for vort område iagttager den ældste jernalders grave, det være sig i Sønderjylland eller Vestjylland, det være sig tuegrave, grave anlagt under den jævne markflade eller i ældre høje, fælles for dem alle er deres fattige indhold. Gravskikken var sådan, det krævedes ikke længere, at den døde fik meget jordisk gods med sig i graven.

Men heller ikke bostederne viser nogen luksus. Hustomter og agre fra jernalderens første århundreder kender vi udmærket fra flere arkæologiske undersøgelser. Husene var solide græstørvshuse, eller de havde lerklinede vægge, i stalden var plads til de kreaturer, som rakte til for bondens eget behov, spisestellet og køkkentøjet var hjemligt pottemagerarbejde. På flade herder i markerne udsmedede man jern til sine redskaber af moseernes myremalm. Det var atter blevet en selvforsynings tid.

Spredt fra nord til syd gennem hele Vestjylland kan man træffe jernalderbondens agre indrammet af lave jordvolde og svage spor af hans huse. Henimod 600 års bebyggelse ligger her i lidet frugtbare egne. Efterhånden som heden tages under plov, forsvinder sporene, men endnu er der lyngstrækninger, hvor agervoldene tegner deres rudemønstre. Ved Vardeaaens øvre løb ligger et smukt digevoldingsystem i den uopdyrkede hede øst for Gjellerup Plantage, og på Ringkøbingegnen findes endnu en del jernalderagre, så-

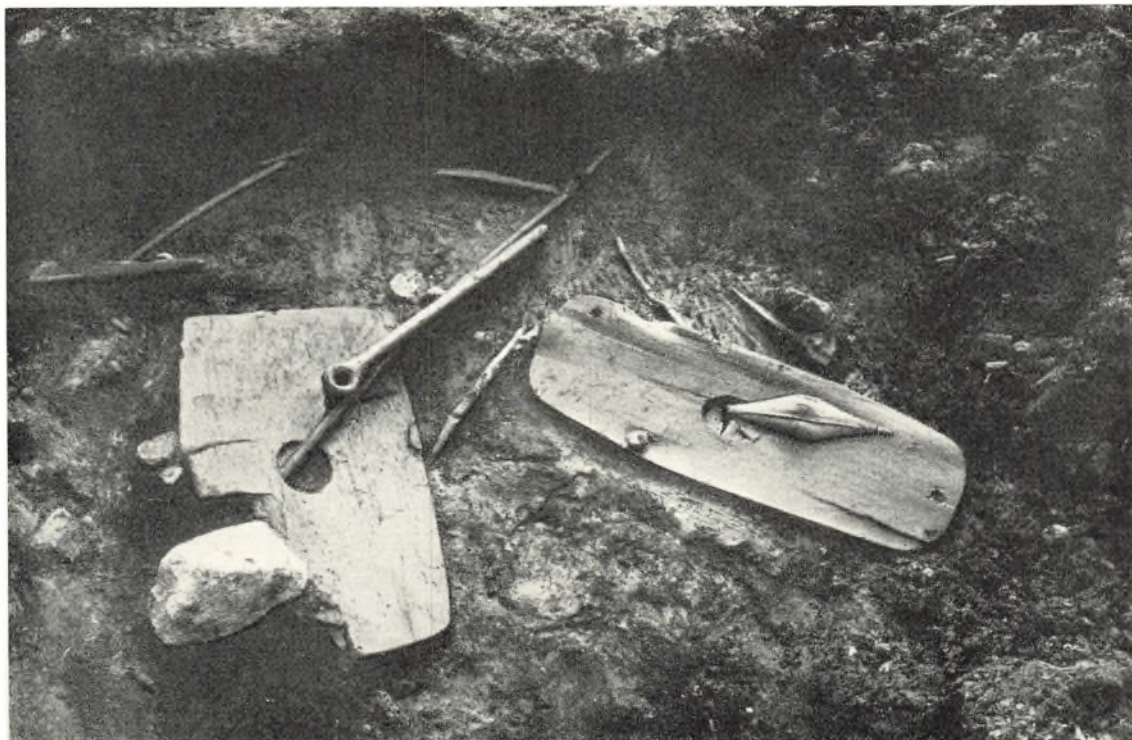
*De to højgrupper ved Engebjerg nær Harboøre.
Lyngklædte bakker med oldtidshøje på toppen er et karakteristisk træk i det nordvestjyske
landskab, hvor lyngheden har beskyttet højene mod menneskenes efterstræbelser.
(Fot. Sv. Türck).*

ledes på Nørre Omme Nørhede og nordøst for Dejbjerg plantørbolig.

På Gørding Hede og Øster Lem Hede er der fundet rester af bebyggelse fra keltisk jernalder i forbindelse med digevoldinger, en af disse pladser vil vi aflægge et kort besøg.

Langt ude mod vest i Gørding sogn, cirka 3 km vest for stationsbyen Vem, ligger et ret stort stykke hede. Dets dage som lynghede er talte. Små bjergfyrrer gror i de lige plovfurer, og i løbet af nogle år vil landskabet have skiftet karakter. Her i dette flade land lå for cirka 2200 år siden en landsby, som bestod af syv huse. Husenes beboere hentede vand i den bybrønd, der nu ses som en frodigere lavning i heden. Markerne, omgivet af lave jordvolde, lå lidt øst for byen. Ved en udgravning, som blev foretaget i 1949, blev tre af husene afdækket, og efterpå blev husvæggene markeret med lave lyngtørsvolde, sådan at de nu træder tydeligt frem i landskabet. Husene var lyngtækte, og taget nåede jorden. Det indre var

opdelt i to rum, eet rum i vest for folk og et i øst for fæ. I beboelsesrummet var gulvet lerstampet, og her var ildstedet, som spredte varme og lyste op inden for de lerklinede vægge. På gulv og stænge stod lerkar med korn og kød, og i et af husene var der gravet en grube i gulvet fyldt med fint slemmet lysegråt ler til pottemagerarbejde. Ved staldens langvægge stod kreaturerne med rumperne ind mod grebningen, og den lune sødligt ramme lugt af ko blev jernalderbondens indendørs atmosfære. Men uden for jog vestenvinden ud over det flade land, og selv i den varmeste sommeraften rullede havgusen sin klamme tåge ud over landsbyen og dens magre jorde. Sådan var det dengang, og sådan er det nu. En ildløs gjorde ende på den lille by. Den evige, farende blæst var ildens villige hjælper, og de lyngtækte huse blev hurtigt ompændt af flammerne; mennesker og dyr reddede sig ud, men da taget brasede ned, og de lerklinede vægge styrtede, stod endnu alle kar og potter på stænge og gulv. — Det

Træskjolde i Hjortespringkobbelfundet.

Skjoldene var nedlagt som offer i mosen sammen med den store båd fra keltisk jernalder, der nu kan ses i Nationalmuseet. (Fot. Nationalmuseet).

er en fornøjelse for arkæologen at udgrave en sådan brandtomt – det sortbrændte træværk giver sit bidrag til husets rekonstruktion, de knuste lerkar og markens forkullede afgrøde bidrager til kulturbilledet og dateringen – men den må være sært ufølsom, som ikke, trods glæden over hvad der vindes for den videnskabelige forskning, føler et stik i hjertet, ansigt til ansigt med hvad der her lagdes øde af møjsommeligt arbejde.

Lynild som lagde hus og hjem i aske, høstmåner hvor kornet drev af væde, utrivelighed hos kreaturet, mangt og meget har kunnet gøre livet surt for den stræbsomme mand. Intet under da at man søgte at afværge det uforklarlige ved gaver til de overjordiske magter. Rundt om i moserne nedsattes mad i lerkar, smykker og andet, som måtte være guderne velbehageligt. Lige siden de første bønders dage havde man båret sig sådan ad. De to største offernedlæggelser inden for vort område fra den ældste del af jernalderen skal omtales her.

Sydøst for Ringkøbing, i Dejbjerg Præstegaards-

mose fandtes i 1880erne det meste af to pragtkøretøjer, firhulede vogne, overdådigt prydet med bronzebeslag i keltisk jernalders stil. Sammen med vognene blev der tillige fundet lerkar og en vævebrik. Præstegaardsmosen ligger lige op til jernbanelinien tæt nord for Dejbjerg station, og fra toget kan man se den mindsten, som nu er rejst på stedet, hvor det store fund blev gjort.

Det andet store offerfund fra keltisk jernalder er båden fra den ganske lille mose ved Hjortespringkobbelfundet på det nordlige Als. Mosen er nu dyrket, men i jernalderen var den et sumpet hul, og her anbragte man en slank træbåd, som med sit tilbehør af angrebsvåben og skjolde ikke kan opfattes på anden måde end som et lille hurtigtgående krigsfartøj. De tanker, man har gjort sig ved anbringelsen af båd og våben i det lille mosehul, har nok været de samme, som har ligget bag de større eller mindre våbenedlæggelser fra en senere del af jernalderen i andre af landets moser. Guderne, som havde skaffet krigslykke, tilkom også andel i sejrherrens bytte.

Omkring vor tidsregnings begyndelse blomstrede handelen med udlandet atter op – mange af de danske gravfund viser det. Kostbare og mærkelige ting nåede hertil fra den romerske kunstindustri s værksteder, men Østdanmark blev aftager for hovedparten. Den jyske bonde dækkede nu som forhen op med bordstel, som bestod af hjemligt pottemagerarbejde. Men så god er kvaliteten, så stor formrigdommen, så fornem i sin enkelhed og præcision er decorationen, at de ud fra en kunstnerisk betragtning fuldt ud står på højde med de indførte bronzer og glas.

Jernalderhuse fra århundrederne efter vor tidsregnings begyndelse, righoldige på lerkar, er fundet i stort tal i Sønderjylland og de vestjyske amter. Udgravningerne viser, at boligen ikke ændrer sig. Huset med jordtørvsvægge eller lerklining havde stået sin prøve, og jernalderbonden var ikke indstillet på arkitektoniske krumspring. Enkelte af de mange lokaliteter skal her nævnes. På Ringkøbingegnen: Fjand i Sønder Nisum sogn, Holmsland i Nysogn, Spjald i Bregning sogn og Sønder Bork Mærsk i Sønder Bork sogn. I Ribe amt, husene fra Vognsbøl i Esbjerg og Kærising i Brøndum sogn, begge huse med stenbrolagt grebning i stalden. Og i Sønderborg amt, Majbølgaard i Hørup sogn.

I denne tid er det, at grave, hvor liget jordfæstes ubrændt, atter kommer i brug i Danmark. Denne gravskik fik også indpas i Sønderjylland og Vestjylland, men kom her kun til at spille en ringe rolle – brandgraven forblev den almindeligste. I Sønderjylland fortsatte brugen af urnegravpladser, i Vestjylland dækkedes brandgraven ikke sjældent af en høj.

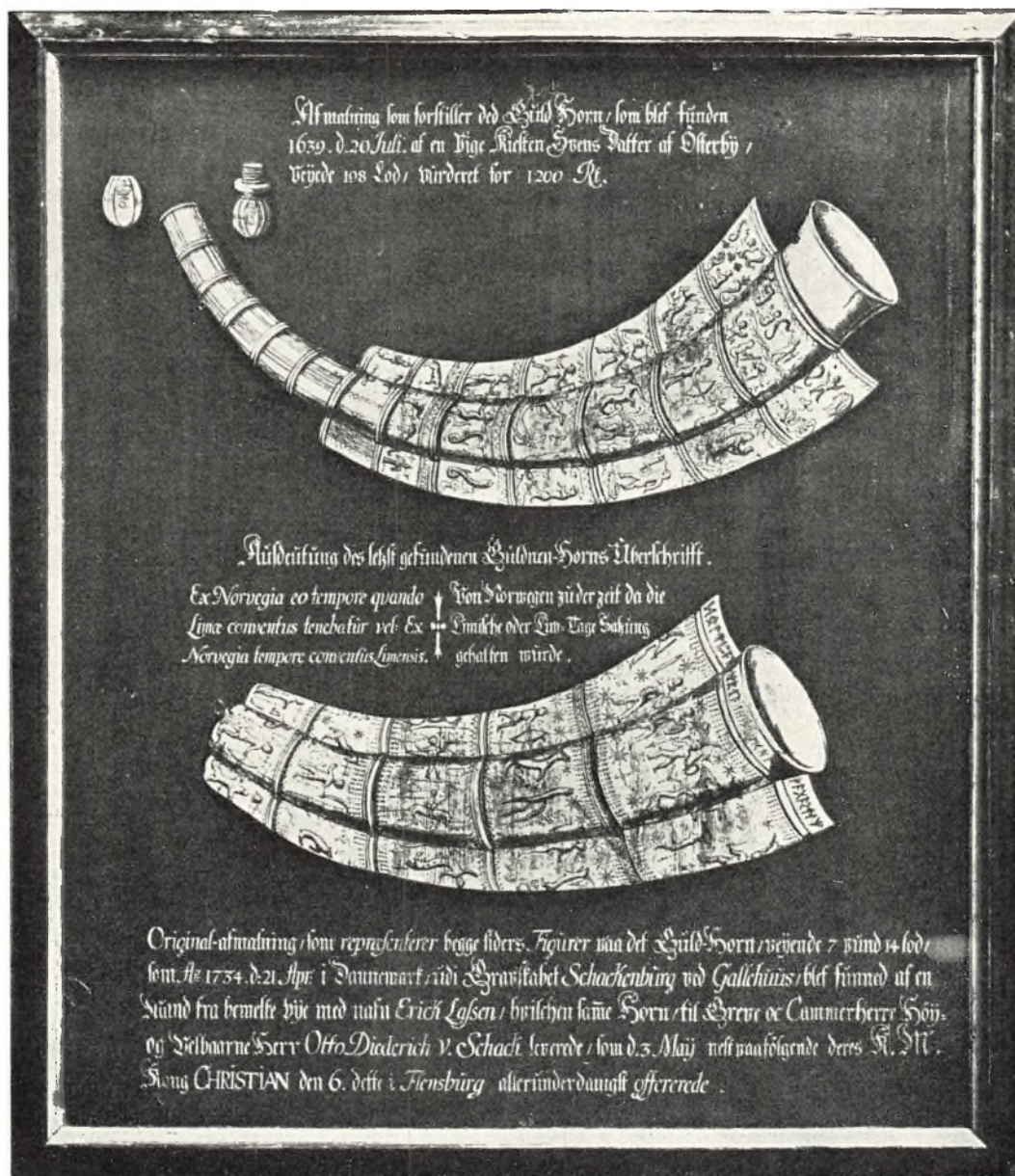
I den del af Ribe amt, som rækker op mod Kolding, afdækkedes i 1947 en dobbeltbegravelse med ubrændte lig, et par grave, som på grund af deres rige udstyr fortjener en særlig omtale. Tæt uden for Lunderskov ligger en bakke, som skråner ned mod ådalen. På bakketoppen, i en grusgrav som hører under Lille Dollerupgaard, fandtes et par meter under markoverfladen resterne af to stammekister, som stod ganske tæt ved siden af hinanden. Den ene kiste var en mandsbegravelse, og gravgodset bestod af to bronzespande, lavet i Italien i et af Capuas værksteder, to forgyldte sølvdrikkekar og smukke

blanksorte jyske lerkar. På fingrene havde den døde haft guldringe og på skoene sølvindlagte sporer. Mellem kisterne stod flere lerkar, og i den anden kiste, som sandsynligvis var en kvindes begravelse, var der foruden lerkar, rester af to drikkehorn, lavet af kohorn med bronzebeslag.

De første to århundreder af vor tidsregning var, forsåvidt som det romerske riges erobringer nu var tilendebragt, en fredelig periode i Europas historie – verdensriget havde stabiliseret sig, det var pax romana. Men fra slutningen af 2. århundrede tiltog urolighederne i stadig stigende grad – i 395 deltes verdensriget, og i 476 gik det vestromerske rige til grunde. Fjerne dønninger af Europas krigerske begivenheder sætter sig spor i vort forhistoriske fundmateriale. Store offernedlægninger, bestående af alle de ting, som en hær måtte føre med sig, er fundet i moser her til lands, et af de største i Nydam Engmose i Sundeved. Her i denne tørlagte vig af Als Sund fandtes i midten af det 19. århundrede tre meget store både, våben, ridetøj og heste, dragtsmykker, brætspil, husgeråd og værktøj – guderne var sikret en alsidig repræsentation af krigsbyttet. Alle disse ting var dog ikke lagt ned til samme tid, – i mere end 300 år var der på dette sted bragt guderne ofre, omkring 500 nedlagdes de sidste ting.

Fra 5. århundrede går en guldstrøm over Norden. Baggrunden for denne guldrigdom er nok den, at ude i Europa gjorde man nu det vestromerske riges bo op. Folkevandringer og fjendtligheder – nød og fattigdom for nogle, men rigdom for andre. De to sønderjyske guldhorn fra Gallehus ved Møgeltonder er Danmarks fornemste repræsentanter for denne dets guldalder, ja man tør vel endda sige de fornemste oldsager, vi nogensinde har ejet.

De to horn, drikkehorn eller blæsehorn, blev lavet her i Norden i 5. århundredes første halvdel. Deres sider var smykket med dyre- og menneskeskikkelser, sære væsener at se til mange af dem – mænd med tre hoveder eller med horn, dyr med menneskehoved og mennesker med dyrehoved – det må være den germanske jernalders mytologiske skikkelser, der her har sat hinanden stævne. På det korte horn stod en række runer under mundingsranden, den ældste hele sætning vi kender skrevet med runer: »jeg Lægæst Holtes

Abmalung som forstiller det Guld Horn, som blef funden
1639. d. 20. Juli. af en hige Kisten Svens Putter af Osherby,
værdt 108 Lod, vürdett för 1200 R.

Aufklärung des leht gefundenen Guldnen-Horns Überschrift.

Ex Norvegia eo tempore quando Von Norwegen zu der zeit da die
Lime comentus tenebatur vel Ex Umacke oder Lim-Tage Sabitus
Norvegia tempore comentus limensis. gehalten würde.

Original-abmalung som repræsenterer begge sidets. Figurer paa det Guld-Horn, værende 7 pund 14 lod
som A. 1734. d. 21. Apr. i Dannemart, iudi Gravstabet Schackenbüg ved Gallehus blef fundet af en
Niand fra bemelte hie med navn Erick Løfsen / hvilcken samme Horn til Greve oc Cammerherre Höj-
og Velborne Herr Otto Divalerich v. Schack leverede / som d. 3. Majj næst naafølgende dets K. M.
Kong CHRISTIAN den 6. dette i Tjensbürg alleründerdauglig offerrede.

Gammelt maleri af Gallehushornene,
som i 1802 blev stjålet og indsmeltet af en fattig guldsmed. Kun gamle billeder og beskrivelser
giver nu indtryk af det strålende fund, der spillede hovedrollen i Danmarks største museums-
tragedie. (Fot. Nationalmuseet).

søn gjorde hornet«. Hornene blev fundet i 1639 og 1734 tæt ved de steder, hvor to mindsten nu er rejst. Natten mellem 4. og 5. maj 1802 blev de af en københavnsk guldsmed stjålet fra det kongelige kunstkammer, som havde til huse i rigsar-kivets nuværende bygning. Da tyveriet et år efter forelå opklaret, var hornene forlængst indsmel-

tede. Om disse horn var lagt i jorden som en gave til guderne, eller de var en skat, der skulle skjules til bedre tider, herom kan kun gisnes. For Oeh-lenschläger blev de naturligt nok gudernes horn, en kort men strålende åbenbaring fra hine fjerne tider – hvad guderne gav, tog de tilbage. Lad da hornene derfor være drikkehorn, tømt når man

blotede til gudernes ære og siden nedlagt i jorden som offer til disse de højeste magter — det passer til deres dramatiske skæbne.

De sidste par århundreder af vor forhistoriske tid gjorde nordboerne sig kendt uden for egne grænser som erobrere, ransmænd, kolonisatorer og handelsfolk. Nu i vikingetid træder Sønderjylland i forgrunden. Fra den internationalt prægede handelsby, Hedeby ved Slien førte vej nordpå. Ad den gamle oksevej gik ruten op imod Haderslev for så at dreje mod vest til en vigtig by, Ribe. Herfra var der sejlbart vestud til havet, og her kom og gik handelsskibene. Det kan derfor ikke undre, når der langs den gamle transithandelsrute tværs over Sønderjylland findes ikke så få nedlagte depoter af værdimetal. Således blev der ved Jyndevad i Burkal sogn gjort et stort fund af sølvbarrer, itubrudte sølvsmykker og 33 arabiske sølvmønter, ved Bovlund i Agerskov sogn noget brudsølv og 39 arabiske mønter, i Sommersted sogn 9 mønter og i Roager sogn et par sølv-

armringe. Ved Fæsted i Hygum sogn fandtes en guldkæde, i Ribe Nørreemark bæger og skåle af sølv, og et stort fund fra Vester Vedsted ved Ribe indeholdt guldringe og guldbarrer, noget brudsølv og 10 arabiske sølvmønter. Et par store cirkelrunde guldspænder, dejlige frankiske guldsmedarbejder, er sammen med en armring fundet ved Hornelund på Vardeegnen.

Grave, omend de ikke er særligt talrige, viser en jævn bebyggelse i Vestjylland. I en nord-sydlig linie ligger 7–8 stykker med ret jævne mellemrum på den 120 km lange strækning mellem Ramme i nord og Esbjerg i syd. Det er alle grave med ubrændte lig. Hertil kommer en lille gravplads øst for Esbjerg ved Tjæreborg, som udelukkende indeholdt urnebegravelser.

I Sønderjylland har bebyggelsen et klart tyngdepunkt mod øst. Forklaringen ligger i den rolle, Østersøen spillede som handelsfarvand. Med bugnende sejl stod de tungtlastede både ind mod bryggerne i det slesvigske Hedeby og det svenske

Brovold på Als.

Udgravninger har vist, at der, beskyttet af den kraftige halvkredsvold, hvoraf en del ses til højre i billedet, på dette sted har ligget en lille by i vikingetid og ældre middelalder.

(Fot. G. Kunwald).

Nydam-båden i museet på Gottorp.

Den klinkbyggede båd er omtrent 23 m lang og beregnet til 15 par årer. I 4. årh. er den anbragt som offer i Nydam Mose på Als. I 1863 blev den fremdraget og kom ved fredsslutningen i 1864 til Tyskland. (Fot. Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum).

Birka, Nordens to største handelspladser – Østersøen var forbindelsesvejen. To gravpladser på Als rummer en del af disse driftige handelsbønders grave, den ene ved Bostedvraa i Egen sogn, den anden ved Ketting på øens vestside. De døde lå i trækister, som stod øst–vest i jorden, sådan som det var sædvane ved de kristnes grave, men endnu var den ældgamle skik at medgive den døde våben eller smykker i brug.

Syd for Ketting, hvor vejen skærer den inderste arm af Augustenborg Fjord, Stavnsbøl Fjord som den hedder her, ligger Brovold, en halvkredsvold, som mod syd skærmer det næs, der skyder sig ud i fjorden. Svenskeskansen kaldes den også,

et navn som ikke har nogen hjemmel i virkeligheden. Volden har været omtrent på samme højde som halvkredsvolden om Hedeby, endnu omkring 1890 var den henved 7 meter høj. Genstande, der er fundet i jorden inden for Brovold, og stolpehuller efter huse viser, at her boede folk i vikingetid. Det var altså et anlæg som Hedeby blot i langt mindre format. Men da Hedeby havde udspillet sin rolle, var Brovold endnu beboet, først et stykke op i tidlig middelalder var også dens tid forbi.

Der findes i Aabenraa, Haderslev og Ribe amter nogle runesten fra vikingetid, lakoniske i deres indskrifter og snævert familiære i deres med-

delelser. Øster Løgumstenen siger kort og klart: »Hærulf«. Starupstenen: »Eriks kummel«. Lidt mere meddelsomme er Læborgstenen, Bækkestenene, Hornstenen og Grindstedstenen. Læborg, Horne og den ene af Bækkestenene beretter om Tves, Ravens ætlings, virke som stenrejser og højrejser for kvinden Thyre. En skriftlig efterretning

af videre interesse er Adam af Bremens meddelelse om, at ærkebispem i Hamburg, Adaldag i 948, indviede tre bisper for Danmark og blandt dem Leofdag for Ribe. Ikke mange år efter blev den nye religion antaget af kong Harald, og som dele af et kristent kongerige, gik Vest- og Sydjylland ind i historisk tid.

Langs vikingetidens handelsrute mellem Hedeby og Ribe er fundet ikke så få nedgravede kostbarheder. En af de smukkeste genstande er dette frankiske guldspænde fra Hornelund ved Varde. (Fot. Nationalmuseet).

KIRKER

Af Elna Møller og Erik Moltke

Ribe amt med domkirken, Ringkøbing amt med Danmarks eneste daterede granitkvaderkirke, Gellerup, og det halverede Sønderjylland med den treskibede 1000-tals landsbykirke i Starup, den fornemme klosterkirke i Løgum og med Haderslev domkirke, som har landets skønneste gotiske kor – det er dette binds højdepunkter i den gejstlige arkitektur. Ribe domkirke med dens vidtudstrålende påvirkninger – Viborg, Hee, Vestervig, Børglum, Vitskøl etc. –, i de norrøjske amter sekunderet og suppleret af Viborg domkirke, i Nordslesvig næsten uden konkurrence fra Slesvigs Peterskirke, omend denne var stiftskirke for de østlige egne helt til Kolding Fjord. Ribekirken, en bygning af internationalt format, er uden tvivl hovedmonumentet, men i diskussionen om kvaderstenskirkernes alder har Gellerups årtalsristede dørøverligger spillet en altoverskyggende rolle. Med Starup er vi inde i den ganske lille, men overmåde interessante gruppe af danske 1000-talskirker, og klosterkirken i Løgum og Haderslev domkirke, hvis kollegiatkapitel var filial af Slesvig domkapitel, knytter forbindelserne øst- og sydover, dels til Sjællands store romanske murstensbyggeri (Sorø, Ringsted, Roskilde), dels til Nordtysklands fine, gotiske teglmonumenter.

Ringkøbing, Ribe og de fire sønderjyske amter er et område, som i gejstlig henseende stort set er identisk med det gamle Ribe stift, der strakte sig fra Vidaaen i syd til Limfjorden i nord og på det bredeste sted rakte helt frem til Lillebælt. Vel er området i øst (den store vestre del af Vejle amt) udskilt, men til gengæld omfatter stiftet siden 1920 Als, der gennem århundreder lå under Odensebispen, og hele den østre del af Nordslesvig, som lige fra kristendommens første tid havde ligget under Slesvig stift.

Denne vældige udstrækning af Ribe stift havde

flere årsager. To af de vigtigste finder man ved at gå tilbage til den første missionsvirksomhed i Danmark og til kirkens tidligste organisation. Til stiftsbyen er der nemlig knyttet to begivenheder af den største betydning for kristendommens begyndelse og fremgang i Danmark: den første, som alle kender og husker fra deres skole, er Ansgars missionsvirksomhed her i 800-årenes anden fjerdedel, den anden, som måske er mindre kendt, men derfor ikke mindre vigtig, er oprettelsen 948 af et bispesæde i byen. Med dette fremstød havde kristendommen vundet en afgørende sejr, thi Ansgars ensomme virksomhed for at vinde sjæle til den nye tro havde ikke den slagkraft som en bispestol med bisp, præsteskab, penge og med hele romerkirkens solide organisation bag sig.

Den, der nu vandrer rundt i Ribe bys stille gader og tager sig frem til domkirken, der som en vældig kolos hæver sig over lilleputbyens pyntelige huse, må vel nok undres over, hvorfor Ansgars vej netop gik til Ribe. Forklaringen finder vi hos Adam af Bremen i hans beskrivelse af det Hamborg-Bremenske ærkebispedømmes historie – thi under dette hørte Danmark først – og hos vor hjemlige krønikeskriver, Saxo Grammaticus. Ribe er en by, skriver Adam, der ligger »omgivet af sin å, som strømmer ind fra oceanet«, og hvorfra der er sejlads til England, Frisland, Sachsen og landene ved Middelhavet; Saxo udvider billedet og skildrer, hvorledes havnen vrimler af skibe, der fører alverdens herlige varer til staden. Den deraf rindende velstand har lokket folk til fra nær og fjern. Her i denne havneby med dens vrimplende og sydende liv, hvor søfolk fra lande, der allerede havde antaget den nye tro, gik i land, her var et godt udgangspunkt for missionen, ligeså godt som i Slesvig, Danmarks sydligste og største handelsby, hvor Ansgar startede sin virksomhed. Missionen i

Ribe har antagelig ikke sat store frugter, men der er ingen tvivl om, at den beredte vejen for bispesædets oprettelse. Ganske vist fik også Aarhus et bispesæde på samme tid, men det havde slet ikke de samme vækstbetingelser, måtte endog gå ind for et åremål, så Ribebispen Odinkar, en dansker af fornem herkomst, i 1000-tallets første halvdel var enebisp for hele Nørrejylland og i realiteten også for Sønderjylland, da Slesvig bispestol på samme tid kun var formelt besat. Det ligger da nær at tro, at denne høvdingebisp, der i modsætning til de andre bisper havde den fordel, at han var en af landets egne sønner, har befæstet sin magt så godt, at man ikke senere, da Svend Estridsen fastlagde stiftsgrænserne, har kunnet fravriste Ribe blandt andet den nordvestlige del af Sønderjylland, der naturligst havde sluttet sig til Slesvig.

Om Ribes ældste kirke ved vi intet andet, end at Ansgar byggede den o. 850, måske af træ eller bindingsværk, som i Glamsbøl, der ved nedrivningen betegnedes som mere lig et hus end en kirke; han rejste den på en grund, som kong Horik 2. skænkede ham, og vi gætter sikkert ikke meget forkert, når vi antager, at dette sted netop var den plads, hvorpå den nuværende domkirke knejser; thi havde man een gang indviet en plads til kirkebyggeri, forlod man den kun tvungent. Overalt hvor arkæologerne har gravet sig ned i vore domkirker, Roskilde, Odense, Aalborg, har de fundet kirke på kirke rejst successive på den gamle, viede grund. Men hvor mange kirker, der er gået forud for den nuværende Ribe domkirke, ved vi intet om, mindst een, sikkert flere trækirker, og vel tillige en stenkirke.

Af de ældste, stavbyggede trækirker er der i disse amter kun fundet spor i Brørup; men det er givet, at de i mangfoldige tilfælde var forløbere for stenkirkerne som i Humtrup, lige syd for grænsen ved Tønder; her fandt man o. 1900 under kirkens stolestader to ca. 4 m lange, ornamenterede egeplanker, der har hørt til en stavbygget 1000-tals kirke; Hørningplanken ved Randers er et mere nordligt vidnesbyrd.

Det problem, som bygherrerne af den nuværende Ribe domkirke stilledes overfor, at skaffe byggematerialer i en egn, der må have været næsten blottet for sten, løste byens skipper. Som

ballast eller returfragt førte de den gulligbrune Bremersandsten og den grågule vulkanske tuf fra Rhin-byen Andernach til byggepladsen, undertiden forarbejdet, undertiden som råmateriale. Den ved Fodevig 1134 faldne biskop Thore nævnes i Ribe bispekronike som den, der først begyndte »at grundlægge Ribe kirke med tavleværk af sten«. Men ikke blot materialer, også forbilleder både for visse hovedformer og talrige detaljer, kom fra udlandet. Kirken har nok træk fælles med de næsten samtidige i Lund og Viborg, men den har også noget ganske særegent, en lys og let rumvirkning. Den i hele Nordeuropa enestående »svævende« kuppel over korskæringen, oprindelig et østerlandsk motiv, kendes fra Nordvestfrankrig og nedre Rhin; det ottokantede tårn, der engang hævdede sig over kuplen, må være tysk, det mærkelige østparti uden krypt genfindes bl.a. ved domkirken i Mainz og langskibet med søjledelte triforier til sideskibenes øvre etage ved Skt. Ursula i Køln. — Biskop Thore så ikke sit værk fuldendt. Det var en stor opgave — og planerne ændredes adskilligt, inden man o. 1225 nåede frem til det nu fuldstændigt ombyggede vestparti, der fik tre tårne, et stort over den fremskudte forhal, flankeret af trappetårne rejst for enden af sideskibene. Næppe var værket fuldendt, før store katastrofer indtraf. En brand 1242 (som førte til overhvelvning af højkirken) og en nedstyrtning juledags morgen 1283, der næsten lagde hele det stor-slåede vestparti i grus. Kun det søndre trappetårn, Mariatårnet, overlevede katastrofen, — 500 år senere blev det nedrevet, men genopstod ved den store restaurering i slutningen af forrige århundrede. På nordre trappetårns plads rejste ripenserne i begyndelsen af 1300erne det nu stående munkestenstårn, »Ribe tårn« til vagt og forsvar samt gemmested for byens kostbarheder og breve. 1594 faldt store dele af dette vældige tårn, hvori den 1333 støbte stormklokke var ophængt. Det skal dengang have været en snes meter højere (nu godt 48 m), hvortil kommer det spir, der skal være forbilledet for mange af Ribeejens senmiddelalderlige tårnspir (se nedenfor). I løbet af middelalderen rejste der sig kapel ved kapel langs sideskibene, og efter en ny brand 1443 blev disse slået sammen til to ydre sideskibe, og derved opstod Danmarks eneste femskibede kirke. Af de mange

Ribe domkirke er i hovedsagen bygget af Bremer-sandsten og Andernach-tufsten. Byggeriet blev påbegyndt af biskop Thore, der faldt i slaget ved Fodevig 1134, og i hvert fald østpartiet har stået færdigt i 1145. (Fot. Bodil Hauschildt).

smukke detaljer må især de tre søjleportaler, i korsarmene og i vestenden, fremhæves og blandt disse især den søndre. Korsnedtagelsesrelieffet på dens tympanon (den halvrunde dørøverligger) er et af vore ældste og betydeligste billedhuggerarbejder, trekantgavlen herover med en efter danske forhold imponerende fremstilling, »det himmelske Jerusalem«, er noget yngre. På bronzedørene, som har moderne relieffer af Anne Marie Carl-Nielsen, er der et middelalderligt løvehoved, som bider om en dørning; tidligere antog man hovedet for en kats, og heraf kommer navnet kat-hoveddøren.

I de norrøjske som i de fire sønderjyske amters romanske landsbykirker er hovedmaterialet *granit*. Dette materiale, der nu er så sjældent, har engang ligget spredt som kampesten ud over største delen af landet. I de stejle, opløjede Bjergekøvs bakker ved Aabenraa-Flensborg landevej nord for Søgaard Sø kan man endnu se slige sten-

strøninger, der på afstand mest af alt ligner græssende fåreflokke. Et vældigt arbejde har det været at slæbe de tunge sten sammen på byggepladserne, ja, ofte har man sikkert måttet lade en eller anden særlig stor sten ligge til vinteren, når slædeføre lettede arbejdet. Men endnu større slid har det været at hugge stenene til regelmæssige kvadre, som ikke så sjældent har længder på både to og tre alen. Kun nødtigt anvendte norrøjdyerne kampestenen direkte fra markerne i rå eller blot kløvet tilstand. Af Ringkøbing amts små hundrede romanske kirker er således op mod 90 af granitkvadre, mens markstenen kun er anvendt i 5-6 (bl.a. Vem og Ryde) og den pragtfulde, rødbrune jernal kun i et par (Staby, Ulborg). I Haderslev amt er granitkvadrene næsten enerådende, og i Ribe har de vel endnu førstepladsen, men i Tønder er de i mindretal; i Aabenraa amt findes kun tre kvaderstenskirker og i Sønderborg ikke en eneste. I de to sidstnævnte amter træffes den rå

og kløvede marksten i over halvdelen (især Sunved og Als), og det samme materiale er benyttet til 5-6 kirker i Haderslev amt. Markstenskirkene i Nordslesvig har næsten alle som deres sydfynske slægtninge – og forskelligt fra de tilsvarende på Sjælland – et par kvaderstensskifter forneden. *Tegl*, som blot undtagelsesvis optræder i Ringkøbing-Ribe amter og kun i een kirke i Haderslev amt (Fjelstrup), to i Aabenraa amt (Fjelsted og den uanselige Asbøl), udgør hovedmaterialet i halvdelen af kirkerne i Sønderborg-Tønder amter. Langs Vesterhavet fra Ringkøbing Fjord til lidt nord for den nuværende grænse, gennem de tre vestlige amter og med Ribe domkirke som centrum optræder den rhinske *tuf*, som er ukendt i det øvrige Danmark. Fra stiftsbyen har sognefolkene i de flade, stenfattige egne hørt om dette lette og let behandlelige materiale, der bragtes hjem af søens folk. I domkirken er *tuf* anvendt sammen med hjemlig granit, og på lignende måde træffer vi den i mange sognekirker, men også *tegl* er ofte *tuf*'ens følgesvend. Undertiden er en kirke påbegyndt i granitkvadre og fuldendt i *tuf* eller omvendt. Andre er påbegyndt i *tuf* og fuldført i *tegl*, der er det byggemateriale vore forfædre senest lærte at kende. På en blyplade i Valdemar den Stores grav i Ringsted nævnes blandt kongens tre storværker, at han »som den første af brændte *tegl* til hele rigets værn byggede den mur, som i folkemunde kaldes Danevirke« – og ligger end de sønderjyske *tegl*stenskirkers Danevirke nærmere end klosterkirkerne i Sorø og Ringsted, er de dog yngre end disse hovedmonumenter, der er påbegyndt i 1160erne.

En eneste af de op imod 300 romanske kirker i disse amter, Vor Frue i Starup, syd for Haderslev Fjord, er opført af *frådsten* eller kildekalk. Denne kirke er tillige den eneste treskibede landsbykirke og et af Sønderjyllands vigtigste arkitekturmindes. Endelig er det den ældste af de her omhandlede kirker, og den slutter sig nøje til en gruppe 1000-tals kirker af samme materiale fordelt over hele landet, Tamdrup ved Horsens, Asmild ved Viborg og Roskilde Vor Frue, for blot at nævne de vigtigste. Den har næppe været landsbykirke fra første færd og kan måske sidestilles med Asmild som en slags forpost, hvorfra angrebet kunne rettes mod de gamle guder. Net-

op på den anden side af fjorden, nogle kilometer længere østover ved Vonsbæk (Odins bæk), har der muligvis ligget et hedensk kultsted ligesom i Viborg. At dømme efter Starups anselige bygning og beliggenheden må kirken i alt fald have spillet en betydelig rolle under den første kristne missionsgerning i den østlige del af Nordslesvig, ja, måske også på Sydfyn, der hvad kirkebygningerne angår tidligt synes at have stået i kulturel forbindelse med det østlige Sønderjylland. Umiddelbart på den anden side af Lillebælt, i Flemløse nær Assens, lå en betydningsfuld bygd – Flemløseru- nestenen fra o. 800, nu på Jægerspris, nævner Roulv, næsboernes gode, d. v. s. hedenske præst – og den fik allerede o. 1100 en i sin oprindelige plan såre sjældent udformet kirke, ligeledes af frådsten. Starup, som foruden sit treskibede langhus med kor og apsis måske havde et særpræget vestparti, synes endnu før 1200 at have mistet sin betydning, thi allerede da var dens sideskibe nedrevne, et godt stykke taget af højirkemurene og de gamle vinduer samme sted erstattet af nye; arkaderne til sideskibene, som dels hviler på runde, dels på firkantede piller, var blevet tilmuret – kort sagt, kirken var degraderet til en ret og slet landsbykirke. Med kristendommens fremgang har den afsides liggende missionskirke mistet sin betydning; interessen har nu samlet sig om den nærliggende Haderslev by, hvor der netop henimod 1200 blev rejst en granitkvaderkirke, ligeledes viet Vor Frue, og som endnu i 1200ernes slutning blev sæde for det ene af Danmarks to kollegiatkapitler (et domkapitel uden residerende bisp). Vel fik Starup i middelalderens løb tre tilbygninger, men disse hæver sig ikke over, hvad vi finder ved andre landsbykirker. I moderne tid, 1909-17, er den lemlæstede kirkes sideskibe blevet genopbygget under bistand af tysk sagskundskab, men den har ikke vundet sin tabte pragt tilbage. Hovedskibet har ikke fået sin oprindelige højde, ej heller er sideskibene rigtigt rekonstrueret, men værst er næsten, at man under arbejdet afstod fra at skaffe det fornødne frådstensmateriale; de genopførte partier er muret af cementklodser beklædt med ganske tynde frådstensflager udvendig, mens de indvendige vægge måtte nøjes med små frådstenstumper.

En isoleret beliggenhed som Starups er ikke

Ribe domkirkes indre.

Det brede, lyse midtskib har oprindeligt haft træloft, men overhævedes efter en stor brand i 1242. Den vældige kuppel over korskæringen, der anes i baggrunden, er derimod oprindeligt. (Maleri fra 1836 af J. Roed).

sjældnen, men oftest ligger kirken dog i en landsby nogenlunde midt i sognet. Nogle mener, at sogneinddelingen stammer fra hedensk tid og betegner en lokal retskreds, der søgte samme tingsted og samme helligdom. Kristendommen synes ikke at have været bange for at søge disse gamle, hellige steder, og det var sikkert klogt, for hertil førte stier og veje, som folk havde fulgt gennem århundreder.

Landsbyens romanske kirke kan være en kopi en miniature af domkirken: også den kan have både vesttårn(e), skib, kor og apsis; så fornemme landsbykirker er dog overordentlig sjældne. Som regel strækker landsbykirkens plan sig højst til at tage en apsis, den halvrunde udbygning på koret, med, og oftest består den kun af kor og skib. De metertykke kassemure, rejst lige på syldstenene eller på en pyntelig sokkel, er af brokker og mørtel, udvendigt skalmuret med granit, tuf, tegl eller

andet anvendeligt materiale. Man kom ind i kirken ad to døre vestligt i skibet, kvinderne ad norddøren, mændene ad syddøren, og præsten havde undertiden sin egen private dør i koret. Trådte sognemanden ind i skibet – thi koret var afspærret mod menigheden ved et gitter – gik og stod han enten på kampestensfliser (Nustrup i Haderslev amt) eller almindeligere på en toppet pikstensbrolægning eller på et mørtelgulv. Loftet bestod af glatte brædder, over eller under bjælkerne, – kun apsidens havde altid hvælv. Det var ikke meget lys, der kom ind i rummet gennem de små, højtsiddende, rundbuede vinduer, men man skulle jo heller ikke se i salmebøger dengang; præsterne havde koret oplyst af vokskerter, og ved sidealtrene, af hvilke der sikkert altid har været mindst to i hver kirke, undertiden i små nicher ved siden af triumfbuen som i Sahl og Hviding, havde kirkegængerne tændt voksllys for deres hel-

Vor Frue kirke i Haderslev syd for torvet på byens højeste punkt stammer fra 1200-tallet, men ændrede i middelalderens løb udseende. Kirkens tårn brændte i 1627, da Wallensteins tropper satte ild på byen. Det blev aldrig genopført, og kirken er nu den eneste domkirke i Danmark, der er uden tårn. (Fot. Kaj Ludolph).

gen. Hvor lidt vægt man lagde på lyset fra vinduerne, viser det enestående glasmaleri i Roager kirke, der forestiller bisp Willehard; gennem dets dunkle blå og dybe røde glas slipper der ikke mange stråler ind. Der var som regel eet vindue i hver af korets mure, eet, to eller tre i skibets langmure, men store kirker som Vamdrup o. a. har fem eller flere. Væggene har sikkert i langt højere grad, end vi aner, været smykket med kalkmalerier, i hvilke guldet, der kastede vokslysenes flakkende skin tilbage, spillede en stor rolle.

Fra Ribe domkirke rakte den kunstneriske påvirkning langt omkring, ikke blot til den gruppe i Ribegnen, der er opført af samme materiale, også granitkirkerne hentede impulser her. Undertiden er denne påvirkning stødt sammen med en anden, som kom fra Viborgdomen, men denne sidste er vanskeligere at erkende, fordi Viborgs gamle kirke er borte, og fordi denne kirke selv i høj grad havde lånt fra Ribe. Et lille krydstogt til nogle få af det gamle Ribe stifts landsbykirker

vil vise domkirkens dominerende indflydelse; men også i den del af Sønderjylland, som lå under Slesvigbispen, findes der mange kirker, der rent kunstnerisk sogner til Ribe, og man kan med rette sige, at i romansk tid nåede Nørrejylland arkitektonisk set sydover til linien Aabenraa-Højer. Inden for granitkvaderkirkernes store gruppe kan til eksempel nævnes så fjernt fra hinanden liggende kirker som Staby ved Ringkøbing Fjord, Gellerup ved Herning, Anst ved Kolding. For den sidstes vedkommende har vi forklaringen i de historiske kilder; her sad nemlig den hr. Niels som præst, der sammen med to andre sognepræster forrettede tjenesten i Ribe domkirke før dets domkapitel oprettedes 1145, og det var på samme måde en Ribekannik, der bragte domkirkens udsmykning så langt af led som til teglstenskirkerne i Vendsyssel (se første bind). Gellerup er noget helt for sig. Det skyldes ikke, at kirken er stor og anselig, ej heller at den har haft et af de såre sjældne romanske tårne, men hovedgrun-

Interiør fra Frue kirke i Haderslev (t.v.) og cistercienserkirken i Løgumkloster (t.h.). Begge kirker stammer fra det 13. årh. og har flere enkeltheder fælles. Men Frue kirkes plan og opstalt er forandret totalt ved ombygningerne, og den har kun få mindelser om sin romanske fortid. (Fot. L. Larsen og Kr. Hude).

den er den indskrift på syddørens overligger, som fortæller os, at »I Herrens kødblivesår 1140 er dette hus grundlagt her til Guds ære«; Gellerup er den eneste af vore romanske landsbykirker, hvis opførelsesår er kendt, og den er derfor af stor betydning for spørgsmålet om disses alder. Om tårnet minder kun de to runde buer i vest, og lignende tårne i Staby og Velling ved Ringkøbing Fjord er nedbrudt til skibets højde, men i Hee, som ligger midt mellem de to, står det gamle tårn endnu. Det er lidt yngre end resten af kirken, men sikkert opført endnu i 1100-tallet; den to stokværk høje underbygning er både bredere og højere end skibet, men det er kun underbygningens midterste del, som hæver sig op i et tredie stokværk, hvor kirkens klokke hænger. Tårnbygningens underetage er udvendig smykket med blændarkader, hvis pilastersokler har en slags signatur, der betyder Ribe; det er perlestaven, som vi genfinder på Stabykirkens apsis omkring de fine, helt enestående firkløverformede vinduer,

der er udhugget i en enkelt sten. Bygmesteren her har ganske afgjort været i topklassen. Kirkens ydre er af granit, men i apsidens apsis har bygmesteren tilsyneladende bevidst skabt en fornem materialevirkning, idet han har anvendt den smukke, rust-røde jernal fra øen Fur til de buer, som forbinder apsidens halvsøjler; andre træk, som viser kunstnerens duellighed, er halvsøjlernes formskønne kapitæler og baser, de konsolhoveder, som støtter bueslaget, triumfbuens mands- og kvindehoved, måske det par, der stiftede kirken, og den kongefigur, som smykker en kvader i triumfvæggen. Stabys apsis er et unikum, men selv ganske tarvelige apsider er en sjælden vare i de nørrejyske amter — nævnes må de smukke kirker i Rom og Sal nær Limfjorden og den store Føvling ved Ribe, hvor apsidens apsis er omsat 1868 — og de er heller ikke alt for almindelige i Sønderjylland, der dog har mistet omkring 15 i middelalderens løb og senere. Nedrevet materiale blev altid genanvendt, og ved kvaderstenskirkker er det næsten al-

Øverst til venstre: Sydportalen i Gellerup kirke nær Herning er trods sin enkelthed — den har ikke engang særlige karmsten — dog den vigtigste af alle romanske portaler. Det skyldes indskriften på den uregelmæssige overligger, hvis majuskler på latin fortæller, at kirken blev grundlagt 1140. Gellerup bliver herved Danmarks eneste daterede granitkvaderkirke.

(Fot. Nationalmuseet).

Øverst til højre: Syddøren i Velling kirke ved Ringkøbing har en ganske enkelt opbygning, men er til gengæld enestående rigt prydet med billedkvadre. Relieffernes symbolske betydning er uklar. Karmstenenes dyr, fugle, løver og jabeldyr, kan opfattes som værne- eller skræmmedyr. Men om den store dørøverligger kan der ikke herske tvivl. De to modstillede drager snapper efter korsset i midten og må således symbolisere de onde magter. Døren er nu tilmuret og en gravsten fra det 16. årh. indsat deri. (Fot. 1937 V. Hermansen).

Nederst: Sydportalen i Anst kirke mellem Kolding og Vejen. Den fornemme dobbelte søjleportal, der går igen på en række af egnens romanske landsbykirker, er utvivlsomt inspireret af den såkaldte »kathoveddør« på Ribe domkirkes sydside. I portalens tympanon ses den siddende Kristus mellem forbedere. Syddøren var mændenes indgang og som regel både større og finere udført end kvindedøren i nord. (Fot. 1946 Erik Moltke).

tid muligt at identificere en forsvunden apsis, fordi de krumhugne sten tydeligt skiller sig ud fra de planhugne i en lige mur. I Oksenvad ligger Sønderjyllands bedst bevarede apsiskirke, og i Hygum er apsidens ligesom i Staby smykket med halvsøjler forbundet af buer, en dekoration som gik igen på de nedrevne apsider i den nærliggende Agerskov og i Øster-Starup (Vejle amt), velkendt for sine fremragende billedkvadre.

Langt den overvejende del af kirkerne har dog kun skib og kor som den lille, ensomme Nørrevium i hedeegnene sydvest for Herning; bortset fra en tilbygning foran syddøren, står den omtrent som den dag, kirken indviedes for omkring 800 år siden. Ved flere af de nævnte kirker, hvoraf nogle ligesom Hee er gamle herredskirker, er dørene udformet som søjleportaler; i Sal findes en type, som er velkendt i Sallingland og sikkert udgået fra Viborg; herfra stammer måske også den smukke vestportal i Hee-tårnet. Føvling er den eneste Ribe amts kirke med søjleportaler både i syd og nord, ellers er det almindeligt, at syddøren er den fineste. Føvling hører til en gruppe på 14 kirker, fordelt på begge sider af Kongeaaen fra Ribe til Lillebælt, Aller, Anst, Malt, Taps o. a.; de er alle forsynet med en to- eller firesøjlet portal, hvis uopnåelige forbillede var kathoveddøren på domkirken – og næsten fra kirke til kirke kan man spore den tiltagende degeneration. Stenmestrenes færdighed i den bildende kunst kommer langt sjældnere til udtryk end i Viborg og Thisted amter (er det på dette område, Viborgs bygmesterhytte har gjort sig særlig gældende?), men der kan dog også her opregnes enkelte gode eksempler. Ved søjleportalen er den skulpturelle udsmykning knyttet til tympanon, søjlebaser og -kapitæler, på de retkantede døre til karmstenenes yderside, sjældnere til lysningssiden og kun undtagelsesvis til den indvendige del; i kirkerummet findes dekoration næsten kun på korbuernes kragbånd. Motiverne kan være rent ornamentale: fletværk, bladranker etc. eller billeder af religiøs karakter i nøje forbindelse med tidens kristne symbolik: korset (Gellerup), guds-lammet med sejrxfanen (Aller) eller Gudfader selv (Stepping). Kristus kan være flankeret af to personer, vel Johannes og Peter, alle siddende som i Anst og Skanderup, stående som i Vamdrup

Apsiden på Staby kirke syd for Nissum Fjord. Den sjældent smukke og velproportionerede korrunding har to morsomme firklørevinduer. Kirken er bygget af kvaderhuggede granitsten og mørk jernal. (Fot. Kr. Hude).

eller med sidefigurerne knælende som i Bække. På Velling kirkes syddør angriber to firbenede drager – de onde magters symbol – korset, på Vandersø norddør er der fremstillet en mand mellem to løver, muligvis en primitiv fremstilling af Daniel i løvekulen, på Rom en lille korsfæstet Kristus på overliggeren, mens to slanke, usædvanlig elegante raceløver pryder karmstenene. Løven er vel nok det almindeligste motiv, men også det, der er vanskeligst at tyde, fordi dette dyr både kan symbolisere Kristus, løven af Juda stamme, og djævelen, der vandrer omkring som en brølende løve parat til at opsluge menneskene. Ved en gruppe kirker i Vardeegnen har vinduesoverliggerne tagformet overside og selve åbningen en ornamental indramning, der øverst ender i en palmet (Faaborg, Gørding). En sjælden gang er en billedkvader anbragt på et tilfældigt sted i muren, et hoved (Sædding), en løve (Ulborg), en fisk (Borris), en fugl (Flynder), en opsadlet

hest over en liggende mand (Hjerndrup) og den lille cirkelrunde »Bjøvlund trolde« i den ombyggede Holsted kirke. Undertiden forekommer indskrifter med runer (Aastrup ved Ribe, bl.a. alfabetet, der dog ifølge de nyeste undersøgelser stammer fra den nuværende kirkes forgænger) eller majuskler (Maltportalen o.a.). Nogle steder står kun et enkelt navn, andre steder, som i Gellerup, en religiøs indskrift på latin (»den brødebetygende, som går ind i dette tempel, afkaster sine synder, og den retfærdige Gud bønhører ham ved at skænke ham, hvad han retmæssigt beder om«).

Søjleportaler, ornamentik og skulptur hører med én undtagelse granitkvaderkirkerne til; teglstenskirken i Fjelstrup har haft en sydportal med ottekantede søjler og overligger med en naivt hugget, men interessant korsfæstelsesscene. Sligt findes ikke på tuf- og teglstenskirkerne, der til gengæld har patent på den udvendige dekoration med lisener, blændinger og rundbuefriser. Det gælder først og fremmest tufstensbygningerne, der er Ribekatedralens sande børn. Motiverne er fælleseuropæiske og f. eks. almindelige i Rhin-egnene, hvorfra materialet er hentet, men det er domkirken, som har formidlet dem til landsbyerne. Her er dekorationen ikke forbeholdt apsis eller tårn som ved granitkirkerne Hygum og Hee, den breder sig ud over kor og skib, men er finest udformet på apsidens. Blandt disse tufkirker, der næsten alle har apsis, møder vi nogle af landets smukkeste og største kirker. Jernved med det usædvanlig høje skib, $7\frac{1}{4}$ m, er nok den ældste (o. 1150), hårdt trængt af Vilslev; deres apsider synes at være efterligninger af henholdsvis 1. og 2. stovværk på domkirkeapsiden. Billum fra o. 1200 har under de store buer, der forbinder runddelens halvsøjler, en stigende frise af rundbuer, et senromansk træk, som vi ligeledes møder på korgavlen i Ballum. Apsiden både her og i Brøns, Danmarks største landsbykirke, har i den halve højde en vandret deling med en rundstav, og tilsvarende finder vi på Spandet, hvor apsidens foroven ender med en trappefrise af tegl, et motiv, der er almindeligt på de sene kirker. I mange kirker er det svært at afgøre om tuf eller tegl er hovedmaterialet. Teglstenskirkerne i Tønderegnen har et lignende dekorationsskema som tufstenskirkerne og er som disse almindeligvis forsynet

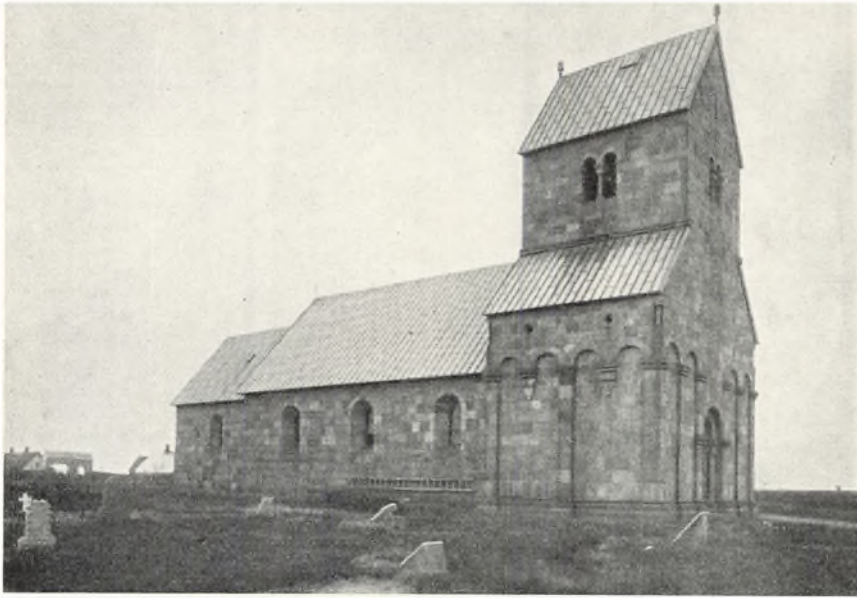
med apsis; også dørenes anbringelse i en bred, flad pille er den samme. Blandt kirkerne i denne egn må fremhæves Hostrup, Øster-Højst og Nørre-Løgum, den sidste med en usædvanlig gesimsfrise båret af glaserede småsøjler. Hverken disse eller Fjelstrup kan dog måle sig med den fra 1864 så velkendte kirke i Broager på Sundeved; den har smukke detaljer og tillige et romansk tårn, tidligere tvillingdelt som Fjenneslev på Sjælland, men nu forsynet med to pragtfulde, spidse, senmiddelalderlige spir, der er synlige viden om.

Alle disse kirker hører den romanske periode til; kun sjældent træffes een, der har alle de stiltræk, som er karakteristiske for overgangstiden mellem romansk og gotisk, og det er inden for klosterarkitekturen, vi finder ikke blot disse amters, men hele landets fornemste arkitekturminde fra overgangstiden. Som helhed er der ikke bevaret stort af de bygninger, hvori munke og nonner øvede deres selvfornægtende gerning. Flere klostre i Ribe og Haderslev er ligesom det af prins Buris 1163 stiftede Tvis kloster i Hammerum herred helt forsvundne; Stubberkloster ved Stubbersø havde en lignende skæbne, 1592 opførtes en herregårdslænge på kirkens grund, og om klostret minder nu kun en lille, ny bygning, som dog ved nærmere eftersyn viser sig at skjule nogle smukke gotisk hvælvede rum. Nonneklostret i Gudum har kirken i behold, men det skyldes, at nonnerne 1484 fik lov til at flytte klostret til sognekirken, som derefter blev ombygget og genindviet 1492. Disse klostre synes at have tilhørt Cistercienserne som det i Løgum, alle anbragt fjernt fra byer og mennesker, så at intet uvedkommende skulle hindre brødre og søstre i deres fromme gerninger. Cistercienserne havde med Ribebispen Radulfs velsignelse slået sig ned i Seem ved Ribe, men betingelserne må ikke have været gode, thi få år senere, 1173, flyttede efterfølgeren, biskop Stefan, munkene til Løgum, hvis navn blev latiniseret til Locus Dei, Guds sted. Begge disse bispes og Gunner, der sad på bispestolen 1230–46, fik navnet »dette steds grundlægger«. Med større ret kunne navnet nok være knyttet til en fjerde bisp, Orm, som døde 1204 og ligger begravet i klosterkirken. De rent romanske detaljer nederst i kirkens østgavl, de senromanske i gavlens øvre del, overgangstidens, som viser sig i kirkens midtparti

Sottrup kirke i Sundeved.

Det høje spir, der kroner det svære, senmiddelalderlige tårn, er det fjerde i rækken. Det første blæste ned i 1625, det næste brændte efter lynnedslag i 1687. Allerede i 1690 var det genopført, men i 1860 ramtes det udsatte spir atter af lynet, og de begærlige luer standsede først ved de tykke mure. Det nuværende spir rejstes i 1862. (Fot. 1941 Egmont Lind).

Ved Hee kirke nord for Ringkøbing blev der tidligere holdt herredsting, og det er rimeligvis derfor, den allerede kort tid efter sin opførelse midt i det 12. århundrede har fået tårn. Hing herreds arkiv blev iøvrigt i sin tid opbevaret i det brede, særprægede tårns andet stokværk. (Fot. Nationalmuseet).

og endelig de rent gotiske i dens vestgavl fortæller, at der må være hengået mindst hundrede år fra arbejdets påbegyndelse i øst til dets afslutning i vest. Kirken dannede nordfløjen i det firelængede anlæg, hvis østfløj er det eneste bevarede af klosterbygningerne. Som andre ældre Cistercienserkirker er planen et latinsk kors, men Løgum adskiller sig alligevel fra disse derved, at hovedskibet er meget kort, således at bygningen nærmer sig et centralanlæg, en virkning, der forstærkes af tagenes stejle rejsning og det slanke spir over korsskæringen. De bygningsdele, der nu virker som sideskibe til koret, er en lidt yngre udvidelse af korsarmskapellerne, og i virkeligheden var korets plan oprindelig, som vi kender den fra Sorø, der tilhørte samme orden. Interiøret med de elegante seksdelte hvælv i højkirken er ganske enestående, omend man nok kan drømme om at se de røde munkesten dækket af hvidtekalk, således som de stod før den i det store og hele vellykkede restaurering, der påbegyndtes af tyskerne og fuldendtes af danskerne. — Selv om kirken helt er præget af ordenens byggeskik, føler man dog også en afhængighed af stiftskirken. Det gælder netop de smukke hvælv, og det gælder højkirkens tredelte vinduesgruppe — det såkaldte tredfoldighedsvindue — samt granitsøjlerne i den lille forhal ved kirkens søndre korsarm, med de af slid

hulede stenbænke. Forhallen er ikke større, end at man næsten lige så godt kunne kalde den en portal, men den er ganske enestående og mærkværdig i sin udformning.

I samme århundrede, som Cisterciensermunkene rejste deres imponerende bygværk i det flade land, kunne man i Ribe følge et andet bygværk, en lille, ubetydelig kirke, et hvælvet langhus på fire fag. Også her finder vi en munkeorden som bygherre, men ikke en orden, der som Cistercienserne var rig på gods og penge, nej, det var Dominikanerne, enten kaldet sortebrødre — eller efter deres latinske navn — domini canes, Herrens hunde. I modsætning til Cistercienserne slog Dominikanerne sig ned i byerne, thi de havde brug for folk, dels skulle de prædike for dem (prædikebrødre), dels tiggede de penge sammen til underhold og byggeri. På den baggrund forstår man bedre den store forskel mellem de jævn gamle byggeforetagender. Mens Løgumkirken forblev uændret, måtte sortebrødrene hele to gange bygge deres kirke om; Ribes vanskelige jordbundsforhold fik desuden kirken til at vakle, men at dømme efter omfanget af de følgende bygninger må tiggerposen også jævnlig være blevet fyldt. Den anden kirke på stedet, en højgotisk bygning, synes allerede omkring 1400 at være bukket under for samme skæbne, der blev den første til del — og som

Jernved kirke ved Kongeaaen. Den meget store og statelige kirke er bygget af importerede rhinske tufsten. Murenes dekorative inddeling, især apsidens halvsøjler og dobbelte bueslag, er nøje kopieret efter tufstenskatedralen i Ribe. (Fot. Kr. Hude).

næsten indhentede den tredje, den nuværende Skt. Cathrine, ved hvis sydside vi finder den lille, smukke fratergård omgivet af klosterfløjene, et af de bedst bevarede klosteranlæg i Danmark. Kirken, et vældigt, treskibet langhus fra middelalderens allerseneste tid, efterligner den langt ældre domkirke påfaldende, det skyldes antagelig, at munkene gennem århundreder har set stiftets første kirke stå urokkelig på trods af jordbunden, og derfor har valgt den samme plan og opbygning til deres tredje kirke i håb om, at de derved sikrede den fremover. At den står endnu, er dog ikke munkenes skyld. Efter 1. verdenskrig havde jordbundsforholdene næsten fuldført ødelæggelsen for tredje gang. I rette tid blev der grebet ind, og takket være to arkitekter og en ingeniør kunne ripenserne en skønne dag — eller rettere i løbet af seks dage — kort efter 1920, se kirkens hældende mure rette sig hele 60 cm op til lodret stilling.

Havde de intet vidst om de tre fagmænd og mange andres arbejde i jorden under kirken, måtte de være blevet slagne med rædsel — og fra da af have troet på mirakler.

Med Ribe Skt. Cathrine er vi med et spring kommet hele den gotiske periode igennem, men der er et andet bygværk fra samme periode, som må nævnes, domkirken i Haderslev, hvis nuværende korparti blev forbillede for Aarhus domkirkes kor. Som kirken nu står, er den et skoleeksempel på teglstensbyggeriets udvikling i Danmark. Først — efter kvaderstenskirken — lå der en enskibet korskirke, der i mangt og meget har lignet Skt. Nicolai i Aabenraa, påbegyndt o. 1250. For den romanske periodes vedkommende kan man, som nævnt, hævde, at Nørrejylland arkitektonisk set strakte sig ned til en linie Aabenraa-Højer, men det gælder ikke for den gotiske. Aabenraakirken og det lidet, som er tilbage af

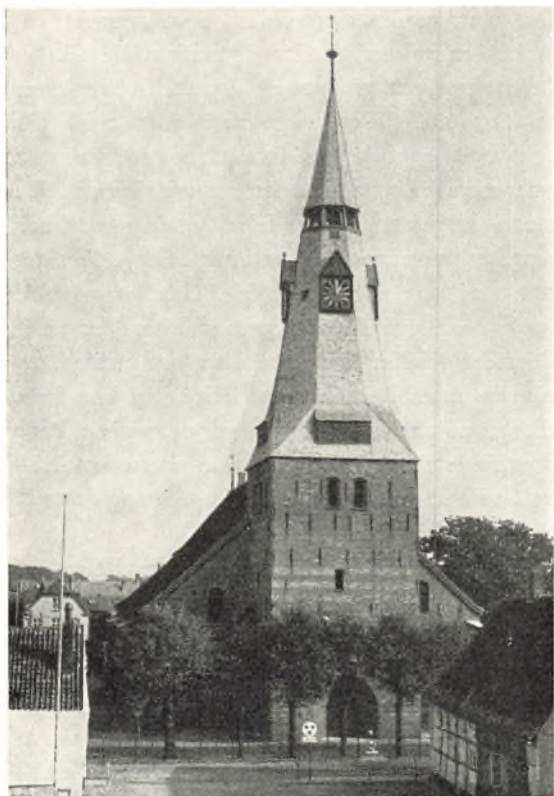
Broager kirke på Sundeved er især kendt for sit mærkelige senmiddelalderlige dobbeltspir. Det brede tvillingtårn stammer fra den romanske kirkes første tid og må oprindeligt have haft en anden afdækning. Øst for kirken står et klokketårn af træ fra 1650. (Ældre fot. i Nationalmuseet).

Haderslevs første murstenskirke (kun korsarmene, hvis gule munkesten skiller sig ud fra yngre dele), har træk, som varsler den påvirkning fra de tyske hansestæder, som skulle få en så altovervældende betydning for vor gotiske murstensarkitektur. Da Haderslev kirke endnu i 1200erne fik et nyt langskib, var dette af ren tysk opstalt, en såkaldt hallekirke, hvor sideskibene har samme højde som midtskibet. Heller ikke dette bygningsafsnit forblev uændret, midtskibet forhøjedes sammen med det ældre tværskib, men først efter at korpartiet havde givet plads for et nyt og større. Det skete i den højgotiske periode, og da havde bygmesteren til fuldkommenhed lært at beherske materiale og teknik. Og hvilket kor. Intetsteds i Danmark toner den gotiske bygningskunsts idé kirkegængerens i møde som her i dette smukke, snehvide rum, hvor lyset fra de o. 10 m høje vinduer vælder ind over de fine, spinkle profilformer.

Det egentlige nybyggeri i den gotiske periode indskrænker sig til nogle få tarvelige kirker hist og her, et par bykirker, af hvilke den nedrevne i Ringkøbing var mest interessant, og den monumentale Øsby yderst på Haderslev Næs, der omkring 1500 ombyggedes totalt under Haderslevkapitlets auspicer. Det er ikke meget, men landet var mættet med kirker, og det blev på et andet felt, gøttikken fik sin betydning, de talrige tilbyg-

ninger, som navnlig i periodens senere del føjedes til de eksisterende kirkebygninger. Næsten enhver kirke fik sit våbenhus, fortrinsvis ved syddøren; tilbygningens fornemste opgave har vel været at tjene som vindfang, men som navnet antyder, har mændene tillige kunnet sætte deres våben fra sig her. I Sønderjylland og Ribe amt har våbenhusene også andre navne; karnhus kaldtes de, fordi der undertiden i dem var et rum til opbevaring af de endnu ikke formuldede ben, som blev optagne af gravene, når nye begravelser afløste de gamle; karnhuset kan dog også være en lille selvstændig bygning som i Øsby. »Skrewt's« (skriftehus) er en anden velkendt betegnelse; her måtte et menneske, som havde forbrudt sig mod kirken, skrifte sin synd, inden det påny kunne indlades i Guds hus. Også de i kirkens øjne urene barselkvinder måtte ved deres første kirkegang efter fødslen og inden barnets dåb afvente præstens indlæsning her, en skik, som er delvis i live enkelte steder, bl.a. i Fole ved Gram, og som har inspireret maleren Chr. Dalsgaards billede: En kvindes højtidelige kirkegang efter barnefødsel (Randers museum).

Sakristiet, til opbevaring af de hellige kar og andre værdier, har sin plads på korets nordside og med adgang fra dette. Rummet er overhvalvet og har ikke fra begyndelsen haft vinduer og

Øverst til venstre: Tårnet på Vodder kirke sydøst for Ribe har spidse gavle på alle fire sider. Herover hæver et højt firesidet spir sig. Forbilledet er utvivlsomt det nu forsvundne spir på Ribe domkirkes stormklokketårn. Denne spirtype kaldes gerne »tørninglensk«, fordi den især er udbredt inden for det gamle Tørninglens område. (Fot. 1953 Elna Møller).

Øverst til højre: Notmark kirke på Als. Bag det kolossale senmiddelalderlige tårn gemmer den lille romanske kirke sig. Denne tårntype, med gavlene i nord og syd, kendes også fra en anden alsisk kirke, Ulkebøl, men er iøvrigt af fynsk oprindelse. (Fot. Kr. Hude).

Nederst: Tønder kirkes tårn og spir byggedes o. 1500 til den gotiske Skt. Nikolajkirke. Denne blev imidlertid nedrevet o. 1590, hvorefter en ny kirke opførtes på stedet med bibeholdelse af tårnet, som derved forvandlede fra kirkens yngste til dens ældste bygningsdel. Det brede ottekantede spir er spåntækt. Et stykke over urkvistene er tagværket blottet, måske for at formindske den kraftige vestenvinds pres på det høje spir. (Fot. 1949 L. Larsen).

dør til det frie; som kirkens boks måtte det være beskyttet mod brand og tyveri. I mange sønderjyske sakristier og våbenhuse er der en muret kammin, der har varmet præst, degn og skolebørn.

Udvidelser af selve kirkerummet, det være sig kor eller skib, kunne ske på forskellig vis, men er iøvrigt ikke nær så almindelige som på øerne. Forklaringen har vi sikkert i de mange endnu bevarede pulpiturer, der som balkoner i et teater krøb rundt langs skibets tre vægge og undertiden ind i koret (Sdr.-Vilstrup til for få år siden). Eksempler på forlængelse af koret mod øst har vi i Henne og Aal, henholdsvis fra senromansk og unggotisk tid, begge med en vinduestregruppe i østgavlen, og i Fjelstrup fra sengotisk tid. Andre steder blev koret helt nedrevet og skibet forlænget østover, så kirken fik form som et sengotisk langhus. På den smukke Møgeltønder kirke er koret forlænget mod øst, skibet mod vest i ret tidlig tid, og vestforlængelser er nok den udvej, menigheden først har grebet til. Kirkerummet kunne tillige udvides i bredden ved opførelse af et eller to kapeller — lå de overfor hinanden fremkom der en korskirke (Sdr.-Vilstrup). I Ejssing ved Limfjorden er der langs nordsiden rejst en kapelrække med fire gavle; kapellerne danner sideskib og har derfor helt ændret kirkerummets karakter. På samme måde er kirken med det festligt klingende navn, Lysabild, blevet toskibet, og Klipleve, den stærkt søgte valfartskirke, fik i gotisk tid et nyt kor, tre kapeller og to andre udbygninger.

Vigtigst og almindeligst er tårnene. Mere end våbenhuse, sakristier og kapeller har disse ændret kirkens fysiognomi. Se blot på billedet af en lille kullet kirke og af en med tårn kronet af et højt spir. Placeringen ved kirkens vestgavl er reglen. Vilslev kirke i Ribe amt har tårnet ved korets nordside, Sønder-Bork og Hemmet i samme amt nord for skibets vestende. Hjerndrup, Grarup, Stepping og et par til i Haderslev østeramt er helt forkerte — selv en jøde med udpræget stedsans vender rundt på verdenshjørnerne, når disse kirker toner frem i landskabet — de har nemlig tårnene stående ved korets østgavl. Almindeligvis er tårnet lidt smallere end skibet, af plan nogenlunde kvadratisk og med hvælvet underetage. Et par alsiske tårne, i Ulkebøl og Notmark, der er betydelig bredere end skibet, har slægtninge på Fyn.

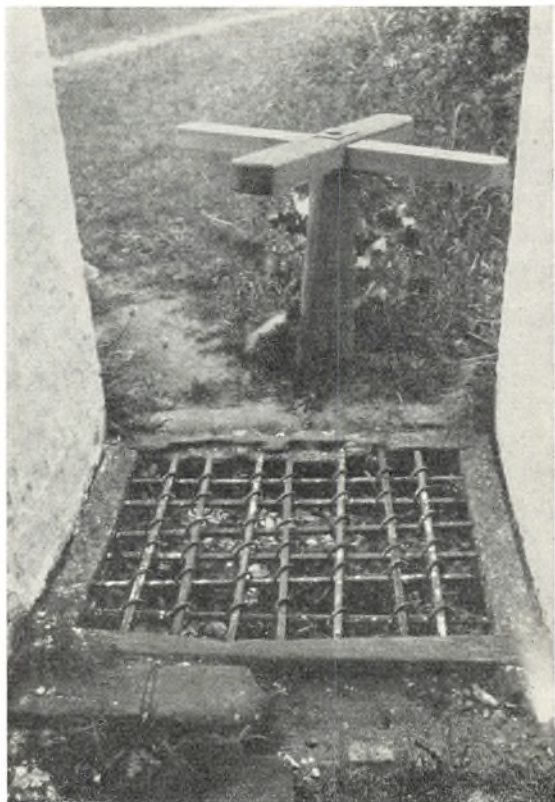
Det, der mest bestemmer tårnets virkning i landskabet, er imidlertid dets afdækning. Der findes flere typer end andetsteds i landet, mere eller mindre samlet i grupper: tårne med saddeltag og blændingsgavle i øst-vest, tårne med valmtag og tårne med pyramidespir; mange kirker i Ribe amt og i hele den vestlige del af Sønderjylland har den mest særprægede afslutning, et højt, firesidet spir, som hæver sig mellem fire blændingspriede gavle med små fialer (Seem, Vester-Vedsted). Formen, der har fået navn efter det gamle Tørringlen, hvor den er mest almindelig, kan føres tilbage til det spir, som engang kronede Ribe domkirkes stormklokketårn. De slanke ottekantede spir på Broager, Bjolderup, Rise og Sottrup synes at være påvirket fra Lybæk.

Trods de smukke tårnes store udbredelse kan man stadig finde — og glæde sig over — smågrupper af kullede kirker (Assing, Hover); i hedeegnene har fattigdommen lagt en dæmper på byggeriet. Anderledes på Als og Sundeved, her skyldes manglen på murede tårne tilstedeværelsen af de fritstående klokketårne, rejst af svære egestolper med en beklædning af brædder eller spån. Klipleve, Løjt, Broager og Nybøl hører til de 13 bevarede, hvoraf nogle har rod i middelalderen. Denne karakteristiske tårntype, der tidligere var langt almindeligere, har et par lollandske slægtninge, men det er syd for grænsen, i Angel, de ældste og fineste eksemplarer findes.

Mens tårne, sakristier og kapeller næsten uden undtagelse har hvælv, trængte denne overdækningsmåde kun lidet frem når det gjaldt den egentlige kirkebygning. Ganske vist er et hvælvet kor ingen sjældenhed (knap halvdelen af de sønderjyske og femtedelen af de nørrejyske), men af romanske kirker, hvor både kor og skib har hvælv, kan næppe opregnes mere end en snes (bl.a. Stepping, Føvling).

Katolicismens fald standsede middelalderens anden store byggeperiode. Pengemidlerne forsvandt og kirkerne kom i forfald, en del blev nedrevet, flere i Ribe by, og mange kapeller gik samme vej, der var ikke mere brug for helgener og sidealtre. Frygtelige stormfloder i de sydvestlige egne og talrige krigshandlinger andetsteds gik hånd i hånd med det almindelige forfald. Undertiden kunne det være svært nok for en menighed

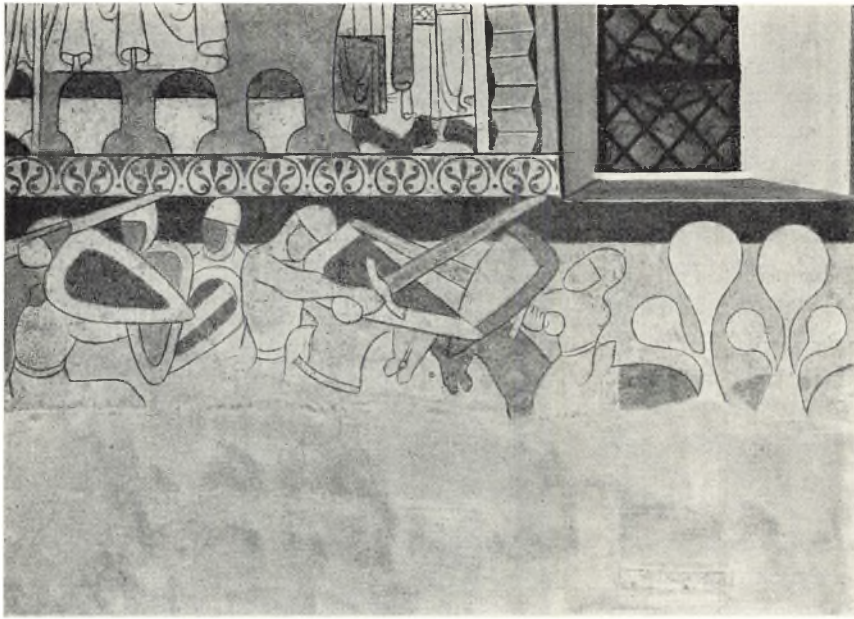
at holde deres sognekirke ved lige. Kun få byggede op af nyt. Sønderborg ombyggedes 1594–1600, og i Tønder foranstaltede menigheden en indsamling, så den 1591–92 kunne ombygge kirken på tårnet nær. Nybygningen, den velbevarede Kristkirke, viser os hvor stærkt middelalderens yngste stilart, gotikken, havde fat. Kirkens indre er farvestrålende og smukt takket være det rige inventar, men selve bygningen er så underlig fladtrykt. Planen er gotisk, arkaderne mellem de tre skibe spidse og kirken overhælvvet, men det hele føles som en udvanding af den gotiske stil, ja, man nærer egentlig en smule angst for, at de bredt spændte spidsbuer skal give efter for trykket fra de store, tunge hvælv. Enkelte velstående folk smykkede på forskellig vis de kirker, som var kommet i deres besiddelse sammen med det jordegods, som var inddraget under kronen ved reformationen. Hans Lange til Brejninggaard ombyggede 1581 den tilhørende kirke, og Herren til Trøjborg, Peter Rantzau, fornyede o. 1590 Visby kirke fuldstændigt. Den romanske bygning her afløstes af en stor renæssancebygning med »vælske« gavl, en værdig kirke for den mand, der en halv snes år forinden havde nybygget selve Ribebispens gamle borg, Trøjborg, nu Danmarks største og mest maleriske ruin af en verdslig bygning. I tidens løb har også kirken mistet noget af sin pragt, den er blevet hårdt restaureret, og 1853 blev dens vældige tårn delvis nedbrudt. Lensmanden på Koldinghus, Caspar Markdanner, satte 1592 et forgyldt spir på Anst kirke til stor ærgrelse for den Ribe ærkedegn, fra hvem Markdanner i virkeligheden havde tilranet sig kirken, og for hvem det var en stor fryd, at de »forgyldte blikplader« i løbet af et par år var rustet op. Om nu lensmanden virkelig har benyttet blikplader, eller ærkedegnen af forståelige grunde har farvet beretningen noget, så er det dog sikkert, at adskillige kirker og tårne på den tid fik kobbertage, men de er alle borte (i Felsted 1780). De var for værdifulde til ikke at friste en forarmet menighed ved en given lejlighed. Samme skæbne er iøvrigt ofte blevet blytagene til del, men takket være en stærk konservatisme og vel ikke mindst det faktum, at blyet bedre end nogen anden tagbeklædning kan stå for en hård vestenstorm, er en ikke ringe mængde af disse i behold.

Kirkerist på kirkegården i Nørre-Bork. Sådanne riste findes nu kun få steder. Tidligere var de almindelige overalt. De anbragtes ved indgangene til kirkegården og skulle forhindre løsgående dyr, især svin, i at trænge derind. (Fot. Nationalmuseet).

Fra 1700-tallet er der ikke stort at nævne. Der rejstes kirker på Mandø og Fanø, tarvelige korsarme ved Aastrup, Asserballe og Nordborg, et par gravkapeller, det hertugelige ved Nordborg (1700) og Reventlowernes barokkapel ved Dybbøl (1750). Kun på Rømø var der vældig gang i byggeriet; den gamle kirke fik to korsarme og et større kor.

I udkanten af Christiansfeld ligger Tyrstrup kirke, forhen en romansk granitkvaderkirke, siden 1862 en kolossal korskirke, hvis arkitektur præges af en monstrøs stilforvirring, og i Sommersted ligger der siden 1858 en »byzantinsk« kirke. Disse to var blandt de første i den lange række af middelalderlige kirker, som i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede bukkede under for befolkningstilvæksten. Særlig grelt var forholdet i de tidligere så tyndt befolkede hedeegne, Hammerum og Slavs herreder, men også i

Rytterkampbillederne i Aal kirke mellem Varde og Vesterhavet. Den livagtige kampscene er malet i begyndelsen af 1200 tallet. Motivet er sælsynt i romansk kunst, og det vides ikke, om kalkmaleriet gengiver en virkelig kamp, eller om det er en illustration til et gammeltestamentligt motiv. (Fot. 1949 Egmont Lind).

købstæderne gik det hårdt til. Nogle blev ombygget til ukendelighed, langt flere helt nedrevet. Her finder man nye kirker, der er mere »stilrene« end nogen romansk bygmester kunne have præsteret det – betragt engang Skjoldbjerg – mens de middelalderlige bygninger andre steder fortsætter tilværelsen som underordnede tilbygninger ved store pseudogotiske kirkerum; herpå er den såkaldte Hedens domkirke, Grindsted, og Hejnsvig eksempler. Til disse vel ialt cirka tredive kirker kommer en snes nye kirkestiftelser, filial- og frimenighedskirker. Langt de fleste af disse nyere bygværker efterligner de middelalderlige stilarter på en lidet heldig måde. Godt om vor tid kunne drage lære heraf, så den ikke blot efterlader sig attrapper. Men lad os ikke slutte dette afsnit med så bitre ord. Vi går små to hundrede år tilbage og standser op i Christiansfeld. Her møder vi nyklassicismen, der næsten er som skabt for de indvandrede Hernhutters spartanske smag. Kirkebygningen på pladsen midt i den lille regelmæssige by, som 1773 og de nærmest følgende år rejstes på en bar mark nogle kilometer nord for Haderslev, er både ude og inde forskellig fra alt, hvad vi normalt forstår ved en kirke. Men ingen kan forblive upåvirket af den højtid, som findes i den lyse, enkelt udstyrede kirkesal eller af den stille andagt, der præger den ejendommelige kirkegård, Gudsageren, bag de høje

lindealleer i byens udkant. Her findes ingen familiegravsteder, ikke hegn eller blomster, ikke et græsstrå, kun stenplader med den døde navn og menighedsnummer. Grav for grav, række efter række er disse små, ensartede mindeplader marcheret frem siden 1773, thi intet gravsted er sløffet.

*

Der kendes kun få og sparsomt bevarede, i almindelighed ikke fremragende *kalkmalerier* i de her omhandlede amter. Især for de romanske malerters vedkommende er antallet ringe og bevaringstilstanden mådelig. Emnerne byder ikke på noget nyt, det er i apsidens Kristus i sin herlighed omgivet af de fire evangelistsymboler og flankeret af menneskehedens forbedere: Maria-Johannes og Petrus-Paulus (Staby, Farup, Ballum og Broager), det sidste sted seks forbedere. Under korbuen ses den populære fremstilling af Kajns og Abels ofringer (Estvad, Farup og Vilslev). I Vilslev er der også en smuk afbildning af indtoget i Jerusalem, og hermed er de vigtigste romanske malerier opregnet, bortset fra Aal. Havde vi ikke dem med deres berømte rytterkampscene, stod det virkelig pauvert til. Både skib og kor, der stammer fra første halvdel af 1200erne, har haft samtidige kalkmalerier i to friser. I den nederste frise på skibets nordvæg fremstilles de kæmpende

Den hellige Nichephoros' martyrium. Kalkmaleri i Broager kirke på Sundeved. I gotikkens malerkunst er martyrernes skrækkelige lidelser et yndet motiv. Nichephoros blev lagt i en tønde, som derefter gennemboredes, hans højre øje blev stukket ud, og til sidst blev han halshugget. (Fot. 1935 Egmont Lind).

ryttere, tegnet og malet af en stor mester. Skønt figurerne kun er bevaret som hvide silhouetter, ser man, at det går hedt til. Dækket bag de lange, spidse skjolde hugger rytterne drabeligt ind på hinanden så hovederne ruller, mens en kronet figur i en borg ser til. I nordvæggens hovedfrise er bevaret flere scener af biskop Nicolaus af Myras legende, hans bispekroning, hans opvækning af de tre unge mænd og historien om, hvorledes han kaster en pung ind ad vinduet til en fader, der er blevet så forarmet, at han tænker på at sælge sine døtre til utugt. Historien om de tre unge mænd går ud på, at tre ynglinge kom til en kro; om natten slog værten dem ihjel med en økse, og konen snappede deres penge; ligene parterede de to søde mennesker og serverede dem som ragout for de rejsende. Tilfældigvis kom den hellige Nicolaus forbi; i kraft af hellig vision opdagede han straks sagens sammenhæng, retledede kro-parret med alvorlige ord, hvorefter han opvakte de delvis opspiste ynglinge fra de døde. Hele denne fortælling refererer maleren med folkevisens knaphed, i få og klare billeder — men de er kun klare for dem, der kender historien. I kunstnerisk elegance, i stregens lethed — om farverne får vi kun et svagt begreb — står Aal-maleren på højde med de bedste af sine samtidige.

Også hvad gotikken angår er det småt med udmalinger af vægge og hvælv i de to kongerigske

amter; i Ringkøbing kan nævnes Dybe kors ornamenterede hvælvingskapper og ribber fra 1517 med indskriften: Her Martin krab ... sogneprest(!) i dibeck lod mure the hveling anno domini mdxvii. Fra Ribe kan omtales domkirkens udviskede storfigurer på pillerne samt nogle på Brøndum korhvælv fra o. 1350, i korets nordre kappe et maleri af den opstandne Kristus velsignende en knælende kvinde, i andre kapper Laurentius under og efter sit martyrium, gode og smukke repræsentanter for højgotikken. I Grindsted ses den nu ikke helt almindelige, men tidligere så populære fremstilling af lykkehjulet, fra midten af 1400erne.

De sønderjyske amter kommer ind som en smuk nummer 1. Både Haderslev domkirke, Broager, Brøns, Løjt, Møgeltønder, Bylderup, Hoptrup, Holbøl, Lysabild (det hellige blods kapel) o.fl. har sengotiske malerier. I Broager troner Kristus på regnbuen med Maria og Johannes ved siden over salige og fordømte, og rige ranker snor sig i hvælvingskapperne, i nordkuppet ses helgenlegender, først og fremmest Skt. Catharinas og Skt. Jørgens; kunstneren fra Broager har også været virksom i Vester-Sottrup og Nordborg. En dommedagsfremstilling i Holbøl er samtidig med de smukke malerier i Løjt kirkes kor (ifølge en forsvundet indskrift fra 1520), rankeslyng med småfigurer samt den sidste slesvigske bisps, Goske

Kalkmalerier i Brøns kirke syd for Ribe.

Billederne viser henholdsvis Kristus for Pilatus og hudstrygningen, alt i renæssanceudformning. Pilatus bærer storskygget »jægerhat«, og svendene har knækorte kjortler og går med bredsnudede oksemulesko. (Fot. 1931 Egmont Lind).

Ahlefeldts og bispedømmets våben under en bispehue og indskriften: Dominus Gotschalc von Avelde episcopus Slesvicensis. I Brøns er væggene forneden malet som træpaneler, og derover er der vældige billeder af Skt. Christoffer og Skt. Jørgen og mange scener fra lidelseshistorien. Berømt er billedet af paven omgivet af kardinaler og munke med et stort dokument, der har mange segl, og som to narre synes at tyde, mens man under dem ser disputerende mennesker. Man har villet tyde dette billede som et bevis på brydningen mellem den nye og den gamle lære. 1800ernes restauratorer tog sig ofte store friheder, f.eks. indføjede Wilckens den grevelige Schack'ske familie iført jakkesæt blandt de hellige mænd på Møgel-tønder kors gotiske malerier.

*

Kirkernes inventar. Et sted i »Danmarks Kunst« skriver Francis Beckett om en senkatolsk alter-

tavle omtrent således: Figureerne har allerede det præg af sindsforvirring, de ofte får mod middelalderens slutning, når billedskærerne har villet anskueliggøre deres sjælelidelse og fortvivlelse over den mishandlede Kristus. — Denne skildring er taget lige på kornet, og dens rigtighed vil tit slå beskueren, når han står over for en sengotisk fløjtavle med dens stimmel af mennesker under Golgathas kors og fløjenes tavse rækker af træapostle; se hvor de vrider sig stift så til den ene, så til den anden side, snart kigger de op, snart ned, snart stirrer de ligeud med tomme øjne eller med forvredne træk, talende vidnesbyrd om billedskærerens kamp med træet for at opfylde de realistiske krav, tidens kunst stillede. Men disse håndværksmæssige, for ikke at sige fabriksmæssige skulpturer er også de sidste udløbere af middelalderens kunst, som strækker sig fra den virile romanske over den ofte kvindagtigt forfinede højgotiske til sengotikkens bastante rutine. Og

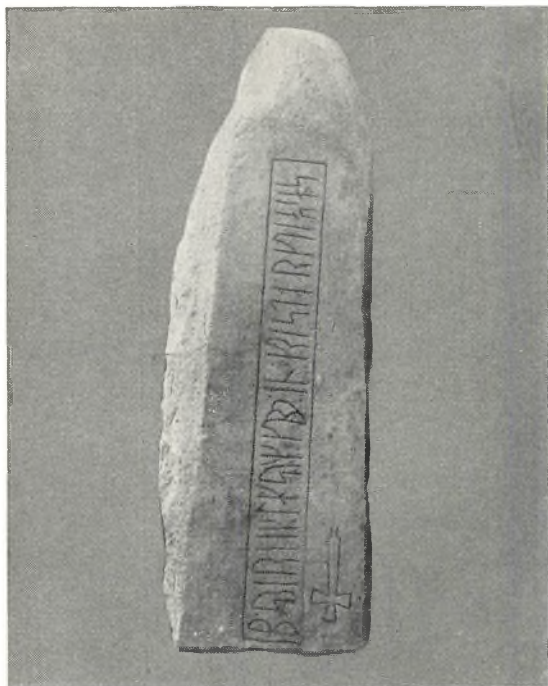
Herover: Tympanon over kathoveddøren på Ribe domkirke. Relieffet viser korsnedtagelsen. Usædvanlig er den overnaturligt store kristusfigur. (Fot. efter gipsafstøbning på Frederiksborg).

Herunder: »Kathovedet« på kathoveddøren er i virkeligheden et romansk løvehoved, og de fire små mus omkring det skal være grumme drager! (Fot. Nationalmuseet).

dog findes der ikke mange, selv af den slags tavler, hvor ikke een eller flere figurer påkalder tilskuerens interesse og taler til hans følelser, enten de rent kunstneriske eller de religiøse. Hyppigt er det Maria, der segner ved korsets fod, eller Magdalene, som støtter hende, ofte en skikkelse eller blot et hoved på korsets »onde« side, hovedsmanden eller et vrængende bøddelfjæs, der er givet med en ondskabsfuld karakteristik, som havde billedsnideren skadefro portrætteret og karrikeret den svend, der stod og skar ved siden af, og som måske netop i går havde stukket ham ud hos pigen.

Kaster vi nu et blik hen over inventaret i disse egne, der her er tale om, og som foran er beskrevet som »stort set« det gamle Ribe stift, da rammer blikket vel et par gyldne altertavler af høj kvalitet, nogle få interessante granitdøbefonte fra romansk tid, men det er dog senmiddelalderens, renæssancens og barokkens billedskærerearbejder, der gør indtryk, og her dominerer Ribe amt med sine fornøjelige ungrenæssancemøbler (der også

Runestenen fra Føuling kirkegård er en romansk, liggende gravsten. Indskriften, der er på latin, lyder i oversættelse: »P. (= provst eller præst) Asbjørn Langsom ligger her, hvilende i Kristus«. (Fot. Erik Moltke).

præger Ringkøbing amt) og Sønderjylland med sin rige gotik. Ganske vist finder vi også hernede smukke renæssance- og barokstykker, men det er så afgjort gotikken, der er det interessanteste og mest alsidige, selv om man ikke mere tror på, at denne landsdel var udgangspunkt for en stor gruppe skulpturarbejder, der er spredt over hele Sydsandinavien. De fine og karakteristiske renæssance- og barokarbejder, der pryder flere af Sønderjyllands kirker, er vel slesvigsk arbejde, men Hinrich Ringerinck havde til huse i Flensborg, og Hans Gudewerdt den yngre boede i Eckernførde, og det er en ubestridelig kendsgerning, at de fleste og bedste af disse værksteders arbejder findes syd for den nuværende grænse, ligesom slutgotikkens berømteste mesterstykke, Hans Brüggemanns Bordesholm-altertavle fra 1521, ikke mere er inden for landets grænser. Den pryder højaltret i Slesvig domkirke.

I Stadil kirke i Ringkøbing amt står en af landets mærkeligste altertavler: indfattet i en mægtig renæssanceopbygning med sidestykker, topstykker, vinger og alt, hvad der hører til en rigtig

renæssancetavle, sidder i storfeltet en metalplade med hamrede relieffer; alt synes at være af det pure guld. Her, som heldigvis andre steder i Danmark, finder vi et vidnesbyrd om, at også ældre tider kunne have pietet over for fortidens minder. Thi det, der stråler i guldets farve, er virkelig en forgyldt kobberdrevet plade, der engang i romansk tid, ca. 1225, var antemensale for et af de såkaldte gyldne altre, af hvilke der er bevaret rester af ca. 20 i Danmark, betydelig flere end i noget andet land. Vil man vide, hvad et antemensale er, og hvorledes Stadilpladen oprindeligt har siddet, da begive man sig til Sal, hvor man vil finde det eneste gyldne alter, der har bevaret sin (næsten) oprindelige skikkelse. Det er knap en menneskealder ældre end Stadil, og begge er fra samme værksted. Her ser man antemensalet, på dansk alterbordsforsiden, på plads, og ligesom i Stadil med et midtfelt, hvori den velsignende Kristus troner, omgivet af retkantede fyldinger med hellige figurer, alt drevet op i en tynd kobberplade, fæstet på en baggrund af egetræ, og den forgyldte overflade tonet med brunfernis. Men Sal har også bevaret sin superfrontale eller retabel, fine ord for den overbygning, hvis mest karakteristiske træk er himmelbuen, der omslutter den korsfæstede Kristus med Maria og Johannes på hver side.

Den romanske kunst repræsenteres iøvrigt af døbefontene og krucifikserne; thi der er ingen særlig kunstfærdige alterborde som i Thisted amt, derimod et par stenlamper og vievandskar (Sal, Flynder, Maabjerg o.a.). Hvad fontene angår, da gælder det her som andetsteds i landet, at langt de fleste gamle kirker har bevaret deres romanske fonte; men som det allerede er fremhævet i første bind af dette værk, er det ikke her, mesterværkerne skal søges; det er Midt- og Østjylland, der glimrer ved deres fontepragt; nogle af de smukke løvefonte herfra har da også fundet vej til disse egne (Gellerup, Dejbjerg o.a.), men i almindelighed nøjes de vestjyske fonte med profiler, og som det er nævnt i første bind, strækker den smukke Tybo-gruppe sine arme langt ned i Ringkøbing amt, ja, har sin sydligste udløber i Ribe (Skt. Cathrine); i Sønderjylland er arkadefontene den almindeligste art — de findes også syd for den nuværende grænse — sammen med de al-

mindelige fynske rankefonte. At de massive granitfonte er et typisk dansk fænomen, fremgår med tilstrækkelig tydelighed af, at Slesvig danner sydgrænsen for deres forekomst. Kun de nordligste frisiske kirker har granitfonte, men i hele Holsten træffes blot tre fonte af granit, og alle af temmelig ringe kvalitet. Et enkelt par granitfonte fortjener særlig at fremhæves på grund af deres skulpturer, fonten i Malt og den i det nærliggende Skodborg, den sidste skammeligst ødelagt ved op-hugning i den allernyeste tid, endvidere Jægerup og Lintrup. På Maltfonten ses i højt relief på kummen fire figurer: to skjoldbærende, sværd-svingende krigere samt en kentaur, der med et skjold værger sig mod en bueskytte, i Skodborg skrider eller danser fire figurer i lange kjortler omkring kummen. Der er også fremsat flere forklaringer på de to fontes skulpturer, men så sindrige de er, ligeså usikre er de. Tre døbefonte bør nævnes på grund af deres runeindskrifter, der i alle tilfælde består af et kort navn, sikkert fontemesterens, i Sønderjylland Hoptrup med navnet *Imme*, i Ribe amt Brøndum med *Asser* og i Ringkøbing amt Handbjerg med *Isle*. Belgisk import. sort kalksten, med afvigende former findes i Ballum, Højer og Tønder; ikke mange kirker ejer gotlandske fonte.

Men gotikken trænger sig på med sin rigdom af figurer og tavler, pladsen er kort, dog ikke kortere, end at vi når at beklage, at unggotikkens bedste stykker, reliefferne fra Hyrup og Nørre Haksted, syd og sydvest for Flensborg, nu befinder sig uden for Danmarks grænser. Til gengæld har Løgumkloster kirke sit enestående relikvieskab fra o. 1350 med 16 trekløverbuede rum, og på døren ud for hvert rum er der på indersiden malet et tilsvarende antal helgenfigurer, formodentlig billeder af dem, hvis relikvier rummene har indeholdt. Fra samme kirke opbevares i Nationalmuseet et farveprægtigt antemensale, vel et halvhundredte år ældre, rigt på guld og purpur. Den tronende Kristus sidder på regnbuen mod stjernestrøet, blå baggrund, omgivet af evangelistsymbolerne. To sværd med røde klinger udgår fra hans mund, og blodet flyder fra hans fem vunder, og i seks sidefelter med trekløverbuer ses bebudelsen, Elisabeth og Maria, fødselen, forkyn-delsen for hyrderne etc. — Ellers repræsenteres

*Romansk gravsten fra Anst kirke. Øverst et ægtepar i kærlig omfavnelser, måske en symbolsk fremstilling af denne verdens lyst. Dyret derunder er en ko.
(Fot. Nationalmuseet).*

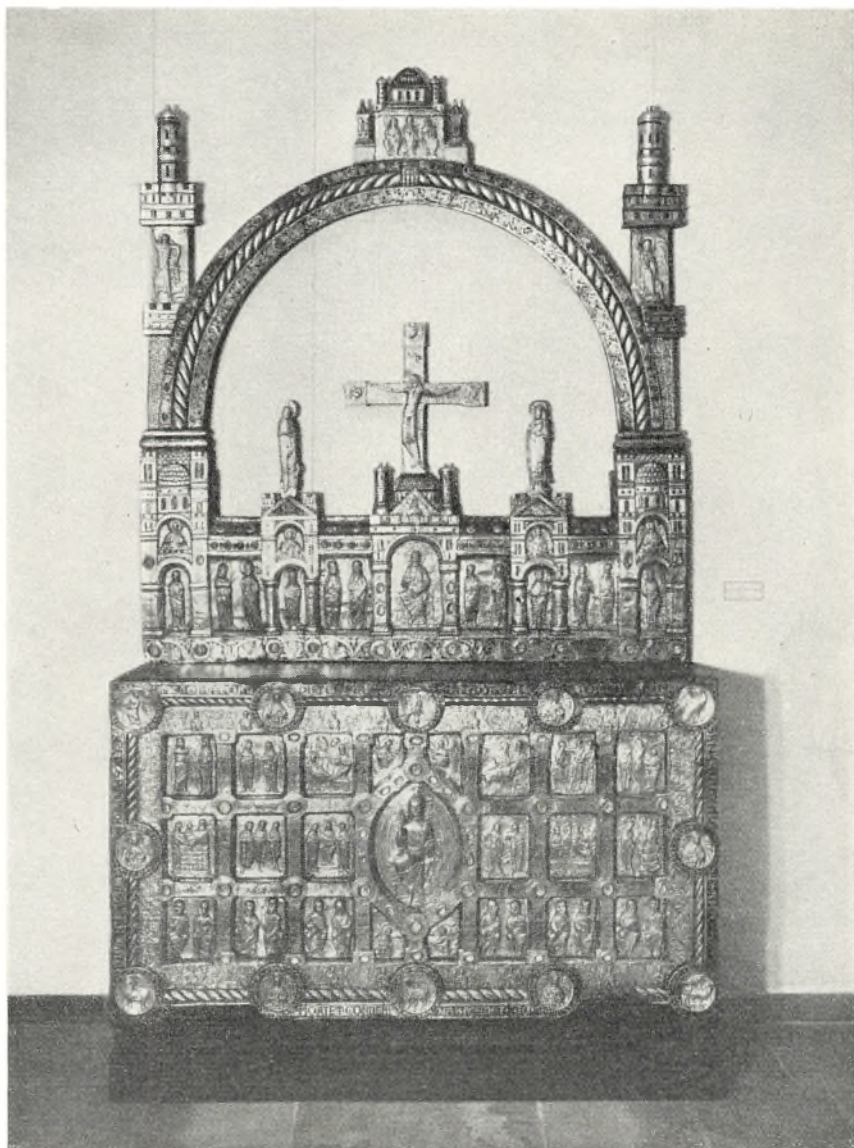
den ældre gotik af nogle få enkeltfigurer, hvoraf den nydelige, milde Maria med barnet i Brøns, en stiv Ecclesia (d.e. den kristne kirke, symboliseret i en kronet kvindeskikkelse) i Halk, en Kristi dåb fra Bov, en stående Maria med barnet (nu i Haderslev museum), alle er prægede af fransk gotik; men det er først, når vi kommer til de store krucifikser, at materialet bliver righoldigt; triumf- eller lægmandskrucifikserne fik efterhånden deres faste plads på triumfvæggen over kor-buen eller på en bjælke over lægmandsalteret, der var viet det hellige kors og ofte benævnes sogne-altret. Til dette havde menigheden adgang, mens koret, som var skilt fra skibet ved et gitter, strengt var forbeholdt gejstligheden. Til de ældre krucifikser, fra slutningen af 1100erne, hører den arm-løse Kristus fra Nørre Omme, frontal, med let adskilte knæ, opslidset lændeklæde og fæstet til

korset med fire nagler. Også det markante, meget defekte krucifiks fra Nørre-Nissum har sidestillede fødder, og det samme var tilfældet med den smukke, kronede figur i Bjerning (Haderslev amt), der brændte 1937. Fra denne kirke er en stump af den oprindelige korbuebjælke bevaret med en råt, men morsomt skåret dommedagsscene. O. 1250 trænger den nye krucifikstype frem, hvor fødderne samles med een nagle. Den stående, levende himmelkonge forvandles til den døde eller døende menneskesøn, der hænger på korset; men lidelsen understreges endnu ikke. Ældst blandt de herhenhørende er vel Steppingfiguren samt den fornemme gruppe: Fjelstrup, Halk og Højer, hvis figurer ganske vist er vidt forskellige, men de har den sachsiske korstype fælles; i et dråbeformet, gennembrudt endefelt dukker en lille engel frem fra en sky og griber om korsarmen. Højer har endnu bevaret sine høje, slanke, franskprægede sidefigurer. Denne gruppe, til hvilken måske også Jægerup hører, er vesttysk, stærkt franskpræget import. Til 1200ernes tredje fjerdedel hører også Bevtoft-Nybøl, Hygum, Oksenvad, Lintrup o.fl. En blid og sagtom Kristusfigur hænger i Døstrup kirke på et kors, der foruden sine ungotiske sideskud er udmærket med en halvcirkelbue over tværmene, med små, runde skiver, der engang har været billedsmykkede; Oksbøl (nu i Sønderborg museum) har måske været ligesådan. Endnu før 1300 er det smukke, lidt sødlatne Haderslevkrucifiks, der oprindeligt hører hjemme i Egebjerg på Sjælland, men nu tjener som alterprydelse i domkirken over et fodstykke med fine, noget yngre alabastfigurer. En meget fin og følsom figur (nu uden krone) findes i Borris; den tilhører den ungotiske type, hvor lændeklædet svulmer op og får en vældig vulst omkring midjen.

I begyndelsen af 1300årene skifter krucifikstypen igen karakter; lidelsen, menneskeofret bliver hovedsagen, og ca. 1350 træffer vi den helt udmagrede, forpinte skikkelse, der hænger blodig og slap på korset, og hvis klimax vi møder i det mønske Elmelundekrucifiks. I 1. bind er skildret denne types udvikling i det nordlige Jylland, og det kan her nævnes, at Gellerupkrucifikset helt svarer til det i Sjørrind (Thisted amt). En særpræget Kristustype er repræsenteret af den arm-

og benløse figur i Ribe Skt. Cathrine kirke, stærkt realistisk med fremstikkende ribben og et karakteristisk, knælangt lændeklæde. Man plejer at datere denne type, der har hjemsted i Rhineggen, og af hvilken der findes eksemplarer over hele Skandinavien, til o. 1325; at denne stilbestemmelse ikke har været grebet ud af luften, fremgår af, at krucifikset i Vester-Nebel, der nylig er restaureret på Nationalmuseet, daterer sig selv til 1325 ved en seddel, der fandtes i figuresns hoved. Krucifikset i Nørre-Løgum er rimeligvis fra samme værksted som Ribes. I Randerup (Lø herred) er der et lignende. Den radmagre type med stærkt fremhævede ribben holder sig ind i 1400erne, og mens de ungotiske krucifiksfigurer som regel hænger dybt i armene, møder vi nu — en overgang — figurer med helt vandret strakte arme som i romansk tid; lændeklædets form bliver anderledes; den vulst omkring midjen — oprindeligt snoet om et bælte eller en snor — som var reglen i romansk tid og tildels er bevaret ned i 1300tallet, forsvinder nu helt, og i stedet snøres lændeklædet direkte om hofterne således at endesnipperne hænger synligt, som f.eks. ved Bevtoft-Branderup, der tilhører overgangen til 1400årene; i Øster-Lindet er lændeklædet endnu på gammeldags vis knyttet med en knude i højre side, men armene er her helt vandrette af den simple grund, at de er skåret af een planke. Studiet af det nøgne legeme vinder frem med den italienske renæssance, den krasse realisme og de udtærede legemer viger for mere idealiserede skikkelser og harmoniske legemsformer; i Bregning, Skanderup, i Egen, Sønder-Vilstrup og Sommersted møder vi disse harmoniske Kristusskikkelser, ligeså i Skrydstrup og Skast; men da er vi også nede i 1400årenes slutning, og det sidste krucifiks er af V. Thorlacius-Ussing henført til ingen ringere end den såkaldte »mester for de lybske triumfkrucifikser«, som har leveret flere lignende til Sønderjylland, bl.a. det i Brede. Hermed er også angivet, hvorfra Danmark nu modtog en del af sit kirkeinventar, og det har sikkert været hovedparten; thi på den tid stod de lybske billedskærerværksteder, som lige siden 1250 i stigende grad havde leveret skulpturarbejder til Skandinavien, på deres højdepunkt; nederlænderne var endnu ikke blevet de hårde konkurrenter, de blev en lille menneskealder se-

Det gyldne alter i Sal kirke ved Flyndersø er fremstillet af ganske tynde kobberplader, der er hamret op i højt relief og forgyldt. Af alle vore gyldne altre er Sals det, der er mest fuldstændigt bevareret. At det er udført herhjemme, kan der ikke være tvivl om. Muligvis stammer det fra et værksted i Ribe, hvis domkirke selv har haft en sådan skat. Alteret kan dateres til omkr. 1200. (Fot. Nationalmuseet).

ner, og den engelske import af alabastrelieffer (fra begyndelsen af 1400erne) var aldrig trykkende.

Inden vi forlader 1400-tallets krucifikser må den mærkelige, påklædte, kronede figur i Nustrup kirke, kaldet Skt. Hjælper, omtales. Oprindeligt, da man engang i 600-årene vovede at fremstille Kristus på korset, blev han altid afbildet fuldt påklædt; det berømteste, nu bevarede eksemplar er det såkaldte Voltosanto i domkirken i Lucca, men der findes adskillige noget yngre, især i Tyskland. Med disse gamle krucifikser har den påklædte Nustrup-Kristus, der er fra slutningen af

1400erne, intet at gøre. I folkebevidstheden blev Salvator mundi (verdens frelser) til Skt. Hjælper og opfattedes som en selvstændig helgen, der på en mærkelig måde sammenblandedes med en kongedatter, der led martyrdøden på korset, hvor hun på sin bøn forvandlede til en skægget mand. Denne Skt. Hjælper, træffes oftere blandt kirkeklokkernes små relieffer, f.eks. i Kværns. I den engang så berømte valfartskirke i Kliplev (nabokirke til Kværns) har der været en undergørende Skt. Hjælper, der søgtes i mange år efter reformationen, og for hvem der var indrettet et særligt kapel.

Den skønne madonna fra Henne kirke ved Vestkysten syd for Nymindegab er et malet og forgyldt træskærerarbejde fra slutningen af det 15. årh. Det stammer fra et af de nordtyske værksteder, der eksporterede madonnafigurer, helgenbilleder og altertavler i stor målestok. Marias lange, bølgede hår, den høje, hvælvede pænde, de tunge øjenlåg og den lille trutmund — alt er tidstypiske enkeltheder, der lader os ane datidens kvindeideal. (Fot. Nationalmuseet).

1500ernes slanke, ungdommelige krucifiksfigurer blev fastslået gennem stik og snit af navnkundige tyske mestre. Foruden ved det harmoniske ynglingelegeme er disse krucifikser karakteristiske ved lændeklædernes udformning; de endesnipper, vi ovenfor omtalte, inddrages på en særegen måde i den kunstneriske udformning, og billedskærerne forsøger nu at overføre tegningernes lange, stive eller vildt flagrende snipper på det hårde træ, ofte med stor virkning; til disse typer hører Fole, Hostrup, det lille Halk-krucifiks o. fl.a. Nævneværdige 1500talskrucifikser findes bl.a. i Strelløv, Sædding-Hanning, Gesten (det sidste svarende til Herslev i Vejle amt) og Nysogn. Når

sidefigurerne til disse sene krucifikser er bevaret, står de ofte i mere eller mindre affekterede stillinger som i Øster-Løgum, Klipleve og Frørup. Et par af de yngste krucifikser ses i Kværs (med sidefigurer) og Rinkenæs; de må være fra o. 1525. Notmark og Ketting viser Claus Bergsk indslag, ikke underligt, da Als hørte under Odense stift.

Af de løse figurer fra altre eller altertavler skal kun nogle få nævnes: I Sønderborg museum (fra Hørup kirke) findes en meget smuk, højgotisk pietà (Maria med Kristi døde legeme på skødet), i Vodder står en fremragende skåret Laurentiusfigur (jfr. nedenfor), »Kresselmanden« i Moltrup, der i sin nuværende skikkelse ligner en her-

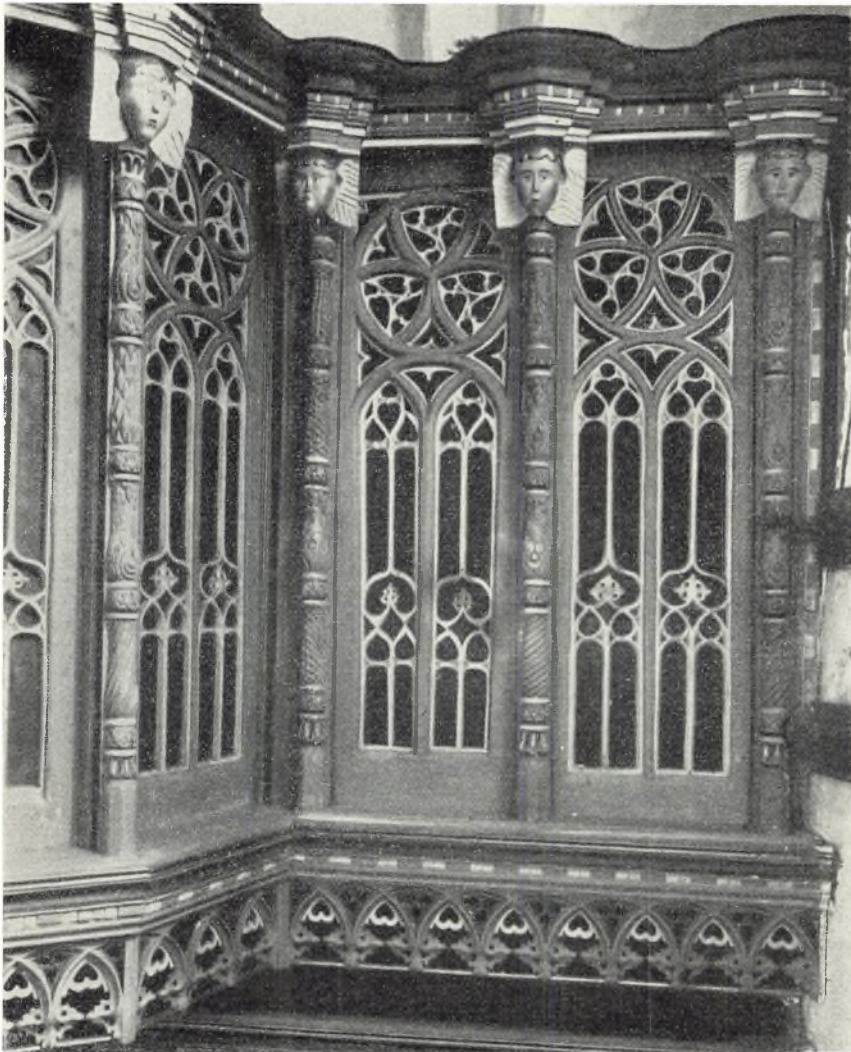
Altertavlen i Vejrum kirke mellem Holstebro og Struer, med Skt. Catharinas martyrium, er ikke — som de fleste andre sengotiske fløjaltertavler — indført fra Nordtyskland, men et engelsk arbejde, sandsynligvis fra Nottingham. Figurerne, der er udført i alabast, er karakteristiske ved deres unaturligt slanke former og lange ansigter. (Fot. Sophus Bengtsson).

remand fra Holbergtiden med lang stok, men i virkeligheden er en sengotisk Skt. Chrysogonus, kirkens værnehelgen. Også i Skrydstrup findes en figur, der vistnok forestiller denne helgen, men her mere oprindelig som ung kriger. Endelig kan man ikke forbigå Sønderjyllands største frie skulptur, Skt. Jørgen og dragen i Broager, fra o. 1500, selv om dragen er fornyet, eller den tilsvarende i Ribe domkirke.

Vender vi os til de gotiske altertavler, opdager vi, at Sønderjylland også her er den dominerende landsdel; ikke blot har et stort antal af landsdelens kirker (ca. en trediedel) bevaret deres højaltertavle, men i nogle kirker findes desuden een eller flere sidealtertavler, således Mariatavler i Højst og Bedsted (ved Aabenraa), og Halk har foruden sin højaltertavle, der nu er indfattet i en barok ramme, en tofløjet Skt. Jørgen-tavle, en Kristus-skabstavl samt flere løse figurer, der har hørt til forskellige altertavler, bl.a. en smuk Ma-

ria med barnet; også Henne i Ribe amt kan dog rose sig af to sidealtertavler. Ældst i vore egne er Vester-Vedsted-tavlen (ved Ribe), der tjener som fodstykke for den nuværende altertavle, små halvfigurer af gammeltestamentlige figurer fra begyndelsen af 1400erne.

De ældste gotiske altertavler kan man med en af vore fremragende kunsthistorikere kalde figurrækketavler, fordi figurerne stod opstillede på række og geled; først hen imod midten af 1400erne begyndte der at komme religiøse scener i midtskabet, mens sidefløjene bevarede apostelrækken op i 1500årene, da også de fortrængtes af bibelske genrebilleder. I slutningen af 1400erne og i 1500erne vrirmede tavlerne med figurer, og midtskabet optoges gerne af en figurig Golgathascene, ja, ofte var flere begivenheder fra Jesu liv trængt sammen uden egentlig skille i det samme felt: Korsfæstelsen, tilfangetagelsen, hudstrygningen, korsgangen.

Detail af prædikestolen i Jerne kirke ved Esbjerg. Udsmykningen viser den morsomme blanding af gotik og renæssance, som er så karakteristisk i Ribe-egnen helt ned i 1580'erne. På denne og beslægtede prædikestole ser man gotisk stavværk med cirkler, korsblomster og »fiskeblæser« ved siden af naive englehoveder over ungerenæssancesøjler. De små, gennembrudte hjerter tilhører egentlig ikke gotikkens sprog, men de har længe været god tone i Ribegotik, og snedkerne tager dem med ned i de følgende stilperioder. Ret beset er der mere jysk saft og kraft i Jernestolen end gotisk elegance. (Fot. Kr. Hude).

Til 1400ernes første årtier hører de blide alabastfigurer i Haderslev domkirke, Marias himmelkroning og apostlene; de står smukt restaurerede i et skab, der tjener som fodstykke for det ovenfor nævnte krucifiks på alterbordet. En ganske lignende tavle, af hvilken der er bevaret flere scener og en del rammeværk, har stået i Ravsted (der ligesom Haderslev havde tilknytning til Slesvigbispen), men er nu i Kiel. Det er morsomt at iagttage den vågnende interesse for »naturlig« fremstilling og de spirende realistiske tendenser; men det er sandelig blevet ved tilløbet; der er ikke megen individualisme i ansigterne (nogle af apostlene har ganske ens hoveder) eller i dragterne; mesteren har strakt sig så vidt, at han har fremstillet sener og blodårer på hænder og fød-

der, men de ligger som bånd uden på huden — dog altid en begyndelse.

Fra begyndelsen af 1400erne stammer også to andre alabasttavler af en helt anden art; mens Haderslevfigurerne er typisk nordtyske, er tavlerne i Borbjerg (Skt. Jørgens legende) og Vejrum (Skt. Catharinas martyrium), begge i Ringkøbing amt, færdigt importerede fra England. Reliefplader af lignende art, som de to tavler er sammensat af, forfærdigedes bl.a. og især i Nottingham, hvorfra de eksporteredes i mængde til fastlandet og anvendtes til sarkofager eller altertavler (i Island er der bevaret en hel del). En lutheransk præst i Vejrum har dog været noget generet af tavlens katolske indhold; under billederne har han nemlig skrevet:

Disse bilder er sat for ziir og pryd
og haver ikke anden kraft og dyd.

1400ernes første halvdel plejer man at kalde den blide stils tid, eller Bertramstilens, efter en kendt westfalsk mester, som 1379 leverede højaltertavlen til Hamborg Skt. Petri. Meget nær hans værkstedsstil står de ret medtagne apostelfigurer fra o. 1400 i Jægerup kirke; skønt træet er stærkt forvitret, bærer de endnu præg af svunden skønhed fra den tid, da de smykkede kirkens alter; senere kastedes de på loftet, hvor drengene brugte dem til kegler (et helgenhoved tjente som kugle), indtil den behjertede præst i allernyeste tid reddede dem og lod dem opstille i et lille skab på korets væg sammen med andre figurer.

Blandt de tidlige figurrækketavler må også Emmerlev, Felsted og Højer regnes, fra samme værksted som Nationalmuseets berømmelige Boslundetavle, men ældre, med fine, stilfærdige figurer. I Aal ved Varde er bevaret nogle relieffer fra en altertavle, der har tilhørt årene efter 1450. Her forsøger billedskæreren at arbejde i to planer, og det lykkes for ham, når figurerne i forreste række knæler, men ellers ser det ud, som om den bageste rækkes figurer stikker hovedet frem i forreste plan, så illusionen om perspektivet kun dårligt opretholdes. Ansigtstudrykkene er ens, tænksomt og stirrende. Krigeren i »Barnemordet« stikker ligesom i tanker sværdet i ryggen på et barn, mens moderens ansigt ikke giver indtryk af smerte eller fortvivlelse; hendes mine tyder langt snarere på husholderiske problemer. Kun engelen, der bibåner Jesu dåb, har tilløb til et ømt udtryk.

Sengotikkens store navn er Bernt Notke, mesteren bl.a. for den vældige højaltertavle i Aarhus. Han har været virksom i Lybæk allerede 1460, og med ham og hans samtidige sætter realismen ind for alvor; nu er det levende mennesker, der agerer i de vrømlende Golgathascener, nu kommer der liv og perspektiv over reliefferne. Den mere end mandshøje Laurentiusfigur i Vodder (ca. 1490) stammer vistnok fra hans eget værksted; det karakterfulde ansigt er i alt fald skåret af en mester. Blandt Notkes efterfølgere er Henning von der Heide (død før 1536) og hans samtidige eller lidt yngre, den såkaldte Imperialissimamester. Til den førstes værksted hører må-

*Gravsten i Notmark kirke
over adelsmanden Thomas Sture og hans hustru, der er
afbildede under en livlig dommedagsscene. Stenen er sig-
neret af Jacob van der Borch 1569. (Fot. Kr. Hude).*

ske altertavlerne i Egtved og Møgeltønder og reliefferne fra Vonsbæk (nu i Kiel).

Den mere maniererede Imperialissimamester, der har fået sit navn efter en indskrift på altertavlen i Hald ved Randers, som begynder: Imperialissima virgo Maria, d.e. høje herskerinde, jomfru Maria, har leveret en tavle med netop denne indskriftbegyndelse til Jerne kirke ved Esbjerg, hvorfra den er kommet til Løgum klosterkirke;¹⁾ til hans værksted henfører man flere tavler fra vort distrikt, bl.a. Ravstedtavlen, figurer fra Darum og Adsbøl (nu på museer), højaltertavlen og de to ovennævnte sidealtertavler i Henne, en Mariatavle i Daler, en nådestolstavle i Abild og endda flere. Beslægtet med disse er arbejder af den såkaldte Herslevmester, bl.a. tavlerne i Hem-

¹⁾ Ved en højst beklagelig lapsus er denne tavle i 1. bind henført til Børglum klosterkirke.

met, Tjæreborg og Vilslev. Den såkaldte Skærupmester (opkaldt efter altertavlen i Skærup ved Vejle) tegner sig for flere sønderjyske altertavler, af hvilke der dog kun er rester tilbage: Maria med barnet, Nicolaus og et relief i Møgeltønder samt en Maria med barnet i Egen (nu Sønderborg museet). Den livfulde rosenkranstavle i Hviding ved Ribe har særlig interesse, fordi det er konstateret, at den går tilbage på et stik af Nürnbergmaleren Erhard Schön fra begyndelsen af 1500erne, og Øster Løgum fra 1520 og den samtidige rige Løjttavle er udført af en mand, der kendte sydtyisk gotik i Claus Bergs udformning.

Men foruden disse tavler, der kan henføres til bestemte værksteder (selv om en sådan henførelse ofte blot skal opfattes som en typebestemmelse), er der endnu flere, og ikke alle ringere, hvis mestre er så anonyme, at de ikke engang har fået et nom-de-guerre. Billedskærerne må være af nordtyisk herkomst, og deres arbejder har det tilfælles, at jo senere de er, des mere nederlandsk påvirkede bliver de, både i figurskæring og i opbygning. Fra Ringkøbing amt kan nævnes Fjaltring, Rom, Handbjerg, Fovsing, Estvad (1512), Sevel (1515), Sønder-Bork og Hoven. Fra Ribe amt: Anst, Grimstrup, Janderup, Jernved, Lunde, Skanderup, Starup og fra Sønderjylland Nustrup-Varnæs, Holbøl, Højst (der har en slægtning i Tating syd for grænsen), Egvad (med helt nederlandsk opbygning); en tavle som Højrupps må derimod være en hjemlig landsbysnedkers arbejde.

Importerede nederlandske altertavler findes i Holstebro (kun rester i kirkens nuværende tavle) og i Ulkebøl (på Als), en ganske lille tavle med en indstemplet hånd, Antwerpens mærke; begge repræsenterer en smuk forening af kunst og fremragende virtuositet i skæring og komposition.

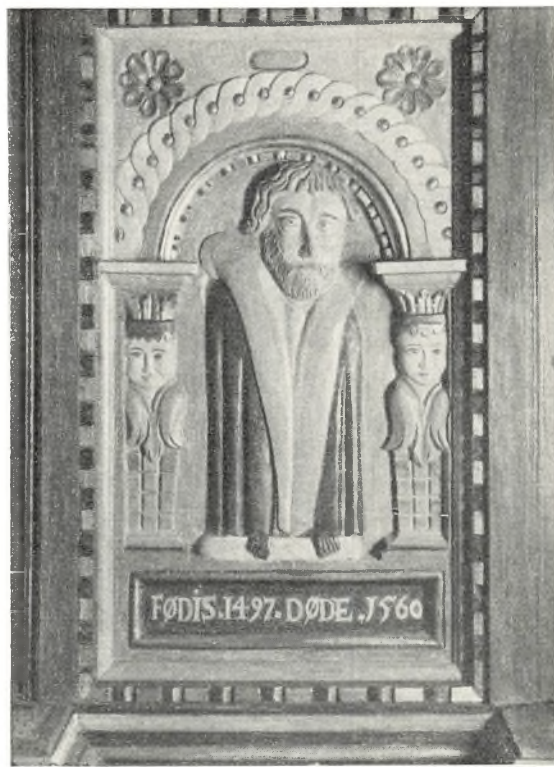
Det vil føre for vidt at komme ind på alt det øvrige gotiske inventar, der er levnet i de kirker, her er tale om; det er ikke så lidt, når det bliver samlet, både alterbordsforsiderne (Bevtoft), degnestole og andet stoleværk (Daler, Hover), dørfloje (Ribe domkirke) etc. for ikke at tale om det relativt store antal prædikestole.

I Toftlund benyttes den gamle prædikestol med smukke foldeværksforgyldninger som degnestol. Den fine, ja, elegante stol i Jerne er kun en

blandt mange af Ribetype, og i Ribes opland, der i gamle dage strakte sig langt ned i Sønderjylland, ser man ungrenæssancen slå igennem med italienske vasesøjler, mens gotiske buer og rankeslyng trives i bedste velgående. På Vejrup prædikestol er foldeværket gennembrudt med små hjerter, en manér der er typisk for en mængde arbejder, der i almindelighed kan henføres til Ribe, men iøvrigt finder mange efterlignere. Den blanding af gotik og renæssance, der vel findes over det ganske land i overgangstiden mellem disse to stilarter (fra 1550erne til 1580erne), er særlig karakteristisk og sejglivet ved Ribe og i Vestslesvig, hvor man også i stilistisk henseende hænger fast ved det een gang overleverede.

De ældste rene renæssanceprædikestole i Sønderjylland findes i Øsby og Halk 1559, den første (bl.a. med fremstilling af Adam, Eva og fandens oldemoder) et fint og godt arbejde, der ikke kan være udført af en hjemlig mester; men de slås i alder med eet år af prædikestolen i Sønder-Felding (Ringkøbing amt), der er fra 1558. Det er tidlige årstal på renæssancearbejder, når man betænker, at Jesper Matthiessens prædikestol i Helsingør Skt. Olai kirke (fra 1568) er den første renæssancestol på Sjælland. Nu begynder mesternavnene også at dukke frem i kirkeregnskaberne. I Ribe amt er Hennestolen gjort 1573 af Hans Snedker, mens Mikkell Tusesen i Tarp tager sig af stolestaderne i Nørre Nebel 1576. Rige ungrenæssance-prædikestole er Næsbjerg, Lønne 1582, Outrup-Lunde 1582–83. Nævnes kan også prædestolen i Vester-Starup 1574.

Såvel de ripensiske som de vestslesvigske snedkerarbejder udmærker sig ved en på een gang rørende og morsom naivitet i figurfremstillingen. Ubehjælpelighed i denne henseende er fælles for alle landets almindelige renæssancesnedkere, men den må siges at være særlig fremtrædende i de nævnte egne. Ornamentter og ranker klarer de fint, ja, ofte virtuosmæssigt, her løftede de let den gotiske arv; med menneske- og dyrefremstillinger gik det ikke altid så godt. Nogle gange træffer vi rene karrikaturbilleder af ufrivillig komik, men i almindelighed kan man ikke frakende ungrenæssancens billeder, selv herovre, en saft og en kraft, som den matematisk opbyggede, upersonlige højrenæssance ganske savner.

På prædikestolen i Borris kirke er der udskåret en række naive, men elskværdige og charmerende portrætter, bl.a. af de store reformatorer. T. h. den tænksomt udseende Melancton. T. v. Luther, der lægger hovedet koket på skrå. (Fot. 1947 Einar V. Jensen).

Til Flensborg Skt. Nicolai kirke importeredes en færdig prædikestol fra Lybæk; den efterlignedes i Flensborg Mariakirke 1579, i Tønder 1586 og fandt siden talrige efterfølgere især i de vestslesvigske kirker; i mindst en snes kirker møder vi denne rektangulære stol med et karnapfremspring, storfelter med muslingskalknicher, bibelske scener og hermer eller søjler på hjørnerne. Her er gotikkens formsprog helt forladt og fortrængt af den arkitektoniske opbygning. Ren højrenæssance leveres af den berømte flensborger, Henrik Ringerink, hvis regelmæssige arbejder, altertavler, prædikestole, døbefonte, stolestader etc. er talrige også i Nordslesvig. Han nævnes som stenhugger 1583, men arbejdede fortrinsvis i træ; 1629 flygtede han til København, hvor han døde. Blandt hans tidligste værker er prædikestolene i Broager 1591 og Sønderborg 1599; hans værksted har leveret størstedelen af inventaret i Kliplev.

I Ribe Skt. Cathrine er prædikestolen fra 1591, domkirkens er gjort 1596, ikke af en jyd, men af

Odensesnedkeren Jens Asmussen, der i disse år havde vundet sig et godt navn for sine kirkemøbler; iøvrigt præges amtets østre del af de driftige Horsensnedkere. Ringkøbing amts højrenæssance skylder derimod i høj grad Mikkel van Groningen sit præg; værkstedsarbejder finder vi bl.a. i Gimsing og Sevel. Men også andre snedkere leverer gode renæssancearbejder i amtet, f.eks. altertavlen 1586 i Ulborg, hvor den jævngamle prædikestol endnu er spændt som lektorstol tværs over skibet foran korbuen. Yngre, gode tavler er bl.a. Rindum 1590 og Ramme 1620. I Ribe Skt. Cathrine kirke står en smuk og statelig senrenæssance altertavle, skåret 1650; den er særlig interessant, fordi dens type er blevet efterlignet i en mængde kirker ikke blot i Ribe og Ringkøbing amter, men i mindst fire sønderjyske kirker (Brøns, Gram, Skærbæk og Spandet) findes frænder. Da regnskaberne for Skærbæk røber, at tavlen er leveret af *Jens Olufsen* i Varde, er det sandsynligt, at vi her har fundet navnet på lede-

ren og byen, hvor det store, populære værksted havde til huse. —

Og barokken kom med sine knuder og sving, sine øreflipvolutter og viltre ornamentter, hvor sprælske småbørn leger tagfat med keruber, mens skrækindjagende masker hænger ned og springer frem alle vegne. Den arkitektoniske opbygning forsvinder gradvis, og til sidst er der blot en stor, med blændende dygtighed skåret ramme tilbage, en formløs stil som især faldt det 19. århundredes arkitekter for brystet (således ryddede arkitekt Hetsch Haderslev domkirkes kæmpemæssige, bruskbarokke altertavle ud på grund af dens »rå og smagløse« stil, og erstattede den med et — zinkkrucifiks). I Tønder, Sønderborg og Haderslev er der en rig repræsentation af bruskbarokke arbejder; men det var også Sønderjylland, der i Eckernførde havde Danmarks vel allerfineste baroksnedker, Hans Gudewerth den yngre; der er dog ikke bevaret arbejder fra hans værksted i Nordslesvig, hvorimod flere har fundet vej til Lolland.

Nord for Kongeaen er barokkunsten især repræsenteret i epitafierne, men der er dog også gode altertavler (Ikast) og prædikestole. I Ribe må nævnes det fine orgel 1634–35 i domkirken med barokt snitværk af Jens billedsnider (orglet i Hostrup var oprindeligt rygpositiv i Ribe domkirke), men skønnest blandt orgler i opbygning er dog Haderslev Vor Frues 1652. Her mindes man virkelig om, at barokkens arkitekter var mestre i plan og opbygning. Den nord for Kongeaen ret sjældne stor-akantusbarok (undtagelse dog visse østjyske egne) har fundet god grobund i Sønderjylland. I Tønder og Graasten er der rene pragtstykker i denne genre, der blev overordentlig populær i Norge, hvor hveranden prædikestol og altertavle breder sig med vældige, fligede akantusblade, store som bjørnekloplantens.

Vi vil ikke forfølge træskærerkunsten længere end til rokokoen, der er pauvert og stærkt provinsielt repræsenteret, i alt fald i de nordlige amter; i Nørlem (Ringkøbing amt) er der rokokoinventar, ligeledes i Ejsing, sikkert fra samme værksted; den sidstes altertavle 1764 giver et godt begreb om, hvorledes raffineret fransk stilkunst opfattedes af en vestjysk landsbysnedker.

Mens de kongerigske amters kirker ikke i det

store og hele — men vel i detaljen — adskiller sig fra de øvrige danske kirker, indtager flere af Sønderjyllands kirker en særstilling ved deres inventarrigdom. Næsten blottet for inventar, men dog så skønne, er kirkesalene i Christiansfeld, søstresalen (fra 1801) dejligst, et bad i empiriens hvidhed. Helt for sig er naturligvis de tre slotkapeller i Sønderborg, Graasten og Augustenborg, hver en perle for sin tidsalder. Ældst er det første, indrettet 1568–70 af dronning Dorothea, Christian 3.s gemalinde, næsten urørt af senere tiders forbedringer og beprydelse, et godt eksempel på ungerenæssancens stil, fornemst vel monumentet af sort marmor og alabast over hertug Hans den Yngre, vor kongefamilies stamfader. Som en levning fra Frederik Ahlefeldt til Søgaards pragtfulde barokslot i Graasten står kapellet nu tilbage, søjlesmykket, med rigt, ja, overdrevent pragtfuldt inventar, mens Augustenborgs interiør beherskes af rokoko og nyklassicisme.

Når kirkeklokkerne ringede for de døde i romansk tid, blev der gravet en grav på kirkegården og senere lagt en sten eller en udskåret træbul på graven, hvis graven overhovedet markeredes med andet end en lille høj; i gotisk tid begynder fornemme folk og præster at rykke ind i kirken, og i renæssancen kommer borgerne med.

Der er ikke så mange eksempler på romanske gravsten; en smuk rankesten, uden indskrift, findes i Øsby, i Tørring er der hele tre, i Ribe flere, både med kors og med indskrift, bl.a. et ejendommeligt »hvalv«, og i Ejsing en lille indskriftsten over Asser og hans hustru Ide. Foruden den p. 124 afbildede runegravsten i Føvling — den skal forestille en trapez-sten — må den smukke, men slidte Bjolderupsten (nu på Gottorp) omtales. Den har et billede af et smukt livstrækors med økseblade og indskrift med reliefruner: Ketil Urne ligger her. Hvorledes det står til med de gotiske sten, får man et indtryk af, når man hører, at der i J. B. Løfflers værk om gravsten fra middelalderen ikke er afbildet en eneste fra vore egne, og der er heller ikke mange, der kan have krav på omtale i en kort oversigt. Imidlertid har Ribe dog en sten fra 1530rne, der ikke blot fortjener omtale, men prædikatenet af Danmarks største mesterværker inden for gravstenskunsten; det er bisp Iver Munks gravsten i Ribe domkirke, et arbejde fra Claus

Syndefaldet. Fra prædikestolen i Kliplev syd for Aabenraa. Den er skåret i 1610 af den banebrydende Flensborgermester Hinrich Ringerinck, der hævdede billedsnideriet fra håndværk til kunst. I de 40 år han virkede, forsynede han adskillige sønderjyske kirker med altertavler, prædikestole og andet inventar, og hans indflydelse på senere slesvigsk træskulptur er betydelig. Nogle forskere hævder, at Ringerinck ikke selv deltog i arbejdet, men kun som entreprenør delte opgaver ud til andre snedkere. Der kan dog næppe være tvivl om, at han selv har haft værksted og gennem sine tegninger og sit personlige arbejde har præget sine medarbejdere. (Fot. 1950 L. Larsen).

Bergs værksted i Odense, og sikkert tildels egenhændigt, med et herligt billede af den digre bisp.

I renæssancetiden mærkes »Aarhusværkstedets« altdominerende indflydelse både i Ringkøbing og Ribe amter; i Sønderjylland er der ikke mange adelssten bevaret bortset fra Ahlefeldternes i Kliplev (af stenhuggerne AS og HB) måske Flensborgere; den ubetinget mest interessante er nederländeren Jacop van der Borchs livfulde gravsten (afbildningen p. 131) over Thomas Sture i Notmark, død 1569. — Noget helt for sig

er de vestslegvigske gravsten, på hvilke Rømø kirkegård giver gode eksempler, rejste sten med relieffer af pragtfulde sejlskibe og de afdøde kommandører med hele deres familie.

Langt betydningsfuldere er dog de store frigravsmonumenter, af hvilke det vigtigste er den fremragende Antwerpenbilledhugger Cornelius Floris de Vriendts tumba over Frederik 1. i Slesvig domkirke, rejst vel en snes år efter kongens død 1533, vigtigst fordi den nederlandske renæssance hermed fik fast fodfæste i Danmark (også

hertug Hans den Yngres monument i Sønderborg slotskapel skyldes en nederlænder, Robert Coppens, der havde nedsat sig i Lybæk). Fra Florisværkstedet stammer også døbefonten i Sønderborg slotskapel og den nu netop istandsatte frigrav, som fru Abel Skeel bekostede over sig selv og sin ægtefælle Niels Lange i Hunderup ved

Ribe. Af større stenepitafier kan nævnes det over rigsadmiral Albert Skeel (død 1639) og hustru i Skeel's kapel i Ribe domkirke, i Tjæreborg 1654 over Wenzel Rothkirch, i Ringkøbing amt Ulborgmonumentet over Preben Gyldenstjerne, død 1616, et i Nysogn over Hans Krabbe og i Tim over Knud Gyldenstjerne 1656 (han døde 1636).

Brudekrone fra Høptrup kirke ved Haderslev.

Sådanne kroner var tidligere meget almindelige. De ejedes som regel af præsteembedet og udlejedes ved bryllupper. Ligesom myrtekransen måtte kronen kun bæres af uberørte brude. Nu eksisterer skikken kun enkelte steder. (Fot. 1952 Erik Moltke).

HERREGÅRDE

Af Hans Valdemar Gregersen

Det vestlige Jylland hører, sammen med Sønderjylland, til vort lands herregårdsfattigste egne. Adskillige sogne er helt uden hovedgårde, og har man omsider held til at løbe på et herresæde, er det ofte så som så med herligheden — i hvert fald hvad det ydre angår.

Nu har forholdene imidlertid artet sig på højst forskellig vis i de to landsdele. Det lader sig derfor ikke gøre at behandle de to områder over en og samme læst, dertil har deres fortid formet sig alt for forskelligartet. Vi må behandle de to landsdele hver for sig.

Hele det udstrakte vestjyske område fra Limfjorden til Kongeaaen synes aldrig at have haft herremandstække. De ofte meget magre jorder har givet alt for ringe udbytte til, at en betrygende stormandstilværelse har kunnet føres i hine egne. »Den sorte jyde«, som det udstrakte hede-land med rette er blevet kaldt, har ikke virket indbydende på de godslade herremænd.

Hovedgårdenes geografiske fordeling taler da også sit tydelige sprog. Den eneste egn inden for hele det udstrakte område, hvor herregårdene ligger nogenlunde tæt, er nemlig det lersvangre strøg nord for den gamle israndlinje mellem Bovbjerg og Viborg-søerne. Her ved Limfjordens sydligste kyst har så godt som hvert sogn sin hovedgård. Landting samt Volstrup, Kvistrup og Avsumgaard er blot nogle af navnene fra sognene syd for Venø Bugt, mens Kappel og Vadsøkærgaard med flere fortsætter rækken i Lemvigs umiddelbare opland.

I den øvrige del af Vestjylland er det først og fremmest de brede, græsrigge engdrag langs med åerne, der har afgivet basis for et herremandsvælde. Rysensten ligger således ved et udløb til Nissum Fjord, mens Storaasens munding, på gammeldansk »os« — samme ord som også indeholdes

i bynavnene Aarhus og Randers, — synes at indgå som forled i Nørre og Sønder Vosborg. Pallesbjerg, Timgaard, Voldbjerg, Lønborggaard, Lundenes, Hesselmed og hvad de nu alle hedder — om hver af dem gælder det, at de nyder godt af frugtbare engjorder. Ganske det samme er tilfældet med Nørholm ved Varde Aa og Bramming Hovedgaard ved Holsted Aa. Malt og Anst herreders muldblandede bakkeøer gør derimod denne egns gamle herresæder såsom Estrup, Hundsbæk og Skodborghus mere uafhængige af den slags hensyn.

I Sønderjylland skyldes den sparsomme forekomst af herregårde ikke i første række geografiske forhold, idet såvel østkystens muldjorder som vestkystens marskegne nok måtte friste selv kræse jorddrotter. Årsagerne til, at disse ikke har vundet synderlig indpas, skal imidlertid søges i denne landsdels særegne historiske udvikling. Hovedparten af det danske Sønderjylland har vel altid været et udpræget bondeland, men således som det nu er i landsdelen som helhed, har det ikke altid været. Tværtimod har visse egne af grænselandet haft endog talrige herregårde. Det gælder således hele den nordøstlige del af landet, hvor herremandsvældet først er hørt op i løbet af 1500-tallet på grund af et kongeønske om at skaffe sig udstrakte jagtgrunde i den skovrige egn omkring Haderslev. Efter hertug Hans den Ældres død i 1580 var denne egn ved arv kommet i kong Frederik 2.s besiddelse, og både han og hans søn, den navnkundige Christian 4., har jo gjort sig kendt som jagtglade fyrster. Ved en række omfattende mageskifter og opkøb lykkedes det dem derfor at blive adelsgodset kvit og selv at komme i besiddelse af de dengang så vildtrige skovegne.

Siden da har der egentlig kun været eet område med udpræget herremandsvælde i Nordslesvig,

når der ses bort fra de isolerede godser Gram og Schackenborg samt Trøjborg, og det er landet mellem Aabenraa og Flensborg Fjorde. Her herskede indtil deres store fallit i 1725 Ahlefeldt'erne over Søgaard og Graasten med omkringliggende ladegårde, hvor de end ikke undså sig for at kue deres bønder med livegenskabets trældomsmærke.

Det tilstødende Sundeved og Als er også en gammel herregårdsegn, selv om det her var den lokale fyrste, især hertug Hans den Yngre af Sønderborg, der viede sit liv til godssamling. Slotte og herregårde på denne egn skriver sig derfor i første række fra fyrsternes virke ud fra Sønder-

borg, Augustenborg eller Nordborg. Som helhed er Nordslesvig dog vort lands mest udprægede bondeland, et forhold, der har været af overmåde stor betydning, da bondestanden for nu godt hundrede år siden blev sig sin nationale arv bevidst. Også i sammenligning med Sydslesvig, den sydlige del af Sønderjylland fra den nuværende landegrænse og ned til Ejderstrømmen, har det danske Nordslesvig her gået sine egne veje. Især Sydslesvigs sydligste og sydøstligste egne har nemlig altid været et udpræget godsejerland – et forhold, som i nogen grad har virket hæmmende på den danske nationalitets udvikling og trivsel.

VOLDSTEDER

Fører vi talen hen på de gamle voldsteder, resterne af tidligere tiders hovedgårdsbyggeri, når vi frem til et resultat, der ganske svarer til, hvad der forhen blev påpeget. Heller ikke i middelalderen synes vestenvinden at have øvet nogen gunstig tiltrækning på adelen, idet begge de vestjyske amter kun kender få voldsteder af gammel type. I Sønderjylland er forholdet derimod lige det omvendte, altså ganske i overensstemmelse med de historiske forhold.

Mange af vore voldsteder udmærker sig ved en

egen romantisk stemning, især da de allerældste, som ofte er ganske anonyme og således står som tavse minder om det liv, der engang har været knyttet til stedet. Denne særegne stemning understreges ofte kraftigt ved, at en del af disse voldsteder nutildags ligger langt fra alfarvej, i skov eller på mark, ofte endda i side engdrag.

Af den allerældste type af voldsteder findes der i Vestjylland kun yderst få, og deres oprindelse fortaber sig som oftest i mørke. Ingen arkivalier er i stand til at bringe os nærmere oplysninger om

Svenstrup voldsted ved Sal ligner mest af alt en forvokset kæmpehøj. På dets kun 10 m brede top har der ligget en lille middelalderborg, måske af træ. Terrænet omkring voldstedet var tidligere meget sumpet. (Ældre fot. i Nationalmuseet).

Tøringhus voldsted ved Haderslev.

Det mægtige fæstningsanlæg er anlagt i højmiddelalderen med glimrende udnyttelse af en naturlig bakkekam. I forgrunden Tøring mølle. (Efter litografi fra 1820'erne af Wm. Heuer).

det liv, der nu forlængst er slukt, så hine voldsteders anonymitet er urokket, i hvert fald indtil arkæologerne med spaden i hånd måske får held til at løse en del af spørgsmålene.

Fuldstændig anonymitet knytter der sig således til den cirkelrunde »Røverstue« i Gudum sogn nordvest for Struer, ligesom også det nærliggende og meget større anlæg med det særprægede navn Trælborg fortaber sig i fortidens mørke. Røverstuen har været omgivet af en grav hele vejen rundt; Trælborg derimod kun af en grav imod syd, mens de tre andre sider består af lavere land. De ældste anlæg synes nemlig kun undtagelsesvis at have været beskyttet af vandfyldte grave. Som regel har man blot nøjedes med at anlægge borgen på en banke eller et andet fremspring i terrænet, mens det kun har været gravens opgave at stille forsvareren højere end angriberen.

Trælborg er forøvrigt interessant som stednavn, idet navnet synes at tyde på en folkelig forestilling om, at trælle engang har været anvendt til disse anselige jordarbejder. Navnkundigst er jo vikingelejren ved Slagelse blevet. Inden for

vort område forekommer der bl.a. også et Trælborg i Verst sogn i Ribe amt, hvor der sikkert er tale om et rundt anlæg af gammel type, samt i Vedsted sogn i Sønderjylland, hvor anlæggets kvadratiske form dog tyder på, at det er af en noget yngre dato.

Ellers ejer Vestjylland vist kun endnu eet voldanlæg af virkelig gammel type, nemlig Svenstrup i Sal sogn, hvor det lidt syd for sognekirken hæver sig ret stejlt op fra det omgivende lave terræn, der tidligere måske har stået under vand. Selve anlægget hører med en diameter på kun 10 meter til de allermindste, vi kender.

Endnu et vestjysk voldsted fortjener at blive nævnt, nemlig Skodborghus ved Kongeaen på grænsen til Sønderjylland. Gang på gang har denne borg udgjort vort sidste værn mod angreb sydfra, idet invasionshærene gerne fulgte den navnkundige Hærvej. Skodborghus' strategiske placering på det sted, hvor denne gamle landevej krydsede åen og optog færdsejen fra Ribe og Kolding i sig, har skabt dets særlige historie.

Sønderjylland kender i modsætning til Ribe og

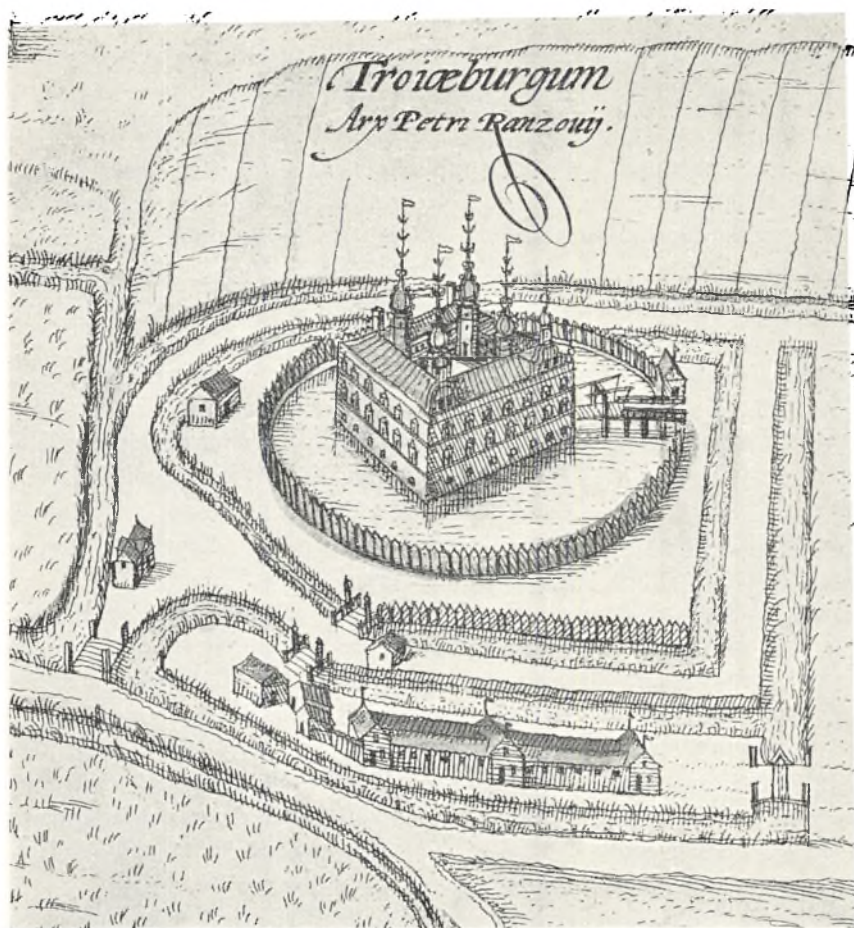
Ringkøbing amter adskillige gamle voldsteder, hvilket svarer udmærket sammen med, hvad ovenfor er blevet fremhævet med hensyn til nutidens relative fattigdom på herregårde.

Især er Haderslev-egnen, samt Als og Sundevad rige på voldsteder, både små og store. I Haderslev østeramt ligger de endog så tæt, at så godt som hvert eneste sogn kender eet, ja undertiden to voldsteder. Mange af dem består foruden af et lille som oftest cirkelrundt eller elliptisk voldanlæg af en større og lavere »forborg«, der åbenbart har afgivet plads til hovedborgens avlsbygninger. Det er således tilfældet med voldstederne i Aller, Halk og Vilstrup sogne, samt Stangborg eller Lavesvold i Frørup sogn og det anselige Ejsbøl voldsted uden for Haderslev. Adskillige voldsteder har imidlertid i en sådan grad været ofre for tidens tand, at det ikke sjældent er vanskeligt at få øje på dem i terrænet. Ligesom i Vestjylland er også en del af de sønderjyske vold-

steder uden påviselig historie, men om andre er man derimod særdeles velunderrettet.

Tovskov i Oksenvad sogn har således været et af egnens ældste borganlæg. Det hedder om det på Valdemar Atterdags tid, at det skal være »rigets åbne slot i nød og lyst og først skal nedbrydes, når Danmarks konge siger til«. På Frederik 2.s tid er dette blevet tilfældet, og nutildags minder kun en ca. 25 m lang oval og en 5–6 m høj banke, omgivet af grav og ringvold, om fortidens herlighed.

Af noget yngre dato er alle de mange firesidede voldanlæg. De fleste af dem hidrører vel fra flytninger af en hovedgård. Landting, Nørre og Sønder Vosborg, Voldbjerg, Timgaard, Lundenæs, Vamdrupgaard og Kærgaard har hver sit voldsted i større eller mindre afstand fra den nuværende herregård. I adskillige tilfælde er flytningen sket så sent, at den lader sig tidsbestemme, f.eks. Timgaard; andre borgpladser er derimod

*Trojborg slot ved Tønder o. 1587. Prospektet er tegnet ganske kort tid efter, at Peter Rantzau havde fået sit nye slot under tag. Herresædet havde han arvet efter sin broder, den kendte feltherre Daniel Rantzau. (Efter Braunius: *Theatrum Urbium*).*

Ruinerne af det gamle Trøjborg. I 1854 gik man i gang med at nedrive Peter Rantzaus borg. Arbejdet blev aldrig ført igennem, og Trøjborg ligger nu hen som stor ruin, der, omend malerisk, kun er en svag afglans af det gamle herresædes pragt. (Fot. Holt og Madsen).

rømmet på et meget tidligt tidspunkt, måske hører nogle af dem endda til de borge, som blev nedrevet på dronning Margretes befaling, »efterdi der var sket umåde liden ret af de fæste, som bygte ere«.

Om dem alle gælder det, at voldanlægget er kvadratisk eller rektangulært, ofte endda af anselig størrelse, idet man træffer nogle, der måler omkring et halvt hundrede meter til hver side, ellers er en 25–30 m gerne den sædvanlige størrelse. Navnlig Lundenæs voldsted i engdraget langs med Skern Aa virker imponerende midt i det lave terræn; dets højde er 4 m. Et voldsted helt i en klasse for sig selv er jo ellers den store Riberhus slotsbanke, hvis særegne stemning på baggrund af den nærliggende historiske by vil

være kendt af enhver, der blot een gang har gæstet stedet.

Det mest imponerende voldsted i de sønderjyske landsdele er så ganske ubetinget Tørninghus, hvis hele anlæg er 250 m langt og 150 m bredt. Det ligger på en banke, der er afskåret ved tre buede grave, således at selve hovedborgen har ligget inderst og højest, mens de to forborge har ligget på hver sin terrasse under borgen. Forskellige fund synes at vidne om, at det har været endog usædvanligt pragtfulde bygninger, der har prydet den gamle borgbanke. Tørninghus har jo også i sin tid været hovedslottet for Tørninglen.

Også det nærliggende Ejsbøl voldsted udmærker sig ved sin anselige størrelse. Det ligger ud imod Ejsbøl Sø på en naturlig banke, som på beg-

ge sider er afskåret ved grave, hvorved der er dannet en uregelmæssig forborg, fra hvis østside en noget mindre hovedbanke er adskilt ved en ringgrav. Ved gravninger har man her fundet murværk af såvel kampesten som munketegl, ligesom man også har afdækket den oprindelige brolægning. Liggende midt i en af vort lands skønneste egne ud til den stille sø betager stedet ved sin fortryllende stemning.

Helt anderledes stemmes sindet derimod, når man begiver sig ud til Roost og Rugbjerggaards

enge i Arrild sogn med de to voldsteder Søndervold og Nørrevold eller Ørnsholm. Bedst bevaret af de to er det sidstnævnte voldsted, der med en diameter på henvend 40 m endnu den dag i dag virker storladent midt ude i de side engdrag. Til stedet knytter der sig forskellige sagn. Herremændene fra de to borge skal således på een og samme dag have gjort hærtog imod hinandens hjemsted, idet tåge havde hindret dem i i tide at blive hinanden var. For øvrigt er det rimeligvis her, at den senere så berømte Skram-slægt har haft til huse.

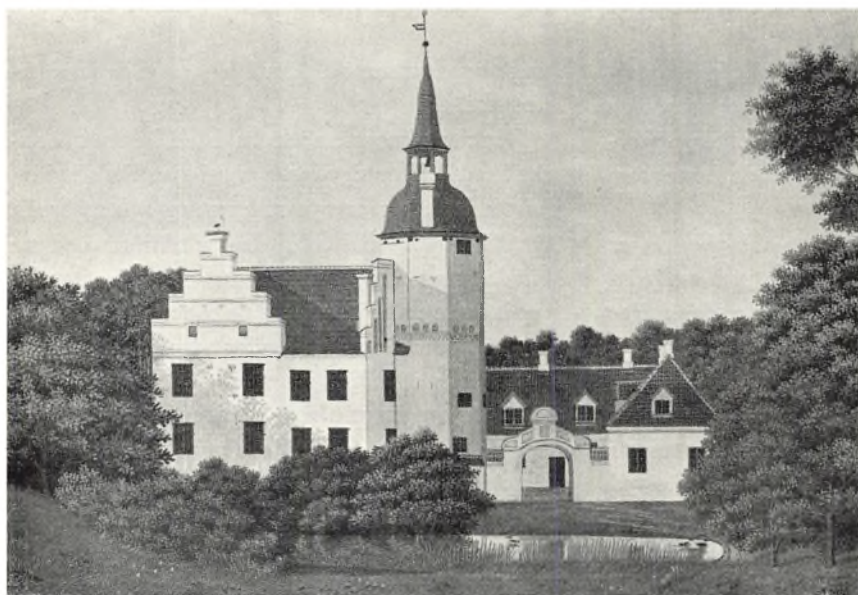
HERREGÅRDSBYGNINGER

Som alt anført, kan hverken Vest- eller Sønderjylland regnes til de udprægede herregårdsegne. Det kan derfor også kun være begrænset, hvad der findes af arkitektoniske mindesmærker i disse landsdele, og særligt fremragende bygningsværker fra herregårdenes klassiske tidsalder i slutningen af det 16. århundrede forekommer da heller ikke. Hvad der har været af den slags, er forlængst gået til grunde.

Man kan derfor nu vandre milevidt igennem Vestjylland, før man finder et rigtigt herresæde. Der findes nok en række små hovedgårde, men i udseende minder de ofte mere om et større bondehjem. Hvad en gammel præst engang fandt

anledning til at skrive om Vadsøkærgaard ved Lemvig, kunne med samme ret siges om adskillige andre: »Her er hverken nogen smuk bygning, ej heller spor af, at der nogensinde har været sådan bygning, som kunne være et adeligt sæde anstændeligt«.

Ganske vist er det nuomstunder værre end tidligere. Vor første topograf, Arent Berntsen, priser ovenikøbet i sit værk »Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed« fra 1656 de »mange fornemme herregårde, blandt hvilke en del formedelst herlig bygning og stor tilliggende ejendom og herlighed for fyrstelige huse er at anse og agte, nemlig Vosborg, Volstrup, Stubbergaard, Kvi-

Rydhave ved Struer er en af de få vestjyske herregårde, der kan fremvise tårn og spir. Det meste af gården er allerede opført i 1500-tallet. Dog stammer lanternespiret fra det 17. årh., og den smukke portal mellem tårn og vestfløj er barok. Voldgraven, der ses i forgrunden, er tildels bevaret endnu. (Gouache fra 1845 af R. H. Kruse).

Sønderskov, der ligger sydvest for Vejen, er bygget af Thomas Juel i 1620. Gården har endnu sine voldgrave i behold, og ser man bort fra to diagonalt stillede hjørnetårne, der hørte til anlæget, men nu er forsvundet, er også selve den gamle bygning bevaret intakt. (Fot. Harry Petersen.).

strup, Voldbjerg, Pallesbjerg, Tvis kloster, Estvadgaard, Landting, Vadskærsgaard og andre« – men måske skyldes dette udsagn en art erindringsoptimisme, da han netop i sin ungdom havde begyndt sin karriere her.

Et stolt bygningsværk fra renæssancens gyldne herremandsdage har utvivlsomt Timgaard været, men udover det store firkantede voldsted, er der ikke mere noget, der minder om fortidens engang så fornemme herresæde. Timgaard er som så mange af de vestjyske borge blevet et offer for det i slutningen af det 18. århundrede så udbredte gårdslagteri. Når hovedparten af et herresædes jordtilliggende først var solgt fra, lod en betryggende stormandstilværelse sig ikke mere føre. Netop dette problem er jo igen i vor tid så aktuelt som nogensinde på grund af de rådende niveleringstendenser.

Også det gamle Riberhus har engang hørt til egnens anselige bygninger. Efter den eneste billedlige fremstilling, vi har af det i Braunius' »Theatrum urbium« fra 1588, synes det i sin sidste skikkelse at have været et bygværk med renæssancepræg. Men allerede på Christian 4.s tid var det så forfaldent, at selv denne byggelystne konge ikke vidste noget at stille op med det. Også Land-

ting, hvis navn måske hidrører fra dets pryd: en lang tinde, samt Estvadgaard, Holmgaard og Voldbjerg har haft en lignende skæbne.

Sønderskov i nærheden af Kongeaaen går med sine hvide trappegavle tilbage til begyndelsen af 1600-tallet. For øvrigt har hele dette anlæg sin forudsætning i ældre tiders fæstningsbyggeri, idet der oprindeligt var placeret to hjørnetårne diagonalt overfor hinanden, hvilket vel skyldtes et ønske om at kunne tage alle hovedhusets fire sider under flankelid. Sønderskov minder derfor nok så meget om et gotisk bygværk fra senmiddelalderen.

Ribe Kærgaard, der nu gør tjeneste som ungdomsskole, har et lignende tidspræg som Sønderskov, men kun de imponerende kælderhvelvinger indeholder virkelige rester af ældre arkitektur.

Blandt alle de mange mindre herresæder syd for den vestlige del af Limfjorden er Rydhaven den eneste, der pranger med tårn og spir. Den maleriske bygnings særpræg fremhæves af de smukke omgivelser, der virker som en lille oase midt i den noget ensformige egn, men da jorden er solgt fra, vil den tid måske også komme, hvor Rydhaves saga er slut.

Nørre Vosborg går sikkert i sine ældste dele til-

Kærgaard ved Ribe før restaureringen.

Bygningen, fra 1695, blev i tidens løb stærkt reduceret og måtte endda en tidlang tjene som fattiggård. At den trods al fornedrelse ikke var nogen ringe bygning, viser dette billede.

(Fot. 1937 Hugo Matthiessen).

bage til bispesønnen Preben Gyldenstjernes bygning fra omkring år 1600. Stor interesse knytter der sig ligeledes til de ældste dele af Bregninggaard, idet østfløjens øvre stovværk her er prydet med et dekorativt blindgalleri af terrakottaplader, som vistnok går tilbage til Statius van Dürens værksted i Lübeck. Den hvide vægflade opdeles dertil særdeles pynteligt af korintiske pilastre fra højrenæssancen, så selv i sin fornedrelse bærer denne gård præg af gammel fornemhed. Voldgravens blanke vandspejl gør sit til at øge dette indtryk af gårdens gamle bygningspragt.

Men hvad der ellers måtte være tilbage i Vestjylland af herregårdsbyggeri fra hine tider har i en sådan grad været udsat for ombygninger, at kun kendere er i stand til at påvise murværk, der går så langt tilbage. Det er således tilfældet med Rysensten, Herningsholm og Krogsgaard, hvis portlænge skriver sig fra året 1644.

En lille perle – i al sin fordringsløshed – fra barokkens tid er Avsumgaard, der med sine to udsvingende sidefløje giver et beskedent udtryk for tidens sans for fast komposition. De omgivende grave, der nærmest har karakter af kanaler, og som vel også har haft betydning for grundens afvanding, er med til at øge denne virkning. En have i fransk stil blev ganske i pagt med tidens regler for godt byggeri placeret i umiddelbar forlængelse af hovedgården og forbundet med denne ved en bro. Den trefløjede ladegård føjer sig med en fælles akse smukt ind i helheden, der tilsammen udgør et arkitekturanlæg, som i det væsentligste har holdt sig til vore dage.

Haveanlæg i den strenge franske stil kendes også fra Estrup, hvis bygning fra 1720'erne er en ubehjælpelig efterligning af renæssancen, et eksempel på en borgerlig opkomlings trang til at genskabe rammerne om de gylndne herremandsdage.

I pagt med deres egen tid er derimod en række hovedgårde i klassicistisk stil, hvoraf en del endog skal være opført af samme bygmester, således Bramming Hovedgaard, Endrupholm, Gellerupholm og Lunderup. Det mest fuldendte eksempel på, hvad denne tid formåede inden for arkitekturen, er dog ubestrideligt det nydelige Nørholm ved Varde Aa. Hovedbygningen er i eet stokværk over en høj kælder og med mansardtag. Over hoveddøren, der indrammes af en risalit, som krones af en gavltrekan – altså nøje efter tidens antikke mønster – afspejler en indskrift over døren den rådende åndsretning, rationalismen: »Tag immer noget for til eftermandens nytte, og lev som den, der skal i morgens herfra flytte«.

De sidste to århundreders herregårdsbyggeri er for de to vestjyske amters vedkommende gennemgående uden større interesse. En hel del af de gamle herresæder er nu – som alt fremhævet – ret uanselige. Kun nogle få som Kvistrup og Strandbjerggaard, samt Pallesbjerg og Nørre Holmegaard udmærker sig ved nogen anseelse, idet en del af dem er opført i den såkaldte palæstil, der altid er i stand til at forlene en bygning med en vis udvortes glans.

Til trods for at Nordslesvig alt i alt kun har få herresæder at opvise, er denne landsdel dog langt rigere, hvad angår de arkitektoniske mindesmærker. Her er virkelig fortrinlige eksemplarer af de forskellige tiders opfattelse af godt byggeri at se.

Helt tilbage til middelalderen går dog kun ganske enkelte bygninger. Ud over en sidefløj på Gram slot bliver det nærmest kun de to kongeborge i Sønderborg og Aabenraa, der i denne forbindelse bør fremhæves. Langt det betydeligste er jo det fra Christian 2.s historie så velkendte Sønderborg slot, hvis beliggenhed ud til havet slående minder om Kronborgs. Vi kender ikke slottets tilblivelsesår. Det nævnes først udtrykkeligt i et brev fra 1256, men da man allerede et hundrede år forinden finder navnet på det gamle Nordborg (egentlig Nørborg), er det jo kun naturligt, at der samtidigt har eksisteret en borg på det sydlige Als. Der er i hvert fald ingen tvivl om, at slottet i senmiddelalderen har haft ry for at være uindtageligt, og da der tilmed i årene efter 1500 er foretaget omfattende byggearbejder på det, forstår man så udmærket, at det netop var hertil, at man lod Christian 2. føre som fange.

Slottet havde dengang et udpræget middelal-

Kærgaard efter restaureringen. Efter at staten i 1940 havde overtaget gården, blev midtfløjens andet stokværk, der var nedbrudt under landbrugskrisen i 1820'erne, genopført, og hele den stærkt forfaldne bygning restaureredes. Det gamle Kærgaard er genopstået. Men den hygge, der var over den stråtækte bygning, er rigtignok gået tabt. (Fot. Harry Petersen).

Schackenborg ved Møgeltonder fik sit nuværende udseende i midten af 18. århundrede. Men selve gården er ældre end som så, opført i 1660erne af Hans Schack på det middelalderlige Møgeltonderhus' tomt. (Fot. Holt og Madsen).

derligt udseende, idet det var et stort uregelmæssigt, firfløjet anlæg af tykt murværk med vægtergange og skydeskår. Til støtte for forsvaret var der eet firkantet og tre runde hjørnetårne og uden om borgen et stærkt forværk, der rejste sig bag ved de vandfyldte grave. Imidlertid er hele dette anlæg i tidens løb blevet stærkt ribbet. Tårnene er således blevet nedrevet med undtagelse af en enkelt rest. Af Christian 2.s fangetårn, hvor han tilbragte de lange år fra 1532–49 – ofte dog i relativ frihed – kendes kun fundamenterne. Til gengæld er der opført tre trappetårne inde i borggården, ligesom slottet navnlig i løbet af det 18. århundrede har undergået en del andre ombygninger, således at anlægget nutildags er delvist præget af barokken.

En såre omskiftelig tilværelse er blevet Brundlund slot i Aabenraa til del. Det er nu kun meget lidt, der er tilbage af dronning Margretes middelalderlige byggeri, hvorimod det i sin storhedstid

navnlig har været præget af renæssancen. Ved ombygninger omkring år 1800 er slottet imidlertid blevet iklædt en klassicistisk dragt, der dog atter har undergået en hel del forfuskninger. Kun havesiden tager sig virkelig pyntelig ud i sin klassiske renhed, men der er ingen tvivl om, at en nænsom restaurering med forståelse for de skiftende tiders særpræg her ville kunne gøre underværker. Nok så interessant er resterne af et gammelt, stærkt brotårn, der utvivlsomt går tilbage til middelalderen, men som gennem lange tider har ført en stille tilværelse som vandmølle.

Fra renæssancens stolte adelsdage har Nord-slesvig haft adskillige bygværker, der har kunnet tåle at sammenlignes med alle andre her i landet fra samme tid. En del af dem skyldes de mægtige Rantzauers trang til også i det ydre at give udtryk for, hvad de formåede. Et fremtrædende bygværk har da været den nu så imponerende ruin Trøjborg, hvis opførelse i følge en bevaret

Den store spisesal på Schackenborg, der optager hele midtfløjens bredde, er indrettet omkring 1760 af greve Hans Schack, gårdens tredje besidder af dette navn. (Fot. Holt og Madsen).

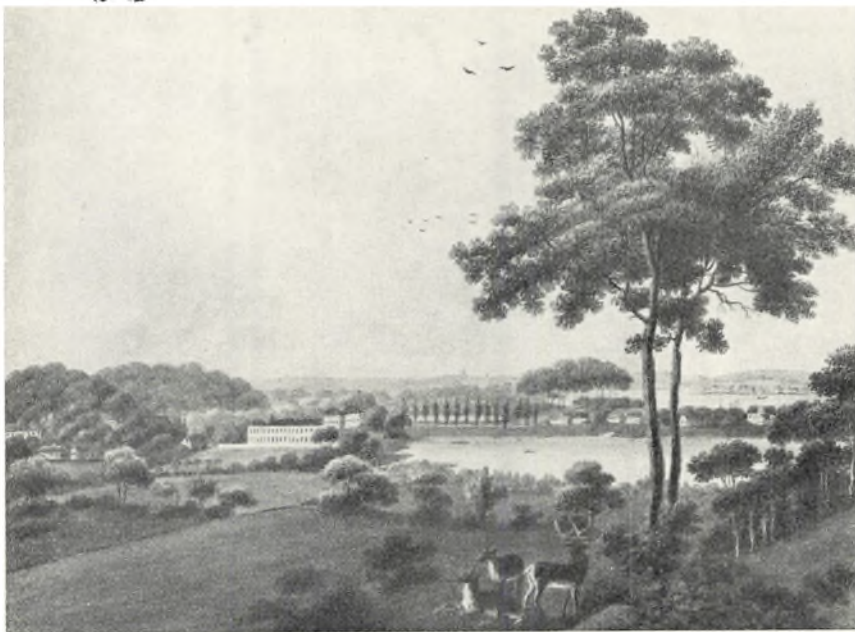
indskrifttavle skriver sig fra året 1580. Bygherren var Peter Rantzau, og hans renæssanceslot, der afløste en gammel middelalderborg, skyldtes vist nok den nederlandske arkitekt Hercules van Opbergen. Det har været firfløjet og opført af røde mursten med indlagte sandstensbånd og -dekorationer, mens soklen bestod af tilhugne granitkvadre. Inde i den regelmæssige slotsgårds fire vinkler var der opført kobbertækte trappetårne, hvorfra man har haft vid udsigt ud over det vestslesvigske sletteland. Sandelig, et mere imponerende mindesmærke over hertugdømmernes mægtigste adelslægt lod sig ikke tænke. For en hundrede år siden var forfaldet imidlertid indtrådt, og Trøjborgs nye ejermand så sig da nødsaget til at lade det nedbryde i 1854. Som god, folkelig grundtvigianer skal han have frygtet for, at hans børn skulle få herregårdsnykker!

Også Søgaard har vel en tid været en trefløjet renæssancegård, men sporene af denne bygning

er dog forlængst fjernede, ligesom også kun svage spor af det middelalderlige Søgaard lader sig påvise. Det nuværende Søgaards hovedbygning går tilbage til første halvdel af det 18. århundrede. Selv om det er uden arkitektonisk betydning, vil det altid på grund af dets henrivende beliggenhed blive mindet med glæde af de mange ud over det ganske land, der kender det.

Både Haderslev og Tønder har haft slotte, der hører dette tidsrum til. Det pragtfulde, tårnprydede Hansborg eller Haderslevhus fremhæves inden for den hjemlige byggekunst som et af vore allerførste renæssanceslotte. Under en brand i 1644 tilintetgjordes det imidlertid ganske, og af det gamle Tønderhus er nu kun det nederste stokværk af porttårnet bevaret.

Foruden Hansborg har hertug Hans den Ældre også opført det lille jagtslot Grøngaard i nærheden af den nuværende grænse. Til begge arbejder har han for øvrigt benyttet den foran nævnte byg-

Udsigt mod Graasten slot i 1804. Det usædvanlig skønt beliggende slot blev opført kort efter 1700 af statholder Frederik Ahlefeldt, men hærgedes i 1754 af en voldsom brand, hvorefter det kun delvis genopførtes. (Efter stik af S. L. Lange).

mester Hercules van Opbergen. Grøngaard har været et rektangulært anlæg med tårne i hvert hjørne. På den ene langside har indgangsportalen været, som bortset fra fundamenterne nu er det eneste, der er bevaret af det gamle jagtslot, idet pillerne findes på et par gårde i nærheden, mens overliggeren er havnet på Nationalmuseet. Det nærliggende Solvig har i renæssancens dage været et stateligt dobbelthus, omgivet af grave, men også det er forlængst en saga blott.

En mere stilfærdig renæssancebygning, der gennem årene er blevet en del vanrøgtet, er det såkaldte slot på den gamle klostergrund i Løgumkloster. Det blev i 1614 opført af den gottorpske hertug som amtmandsbolig, idet Løgum kloster-gods ved reformationen var blevet sækulariseret og nu udgjorde et særligt amt. Den langstrakte bygning i to stokværk, opført i røde mursten og med rødt tag, hører i virkeligheden til de værdifuldeste i Sønderjylland. Udsmykningen er opnået ved ganske enkle virkemidler, såsom de pynkelige trekantsgavle med murstensindramning over vinduerne, hvorimod sandstensportalen tager sig mere monumentalt ud. Over denne fandtes hertugens våbenskjold, som i 1720 efter inkorporationen af det gottorpske Slesvig blev ombyttet med kongens.

Ligesom Trøjborg har repræsenteret renæssan-

cens byggeideal, gav det nærliggende Schackenberg ved Møgeltønder i sin oprindelige skikkelse et fulgyldigt udtryk for barokstilen. Ganske vist er Schackenberg som helhed ret beskedent, da barokkens glanstid, årene på begge sider af 1700, var en fattig tid. Landet havde jo måttet gennemgå alle de mange svære krige i 1600-tallet. Det faldt derfor de byggelystne stormænd svært at opføre standsmæssige ejendomme, thi selve stilarten krævede de helt store dimensioner. Rigsfeltherren Hans Schack måtte da også — skønt en af tidens største jorddrotter — økonomisere med sine byggeforetagender, så meget det lod sig gøre.

Af hans to slotte, Gram og Schackenberg, er det sidstnævnte med sine nederlandske spidsgavle og smukke udbygninger så langt det stateligste, mens Gram slot virker noget mere nøgternt, idet mindst een af de ældre bygninger her er blevet bibeholdt, hvorimod midterfløjen går tilbage til rigsfeltherrens tid. Til gengæld er Grams beliggenhed noget af en åbenbaring. Hvor meget af den nuværende have og park, der går tilbage til Hans Schacks dage er uvist, men fra 1702 har man i hvert fald en skildring af den. Den var da med stor kunst anlagt i terrasser med vandfald i flere afsæt og springvand eller fontæner. For enden af midteralleen var der bygget en salon med grotte »på italiensk vis« med brogede vinduer.

Indvendigt var den prydet med deviser og emblemer, og på loftet var der malet et øje som symbol på forsynet. Med den nærliggende lund, den nuværende lystskov, forbandtes haven ved en allé – »promenaden«, som den kaldtes. På slotssøen var der lystsejlad i en robåd, der var så stor, at et spisebord til tyve personer kunne finde plads. Der er således ikke tvivl om, at også haveanlægget ved Gram har været et typisk barokanlæg.

Schackenburg, der blev færdigt i 1664, kom til at bestå af en hovedfløj med to lidt lavere sidefløje, alle i to stokværk og i røde mursten. Anlægget er, som det sømmer sig for et barokslot, ganske symmetrisk, idet det har fælles akse med lagedårdsbygningerne, af hvilke det monumentale porthus bør fremhæves. Udenom har der oprindeligt været volde og bastioner, bestykkede med kanoner, som til dels stadig er i behold. Først i midten af det 18. århundrede fik Schackenburg sit nuværende udseende, idet de høje gavle, der nu kun er bibeholdt på sidefløjene, blev afvalmede i midterfløjen, ligesom vinduer og døre blev indfattede i stuk og murene hvidtede. Resultatet er da blevet en bygning med palæpræg.

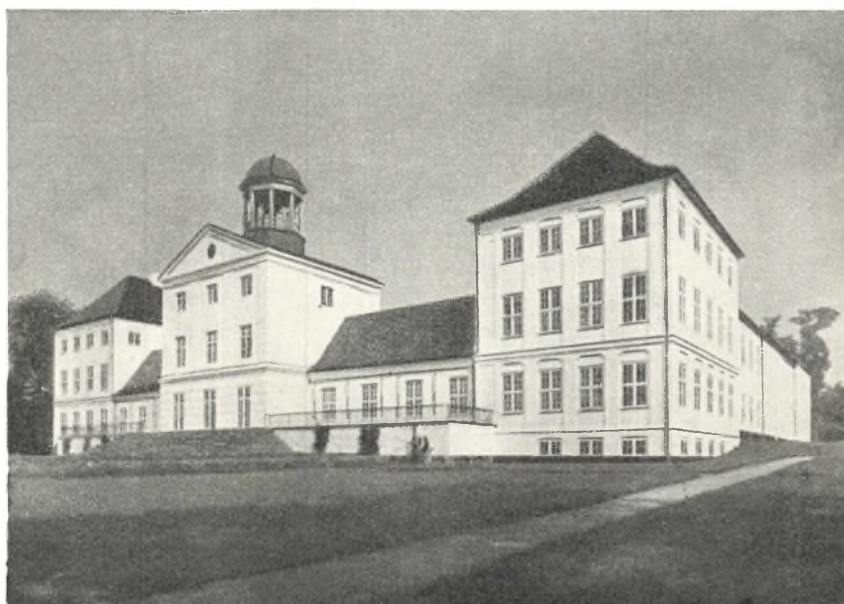
Blandt fyrsteslottene nåede Nordborg fra 1680-erne aldrig ud over meget beskedne dimensioner; den nuværende efterskole skyldes derimod ombygning i årene før første verdenskrig. Langt det skønneste arkitekturværk fra det 18. århundrede

i det danske Sønderjylland blev imidlertid Ahlefeldt'ernes Graasten, som var et fuldstændigt nyanlæg. Det har en udsøgt beliggenhed umiddelbart op til skov og sø, og betegnende nok for overklassens syn på hverdagens arbejde placeredes lagedgården i en så tilbørlig afstand, at intet behøvede at minde de højbårne om dagliglivets slid og møje.

Graasten bestod oprindeligt af en trefløjet hovedbygning i tre stokværk, opført af røde mursten og med etagespir over midterfløjen. De to høje sidefløje fortsattes i bygninger, der var et stokværk lavere og som afsluttedes af et par firkantede pavilloner, der atter indbyrdes var forbundne af en gallerifløj. En voldsom brand i 1757 ødelagde imidlertid en stor del af slottet, således at kun det prægtige kapel, hvis forbillede skal søges i belgiske jesuitterkirker, blev levnet tillige med en del af sidefløjene. Genopførelsen blev mere beskedent, idet den imponerende midterfløj helt forsvandt. I stedet skabtes mellem de to sidefløje en lav forbindelsesgang, i hvis midte der senere er opført en pavillon med spir. Det idyllisk beliggende hvide slot er nu kendt ud over det ganske land som sommerbolig for kongeparret.

Inden barokken ebbede ud, fik landet mellem Aabenraa og Flensborg Fjord endnu et arkitekturminde af betydning. Det er det lille Skovbølgaard, som er opført i 1765 i eet stokværk over

Graasten slot i dag. I 1935 restaureredes bygningen for at kunne tjene som sommerbolig for det daværende kronprinspar. Midtbygningen med det karakteristiske lanterne-spir er opført i 1842 af hertug Christian August. (Fot. Holt og Madsen).

Gram slot, der endnu ligger fornemt tilbagetrukket på sit voldsted, omgivet af brede grave, er bygget i tre tempi. Ældst er den senmiddelalderlige østfløj. Sydfløjen, der på dette billede kun anes, er fra ca. 1670, medens den dominerende vestfløj stammer fra slutningen af 1700-tallet. (Efter stik fra 1854 af F. Richardt).

en høj kælder med en trefags kvist over indgangsdøren i midten. Også det lille reventlowske palæ Sandbjerg ved Allsund bør i denne forbindelse fremhæves.

Det største helstøbte arkitekturanlæg i hele Sønderjylland er det tidligere hertugslot Augustenborg. Det er opført i 1770erne, da klassicismen begyndte at afløse barokken, og det viser sig da også at være et typisk overgangsfænomen. Som anlæg betraget må det efter størrelse og komposition omkring en fast akse henregnes til barokken. Hovedbygningen er tre stokværk høj og beherskes ganske af midterpartiet, der foroven afsluttes af en stor trekantgavl med bygherrens navneskjold som eneste pryde. Vinkelret ud fra midterfløjen fortsætter hovedbygningen i korte sidefløje af samme højde, og disse fortsættes igen af noget lavere bygninger. Nøjagtigt i selve midtaksen ligger en lille portbygning med trekantgavl og tagrytter over indkørselen. Navnlig denne lille bygning afslører, hvad der gælder anlægget som helhed, nemlig en række enkeltheder, som tyde-

ligt indvarsler den følgende tids byggeskik, klassicismen. Også slotskapellet i den nordre sidefløj åbenbarer det stærke præg af klassicismen, selv om man ligeledes her får en fornemmelse af overgangstiden, idet en hel del navnlig af interiøret må henregnes til rokokostilen. Ren klassisk er derimod det lille palæ ved slotsparkens østlige ende med indgangsportalen båret af joniske søjler.

Med det store slotsbyggeri i Augustenborg afsluttes i virkeligheden rækken af betydelige sønderjyske arkitekturminder, skabt af fyrstelige og adelige jordrotter. Det sidste halvandet århundrede har ikke mere tilladt enkeltmænd at påtage sig den slags bekostelige storværker. Dermed være naturligvis ikke sagt, at vor tid ikke har formået at skabe byggeri i stort format, der også ud i fremtiden vil kunne stå som vidnesbyrd om teknisk kunnen og kunstnerisk evne, men hvad der findes af den slags, er rejst ikke til fornøjelse for en snæver kreds, men som statsforetagender til gavn for hele samfundet.

HERREGÅRDSSLÆGTERNE

Selv om det altid har været begrænset, hvad de to vestjyske amter har kendt af hovedgårde, har disses ejermænd dog ikke des mindre ofte formået at skabe sig en betydningsfuld position inden for

deres stand. Flere af den gamle danske adels mest markante skikkelser skal netop søges på disse kanter, hvor den stride vestenvind i forening med landsdelens som helhed noget karrige natur har

skabt en mennesketype, hvis egenart har gjort den skikket til at indtage ledende hverv i samfundet. Nu er det selvsagt meget begrænset, hvad der i en fremstilling som den foreliggende kan bringes om det liv, der gennem generationer har været ført på de forskellige herresæder. Men ved at fremdrage en række brudstykker af de betydeligste personligheders liv er det vort håb, at der lidt efter lidt må fremstå et nogenlunde klart mosaikbillede.

Allerede fra middelalderen kendes navne på vestjyske stormænd, selv om det ofte er så som så med vor viden om deres liv. Måske drejer det sig blot om repræsentanter for den dengang så talrige lavadel, som kun ejede en enkelt sædegård og lidt strøgods hist og her, men som hverken med hensyn til ejendom eller levevis hævdede sig meget over de selvejerbønder, blandt hvilke de boede, hvorfor de da også forlængst har måttet give afkald på at tilhøre den højættede frimandsstand. Sådanne adelsslægter som Barfod, Blaabjerg, Fasti, Grøn, Hjul, Puder, Qvie og Spend forsvinder derfor hurtigt ud af historien.

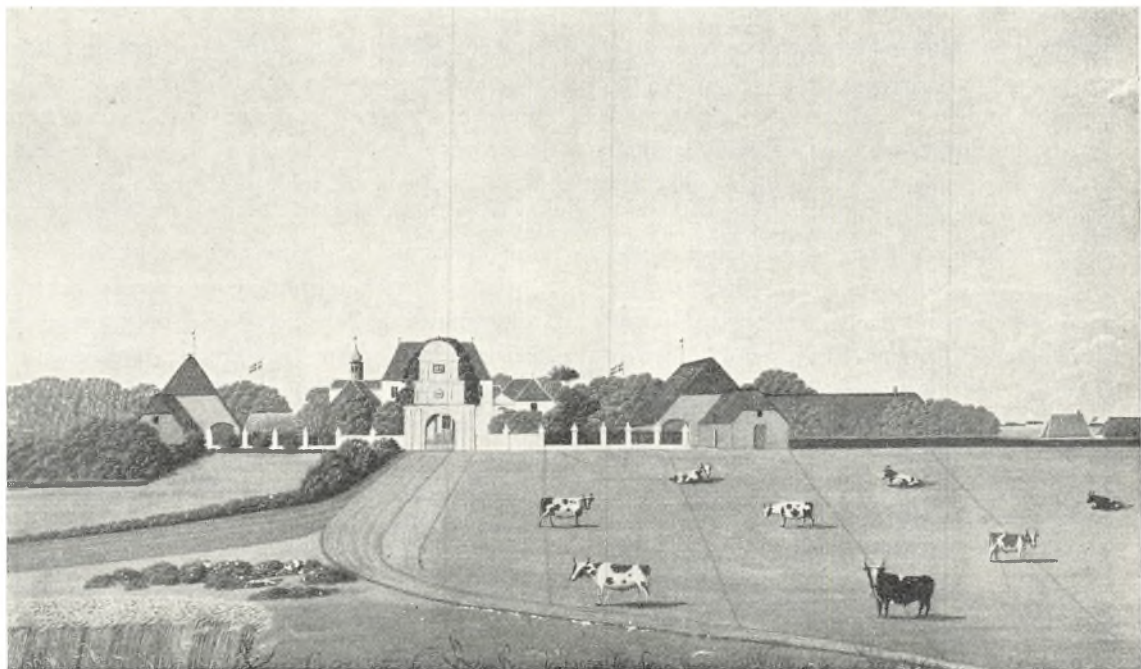
Midt i middelalderens mørke lyser imidlertid eet adeligt navn frem for andre på denne egn. Det er Niels Ebbesens samtidige, ridder Niels Bugge til Vosborg, måske denne borgs første bygherre. Sagnet fortæller nemlig, at han havde haft en engelsk bygmester til at opføre sit herresæde. Efter fuldførelsen havde han dog syntes, at betalingen var rigelig stor. Han skal da have sendt en af sine mænd efter bygmesteren med pålæg om at råbe »Tårnet hælder!« Hvis den bortdragende virkelig skulle finde på at vende sig om for at se efter tårnet, kunne det tages som tegn på, at han ikke var alt for sikker med hensyn til byggeriets forsvarlighed. Bygmesteren var imidlertid fattet nok til blot at svare: »Nej, det hælder ikke, for fast og sikkert har jeg bygget det, men engang vil der komme en mand i en blå kappe, og han skal få det til at hælde!« – åbenbart en hentydning til borgens nære nabo, det lunefulde Vesterhav. Det bør dog i den historiske sandheds interesse tilføjes, at Niels Bugges tilknytning til Vosborg kun er afhjemlet i sagntraditionen.

Niels Bugge var en af sin samtids mægtige og

Nørre Vosborg herregård nær Nissum Fjord.

Den smukke gård er omgivet af et særdeles kraftigt dobbelt sæt volde og grave, hvis væsentligste formål har været at beskytte borgen, ikke mod angreb, men mod stormfloder.

(Goauche fra 1846 af R. H. Kruse).

Nørholm er opført i 1780.

Over indgangsdøren satte bygherren disse ord: »Tag immer noget for til Eftermandens Nytte, og lev som den, der skal imorgen herfra flytte«. (Litografi efter tegning 1867 af F. Richardt).

derfor også den jyske adels leder under dens forhandlinger med Valdemar Atterdag. På hjemvejen fra et sådant møde myrdedes han i 1358 sammen med nogle ligesindede i Middelfart, hvis borgere derfor helt til 1874 måtte yde en sonebod, de såkaldte »Bugges-penge«. I krogene yntedes der dog længe om, at det var den rænkefulde konge, der stod bag ved misgerningen.

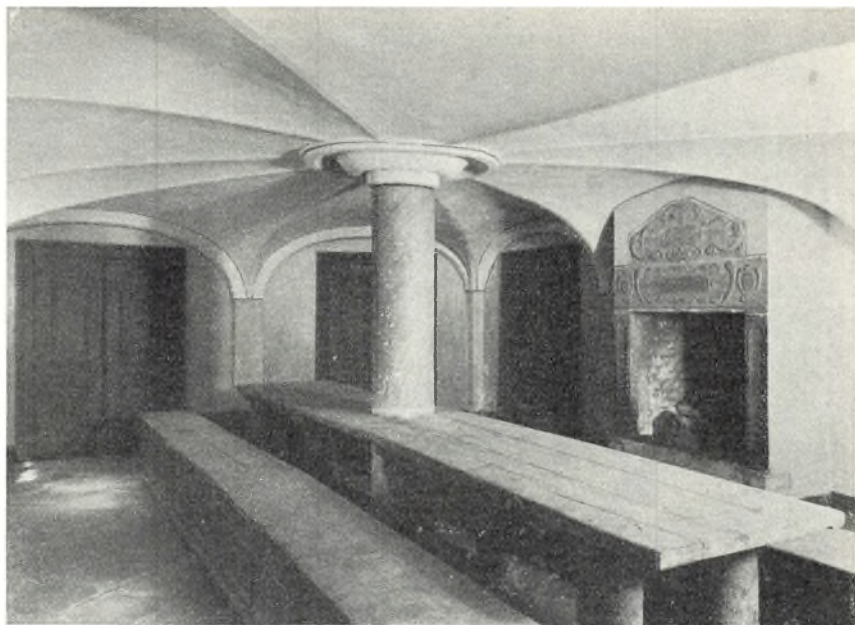
Kong Valdemars kloge og myndige datter, dronning Margrete, søgte som alt nævnt at begrænse adelens magt. Hellere så hun, at et gods var underlagt kirken, den kirke, som hun i så rigt mål har forsynet med gaver. Kendtest er vel hendes overdragelse af Møgeltønderhus med tilhørende jorder til Ribe bispestol, hvilket blev årsagen til, at de såkaldte kongerigske enklaver forblev under Ribe stiftamt helt til 1864.

Kendt er det også, hvorledes hun tvang Nørholms ejer, fru Else Rosenkrantz, til at anerkende, at denne borgs jordtilliggende egentlig hørte til krongodset. Det gik dog snart i glemmebogen,

indtil Christiern 2. igen søgte at bevise kronens ret til dette jordegods, hvilket dog atter faldt til jorden, da adelen tvang ham til at forlade landet. Blot en generation forinden havde den selvrådige Ebbe Strangesøn ejet denne gård. Det var ham, der i 1502 dræbte den hovmodige rigshovmester Povl Laxmand ved midt på Højbro i København at smide ham i vandet. »Du hedder laks, så kan du vel svømme«, lød hans hånlige tilråb.

Tiden efter reformationen blev som bekendt adelsvældets strålende epoke i dansk historie takket være den enorme prisstigning, som også blev danske landbrugsprodukter til del. Man har sagt, at ingensinde har udlandet været villig til at give så gode priser for vore varer som dengang, og en rigelig part af denne pengestrøm gik i de højjættede godsejeres lommer. Tilmed skiftede samtidig hovedparten af kirkegodset ejer, idet det blev inddraget ved reformationen. Selv om langt den største part tilkom kronen, kan man vist roligt hævde, at også adelen fik sin rigelige andel heraf.

Den gamle folkestue i Nørholms hvælvede kælder. Læg mærke til den smukke stenkamin, der stammer fra den nuværende bygnings forgænger, og de ejendommelige bordben af granit.
(Fot. Bror Bernild).

Sønden Limfjorden havde Ribe bispestol haft adskillige jordejendomme, således Volstrup, Strandbjerggaard, Bækmark, Bøvling og Lønborggaard, hvortil kom klostergodset under Gudum kloster, Stubbergaard og Tvis kloster (herunder Kvistrup). Med tiden kom imidlertid alle disse jordejendomme i de store jorddrotters besiddelse.

Til ind i det 17. århundrede hørte Gyldenstjerne til de førende vestjyske herremænd. En af de betydeligste af slægten var Odense-bispen Knud Henriksen Gyldenstjerne, der sin stilling til trods viste sig yderst imødekommende over for den fremtrængende lutherdom. »Denne troløse skinbiskop« – som Povl Helgesen kaldte ham – undså sig således ikke for at forhandle med Hans Tavsén, ja han kaldte endog en af reformatorerne, Jørgen Sadolin, til Odense og gav ham tilladelse til at udsende den første danske udgave af Luthers lille katekismus, den såkaldte »Knud Gyldenstjernes katekismus«.

Da Christiern 2. i 1531 havde sat sig fast i Norge, blev Knud Gyldenstjerne den, der ledede forhandlingerne med den landflygtige konge. De endte som bekendt med, at kongen imod frit lejde indvilligede i at følge med til København, men lejdet blev brudt, og »den gamle ørn« spærredes inde i Sønderborg slot. Skønt tidligere katolsk prælat giftede Knud Henriksen Gyldenstjerne sig før 1541 med Jytte Podebusk, med hvem han ar-

vede Nørre Vosborg og Gammel Estrup. Han forlenedes dertil med Bøvling og Vestervig kloster, hvor han i 1568 endte sine dage.

En ivrig fjende af Christiern 2. var den førnævntes frænde Knud Pedersen Gyldenstjerne til Timgaard. Af had til kongens adelsfjendtlige styre lod han således Sigbrits ligsten føre til sin gård, hvor den blev opstillet i borgporten, for at alle forbipasserende kunne besudle den. Resterne af stenen er for øvrigt senere havnet i Nationalmuseet. Knud Pedersen Gyldenstjerne vil også huskes for sin uhøviske optræden, da han i Sønderborg rev den gyldne vlies' orden af Christiern 2. og dertil hånligt trak ham i skægget.

Hans søn Peder Gyldenstjerne nåede en fornem position i sin samtid. Han forlenedes således med både Hing og Ulborg herreder, hvortil senere kom Vestervig len, og i 1575 udnævntes han til rigsmarsk. Hans omfattende byggerier var skyld i, at det kendte rim: »Timgaard hin røde lagde Vestervig kloster øde« også knyttedes til dette sted.

Under den nordiske syvårskrig indlagde han sig stor fortjeneste, og snart ser man ham da også høre til den festglade kong Frederik 2.s nærstående gildesbrødre. Liv og glade dage har fyldt Timgaard, når kongen var på besøg, således som det endnu spores i den stedlige sagntradition. Engang hjalp kongen og rigsmarsken hinanden med

Bregninggaard, opført af Hans Lange o. 1580.

Façaden er prydet med et blændgalleri af terrakottaplader, et usædvanligt fænomen i dansk renæssancebyggeri. Portgennembrydningen er ikke oprindelig, men dens svære indramning tjener i høj grad til at fremhæve bygningens massive karakter. (Fot. Bror Bernild).

at tømme et oksehoved vin, hvis indhold imidlertid rakte ualmindelig langt, idet det ved hemmeligt rør var sat i forbindelse med et lige så stort på den anden side af en skillevæg. Det blev sikkert efterhånden en hård tårn for de to gæve bægersvingere, men kongen havde lovet at holde ud på Timgaard, indtil fadet var tømt!

En anden gang foranstaltedes en vædekørsel mellem kongen og marsken fra gården til kirken. Peder Gyldenstjerne kørte da i stolt kådhed forbi kongens vogn og råbte i forbifarten: »pyt!«, hvorover majestæten imidlertid skal være blevet noget fortørnet: »Per, Vi vil ingen pytten ha'«. Mundheldet »Pyt, sa' Per til kongen« skriver sig fra denne episode.

Peder Gyldenstjerne levede som så mange af sine standsfæller over evne. Det voldte ham derfor til det sidste store vanskeligheder at holde orden i sine regnskaber, og når han efter kongens død ikke blev optaget i regentskabsrådet, kan det kun skyldes en åbenbar tilsidesættelse, vel foranlediget af hans misliebige regnskabsførelse.

En fremtrædende slægt var også Lange'rne, som ejede Lydumgaard til 1521 og endvidere

var herrer til Nørholm, Urup og Kærgaard. Niels Lange til Kærgaard var en af sin tids kendteste rigsråder, der efterhånden begunstigedes med så mange len, at han næsten havde hele Riberhus len under sig. Det pragtfulde gravmæle i Hundrup kirke minder den dag i dag om hans magt.

Juel'erne indtog ligeledes en tid en fremtrædende stilling, idet Hartvig Juel i slutningen af det 15. århundrede beklædte Ribe bispestol, samtidig med at hans broders enke, fru Lene Rosenkrantz, sad på Estrup.

Adelens ordfører ved stændermødet i 1660, den noksom bekendte Otte Krag, der truede borgmester Hans Nansen med Blaataarn, var barnefødt på Agerkrog i Tistrup sogn. Hans fader, landsdommer Niels Krag til Agerkrog, Trudsholm og Voldbjerg, havde en tid været øverste sekretær i kancelliet, men sagt farvel til høftjenssten for at kunne hellige sig godsdrift og herregårdsbyggeri. »Hoffet er som ilden«, lød betegnende nok hans valgprog – »man bør hverken være for nær ved den eller for langt fra den!« Utvivlsomt sande ord i hine tider.

På hovedgårdene i den nordligste del af Ring-

Estrup herregård ligger mellem Vejen og Holsted. Den oprindeligt firfløjede gård stammer fra 1721, idet dog vestfløjen, den forreste på billedet, muligvis er adskilligt ældre. Renæssancegavlene er senere tilføjelser, der skulle give den smukke, men enkle bygning et fornemmere præg.
 (Fot. Harry Petersen).

købing amt var adskillige kendte herremands-slægter hjemmehørende. Volstrup blev således af Ribe-bispen Iver Munk forlenet til broderen Mogens Munk, der vil huskes fra historien i anledning af opsigelsbrevet til Christian 2., som han skjult i en handske frygtsoomt skal have efterladt hos kongen. Hans søn igen, den sidste katolske bisp i Ribe, Oluf Munk, gjorde sig i sin senere herremandstilværelse store anstrengelser for at samle alt det vestjyske slægtsgods på sin egen hånd, således kom han foruden Volstrup i besiddelse af både Kvistrup og Tvis kloster, ligesom han havde adskillige len, af hvilke Skivehus og Lundenæs lå hans godser nærmest. En brodersøn til ham var rigsmarsk Peder Munk til Estvadgaard, kendt som fremtrædende medlem af formynderregeringen efter Frederik 2.s død.

Ude i Bækmark fødtes i de samme år den senere rigets og kongens kansler Christian Thomsen Sehested, der dog allerede før 1622 afhændede sin fødestavn til sine slægtninge. Samtidig

sad der helt til 1730 Sehested'er på det nærliggende Nørre Holmgaard.

Allerede i det 14. århundrede optræder den fornemme stormandsslægt Eberstein på Landting og Rydhave. Begge hovedgårde gik på reformationstiden over til slægten Rosenkrantz, af hvilke den rige Holger Rosenkrantz (ikke at forveksle med »den lærde«) er langt den kendteste, idet han som ejer af bl.a. Glimmingehus i Skaane, tre godser i Halland, Egholm og Vemmetofte på Sjælland, Skjoldemose, Løjtved og Bramstrup på Fyn var herre til en godsmasse på over 4000 tdr. hartkorn. Rydhave kom først fra slægten og var fra 1627 i to århundreder i Sehested'ernes besiddelse.

Men en sådan rigdom som Holger Rosenkrantz's var dog i det 17. århundrede en sjældenhed. Tværtimod gik det ned ad bakke med den gamle danske adel. Først og fremmest betød århundredets udmarvende krige en alvorlig forarmelse af samfundet som helhed, men galt blev det

også ved, at en meget stor del af de adelige levede over evne.

Den følgende tid blev da også vidne til, at den ene hovedgård efter den anden kom i hænderne på den opadstræbende borgerstand. Allerede i 1651 pantsattes Lønborggaard af kronen til rentemester Henrik Müller, der snart blev landets rigeste mand, idet han til sidst var i besiddelse af ialt 11.200 tdr. hartkorn, hvilket var nok til 4–5 grevskaber. Lønborggaard fik han endelig skøde på i 1664, og den forblev i hans efterkommeres eje indtil 1750, da den rige te- og porcellænshandler Christen Hansen overtog den.

Det gamle Bøvling overgik 1664 til en anden af den nye enevældes fremtrædende borgerlige, nemlig til den hollandskfødte fæstningsbygger Henrik Ruse (udt. Ryse). Efter den nye adels oprettelse blev han i 1671 friherre af Rysensten, og det gamle Bøvling omdannedes derefter til baroniet Rysensten.

Ikke færre end ti vestjyske hovedgårde kom efterhånden i hænderne på den stenrige Holstebro-købmand Christen Linde, om hvem det – dog vist med urette – blev fortalt, at han som ung havde løbet landet rundt som bissekrammer. Slag i slag skete hans erhvervelser: 1670 Stenumgaard, 1678 Volstrup, 1682 Hanbjerg Hovgaard, 1685 Møltrup, 1692 Pallesbjerg, 1693 Kærgaards-holm og endelig to år før sin død i 1706 Bækmark, Krogsdal og Ulsund, hvortil kom den lille herregård Lindtorp, alt i alt ca. 3400 tdr. hartkorn. Ikke færre end seks sønner kunne han efterlade sig som storgodsejere.

Den nye tid var således med et slag indledt. Lidt efter lidt gik det andre hovedgårde på samme vis. Endrupholm overtoges 1686, Kappel 1696 af borgerlige, og i 1709 købte magister Jens Jermiin, sognepræst til Hjerm, Avsumgaard, som året efter blev en komplet sædegård. Hans efterkommere har haft stedet helt til 1942. Slægten var blevet adlet i 1750, og i 1777 var Avsumgaard blevet gjort til stamhus.

Nørholm gled i 1684 ud af den gamle adels eje. Ved ægteskab ovedroges denne værdifulde gård i det følgende århundrede til slægten Teilmann, som adledes i 1751 og som desuden kom i besiddelse af Lunderup og Agerkrog, således at der af disse tre gårde i 1790 kunne oprettes et stamhus.

Også andre af egnens hovedgårde gik det på samme måde. På Bramming Hovedgaard levede således efter midten af 1700-tallet de borgerlige slægter Øllgaard og Fabricius. Til Estrup giftede i 1714 overførster Hans Bachmann sig. Kort efter blev han desuden ejer af Sønderskov, som forblev i slægtens besiddelse til 1769.

Imidlertid oplevede samfundet omkring år 1800 et nyt tidehvert. Mens det i udlandet gav anledning til blodige opgør, lykkedes det dog herhjemme at få gennemført en fredelig tilpasning til de nye forhold. Naturligvis kunne de store jordbesiddelser ved den lejlighed ikke gå ram forbi. I årene forud for århundredskiftet kom da også flere af dem i hænderne på de såkaldte herregårdsslagtere, ofte mænd af både dannelse og kultur. Til tider tjente de svimlende summer på at bortsælge hovedgårdenes jordegods, men det var dog langt fra altid, at de var i stand til at spinde guld på de ofte meget risikable spekulationsforretninger. De fornemste i flokken var – i hvert fald for Vestjyllands vedkommende – Peter Fønss og Ulrich Christian v. Schmidten, af hvilke den sidste i 1799 frasolgte alt godset fra Landting, mens Fønss året før havde parteret baroniet Rysensten med Herpinggaard og Ramme-gaard.

Den udvikling, der således blev sat i gang på de store landboreformers tid, er faktisk fortsat siden. Langt de fleste af de tidligere hovedgårde i Ribe og Ringkøbing amter er nu forlængst udstykkede og opløste som godser. Kun fire hovedgårde med et betydeligt mål af hartkorn har her formået at holde sig op til nutiden, og det er Avsumgaard, Estvadgaard, Lønborggaard og Nørholm. Ved matrikuleringen i 1688 havde der dog været 24 hovedgårde med et minimum på 40 tdr. hartkorn, så udviklingen lader sig bedst illustrere ved en sammenligning mellem disse to talstørrelser.

*

I Sønderjylland følger udviklingen stort set de samme linjer som i det øvrige land. Også her kendes i middelalderen en lang række navne på medlemmer af den gamle småadel. Den synes endda i visse egne af landsdelen at have siddet overordentligt tæt; undertiden kan der således påvises

*Rysensten,
der ligger ved Bøuling kun 4 km fra Vesterhavet, dominerer fra sin høje voldbanke det flade
landskab i vid omkreds. I middelalderen lå her Bøuling slot, der ejedes af Ribe bispestol.
(Fot. 1932 Hugo Matthiessen).*

flere adelslægter inden for et og samme sogns grænser.

Den gamle adel forsvinder imidlertid også her i løbet af middelalderen, men de stormænd, der slår den ud, er af fremmed oprindelse, nemlig især indvandrede holstenske adelige. Som så ofte i sønderjysk historie griber altså her det nationale på afgørende vis ind i den almindelige økonomiske og sociale udvikling.

For det danske Sønderjyllands vedkommende er det navnlig det 14. århundrede, der blev skæbnesvangert, idet pantsættelserne her fik ganske anderledes varige følger end i det øvrige land. Mest afgørende blev til at begynde med invasionen af de godsrige Limbek'er. I 1344 pantsattes således Lundtoft herred til Johan Limbek, som efter sin fader havde arvet Søgaard i samme herred og ved sit ægteskab havde erhvervet sig Skram-slægtens gamle herresæde Søndervold ved Roost. Men ikke nok med det. Inden århundredets udgang sad et andet medlem af denne holstenske erobrerslægt, Claus Limbek, på både

Tørninghus og Gram. Også Trøjborg gods var en tid i hans magt, således at han herskede over det ganske land fra Haderslev Fjord til Kongeaaen og Vesterhavet. Trøjborg lykkedes det dog den snilde dronning Margrete at købe ham ud af, hvorefter dette godsområde som ovenfor nævnt kom til at udgøre grundstammen i de såkaldte nørrejyske enklaver.

De fremmedes indtrængen er imidlertid ikke gået af uden store stridigheder. Ikke blot gav forholdet mellem konge og hertug anledning til idelige rivninger, også den jævne mand fik sin rigelige part af byrderne at trækkes med. Holstenerpræsten fortæller således i sin krønike om Claus Limbek, at »hans undersåtter på Tørning viste sig modvillige og ringeagtede hans bud. Først da han fra Holsten havde hidført mange rustede svende, tog bønderne imod ham«. Man kan da tænke sig, at de holstenske stormænds voldgæstning ikke just har gjort dem velsete hos de sønderjyske bønder.

Men det var ikke blot almuesmanden, der prøv-

vede at sætte sig til modværge. Også for den indfødte adel betød de fremmedes indtrængen en voksende trusel. Nu lader det sig imidlertid på grund af det højst mangelfulde kildemateriale ikke mere gøre at påvise disse kampe i enkeltheder, men traditionen herom har holdt sig i en af vore folkeviser, der i et skarpt strejflys blotlægger hele det spændte forhold mellem stavnsadel og fremmed hærmand. Visen handler nemlig om et blodigt opgør i anledning af en strid om et stykke skovland mellem den sønderjyske stormand Iver Ottesen fra Holbæk ved Adsbøl og hans holstenske svoger hr. Buske fra Westensee.

Men sejt og målbevidst trængte holstenerne år for år frem. Ved midten af det 15. århundrede var det derfor meget begrænset, hvad der endnu var tilbage af den gamle sønderjyske adel. En del af dem havde foretrukket at bosætte sig nord for Kongeaaen, hvor slægter som Urne – velkendt fra det navnkundige Urnehoved landsting – Abildgaard, Daa, Friis, Rosenkrantz og Skram senere med hæder har indskrevet deres navne i Danmarkshistorien. Andre som slægterne Holk, Sture og Uge sluttede sig derimod til den nye overklasse. Alt i alt er det dog betegnende for den udvikling, der havde fundet sted, at Sønderjylland på mødet i Ribe i 1460 repræsenteredes af fem Ahlefeldt'er, to Rantzau'er, een Reventlow og een v. d. Wisch. Fra nu af er det medlemmerne af det slesvigholstenske ridderskab, der udgør stormandsstanden i Sønderjylland.

Den i slutningen af middelalderen så mægtige Limbek-slægt uddøde hen i 1500-tallet, men allerede da havde den fået en afløser i Rantzau'erne, hvis lige med hensyn til godsrigdom og politisk magt vel ikke er blevet overgået af andre adelsslægter. I 1592 ejede de ikke færre end 71 hovedgårde, hvoraf de 15 fandtes i det sønderjyske område og af hvilke Trøjborg, Møgeltønder, Solvig og Søgaard lå nord for den nuværende grænse.

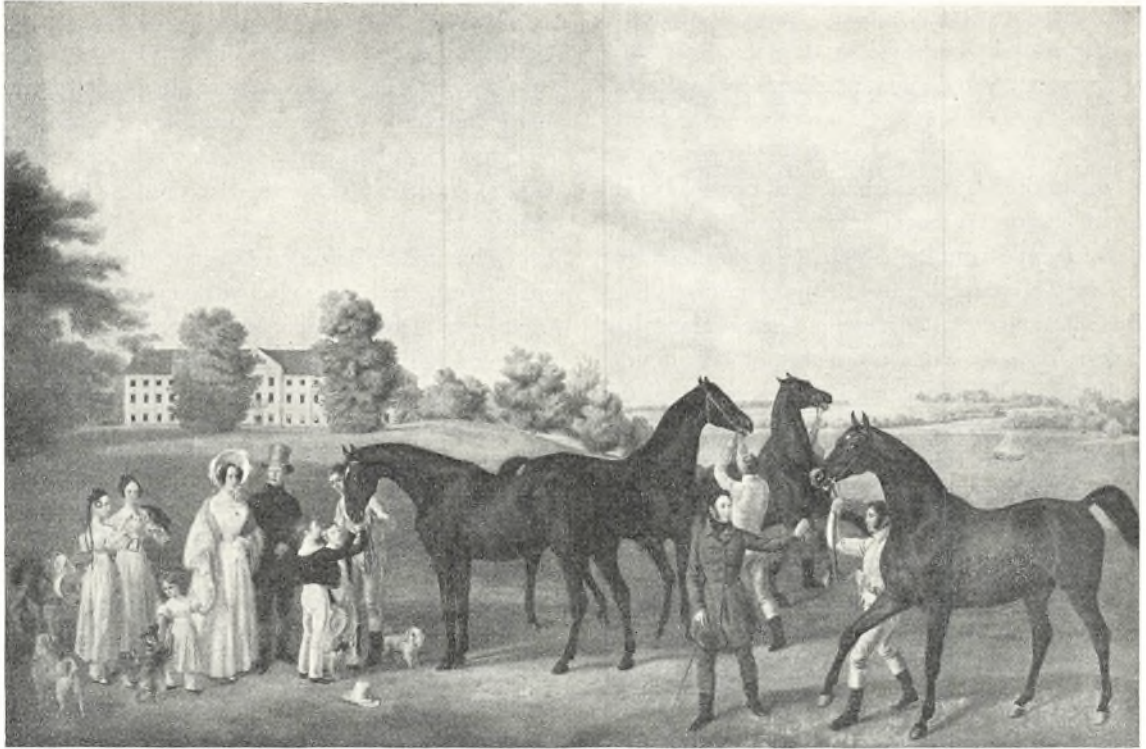
Slægtens navnkundigste medlemmer, de to felt herrer Johan og Daniel Rantzau, har ingen direkte tilknytning til de sønderjyske landsdele. Det har derimod sidstnævntes broder Peter Rantzau, Trøjborgs bygherre. Sin personlige storhed gav han måske det bedste udtryk for ved at sætte som motto over dette bygværk: »Omnia vanitas« (alt

er forfængelighed). Samme sted lod han en indskrift sige (på latin): »Skatte du sanker og borge du bygger, som dø du ej skulle; død du i morgen ej ved, hvem der ejer dit gods«. Lad være at disse ord tillige er et vidnesbyrd om tidens trang til at posere selv med det sublime; i al deres enkelthed minder de dog den besøgende om en evig gyldig sandhed.

Rantzau'erne knyttede sig nær til den kongelige sag i hertugdømmerne, og det samme gjorde adskillige andre af disse stormænd, således også Ahlefeldt'erne, der næsten kan siges at have været Rantzau'ernes afløser som hertugdømmernes mægtigste æt, idet de blev de toneangivende igennem hele 1600-tallet. Ahlefeldt'erne havde i slutningen af det 15. århundrede været herrer til de udstrakte besiddelser, der var knyttet til Limbek'ernes gamle borg Tørninghus, nemlig alle herrederne fra Genner sogn i øst til Kongeaaens udløb i vest. Hans Ahlefeldt havde dog overladt Tørning til kongen mod i bytte at få tilsvarende holstenske godsstrækninger. For øvrigt er samme Hans Ahlefeldt blevet navnkundig for sin djærve optræden i ditmarskertoget i 1500, da han heroisk kæmpende til det sidste segnede, svøbt i det dannebrog, der ifølge sagnet var faldet ned fra himmelen.

I Sønderjylland var Søgaard og Graasten Ahlefeldt'ernes vigtigste godser, indtil deres mægtige herredømme fik en brat ende på den store tvangsauktion i 1725. »Sådan går det i verden!« var ejendommeligt nok en af de sidste Ahlefeldt'ers valgspog. Men inden det kom så vidt, havde slægten dog oplevet en glørværdig tid, i hvilken de regnedes for de fornemste ikke blot i Sønderjylland, men også i kongeriget. Højest op mod magtens tinde nåede storkansler Frederik Ahlefeldt, født i 1623 på Søgaard. Efter Griffenfeldts fald besad han så høj en magtposition i det danske samfund, som vel ingen hverken før eller siden har nået.

Som sønderjyske godsejere var Ahlefeldt'erne ivrige for ved omfattende mageskifter at afrunde deres besiddelser, ligesom de heller ikke gik af vejen for at nedlægge landsbyer. De bønder, der rantes af en sådan katastrofe, har ikke altid godvilligt fundet sig i deres skæbne. Fra Aarup kendes således et eksempel på, at en bonde unddrog

*Hertug Christian August med familie tilser sit stod.
I baggrunden ses Augstenborg slot. Hertugens fornemme hestestutteri nød i samtiden stor
anseelse. (Maleri fra 1830'erne af Albrecht Adam).*

sig herremandens magtområde ved at flygte ind til det nærliggende Aabenraa. Det gamle ord »Stadtluft macht frei«, som den belgiske historiker Henri Pirenne anfører i sit værk om de middelalderlige byer, har således også i det slesvigske haft gyldighed. Borgerskabet nægtede nemlig at udlevere ham og lod ham endda blive både rådmænd og byfoged. Det var ikke så lidt bedre end at blive på de ahlefeldtske godser, hvor livegenskabet trælbandt bønderne.

Hånd i hånd med Ahlefeldt'ernes godssamlingspolitik gik hertug Hans den Yngres bestræbelser på at blive herre over bondegodset på Als og i Sundeved, ligesom det også lykkedes ham at få udkøbt de sidste rester af den gamle lavadel. På grund af sin ivrige godsdrift blev han imidlertid en frygtet bondeplager, og Sønderborgegnen kom fra nu af til at høre til landsdelens mest udprægede godsområder.

Helt i modsat retning gik det derimod i egnen omkring Haderslev, hvor både hertug Hans den Ældre og kong Frederik 2. fortsatte det opkøb af

adelsjord, der tidligere var begyndt med erhvervelsen af Tørring. Man har beregnet, at det ialt drejede sig om henved eet tusinde større og mindre landbrug, der på denne måde skiftede herre. Bønderne her blev imidlertid indsatte som livsvarige arvefæstere på deres gårde, og da samtidig en hel del af de største gårde ejedes af fribønder, betød dette, at den sønderjyske bondestand som helhed – lige bortset fra de udprægede godsegne øst for en linie fra Aabenraa til Flensborg, samt Gram og Møgeltønder – kom til at nyde en udstrakt frihed, der hævede den langt over dens standsfæller i selve kongeriget.

Ligesom i kongeriget skete der også i løbet af det 17. århundrede på de sønderjyske hovedgårde et ejerskifte fra gammel til ny adel af borgerlig herkomst. Mest kendt er rigsfeltherren Hans Schacks vældige landerhvervelser, hvoraf godserne Schackenberg og Gram snart blev de største i landsdelen. Schackenberg ophøjedes således i 1671 til et grevskab, hvortil der dengang krævedes en besiddelse af 2500 tdr. hartkorn.

Grevskabet Schackenberg regnedes imidlertid ikke med til det egentlige Sønderjylland, og Ahlefeldt'ernes afløser som landsdelens førende godsherrer blev derfor ikke Schack'erne, men hertugerne af Augustenborg, der fra 1725 og helt op til det nationale opgør i midten af det 19. århundrede indtog en meget fremtrædende plads. På den allerede omtalte ahlefeldtske konkurs var hertug Christian August af Augustenborg, en ætling af den ovenfor nævnte hertug Hans den Yngre, optrådt som storopkøber af de udbudte ahlefeldtske godser. Han erhvervede således Graasten, Fiskebæk og Kiding samt Aarup, hvortil senere kom Kelstrup. Augustenborgerne var herved med eet slag blevet Nordslesvigs største godsejere.

Et par af dem har på grund af den rolle, de har spillet i den sønderjyske historie, krav på en særlig omtale. Det gælder således hertug Frederik Christian, der var gift med Frederik 6.s søster Louise Augusta – uden tvivl en frugt af modernens kærlighedsforhold til Struensee. Han var hele sit liv præget af oplysningstidens idealer, og skønt en stuelærd pedant har han gjort sig fortjent ved at hjælpe den tyske digter Schiller i hans dybeste nød, ligesom også Jens Baggesen nød godt af hans hjælpsomhed. Efterhånden samledes hans tanker dog mest om den fremtid, han formodede engang ville blive hans slægt til del, når kongehusets mandslinie uddøde.

Det var disse ideer, hans to sønner, hertug Christian August og prins Frederik af Nør, byggede på, da de under nationalitetsrøret for nu godt hundrede år siden gjorde sig til talsmænd for den slesvigholstenske sag. Det kan derfor ikke undre, at deres eftermæle i den danske offentlighed er blevet alt andet end godt.

I 1852 måtte hertugen afhænde sine godser til den danske stat, men efter ulykkesåret 1864 lykkedes det ham at genvinde Graasten gods, som dog ved genforeningen atter er blevet overdraget til den danske stat. Nu er jorderne udstykkede, således at de i tidligere tider nedlagte landsbyer til dels er genopstået som små husmandssamfund, og i hertugens gamle slot Graasten færdes nu det danske kongepar, mens Augustenborg i vore dage gør tjeneste som sindssygehospital.

Siden genforeningen er udstykningen blevet fremmet med iver i Sønderjylland, og af egentlig herregårdsjord er nu kun Gram og Schackenberg tilbage. Sønderjylland er derfor stadig vort lands herregårdsfattigste egn, hvilket har sat sit præg på denne landsdels befolkning. Uden tvivl har dette forhold haft sin store betydning, da nordslesvigerne under fremmedherredømmet uden nævneværdig støtte formåede at bevare deres nationale egenart trods alle vanskeligheder. Det var nemlig den frie og økonomisk uafhængige bondestand, der førte an i denne kamp.

BYGGESKIK PÅ LANDET

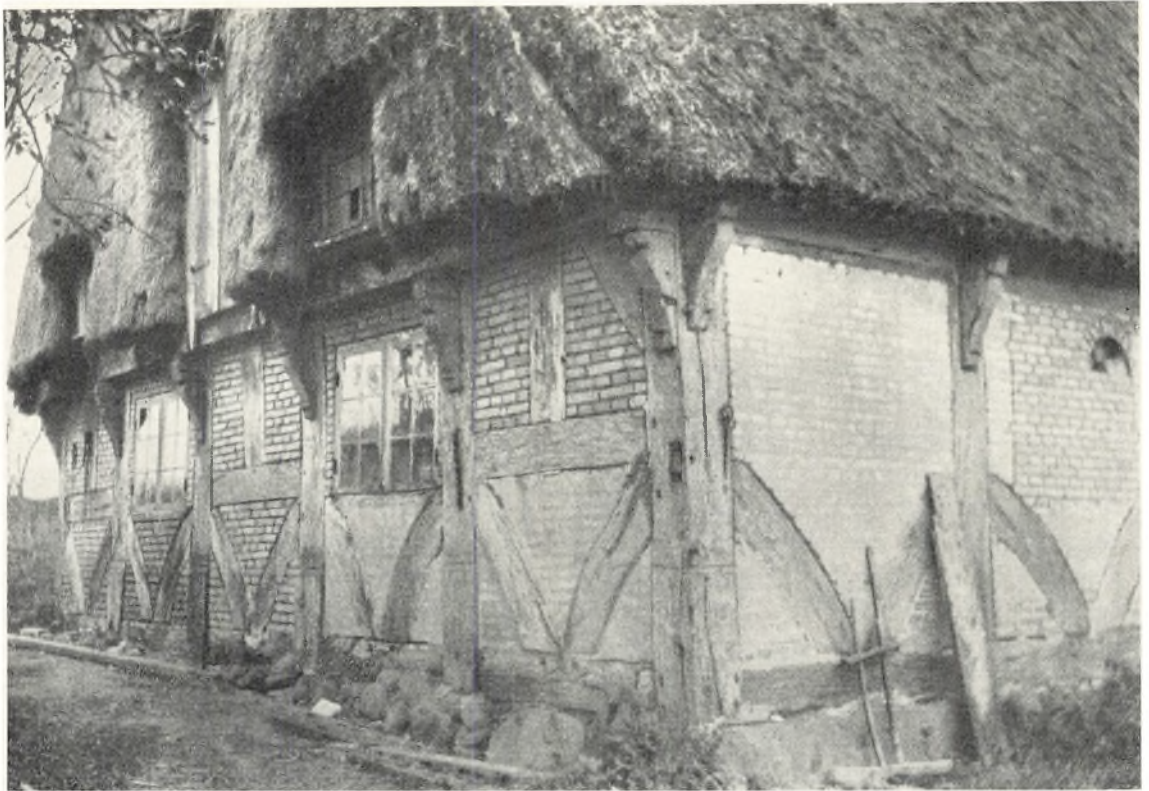
Af Peter Michelsen

Ved en hastig rejse gennem Vest- og Syddjylland vil man let få det indtryk, at der i dette område så at sige ingen gamle bondegårde er bevaret til vore dage. Dette indtryk skyldes, at der i disse landsdele kun findes ganske lidt bindingsværk. Bortset fra øen Als, hvor mange og smukke bindingsværkshuse giver landsbyerne et gammeldags og idyllisk præg, ser man overalt i den sydlige og vestlige del af Jylland grundmurede bondebygninger, solidt muret op af teglsten. Hvor væggene ikke helt er overkalket, har de lave, rødlige mure en egen vejrbitid skønhed, som passer til den barske vestjyske natur og fuldt kan stå mål med bindingsværkets mere sødladne idyl i de mildere egne østpå. Standser man og underkaster nogle af gårdene og husene en nærmere undersøgelse, vil man snart erkende, at grundmurede bondebygninger i denne del af vort land kan have en ganske anselig ælde. Kulturhistorisk er de ældre grundmursbygninger ikke mindre interessante end bindingsværksbygninger fra samme tid. Deres indvendige indretning er traditionsbestemt i samme grad som bondehuse ellers. Grundmurshuset er blot en videreførelse af bindingsværkshuset, dette omsat i et nyt materiale. Man kan i en mængde tilfælde konstatere, hvordan grundmuren blot er en ny skal til et gammelt hus. Ofte har man ladet de gamle bindingsværksstolper blive stående ved grundmuringen, så de er blevet indkapslet i muren og nu kan genfindes på dens bagside ved et nøjere eftersyn af bygningen. Selv i de udprægede grundmursområder, hvor man på et forholdsvis tidligt tidspunkt har forsynet husene med teglstensmure, findes endnu i vore dage ret betydelige rester af bindingsværk, således at også denne side af den ældre byggeskik i disse egne kan belyses.

Vest- og Syddjylland er den del af Danmark,

der ligger nærmest ved de vesteuropæiske lande. I forhold til landets hovedstad og de kulturstrømninger, som er formidlet af den, er Vest- og Syddjylland måske udkanter, men når det gælder de kulturpåvirkninger, som havde deres udspring i landene ved den sydlige del af Nordsøen, blev det sydvestlige hjørne af Jylland ofte den kulturbro, fra hvilken disse impulser bredte sig over landet. Kulturstrømningerne fra sydvest nåede først og stærkest til det sydvestlige Jylland. En del af elementerne i det kulturkompleks, der kom til Danmark ad denne vej, nåede aldrig længere end til det sydvestlige Danmark. Disse træk har været medvirkende til at give vestjysk og sønderjysk bondekultur deres særpræg over for bondekulturen i den øvrige del af landet. En af de nyheder i bondekulturen, der først gør sig gældende i det sydvestlige hjørne af landet for siden at brede sig ud derfra, er kunsten at brænde teglsten og anvende dem i bondegårdens vægge. For selv om teglsten havde været benyttet i Danmark i det meste af middelalderen, vedblev denne byggemåde at være fremmed for bondestanden. Først i nyere tid begyndte bønderne at fremstille og anvende teglsten som følge af kulturmeddelelse fra de sydligere Nordsølande og under indtryk af den almindelige mangel på gavntømmer, ikke mindst i den vestlige del af den jyske halvø.

Man kan følge, hvordan grundmuringen af bondegårdene efterhånden breder sig. 1634 hører man fra Lø herred i Tønder amt, at der ikke blot fandtes bondegårde med grundmurede gavle og langsider i bindingsværk, men at der endog var nogle gårde, som var helt grundmurede. Teglbrændingen og grundmuringen spredte sig ud fra det sydvestlige hjørne af landet. Sidst i 1600-årene begyndte bønderne i det østlige Sønderjylland så småt at brænde teglsten. De havde bl.a. kun-

*Ældre bindingsværkshus i Genner i det sydøstlige Sønderjylland.
(Fot. 1910 Mogens Clemmensen).*

net tage ved lære af præsten i Bevtoft, som var en af de første dér på egnen til at tage den nye teknik op. I de østlige dele af halvøen, hvor man var nogenlunde forsynet med træ, var der ikke det samme nødvendighedens pres til at anvende mursten som længere vestpå. Men det var altid en fordel med en solid udmuring af tavlet i bindingsværket, og smuk mønstermuring har været et yndet velstandstegn. Ude mod vest var teglbrændingen en nødvendighed. Den er kommet til at indtage en central plads i det overleverede billede af vestjysk bondeliv på grund af det »tegløns-sjov«, som var fast tilbehør til de nætter, hvor den omvandrende teglbrænder skulle underholdes og holdes vågen, mens han havde ansvaret for brændingen af murstenene i den primitive jordovn med dens indhold af 3–4000 sten. 1781 kunne man om den nordlige del af Sønderjylland berette, at de fleste bondebygninger her var grundmurede af de sten, som bønderne selv brændte. Teglbrændingen bredte sig nordover. I 1760erne skrev præsten i Vilslev nord for Ribe:

»at brænde teglsten og bygge med grundmur i stedet for bindingsværk er, skønt ganske langsomt, på en tid af 50 år avanceret ligesom skridt for skridt, fra sogn til sogn, fra sønder til nord, så at exempli gratia her i sognet, hvor før ej fast var en mursten at se og intet andet end lervægge i husene, nu er adskillige teglovne oprettede og få eller ingen bøndergårde, der jo enten ganske eller til dels består af grundmur, mest på den søndre og vestre side«. Det gik ganske rigtigt langsomt, for godt en snes år senere kunne herredsfogden på den samme egn, herrederne mellem Ribe og Varde, give et knapt så lyst billede, da han i en indberetning til København meddelte, at bondebygningerne dér på egnen almindeligst bestod af bindingsværk, hvis tavler var klinede eller udmurede med rå lersten, som bønderne selv strøg. Nord for Ribe er det kun de allerældste af grundmursbygningerne, der stammer fra tiden lige før 1800. For alvor trængte grundmuringen først op gennem Vestjylland i første halvdel af 1800-årene. Før da klarede man sig med et pri-

mitivt bindingsværk, til tider stærkt præget af manglen på ordentligt gavntømmer. I kystso-
nene nord for Blaavand havde vragtømmer stor
betydning, og dengang som siden kunne man
tjenc en formue ved at indføre norsk fyr til
Vestjylland.

Bindingsværket i det vestlige Jylland kendes
ikke blot fra små, indkapslede rester i grundmure-
ne, men også fra hele bindingsværkshuse og især
fra nordvæggene af huse, der i øvrigt er grund-
muret. Den nordvendende væg er den mindst ud-
satte; her har det været mindre nødvendigt at an-
vende de kostbare mursten. I mange tilfælde er
det bevarede bindingsværk det enklest mulige,
blot stolper, hvorimellem tavlene kan være ler-
klinet eller udfyldt med ubrændte lersten eller
somme tider med strandsten. Det er dog ganske
almindeligt, at stolperne på midten er forbundet
med vandrette løsholter. Bjælkerne ligger i det
vestjyske bindingsværk normalt oven på remmen.
Tidligere har man dog tappet bjælken gennem
stolpen. I konstruktionen af ydervæggene kan der
ikke konstateres store forskelle mellem de forskel-
lige dele af det vestlige Jylland. Derimod er in-
den for dette område alle hovedtyperne af tag-
bærende konstruktion i danske bondebygninger
repræsenteret. I hele området anvendes spærtags-
konstruktionen. Denne byggemåde, hvorved tag-
gets fulde vægt gennem spærene forplantes til
ydervæggene, anvendes ikke blot i grundmurs-
huse, men har vistnok længe været benyttet.

I den nordlige del af Vestjylland har man i æl-
dre tid anvendt de to primitive former for tag-
bærende konstruktion, højrems- og sulekonstruk-
tionen, som er vel kendt fra tilstødende områder
af Jylland. I den allernordligste del af Ringkøbing
amt, nord for Storaen, har højremskonstruktion-
en været den fremherskende ligesom nord for
Limfjorden, og endnu står mange huse, der er
opført på denne måde. Taget bæres i disse huse
af to rækker stolper godt en meter inden for yder-
væggene. Stolperne er foroven forbundet med et
vandret tømmerstykke, højremmen, hvorpå tag-
spærene hviler. Ofte står højremstolperne i skille-
væggene, så der ikke er tale om fritstående stol-
per, som man har en tydelig fornemmelse af.
Landet mellem Storaen og Limfjorden er gam-
melt højremsområde i tilslutning til det store

nordjyske højremsområde, der først og fremmest
omfatter den nordjyske ø. Men højremskonstruk-
tionen forekommer også i det øvrige Vestjylland,
her dog kun i lader, og denne anvendelse af kon-
struktionen er ikke gammel. De store vestjyske
højremslader stammer først fra 1800-årene. Den
vestjyske bonde havde ofte meget hø at huse, og
den høje, brede lade over for stuehuset er noget
typisk for de firlængede, sammenbyggede vestjy-
ske gårde.

Den anden alderdommelige konstruktion i
bondegårdene i det nordlige Vestjylland er sule-
konstruktionen. Ved denne konstruktion bæres
en væsentlig del af tagets vægt af et vandret
tømmerstykke, åsen, på langs af tagryggen. Dette
stykke tømmer, hvorover spærene hænger parvis
koblet sammen, bæres selv af sulerne, en række
stolper midt ned gennem huset. Det er i den del
af Vestjylland, der ligger mellem Storaen og
Skern Aa, at sulekonstruktionen tidligere har væ-
ret almindeligt anvendt og i få ældre bygninger
har været bevaret helt op mod vore dage. Den
vestjyske forekomst af sulebygninger ligger i til-
slutning til suleområdet i det nordlige Midtjyl-
land, særlig halvøen Salling. Det kan ikke undre,
at der i disse egne, hvor sulebygninger og høj-
remsbygninger forekommer ganske tæt ved hin-
anden, også er opstået blandingsformer. I disse
tilfælde bæres taget til overflod af både højrem-
me og rygås, der støttes af tre rækker stolper,
nemlig højremsben og midtsuler. Og endda giver
nogle lange skråstivere til midtstolpen ofte min-
delser om de i det nordjyske suleområde hyppigt
forekommende såkaldte stritsuler, som er parvis
anbragte, mod hinanden skrånende stolper til
støtte for rygåsen.

Den del af Vest- og Sydjylland, hvor i et sluttet
område mest bindingsværk er bevaret, er øen Als.
Tilmed har bindingsværket her en særlig rig ud-
formning. Det gør bindingsværket på Als mere
iøjnefaldende, at væggenes tavl er kalket hvide,
mens tømmeret har en afvigende farve, sort eller
rød. Særlig dekorativt bliver det alsiske bindings-
værk, når man har anvendt krumme skråstivere,
der kan være smukt anbragt i forhold til hinan-
den. Men det, man særlig lægger mærke til, er, at
det her i modsætning til den øvrige del af landet
er almindeligt at se tre tavl over hinanden i bon-

*Gård i Højrup vest for Kolding.
Billedet viser stuehuset, bygget i typisk østjysk bindingsværk. (Fot. 1932 H. Zangenberg).*

degårdenes bindingsværksvægge. Det forekommer i talrige af de imponerende ladebygninger, der endnu står ved mange af gårdene. Det giver mindelser om bindingsværket længere sydpå langs Østersøkysten og måske tillige om anvendelse af flere etager over hinanden. Danske bønder har ellers normalt nøjedes med een etage, men man kan i ældre kilder i få tilfælde finde antydninger, der synes at vise hen til lejlighedsvis brug af to etager over hinanden i herberger, de kombinerede oplags-, gæste- og tyenderum, og disse antydninger synes især knyttet til det østlige Sønderjylland. I denne del af landet har også i hvert fald ind i sidste halvdel af sidste århundrede været bevaret gårdstuehuse, hvor der under den øvre, finere ende var en så høj kælder, at der i realiteten var tale om to etager.

Inden for det her behandlede område forekommer rene træbygninger i højere grad end i nogen anden landsdel. Noget særligt for Als er de

såkaldte »hjelme«, som ikke er det samme som de staktag, der i andre dele af landet betegnes med dette navn. De alsiske hjelme er ladebygninger, der er opført af et tømmer skelet, som udvendigt er beklædt med lodret anbragte brædder. Lejlighedsvis har tømreren ved opførelsen af disse hjelme muntret sig med en smuk profile-ring af stolpefødderne, og hjelmene er i det hele taget udtryk for godt håndværk. Og dertil ofte temmelig gamle. De ældste af de bevarede må uden tvivl henregnes til 1600-årene, og de omtales også tidligt i de skriftlige kilder. Anvendelsen af de bræddeklædte hjelme har tidligere ikke været indskrænket til Als, men er også forekommet på fastlandets østkyst, i hvert fald kender vi den i Sundeved, og også sydpå i Angel og flere andre steder.

I modsætning til hjelmene er i de såkaldte bulhuse væglukkelsen af planker anbragt vandret i false i siden af stolperne. Den betydeligste fore-

komst af bulhuse i Nordeuropa findes i det sydlige Sverige, ikke mindst i de tidligere danske landskaber. Der kendes nogle tilfælde af bulvægge i købstæderne på øerne. Men inden for Danmarks nuværende grænser er bulhusenes hovedområde det østlige Sønderjylland, i hovedsagen kystområdet mellem Kolding og Aabenraa Fjorde. Bulhuse er dog tidligere forekommet i det meste af Nørrejylland, i få tilfælde bevaret helt til vore dage. Især i det sydøstlige hjørne af Nørrejylland er der på en del gårde bevaret bulvæg i bindingsværkets nederste tværsnit. De otte sogne syd for Kolding Fjord, der siden 1864 hører til Nørrejylland, slutter sig i denne som i flere andre henseender kulturelt til Sønderjylland, idet de hører med til det udprægede bulhusområde. Det er dog ikke blot mod øst i Sønderjylland, at bulhusene forekommer. Man har længe været klar over, at de også forekommer i landets sydvestlige hjørne, i Tønder amt. I 1880'erne fandtes her endnu hele lader i bulkonstruktion. I senere år er det lykkedes at forøge antallet af kendte eksempler, selv om det kun er små vægstumper, der nu er ladet tilbage, og selv om formentlig kun lidt er bevaret af det, som har været. Også ved den sønderjyske østkyst er der til vore dage kun bevaret en ringe part af de bulhuse, som dog endnu i sidste halvdel af sidste århundrede fandtes i forholdsvis stort tal. Bulhuse, der ikke holdes vedlige, går, når de først har nået en vis grad af forfald, ret hurtigt til grunde. At der falder knaster ud af vægplankerne, eller at der øverst på væggen opstår et tomrum mellem øverste planke og tagremmen, ved at man, efterhånden som egeplankerne ved indtørringen bliver mindre, banker plankerne sammen nedefter, det betyder kun en gavnlig træk i laden, der kan hjælpe til at holde kornet tørt. Men hvis fugtigheden får lejlighed til at angribe vigtige dele af tømmeret, går bygningen sit endeligt i møde. I mange bulhuse er der som nederste vægplanke indskudt en planke med trekantet tværsnit, hvis ene kant rager ud over fodremmens kant og derved forhindrer regnvand i at samle sig på fodremmens vandrette overflade. Fodremmen er ikke blot den mest udsatte del af tømmeret, men også en meget vigtig del af det. Når den går i forfald, er der fare for udskridning af stolperne, der jo er tappet ned i

den, og med stolperne vil hele bygningen falde. Det er derfor udtryk for dårlig økonomi, når man – formentlig for at spare træ og arbejde – ikke har forsynet de yngre bulhuse med denne trekantede drypplanke. I det hele taget har man en fornemmelse af en vis tilbagegang i tømrerarbejdet fra middelalderens slutning og gennem de følgende århundreder ikke blot derved, at der har været mindre træ til rådighed end før, men også ved at man har villet ofre mindre arbejde på udførelsen. Desværre er der dog kun bevaret meget lidt af det ældre tømrerarbejde.

Bulhusene er i mange tilfælde dateret. Det ældste årstal på et bulhus er 1605, og det yngste, daterede bulhus er opført i 1816. Inden for disse to hundrede år sker der så at sige ingen ændringer i konstruktionen af bulhusene. Konstruktionsmåden er gammel og fuldt udviklet allerede i de ældste bulhuse, der er bevaret til vor tid, hvilket ikke er så mærkeligt, da denne byggeråde har været kendt og anvendt her i landet gennem hele middelalderen. Som nævnt kendes konstruktionen både fra købstadbygninger og fra landbygninger. Og ikke bare fra lader, der omtrent er den eneste art af bulhuse, som er bevaret. Også stuehuse har været opført i bul. Mange af de stuehuse, der i senere tid er fremtrådt som bindingsværkshuse med tavlene udmuret med brændte mursten, har oprindeligt været bulhuse. Når man ved reparation eller nedrivning af sådan et hus får lejlighed til at se siden af stolpen, som ellers er skjult af tavlenes udfyldningsmateriale, viser det sig, at stolpen her er forsynet med en not til bulplanker. På et senere tidspunkt af husets historie er træ blevet vanskeligere at skaffe, samtidig med at mursten er blevet almindeligere og billigere. Man har så udfyldt pladsen imellem stolperne med muret væg. Hvor man ikke ved denne lejlighed har anbragt noget fyldtømmer mellem stolperne, har man fået en temmelig ustabil væg, som senere vil true med at falde ud, tværs for tværs. Men ofte har man mellem stolperne anbragt løsholter og dertil måske fyldtømmer, dukker og skråstivere. På denne måde har man fået en solid og lun væg, som der kunne pyntes på ved anbringelse af murstenene i mønstermuring. Det kan hænde, at der er tale om særlig stor tømmeretæthed i disse østsønderjyske

stuchuse, men ellers er der på mange måder overensstemmelse med det gængse østjyske bindingsværk. Normalt bindingsværk har trivedes jævnsides med bulkonstruktionen. Og de to byggemåder har delvis været udsat for de samme påvirkninger. Det gælder f.eks. påvirkninger fra købstædernes byggeskik. De knægtbyggede gavle, som kendes både fra bulhusene og bindingsværkshusene i det østlige Sønderjylland, er nok et sådant træk, der er kommet til landet fra de omliggende købstæder.

Inden for det store område Vest- og Sydjylland, der omfatter landskaber af ret forskellig karakter, har vi konstateret flere forskellige konstruktionsmåder i bondebygningerne. Blandt de geografiske forudsætninger, der er en del af baggrunden herfor, skal der igen peges på skovenes fordeling, tilgangen af gavntømmer. En stor del af de faktorer, som har været bestemmende for de nævnte forskelligheder fra egn til egn, er dog

af en anden art. Byggemåden og boligindretningen, ja hele kulturen, består af elementer, som er kommet til landet til forskellige tider og fra forskellige sider. Alene dette betinger en variation i det samlede kulturbillede fra den ene egn til den anden. For snart ligger een del af landet, snart en anden nærmest ved kilderne og bliver derfor udsat for en kraftigere påvirkning. Og nogle steder er der særlige forudsætninger tilstede, for at en impuls kan slå an. Der bliver nyheden optaget, medens der måske andre steder ikke er behov for det nye kulturelement. Hvis et nyt træk først er indgået i det lokale kulturkompleks, vil det tit blive videre udviklet og tilpasset. Og ofte bliver det fastholdt og overflødiggør antagelsen af nye ideer og måder, når de næste bølger af impulser går over landet. Disse variationer fra egn til egn gør sig ikke blot gældende inden for konstruktionerne i bondebygningerne, men i høj grad også i indretningen af bygningerne.

*Lade i Holballe på det sydlige Als.
Bindingsværket har tre taul over hinanden. (Fot. 1949 Peter Michelsen).*

Hvis man søger at overskue de måder, hvorpå landbefolkningen i Vest- og Sydjylland har indrettet sine boliger og avlsbygninger, vil man straks se, at en lang række træk er fælles for hele dette område. En stor del af disse træk er i virkeligheden fælles for bondebygningerne i det ganske land eller i større dele af Europa. Visse elementære principper i husindretning går igen over store områder, fordi det drejer sig om enkle og næsten selvfølgelige forhold, som naturligvis delvis er funktionelt bestemt. Det er med en vis ret, der i en skildring af en enkelt landsdels byggeskik bliver en tilbøjelighed til at understrege, hvordan landsdelens byggeskik adskiller sig fra de omgivende landsdele, og til om muligt at udskille forskellige egenskikke inden for landsdelen. Ofte kan man da i egne nær hinanden finde væsensforskellige løsninger af samme problem. Hvis man kortlægger enkelttilfældene af sådanne forhold, f.eks. forskellig indretning af køkkenskorstene, vil der somme tider fremtræde tydelige kulturgrænser på kortet. Virkelig dybtgående kulturelle skel er der kun tale om, hvor grænserne for forskellige fænomener, der funktionelt intet har at gøre med hinanden, falder sammen. Men selv hvor skellene er mindre dybtgående, kan de give antydninger af, at nyhederne kan være kommet til bondekulturen i de forskellige egne fra forskellig kant eller til forskellig tid. For at holde os til eksemplet fra før, køkkenskorstene. Der er her en tydelig forskel på forholdene i det nordlige og det sydlige Vestjylland. Nord for Skern Aa synes kulturmeddelelserne at være kommet fra øst, at have at gøre med forholdene i Østdanmark, medens man syd for åen snarere må regne med påvirkninger fra sydvest. Når man på den måde trækker forskellene frem i lyset, må man stadig huske på, at overensstemmelserne tværs hen over de påståede kulturgrænser er nok så talrige. Og man må huske, at der ved siden af forskellene fra egn til egn, der dels er af geografisk, dels af historisk karakter, tillige findes differentieringer, som ikke optræder egnsvis. De er af social og økonomisk art. Man kan inden for samme sogn finde vidt forskellige løsninger af et boligteknisk problem, alt efter hvilket miljø man befinder sig i. Og en tilsvarende differentiering kan man finde i et sogn i den an-

Tagværk i en lade i Husby syd for Nissum Fjord med kombineret sule- og højremskonstruktion. Til venstre ses sulen, der bærer rygåsen øverst oppe. Til højre, ca. 1 meter inden for ydervæggen, står et højremben, som bærer den vandrette højrem. (Fot. 1946 P. Michelsen).

den ende af landet. Om en landejendom fremtræder eenlænget, to-, tre- eller firlænget, er først og fremmest et spørgsmål om ejendommens størrelse, men det er tillige et spørgsmål om lokal tradition, så vist som der i visse egne er en særlig tilbøjelighed til fortrinsvis at løse problemet på den ene måde.

Som eksempel på, hvordan man har indrettet sig på en midtjysk hedegård, skal forholdene et enkelt sted drages frem. Vi vælger en gård, der i en for disse egne sjælden grad har bevaret sit gammeldags præg og derfor også for nogle år siden blev overført til Frilandsmuseet i Lyngby. Det er Ansgaard i Kølvrå tæt ved Karup, lige ved den østlige grænse af Ringkøbing amt. Det var i begyndelsen af 1800-årene, man byggede gården. Der har hørt fire længer til, men er nu kun bevaret tre. I den forsvundne var der aftægtsbolig og fåresti. Længerne ligger rundt om en gårdsplads; de er ikke bygget sammen i hjørnerne, men efter-

Lille bullade i Hvinderup ved Christiansfeld. Laden er en typisk repræsentant for de yngre bulhuse, der endnu kan ses i brug rundt om i det sydlige Jylland.

(Fot. 1951

Peter Michelsen).

lader en temmelig bred passage. Gårdens bygninger er præget af, at de har ligget ude på den tidligere ganske træløse Karup hedeflade. Traditionen fortæller, at tømmeret blev kørt med stude østfra her til stedet. Man har måttet spare på det, da man byggede gården. Den er opført i bindingsværk, men kun i stuehuset er der nogenlunde rigeligt med tømmer. Man sporer her slægtskabet med det østjyske bindingsværk. Ikke alene er her løsholter mellem stolperne, men også dukker, korte lodrette tømmerstykker, under midten af løsholterne. Fodtømmer har man dog ikke anvendt, stolperne står på syldsten. Tavlene er udmuret med tegl, og der er spor af, at væggene har været rødkalkede med hvide fuger malet på. Der kan næppe være tvivl om, at man i ældre tid har kunnet finde temmelig tømmerrigt bindingsværk rundt om i Vestjylland, men det til vor tid bevarede har for det meste det samme præg som bindingsværket i udlængerne på Ansgaard. Her er dog i de fleste fag anvendt løsholter, medens man

ellers mange steder ser bindingsværket bestå udelukkende af stolperne. Mellem dem består væggene af mursten.

Den nu forsvundne længe var østerhuset. Sydlængen indeholder huggehus, tørverum og et vognskjul, hvor der også er et aflukke til kalve. I vestlængen er der i sydenden et korngulv, d.v.s. lade, hvortil kornet kan stikkes ind gennem to luger. Ved siden af korngulvet ligger tærskeloen. Og på den anden side af den ligger kostalden, som her kaldes »nøds«. Også på det punkt mærkes det, at man her er på grænsen mellem Øst- og Vestjylland. Det er et af de vestligste steder, det østjyske ord »nøds« bruges. Længere vestpå hedder det »kjørres«. I kostalden går der en gang på tværs af huset, og på den ene side af den har man haft to aflukker, nemlig et til svin og et til får. Vi er i en egn af landet, hvor fåreholdet har spillet en langt større rolle end længere østpå. Det har dog sjældent sat videre spor i husenes udformning, for fårene går ude det meste af året. Kun i

det værste vintervejr kommer de ind, ellers kun får med lam. Ofte blev de så anbragt et temmelig tilfældigt sted i udlængerne, hvor man blot satte en hæk midt på gulvet til høet. Man muggede ikke regelmæssigt ud hos fårene. Først når luften var så mildnet, at de kunne blive ude, gjorde man det een gang for alle. På Ansgaard havde man altså et særligt aflukke til fårene ved siden af det til svinene. På den anden side af gangen stod køerne, af hvilke der var 5–6 stykker, som stod i båsene to og to. Noget så nymodens som fodergang var der selvfølgelig ikke her på Ansgaard så lidt som på andre ikke alt for nyligt byggede ejendomme. Når man fodrede, skete det bagfra. Ved mugningen blev møget kørt gennem en dør til gårdspladsen og ud på møddingen, som lå i en forsænkning af gårdspladsen lige uden for stald-døren. Hestestalden er yderst i enden af vestlængen og ved siden af den høladen.

Ved nordsiden af gårdspladsen ligger stuehuset eller »salshuset«, som det blev kaldt på stedet. I de senere år, mens huset endnu var på sin gamle plads, lå det i læ bag en lille plantage nordvest for gården. Nord for stuehuset og rundt om østgavlen lå kålgården. Man gik ind i stuehuset gennem en lille forstue yderst ved vestgavlen med yderdør ud til gårdspladsen. Bag ved forstuen udgjorde et rum i hjørnet af bygningen i senere tid hønsehuset. Fra forstuen kommer man ind i dagligstuen, hvor der under vinduerne står en bæk med langbordet foran og korte bænke på tværvæggene ved bordenderne. Der er tre fag vinduer ud til gårdspladsen, men ikke nogen til den anden side, hvor sengestederne oprindeligt har været. I senere tid har man sovet i fritstående senge, som har stået i sengekammeret ved siden af dagligstuen. Dette sengekammer ligger i fag med køkkenet, der vender mod nord ud til haven og også har dør ud til den. Ved den åbne skorsten her er madlavningen foregået, og herfra har man fyret i bilæggeren i dagligstuen. I den østligste ende af stuehuset ligger to kamre. Der er altså ikke noget frammers eller bryggers i huset. Uden for gårdfirkanten ligger to vigtige tilbehør til gårdanlægget, som må nævnes, hvis beskrivelsen skal være fyldestgørende. Lige vest for staldlængen ligger brønden, der har forsynet gården med vand. Og noget længere vest for gården ligger

*Åben skorsten i et hus i Visby ved Tønder. I senere tid har man indsat et jernkomfur i skorstenen. Før var her et muret skøde med en lille bagerovnen.
(Fot. 1947 Peter Michelsen).*

bagerovnen, som er muret op af brændte sten, udvendig klædt med rå lersten og dækket af jord, så der dannes en hel lille høj. Lige fra det vestlige Himmerland til Lüneburg Hede i Tyskland i syd var det i hedeegnene almindeligt, at man havde bagerovnene liggende for sig selv. Undertiden var der bygget et helt lille bagehus over ovnen. Det kunne være et spændhus, et spærtag sat direkte på jorden eller dog kun på en ganske lav syld.

Spændhuse var i det hele taget almindelige ved gårdene i Midt- og Vestjylland, brugt som vognskjul, tørvehuse o.l. Til midlertidig beboelse blev spændhuse brugt som fiskerboder langs vestkysten. I sådan en bod boede i fisketiden to karle og to esepiger. Mens karlene var ude med bådelaget, samlede pigerne madding og satte den på langlinernes kroge. De gjorde det net og hyggeligt for karlene og lavede maden på en primitiv skorsten af græstørv. Bagest i boden var to senge, lidt plads skilt fra med nogle fjæle og med halm i bunden. Her måtte man enes, som man bedst kunne.

*»Trines hus« i Haderup sogn, midtvejs mellem Holstebro og Viborg.
Ydermuren er forsynet med »træk«, d. v. s. en opstabling af lyngtørv, der luner godt om vinteren.
(Fot. 1923 Poul Jensen).*

Man får tydelige mindelser om forholdene på Ansgaard, når man ser på indretningen af Nørre Hedegaard, som ligger lidt nord for Vem ved Storaasens udløb i Nissum Fjord, og som nu er indrettet til hjemstavnsmuseum. Rumfordelingen i stuehuset er omtrent den samme, blot er her ved forstuen indrettet en lille aftægtsbolig. I dagligstuen er der to alkover med et lille indbygget skab imellem. Til den modsatte side, under vinduerne, som vender mod syd, hvilket her vil sige til haven, står bordet. Ved det sidder mændene på den faste vinduesbænk, husherren dog på bordendebænken langs tværvæggen, medens der langs ydersiden af bordet står en smal bænk uden ryglæn, en såkaldt skammel, beregnet til kvinderne. Den vigtigste forskel fra stuehuset på Ansgaard er, at der på Nørre Hedegaard er to skorstene, nemlig en køkkenskorsten, hvor maden blev lavet, og hvorfra der blev fyret i bilæggerovnene i dagligstuen og i kammeret, og en bryggersskorsten. Til den ligger den store, hvælvede bagerovn,

der er så lang, at bagenden af den får husets ydermur ud mod haven til at bue lidt udefter. På den anden side bagerovnen, yderst i husets ende, er der en lille stald til heste eller stude. Nørre Hedegaard er en parallelgård. Dens to længer ligger parallelt med hinanden i nogen indbyrdes afstand, på hver sin side af en gårdsplads. Midt på gårdspladsen ligger brønden. I udlængen er der tørverum og en lo, omgivet af flere korngulve. I den ene ende er kostalden. Her har nogle af køerne stået på tværs, nogle på langs af huset. I hjørnet af stalden var der beregnet plads til hønse, hvilket har været ret almindeligt i Vestjylland, ikke mindst i den sydlige del, hvor man somme tider indrettede en »hønserråne« hen over svinene. Nørre Hedegaard er en typisk repræsentant for den nordjysk prægede byggeskik i Vestjylland nord for Storaas. Sydligere i Vestjylland søger man så vidt muligt at lukke vinden ude fra gårdspladsen ved at bygge i firkant. Og udlængen er et højremshus med udskud på begge sider

uden for de to stolperækker, der bærer højremene. Som i de fleste vestjyske bondebygninger er det gamle bindingsværk kun delvis bevaret, mest i udlængen, hvor der næsten hele vejen rundt står stolper, mellem hvilke tavlene er udmuret med teglsten. I stuehuset, der er et normalt spærtags-bindingsværkshus, er bindingsværket fjernet og erstattet med grundmur, undtagen på nordsiden. Her står de gamle bindingsværksstolper, der ligesom i udlængen aldrig har været forbundet med løsholter. Og her er tavlene stadig udfyldt med lerklining, som er kalket hvid. Det er et almindeligt syn langs vestkysten, denne modsætning mellem den hvidkalkede nordvæg, som under kalkpudset består af ler, og de andre vægge, der består af den dybrøde brændte tegl, som er karakteristisk for vesteregns gamle grundmurede bygninger.

Det er ikke alene med hensyn til konstruktionerne, man kan konstatere variationer fra den

ene del af Vestjylland til den anden. Det gælder også indretningen af gårdene. Syd for Skern Aa og Ringkøbing Fjord mærker man på forskellig måde, at forbindelserne udefter fra dette område går mod syd og sydvest. Et træk som beklædning af større vægflader med fajancefliser peger tydeligt i den retning. Fliserne er hollandsk arbejde. De findes med blå og manganfarvet dekoration og i sjældnere tilfælde endda flerfarvede. Ofte er det bibelske scener, der er gengivet på fliserne, men det kan også være hollandske landskaber med kanaler og møller eller blot vaser, blomster, dyr. På dansk grund hører fliserne først og fremmest hjemme i landets sydvestligste hjørne, såvel på øerne i Vesterhavet som i de kystnæreste dele af den jyske halvø. Men de yderste udløbere af skikken når helt op til Ringkøbing Fjord.

En fuldgod repræsentant for de ældre grundmurede gårde i de sydligere vestkystegne er en firlænget gård i Lønne ikke langt fra Nyminde-

Fiskerboder ved Vestkysten.

Alle boderne er spændhuse — tagene er sat direkte på jorden. Her boede karle og piger i fisketiden. (Ældre fotografi i Varde Museum).

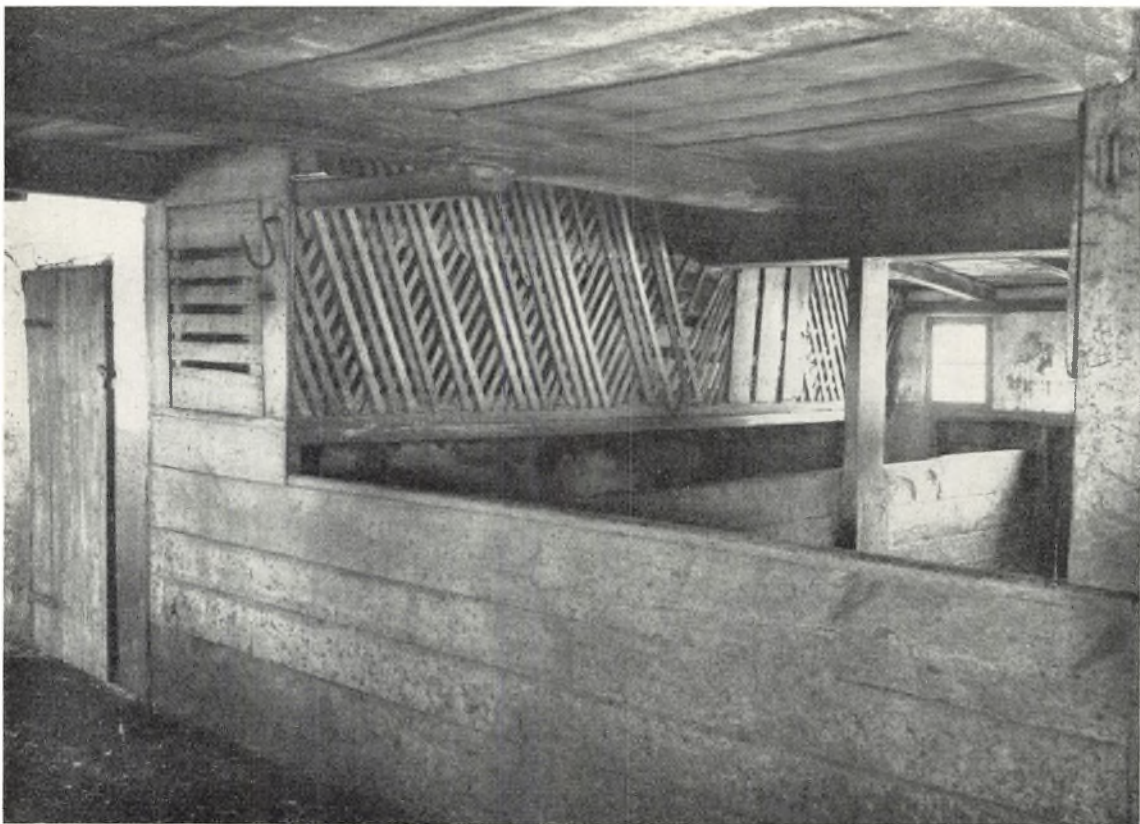
gab. Dens helt igennem grundmurede stuehus i mørkerød, hjemmebrændt tegl er opført 1803. I nogle af udlængerne er betydelige rester af bindingsværk. Stuehusets grundplan er næsten uændret siden opførelsen, og da tilmed en hel del af stuerne gamle udstyr er bevaret, får man her et usædvanlig levende indtryk af en vestjysk bondefamilies boligforhold ved begyndelsen af sidste århundrede. Hovedtrækkene i stuehusets grundplan kendes også fra området nord for Ringkøbing Fjord. I bryggerset, hvorfra der i reglen er en dør direkte ud i stalden, er der en skorsten med gruekedel og bagerovn. Fra dette rum kan man komme ind i køkkenet. Her mærker man forskellen mellem områderne nord og syd for Ringkøbing Fjord og Skern Aa. Ganske vist ligger køkkenet i Lønne-gårdens stuehus i fag med et kammer, ganske som det ofte er tilfældet længere nordpå. Men denne længdedeling er ikke oprindelig. Der har tidligere været et rum, der gik

tværs over huset. Det var ikke blot køkkenet, men havde tillige karakter af sommerstue. Her stod den åbne skorsten midt for væggen ind til stuen ved siden af. Denne stue, dørnset, blev tidligere varmet op ved en åben muret ovn eller en vindovn, der blev fyret inde fra selve stuen. Det, vi her konstaterer, er den også i Østjylland kendte forskel mellem det såkaldte ovnhaus i nord og det såkaldte kaminhus i syd. Nordpå har man varmet stuen op ved ude fra køkkenet at fyre i bilæggeren. I det sydligere foregår opvarmningen af stuen ved fyring inde i stuen i kamin, åben ovn eller vindovn, der har aftræk til køkkenskorstenen. Og den åbne køkkenskorsten er selv kaminagtig, lidt dyb i modsætning til køkkenskorstenene i det nordlige, som er i slægt med de dybe nordøstjyske og østdanske.

Indretningen af stuehuset i Lønne er iøvrigt traditionel. I kammeret, som tidligere har været en del af køkkenet, er der to alkover. I dørnset er

Svinestald i gård i Klegod på Holmsland Klit.

I »hønserrånen« holder hønsene til over svinene i båsen. (Fot. 1946 Holger Rasmussen).

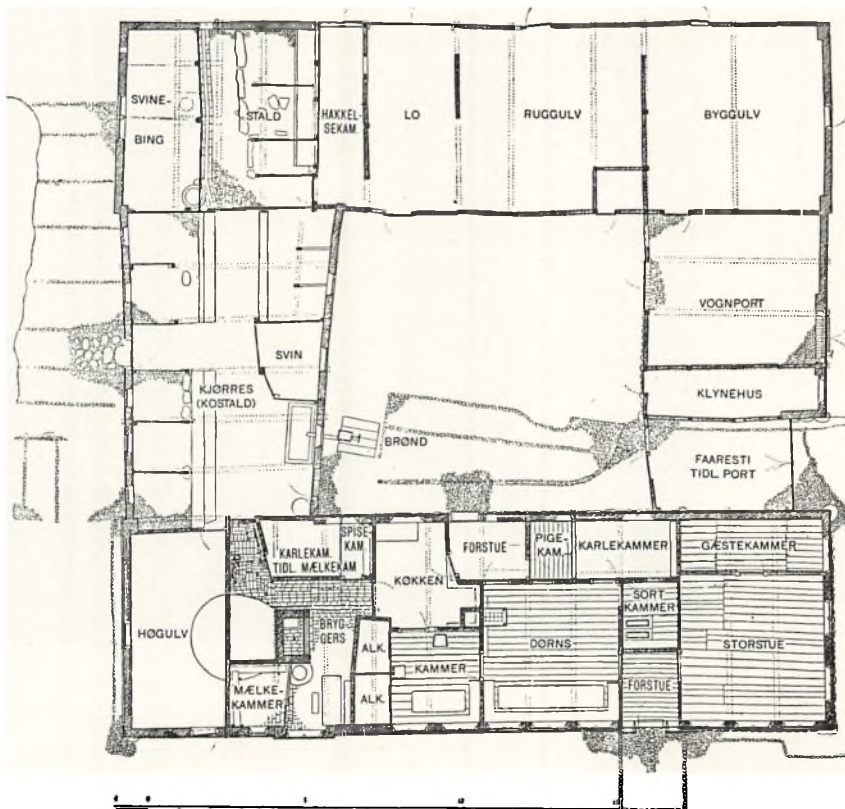
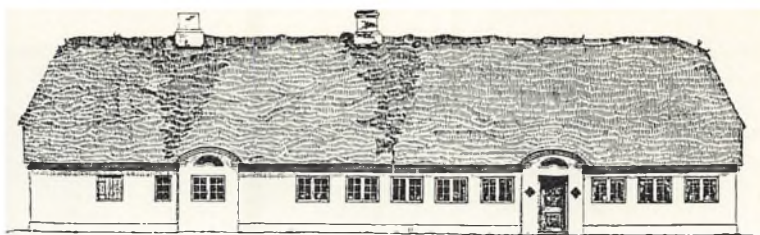

Stue i Sønderho på Fanø. Bilæggerovnen, der stammer fra 1783, bliver fyret ude fra køkkenet. Væggen er beklædt med hollandske fajancefliser. (Fot. 1947 Ole Højrup).

der indrettet nogle små kamre i den del af rummet, som vi fra andre stuehuse ved er alkovernes plads. Men ellers er der både i kammer og dørn den velkendte opstilling af bæk og bord ved vinduerne. Mellem dørnset og storstuen ligger den fine forstue, som kun benyttes om søndagen, og når der er fremmede. Udefra set er yderdøren her omgivet af et par fremspringende murpiller, og over den er muret en fladbuet lille kvist med et halvrundt vindue til loftet og med en profilet gesims med »bukkehoveder«, som man kalder de små vandrette gesimsstumper, der også kendes fra gavlene. Hertil svarer et murfremspring, også med en ganske lav kvist, i den anden ende af façaden, her dog ikke med en dør, men blot med et vindue til bryggeret. Et sådant symmetrisk arrangement er ret almindeligt på stuehus-façaderne af de grundmurede vestjyske gårde. Men façaderne kan iøvrigt ofte, således med hensyn til placeringen af vinduer og døre, være forfriskende usymmetriske.

Lønne-gården er firlænget, helt sammenbygget i hjørnerne. Fordelingen af rummene i udlængerne er typisk for de vestjyske gårde. Det blev nævnt, at man kunne komme ud i kostalden direkte fra bryggeret. Det er almindeligt. Kostalden er i reglen den længe, som støder til stuehuset i bryggersenden. Gennem staldlængen er der forbindelse til laden, som altid er den længe, der ligger over for stuehuset. De to længer er hovedlængerne, vel også de oprindeligste i den historiske udvikling, salhus og lade, som der står i Jyske lov fra 1241, hvor gårdens normale bygninger omtales. Nu til dags kan man se det på, at det altid er disse to længer, der er ført igennem i fuld længde, de har gavle i begge ender, medens de to andre længer blot forbinder stuehus og lade og støder op til siderne af disse. I Lønne-gården ligger loen på tværs af ladelængen. Det er tilfældet i de ældre gårde, men i første halvdel af 1800-årene og især fra hen mod midten af århundredet har man i stigende grad forsynet selv bondegårde af normal

*Gård i Lønne syd for Ringkøbing Fjord.
Opført 1803. Opstalt af stuehusets façade og plan af hele gården.
(Opmålt af Nationalmuseet 1946).*

størrelse med lader i højrekonstruktion og ofte med agerum eller langlo i udskuddet i den ene side. Men disse højere og bredere lader kom til at ligge på samme sted i gårdanlægget, over for stuehuset.

På Lønne-gården ligger møddingen uden for gårdfirkanten, ved staldlængens yderside. Det er almindeligt i det sydlige Vestjylland i modsætning til forholdene i det nordlige Vestjylland og i det meste af landet, hvor det i ældre tid var almindeligt, at møddingen lå på gårdspladsen. Denne forskel hænger sammen med en tilbøjelighed til i det sydlige Vestjylland at undgå, at kreaturerne

kom ind på gårdspladsen. De gik til og fra stalden gennem en dør på ydersiden af længen, og når de skulle vandes, skete det to og to ved et vandtrug inde i stalden, som blev forsynet med vand fra brønden ude på gårdspladsen, ofte ved hjælp af en skrå rende, der var ført gennem et hul i muren. Den stille gårdsplads, hvor der foregår meget lidt, er et karakteristisk træk for mange gårde i Sydvestjylland. Det er ganske naturligt, at gårdspladsen hyppigt er af ubetydelig størrelse, og i mange tilfælde har man drevet aflukningen af den så vidt, at også vogntrafik er udelukket fra den, idet der simpelthen ikke er nogen port.

*Lille ejendom i Hillerup nordvest for Ribe.
De to længer ligger i vinkel, og beboelsen er samlet i hjørnet.
(Fot. 1947 Peter Michelsen).*

Den ganske snævre gårdsplads, som vi her har stiftet bekendtskab med, træffes også længere sydpå, i det vestlige Sønderjylland. I det hele taget er her det firlængede anlæg en almindelig form for gårde af normal størrelse, sådan som det også er tilfældet i den østlige del af halvøen. Overalt i Sønderjylland forekommer dog gårde med forskelligt antal længer. Særlig på Als er der en tilbøjelighed for eenlængede gårde, som denne ø har fælles med Ærø, som jo tidligere har hørt til de sønderjyske hertugdømmer, og nogle af de mindre sydfynske øer. Der kan i flere henseender spores en livlig kulturel kontakt tværs over den sydligste del af Lillebælt. Der er også firlængede gårde på Als og en hel række mellemformer, to- og trelængede. Men hvad de sidste angår, så mærker man også i dem tydeligt tendensen til at samle alt i een længe, for i mange tilfælde har man en klar fornemmelse af, at den ene længe er hovedlængen, og at de andre, der er mindre, ligesom lidt tilfældigt er føjet til den. Et typisk eksempel herpå er en ofte i den kulturhistoriske litteratur

omtalt gård Holm på det allernordligste Als. Her er netop en lang og bred hovedlænge med stuehus i den ene ende og udhus i den anden og dertil en skævvinklet ladebygning føjet til udhusenden, så anlægget bliver trelænget. Stuehusenden har een skorsten, idet bagerovnen med den dertil hørende skorsten findes i et for sig selv liggende lille hus. Fra køkkenskorstenen varmer man dagligstuen, »dørns«, op ved hjælp af en bilægger. Dørnset ligger i fag med køkkenet. Fra ældre tid har det været ret almindeligt i Sønderjylland at bygge husene så brede, at to rum kunne ligge i fag med hinanden, uden at de måtte gøres påfaldende små. Bondehusets længdedeling er ældre i Sønderjylland end i de øvrige dele af landet. Ved siden af dørnset ligger storstuen, som i Sønderjylland kaldes »pisel«. Denne ruminddeling svarer stort set til den sædvanlige sønderjyske, og det er også et almindeligt træk, at der på den anden side køkkenet ligger en forstue, »framgulv«, som skiller beboelsen fra kostalden og de øvrige udhusrum.

Hus på Mandø.

Beboelse og stald ligger i forlængelse af hinanden. Afgrøder stikkes ind på loftet gennem lem-mene over hoveddøren og i gavlen. (Fot. 1947 Peter Michelsen).

Når det gælder kostaldens indretning, kan man ikke stille skarpt adskilte egnstyper op, svarende til, at det er muligt at kortlægge de forskellige navne for kostalden og trække grænser mellem dem. Det er nævnt, at kostalden i den nordlige del af det vestlige Nørrejylland hedder »kjørres«. I Ribe amt, dog amtets nordligste del undtaget, bruger man ordet »øddel«, blot i lidt forskellige former, og dette ords område omfatter også den østlige del af den jyske halvø mellem Vejle Fjord og Genner Bugt. I Sønderjylland er ordet »båsk« ellers det almindelige navn for kostalden som helhed, og det ord bruges også i det dansk, der tales eller har været talt syd for den nuværende grænse. Men i Sundeved og på Als siger man »stald« om kostalden. På tværs af disse sproglige grænser genfinder man inden for de forskellige ords områder de samme hovedtræk af staldens indretning. Der skal dog peges på, at særlige lokale forhold kan betinge nogen forskellighed. I marskegnene i det vestlige Sønderjylland har studeopdræt spillet en rolle. Nogle af staldene på den egn er derfor særlig store. I det sydvestlige hjørne af landet bruges teglsten en del som gulvbelægning i

stalden. Både dette og den dybe, smalle grebning giver mindelser om staldene ved Nordsøkysten længere mod syd. Også fjælegulv i båsene kendes her og tillige langs den nørrejyske vestkyst. Landet nærmest kysten er ikke den træfattigste del af Vestjylland, for her har man vraggodset og muligheder for at få sejlet tømmer til stedet. I de samme egne har man somme tider fjælegulv i tærskeloen, for nogle steder er der vanskeligere at skaffe end træ.

I hele det sydvestlige Jylland har forbindelserne med landene ved den sydlige del af Nordsøen spillet en vis rolle. Allertydeligst har disse forbindelser dog sat deres præg på kulturen på vesterhavsøerne Fanø, Mandø og Rømø. I de vestlige dele af den jyske halvø har det virket til formidling af den kulturelle kontakt med det sydvestlige udland, at unge mennesker formentlig siden renaissance har brugt at drage til Holsten, Tyskland og Holland for at tage tjeneste og vel i de fleste tilfælde siden atter vendte tilbage til hjemstavnen. Men på vesterhavsøerne var man søfolk. Her har forbindelsen med Holland været særlig intim, for det var ikke mange, der kunne komme

til at sejle om bord på skibe, som var hjemmehørende i Danmark. Resten – og det var de fleste – har måttet tage hyre på hollandske skibe. En rig sømandskultur, det er den baggrund, hvorpå øernes ældre byggeskik må ses. Når alt mandkøn gik til søs, blev landbruget overladt til kvinderne. Hårdt trængt af en karrig natur har de kun kunnet holde meget beskedne agre fri for det flygende sand. Endnu kan man på Rømø se små agre dybt forsænket mellem høje klitter. Her har kvinder stået og skovlet det sammenføgne sand væk. Det har som regel ikke været meget, kvinderne på disse øer har kunnet høste med deres segl og siden bære hjem på nakken i et klæde. Den lille afgrøde har ikke krævet meget lade, og heller ikke fårene og de ret få køer har givet anledning til opførelsen af betydelige stalde. Landbruget har kun skullet dække husbehov, fortjenesten er kommet fra søen. Noget af den er blevet omsat i boliger. Det er en god del af Rømøes bygninger, der stammer fra søfartens og hvalfangstens glansperiode i sidste halvdel af 1700-årene. Der er til vore dage så meget i behold, at man har kunnet få et indtryk af den ofte smukke, til tider endda prægtige udstyrelse af boligen med malede paneler, godt bohavede og dertil mange mærkelige ting bragt hjem af vidt berejste sømænd. Og hvad enten husene er store eller små, har de et fælles præg af pyntelighed og renlighed, som også kendes fra andre sømandsegne.

På Vesterhavsoerne har man ligesom i det øvrige land brugt bindingsværk, før man gik over til grundmur. Bindingsværket er talrige steder bevaret i husenes nordsider og også indkapslet i de øvrige mure. Men i de selvsamme huse, der delvis er opført på yderst primitiv måde, har på Rømø og fastlandet over for denne ø murerkunsten svunget sig op til store højder, når man har udsmykket gavlene med mønstermuring. Ofte klarer man sig med bemaling af væggene, som når Fanø-boerne maler smukke murstik i skiftevis grønt og sort over deres vinduer, hvis overkant i mange tilfælde blot består af en rem af træ. I mønstermuringen og meget andet i boligkulturen i denne egn af landet må man nok se en frisk påvirkning. Det friske indslag har sat sin smukke blomst i den gård i Toftum på Rømø, som nu er indrettet til hjemstavnsmuseum, værd at

nævne på grund af sit prægtige udstyr med malede paneler og bohavede, der fra gammel tid har hørt til på gården.

Det normale hus både på Fanø og Rømø viser tydelig sammenhæng med byggeskikken på fastlandet. Om anlægget ikke stadig er eenlænget, har det i hvert fald ofte været det oprindelig. Først efterhånden har man gjort udhuset større, så anlægget er blevet vinkelformet eller T-formet. Her som på det sønderjyske fastland er det almindeligt, at man tværs gennem huset fra ydervæg til ydervæg har en forstue, et »frangulv«, der skiller udhus fra beboelse. Et andet træk, der også genfindes begge steder, er det, at man har to »dørner«, det ene i fag med køkkenet, som kun når halvt igennem huset, det andet ved siden af køkkenet. De er ofte opkaldt efter det verdenshjørne, de vender mod, sønderdørns og nørredørns, og benyttes undertiden som vinterstue og sommerstue. En »pisel« hører der normalt også til boligen. Hertil kommer somme tider yderst i enden af huset en ligstue, som har sit navn af, at man har brugt at anbringe ligkisten her i dagene før begravelsen, når en af husets folk var død.

Det kan selvfølgelig ikke være nogen regel at have en stue hovedsagelig til dette brug, men der bør nok her mindes om den i det sydvestlige Jylland almindeligt forekommende ligdør i gavlen af stuehuset. Nogle steder er det en almindelig dør, der i hvert fald i ældre tid kun blev åbnet, når der skulle føres lig af huse, men siden af et mindre pietetsfuldt slægtled ofte blev anvendt som havedør. Men andre steder bestod ligdøren i, at der i gavlen var muret et stik, som muliggjorde, at man kunne bryde et dørhul gennem muren. Når liget var ført ud af huset den vej, skulle hullet mures til igen, og dette arbejde skulle helst være færdigt, inden ligfølget vendte tilbage fra kirkegården. Sandsynligvis hænger skikken sammen med den primitive forestilling, at gengangere kun kan vende tilbage til deres gamle bolig ad den vej, de blev ført bort. Når hullet er lukket, kan de ikke komme ind. Det murstik i gavlen, der vidner om denne sikkerhedsforanstaltning mod gengangere, kan endnu iagttages på en del ældre bygninger i den sydvestlige del af Jylland.

Et stort antal alkover, eller »tætsenge« som den lokale betegnelse er, er karakteristisk for mange

Gård i Sønderby ved Møgeltonder, bygget 1804.

I gavlen er der udgang fra kostalden til møddingen. Vinkelret på længen med stuehus og stald ligger den store højremlade. I baggrunden til venstre ses Møgeltonder kirketårn.

(Fot. 1947 Peter Michelsen).

af husene på Rømø. I flere af de lange stuehuslænger er der små rum eller gange, i reglen panelklædte, som ikke tjener andet formål end dels at være gennemgang, dels at være forrum til en alkove. Men iøvrigt adskiller alkovernes indretning på Rømø sig ikke fra den almindelige indretning af dem i disse dele af landet. Det er ikke sjældent, at man på Rømø har indrettet en tværseng til børn oven over hovedsengen. Et sådant køjesystem er dog ingenlunde begrænset til Rømø, men kendes fra hele den jyske vestkyst og iøvrigt også i visse andre områder af landet, hvor man har drevet søfart og altså haft kendskab til indretningen af skibskahytter. Somme tider er der under alkoven et rum, som f.eks. kan udnyttes til opbevaring af kartofler. Ellers var det underlag, man lå på, halm, eventuelt lyng. At der har holdt mus til i sengen, kan ikke undre, og i fortællinger om

livet på heden hører man om, at endog hugorme lejlighedsvis er kommet ind med lyngen og har befundet sig vel i sengevarmen. Når man lukkede alkovens dør ud mod stuen, kunne man hygge sig mellem de uldne hølsklæder, et lunt lille rum med tunge dyner af stribet bolster og talrige puder, så man næsten kom til at sidde op og sove. Væggen kunne være dækket af spåntapet eller halmfletning, og hvis man var gammel og gebræklig, kunne man have et sengebånd hængende ned fra loftet til hjælp, når man ville rejse sig. Også ens åndelige velbefindende var der sørget for. I et lille hus yderst i Emmerlev, ved kysten af Vadehavet, var der på den indvendige side af alkovedøren malet en indskrift:

Herr ligger jeg her Jesu Christ, min Arme og Been udstrækker, jeg vil bortsove saa sødelig. Intet Menische mig skal opvecke uden Jesus Chri-

stus Gud Faders Søn. Hand skal oplade sin Himmel skøn og føre mig til ewig Salighed. Amen.

Udvendig kan alkovedørene undertiden være smukt udsmykket, enten ved skæring eller bemaling. I nogle perioder har dele af det her behandlede område, Vest- og Sydjylland, et afgjort særpræg over for det øvrige land, når det gælder sådan kunstnerisk udsmykning af møbler eller vægfast udstyr af boligen. Det kan spores så tidligt som på renæssancetiden. Den såkaldte Ribe-skole er en særlig vestjysk udformning af ungrenæssansens billedskærerkunst. Dens arbejder kendes fra kirkerne i det vestlige Sønderjylland og det sydvestlige Nørrejylland. Men også i mange bondehjem har man haft skæringer lavet af en af mestrene i den vestjyske gruppe. Der kan være tale om forsiden af alkover eller af indbyggede skabe, eller det kan dreje sig om kister. Der kan måske være grund til også at nævne et andet højdepunkt i bondekunsten inden for vort område. Maling af

møbler og delvis også paneler kendes så at sige fra hele området, idet der dog kan skelnes mellem de forskellige egne smag på dette felt. Den sønderjyske bondemaling i anden halvdel af 1700-årene er det mest farvestrålende og teknisk set mest fremragende afsnit af dansk bondemalings historie, men står iøvrigt nær grænsen for, hvad man kan betegne som folkekunst, så vist som den i flere tilfælde er udøvet af særdeles skolede malere, der har holdt til i købstæderne, og som delvis har fulgt godt med i stilbevægelserne ude i Europa. Opmærksomheden skal særlig henledes på to grupper. Den ene er panelmalingen, der er bedst kendt fra Rømø. Den anden gruppe er skabene, der optræder både i Vest- og Østsønderjylland, i hver af de to parter af landsdelen malet efter den smag, som har været fremherskende der. Atter her samler en søfartsegn i særlig grad opmærksomheden om sig. Skipperbønderne i Aabenraa-egnen, især på Løjtland, har haft råd til

*Kostald i gård i Sønderby ved Møgeltønder.
Gården, der på foregående billede ses udefra, stammer fra 1804.
(Fot. 1947 Peter Michelsen).*

og smag for de store, rigt dekorerede skabe i slægt med den farvestrålende tyske rokoko.

Hvis man hastigt vil overskue udviklingen i den landlige byggeskik inden for det sidste hundrede år, vil man se, at den i Vest- og Sydjylland har fulgt en linie, der i hovedtræk svarer til den for hele landet almindelige. Nogle for landsdelen særlige forhold har dog nok haft en vis betydning for udviklingsgangen. I det sydvestlige og vestlige Jylland er der en ældre grundmurstradition end andetsteds i riget. Det har måske sikret en roligere udvikling end ellers. Der er blevet bygget mange fortrinlige stuehuse i sidste halvdel af sidste århundrede, ikke mindst som følge af, at traditionen fra det ældre grundmursbyggeri er blevet ført videre. Af de få landlige bygmestre, hvis indsats man kender noget til, og hvis personligheder træder lidt klarere frem, skal her nævnes to, der står som udtryk for denne tradition. Peder Holdensen virkede som bygmester fra ca. 1840 til 1874, og de af ham opførte gårde er beliggende på egnen mellem Kolding og Esbjerg. Hans stuehuse er brede og høje, i nogen grad påvirket af sønderjysk byggeskik. Hans facader er klassicistiske. Indgangsdøren sidder i midten, omgivet af pilastre, der ofte er fremhævet i hvidt. Over døren er en gavltrekan med omhyggeligt beregnede proportioner. Og rundt om dette midtparti af of-

te betydelig finhed er façaden bygget strengt symmetrisk op. Den anden bygmester, som skal nævnes ved navn, er Peder Højer, som virkede mellem 1870 og 1885, og som har sat sit præg på en hel del gårde i egnen nærmest øst for Esbjerg. Også Peder Højers facader er klassicistiske, men samtiden sætter sit præg på hans byggekunst, og på nogle af hans arbejder mærker man, at de strenge klassiske principper er ved at gå i opløsning.

Da nyklassicismens efterklang på landet døde hen, trængte allehånde påvirkninger sig på, sådan som det også var tilfældet i det øvrige land. Samtidig betød omlægningen af landbruget og de tekniske forbedringer, at udlængerne måtte ombygges eller nybygges. Særlig i Sønderjylland skete det ofte på en efter gængs dansk smag mindre heldig måde i den periode, hvor påvirkningerne kunne strømme livligt ind sydfra. Mangen høj, bred bygning med trempel og fladt paptag er fra denne tid. Når man nu i vore dage søger at knytte den ydre fremtoning af det moderne landbyggeri til den for de forskellige egne karakteristiske ældre byggeskik, har man været særlig gunstigt stillet i Vest- og Sydjylland, hvor der var en ældre grundmursbyggekunst, hvis traditioner man kunne søge at genoplive.

NÆRINGS LIV OG SAMFÆRDSEL

Af Svend Christiansen

Den, der omved år 1800 satte sig for at foretage en rejse fra det smilende Østjylland med dets mange købstæder og store herregårde, og bestemte sig til at rejse tværs over Jylland, blev hurtigt belært om, at en sådan rejse ikke kunne foretages uden store besværligheder. Var man så nogenlunde kommet op på den jyske højderyg, bredte den jyske hede sig ud så langt øjet rakte mod horisonten. For datidens mennesker fyldte dette syn sindet med gru og rædsel. Endnu havde romantikken ikke indstillet menneskene på at vurdere landskabelige skønheder, og den storladne skønhed i disse store, øde, lyngbevoksede flader var man slet ikke indstillet på at vurdere.

Medvirkende hertil var naturligvis også bevidstheden om de besværligheder, som rejsen gennem heden ville medføre. Egentlige vejanlæg savnedes fuldstændigt, og kun hjulspor, ofte mange ved siden af hinanden, markerede den rute, man skulle følge. Endnu omkring 1830 kunne man ikke med offentlige transportmidler tage ruten fra Aarhus til Ringkøbing over den ellers officielle landevej, der gik tværs over halvøen, men måtte finde sig i at foretage rejsen omad Viborg, hvad der naturligvis både forlængede og fordyrede rejsen. Forholdet var nemlig det, at så såre man nåede heden, ophørte vejen at være vej og fortsatte kun som sandede hjulspor ind i ødet. Kun på egen regning og risiko kunne man få kørsel ad denne rute.

Men var det endelig lykkedes enten på den ene eller den anden måde at forcere heden, så stødte man umiddelbart inden selve Vesterhavet på en bræmme land, hvis frugtbarhed og klimatiske forhold muliggjorde en større menneskelig aktivitet. Ind imellem nogenlunde god agerjord, især på de i istiden dannede såkaldte bakkeøer, bredte udstrakte engarealer sig, hovedsagelig omkring år-

ne og fjordene eller bredningerne. Disse enge afgav udmærket græsning for store kvæghjorder. Oppe mod nord i egnene omkring Limfjorden og ned til Holstebro havde landskabet lidt mere lighed med det øvrige Danmark, med gode, lerede muldjorder, fortrinligt egnet til agerdyrkning.

Det siger sig selv, at disse landskabsformer måtte betinge en helt anden livsform og andre muligheder for næringslivet end man kendte i landets øvrige egne. Faktisk afveg forholdene her så meget fra det tilvante, at man fik fornemmelsen af at være kommet til et fremmed land. De store hedeflader, Karup-fladen på ca. 12 kvadratmil, Paarup-Brandeflader på ca. 7 og Sønder Omme-fladen på omkring 15 kvadratmil, der fra Jyllands højderyg strakte sig svagt skrånende mod vest over til de mere frugtbare kystegne dannede et øde med så godt som ingen bosætning og skilte på særdeles effektiv måde Vestkysten fra det øvrige Danmark. Det er klart, at næringslivet derfor på mange områder måtte følge sine egne veje herovre i det vestlige, og både indenfor landbrug, håndværk og handel finder vi da også former, som på afgørende måde adskiller sig fra det øvrige land.

Omkring året 1800 nåede den jyske hede sit højdepunkt. Den havde da i Ringkøbing amt en udstrækning mere end dobbelt så stor som det dyrkede areal, og i det mægtige Hammerum herred, der var ligeså stort som hele Lolland, lå $\frac{9}{10}$ hen i hede. Rejste man på en dag fra Viborg til Vejle, kunne man »se solen stå op og gå ned over sorte lynghøje«. Ja, på sine steder begyndte den endog at blive særdeles nærgående overfor det frugtbare Østjylland. I så frugtbare egne som Galten og Øster Lisbjerg herreder begyndte lyngtotterne at titte frem, og ved Horsens og Vejle krøb det sorte lyngtæppe truende nær ind under

*En fåredreng på heden.
Maleri fra 1877 af Chr.
Dalsgaard. Fåreavlen spillede tidligere en meget stor rolle i hedeegnene. Endnu i vore dage findes der i Vestjylland adskilligt flere får end i hele resten af landet tilsammen.*

disse byer. Alt i alt kan det siges, at omved 1800 klemte heden sig som en kompakt blok på 7–8 miles bredde op i Jylland omtrent til Limfjorden.

Denne store og truende vækst af heden var en følge af århundreders uforstandig rovhugst i skovene. Vi har mange vidnesbyrd om, at heden i oldtiden og den tidlige middelalder havde en langt mindre udbredelse end omved år 1800. Ganske vist har man ikke på de store midtjyske hedeflader kunnet finde overbevisende spor af tidligere bebyggelse og opdyrkning, og man må derfor antage, at i hvert fald de centrale dele af disse hedeflader i historisk tid altid har henligget som hede. Men ved det 19. århundredes begyndelse udgjorde disse flader kun en brøkdel af det samlede hedeareal. Store strækninger både mod vest og øst var nu også blevet inddraget under lyngens brune tæppe, og grunden hertil må i væsentlig grad søges i menneskenes egen uforstand.

Der findes nemlig utallige vidnesbyrd om, at store dele af det nuværende Vestjylland i middelalderen var skovklædt. Endnu op i den nyere tid skulle således kronens bønder i Ginding herred betale skat af skovsvin, hvilket viser, at ikke ubetydelige skovstrækninger må have været til stede, da netop denne form for svinehold kræver bety-

delige skovarealer. Men omkring år 1500 må disse skove være forsvundet, for på dette tidspunkt blev denne skat en utålelig byrde for bønderne, der klagede deres nød til myndighederne. Og grundlaget for klagen må have været særdeles reel, for imod al sædvane tog man klagen til følge. I 1505 fik nemlig kronens bønder af kong Hans det privilegium, at de for al fremtid skulle være fri for at svare skat af skovsvin, og ydermere forhøjedes de øvrige afgifter ikke tilsvarende. Også i de øvrige egne af Vestjylland finder man i optegnelserne om de gamle afgifter former, der viser hen til tidligere tiders ikke ringe indtægter af skovområder, men også her bliver de i nyere tid afløst af andre afgifter, fordi det egentlige grundlag for dem, nemlig skovene, ikke mere eksisterede.

Historiske og arkæologiske undersøgelser igennem tiderne har i dag ført til den opfattelse, at skovene har været endog særdeles udbredt i Vestjylland i oldtiden, og at de har strakt sig i bæltet omkring åerne langt ind i de egentlige hedeflader, hvor også de enkelte frugtbare pletter, de såkaldte grønninger, har været skovklædt. Men en fantastisk rovhugst fra hele befolkningens side, såvel til gavntre som til brænde, tyndede svært

Hedegård ved Grove.

De sortbrogede køer må ofte sættes på græsning på små opdyrkede jordstykker langt fra den ensomt liggende gård. (Fot. Herluf Lykke).

ud i træbestanden, og da man ikke selv plantede ny skov, kom lyngen snigende og erobrede hurtigt og sikkert de gamle skovområder.

Hertil kom yderligere, at befolkningen i perioder i disse egne blev betydeligt formindsket på grund af de hærgende farsoter, som tid efter anden hjemsøgte landet. Navnlige bevirkede »Den sorte Død« i slutningen af det 14. århundrede en fuldstændig affolkning af visse vestjyske egne. Et vidnesbyrd herom er de mange nedlagte kirker og sogne, som man finder her i modsætning til andre dele af landet, hvor noget sådant er ganske overordentlig sjældent. Men hvor mennesket opgav ævret, var lyngen ubestridt sejrherre, og år for år bredte den sit sorte tæppe over stadig større områder.

Som tidligere nævnt havde heden omved år

1800 nået sin største udbredelse, og syntes for de fleste at måtte betragtes som en uundgåelig kendsgerning, som man højst forsøgte at holde indenfor visse grænser, men iøvrigt måtte affinde sig med. Og i årenes løb havde naturligvis vestjyden og hedeboen indrettet hele deres livsform og næring efter den. De store hedeflader lå stort set øde hen, men hist og her på enkelte frugtbare grønninger, som for eksempel Herningholm i Hammerum herred, og langs ådalene bed man sig fast og optog en hårdnakket kamp med heden for at skaffe jord til dyrkning til livets ophold.

Det siger sig selv, at under disse ganske særegne forhold måtte dyrkningen af jorden antage former, som var vidt forskellige fra, hvad man kendte i landets andre egne. Det snævre og strengt organiserede dyrkningsfællesskab måtte her vige for

mere frie former, der kunne give den enkelte større bevægelighed i kampen mod den truende lyng. Ydermere var bebyggelsen som ovenfor skildret i årenes løb tyndet så stærkt ud, at landsbyer, som man kendte dem i det øvrige land, næsten ikke mere fandtes. I de egentlige hedeegne var de enkeltliggende hedegårde det almindelige, og det hørte til det ualmindelige, at gårdene samlede sig i klynger. Endnu den dag i dag findes stednavnene Trehuse og Firhuse i Frederiks sogn på Alheden, navne, hvis anvendelse som stedbetegnelse klart viser, hvor ualmindelig en tættere bebyggelse i disse egne var.

Landbruget på disse enligtliggende hedegårde, der som regel var placeret på en grønning eller ved et åløb, var af en ganske særlig art. Man fravristede heden agerlandet ved fra tid til anden at afbrænde et stykke hede, hvorefter man afskrællede overfladen eller foretog en pløjning. Jorden dyrkede man så indtil den var ganske udpint for næringsværdi, hvorefter man opgav den og igen lod den krybe i hede. Det er klart, at en sådan fremgangsmåde ikke på nogen måde kan sidestilles med det, vi i vore dage forstår ved hedeopdyrkning. Man »lånte« jo kun jorden fra heden et kortere stykke tid og gav den derefter tilbage endnu mere udtøret, ja undertiden så udpint, at selv ikke den nøjsomme lyng ville vide af den, hvorfor den fik lov til at ligge hen som sandmark, der af vestenvinden let kunne spredes og forårsage den farlige og ødelæggende sandflugt.

Men man havde på den tid hverken midler eller kræfter til at gennemføre en egentlig opdyrkning af heden. Man nøjedes med at fravriste den det allermest nødvendige, det daglige brød. Og hertil kom, at man i årenes løb havde lært at værdsætte hedens gode sider og at udnytte disse på bedste måde. Først og fremmest afgav heden en omend kummerlig så dog stor og vid græsgang for kreaturer. Efterhånden udviklede man i disse egne en særlig hårdfør kvægrace, som formåede at opretholde livet på det lidet, som heden kunne yde, men særlig fårene forstod at finde næring her, og dette nøjsomme dyr blev vel nok hedebondens vigtigste aktiv, der gav den nøjsomme hedebonde både klæder og kød, og som endog skulle vise sig at kunne danne grundlag for en hjemmeindustri, som det senere skal berettes om.

Vel var kødet sejt og ulækkert, og vel var ulden dårlig og lidet fyldig, men til gengæld kunne det gamle hedefår bjærge sig føden i heden det meste af året, og det blev kun taget ind, når snedækket blev for tykt.

Men udover at give foder til kreaturerne havde heden et aktiv, som var så meget mere værdifuldt, som det repræsenterede en vare, der var særdeles knap i det øvrige land. Den kunne levere brændsel. Jo mere skovfattigt det hele land blev, jo stærkere følte mangelen af brændsel. Allerede i begyndelsen af det 18. århundrede beklagede bønderne i det fede Sallingland sig over, at det var nødvendigt for dem at hente deres nødvendige brændsel inde fra Alheden, og at de der måtte betale for den i dyre domme. I hedemoserne fandtes i mængde den faste og gode tørv, klyner som de kaldtes, og hedeboen havde her en særdeles god indtægtskilde, som han vel forstod at udnytte. Så godt som hele Jylland blev forsynet med brændsel fra hedeegnene, og ikke ringe mængder udskibedes til andre egne af landet. Men på heden var brugen af den værdifulde klyne ikke almindelig. Den skulle bruges til at tjene penge på. Selv brugte man lyngtørven, der fremstillede ved at afskrælle det øverste brændbare lag af hedejorden, efter at man havde afskåret selve lyngtoppen. Også dette gav en særdeles god tørv, men fremgangsmåden havde meget skæbnesvangre følger, fordi man ved denne skrælning af hedejorden blottede sandet og umuliggjorde al senere vækst, selv af den nøjsomme lyng. Og samtidig blev som ved opdyrkingen faren for sandflugt mangedoblet. Det var nemlig ganske anselige arealer, som kunne medgå, når man forsynede sig med brændsel på denne måde. En forfatter fra 1830erne fortæller således om, at til brug til 100 arnesteder i Frederiks sogn på Alheden anvendtes af disse tørv 1000 læs om året, og til produktion af dette kvantum måtte anvendes ca. 9 tdr. land hede.

Men gammel sædvane og tradition er svær at udrydde, og hedebonden blev troligt ved år efter år at mishandle heden og vanskeliggøre en virkelig opdyrkning. I det hele må det siges, at beboerne selv efterhånden levede sig ind i den særlige form for landbrug, som hedebruget havde udviklet sig til, så de slet ikke havde tanker for, at det

kunne blive anderledes. Endnu omkring 1830 holdt man stædigt fast ved de gamle forhold og ville ikke vide af reformer, skønt både staten og mange private på dette tidspunkt begyndte at få øjnene op for, at det var på tide at gøre en effektiv indsats i hedesagen. Bønderne selv strittede imod, de ville under ingen omstændigheder skilles fra deres hede, som de efterhånden havde vænnet sig til og forstået at udnytte til livets ophold. Det fortælles om en gammel bonde fra den tid, som boede på Skaaphus hede, at han på spørgsmålet om, hvorledes han kunne få føden på den karrige jord, svarede, at fårene gav ham klæder, og jorden gav ham føden, så han behøvede kun penge til salt og træsko.

Men i vide kredse udenfor den egentlige bondestand begyndte man dog at se på tingenes tilstand med stigende uro. Utallige landøkonomiske forfattere begyndte at tage hedesagen op til drøftelse og forsøgte at få opdyrkningen ind i mere rationelle baner. Men bestræbelserne førte ikke til noget egentligt resultat, fordi man ikke formåede at samle kræfterne, og vel også mest talte ud fra rent teoretiske betragtninger, mens egentlige praktiske erfaringer i arbejdet stadig manglede.

Allerede i midten af det 18. århundrede havde også statsmagten forsøgt at gøre en indsats for at løse problemet. Men synderlig store resultater nåede man ikke. Da det var umuligt at bevæge den bosiddende befolkning til at gøre en indsats, besluttede man sig til at indkalde tyske borgere til at foretage kolonisationer på heden. I 1760erne nedsatte to grupper sig, den ene på Randbøl hede ved Vejle, den anden i det senere Frederiks sogn midt ude på Karup-fladen. Man gav dem alle mulige lettelser i administrativ og skattemæssig henseende, men man magtede ikke at give dem nogen egentlig teknisk bistand ved opdyrkningen af jorden, hvad sikkert havde været nok så påkrævet. Men man vidste faktisk ikke selv noget som helst om, hvordan en sådan sag skulle gribes an, og derfor overlod man det til kolonisterne selv at finde ud af, hvordan man skulle gå frem. Det eneste råd, man gav kolonisterne, var, at de skulle forsøge at dyrke kartofflen, som indtil da var så godt som ukendt her i landet.

Resultatet af disse koloniseringsforsøg blev ikke strålende. Det viste sig nemlig hurtigt, at en stor

Plantage ved Herning.

Som et led i indvindingen af heden er store strækninger i Vestjylland i det sidste århundrede blevet beplantet med nåletræer. (Fot. C. Jørgensen).

del af kolonisterne ikke var landmænd, men småhåndværkere og daglejere fra byerne i Nordtyskland, og de var slet ikke indstillet på at tage en hård kamp op med den karrige jord. Omkring ved halvdelen af dem opgav derfor foretagendet i løbet af kort tid og vendte hjem, og den tilbageværende del fristede en kummerlig skæbne på den golde hede og indordnede sig hurtigt under de allerede gængse dyrkningsformer på heden, som på ingen måde kunne føre til noget godt resultat. Kun på eet felt bragte de noget nyt, nemlig dyrkningen af kartofflen, hvorfor deres gængse navn også hurtigt blev »kartoffeltyskerne«, et navn, som er blevet bevaret helt op til vore dage. Kartofflen viste sig at være særdeles velegnet som kulturplante herude, men foreløbig fik det ingen større betydning for de øvrige områder. Med deres sædvanlige stædighed afviste hedens øvrige

beboere at optage kartoffelavlens og vægrede sig bestemt ved at skulle bruge dette nye og mærkelige næringsmiddel som føde for både mennesker og dyr.

Statens bestræbelser førte således ikke til noget større resultat i kampen mod heden. Men man viste dog udover kolonisationen fremtiden en anden vej i arbejdet. I 1780'erne påbegyndte man nemlig anlægget af en plantage, der skulle støtte kolonisterne i deres arbejde. Det var begyndelsen til Stendalsgaard plantage, der indlededes med beplantning af ca. 40 tdr. land, men som i årenes løb stadig udvidedes, og som i vore dage dækker ca. 1700 tdr. land god granskov. Men i de første mange år var denne plantning naturligvis såre beskeden, og nytten af den så begrænset, at det på ingen måde kunne få de omkringboende bønder til at forstå betydningen af sådanne plantninger.

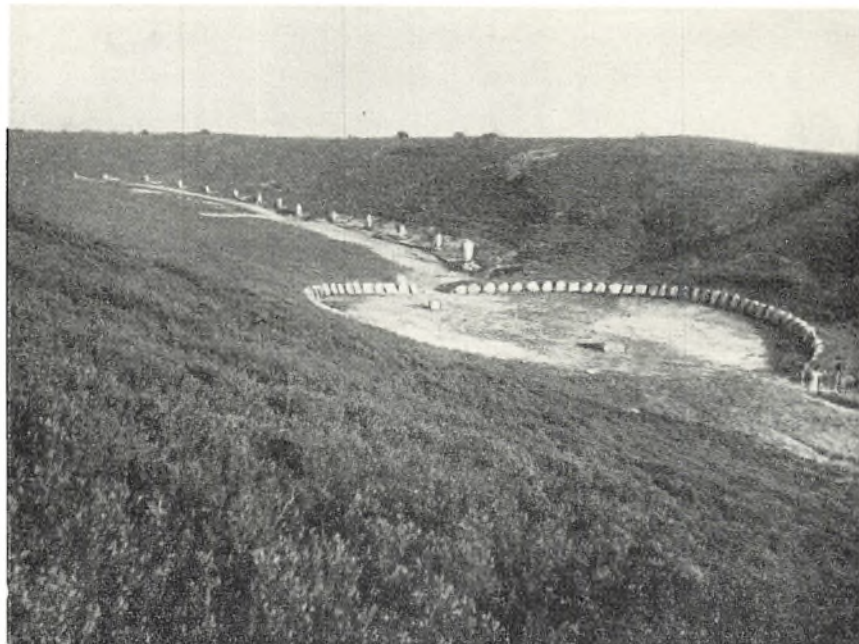
Hele situationen var derfor nok så håbløs. Omkring 1830 klagede flere landøkonomiske forfattere over, at spørgsmålet i sin helhed næppe kunne løses, fordi kræfterne ikke kunne samles om opgaven, og erfaringerne ikke kom større kredse til gode. Og samtidig besværliggjorde den egentlige bondebefolkning afvisende holdning ethvert virkelig fremstød. Ganske vist gjordes fra enkelte sider forsøg på at kultivere heden, men disse forsøg udførtes som regel fra allerede eksisterende landbrug i udkanten af heden og kostede store summer af såvel arbejde som kapital, så man ofte fik indtrykket af, at bekostningerne næppe kunne betale sig. Enkelte egentlige nybyggere på heden forekom vel også på denne tid, men dels fristede de en så kummerlig tilværelse derude, at det ikke kunne lokke andre til at følge eksemplet, dels ernærede de sig hovedsagelig af husflid, således at den egentlige opdyrkning kom i anden række.

Først efter krigen i 1864 skulle der komme samling på bestræbelserne, og som bekendt var det en enkelt mand, der med sin utrættelige iver og interesse for hedesagen satte system i sagerne. Manden var den da 38-årige ingeniørkaptajn Enrico Mylius Dalgas, der i årene efter 1864 gjorde tjeneste ved de store vejanlæg i Midtjylland, og igennem dette sit arbejde fik interesse for spørgsmålet. På et møde i Aarhus den 28. marts 1866 stiftede han sammen med andre foregangsmænd »Det danske Hedeselskab«, hvis leder han ved-

blev at være til sin død i 1894. Først gennem dannelsen af Hedeselskabet lykkedes det nemlig at samle de spredte kræfter til et fælles fremstød, og at støtte disse kræfter med tidens bedste og nyeste fremskridt indenfor teknik og videnskab.

Det danske Hedeselskabs virke er vel så kendt af enhver her i landet, at en udførlig redegørelse for dets virksomhed skulle være unødvendig. Her skal derfor blot gives nogle oplysninger fra selskabets 25 første leveår, der på meget sigende måde viser den kraft og beslutsomhed, hvormed man tog fat på opgaverne. I 1866 fandtes ca. 160 kvadratmil hede, mose og klit i Vestjyllands område på omtrent 300 kvadratmil. Træbevoksningen var så godt som forsvundet, og den almindelige opfattelse var, at såvel vestenvinden som alen umuliggjorde enhver form for plantning. Men i løbet af de første 25 år lykkedes det Hedeselskabet at tilplante over 12 kvadratmil med plantager, samtidig med at så godt som alle åløb blev kanaliserede og regulerede, hvorved en betydelig udvidelse af engarealerne har fundet sted. Sideløbende med sit eget plantningsarbejde har selskabet både økonomisk og teknisk støttet nybyggerne på heden og har forestået organiseringen af hele Vestjylland i 40 have- og plantningsforeninger, hvis formål det var at fremme småplantningerne ved gårde og huse og især sætte fart i den for opdyrkingen så vigtige læ- og hegnsplantning. Efter Hedeselskabets første 25 års virke kunne man endelig efter hundrede års sejgt tilbagetog for heden føle, at man nu havde fået våben i hænde mod arvefjenden. Det var nemlig lykkedes at reducere de egentlige hedestrækninger med omved halvdelen, således at der i begyndelsen af 1890'erne kun fandtes ca. 80 kvadratmil. Siden har udviklingen fulgt samme linie, og det bemærkelsesværdige er, at da først hedeboerne gennem Hedeselskabets eksempel så, at anstrengelserne gav resultat, kom også de med og gik i gang med opdyrkingen med en sejhed og udholdenhed, som gav store resultater. Utallige er eksemplerne på, hvorledes en ung mand og kone har slået sig ned på et stykke hede og gennem et livs slid har opdyrket en hedelod, som de har kunnet efterlade deres efterkommere som et landbrug i god drift. Især efter at jernbanen fra Viborg til Herning var blevet anlagt, kom der fart i arbejdet på den

*Kongenshus Mindepark.
På 1800 tønder land fre-
det hedeareal blev der i
sommeren 1953 indviet en
mindepark for hedeop-
dyrkningen. Op igennem
slugten, der ses på dette
billede, er rejst 39 her-
redssten, en for hvert
hedeherred i Jylland.
(Fot. 1953 Det danske
Hedeselskab).*

store Karup-flade. Det var nu muligt at få tilført den livsvigtige mergel til disse arealer, der forsyndes fra de store lejer ved Kølsen nord for Viborg. Gravningen af denne mergel blev foretaget af straffefanger fra Horsens straffeanstalt, der også leverede arbejdskraft til plantinger ude over heden, blandt andet i Gedhus. Denne udnyttelse af fangearbejdskraften repræsenterede noget helt nyt både herhjemme og i Europa iøvrigt og kom i stand gennem et lykkeligt samvirke mellem Hedeselskabet og fængselsmyndighederne, og igennem denne praksis skabte man forudsætningerne for den moderne fangebehandling i Danmark samtidig med, at man gav et ikke ringe bidrag til hedesagens løsning.

Iøvrigt skal enkeltheder i denne vældige udvikling ikke gives her, for overalt træffer man den samme fremgangsmåde. Bemærkelsesværdig er det, at hdebondens gamle fastholden ved sin hede nu bliver forvandlet til et ligeså fanatisk had til denne, og det er måske ikke uden grund, at en moderne kulturhistoriker i vore dage har udtrykt sin bekymring over, om man mon ikke er ved at komme over i den anden grøft og farer alt for hårdt frem mod de tilbageblevne dele af den engang så store og mægtige hede. Karakteristisk er det også, at man netop i disse år er begyndt at frede hedestrækninger, for dog at beholde et

minde om denne landskabsform i det moderne Danmark.

Vender vi os derefter fra de egentlige hedeområder i den midterste del af Jylland, og betragter den bræmme af mere frugtbare egne langs Vestkysten, vil man dog også her se, at udviklingen indenfor agerbruget har gennemgået en noget anden udvikling end i det øvrige Danmark. Den adskillelse fra det øvrige land, som heden forårsagede, har i høj grad været medvirkende til at fremme disse særformer, men også selve landets beskaffenhed har på afgørende måde grebet ind. Mest lig det øvrige land var egnene fra Holstebro og nordpå til Limfjorden. Jorden her er de fleste steder af samme beskaffenhed som i det øvrige land og betinger den samme frugtbarhed. Men dyrkningsmåden har været helt anderledes. Man har således så godt som ikke kendt fællesskabet i disse egne. Allerede ved matrikuleringen i 1688 fandtes her næsten kun enligtliggende gårde og kun meget få egentlige landsbyer. De store og gode engarealer betingede dernæst, at man her lagde mere vægt på opdræt af kreaturer og stude end på kornavl, der kun havde et omfang betinget af eget forbrug.

Længere mod syd, hvor det dyrkede land blev smallere, var forholdene så nogenlunde lig med tilstandene i de nordlige egne. Kun var her det

*Slotsgården i Augustenborg under en hoppekåring i 1830'erne.
Litografi efter tegning af Albrecht Adam. De bedste avlsdyr skal udvælges til det hertugelige stod.*

egentlige agerland af en dårligere beskaffenhed, mens til gengæld strandengene og længere mod syd de egentlige marskområder i endnu højere grad betonede kvægopdrættet i forhold til selve agerdyrkingen. Disse forhold havde deres rødder langt ned i fortiden, og navnlig studeopdrættet og handelen hermed havde været af afgørende betydning for disse egne helt fra det 16. og 17. århundrede. I tidligere tider var det navnlig hollænderne, der havde aftaget studene, som i store flokke dreves sydpå, og enten udskibedes fra Ribe eller førtes videre ned til Holsten, hvor selve handelen foregik på store markeder. Efter en stilstand i det 18. århundrede forårsaget af toldkrig mellem Danmark og Holland, kom der igen liv i denne handel fra omkring 1820, men nu var det især de store nordtyske byer med Hamborg i spidsen, der blev de egentlige aftagere. Handelen blev så livlig og fortjenesterne så store, at hele befolkningen beskæftigede sig hermed og i nogen grad forsømte det mere almindelige landbrug. Om-

kring 1830 klagede flere af tidens landøkonomer over, at bønderne i stedet for at blive hjemme og passe deres agerbrug, strejfede om som handelsmænd og opkøbere og derigennem grovelig forsømte agerdyrkingen, som ikke blot stod i stampe, men endog truede med at gå tilbage.

Vel havde man også i disse egne herregårde med underlagt bøndergods, men dels var deres antal kun ringe i forhold til landets øvrige dele, dels nåede de sjældent den anseelige størrelse, som var kendt fra Østjylland. Og efter de store landboreformer i slutningen af det 18. århundrede, hvor såvel udskiftningen som bortsalget af bøndergods tog fart, gik det særdeles hurtigt med begge dele her i disse egne. I Ringkøbing amt var således i 1833 kun to komplette herregårde tilbage, hvilket ville sige, at de endnu havde tilstrækkeligt tilliggende af bøndergods til at bevare den deraf afhængige skattefrihed. Det var stamhusene Avsumgaard i Hjern herred og Lønborggaard i Nørre herred. Om forholdene i Ribe amt

Hestehandel i Struer i 1918. Begivenheden har samlet mange tilskuere, der nyder prangerens ramsaltede vid og hurtige replikker — og som nok også har lyst til at være med, når lidkøbet skal drikkes.
(Fot. Alfr. Frandsen).

hedder det i 1830, at så godt som alle bønder er selvejere, og allerede for 100 år siden begyndte at købe til selveje. På dette tidspunkt var der i amtet kun een komplet hovedgård tilbage, nemlig stamhuset Nørholm. Men udviklingen gik endda betydeligt videre her, idet store dele af herregårdenes eget jordtilliggende blev udparcelleret, således at kun herregården Nørre Vosborg i Ulborg herrerid i 1825 endnu besad sin fulde hovedgårdstakst. Denne vidtstrakte udparcellering havde såvel gode som dårlige sider. Den havde i disse egne særlige forudsætninger, som manglede i landets øvrige dele, idet den var betinget af den udbredte husflidsnæring, som fandtes her. Parcellisternes hovednæringsvej var en af de mange former for husflid, som senere skal omtales, mens dyrkningen af jorden kun skulle give et tilskud til livets opretholdelse. Men for selve landbrugets fremgang var denne splittelse i smålodder hæmmende, og da siden husflidsnæringen tog af, skabte de mange smålodder store økonomiske og sociale problemer.

På et andet felt viste forskellighederne sig mellem disse egne og det øvrige land. Her havde man i århundreder dyrket jorden efter det noget stive trevangsbrug med de enkelte vanges opdeling i lange smalle agre, således at hver gård i landsbyen fik jord i hver vang. Dette system, der forudsatte dyrkningsfællesskab, bestod helt op til landbrugsreformerne i slutningen af det 18. år-

hundrede, hvor udskiftningens hovedformål jo netop var at frigøre dyrkningen for fællesskabets snærende bånd. I Vestjylland derimod artede forholdene sig noget anderledes. Det er tidligere omtalt, at selve hedebruget udviklede en anden form for opdyrkning, der ikke hvilede på dyrkningsfællesskab og derfor ikke fik noget til fælles med trevangsbruget, men også på de mere frugtbare jorder gik man andre veje. Ganske vist fandtes også her i ældre tid landsbyfællesskabet i udstrakt grad, men særlige forhold her bevirkede, at dette gik i opløsning af sig selv og på et tidligere tidspunkt end i det øvrige land. Der tales her naturligvis kun om forholdene i store træk. Enkelte steder vedblev fællesskabet ligeså længe som i det øvrige land, andre steder var det fuldstændigt forsvundet adskillige år forinden, og endelig fandtes naturligvis utallige steder blandingsformer, hvor rester af fællesskabet var kombineret med stærk anvendelse af særdrift.

Årsagerne til disse forhold må søges forskellige steder. Først og fremmest har tilstedeværelsen af de store eng- og marskarealer virket tilskyndende på tendensen til at udskille særeje. Den til afvandingen nødvendigt hørende grøftegravning og inddæmning har gjort det naturligt at tildele de enkelte gårde deres særlige arealer, og fordelene ved den større frihed, som de enkelte herigennem fik, har smittet over på den egentlige agerjord, således at man også her udskiftede jorderne.

Høladet på Fanø. Maleri af Jul. Exner.

Da øens mænd for det meste sejlede om sommeren, varetoges høbjergningen — som landbruget overhovedet — af kvinderne og de gamle mænd.

En naturlig følge af det gamle fællesskabs hensuldren blev derfor også opgivelsen af det gamle trevangsbrug. I stedet brugte man en slags efterligning af det holstenske kobbeltbrug, hvor jorden deltes i 8–10 kobler, der dyrkedes efter en bestemt rotation, idet man dog altid begyndte med brak. I 1830erne siges det om dyrkningsmåden i Ribe amt, at den er en slags kobbeltbrug, med afvekslende drift og hvile, og denne driftsform har været anvendt så længe, at forfatteren mener, at egentlig trevangsbrug aldrig har eksisteret i disse egne. I Ringkøbing amt anføres på samme tid, at dyrkningsmåden er en slags kobbeldrift, dog uden brak og uden bestemt inddeling af koblernes størrelse, og derfor tillige uden bestemte tidsrum for rotationen. Her i de nordligere egne finder man altså en noget mindre fuldstændig overgang og udvikling end i de sydligere egne.

Disse omstændigheder viser tydeligt hen til, hvorfra man har modtaget påvirkningerne. Vestjyllands naturlige forbindelse gik sydpå til Sønderjylland og Holsten, hvorimod de store hedeområder i midten af Jylland gjorde forbindelsen

østpå til det øvrige Danmark mere karrig. Det er derfor såre naturligt, at landbrugsforholdene i hertugdømmerne har kunnet øve indflydelse på udviklingen i Vestjylland. I Nordslesvig eller vore dages Sønderjylland fandtes omtrent samme landskabsmæssige forhold som i det øvrige Jylland. Mod øst et frugtbart kystområde, der efterhånden aftog ind imod midtlandets højderyg, hvor det efterhånden gik over i ufrugtbare og skovfattige hedeområder, der igen afløstes af marsklanskaberne ved Vadehavet.

Men udviklingen formede sig på en ganske anden måde her end i det øvrige Danmark. Grundene hertil var mange. En af de vigtigste var det føromtalt kobbeltbrug, som i det 16. og 17. århundrede blev den almindelige driftsform i de holstenske herregårdsbedrifter. Kobbeltbruget havde sin forudsætning i den mere intensiverede form for kvægavl, der på hovedgårdene førte til større mejeribrug med hovedvægten på fremstilling af smør og ost, de såkaldte hollænderier. Et resultat af det større kvæghold var en forøget gødningsmængde, der igen skabte forudsætning

*Hjedding andelsmejeri.
Akvarel af Rasmus Chri-
stiansen. Andelsmejeriet
var det første i landet, op-
rettet under beskedne for-
mer i 1882. I 1905 blev
det flyttet til sognebyen
Ølgod.*

ger for mere intensiv udnyttelse af agerjorden, hvorved den mere effektive inddeling i kobler fremmedes.

Denne udvikling indenfor hovedgårdsdriften smittede over til den egentlige bondebefolkning, men dog kun i henseende til selve agerdyrknin- gen. Det egentlige mejeribrug vedblev stadig at være forbeholdt de mere effektivt arbejdende herregårde. Ligesom i Nørrejylland foregik der her igennem hele middelalderen en rovhugst i skovene, men i modsætning til de nordlige egne fik de ryddede arealer ikke lov til at krybe i hede, men blev allerede fra et meget tidligt tidspunkt taget ind til dyrkning som særmarker i det ellers eksisterende fællesskab. Dette prisværdige initia- tiv fra bondebefolkningens side kan næppe for- klares ud fra andre forudsætninger end kendska- bet til kobbeldriften på hovedgårdene. Som ud- viklingen skred frem, undergravede den naturlig- vis det gamle fællesskab, og bønderne blev selv ivrige efter at få dette ophævet. Derfor falder den egentlige udskiftning væsentlig tidligere i Sønderjylland end i landets andre egne, og sam- tidig er det bemærkelsesværdigt, at det var bøn- derne selv, der hernede gik i spidsen. En faktor, som i høj grad fremmede denne udvikling, i hvert fald i Nordslesvig, var den tidlige afløsning af hoveriet, der allerede begyndte i første halvdel af det 17. århundrede, og som, selv om det i før- ste omgang følte som en klækkelig skattefor-

højelse, bidrog afgørende til at muliggøre sær- driften, fordi bønderne kunne anvende al deres disponible arbejdskraft på dyrkningen af deres egen jord. Allerede fra omkring år 1700 var ud- skiftningen i fuld gang i Sønderjylland, således at denne landsdel kom omved 100 år forud for udviklingen i det øvrige land. At påvirkningen fra Sønderjylland fik så ringe en betydning i lan- dets øvrige dele, må uden tvivl søges i mange årsager, men en væsentlig grund var utvivlsomt den skarpe administrative adskillelse mellem lan- det syd for Kongeaaen og det egentlige Danmark. Toldgrænsen havde ikke blot betydning for han- delen, men dannede også et skarpt skel i admini- strativ henseende. I egnene syd for var en væsent- lig del krongods og egentlige private hovedgårde var kun få og små, hvilket havde til følge, at de fleste bønder opnåede betydeligt bedre arbejds- betingelser end tilfældet var nord for Kongeaaen. Samtidig havde de gunstigere betingelser for afsætningen af deres landbrugsprodukter, dels fordi de rent geografisk lå nærmere ved afsæt- ningsmarkederne i de store nordtyske handels- byer, dels fordi de var forskånet for en del for- dyrende toldpålæg, som Nordjylland måtte svare ved Kongeaaen.

Ovre i de vestlige marskegne fremmedes selv- ejet af den særegne form for landbrug, som de der herskende forhold betingede. Arbejdet med inddæmning og afvanding gennem grøftegrav-

Højer kanal.

Kanalen løber ud i Vadehavet fra Højer slusehavn, hvor Vidaaen optages. Imellem vaderne sikrer en gravet rende adgangen til kanalen. (Fot. A. Martinsen).

ning inddelte på en naturlig måde selve landskabet i de såkaldte »fenner«, der igen på naturlig måde førte udskiftning og særdrift med sig. Vægten blev her naturligvis i overvejende grad lagt på kvægopdrættet, der havde gode betingelser på de rige græsgange i marsken. Og det er navnlig forholdene her, der efterhånden kom til at få indflydelse i egnene nordpå langs Vestkysten. Både klima og jorbundsforhold havde så megen lighed med hinanden, og betingede et landbrug med hovedvægten lagt på kvægvængen i modsætning til det øvrige land, hvor kornavlens indtog førstesteplassen, at end ikke de administrative skillelinier og toldgrænsen ved Kongeaaen som østpå kunne bevirke en adskillelse og dermed forskellig udvikling.

Ligesom i det øvrige land, hvor landbruget så helt afgørende var det egentlige hovederhverv, spillede det naturligvis også i Vestjylland og Sønderjylland en betydelig rolle, men i Vestjylland og den vestlige del af Sønderjylland opfordrede den karrige og mere genstridige jord dog befolkningen til at forsøge andre muligheder for at

tjene til det daglige brød. Det er derfor også såre karakteristisk, at kun i disse egne udviklede sig andre fra landbruget forskellige erhverv, som fik en virkelig og varig betydning for befolkningens liv.

Det yngste af disse bierhverv var vel nok hosebinderiet, men til gengæld var det det mest livskraftige og økonomisk mest udbyttegivende. Hvor gammelt hosebinderiet er, kan ikke siges med bestemthed. Første gang, man har sikre vidnesbyrd om det, er i 1630, da det af Ribes toldregnskaber fremgår, at 18 sække med uldhoser fortoldedes til udførsel sydpå. Det egentlige hjemsted for denne hjemmeindustri var de fattige hedeegne i Hammerum og Lysgaard herreder, men på utrolig kort tid bredte produktionen sig til andre egne, og efter en opgørelse fra 1839 blomstrede det da i ikke mindre end 90 hedesogne, hvor en folkemængde på ikke mindre end 40.000 mennesker tog ivrig del i strikkeriet. Hovedartiklen var så afgjort de strikkede strømper, de såkaldte »sorte jydestrømper«, men også vanter og strikket undertøj produceredes i store mængder. Da det hur-

tigt viste sig, at efterspørgslen efter disse varer var endog særdeles stor, voksede strikkeriet i he-deegnene efterhånden til at blive en ren liden-skab. Alle deltog i det, både mænd og kvinder, børn fra 4–5 årsalderen til affældige oldinge, der tilbragte deres sidste dage i alkoven med strikke-pindene i stadig bevægelse. Både ude og inde ar-bejdede man med binderiet, og man har flere eksempler på, at høstarbejdet blev afbrudt for at færdiggøre bestilte strikkevarer. I Steen Steensen Blichers berømte skildring af bindestuen får man et indtryk af, hvorledes strikkeriet også formåede at forene sig med den mere selskabelige form for omgang. Denne voldsomme aktivitet udviklede sig efterhånden til at blive en ligefrem fare for selve agerdyrkningsen, der i flere egne forsømtes. I 1766 udtalte præsten i Vilbjerg sig således i meget hårde ord om binderiet, der fik hans sog-nebørn til at forsømme selve avlingen, »fordi den kjelne Inderste heller vil sidde ved en varm Ovn og binde Strømper end gjøre andet Arbejde, som giver Sved og trætte Lemmer«.

I takt med selve produktionen udviklede sig også organisationen af selve salget. En del blev naturligvis aftaget af købstædernes købmænd, men hovedparten forhandlede af de såkaldte hosekræmmere. Disse var folk fra bondestanden med lyst og talent for handelen, og de strejfede om overalt i landet med tøjbylten på nakken og falbød varerne ved huse og gårde. Mange af dem nåede videre og fik såvel handel som produktion ind i baner, der gav hele foretagendet et præg af stordrift. Ikke få af dem nedsatte sig i Hamborg, hvor de formidlede den ret store afsætning i ud-landet. I 1785 fortæller en beretning således om, at efterspørgslen da var så stor, at » til Altona, Polen, Hamborg, Lybeck, Bremen, Hannover, Holland, Pommern, kan ej skaffes paa nærvæ-rende Tid $\frac{1}{10}$ af det, som dertil forlanges, ja Rus-land selv søger med Begjerlighed efter jyske Strømper«.

Også i København fandt varerne livlig afsæt-ning, og også her indvandrede en del hosekræm-mere, som gjorde store forretninger. Hele denne handel blev dog ikke etableret uden kamp. Navn-lig forsøgte de privilegerede handlende i de jyske købstæder at lægge hindringer i vejen. Disse men-te at kunne fastslå, at der her var tale om alvor-

lige krænkelser af deres retmæssige privilegier, idet enhver form for handel udenom købstæder-ne var forbudt. Forholdet blev efterhånden så spændt, at hosekræmmerne mente at måtte søge bistand hos myndighederne for at opretholde de-res handel. I en ansøgning til kommercekollegiet af 1. december 1740 bad de om hjælp hos myn-dighederne, og man får gennem denne ansøgning et godt billede af, hvordan handelen på dette tidspunkt var organiseret. Hver af de københavnske hosekræmmere havde i Vestjylland to til tre kommissionærer, der berejste landet og købte va-terne op hos bønderne, til hvilke de undertiden også leverede uld. Man påpegede endvidere, at hvis de jyske købmænd skulle have monopol på dette opkøb, ville det ødelægge den hele hjemme-industri, fordi kun få af disse købmænd havde kapital og evne til at drive forretningerne i det omfang, som var nødvendigt for at opretholde produktionen i de vidtstrakte egne. Myndighe-derne gav hosekræmmerne fuldstændig ret i de-res betragtninger og indskærpede gennem et re-skript af 14. februar 1741 stiftamtmandene at sørge for, at der ikke blev lagt hosekræmmernes handel hindringer i vejen.

Først langt op i det 19. århundrede tog denne handel af på grund af konkurrence fra industri-ens side, men selve binderiet fortsatte dog i end-nu mange år, og helt op i vore dage kan man end-nu træffe den omvandrende »uldjyde« med sin bylt på nakken falbydende sine varer rundt om i landsognene. De gamle former med strikkeriet som hjemmeindustri holdt sig længe, men aflø-stes ikke af en overgang til mere industrielle for-hold. Forudsætningerne herfor var endnu ikke til stede. Men forsøg herpå blev gjort, og som et sær-ligt karakteristisk eksempel kan nævnes det vist-nok første eksperiment i denne retning. I slutnin-gen af 1830erne besluttede Hamborgkøbmanden H. Classon sig til at forsøge på at oprette en teks-tilfabrik i disse egne. Han havde tjent sig en for-mue på uldhandel og var kommet til den opfat-telse, at der måtte være muligheder for at mo-dernisere produktionen på de steder, hvorfra han hidtil havde fået sine varer. I Skarrild sogn købte han en forsømt bondegård, som han i 1841 fik ret til at kalde Classonsborg, og her var det menin-gen, at han til lettelse af bindingen ville indrette

Tilvirkning af jydepotter.

De smukke lerpotter blev ikke til på drejeskive, men formedes i hånden. Ved pottemagerarbejdet kunne hele familien medvirke. (Efter Galschiøt : Danmark).

et spinderi. Af flere grunde viste denne plan sig dog uhensigtsmæssig, og i stedet oprettede han derfor med store omkostninger en klædefabrik. Store fabriksbygninger blev opført, og håndværkere indkaldt, men efter få års forløb og sikkert med store tab opgav han hele foretagendet. De dårlige samfærdselsmidler i området var sikkert en overvejende grund til, at eksperimentet ikke lykkedes, og det er da også først nu i vor tid, at den omstilling til egentlig fabriksdrift, som den moderne tid kræver, har kunnet gennemføres. Det tekstilindustricentrum i Herning og Ikast, som i vore dage næsten behersker markedet fuldstændigt, er samtidig et morsomt eksempel på, hvormeget traditionen betyder selv indenfor den økonomiske virksomhed. Der er en ubrudt forbindelse mellem det gamle hosebinderi i de vestjyske egne og den moderne tekstilindustri i de samme egne, selv om både produktionsmetoder og vares art og kvalitet er vidt forskellige.

Som tidligere nævnt havde binderiet en vis relation til landbruget. Dets nødvendige råvare ulden blev leveret af fårene, som jo udgjorde en betragtelig del af kvægholdet på hederne. Men det varede naturligvis ikke længe, før det blev umu-

ligt for de ret forsømte hedefår at levere tilstrækkelige mængder af uld, og denne vare nåede hurtigt at blive en særdeles efterspurgt artikel i bindeegnene. Dette førte naturligt med sig, at fåreholdet vandt indpas i egne, hvor det tidligere ikke havde betydet noget. Navnlig i Vestjyllands engarealer optog man fåreavlen, og gennem de bedre betingelser, som denne havde her, lykkedes det også at forbedre kvaliteten af ulden, der derfor naturligt forbedrede kvaliteten af de færdige produkter. Endnu i vore dage finder det sidste i Danmark eksisterende fåremarked sted i Ho i Vestjylland, men i tidligere tid var det dog navnlig Holstebro, »Uldhandlernes Jerusalem«, der drog fordel af denne handel.

Mens uldbinderiet nåede en anelig udstrækning og faktisk har haft betydning helt op i moderne tid, så er den anden store hjemmehusflid pottemageriet i vore dage fuldstændig uddød. Grunden hertil er naturligvis i første række at søge i den kendsgerning, at moderne industri har fremskaffet disse brugsgenstande i materialer, som i enhver henseende overgår de gamle, skrøbelige jydepotter. Tilvirkningen af jydepotterne fik heller aldrig den store udbredelse, fordi den

Jydepotterne tages ud af »brandhuset« hos Maren Hansen i Rebelsig ved Bramminge, en af de sidste jydepottemagere. (Fot. 1838 A. Iversen).

jo i høj grad var afhængig af råmaterialet leret, der jo langtfra var at finde overalt i disse egne. Det egentlige centrum for denne industri var Øster Horne herred ved Varde. I disse egne fandtes som tidligere nævnt de såkaldte bakkeøer, hvor leret forekom i rigelige og let tilgængelige mængder. Og samtidig kunne den nærliggende hede levere materialet til brændslet, nemlig lyngtørv. Om efteråret gravede man leret op og lod det så ligge vinteren over, så det kunne skørnes af frosten. Den næste sommer, når brændingen skulle foregå, blandedes det med $\frac{1}{4}$ fint bakkesand, hvorefter det som regel af kvinderne æltedes godt igennem med fødderne på logulvet. Det deltes derefter ud i portioner alt efter de genstande, som skulle fabrikeres, og nu begyndte den egentlige formning af leret. I modsætning til »rigtige« pottemagere brugte man ikke drejeskive, men foretog formningen alene med hænderne på et bræt, der hvilede på knæene.

Til brug ved finbearbejdelsen havde man også særdeles primitive redskaber, som regel kun sten af forskellig form og glathed, mens iøvrigt håndlaget gjorde resten. Selve brændingen foregik oprindelig på åben mark, hvor potterne stilledes i en rundkreds. Derefter lagdes lyngtørv imellem dem og i et tyndt lag ovenpå dem, hvorefter der blev stukket ild til tørvenerne fra oven, og det gjaldt nu om at passe på, at ilden brændte jævnt og efterhånden åd sig nedad. Efter tre til fire timers brænding var potterne færdige.

Man har ment at kunne fastslå, at denne særlige form for brænding var årsag til den store yndest, som disse jydepotter havde overalt i Danmark og forøvrigt i udlandet med. Den gav dem nemlig foruden deres særlige sort-grå farve en usædvanlig holdbarhed overfor varme, idet de tålte selv den stærkeste flammeild uden at springe. Men derfor var der også ret snævre grænser for udbredelsen af denne husflid. Kun på steder,

*Stabling af tørv i Knudmose syd for Herning.
Under de to verdenskrige måtte tørvene i vid udstrækning erstatte det importerede brændsel.
Store mosearealer, der hidtil havde ligget upådet hen, blev nu pludselig af stor værdi.
(Fot. C. Jørgensen).*

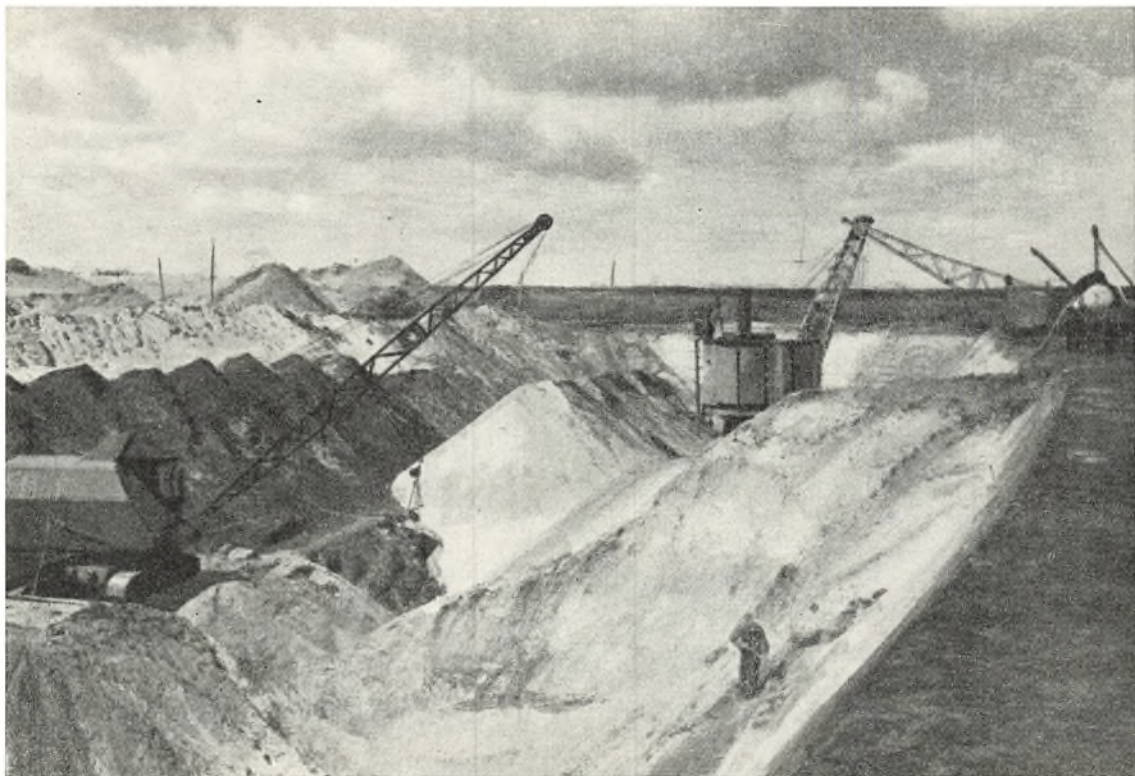
hvor såvel leret som lyngtørv fandtes i tilstrækkelige mængder, kunne en produktion opstå, og selv om man i tidens løb adskillige gange forsøgte at tage tilvirkningen op andre steder, fik man ikke noget heldigt resultat ud deraf, når forekomsten af de rigtige råmaterialer ikke var til stede.

I modsætning til binderiet er pottemageriet ældgammelt, ja det går vel i ubrudt linie helt tilbage til oldtiden. Allerede i middelalderen må det have haft et anseligt omfang, og i 1643 meddeler toldregnskaberne os, at der fra List var ikke færre end 12 fartøjer, som udelukkende sejlede med jydepotter. Ved matrikuleringen af Tistrup sogn i 1688 tog man endog hensyn til, at beboerne der havde en anselig indtægt »af potterne«, hvorfor man ikke undså sig for at taksere ejendommene »i højere Skat, end de ellers kunde taale«. I Torstrup, Tistrup og Horne sogne var i 1790erne ikke mindre end 210 familier beskæftigede med pottemageri, og deres produktion løb

op til 2730 læs om året, som regnedes at kunne indbringe omved 13.650 rdl.

Men da hedeopdyrkningen tog fart i sidste halvdel af det 19. århundrede, var pottemageriet dødsdømt. Ikke alene fordi kogeredskaber nu fremstilledes industrielt af mere hensigtsmæssige materialer, men også fordi man nu ikke mere kunne få de uundværlige lyngtørv i tilstrækkelig mængde. Et indtryk af forbruget fremgår af den omstændighed, at man regnede med, at der til brændingen af 13.000 potter gik 208 læs lyngtørv. Omkring år 1900 forsvandt derfor dette ældgamle erhverv, men i sin storhedstid gav det arbejde og indtægt til mange i de ellers fattige egne, hvor det fik sin egentlige opblomstring.

Foruden de to omtalte former for hjemmehandindustri spillede fiskeriet i Vesterhavet naturligvis en rolle. Også det drevs i ganske overvejende grad som bibeskæftigelse, idet de vanskelige landingsforhold på Vestkysten umuliggjorde brugen

*Brunkulslejet i Søby nær Herning.
Brunkullene er bedre brændsel end tørv. Til gengæld ligger de dybere, og store mængder
overjord må fjernes, før kullene kan brydes.
(Fot. C. Jørgensen).*

af både i en sådan størrelse, at fiskeriet kunne udvikle sig til stordrift. Men selv i det mere beskedne format kunne fiskeriet dog give et kærkomment tilskud dels til husholdningen og dels til videresalg som tørret eller saltet fisk. Kun på de sydlige Vesterhavsoer fik dette erhverv et lidt større format, og her var det navnlig Fanø, der førte an i udviklingen. Allerede fra de tidligste tider havde denne øs befolkning drevet en særdeles rentabel sælhundefangst, men da bestanden af sæler i begyndelsen af det 18. århundrede svandt betydeligt ind, gik man over til at gå på længere togter efter hvaler, og igennem hele det 18. århundrede bragte denne virksomhed en ikke ringe velstand til huse på øen, og først da også bestanden af dette dyr gik så meget tilbage omkring midten af det 19. århundrede, at en heldig fangst blev betinget af større både med dyr specialudrustning, kunne Fanøskipperne ikke mere være med.

Men udover de i det foregående nævnte erhvervsgrene kunne det egentlige Vestjylland ikke opvise yderligere muligheder. Ganske vist havde Ribe i det 18. århundrede tilløb til en linnedindustri, der blev organiseret af driftige købmænd i byen som et rent forlagssystem, hvilket vil sige, at disse købmænd forsynede væversker med både redskaber og råvarer, og derefter aftog de færdigproducerede varer til videre afsætning. Men et særligt stort omfang fik denne produktion dog aldrig, og efter at den moderne bomuldsindustri brød igennem i slutningen af århundredet, kunne man slet ikke klare sig i konkurrencen. Først da helt unormale økonomiske tilstande opstod for vort land, fik resterne af de gamle hedestræknings fornyet interesse. Det var nu igen disse områders muligheder for at forsyne landet med brændsel, som blev højaktuel i de to krigsperioder i dette århundrede, hvor vi var afskåret fra import af såvel billigere som bedre brændsel. Og det var

*Brunkulslejet i Søby nær Herning.
Brunkullene er bedre brændsel end tørv. Til gengæld ligger de dybere, og store mængder
overjord må fjernes, før kullene kan brydes.
(Fot. C. Jørgensen).*

af både i en sådan størrelse, at fiskeriet kunne udvikle sig til stordrift. Men selv i det mere beskedne format kunne fiskeriet dog give et kærkomment tilskud dels til husholdningen og dels til videresalg som tørret eller saltet fisk. Kun på de sydlige Vesterhavsoer fik dette erhverv et lidt større format, og her var det navnlig Fanø, der førte an i udviklingen. Allerede fra de tidligste tider havde denne øs befolkning drevet en særdeles rentabel sælhundefangst, men da bestanden af sæler i begyndelsen af det 18. århundrede svandt betydeligt ind, gik man over til at gå på længere togter efter hvaler, og igennem hele det 18. århundrede bragte denne virksomhed en ikke ringe velstand til huse på øen, og først da også bestanden af dette dyr gik så meget tilbage omkring midten af det 19. århundrede, at en heldig fangst blev betinget af større både med dyr specialudrustning, kunne Fanøskipperne ikke mere være med.

Men udover de i det foregående nævnte erhvervsgrene kunne det egentlige Vestjylland ikke opvise yderligere muligheder. Ganske vist havde Ribe i det 18. århundrede tilløb til en linnedindustri, der blev organiseret af driftige købmænd i byen som et rent forlagssystem, hvilket vil sige, at disse købmænd forsynede væversker med både redskaber og råvarer, og derefter aftog de færdigproducerede varer til videre afsætning. Men et særligt stort omfang fik denne produktion dog aldrig, og efter at den moderne bomuldsindustri brød igennem i slutningen af århundredet, kunne man slet ikke klare sig i konkurrencen. Først da helt unormale økonomiske tilstande opstod for vort land, fik resterne af de gamle hedestræknings fornyet interesse. Det var nu igen disse områders muligheder for at forsyne landet med brændsel, som blev højaktuel i de to krigsperioder i dette århundrede, hvor vi var afskåret fra import af såvel billigere som bedre brændsel. Og det var

*Fiskerhus ved Thorsminde ud for Nissum Fjord.
Efter tegning 1873 af Carl Baagø i Ill. Tid. I sådanne småhuse i klitterne boede forrige
århundredes fattige fiskere, der drev deres fiskeri direkte fra kysten.*

nu foruden den egentlige tørvegravning i moserne ganske særlig brydningen af brunkul, der fik betydning især til forsyning af industrien, hvis fortsatte eksistens var helt og holdent afhængig af tilførsel af brændstof.

Endnu engang blev de ellers upåagtede og fattige hedeegne genstand for hele landets opmærksomhed, og især under sidste verdenskrig oplevede man tilstande, der nærmest kan sammenlignes med forholdene i guldgraverbyerne i Amerika i forrige århundrede. Industrimænd og arbejdere strømmede til de ellers øde egne for at bjærge »det brune guld«, og staten selv viste sig meget aktiv i bestræbelserne for at efterforske nye brunkulslejer. Især ved Søby syd for Herning, ved Troldhede og Fiskbæk etableredes en veritabel minedrift, og i det hele gik produktionen i sit største omfang op til godt og vel 2 millioner tons om året. Men efter 1945 var eventyret slut. Tilførslerne af bedre og billigere brændsel fra udlandet overflødiggjorde brunkulsbrydningen, og kun krisituationer af lignende art vil formentlig igen

gøre udnyttelsen af disse brændselsreserver, som stadig findes her i anelige mængder, aktuel.

I Sønderjylland fandtes derimod svarende til de forskellige hjemmeindustrier nord for Kongeaen kniplingsindustrien. Om den unge pige, der fandt det første guldhorn ved Gallehus i Møgel-tønder sogn, ved man, at hun ernærede sig ved at kniple, og dette vidner om, at dette håndarbejde meget tidligt har fundet vej til disse egne. Man mener nemlig at kunne fastslå, at denne særlige form for husflid ikke er ældre end sidste halvdel af det 16. århundrede. Ret hurtigt fik dette arbejde stor udbredelse i egnene omkring Tønder, hvor det på de ufrugtbare geestjorder blev et kærkomment supplement til udbyttet af den magre jord. Men i modsætning til både binderiet og pottemageriet nordpå, var det her kun kvinderne, der blev sat i arbejde. Det fine pillarbejde med de tynde tråde krævede følsomme hænder, der ikke måtte være forgrovet af hårdt legemligt arbejde. I løbet af det 18. århundrede voksede knipleriet voldsomt i omfang og blev en økono-

misk faktor af betydning ikke blot for selve landsdelen, men også for landet i sin helhed. Og her lykkedes det, i modsætning til hvad der var tilfældet nord for Kongeaaen, at organisere produktionen efter datidens bedste mønstre. Den egentlige ledelse overtoges nemlig hurtigt af kniplingshandlere, der forsynede kvinderne med råmaterialerne og aftog deres produktion, hvorefter de besørgede den videre afsætning.

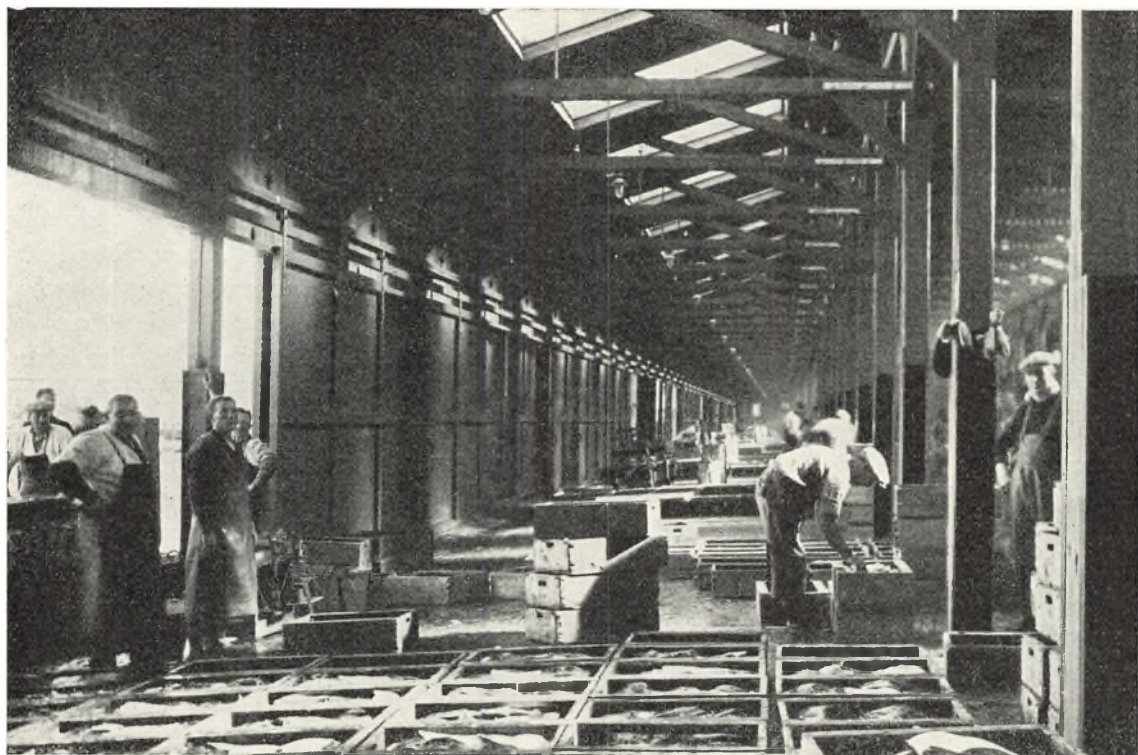
De vigtigste afsætningssteder var Lybeck, Hamborg og København, og efterspørgslen efter denne luksusvare var overordentlig stor. Ret hurtigt begyndte man at interessere sig for denne handel i statsstyrelsen. Den faldt jo så godt i tråd med datidens økonomiske teorier om at stræbe efter at producere dyre luksusvarer til eksport. Man støttede derfor foretagendet på alle mulige måder og gav kniplingshandlerne monopol på deres handel, samtidig med, at man ved told forsøgte at beskytte produktionen mod udenlandsk konkurrence.

Og netop den sønderjyske kniplingsindustri syntes i fuldt mål at skulle bevise de ledende økonomiske princippers rigtighed. Handelen blomstrede og bragte mange penge til landet. Man var gansk på det rene med, at det hele hang af de sønderjyske kvinders hånddelag og fermhed i denne husflid, og at en fortsat fremgang udelukkende hang af den oplæring, som de ældre og erfarne kvinder gav de unge piger, der begyndte i faget. Derfor vågede man også nøje over, at ingen kniplepige fik lov til at rejse bort fra landet, og da naturligvis slet ikke ud af riget. Det vakte således stort røre, da det i 1740 rygtedes, at man i Sverige agtede at indføre kniplingsindustrien, og man blev yderst opskræmt, da det opklaredes, at en jøde ved navn Aaron havde haft held til at få en kniplepige med til Kalmar. Landsdelens embedsmænd fik strenge ordrer til at påse, at ingen udi kniplingskunsten erfarne kvinde rejste bort. Følgen blev, at hele områdets kvindelige be-

Havnen i Hvide Sande.

Den udmærkede lille havn, der er indrettet ved sluseanlægget, er blevet et vigtigt støttepunkt for Nordøfiskeriet. (Fot. Sv. Türck).

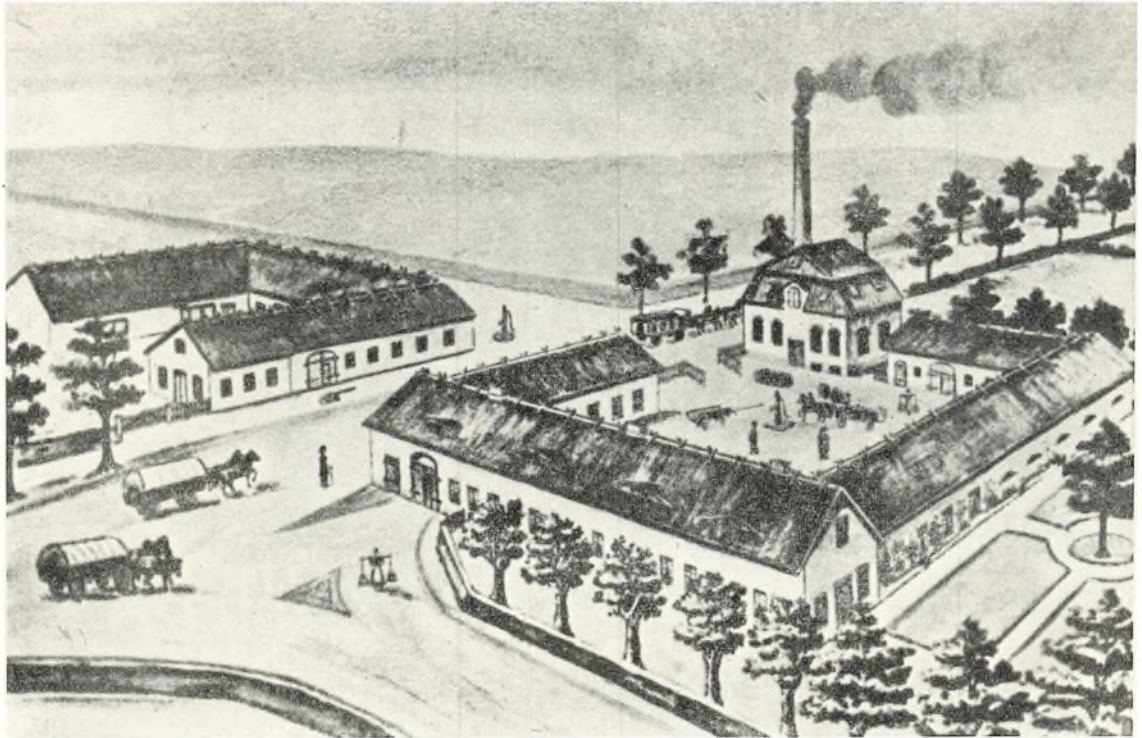
Fiskeauktionshallen i Esbjerg.

I den imponerende hal, der er 225 m lang, afholdes hver morgen auktion over de i døgnets løb indkomne fisk. (Fot. Nordisk Pressefoto).

folkning kom under et stavnsbånd, som i enhver henseende slog det i det egentlige Danmark indførte. Tid efter anden gjordes dog nye forsøg på at få lokket kniplepiger bort fra landet, og hver gang fik det nye og drastiske forholdsregler til følge, således at de arme kniplersker til slut var bastet og bundet både på hænder og fødder.

Netop denne store interesse fra statens side med dens ensidige beskyttelse af kniplingshandlerne indførte i den her omtalte hjemmeindustri forhold, der på afgørende måde afveg fra de produktioner, som man kendte nord for Kongeaaen. Da industrien var på sit højdepunkt, sad tusinder af kvinder i disse egne bøjet over kniplebrættet fra tidlig morgen til sen aften, mens mændene foruden at passe deres egentlige arbejde, også måtte påtage sig det mere almindelige huslige arbejde, ja, man måtte endog på de større steder indforskrive tjenestefolk fra Nordjylland for at holde bedrifterne i gang. Men det økonomiske udbytte for selve befolkningen svarede slet ikke til de store anstrengelser. Binderiet og pottema-

geriet havde dog altid givet gode indtægter til bønderne selv, selvom der navnlig ved binderiet ofte var tilløb til at skyde mellemlid ind, der kunne formindske de egentlige producerendes indtægter. I kniplingsindustrien var disse mellemlid omtrent fra første begyndelse blevet af afgørende betydning, hvorfor også kniplerskernes indtægter stadig presses ned, hvilket naturligvis søgtes modvirket ved længere og mere intens arbejdstid. Efterhånden udviklede det sig til en sand rovdrift på de stakkels kvinder, der lige fra 6–7 årsalderen og op i den sene alderdom måtte slide fra morgen til aften for dog at få et nogenlunde antageligt udbytte ud af deres arbejde. Man har endog ment at kunne spore disse tingenes tilstand gennem en forværring af folkesundheden i disse egne. Det stillesiddende arbejde i lumre og beklumrede rum med dårligt lys gik i høj grad ud over helbredet, og navnlig synet tog ofte skade af den stadige stirren på de fine tråde. Man har også ment at kunne fastslå, at særlig mange vanskabninger og krøblinge fødtes i disse egne på denne

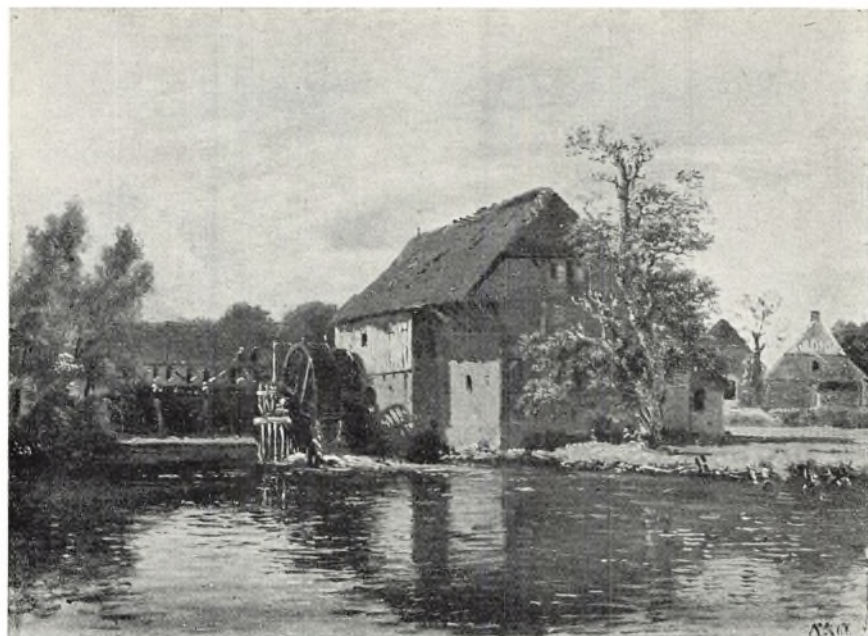

*Bommerlund Kro. Efter akvarel fra o. 1900.
Næppe i noget andet dansk landskab ligger kroerne så tæt som i Aabenraa amt.
Kroen her rummede et stort brænderi.*

tid, og fandt årsagen heri i det usunde, stillesiddende liv, som kvinderne førte. Ved det 18. århundredes slutning, da den franske revolution til dels også revolutionerede klædedragten, og brugen af kniplinger derfor i høj grad aftog, var knipleindustriens store tid forbi. Men den havde da igennem hele det 18. århundrede været af afgørende økonomisk betydning for landsdelen.

Det samme store format nåede man ikke indenfor andre felter af industrien i Sønderjylland, selvom man tydeligt i denne landsdel kan spore indflydelse fra Holsten, hvor der netop igennem det 18. århundrede voksede en industri af ikke ringe omfang frem. Påvirkninger herfra kan igennem hele perioden tydeligt følges og ikke få foretagender blev påbegyndt i de sønderjyske købstæder af indvandrere sydfra, men det var alligevel som om forholdene heroppe i den nordlige del af hertugdømmerne ikke var helt så gunstige for en sådan udvikling som længere sydpå. Grunden hertil må vistnok i det væsentlige søges i mangelen på tilstrækkelig kvalificeret arbejdskraft i så

stor mængde, at bedrifterne kunne nå en sådan størrelse, at de kunne arbejde mest rentabelt. Mest kendt af alle danske er vel den umiddelbart ved den nuværende grænse liggende kobbermølle, der også i henseende til ælde indtager en særtstilling. Møllen blev oprindeligt anlagt af Christian 4. som en hammermølle, der væsentligt skulle forsyne militæret med produkter, men foretagendet var ikke fulgt af held, og allerede 1632 overtoges møllen af Flensborgborgmesteren Karsten Beyer. Efter et par ødelæggende brande i det 17. århundrede forsynedes møllen endelig med vidtstrakte privilegier i 1682, således at en rentabel produktion kunne sikres. Man havde da indrettet møllen som en kobbermølle, der skulle fabricere kobberplader og brugsgenstande af kobber. Møllen havde de følgende år en ret omtumlet skæbne med hyppige ejerskifter, men der syntes at komme lidt mere fasthed over forholdene, da man i slutningen af det 18. århundrede fik en del gode kontrakter med militæret om store leveringer. I 1842 hedder det dog lidt foragteligt om møllen i

*Tørring vandmølle ved
Haderslev. Maleri fra
1866 af A. E. Kieldrup.*

en holstensk industrihistorie, at den vist næppe burde bære navnet fabrik, fordi produktionen udover at udvalgte kobber- og messingplader væsentlig bestod i rent håndværksmæssig fremstilling af brugsgenstande i disse materialer. Møllen består den dag i dag og bærer med rette navn af det ældste endnu eksisterende industriforetagende i landsdelen.

Iøvrigt var det, som ovenfor nævnt, kun spredte forsøg, der kom i stand indenfor en egentlig industriproduktion, selv om man kan spore et betydeligt større initiativ hernede end i det øvrige Jylland. I Haderslev synes således især jernindustrien at have haft tilløkkelse. Allerede i 1740'erne indrettedes her et jernstøberi, der en tid lang var af en ikke ringe størrelse, og eksemplet smittede, så der senere oprettedes flere foretagender indenfor denne branche. I Aabenraa kastede man især sin kærlighed på tobaksindustrien, og i Tønder oprettede man i det 18. århundrede flere spinde-rier, der naturligvis havde ganske særlig tilknytning til omegnens kniplingsindustri, men disse foretagender forsvandt dog samtidig med, at kniplingernes storhedstid var forbi.

Som tidligere omtalt havde Vestjylland i nyere tid en ret isoleret beliggenhed. Klemmt inde mellem Vesterhavet mod vest og de store hedeflader mod øst blev handels- og trafikforbindelser natur-

ligt vendt i retningen syd-nord. Men sådan havde det ikke altid været. I slutningen af oldtiden og i den tidlige middelalder gik Danmarks hovedforbindelse med det mere civiliserede Vesteuropa over Vestkysten, og byerne herovre blomstrede op som store handelsstæder. Især Ribe havde på den tid sin storhedsperiode. Allerede tidligt træffer vi vidnesbyrd herom. Således fortæller Saxo om byen, at »der vrimler Havnen af Skibe, som fører al Verdens herlige Varer ind til Staden«. Ribe var da Danmarks udfaldsport mod det øvrige Vesteuropa, og igennem denne by indførtes salt og klæde samt øl og vin af alle sorter. Og denne store indførsel modsvarede naturligvis af en tilsvarende udførsel af danske produkter. I 1271 får Ribeborgerne således ret til at udføre flæsk, korn, heste m.m., som de fik lov til at opkøbe overalt i riget. Navnlig var i middelalderens første århundreder eksporten af heste af vigtighed, men den afløstes senere af den ikke mindre vigtige handel med stude, der fik en ligeså stor betydning for byen. I 1655 bestemtes således, at al udførsel af riget af stude og andet kvæg skulle foregå enten over Ribe eller Kolding, og omtrent på samme tid fik Ribeborgerne eneret til opkøb af stude i hele Vendsyssel samt Ribe amt. Et sikkert vidnesbyrd om denne storhedsperiode er de opgivelses-er, der findes om størrelsen af Ribes handelsflå-

Nørholm vandmølle ved Varde Aa anlagdes som gårdmølle i 1720 af den daværende ejer af herregården Nørholm. Den tidligere kornmølle drives nu som elværk. Til venstre for det gamle brysthjul ses turbinen. (Fot. Sten Bøcher).

de. Man ved således, at i 1642 havde selve Ribe 14 skibe på ialt 78 læsters drægtighed, men hertil må føjes antallet af skibe fra Rømø, der dengang faktisk fungerede som havneplads for byen. Her var ialt hjemmehørende 21 skibe på 478 læster, således at den samlede tonnage kom op på 556 læster, en størrelse, der ikke udenfor København blev overgået af nogen anden by i Danmark før i slutningen af det 18. århundrede.

Men storheden varede ikke ved. Konkurrence fra andre byer, der var i besiddelse af omtrent samme gunstige beliggenhed, fandt naturligvis sted, og navnlig Varde og Ringkøbing blomstrede en tid lang op i en sådan grad, at Ribe følte sig stærkt truet og så sig foranlediget til i 1368 at få en forordning gennemført, der forbød al udførsel fra disse byer. Også mod syd viste sig konkurrenter. Således begyndte omtrent på samme tid Tøn-

der at komme med, og fik en ikke helt ringe udenrigshandel, navnlig på England, men mere truende var det, at der i begyndelsen af det 15. århundrede opstod en handelsplads i Husum, der fik en stor transithandel fra Vesteuropa til det øvrige Norden.

Den mest afgørende grund til Ribes tilbagegang var dog vel nok omlægningen af de internationale handelsveje, som fandt sted i løbet af det 17. århundrede, og som til en vis grad havde opdagelsen af Amerika til forudsætning. Samtidig gjorde udviklingen indenfor skibsteknikken det muligt at bygge større skibe med betydelig lastevne, således at det dels nu var mere økonomisk at fragte så langt som muligt med skibe, dels at disse større skibe krævede betydelig bedre besejlingsforhold end de forholdsvis små vestkysthavne kunne opvise. Hertil kom, at disse, og her i

*Tønder-pige ved kniplebrædtet. Kniplekunsten er nu kun lidet kendt. Tidligere var det anderledes. For 150 år siden beskæftigede den over 10.000 kvinder på Tønder-egnen. En alvorlig skyggeside ved det smukke håndværk var det, at salget af kniplingerne var i hænderne på mellemandlere, der drev grov roudrift på de uheldige kniplepigers arbejdskraft.
(Fot. Sv. Türck).*

særlig grad Ribes havn, begyndte at sande til, så det efterhånden kun var småskibe, der kunne besjle disse havne.

Omkring 1680 kan man regne, at Ribes storhedstid var forbi. Og også de andre vestkystbyer måtte nu affinde sig med en betydelig nedgang i deres handel. Det gjaldt således både Tønder, Ringkøbing og Varde. I den følgende periode fuldbyrdedes mere og mere den isolering af Vestjylland fra det øvrige Danmark, som tidligere er berørt. Handel og skibsfart sank nu ned til kun i ganske overvejende grad at have lokal betydning, og de vigtigste handelsvarer blev nu husflidsprodukterne jydepotter og strikkede varer, samt lidt korneksport til Norge. Landsdelens vigtigste produktion, studene, gik mere og mere over til at blive eksporteret ad landevejene syd på, hvor de opkøbtes på de store markeder i Sydslesvig af opkøbere hovedsagelig fra Hamborg. I det hele taget

blev forbindelsen med denne by ad landevejen mere og mere dominerende. Mens København i det øvrige land stadig opretholdt sin stilling som stabelplads, trådte Hamborg især for vestegnene i dens sted, og dominerede fuldstændigt handelen her. Den smule skibsfart, der blev tilbage, besørgedes hovedsagelig af Fanøskipperne, der foruden deres hvalfangertogter drev en livlig småhandel og skibsfart langs hele Vestkysten.

Et lille åndehul ud mod den store verden forblev dog stadigt åbent. Omtrent samtidig med, at nedgangen for Ribe rigtig tog fart, begyndte den lille by Hjerting at blomstre op. Der var her i 1670 hjemmehørende ialt 9 skibe med ialt 40 læsters drægtighed, der allerede i 1691 var vokset til 18 skibe med ialt en drægtighed på 88 læster. Den eneste betydningsfulde udførsel søværts af kreaturer skete herfra, således i perioden 1681–87 ca. 1615 stk. om året. Også rugudførslen var bety-

delig, i samme tidsrum omved 2300 tdr. pr. år, men navnlig var eksporten af jydepotter stor og indbragte betydelige beløb. Af indførselsvarer var det især det vigtige salt, samt tobak, tjære og forskellige bygningsmaterialer.

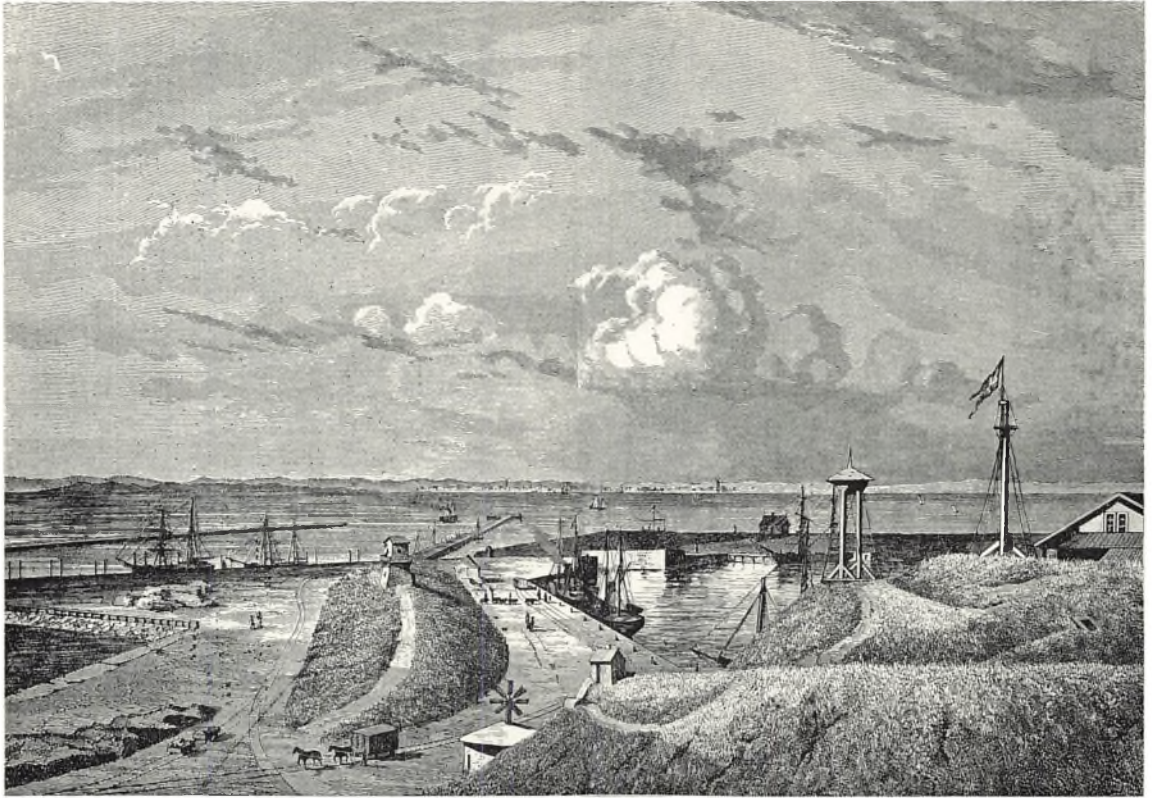
Et talende vidnesbyrd om, hvor vigtig en havneby Hjerting efterhånden blev, var de københavnske købmænds bestræbelser for at kontrollere handelen på denne plads. I 1727 besluttede de sig til at oprette et såkaldt »vestjysk oplag« i denne by, naturligvis for på denne måde at drage handelen i Vestjylland ind under deres egen indflydelse. Men allerede i 1730 måtte planen igen opgives, naturligvis fordi forbindelserne mellem det fjerne København og Vestjylland var alt for dårlige og mulighederne for at konkurrere med Hamborg derfor for små. Officielt fik det omfattende smugleri skylden for nederlaget, og selv om det må indrømmes, at dette trivedes særdeles vel i disse egne, så kan det vel næppe have været af

et sådant omfang, at det kunne slå et kapitalstærkt og velorganiseret lovligt handelssamkvem over ende.

Men een svale gør ingen sommer, og Hjertings handel kunne ikke på nogen måde rokke ved den kendsgerning, at Vestjylland og det vestlige Sønderjylland igennem hele det 18. århundrede og i første halvdel af det 19. århundrede førte en tilværelse, der i økonomisk og samfærdselsmæssig henseende var i høj grad præget af afsondring fra det øvrige Danmark, mens den eneste virkelige betydende handelsforbindelse var Hamborg. Men omkring ved 1850 sker der ting, som skulle få afgørende betydning og fuldstændig ændre billedet. Et blik på forholdene i Hjerting ved denne tid viser tydeligere end alt andet, hvad der var ved at ske. Der skete nemlig her en pludselig og stærk stigning af udførslen af kvæg til England, hvortil eksporten ellers hidtil havde været ganske ubetydelig. I 1850 indkom til Hjerting ikke min-

*Stranden ved Fanø. Litografi efter maleri af C. F. Sørensen fra 1850erne.
Så længe sejlskibene endnu kunne konkurrere med dampskibene, var Fanø et af Danmarks søfartscentre. I dag spiller ingen nævneværdig rolle på øen, men mange fanniker søger stadig til søs.*

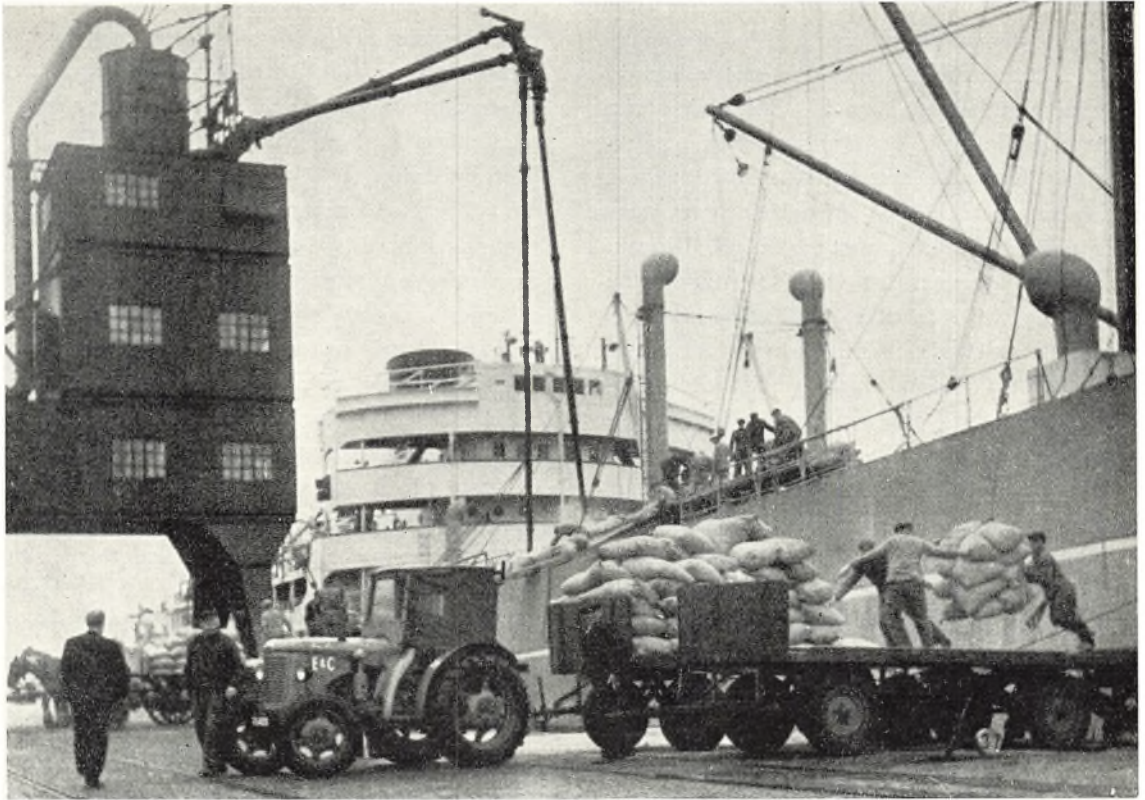
*Udsigt fra Bavnhøj over Esbjerg havn i 1879.
Træsnit i Ill. Tid. Den ganske unge havn var allerede da velbesøgt.
I forgrunden ses indhauenen eller dokken.*

dre end 10 dampskibe, der indtog en last på ikke mindre end 438 læster. Ved siden af København var Hjerting i årene 1848–50 den eneste havn i landet, som havde dampskibsforbindelse med England. Denne handel blev dog ikke ved, fordi udskibningsforholdene var så primitive og besværlige for så store skibe, som det nu kom til at dreje sig om, men det var et ubdrageligt tegn på, at helt nye perspektiver nu dukkede op, både for dansk produktion og handel.

Forholdet var nemlig det, at fra omkring 1850 blev England mere og mere den vigtigste aftager af de danske landbrugsprodukter. Baggrunden herfor var dels afskaffelsen af en del hidtil stærkt hæmmende korntoldlove, dels den stærke industrialisering i dette land, der skabte et stort behov for levnedsmidler til de stadigt voksende arbejdere. Ændringen i handelsforbindelserne kom med næsten eksplosionsagtig hast, og de store muligheder blev også straks forstået i det meste af Danmark. I første omgang var det hovedsage-

lig korn og levende kvæg, der eksporteredes, men da konkurrencen på kornmarkedet ved Amerikas indtræden på dette blev for følelig, omstillede det danske landbrug sig til produktion af forædlede varer som smør og bacon, hvilket lod sig gøre gennem den enestående organisering i andelsforeninger af forskellig slags, en udvikling, som er så kendt, at man ikke her skal komme nærmere ind på en skildring heraf.

Men samtidig med at man opdagede dette nye, gode marked for danske produkter, fik man rigtigt nok også adskillige problemer serveret, som krævede sin løsning, før de nye handelsforhold helt kunne give det rette udbytte. Og her kom i allerførste række løsningen af samfærdelsesproblemerne med England. Igennem århundreder havde man så at sige afskrevet vestegnene og heden som et stort isoleret område, der i videst mulig omfang måtte klare sig selv både handelsmæssigt og samfærdelsteknisk. Endnu så sent som i 1826 kunne en landøkonomisk forfatter skrive, at »i et

Englandskajen i Esbjerg.

Der lastes smør. Beregnet efter varernes værdi har Esbjerg landets næststørste eksport, efter vægt den trediestørste med kun København og Aalborg foran. (Fot. Sv. Türck).

Land som Jylland, der ved sine udstrakte kyster har Lejlighed nok til Sejlads, og hvor Varetransporterne til Lands altså ikke kan være betydelige, ere vore almindelige Landeveje, naar de paa den nu brugelige Maade vedligeholdes og forbedres, meer end tilstrækkelige til Posternes og de faa Reisendes Transport«. Denne udtalelse dækker ganske godt datidens almindelige mening, der i høj grad var præget af forholdene på øerne og på Jyllands østkyst. I hvert fald havde man i århundreder ganske forsømt at vedligeholde vejene i det indre af Jylland, og herigennem i høj grad bidraget til at øge isoleringen af de vestlige egne. De endnu betydende vejanlæg herovre gik alle i retningen nord-syd, idet de begyndte ved Holstebro, hvorfra en vej førte i retning af Skern gennem Nørre Omme og Bregning, mens en anden vej løb langs vestkysten over Ulborg til Ringkøbing, og derfra over Skern til Varde og Ribe, hvorfra den fortsatte til Tønder. Også den gamle vestlige drivervej, der brugtes til kreaturtransporter

terne ned igennem Jylland til Holsten, udgik fra Holstebro og gik igennem Vinding, Rødding i Vilbjerg, og derefter i østlig retning over Vorgod, eller om ad Fruergaard. »Æ Ail Vej«, som det gamle navn på den var, kan måske tydes som adelvejen, der viser, at denne vej har haft ganske overordentlig stor betydning for samfærdselen. Disse veje havde gennem tiderne haft en usvækket betydning for vestlandet, hvorimod de gamle tværgående veje efterhånden forfaldt og mistede en stor del af deres betydning. Det var således tilfældet med Ringkøbing-Horsens vejen, der løb over Vorgod Aa forbi Tanderup til Snejbjerg og derfra til Gelleruplund, det gamle centrum for Hammerum herred. Også fra Holstebro udgik veje tværs over landet, nemlig mod sydøst til Avlum, hvor den delte sig dels i retning ad Gelleruplund, og derfra til Horsens, over broen ved Nybro mølle og gennem Sunds, dels i retning af Snejbjerg, og derfra igen til Vejle, forbi Sindinggaard.

Omkring 1830 begyndte der dog hos myndig-

hederne at vise sig en voksende forståelse af, at der måtte gøres en indsats, hvis ikke landet skulle blive splittet i adskilte dele. Der nedsattes forskellige vejkommissioner, som fik til opgave at undersøge forholdene, og resultatet blev også, at man tog fat på mere systematisk at forbedre vejene, og karakteristisk nok var det især tværvejene over Jylland, som man først tog fat på. I slutningen af trediverne var man således færdig med ny-anlægget af vejen fra Ribe til Kolding, som blev anlagt efter det nye chausseeprincip, der iøvrigt ikke hos de vejfarende vandt udelt tilslutning, idet man hævdede, at vejen var så hvælvet, at det næsten var umuligt at befære den uden at vælte.

Men først med interessen for det engelske marked kom der gang i bestræbelserne. Betegnende er således en forespørgsel fra et engelsk firma i 1850 om mulighederne for vognfragt fra Hjeriting til Kolding, der viser, at man nu ovre i England også begyndte at interessere sig for udførsel til Danmark, og dér naturligvis var interesseret

i så gode samfærdselsmidler som muligt. Men endnu tydeligere viste disse tendenser sig, da man i Danmark skulle til at tilrettelægge bygningen af jernbaner. Man var allerede begyndt så småt med anlægget af banen Altona–Kiel i 1844, og i 1846 indkom til stænderforsamlingerne et forslag om at bygge en jernbane op igennem Midtjylland i retningen nord–syd. Ønsket om denne bane var især betinget af hurtig forbindelse med Hamborg, der endnu på dette tidspunkt var ubestridt førende i hele den jyske handel. Forslaget vakte ikke udelt tilslutning, og navnlig var østkystens byer afgjorte modstandere af planen. Debatten om sagen blev midlertidigt afbrudt af treårskrigen, og da man igen havde stunder til at tænke på den slags sager, havde billedet allerede ændret sig. England var nu kommet ind i billedet og foranledigede, at man nu anså tværbaner for det mest økonomiske og gavnlige for landet. Så tidligt som i 1850 fremsatte dr. phil C. M. Poulsen og F. Klee en plan for bygning af jernbaner for hele landet,

Badeliv ved Fanø strand omkring århundredskiftet. Allerede midt i 1800-tallet begyndte Fanø at spille en rolle som badested, men først ved oprettelsen af Fanø Vesterhausbad i 1891 fik øen et badeliv af international klasse. (Efter gammelt fotografi).

Posthuset i Ribe o. 1890. Postvognen er kørt op foran postkontoret, der var indrettet i domskolens gamle hus på torvet. (Fot. Nørgaard Nielsen).

der i høj grad tog sit udgangspunkt i de nye synspunkter. Ifølge denne plan skulle de vigtigste linier i Jylland være baner fra henholdsvis Flensborg til Husum, fra Snoghøj til Hjerting og fra Aarhus til Viborg. Disse tre anlæg skulle så igen forbindes gennem en østjysk længdebane. Navnlig linien fra Flensborg til Husum mente forslagsstillerne ville få overordentlig stor betydning, idet den skulle suppleres med en dampskibsforbindelse fra Flensborg til Rusland og således kunne drage en vældig transithandel til sig fra dette mægtige rige.

Planen vakte dog ikke ubetinget tilslutning. Og væsentlige indvendinger kunne naturligvis også gøres. Det var her navnlig dels røster, der advarede imod på et så tidligt tidspunkt at bygge vigtige afgørelser med virkning langt ud i fremtiden på det nylig opdagede engelske marked, hvis stabilitet man jo endnu ikke havde noget indgående kendskab til. Og dels fremhævedes det meget kraftigt, at havneanlæg på Vestkysten i det omfang som den moderne skibsfart ville kræve,

var en umulighed. Danmark måtte nu engang se den kendsgerning i øjnene, at det vendte ryggen til den mest direkte vej vestpå, og måtte tage de meromkostninger og det besvær, som den længere afstand til øernes og østkystenshavne forårsagede. Navnlig de sidste argumenter faldt med en vis vægt, selv i vore dage med dens vidtstrakte tekniske kunnen har det vist sig endog særdeles betænkeligt at gå igang med havneprojekter på selve Vestkysten.

Men nu tog englænderne selv sagen i deres hånd. Et par engelske rederier, der igennem en årrække havde besørget trafikken på Tønning, hvor en stor kvægdørsel fandt sted, ansøgte gennem den berømte jernbanebygger Sir Samuel Peto den danske regering om tilladelse til at bygge en jernbane fra Tønning over Husum til Flensborg, som man ser, omtrent samme linieføring, som foreslået af dr. Poulsen. I 1852 fik selskaberne de ønskede koncessioner, og banen var allerede færdig i 1854. Men Peto havde nu fået interesse i bygningen af det danske jernbanenet, og i de

Postvognen til Mandø.

Før bussens tid var postvognen ene om at varetage en regelmæssig gods- og passagertrafik på ebbevejen til Mandø. (Fot. fra o. 1905).

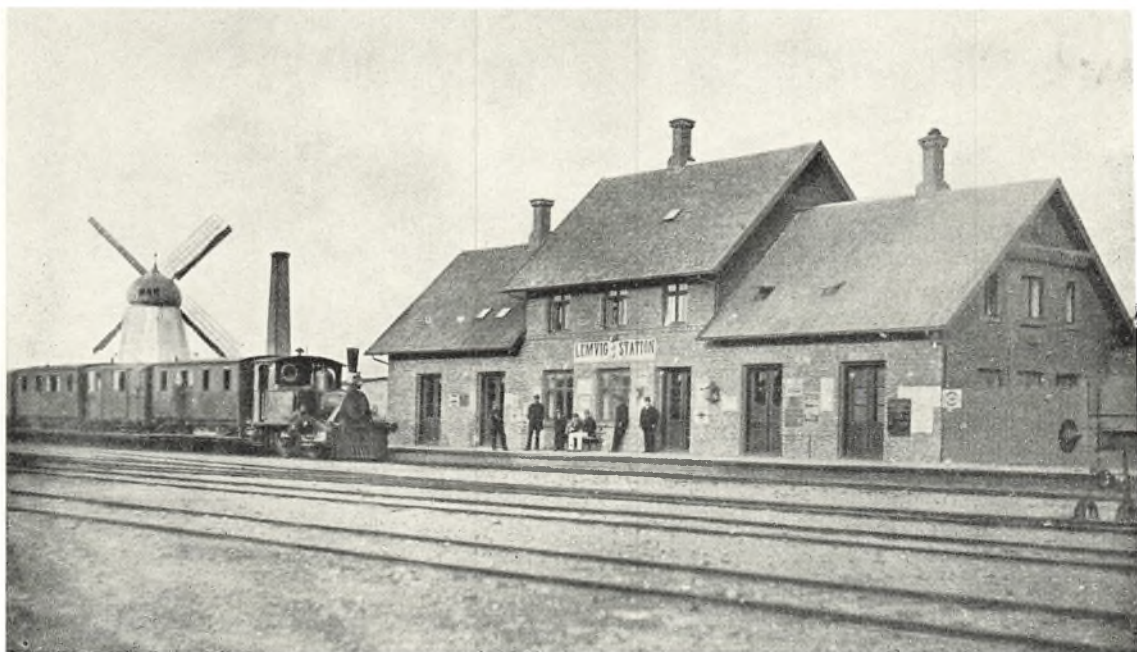
følgende år var han med i alle betydelige drøftelser og planlægninger i så henseende. Allerede før krigen i 1864 var man begyndt på længdebanen op gennem Sønderjylland fra Flensborg til Fredericia, der også i hovedsagen blev færdigbygget af tyskerne efter krigen, omend man der stærkt kritiserede de allerede byggede tværbaner og påstod, at disse var bygget uden tilstrækkelig hensyntagen til landsdelens virkelige økonomiske interesser. Efter tabet af Sønderjylland blev den sønderjyske tværbane tysk, og problemet fik nu for det egentlige Danmark endnu større betydning. I 1865 fremsattes et lovforslag, der foreslog at bygge en tværbane fra stationen Vamdrup på den jyske længdebane til Strandby på Jyllands vestkyst udfor Graadyb, samt samtidig her at bygge en havn. Forslaget vakte voldsom diskussion, og den kendte københavnske forretningsmand Alfred Hage profeterede endog, at »inden der kommer så stærk trafik på den vestlige bane, at vi behøver at gå over til en sværere bane, er alle jernbaner i verden afskaffede, og så rejser vi med luftballon eller på en anden ny måde«.

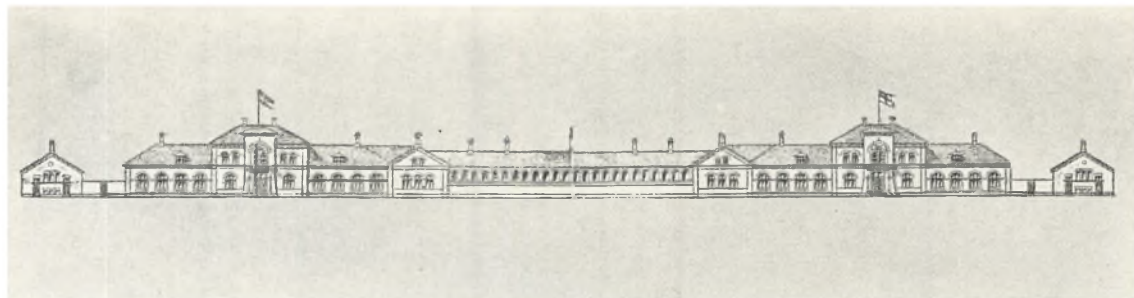
Men det gik helt anderledes end disse dystre ord profeterede. Omend man måske kan give modstanderne af planen ret i, at denne på det pågældende tidspunkt og med de daværende forudsætninger var endog særdeles hasarderet, så stod lykken de kække bi, og i løbet af utrolig kort tid efter åbningen af såvel havn, der fik navnet Esbjerg, som bane, begyndte en opblomstring af handelslivet på denne plads, som i hvert fald er uden sidestykke i Danmarks historie i nyere tid. Men samtidig formindskedes naturligvis de gamle byers indflydelse, og her i særlig grad Ribes og Varde, der efterhånden så godt som mistede al økonomisk betydning for Vestjylland. Anlægget af havnen Esbjerg, der allerede i 1899 havde vokset sig så stor og stærk, at den da kunne tildeles købstadrettigheder, fik en anden følge, som i hvert tilfælde ikke var tilsigtet i første omgang. Den blev nemlig udgangspunkt for en modernisering af fiskeriet i Vesterhavet, således at denne næring, som hidtil kun havde været et bierhverv, nu fik muligheder for at vokse så stærkt, at det i dag er af stor betydning for hele landets økonomi.

*Herover: Omnibussen fra Lemvig foran kroen i Humlum.
I det jernbanefattige Vestjylland kom automobilerne hurtigt til at spille en rolle. De massive hjul har ikke gjort kørslen behagelig. Men heldigvis havde køretøjet nyhedens interesse. (Fot. 1910).*

*Herunder: Den gamle banegård i Lemvig byggedes i 1876,
men nedbrændte i 1907. Billedet er taget umiddelbart før branden. (Fot. J. E. Winther).*

Den gamle jernbanestation i Vester Vedsted.

Grænsen går præcis midt igennem bygningen. Efter genforeningen var den 600 fod lange bygning — kendt som »Europas længste stationsbygning« — uanvendelig, og der indrettedes sindssygehospital i komplekset. (Tegning i Aftenposten 1899).

Esbjergs voksende andel i udførselen af de danske landbrugsprodukter til England gjorde det klart, at en videre udbygning af det danske jernbanenet måtte tage hensyn til denne kendsgerning. Det er disse betragtninger, der ligger bag anlægget af diagonalbanen fra Viborg til Herning, og derfra videre til Esbjerg. Men dette anlæg fik en virkning, som samtidig bidrog til at ophæve den århundredgamle adskillelse mellem vest og øst i Jylland. Anlægget af banen gjorde det nemlig muligt at tilføre den vigtige mergel til hele den store Karup-hedeflade, der endnu sta-

dig lå ufrugtbar hen, og samtidig bidrog det også til at fremme opblomstringen af det andet, nyopdukkende økonomiske centrum i de ellers tidligere så øde egne, nemlig byen Herning, der allerede efter at det var blevet tingsted i 1828 havde begyndt sin fremgang, men som nu med de gode jernbaneforbindelser blev et centrum for den på traditioner fra det gamle binderi byggende tekstilindustri. I 1913 fik Herning købstadrettigheder, og i vore dage fornemmer man nu næsten ikke mere den skillelinie, som forhen på en så effektiv måde skilte Vestjylland fra landets øvrige egne.

TRÆK AF ÅNDSLIVET

Af Anders Bæksted

I

Den unge kristendom i Danmark var i nød, hedninge havde taget magten, den eneste kirke, nylig rejst i Slesvig, blev lukket, præsterne jaget bort. Og man forlangte af den nye konge, at han skulle forbyde den kristne lære i sit rige, fordi den foragede de gamle guder.

Men kongen valgte at følge sin faders gamle rådgivere, hedningene mistede deres indflydelse, og høvdingen Burgar blev sendt til Bremen for at indbyde Ansgar til at besøge den unge konge, sådan som han også havde besøgt den gamle. Kongens venlighed mod Ansgar havde vidtrækkende følger. Først og fremmest fik de kristne tilladelse til at ringe med klokke i Slesvigs genåbnede kirke, en sag af betydning, eftersom klokkens klang var beregnet på at fordrive trolde og dæmoner, og efter hedningenes mening også skræmte hjemmets venligsindede vætter, så uår kunne frygtes at blive følgen. Og kongen indrømmede endog Ansgar, at der måtte bygges en kirke og oprettes et præsteembede i den betydelige vestjyske by Ribe.

Det var ikke ukendte, udyrkede egne, ikke et ukendt og ukultiveret folkeslag, de første kristne missionærer fik som arbejdsmark. Forbindelserne med udlandet var livlige, og danerne havde gennem århundreder vist både tilbøjelighed og evne til fra det fremmede at drage nytte af både materielle og åndelige fremskridt. Men kulturændringer viser sig kun sjældent i historien som radikale omvæltninger, hyppigere som omhyggeligt prøvede og forsigtigt godkendte tillæg til den gamle arvede kultur. Og det gamle hedenskab døde på ingen måde, fordi man blev kristen og døbt, alt det hjemmegroede levede videre side om side med det nye, og sært har det taget sig ud for fremmede, der stødte på det. Endnu hundrede år efter Ansgars virke hørte en arabisk rejsende jy-

derne synge i Slesvig, kirkebyen, fremskridtsbyen, åbenbart på gammel hedensk vis: ingen sinde har han hørt styggere sang, den består i en brummen, der kommer fra deres struber, som en hunds gøen, kun endnu mere dyrisk. Der er al grund til at tro, at han i Ribe og ud over landet længere nord på kunne have observeret samme og mange andre kulturformer — som han rimeligvis også ville have fundet afskyelige, vel mest fordi de var ham helt fremmedartede og uforståelige.

Kirken var lagt i Ribe og bidrog sit til at gøre den i forvejen anselige by til en hovedstad og et kulturcentrum for Vestjylland, sådan som Viborg var det for Nordjylland. Det forsprog, som byen tidligt havde fået, drog andre forhold med sig i stigende skala, så Ribe, fra den tidlige middelalder at regne, gennem århundreder kom til at indtage en dominerende stilling i et vidtstrakt landskab. Gennem hele middelalderen knytter folkevisen med forkærlighed historiske begivenheder til byen, med og uden historisk ret: Om Sorte Plov, der dræbte Erik Emune på tinge. Om dronning Dagsmars sygdom, hvor allerede den originale strofe om kong Valdemars hastige ridt for at nå frem til dødslejet, trækker en linje gennem Jylland:

Der han red af Skanderborg,
da fulgte ham hundred Svende ;
der han kom til Ribe,
da var han Mand alene.

Og om byen som handelscentrum taler visen om Erik Klippings drab: De sammensvorne rider til Ribe for at skaffe sig forklædninger »udi gråmunkes lige«. I det hele taget har de Ribe skræddere været velkendte: En sen skæmtevis, Bru den fra Ribe, lader ikke færre end femten af dem være beskæftiget med at sy kæmpekvindens silke-

Det vestjyske lærdomscentrum, kathedralskolen i Ribe, lå i 1500-tallet på torvet, umiddelbart over for domkirkens vestfront. Den her afbildede bygning opførtes i grundmur 1724 som bolig for skolens hørere. Bag den ligger endnu en lille rest af den gamle skolebygning. (Fot. 1953 Olaf Olsen).

særk. Men yndefuldt slynger visen om Dansen på Riberhus sig om byen og slottet:

Der går Dans på Riber Bro
— Slottet det er vundet —
der danser Riddere med udskårne Sko
— For Erik Kongen hin unge —.

Visen lader sig ikke tidsfæste eller henhøre til nogen kendt begivenhed; dens eneste historiske indhold er navne på en række adelsmænd, sønderjyder, snarest fra dronning Margretes tid, som digteren her har stillet i rad og række med personer, historiske og opdigtede, fra andre viser.

Naturligvis var der også et Vestjylland — og vestjyske byer — uden for Ribe. Niels Svansø sad, på Christian 3.s tid, som præst ved Skt. Ibs kirke i Varde, men ikke mere afsides end at han havde så godt et kendskab til hele riget, at han kunne præstere en af de ældste beskrivelser af Danmark, *Descriptio Daniæ*, et patriotisk værk, for en del på vers. Fra sin barske egn retter han rigtignok

med forkærlighed blikket mod Fyn som en frugtbar herlighed, og hefter sig for Jyllands vedkommende især ved de farer, der truer de søfarende ved kysterne.

Men Ribe var den betydeligste by, og blev som tiden gik i stigende grad et af hjemstederne for den både lærde og digteriske humanisme, der fra det 16. århundrede kom til at spille så stor en rolle i den danske åndshistorie. Det kunne næsten se ud som om byen bevidst drog lærde og dygtige mænd til sig: Da en ny bisp i 1541 skulle vælges, valgte man fynboen Hans Tavsén, den bistré reformator, som i Ribe fik en lang række frugtbare arbejdsår, men ikke mere fredelige end hans tidligere liv havde været. Gang på gang havde han, hvis ivrige arbejde for stiftets kirker, skoler og hospitaler ikke sjældent kom i modstrid med verdslige interesser, sammenstød med de selvrådige jyske adelsmænd, og i selve domkirken kunne man opleve, at een af dem søgte ham med sværd i hånd og kun ved menighedens mellem-

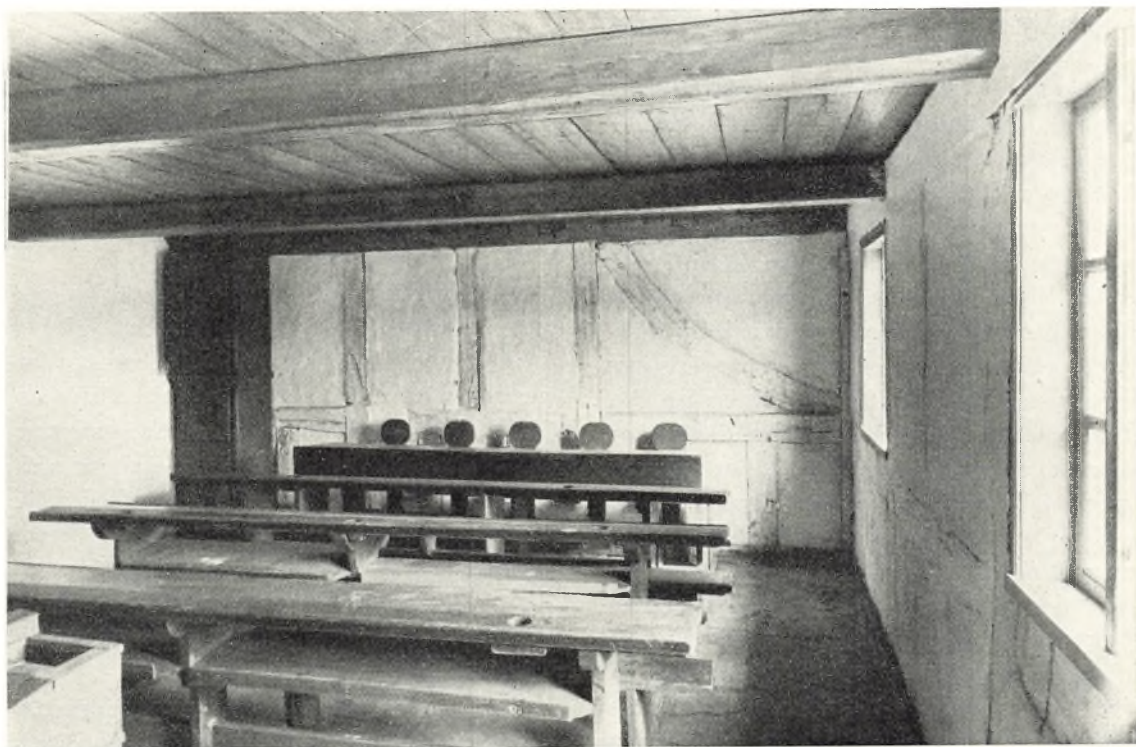
komst blev standset i sit forehavende. Og ved samme tid sad østjyden Jens Pedersen Grundet, fra Vejleegnen, en af de betydelige skolemænd, som tiden var så rig på, som rektor ved latinskolen, senere, fra 1550, som sognepræst ved domkirken. Under hans ledelse blomstrede skolen og søgtes af elever langvejs fra. — Tidligere har dens ry næppe været så grundfæstet; i hvert fald ser det ud til, at Sjællands første lutherske bisp, Peder Palladius, der er født i Ribe 1503 som søn af en lægmand, der aldrig havde lært et bogstav, har søgt andre skoler. — Grundets pædagogiske virksomhed ophørte ikke, fordi han blev præst. Skønt han forlod skolen, fortsatte han med i sit hjem at undervise og opdrage skolesøgende unge mennesker. Bosat i Ribe var også Hans Svaning, fra Fyn, »Danmarks riges historicus«, lønnet som prælat, men med den opgave at fortsætte Saxos danske krønike indtil nutiden — samt at betale udenlandske, mest svenske, smædeskrifter mod Danmark med samme mønt. Endelig bør i denne flok nævnes en af Grundets efterfølgere som rek-

tor, Hans Tomesen, søn af præsten i Hygum. Da han som »en skolemester i Ribe« også skulle undervise ungdommen i dansk salmesang, men savnede både melodier og tekster, samlede han, hjulpet af mange, men især af sin gamle far, den autoriserede danske salmebog, der udkom i 1569 og først afløstes i 1699. Meget af det gamle papistiske stof blev skubbet til side og er nu glemt, andet blev nænsomt bevaret, der iblandt »den gamle kristelige dagvise«, Den signede Dag. Nu synges den i Grundtvigs gendigtning, og forkortet, men de strofer, som findes i Hans Tomesens salmebog, er heller ikke at foragte:

Den lille Fugl han fløjer saa højt
og Vejret bær under hans Vinge,
det er fuld ondt med liden Magt
mod høje Bjærg at springe ;
de Strømme de rinde saa frydelig
op under de grønne Linde. —

Blandt de unge, som fik lykke til at opleve denne lærde Ribe-kreds på nærmeste hold, var An-

Skolestuen i den gamle skole fra Hinge, nu genrejst i frilandsmuseet på Hjerl Hede. Der er et stort spring fra den lille skolestue til vore dages moderne centralskoler. (Fot. Hjerl-fonden).

ders Sørensen Vedel, født i Vejle 1542. Til Ribe kom han som fjortenårig, optoges i Grundets hus og havde i skolen Hans Tomesen som rektor, ny- lig udnævnt af biskop Hans Tavsens. Hans jævn- aldrende kammerat Peder Hegelund var søn af Ribes borgmester.

I byens kænnerregnskaber for 1560 er opført udgifterne til de planker og fjæle, der brugtes til den estrade, der pinseaften skulle tjene som scene for opførelsen af et skuespil. Hvilket det har væ- ret, ved vi ikke, men man kan temmelig sikkert gå ud fra, at begge de store latinskoledrenge, An- ders Sørensen og Peder Hegelund, efter tidens skik har været blandt skuespillerne. Da rektor Hans Tomesen året efter forflyttedes til Køben- havn, fulgte de begge med ham og blev indskrev- ne som studenter ved universitetet.

Vedel førte sine studier til ende, rejste i udlan- det som hovmester for den unge Tyge Brahe og opholdt sig siden en tid ved universitetet i Wit- tenberg, hvor hans sans for historisk forskning udvikledes. Og da han vendte hjem, udnævnte Frederik 2. ham til slotspræst. Men gennem hele sin udvikling bevarede han kærligheden til sin ungdoms Ribe og til sine lærere. Grundet var død i pesten, da Vedel vendte hjem fra sin første udenlandsrejse; senere sad Vedel i Wittenberg og skrev en levnedsskildring af sin faderlige ven og hans forældre, et par jævne almuesfolk i Grundet ved Vejle. Skildringen er en idyl, rækkende fra de to gamles stille syslen på deres jævne jordlod, til de unges stille syslen i det lærde Ribe.

Fælles kærlighed til det historiske studium knyttede snart Vedel til den lærde adelige kreds, ved hvis indflydelse kongen tillagde ham indtæg- ten af et kanonikat i Ribe, så han uden bekym- ring kunne hellige sig sit første store arbejde: oversættelsen til dansk af Saxos latinske krønike. Efter denne bedrift gav han, men tøvende og tvivlende, efter for opfordringen til at fortsætte Saxos krønike og videreføre den til nutiden. Man havde indset, at Hans Svaning i Ribe ikke ville kunne få arbejdet fra hånden. Der sikredes Ve- del yderligere indtægter, han fritoges fra sin præ- stegering, og Svaning fik befaling til at aflevere sit materiale. I 1580 flyttede Vedel da tilbage til Ribe for i ro at udarbejde det store værk. Men al- lerede forberedelserne, indretningen af hjemmet

på »Liljebjerget« med den store bogsamling og med trykkeriet, viste en grundighed, der kunne vække mistvivl om fuldførelsen. Og lige så lidt som Svaning fik Vedel den store Danmarkshisto- rie ført til ende i de femten år, han sad i embedet som kongelig historiograf. Men trykkeriet stod dog ikke stille, der udkom en række bøger »pren- tet udi Ribe paa Liljebjerget« og blandt dem en af de kosteligste perler i den danske bogrække, de Hundrede udvalgte Danske Viser, Anders Søren- sen Vedels berømte folkevisesudgave fra 1591. De rette principper for udgivelse af den så usikkert overleverede middelalderpoesi er blevet diskute- ret gennem århundreder, og hver udgiver har fulgt sin metode. Vedel, som var den første, hav- de også sin: han tog viserne, som de forelå på hans tid, og forbedrede dem, hvor han fandt det passende, ved omskrivninger og kønne tildigtning- er. Som god borger i sin by lod han dronning Dagmar stige i land ved Ribe og blive ført til bryllup på Riberhus, og i visen om Dagmars død udbygger han med held den før citerede strofe om kongens hastige ridt, så versene får endnu mere lokal, jysk klang:

Der Kongen drog af Skanderborg
da fulgte ham hundrede Svende ;
Og der han kom til Gredsted Bro
fulgte ham ikkun Dagmars Dreng.

Der han red over Randbøl Hede,
da fulgte ham femten Svende ;
Der han kom over Riber Bro,
da var den Herre alene.

Men med historieskrivningen blev det ved pla- ner og grundige forberedelser; femten år gik hen i lykkeligt arbejde, så måtte Vedel, som sin for- gænger, aflevere sit materiale til sin eftermand, Niels Krag, født i Ribe 1550, først skolemester i Ringkøbing, så professor ved universitetet, sidst forstander for akademiet i Sorø, — der heller ikke fik det store værk bragt til ende. Vedel levede endnu en snes år, trods skuffelsen vistnok på sin vis lykkelig, optaget af sine embedsforretninger som kannik og af sin flittige brevveksling med an- dre lærde og af historiske studier.

Hans før nævnte skolekammerat, borgmeste- rens søn Peder Hegelund, vendte i 1569 tilbage

Skolen i Hjarup sydvest for Kolding.

Fotografi fra omkring århundredskiftet. De tætklippede drenge og pigerne med de mer eller mindre hvide forklædekjoler er lidt benovede og betænkelige ved fotografens tilstedeværelse. (Efter gammelt fotografi).

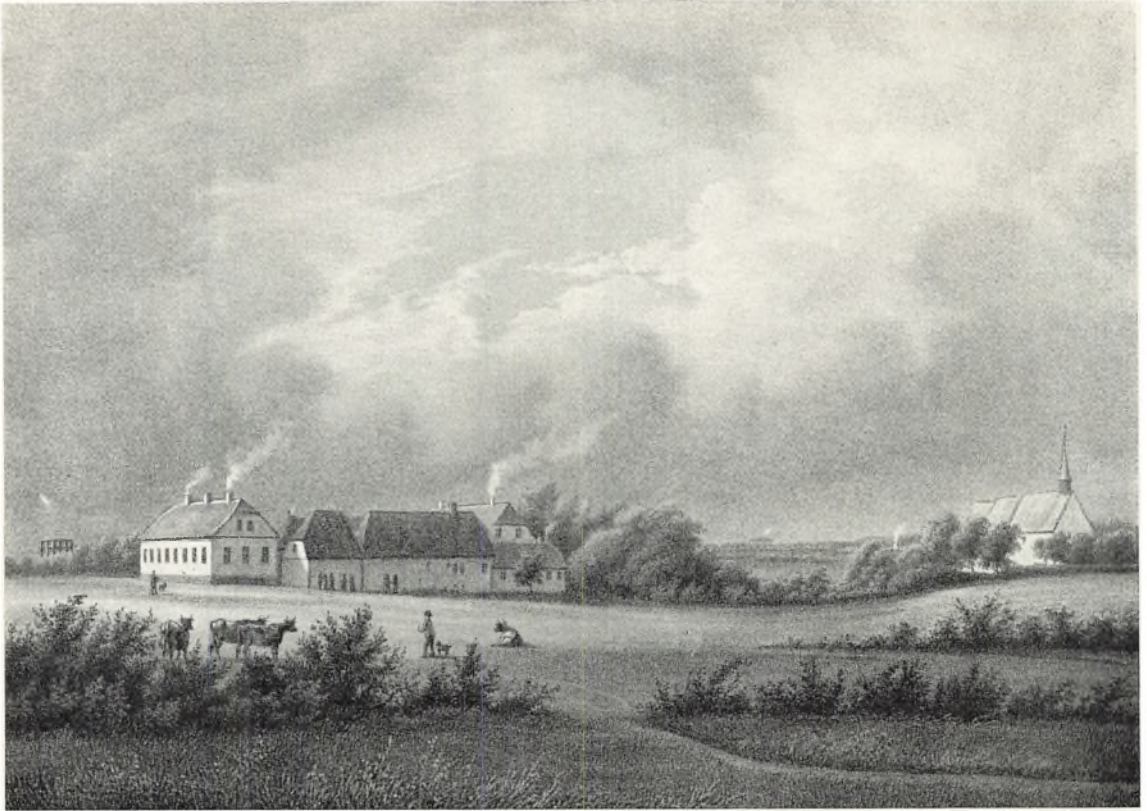
fra sin udenlandsrejse og blev rektor for sin gamle skole i Ribe. Af de skuespil, som han lod sine elever opføre – sådan som også hans rektor havde gjort det i sin tid – er kun et enkelt, endda kun en oversættelse, bevaret fra 1578: Susanna, en mærkelig Leg udtagen af Bibelen ud af Daniels Historie om den ærlig Kvindes Susannæ Kyskhed og underlig Befrielse o.s.v. Det mest interessante ved dette oversatte arbejde er de gamle ordsprog, som Hegelund digter ind i det, og hans egne uvidelser af dets komiske scener, samt det også af ham selv forfattede lange mellemspil, en monolog om bagtalelsens væsen, hvori han blandt andet får lejlighed til at karakterisere de jyske bønderes stædige hang til proces:

De Bulderjyder er ej gode at stille,
Saa gærne tilsammen de trætte ville;
At pløje og saa de heller forglemme,
End de fra Tinge skulde sidde hjemme.

Vedel havde efterhånden trukket sig tilbage i sit studerekammer og blev nok en gammel van-

skelig mand: »Far er ikke længer ved eet Sind, og er meget vanskelig derhos; Gud give en god Taalmodighed,« skriver hans hustru i et brev til sønnen. Peder Hegelund avancerede i samme by fra katederet til bispestolen. Men den »skolekomedie«, Ribe latinskoles dramatiske repertoire, som han selv havde deltaget i som dreng, og som han havde holdt hånden over som rektor, fortsatte andre efter ham. Endnu ved biskop Jens Dinesen Jersins bryllup i Ribe i 1630 opførtes »Josefs Historie«, forfattet af rektoren Jens Kjeldsen.

Ribe var stadig Vestjyllands åndelige centrum, men efterhånden som de store ripensere uddøde, ikke i så udtalt grad som før. Århundredet ca. 1550–1650 viser en nedadgående linie. Lægen Hans Lauridsen Amerinus forsøgte sig som digter og skrev latinske vers til en vis Fanninga, en af byens borgerdøtre, og udarbejdede desuden, i 1591, en »Ribe Bisperække«. Anders Bording, der fødtes som søn af en Ribe-læge i 1619, og som en kort tid, i 1664, var lektor ved domkirken i sin

*Højskolen i Rødding,
der oprettedes i 1844 af »Den slesvigske Forening«, er vor ældste folkehøjskole. Efter krigen i
1864 måtte skolen lukkes, og dens lærerkræfter åbnede en ny højskole i Askov, umiddelbart nord
for den nye grænse. I 1920 genåbnedes Rødding højskole.
(Litografi efter maleri fra o. 1850 af F. Richardt).*

fødeby, var en alt for urolig natur til at finde sig til rette i stilheden. Hans billede af Jylland, der fremkom netop, da han i en af sine økonomiske nedgangsperioder ville være tilfreds med alt, er negativt og nærmest undskyldende:

O ædle Jylland, Du saa sort
ej est, som man dig skriver,
Du mangan har lyksalig gjort.
Du Kost og Klæder giver.
Gid jeg en Bonde var i Dig
og maatte selv udlede
en Plads at nedersætte mig
endog i vilden Hede —

Og da han endelig opnåede embedet, kunne han kun udholde at være der eet år. De gamle slægter, som han havde kendt i sin barndom og glædet sig til at gense, var forsvundne, drengeårenes legepladser kun et vemodigt minde, »overgroet med Nælde, Græs og Skræppe,« — han måt-

te bort igen. Mindre lystig end Bording, men mere tilfreds, var Johan Monrad, tilfreds med sig selv, sine medmennesker, og Vorherre ikke at forglemme (og Vorherre, mente han åbenbart, kunne også være tilfreds med ham). Han fødtes i Middelfart, 1638, men tilbragte fra sit fjerde til sit tolvte år en lykkelig barndom i Ribe, hvor faderen blev biskop. Mindet om disse år lever smukt og ukunstlet i hans selvbiografi, den eneste bog han skrev, åbenbart uden tanke på offentliggørelse. Kender man Monrads lille bog, vil en spadseretur i og ved Ribe endnu i dag gang på gang bringe ham i erindring: »— den dejlige morgenstund, solen nys var opståen, og vi kørte med de dejlige store grønne skove ved siden og i det høje græs af de store enge, hvor os mødte to bønder med knipper frisk fisk i hånden, som de havde været henne og fiske i åen. — Den store latinske skole, — jeg erindrer om den store dejlige

lind, der stod i gården, som drengene legte med mig under; – om høtiden, hvor vi var ude at lege på engene, hvor vi fik mad ud på de dejlige marsk-enge. – Jeg erindrer de mange dejlige promenader i byen, – den store å, som vi roede ud på, og langs ud med de mange haver, de dejlige haver, som jeg tit spadserede i. – Så den dejlige Riber domkirke med de to tårne på, det ene åbent oven på som det Runde Tårn i København, hvor de hver søndag blæste i trompeter.« – En lang række spinkle, nænsomt bevarede billeder fra en sorgløs barndom, for hvilken selv de voldsomme begivenheder i Torstenssonkrigen formede sig som et broget skuespil i kirkens buegange og omkring Riberhus.

Johan Monrad var fornemme folks barn, Mads Pedersen Rostoch, f. 1655, var en fattig skoma-

gers søn med lyst til bogen, for hvem de 2 mark, fundne på Ribe gade, blev den første, nødvendige studiekapital. Som præst mindes også han med taknemlighed sin barndoms by i digtet: Den gamle Købstæd Ribe, hvor gode mennesker ikke glemte de forfrosne skoledrenge, der skulle synge i kirken, men sørgede for et varmebækken,

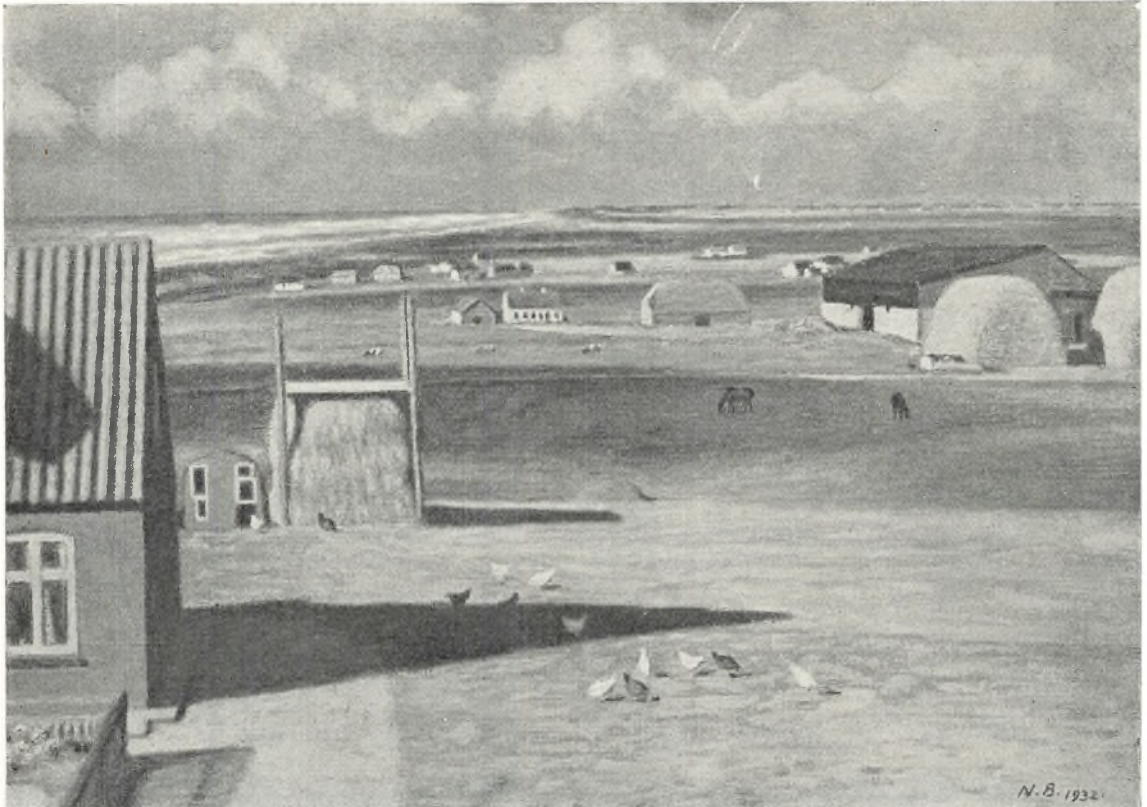
Hvori om Vinters Tid en Kul-ild tændes op
 For arme Peblings forfrosne Haand og Krop,
 Gud fryde dennem som slig Miskundhed beteede
 Mod Herrens Planter smaa, som sig herved kan glæde.
 De Fingre, dette skrev, har sig i unge Aar
 Her ofte varmet, det mig ej af Minde gaer.

Ribes historiker Peder Terpager fødtes 1654. Som ung opholdt han sig for sine studiers og eksaminers skyld to år i hovedstaden, men var

Et bønnemøde i Harboøre. Maleri af Niels Bjerre fra 1897.

Harboøre har været en af Indre Missions stærkeste fæstninger, lige siden pastor Carl Moe omkring 1880 i en prædiken manede brændevinsdjævelen så drastisk frem, at de rystede tilhørere gik lige hjem og tømte snapseflaskerne i rendestenene.

Maleren Niels Bjerre var fremfor nogen anden det vestjyske landskabs fortolker. I dette billede, »Efterår, drivende skyer« fra 1932, ser vi den rolige idyl ved en klump huse helt ude ved Vestkysten, men fornemmer tillige det ustabile ved denne idyl. Hvert øjeblik kan havet rejse sig, og vestenstormen feje hen over det flade, træløse landskab.

ellers hele sit liv (og han blev 84 år) knyttet til Ribe: som skolemand, lektor ved domkirken og præst i Vester Vedsted. Hans flittige og grundige historiske studier satte sig især frugt i en række mindre arbejder om Ribe: bispehistorie, indskrifter o.s.v., der til slut kronedes med hovedværket, vor fornemste topografiske skildring fra ældre tid: *Ripæ Cimbricæ* (Ribe i Jylland). Det store manuskript var sendt til trykkeriet i København og gik tabt i branden der i 1728. Men Terpager, der var 74 år, gav ikke op, fik igen skrevet sin bog, der detaljeret og med mange gengivelser af (også en del nu tabte) dokumenter behandler Ribes historie fra de ældste tider.

I sammenligning med Ribe er det endnu ved denne tid yderlig lidt det øvrige Vestjylland har at opvise af digtning og videnskab. Og de vestjyder, der brød sig en bane, måtte ud fra hjemstedet, der ikke, sådan som Ribe, bød et kultur-

centrums muligheder. I Lomborg ved Lemvig fødtes i 1562 bondedrengen, der selvhjulpen skulle blive Tyge Brahes dygtigste elev og bedste støtte: Christian Sørensen Longomontanus, der endte som matematisk professor ved universitetet, men til det sidste trofast mod sit jyske sind og sprog: da han var omkring de 75 mistede han sin hustru; vennerne ville hjælpe ham til rette i enkestanden, men blev afvist med den sindige bemærkning: »No vil A raaj, Dorret haar raj far.« – Det bør også nævnes, at Ole Borch, f. 1626, lægen, naturvidenskabsmanden og filologen af europæisk format og berømmelse, var søn af præsten i Nørre Bork syd for Ringkøbing Fjord og dimitteret til universitetet fra Ribe latinskole. Et andet navn er knyttet intimere til den vestjyske lokalitet: Elias Naur, f. 1650, en præstesøn fra Navr en mils vej vest for Holstebro, fandt sin livsgerning som skolemand i Odense og som forfatter

af meget læste andagtsbøger og opbyggelige digtninge. Men i hans produktion indgår også det 1687 skrevne Ære- og Takkedigt til min gamle Skoleby Holstebro, hvori han kvitterer for beviste velgerninger i ungdommens år og til tak afmaler byen som et jordisk og materielt paradys, især hvad fisk angår:

— Langflabet Giædde gaar dig heller ey forbi,
Skrup-skindet Aborrer kand og ey blive fri.

— —

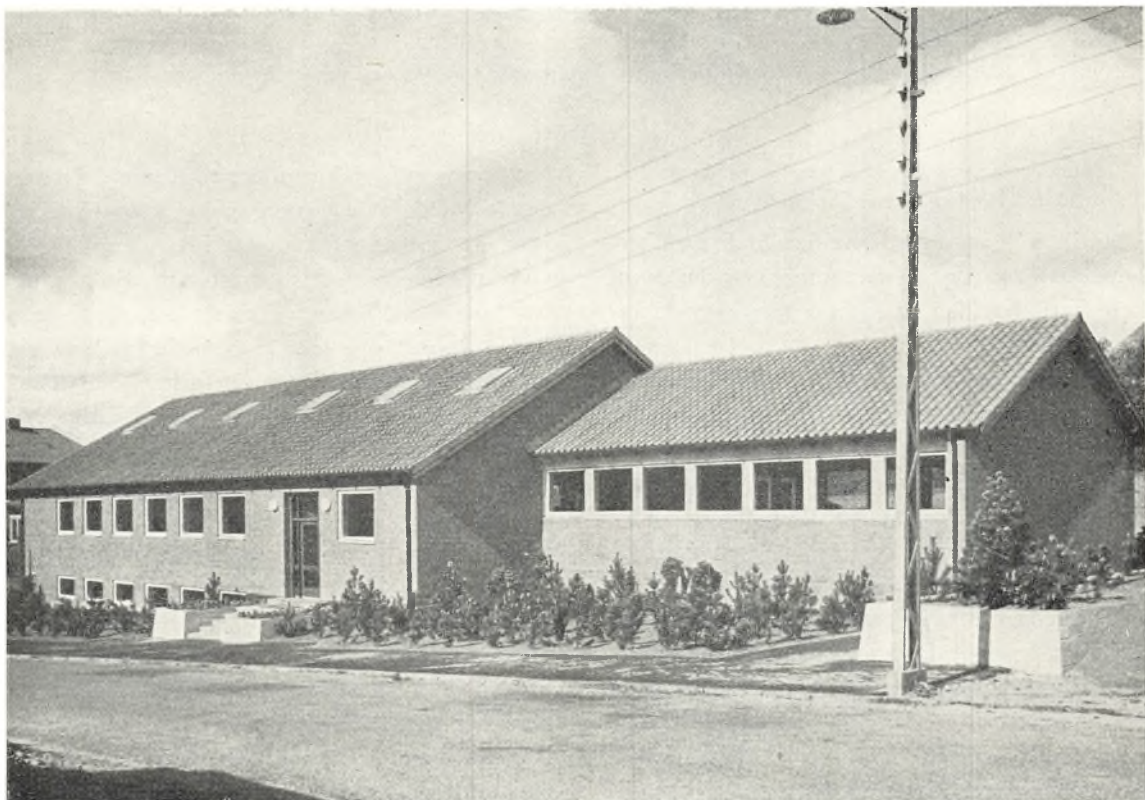
De Flæske-fede Lax, og blankke blaa Makriller
Med dend graa-hærdet Torsk i Døren hos dig spiller.

Endnu i det 18. århundrede er Ribe førende i billedet, byen, hvortil de store navne knytter sig. H. A. Brorson, salmedigteren, sad der fra 1737 som stiftsprovst, senere som biskop, og skrev som afslutning på et livs poesi den »Svanesang«, der blev udgivet i 1765, året efter hans død. Digtene er tekster til verdslige melodier, som han spillede på sin lut: »Den store hvide Flok«, der nu synges

til Griegs melodi, er oprindelig skrevet til en studentermarch. — Christian Falster, f. 1690, knyttedes allerede som 22-årig til Ribe latinskoole, hvis rektor han senere blev, og sluttede sig så nær til byen, at han afslog det ene tilbud efter det andet om bedre embeder andet sted. Ribe gav ham nattens ro til de filologiske studier, men ikke dagens stof til de satirer, som mest har gjort hans navn kendt; de blev gammelagtige og savnede allerede ved fremkomsten den aktualitet, som gav den samtidige Holbergs komedier og Peder Paars øjeblikkelig og sikker succes. — En mindre fornem skolemester, men en større digter, havde Ribe i fynboen Ambrosius Stub, der afsluttede sit omskiftelige, ulykkelige liv (1758) som indehaver af en pogeskole. Byens andre skoleholdere, der mente, at han gjorde dem indpas i næringen, søgte at få ham fordrevet, just da han øjnede mulighed for at virkeliggøre ungdommens lyse drømme med et fattigt, men nogenlunde sikret udkomme:

Det moderne bibliotek i Struer.

Det vidtforenede net af fortrinlige kommune- og sognebiblioteker spiller en stor rolle i det kulturelle liv landet over. (Fot. Ove Vindeløv).

*Den store treskibede frådstenskirke i Starup ved Haderslev er et af Sønderjyllands mærkeligste arkitekturminder. Kirken er bygget sidst i 1000-tallet og har sikkert været et vigtigt støttepunkt for det kirkelige parti under denne tids voldsomme politiske og åndelige brydninger.
(Fot. Poul Nørlund).*

Omsider slap mit liv som berget Vrag i Havn,
og al min Rigdom blev et Skolemester-Navn.

Stub var dengang et halvt hundrede år. Kærlighedslyrikken og drikkeviserne var det forbi med, fra Ribe-tiden stammer salmerne og de åndelige sange.

Som tiden gik mistede Ribe i stedse stigende grad sin betydning som absolut centrum for det vestjyske åndsliv. Der var egentlig ikke tale om nogen udpræget tilbagegang, tilstanden betingedes mere af det forhold, at Vestjyllands andre egne efterhånden også kom med. Og endnu samledes, i det 19. århundrede, betydningsfulde navne i Ribe og nærmeste omegn: Som præst i Ribe sad i en årrække Ludvig Christian Müller, f. 1806, i visse retninger en parallel til Grundtvig og virkende i hans ånd, først som lærd filolog, siden som folkelig historieskriver. I Ribe fik han skrevet sin store *Danmarks Historie*; senere gik

han som seminarieførstander til Ranum. En anden betydelig, noget yngre teolog, Carl Koch, f. 1860, var søn af stiftsprovsten i Ribe, men fik sit virke på Sjælland. Blandt hans mange skrifter bør bogen om Brorson nævnes her, fordi dens forfatters egen oplevelse af salmedigterens by viser sig at have uddybet hans forståelse af ham. Endnu større betydning end for stiftsprovstens søn fik Ribe for bispens datter: Christine Daaugard, f. 1831, som blev den betydeligste af de danske kvindelige lyrikere i det 19. århundrede, var så at sige livet igennem, også i sin digtning, fast bundet til denne by. Fødebyen Ribe og Ribegnen havde også et fastere tag i den nu halvvejs glemte Johan Holm Hansen (f. 1841), end man efter hans omskiftelige levned skulle tro. Han var snedkerlærling, med gode udsigter til velstand hjemme, men stiledede højere. I 1864 gik han med som frivillig, berejste siden Island, og

Slotskapellet på Augustenborg stod færdigt i 1776. Trods modsætningen mellem rummets klassicistiske opbygning og de rokokoprægede enkeltheder (stukloft, orgel, prædikestol), er helhedsvirkningen af sjælden styrke og fornemhed. (Fot. Holt og Madsen).

blev så, opmuntret og beundret af selve fru Heiberg, skuespiller. I en del af det forfatterskab, hvori han endelig faldt til ro, er der stærke jyske mindelser fra barndommens egne. Men hverken »Barbara«, »Karen Hav« eller andre af de hjemlige jyske fortællinger, læses vel mere, og hans fremragende skildring af vestkysten: »Fra Knudedyb til Tyborøn Kanal«, der står at læse i »Galschiöts Danmark« fra 80erne, er afløst af nyere værker.

Men det 19. århundrede igennem kan der samles navne fra hele Vestjylland. Allerede i 1795

udsendte C. Dreyer: En liden Beskrivelse over Lemvig samt Skodborg og Vandfuld Herreder; den er ikke båret af hjemstavnsbejærede følelser, men fremtræder som en nøgtern vurdering af forholdene. Vestjyderne var nok de sidste, der fandt på at anlægge en poetisk vurdering af Vesterhavet; hos Dreyer beskrives det som: en høist uroelig Naboe. Andre vestjyske egne gled ind i Blichers forfatterskab: septemberbilledet af heden, i Hosekræmmeren, er fra Simmelkær nord for Herning, Bindestuens centrale egn er Hammerum herred. Og efterhånden opdagedes Vest-

jylland også af andre, mest som en historisk og etnografisk mærkværdighed. Af skuespilleren og Shakespeare-oversætteren Peter Foersom, f. i Øster Lindet 1777 og student fra Ribe, der havde set det som sin opgave på reelt grundlag at markere det nationale og romantiske i kunsten, udgaves i 1820 hans efterladte Samlinger om danske Landskabsord fra Ribeegnen. En anden vestjyde, P. G. Thorsen, af bondeslægt fra Vardeegnen, fik større betydning for det nationale sprogstudium ved sine udgaver af de gamle danske landskabslove og ved sine arbejder om de danske runemindesmærker, som han ganske vist ikke var så god til at tyde, men om hvis antal, tilstand og historie han fremskaffede sikre oplysninger.

Også digterne forsøgte nu at anvende jysk lokalkolorit, med større eller mindre held. I »Bonden fra Lemvig« har H. P. Holst malet et stort og simpelt billede af en frihedskæmper, en sabotør fra svenskekrigenes dage. Men baggrunden: nat-testorm, sand og havets brusen, virker mere som en dygtigt udført teaterdekoration end som ægte natur. Langt sikrere opfattede H. C. Andersen Vestjylland, både naturen og folkesindet. Etatsråd Tang på Nørre Vosborg ved Nissum Fjord havde i 1859 indbudt digteren til et sommerbesøg, og kørte ham en dag sønden om fjorden til Husby kirke og Husby klit. Og samme år udkom: En Historie fra Klitterne, en romantisk fortælling, men på selvset baggrund: Vester paa, hvor store Aaløb falde i Fjordene, breder sig Eng og Mose begrændset af høje Klitter, der liig en Alperække med savformede Toppe, løfte sig mod Havet, de afbrydes kun af høje Leerskrænter, dem Søen Aar for Aar bider Kæmpemundfulde af, saa at Brinker og Høider styrte som rystede ved Jordskælv. — Og mærkværdig ægte virker også det vestjyske sind i almueparrets korte ordveksling ved det døde barns grav på den forblæste, græsgroede kirkegård: »Det var en god Prædiken idag,« sagde Manden, »havde man ikke Vorherre, saa havde man Ingenting.« »Ja,« svarede Konen, »han glæder og han bedrøver! det har han Ret til! — Som imorgen havde vor lille Dreng været fem Aar, havde vi maattet beholde ham.« »Der kommer ikke noget ud af, at Du sørger,« sagde Manden. »Han er sluppen godt fra det! han er jo, hvor vi

maae bede om at komme.« Og saa talte de ikke mere og gik hen imod deres Huus mellem Klitterne. — En anden øbo fik endnu rigeligere lejlighed til at lægge egne af Vestjylland ind i sin digtning: Thomas Lange, født 1829 i København, teologisk kandidat og husejer på Købmagergade, havde som lille været anbragt hos sin morbroder, præsten i Ho, og tilegnede sig dette »Eventyrets Land, smilende grønt, en Oase i Ørkenen, ensomt, eventyrligt, stille,« så han aldrig glemte det — og ikke turde gense det som gammel for ikke at få barndommens poetiske billede forstyrret. Sit gennembrud fik han i 1865 netop med: Eventyrets Land, et Billede af Naturen og Livet ved Blaavandshuk. Også andre af hans skildringer bygger på erindringer om dette landskab eller om Ringkøbing-egnen, hvor han som tiårig var blevet anbragt, indtil skoletiden i Viborg og senere ophold på Sjælland åbnede nye egne for ham.

I 70erne vendte H. F. Feilberg fra sin præstegerning i slesvigske sogne tilbage til kaldet i Darum ved Ribe, hvor også hans far havde været præst, og den egn blev frem for alle andre hans. Og mere end gennem nogen anden skildring, lærd eller poetisk, blev Vestjylland sig selv bevidst i denne på samme tid lærde og folkelige præsts arbejder. Allerede i 1863 havde han udgivet bogen Fra Heden, der mange år efter fortsattes med de to bind om Dansk Bondeliv, saaledes som det i Mands Minde førtes, navnlig i Vestjylland (1889 og 1899), hjertevarme skildringer af de bønders liv, som han havde kendt og deltaget i fra sin tidlige barndom; men tillige en forskers sikre iagttagelse af en kultur, som er resultatet af en tusindårig, ubrudt og stedsevarende udvikling. Denne kærlighed til og medfødte forståelse af stoffet er det, der gør hans hovedværk: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuemaal, til en af de opslagsbøger, man nødtigt slipper, når man først har åbnet dem, fordi den ene oplysning sætter den søgende på spor efter andre. Feilbergs Ordbog, der foruden at være en ordbog over det jyske sprog, er et realleksikon over dansk almueliv i det hele taget, står som et hovedværk inden for dansk folkeminde- og folkelivsforskning. — Den samme trang til at indsamle og bevare almuens eje af sagn og viser, leveregler og erfaringer, besjælede en landsbylærer fra Herning-kanten, Evald Tang

Brødremenighedens kirkesal i Christiansfeld blev indrettet på samme tid som slotskapellet i Augustenborg, der er afbildet på forrige side. Megen lighed er der ikke mellem de to kirkerum — hvor den hertugelige gudsdyrkelse omgiver sig med pragt og elegance, kræver den inderlige herrnhutiske forkyndelse blot ren og enkel skønhed. (Fot. 1952 Erik Moltke).

Kristensen (f. 1843). Til forsøg på tolkning havde han ikke tid, indsamlingen tog ham helt; i hans værk, trykt og utrykt, ejer vi nu et råstof for nutidens og for kommende tiders folkeminddeforskere.

Vestjyderne var blevet sig bevidst som nation, selvstændige og bevidst knyttede til hjemstavnen var deres opgave ikke længer så godt det lod sig gøre at følge med i den almindelige udvikling, men at deltage i den med selvstændige bidrag. Her nævnes navne i flæng: Venstres store politiker I. C. Christensen er født i Paabøl i Hoven og følte sig livet igennem, både da han som dreng vogtede sin faders får, og da han sad som minister i hovedstaden, bundet med stærke bånd til den store egn om Ringkøbing Fjord. Grønlandsforskeren og digteren Mylius-Erichsen fødtes i Viborg, men stammer fra Ringkøbing, og der står hans statue, formet af den i Ringkøbing fødte bil-

ledhugger Chresten Skikkild, selv en mærkelig vestjyde, der vendte tilbage til moderkirken og i praksis forsøgte at genoplive den gode smag i den katolske kirkes ældre kunstindustri. Og Ribe latinskoles ry voksede med nye navne: Christian Blinkenberg, arkæolog og kulturhistoriker, af goernes gode skole; Holger Pedersen, en stilfærdig førerskikkelse i den sammenlignende sprogvidenskab.

Og det iagttages også for Vestjyllands vedkommende, at en skildring, det være sig i litteratur eller i billedkunst, der bevidst er knyttet til hjemstavns snævert afgrænsede forhold, kan indeholde fuldt så vigtige bidrag til belysning af det menneskelige, som den kunst der i mindre grad er bundet af tid og sted. En datter af formanden for det første vestjyske redningslaug, Karen Thuborg, fødtes i 1849 i Langerhuse på Harboøre. Med sikkert blik for egnens og dens menneskers

ejendommeligheder, og med en erindring, der rakte bag om den tid, da pastor Moes hårde kristendomsforkyndelse nedbrød og opbyggede sindene, samlede hun sine optegnelser om Det gamle Harboøre, jævne skildringer af noget væsentligt: menneskets kamp for livet. De gamle Harboørboeres, bønderes og fiskeres stilfærdige kirkegang i den endnu fredelige tid, som er baggrunden for Karen Thuborgs bog, men også de gripende bønnemøder efter helvedsprædikanternes optræden i goerne er skildret af den jyske vestkysts store maler Niels Bjerre, f. 1864 i Engbjerg ved Lemvig. Og lige så usentimentale og ærlige billeder af vestjysk almueliv er givet af andre i andre egne: Samtidig med at H. P. Hansen førte museet i Herning frem til en førerstilling på forskellige områder (almuekulturen, Blicher-samlingen), er det lykkedes ham at skabe en enestående samling af optegnelser om den midt- og vestjyske almues liv, et arbejde der også har sat sig spor i bøger, der stedse vil blive stående i dansk folkekulturs forskningshistorie: Natmændsfolk og Kjæltringer, Hyrdeliv paa Heden, og flere.

Nøje og bevidst tilknytning til hjemstavnen behøver ikke at medføre udelukkelse af omverdenen. Thøger Larsen, født ved Underbjerg i Tørring 1875, søn af en husmand, var livet igennem knyttet til sit hjem og sin egn: kan der tænkes noget mere egnsbestemt, end at være assistent hos landinspektøren, noget mere provinsielt end at være redaktør af Lemvig Dagblad? Ved siden af det var Thøger Larsen en digter og vismand, der så verden åben, gendigter af Sapphos oldgræske og Eddaens oldnordiske strofer, dertil astronom, for at få hele verden med. Men frem for alt Hardsyssels og Limfjordens digter.

Ved samme tid fandt fynboen Johannes Buchholtz (f. 1882 i Odense) sig til rette som trafikassistent i den anden vestjyske Limfjordsby Struer. Hans to første romaner: Egholms Gud og Clara van Haags Mirakler, lyste muntert op i den grå tid under den første verdenskrig: der er, og vel især i de stille provinsbyer, også andet end økonomiske problemer, der har livsret, f.eks. det originale, ufornuftige menneske. Buchholtz har tænkt på Middelfart, men kunne for så vidt lige så godt have brugt Struer som den reelle bag-

grund for den fabulerende fantasi, der rækker langt videre end de almene psykologiske regler tillader. Hans bøgers personer, der er skildret som originaler i små danske provinsbyer, er ret beset almengyldige typer, lemmer i det vidt for-grenede verdensbroderskab af fantastere og idealister.

Spredningen bort fra det gamle centrum, Ribe, er fuldbyrdet. Den nyere tids typiske vestjyske forfatter, Harry Søberg, er født i Ringkøbing (1880), en sømand, håndværker, demokratisk agitationspolitiker, der endnu ung vendte tilbage til sin barndoms land. Allerede i 1906 vandt han en litterær sejr med Øde Egne, og et par år senere uddybede han billedet af Vestjylland – det Vestjylland, hvis klitter og heder han som ung havde gennemvandret – i romanen Folket ved Havet, med den i vestjysk litteratur så almindelige skildring af spændingen mellem den gamle almue-tro og den unge indremission. Det samme katastrofale spændingsforhold er ført til bristepunktet i hovedværket De Levendes Land (1916–20), et værk, der tillige afklarer et vist, tydeligt modsætningsforhold mellem Vestjylland og Østjylland. Mere historisk og kulturhistorisk betone-de er de sikre billeder af livet på Harboøre, som Erik Bertelsen, f. 1898, giver i sine romaner Vestkystfiskere, 1925, og Harboørfolk, 1938–40. Den behandlede periode er sidste halvdel af forrige århundrede, og også her er det forhold i forbindelse med missionens indflydelse, der belyses. Hans Kirk, der har hjemme i en anden egn, født 1898 i Hadsund, men som af slægt er hardbo, har grebet samme emne i sine socialt betonedede romaner.

Men hvert jernbanetog, der farer gennem landet, hver telefonsamtale mellem øst og vest, hver radioudsendelse, der aflyttes fra Skagen til Gedser, bidrager sit til, at egne grænser udviskes. Ikke sådan at forstå, at den hjemstavnsprægede litteratur er i forfald eller vil ophøre. Men hjemstavn og fødested betinger ikke mere en forfatters emnevalg eller stil. Vel mærker man hos Knud Sønderby, der er født i Esbjerg i 1909, længslen efter havnebyen og vestkysten, hvor han tilbragte sine første drengeår. Men for Kjeld Abel, f. 1901, ses barndommen i Ribe ikke at have fået afgørende betydning. Og geniet bindes kun i ringe

I sit maleri »Hjem fra gudstjeneste« fra 1939 har Christiansfeldermaleren J. Madsen Ohlsen fanget den særlige stemning i det lille herrnhutersamfund.

grad af tid og sted. Kaj Munk fra Maribo blev i 1924 præst i Vedersø, og opholdet i Vestjylland har rimeligvis muliggjort hans egentlige gennembrud som digter. Men gennembruddets resultater blev ikke bestemt af lokaliteten eller århundredet; de belyser forhold og problemer, der er fælles for os alle og altid har været det.

II

I betragtning af, at videnskaben jo altid bør søge sandheden for sandhedens egen skyld og ikke kan gå på akkord med politiske forhold eller nationale følelser, er det morsomt nok at se, at de to tabte guldhorn og den runeindskrift, som læstes på det ene af dem, af næsten alle danske fagfolk hævdes at være danske, hvorimod forskellige tyske forskere har påstået, at her er tale om et arbejde af tysk oprindelse.

For guldhornenes danskhed taler udsmykningens nordiske stil (for så vidt vi da tør slutte os til den på grundlag af de overleverede afbildninger), runernes former og det forhold, at indskriftens sprogform i eet og alt lader sig opfatte som et urnordisk, urdansk sprog fra omkring 450-500

e. Kr. For resten er der ikke meget vundet ved det, for hvis guldhornenes billeder har nogen betydning, så står den i hvert fald ikke klar for nutiden; og er indskriften rigtigt tolket, indeholder den kun en oplysning om, hvad den guldsmedhed, som kunne rose sig af sit gode arbejde. Men lykkes det nogen sinde at forstå den historie, som han efter alt at dømme ville fortælle med de figurer, han prydede hornene med, vil måske et hidtil helt glemt, tidligt kapitel af Danmarks åndshistorie genopstå.

Det nytter ikke at ville skrive Sønderjyllands åndshistorie på guldhornenes tid og i århundrederne derefter; eller rettere: den ville blive den samme, som for de andre jyske landskaber, en række minder om gudedyrkelse og nogle sagn og eventyr, men alt uden synderligt særpræg. Hertil kommer så rigtignok for Sønderjyllands vedkommende guldhornene, men de er som sagt endnu en lukket bog.

Det er i virkeligheden først samtidig med at Sønderjylland også rent historisk antager karakteren af et grænseland, at der kan tales om et særpræget sønderjysk åndsliv i forhold til konge-

Ved Egen kirke på Als ligger denne lange række sammenbyggede stalde, opført til kirkegængerens heste. De ældste af staldene stammer fra det 18. århundrede. De er nu fredede og underkastet en hårdt tiltrængt restaurering. (Fot. Sv. Türck).

rigets andre dele. Men så forløber denne udvikling også efter stigende skala. Vikingetidens ruhesten – og Sønderjylland har, ved Starup og ved Hovslund, et par af vore ældste – er ikke særprægede. Men for middelalderens vedkommende kan det rige cisterciensersamfund i Løgumkloster nok betragtes som et af de slesvigske kulturcentre, hvor udenlandske påvirkninger formidledes og fordanskedes, og hvor samtidig dansk livssyn forsvarede og hævdedes.

Som et lignende centrum for danskheden kan for det sekstende århundredes, reformationstidens, vedkommende Haderslev nævnes. At der her allerede i den katolske tid er blevet prædikeret på modersmålet, bør der måske lægges mindre vægt på; det var rimeligvis et af resultaterne af de nationale renaissancebevægelser, der gik over Europa i det 15. århundrede. Men Haderslev fik sin danske præsteskole. Den veltalende Klaus Mortensen Tøndebinder og den tidligere helligandsbroder Hans Spandemager søgte til den, da

det en kort tid, i 1527, var dem forbudt at prædike den nye lære i Malmø.

Og det bør huskes, at i Hygum ved Ribe sad præsten Thomes Knudsen og digtede danske salmer. De indgik, som før nævnt, i hans søns, ripenseren Hans Thomesens salmebog.

Ligesom Vestjylland havde sin astronom, den før omtalte Longomontanus fra Lemvigkanten, havde Sønderjylland sin. I 1564 fødtes i Hellevad mellem Aabenraa og Løgumkloster Niels Hansen, som regel efter sit fødesogn kaldt Heldvad. Hans fader, præsten, underviste drengen i de videnskaber: matematik, astronomi o.s.v., som senere skulle give ham både levebrød og berømmelse. Allerede da han, efter sine lange studierejser i udlandet, sad som faderens efterfølger i Hellevad præstekald, begyndte han udgivelsen af sine kendte almanakker og gav sig af med at læse folks skæbne i stjernerne. Men en fornem gottorper, hvis horoskop han således havde stillet, syntes ikke om de lovede fremtidsudsigter, og fik

Heldvad fordrevet. Christian 4., der som bekendt var mindre ømfindelig over for ærlig åbenmundethed, gjorde ham til sin astrolog, og Heldvad udfoldede i denne stilling en frugtbar og indbringende forfattervirksomhed. At hans almanakker blandt meget andet stof også ofte indeholder ordsprogsagtige udfald mod kvindekønnet (Hvo der har en ond Kvinde, han gå betids til Hus), skal efter sagnet have sin grund i, at han selv døjede mange hårde ord af de hustruer, der sent om aftenen måtte hente deres ægtemænd hjem fra glade drikkelag i Københavns vinkældere. Altfor ofte var det nemlig den muntre kongelige hofastrolog, der førte forsædet. — Han døde meget betids året efter, at der var kommet forbud mod, at almanakker indeholdt andre spådomme end forudsigelser om vejret.

I det 18. århundrede udsattes Sønderjylland for stærke religiøse påvirkninger sydfra. Pietismen bredte sig fra Tyskland, først som en forfulgt sekterisk bevægelse, siden anerkendt og sejrende adskillige steder i riget, men mest udpræget i sønderjyske egne. I Randrup nord for Tønder fødtes Hans Adolf Brorson i 1694 som søn af præsten. Efter studieår i København og ophold som huslærer i Løgumkloster blev han selv præst i sit fødesogn. Syv år senere, i 1729, kom Brorson som hjælpepræst til Tønder, og den åndelige vækkelse, der havde grebet ham i Løgumkloster, fuldbyrdedes her, hvor han sad i et centrum for den pietistiske bevægelse. Brorson skrev salmer for sin danske menighed og udsendte dem, efterhånden som han samlede dem, i små hefter, grundlaget for den store salmebog, der i 1739 udkom under titlen Troens rare Klenodie. Men allerede før den tid var han flyttet til Ribe som stiftsprovst, hvor han døde 1764 som biskop. — Brorsons slægt sad spredt, men tæt over det vestlige Sønderjylland. Moderen kom fra Trøjborg, hustru fandt han i Løgumkloster. Hans glæde som ældre var det at besøge det gamle hjem i Randrup, hvor hans søster nu var præstekone: en begavet slægt, vakt og levende optaget af musik og poesi. Direkte billeder fra hjemstavnen skal man næppe med held søge i Brorsons kristelige lyrik, men vel en stille tone, i samklang med det stille landskabs lave enge og levende hegn.

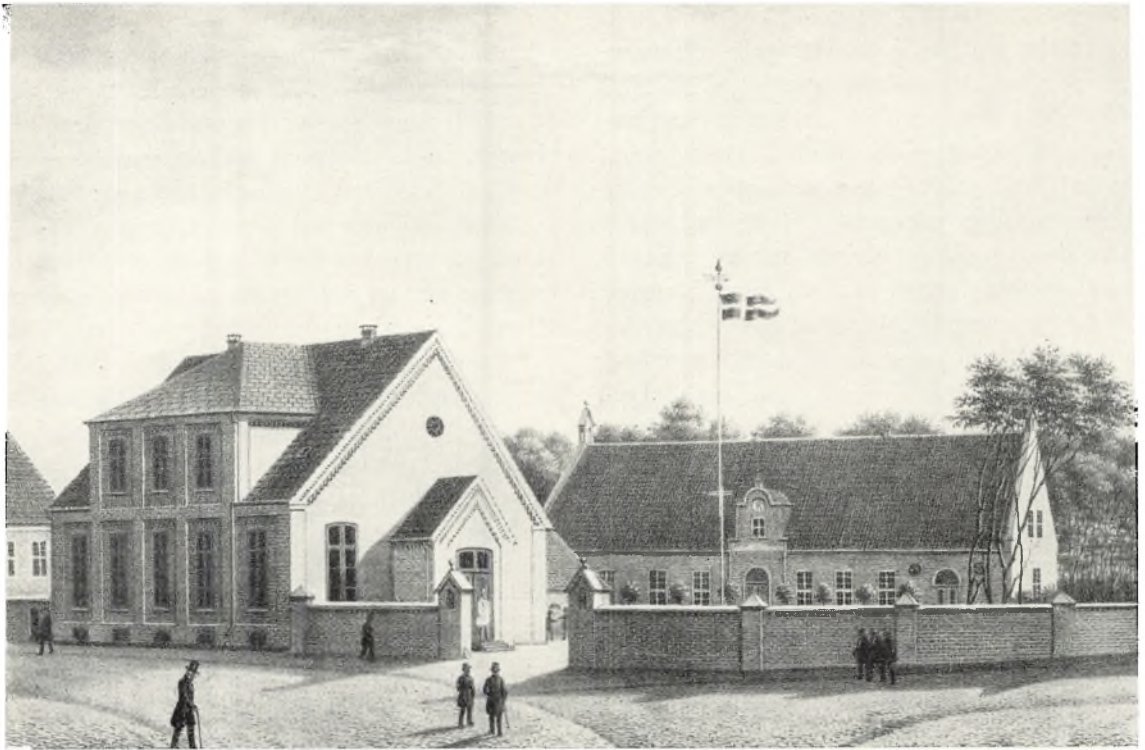
Den fromme Christian 6.s hofpræst J. B. Bluh-

me, f. 1681, var søn af rektoren i Tønder. Ved den indflydelse, han i det stille øvede, virkede han, som en række andre sønderjyder, for de pietistiske retningers vækst. Og pietisterne, der til at begynde med var blevet forfulgt som sekterere, opnåede kongelig yndest og beskyttelse. Men alle religiøse retninger har deres sidegrene. I Tyskland var herrnhuterne groet frem af pietismens stamme som en retning, der på enkelte punkter fjernede sig fra den rene lutherske lære. Siden 1772 dannede herrnhuterne i Christiansfeld, indvandrede, fromme tyskere, en mærkelig andelspræget koloni, hvis brødræsamfund gjorde sig gældende landet over som jævnbyrdige konkurrenter i både industriel og åndelig retning til store byer som Kolding og Haderslev. At brødrene til en vis grad kan have virket som et fremmed element, hvorfra nogen tysk påvirkning udgik, kan vel ikke nægtes, men loyale var de altid. Nu virker byen, hvor tidligere store industrier floredede, som et fint og stilfærdigt kulturminde.

Et andet vidne om de åndelige strømningers styrke i det 18. århundredes Sønderjylland er seminariet i Tønder, Nordens ældste, oprunden af provst Balthasar Petersens praktiske interesse for skolesagen. Allerede omkring midten af århundredet havde han søgt at afhjælpe manglen på uddannede lærere ved at påtage sig en ret omfattende privat undervisning. Senere blev seminariets egentlige grundlæggelse, i 1788, muligjort ved hans pengegave.

Små og store kunstnere søgte fra Sønderjylland større livsmuligheder end dem, hjemegnen kunne byde på. Det skal her nævnes, at der i 1746 på Hallig Oland, et godt stykke sønden for Danmarks nuværende sydgrænse, fødtes en maler, som en årrække spillede en vis rolle i borgerlige danske kredse, en forløber for fotograferne: Paul Ipsen, der havde stået i malerlære i Slesvig, kom på Akademiet i hovedstaden, men slog aldrig igennem som egentlig kunstner. Men gang på gang støder man i museernes interiører fra slutningen af det 18. århundrede og i private hjem på hans yndefuldt og dygtigt tegnede små portrætter, et galleri uden synderlig kunstnerisk værdi, men af des større kultur- og personalhistorisk interesse.

Fra den modsatte kant af Sønderjylland kom

Det kgl. skolelærerseminarium i Tønder 1860.

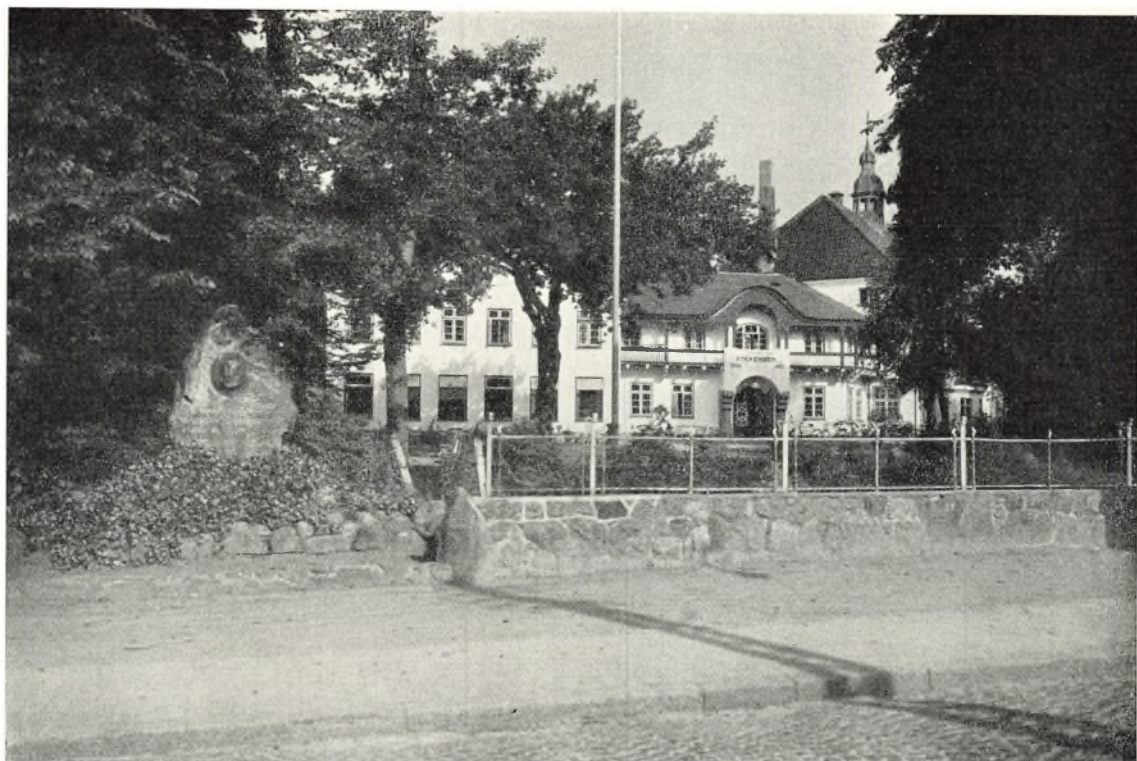
Seminariet, der er Nordens ældste, oprettet i 1788, havde netop i 1860 gennemgået en anselig udvidelse, der havde været planlagt længe, men nu fremskyndtes af den nationale kamp.

(Litografi efter tegning af A. Chr. Petersen).

lidt senere en større kunstner: C. W. Eckersberg fødtes 1783 som søn af en landsbyhåndværker i Blaakrog på Sundeved og tilbragte sin barndom i den smukke egn omkring Blans ned mod Als Fjord. I erindringer fortæller han om det indtryk landskabet gjorde på ham, åbenbart allerede da opfattet med en malers sind: færgen fra Als og dens passagerer, jagter og galeaser i sundet, solnedgangens aftenbelysning af havfladen. Landskabet lærte han at kende på de mange ture med sin bedstefader skovfogeden. Og efter læretid i Aabenraa og Flensborg, begge steder hos mestre, der ved siden af håndværket dyrkede kunsten, drog han til København, gik på Akademiet, sled sig frem og sejrede, så han til slut stod som lærer og fører for en flok af elever og sammen med dem indledte den nyere epoke i dansk malerkunst.

Naturligvis bød Sønderjylland, grænselandet, en frugtbar grobund for de især af Grundtvig prægede nationale og åndelige bevægelser. Som en demonstration for dansk folkelighed afholdtes

den første fest på Skamlingsbanken i maj 1843, og samme år åbnedes højskolen i Rødding med det mål – ved siden af det kristelige og kundskabsmeddelende arbejde – at støtte og befæste slesvigernes danske sindelag. Og i samme ånd som højskolens store lærere, mænd som Kristian Flor og senere Sofus Høgsbro virkede både før og efter 1864 andre. Som national, folkelig foredragsholder og forsanger vandrede Morten Eskesen fra sted til sted og holdt liv i danskheden. Og sangen om det danske sprog i Slesvig, Længe nok har jeg Bondepige været, blev skrevet 1851 af præsten i Dybbøl Kristen Karstensen. Af samme sind, men højtideligere i tonen, er den sang af Edvard Lembcke, som blev sunget ved afskedsfesten i 1859 for præsten i Vilstrup, Frits Boisen, en anden af danskhedens talsmænd. Lembcke, f. 1815, sad som konrektor i Haderslev, en skolet filolog og fin oversætter af Shakespeare og Byron. Men sin forelskelse i det modersmål, som var blevet hans, – han var søn af en indvandret ty-

»Folkehjem« i Aabenraa var som Sprogforeningens hjemsted det vigtigste kulturelle og politiske centrum for danskheden i Nordslesvig i årene mellem 1901 og genforeningen. Det var her, vælgerforeningen den 16. november 1918 vedtog den berømte genforeningsresolution.

(Fot. 1940 P. Clausen).

sker — gav han i den nævnte lejlighedsvises syv korte strofer et udtryk, som ikke alene de dansk-sindede sønderjyder, men alle danske tog til sig som deres eget:

Hver kraftig Skæmt, der lokker om Læben frem et Smil,
den blev i hendes Kogger en hvas og vinget Pil;
hvert Ord, der kom fra Hjertet, og som til Hjertet naar,
det blev en Sten i Muren, der hegner hendes Gaard.

Den tyske erobring fordrev Lembcke fra Haderslev, hvor han havde været lykkelig ved arbejdet og i kollegernes kreds. I København samlede han atter med dem i »Haderslev Læreres Skole«, men kom aldrig til at føle sig hjemme.

Også andre af sønderjyderne fandt efter 1864 deres virkefelt nord for den nye grænse. Vor store historiker A. D. Jørgensen er født 1840 i Graasten og opvokset i Flensborg. Som otteårig dreng havde han set den danske konge drage ind i Graasten og glemte det aldrig. Hans redelige forskning i Danmarks historie er upartisk, men ud-

præget båret af det nationale sindelag. Her bør også M. Mackeprang nævnes, f. 1869 ved Graasten, historiker (Haandbog over Nordslesvig 1864-1909) og museumsmand (direktør for Nationalmuseet 1922-1938).

Men selvfølgelig kom adskillelsen fra Danmark mellem 1864 og 1920 til at virke således, at disse år i det store og hele må betegnes som et tomt rum i Sønderjyllands danske litteraturhistorie. At dybe åndelige brydninger i de samme år gik gennem landsdelen og efterhånden bidrog til klarere forhold og tydeligere linjer er en kendsgerning, der her kun skal nævnes. Af det nittende århundredes betydeligere danske forfattere er to født syd for den grænse, der blev draget i 1864, men levede og arbejdede begge i Danmark: Herman Bang fødtes 1857 i Adserballe på Als som søn af sognepræsten, der efter krigen forflyttedes til Sjælland. I hans store og særprægede forfatterskab er romanen Tine, en tragisk kærlighedshistorie, for en del bygget over barndoms-

minder fra krigens tid. Jacob Knudsen var kun fire år, da hans fader, en af højskolelærerne i Rødding, flyttede nordpå. Men fra sin nordslesvigske storbondeslægt og fra sit grundtvigske fædrenehjem arvede Jacob Knudsen spirerne til den partitagen for autoritetsprincippet, som han senere proklamerer i sine romaner.

Grænseflytningen i 1920, genforeningen med den største del af det danske Sønderjylland, har givet Danmark nye tilskud af sønderjysk kunst og litteratur, både af særpræget, hjemstavnsbundet og af mere almengyldig karakter. Som et eksempel på det første skal her nævnes maleren fra Christiansfeld, Jeppe Madsen Ohlsen (1891-1948), i hvis billeders humoristisk-beske symbolik man ofte vil iagttage stærke understrømme af den gamle herrnhutiske bys stemning. — Sønder-

jyden blandt nutidens forfattere, Marcus Lauesen, er født 1907 i Løjt ved Aabenraa som søn af en landarbejder. Hjemmet hørte til de dansksindede, mod tysk tryk fra myndigheder og skole hjalp man hverandre, så godt man kunne. For Marcus Lauesen blev studieårene i Aabenraa og København og lange rejser forberedelsen til det forfatterskab, der brød igennem i 1931 med den kulturhistoriske roman: Og nu venter vi paa Skib, der fremmaner en svunden tids milieu af sønderjyske handelshuse og skibsrederier baseret på Asiensfarterne. I andre af hans romaner har den særlige sønderjyske pietisme sat spor, og forfatterskabet er, efter endnu et par historiske romaner (om Morten Luther), fortsat på basis af hjemligt stof og sønderjyske menneskeskæbner.

HERNING

Af H. P. Hansen

Der er i grunden noget naturstridigt i, at der blev en købstad her, og at det skete, skyldes forskellige tilfældigheder. Gellerup med sin herredskirke fra 1140 var fra en fjern fortid herredets naturlige midtpunkt. Hertil og fra førte de ældgamle hovedveje til Ringkøbing, Holstebro, Horsens og Vejle; og hvor vejene mødtes i Gelleruplund, et par km vest for kirken, holdtes det berømte, store marked, *Lund marken*, som man kaldte det. Navnlig var efterårsmarkedet omkring den 1. september imponerende. Officielt varede det 2–3 dage, men i praksis en hel uge. Her gjorde bønderne fra herredets 18 sogne deres omsætning af kreaturer, navnlig stude. Og her købte man de forskellige nødvendighedsartikler, som man ikke selv kunne tilvirke, hos købmænd og håndværkere, der rundtom fra var strømmet til med deres varer. Heraf vil læseren kunne forstå, at det ville have været naturligt, hvis herredets købstad var vokset op i Gelleruplund og ikke i Herning.

I 1813 kom statsbankerotten, der blev en økonomisk katastrofe for landet. Dog ramtes de midtjyske hedeegne ikke så hårdt som landets bedre egne, takket være bindeindustrien. Vel var der en del mænd, der røg fra deres ejendomme, fordi de ikke kunne udrede de i vore øjne minimale kongelige skatter, der skulle betales i rede sølv. Man får et slående indtryk af, hvor uhyggelig situationen var, når man hører, at der f.eks. blev solgt en ikke ringe gård her i egnen ved offentlig auktion for siger og skriver en specie, d.v.s. fire kroner! En anden gård gik dog op i fem daler, d.v.s. ti kroner.

Når Hammerum herreds bønder klarede sig nogenlunde gennem de trange tider, så skyldtes det faktisk, hvor utroligt det måske lyder, deres *bindehose*. Landets præster fik påbud om at gå rundt

i deres sogne og opkøbe vadmel og lærred, der på den tid blev tilvirket som husflid i hjemmene – kongen manglede klæder til sine soldater! Uld blev nu en meget søgt handelsvare. Ved pinsetid kostede den 7 rigsdaler pundet, og ved mikkelsdag, den 29. september, kostede den 43 rigsdaler. Bindetøj, der blev meget efterspurgt, kunne sælges til gode priser og mod kontant betaling.

På den tid boede herredsfogden over Hammerum herred på gården Højris i Ikast sogn. I 1825 tiltrådte en ny herredsfoged, cancelliråd Jørgen Chr. Landt. Han købte gården Laulund, der lå ca. 3 km sydøst for den gamle kirke.

Før Landt kom hertil, havde man hverken haft ting- eller arresthus her i herredet. Grovere forbrydere blev hildet med en jernlænke og en tung egekods om benet, og så blev der sat et par mænd til at passe på, at ikke fangen stak af. På Lund marked, hvor der ofte var slagsmål, når kampagnerne havde fået mere brændevin, end de kunne tåle, hændte det, at man satte en af de værste ind i Niels Abildtrups vognport. Døren var ganske vist skrøbelig, og der var ingen lås; men så stak man en greb ned forved døren til at møde.

Det lykkedes herredsfoged Landt at få regeringen med til, at der blev bygget et ting- og arresthus i herredet. Det havde været naturligt, at denne bygning var kommen til at ligge i Gelleruplund; men det satte beboerne sig imod, og så solgte Landt en passende parcel af Laulunds jord, så megen, at arrestforvareren kunne drive lidt landbrug ved siden af sit embede som arrestforvarer. Huset, der blev bygget og taget i brug i 1827, var beskedent; som arkitekt havde man haft en skomager Clemen Holt fra Gellerup; men selve bygningen var iøvrigt solid nok, og en del af ydermuren står endnu i købmandsgården, Østergade nr. 8.

*Prospekt af Herning 1885. Efter tegning af N. F. Schjøttz-Jensen.
Endnu omkring århundredskiftet var Herning »Danmarks største landsby«, men jernbanen, som
kom til byen i 1877, gjorde den efterhånden til Midtjyllands hovedby.*

Opførelsen af nævnte tinghus blev den direkte anledning til, at der efterhånden opstod en by her. Fem år efter, 1832, søgte og fik apoteker Heiberg i Ringkøbing tilladelse til at måtte oprette et filialapotek i Herning. Huset, der blev bygget samme år, var stråttækt og lignede et almindeligt stuehus ved en bondegård – det ligger endnu der, Østergade nr. 22, men er naturligvis ombygget. Det er interessant at lægge mærke til, at huset ligger skævt i forhold til hovedgaden, en følge af, at det blev bygget ved en primitiv markvej.

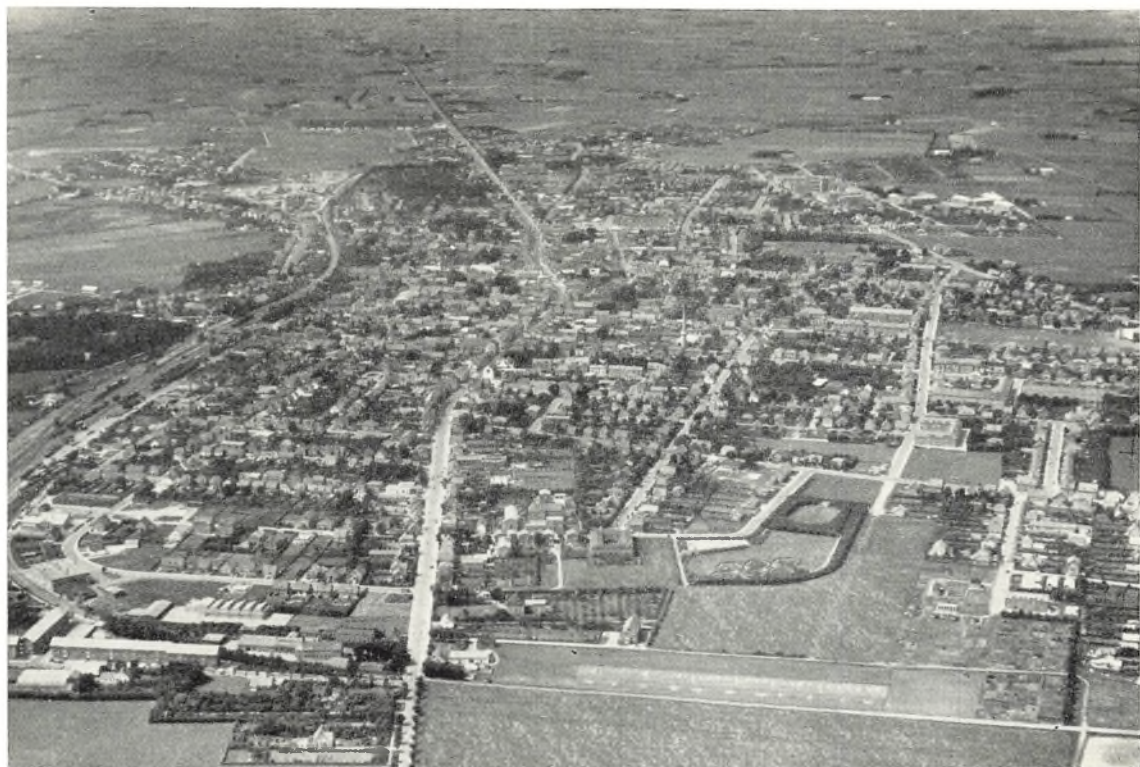
Da apoteket blev bygget, fandtes der ejendommeligt nok, hverken nogen læge eller dyrlæge i Midtjylland. Blev folk syge, så klarede man sig med hjemmeråd eller med kloge folk, og kun i yderste nødsfald hentede man en læge fra Holstebro eller fra Ringkøbing, og det var både besværligt og dyrt, og de fleste gik ud fra, at patienten døde alligevel, selv om man hentede en doktor. Det var først i 1840, at en læge nedsatte sig i Herning, men nogle år før havde der boet en i Gelleruplund.

Som bestyrer af filialapoteket blev antaget en provisor Jens Gundorph, og han kom til at spille en betydelig rolle i byens barndom. Da Heiberg søgte om at få lov til at oprette apoteket i Her-

ning, var det dels med den begrundelse, at der var for lidt at bestille i Ringkøbing. Men var der lidt at bestille i den gamle købstad, så blev der naturligvis endnu mindre inde i de mennesketomme hedeegne. For at bøde på de altfor beskedne indtægter fik apotekeren året efter tilladelse til at måtte handle med grove varer, nemlig: Træ, tjære, tran, jern, salt, tobak, hamp, humle, sild og tørfisk. Derved blev Gundorph byens første træhandler, første jernhandler, første tobakshandler og første fiskehandler o.s.v. Og da bevillingen ti år senere blev udvidet til også at omfatte urtekram, blev apotekeren byens første købmand. Det må dog bemærkes, at de to gårdmænd, Troels Gravesen på Vesterholm og Jens Chr. Jespersen i Gullestrup, allerede i 1827 havde fået bevilling til at måtte handle med grove varer.

I 1845 blev befodrings- og postvæsenet flyttet fra Gellerup til Herning, og da blev Gundorph byens første postmester. Han blev iøvrigt også vor første gæstgiver, ganske vist uprivilegeret, thi han fik ry for at kunne lave nogle kraftige »bjæskere«, en medicin, som mændene satte pris på at stive sig af med, når de skulle møde på tinghuset i retten.

Herredsfuldmægtig P. Chr. Bertelsen var gift

Flyverfotografi af Herning.

Byen er et vigtigt trafikknudepunkt. Til jernbanestationen, der ses til venstre i billedet, kommer tog fra 5 retninger. Den brede gade, der trækker en linie gennem byen i øst-vestlig retning, er den gamle landevej mellem Silkeborg og Ringkøbing. (Fot. 1953 Nowico).

med Gundorphs kones søster og kom naturligvis ofte i apoteket, også for at slukke tørsten. Senere fik han bevilling til at drive et gæstgiveri her, og gården, Christiansminde, blev bygget i 1839. Efter en senere ejer, John Samuel Eyde, blev den senere kaldt Hotel Eyde.

Et velkendt ordsprog lyder: Hvor Vorherre bygger en kirke, der bygger Fanden en kro. Men i Herning kom Vorherre bagefter, thi der gik 50 år, inden der blev bygget en kirke her i byen.

*

Indtil hen i sidste halvdel af forrige århundrede var Herning et ret uanseligt sogn, det næstmindste af herredets 18 sogne, og det var anneks til Rind indtil 1882. Syd for Herning gamle kirke, der lå ca. 2 km vest nordvest for, hvor den ny kom til at ligge, lå der nogle spredte landejendomme, som man kaldte Hanning eller Herningby. Ved folketællingen i 1787 fandtes der i hele sognet kun 270 personer, og på den tid lå der kun en lille

gård, Nyborg, senere kaldt Herninglund, samt et lille skolehus, hvor byen senere voksede op – længere mod øst lå gården Laulund.

Fjorten år efter den første folketælling, altså i 1801, var indbyggertallet steget til 345, en relativ betydelig vækst, der vel især skyldtes udstykningsen. På den tid fandtes der fem ejendomme i det nuværende Herning. Og ved folketællingen i 1845 var der 632 i hele sognet, og nu havde adskillige håndværkere og andre næringsdrivende slået sig ned i byen. Der nævnes: 9 embedsmænd, 4 snedkere, 1 hjulmand, 5 murere, 3 skomagere, 6 skræddere, 2 tømrere, 4 vævere, 4 strømpehandlere (uldkræmmere), og 5 familier havde hosebinding som deres hovederhverv. Da der ikke nævnes nogen købmand, må handelen med urtekram på apoteket vel ikke have haft nogen betydning, folk hentede deres kolonialvarer i Vesterholm samtidig med, at de leverede bindetøj der. I 1840 var der kun 21 beboere, hvor den centrale bydel ligger, og nu har byen 21.000 indbyggere.

*Hovedgaden med gæstgivergården — nu Hotel Eyde — i 1880'erne.
Efter anlægget af banen Silkeborg-Herning 1879 og oprettelsen af de første tekstilfabrikker var
byen i stærk vækst. 1840 havde Herning 21 indbyggere, i 1880 1064.
(Fot. C. Christensen).*

Når man i vor tid anlægger en vej, bliver denne lavet snorlige og jævn; men sådan gik det ikke til i gamle dage. Man kan godt sige, at de ældste veje blev anlagt af sig selv. Folk gik, red, kørte og drev ind over heden. Var der en vanddam eller bløde steder, bakker, store sten eller andet i vejen, ja så gik man udenom, og derved fremkom de store bugtninger, som man ofte ser på gamle veje.

Da der endnu kun fandtes enkelte hjem, hvor Herning nu ligger, var der ikke brug for en rigtig vej til disse; man kørte ind over heden eller marken fra *æ wå's*, d.v.s. den gamle hovedvej, der fra den vestlige og sydlige del af omverdenen førte til Gelleruplund og videre, og denne vej, der nu kaldes Gl. Landevej, gik kun en halv km nord for apoteket og tinghuset og kroen. Det var en temmelig bred og efter datidens forhold udmærket, sandet vej, der især egnede sig godt til studekørsel og drift, da disse dyr ikke tålte at gå på hårde veje.

I 1842 drøftede sogneforstanderskabet vejfor-

holdene her, og det hedder i forhandlingsprotokollen, at vejen fra tinghuset over Laulund til Holtbjerg og Birk kun var en mark- og engvej for lodsejerne, og at Herning sogn ikke bør vedligeholde denne, »da dette aldeles ingen Nytte har af denne Vej undtagen som Mark- og Engvej«.

I slutningen af 1840'erne blev en ny hovedvej ført tværs gennem Jylland fra Aarhus til Ringkøbing. Det var oprindelig meningen, at denne vej skulle have gået om ad Gelleruplund; men nu var der, som nævnt, både blevet et tinghus, et apotek og en gæstgivergård i Herning, og det voldte derfor ikke større vanskelighed for initiativrige mænd at få vejen gennem Herning.

Det blev, efter sigende, tilbudt kommunen, at man kunne få stykket gennem byen brolagt; men så ville vejen blive smallere og uden grøfter. Det satte Stine salig Bertelsen, som hun senere kaldte sig, og gartner Brandt sig hårdt imod med den motivering, at de ikke ville have fulde folk til at gå og kigge ind ad deres vinduer! Lykken er un-

Hovedgaden i dag.

Herning blev købstad i 1913 og har nu ca. 10.000 indbyggere. Hovedgaden er nu et moderne strøg, men langs den ligger endnu nogle steder små, sejlivede enetages huse fra byens ældste tid. (Fot. C. Jørgensen).

dertiden bedre end forstanden. Vi fik den brede vej med en dyb grøft ved hver side, og takket være denne udgang af spørgsmålet har vi nu en så moderne hovedgade, at næppe nogen anden by har mage til, idet gaden i samme bredde er $3\frac{1}{2}$ km lang. Men, når man kommer igennem byen, vil man lægge mærke til, at hovedgaden har et par småknæk, og det skyldes, at man tog hensyn til et par ejendomme, der lå i vejen, og drejede retningen lidt af.

Men, for at komme over til de forskellige forretninger og hjem blev der lavet træbroer over grøfterne, hvad der gav »Herning gade«, som man sagde, et ejendommeligt præg. Kort efter, at landevejen var anlagt her, blev der plantet en række popler ved hver side, hvad der gav landsbyen et idyllisk præg; men disse træer måtte falde, da grøfterne blev fyldt op og gaden brolagt.

En halv snes år efter at Ringkøbing landevejen var færdig, blev en ny hovedvej til Holstebro fuldført (1851), og først i 1860erne blev der lagt en landevej over Knudmose syd på til Brande og

Vejle. Senere er vejnettet naturligvis udvidet og forbedret, og nu vil der blive lagt en ringvej til fjerntrafikken fra Vejlevejen over Knudmose vest om byen i tilslutning til de andre hovedveje.

Om forholdene i byens barndom findes der adskillige interessante udtalelser. Prokurator W. T. Valeur kom til byen i 1852. I et lille skrift, Herning fra 1852—1888, har han fortalt adskillige gode træk, hvoraf her gengives enkelte uddrag.

I sommeren førstnævnte år blev han kaldet til prokurator i Hammerum herred. Han kom hertil i åben postvogn fra Holstebro, den eneste offentlige forbindelse, som byen dengang havde med omverdenen to gange ugentlig. Byen bestod på den tid kun af enkelte stråtede huse, der lå på begge sider af hovedlandevejen, »som nu udgjør Herning Gade«.

»Gjæstgivergaarden, »Hotel Eyde«, var som en almindelig Landsby Kro med smaa og daarlige Gjæsteværelser, hvori Vinduerne ikke var indrettet til at lukke op. De manglede Hængsler og vare fæstede med Søm udvendig.

Østergade i 1870.

Før jernbanens tid lå så at sige hele bebyggelsen langs den øst-vestgående landevej, og Hering var endnu en ubetydelig flække. (Ældre fot.).

Apotheket var temmelig uanseligt og Thinghuset en større Enetages Bygning. I denne var en 3–4 Celler til Arrestanter, en efter Forholdene rummelig Thingstue, hvor Retten holdtes, og en Arrestgaard, omgivet af en lav Mur. Cellerne vare saa daarlige og uforsvarlige, at Arrestanterne uden Besvær kunde bryde ud, naar de fandt det for godt, hvis de da ikke vare belagte med Haandjern. Undvigelse hørte da ogsaa til Dagens Orden«.

Vedrørende retsplejen fortæller Valeur efter gamle folks beretning, at det tidligere havde været skik, såvidt muligt, at få sagerne forligte ved, at man serverede kaffepunche i tingstuen, hvor så dommeren, tingmændene, prokuratorerne og parterne i al gemytlighed klinkede og punchedede, mens de diskuterede sagen, der som oftest blev mindeligt forligt.

Gamle snedker Chr. Christensen, der boede i Skolegade i Hering, fortalte i 1912 en del træk til Folkebladet vedrørende byen, da han i 1861 kom her til som otte års dreng. Dengang var der kun 17 huse her, og Christensen skriver følgende om deres beliggenhed og ejer fra vest mod øst:

»Heringlund, som ejedes af en Doktor Hofbauer – Paa Sydsiden Jesper Tviis, hvor nu Bager Jensen bor. Paa Nordsiden Fuldmægtig Bertelsen, hvor nu Missionshotellet ligger. Paa Sydsiden Niels Holm, hvor nu Bødker N.O. Jensens Værksted findes. Paa Nordsiden Gartner Brandt; her ligger nu Fotograf Jørgensens Ejendom. Paa Sydsiden den gamle Kro med Kørestald, hvor nu Hotel Eyde og J. K. Larsens Ejendom ligger. Paa Nordsiden det gamle Posthus, hvor nu Urmager Ormstrup bor, og ved Siden af boede Postkontrahent Laust Post, der ligger nu Jungets og S. Christensens Ejendomme. Overfor laa Urmager Nielsens og Klodsemager Fauerbys; her ligger nu »Hammerhus« og Otto Sepstrups Ejendom. Ved Siden af laa det ældste Tingsted, hvor nu N. K. Hansens Ejendom ligger. Hvor det ny Tinghus (opført 1894) ligger, laa det daværende Tinghus (opført 1857). Hvor nu »Ankerhus« ligger, laa Niels Mouridsens Ejendom. Det gamle Apotek laa paa Sydsiden, hvor nu Blikkenslager Rasmussen har Forretning. Naar man skulde paa Apoteket, skulde man over en Gangbro med Gelænder; der stod en stor Træpumpe ved Siden af Hoveddø-

Østergade kort efter århundredskiftet.

Samme motiv som foregående billede. Byen er stadig i stærk vækst, men det nybyggeragtige præg er forsvundet, gaden er brolagt og landevejspoplerne hugget om. (Ældre fot.).

ren. Paa Apoteket kunde man købe Sukker, Kaffe og Brændevin samt Kolonialvarer. Ved Siden af Apoteket laa Anders Murmesters Hus, hvor nu Apoteket (nr. 2, bygget 1882) og Maler P. Jensens Ejendom ligger. Skraas overfor laa H. C. Sørensens Avlsbrugeri, hvor nu Folkebladets Trykkeri findes. Ved Siden af laa en Købmandsforretning. Der ligger nu forhenværende Hotelejer Poul Andersens store Hjørneejendom. Disse Huse var alle straatækte, saa nær som Købmand Hansens, Raadhuset, Urmager Niensens og Faurbys. — — —

Den Gang var det ikke nemt at finde Butikkerne, Vinduerne var smaa, og om Aftenen var Belysningen meget daarlig. Paa Gaden var der heller intet Lys; der var kun en Lygte, den stod udenfor det gamle Posthus og tjente til Belysning for Deligencerne, som kom fra de forskellige Byer. Naar vi en Vinteraften skulde hen i en Butik, skulde vi passe nøje paa, at vi ikke faldt i Vejgrøften. Vi maate da gaa og føle os frem med baade Arme og Ben, om vi var paa den rette Side.

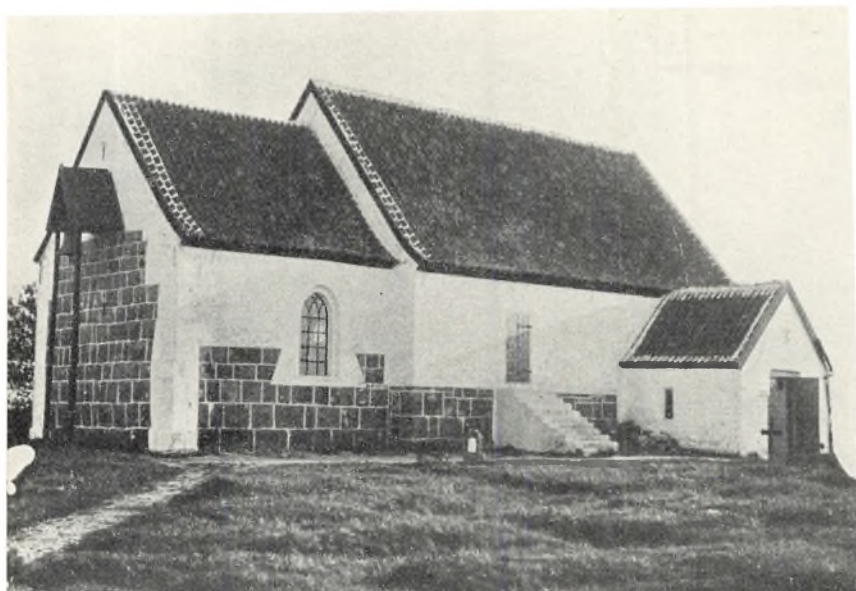
Medens man i købstæderne skulde have lært sit fag for at få bevilling til at nedsætte sig som næ-

ringsdrivende, så gik det i Herning ofte til på den primitive måde, at man begyndte som husflidsmand og endte som fagmand.

I Brikshus i Timring sogn var der en begavet dreng, Niels Amtrup Nielsen, der som ungt menneske fik et dårligt ben. I fem år lå han i sengen, og for at have noget at sysle med gav han sig til at skille, rense og atter samle gamle klokker.

Det blev han dygtig til, og da han endelig fik sin førlighed, søgte han i 1854 regeringen om tilladelse til at måtte nedsætte sig i Herning som urmager. Han fik tilladelsen og drev i mange år en god forretning, havde både lærlinge og svende; men han blev efterhånden optaget af mange offentlige hverv. En del år var han medlem af Rind-Herning sogneråd, var dets formand nogle år, og han var hovedmanden for sognenes adskillelse i 1882. I 1868 var han med til at oprette Hammerum herreds spare- og lånekasse; han kom straks i bestyrelsen og var formand og forretningsfører fra 1874 til sin død i 1891; og han havde adskillige andre tillidshverv.

De første købmænd her i byen havde ikke spor af uddannelse — Thomas Pedersen brugte i først-

Den romanske kvaderstenskirkede ved Herning. I byens første tid søgte byboerne den gamle kirke, der lå vest for byen. I 1887 blev den imidlertid revet ned, og en ny kirke opførtes midt i byen. (Fot. ca. 1885 C. W. Jørgensen).

ningen sin moders dragkisteskruffe som »butik«, og det lykkedes ham efterhånden at oparbejde en god forretning.

I første udgave af Traps beskrivelse over Danmark, som udkom 1858, hedder det om Herning: »— nogle Handlende og Haandværkere have Bopæl i Herning, der ved Forholdenes Udvikling er blevet et Centralpunkt for Herredet«.

Seksten år efter, i 1874, udgav kordegn L. Chr. Th. Frølund i Holstebro et lille skrift om »Herning Sogn og Plads før og nu«, og deri skriver han blandt andet: »Det er egentlig kun den Strækning deraf (af landevejen), som ligger mellem Laulund og Herninglund, som af den nærmeste Befolkning kaldes Gaden«. Og i en note fortæller han, at stedet indtil omkring 1840 blev kaldt Lille Laulund efter et par steder, som er skilt fra Laulund.

Efter at have omtalt Herning Avis, der begyndte at udkomme i 1868 og var forløber for Herning Folkeblad, fortæller Frølund (1874) om Hede-selskabets planteskole, hvortil arealet blev købt i 1866 og 71 (nu Vestre anlæg) og Herning Hede- & Diskontobank, der blev oprettet i 1872 — derimod nævnes sparekassen ikke, trods denne blev oprettet i 68 —, så skriver Frølund: »Man vil af alt dette se, at Højhning er Midtpunkt for Omegnens Udvikling og er gaaet rask frem med denne. Det sociale og kommercielle Liv vil imidlertid

røre sig endnu langt kraftigere, naar Mellemtverbanen, der er bestemt ved Lov af 1872 og bevilget Kammerraad, Prokurator E. Møller i Ringkjøbing, bliver færdig mellem Silkeborg og Herning; men om Banen vil være til almindelig Gavn for Pladsen er vel et Spørgsmaal«.

Således var der på den tid adskillige, der så på jernbanespørgsmalet andre steder. Men det viste sig ret hurtigt, at en bane i høj grad var med til at fremme udviklingen, og ikke mindst i egne, der før havde ligget uopdyrkede og mennesketomme hen, og der dukkede stationsbyer op, hvor der før kun lå enkelte hjem.

I 1904 blev banen fra Herning til Holstebro åbnet for drift, to år efter kom Viborgbanen, og da Vejle-Givebanen blev ført igennem til Herning i 1914, blev byen et knudepunkt for statsbaner i fem retninger. Efterhånden kom der en mængde rutebiler, først private, men nu for størsteparten statsbiler, og disse kom selvsagt til at spille en mægtig rolle især for den kommercielle forbindelse mellem byen og det store opland.

Herning blev, som nævnt, selvstændig kommune i 1882, og samtidig med, at man byggede en kirke midt i byen i 1889, blev sognet skilt fra Rind i gejstlig henseende med P. Gabriel Koch som vor første præst. Den 1. april 1913 blev byen, der dengang var landets største landsby, ophøjet til købstad med købmand Chr. Yde som konge-

Herning museum indeholder rige samlinger til belysning af almuekulturen i de gamle, midtjyske hedeegne, og i tilknytning til hovedsamlingen findes et frilandsmuseum. (Fot. C. Jørgensen).

valgt borgmester. En del år forud havde Yde været formand i sognerådet, og det skyldes særlig hans ihærdige arbejde, at byen blev købstad på dette tidspunkt. Blandt mange andre hverv, han havde, skal bare nævnes, at han var direktør ved Herning Handels- & Landbrugsbank. Han trak sig tilbage som borgmester i 1921 og døde 1937.

Foruden Sparekassen, Hedebanken, der før er nævnt, og Handelsbanken findes her en Folkebank samt Kreditforeningen af grundejere på landet i Jylland, og der findes andre virksomheder, der er af stor betydning for såvel by som land, for eksempel svineslagteriet, samlestad for kvæg og samlecentral for kartofler (SAJYKA) o.s.v.

Fra byadministrationens side fulgte man godt med tiden. Medens man i de første halvhundrede år af byens tilværelse måtte klare sig med det lys, man fik fra månen om natten – eller rave rundt i mørke –, så fik man i 1880 anskaffet nogle petroleumslamper. I 1898 fik vi gaslys og i 1908 elektricitet; men det var dog først i 1917, at der blev hængt elektriske pærer op i hovedgaden.

Der blev lagt kloak i 1899; men byen fik først vandværk i 1907. Hidtil havde man klaret sig med private brønde og en brønd med en stor træpumpe på torvet. I ildebrandstilfælde var det naturligvis utilstrækkeligt, men brandvæsenet svarede til vandmanglen. I 1873 henstillede herredskontoret til sognerådet, at der blev an-

skaffet en brandsprøjte; men det vise råd udtalte i denne anledning, at der ikke endnu var så sammensluttet en bebyggelse i Herning, at det kunne være absolut nødvendigt at anskaffe nævnte indretning.

Nu er brandvæsenet naturligvis i orden. Blandt byens øvrige goder kan nævnes, at der er to store kommuneskoler, en friskole og et hypermoderne gymnasium, der blev taget i brug i 1951. I et nyt kvarter i den nordvestre bydel opføres for tiden en kirke (Johannes kirken). Man begyndte af praktiske grunde, men stik mod sædvanlig orden, med at bygge et stort kirketårn, der ses viden om, og dette er samtidig vandtårn! Senere vil der blive opført en kirke i den østlige bydel, hvor der udad Herningsholm og Holtbjerg er vokset et stort kvarter frem de senere år. Den grundtvigske valgmenighed og de to samfund indenfor pinsemissionen opfører i øjeblikket hver en kirke.

For tiden (1954) opfører både Bio og Foto-rama moderne bygninger til afløsning af de ældre og altfor små billedteatre. Her må også nævnes, at store dele af byen nu har fjernvarme.

Der findes et stort amtssygehus her; der er naturligvis både bibliotek og badeanstalt, flere anlæg og andre herligheder. Og for gamle folk er der sørget godt, idet der er bygget et stort kompleks af aldersrenteboliger foruden »De gamles hjem«.

Skt. Johannes kirke.

*Endnu er kun tårnet færdigt. Dette er ikke blot kirketårn i sædvanlig forstand, men tillige af de kommunale myndigheder indrettet som vandtårn. Fra balkonen øverst oppe er der en vid udsigt over det flade land.
(Fot. C. Jørgensen).*

Det, som fremmede, der kommer til byen, særlig lægger mærke til, er den brede hovedgade, den stærke færdsel og butikkernes moderne reklamebelysning; men kommer man ud i sidegaderne, da er det påfaldende, at der findes en mængde trikotagefabrikker — der skal findes over hundrede. Ligesom hosebindingen i ældre tid kom til at spille en stor rolle for befolkningens eksistens, således spiller nu trikotagefabrikationen en stor økonomisk rolle for byen. Det må dog ikke glemmes, at landbruget i det store opland omkring Herning har gennemgået en rivende udvikling i

løbet af den sidste menneskealder, og at byen i høj grad nyder godt af den velstand, der blev skabt på landet.

Foruden nævnte trikotagefabrikker findes der andre betydelige fabrikker her, hvoraf jeg af pladshensyn kun kan nævne en karosserifabrik og en klædefabrik. Sidstnævnte fortjener særlig at fremhæves på grund af dens produktion. Det er byens ældste fabrik, idet den blev grundlagt i 1876 som uldspinderi. Det var meningen, at man der ville forbehandle bøndernes uld; men fabrikanten kom for tidlig, bønderne kartede og spandt selv deres uld og sparede penge; og hvad der er sparet, det er tjent. Manden kunne ikke tjene til dampkedlens brændsel, sagde man, og da han ingen driftskapital havde, så gik han fallit. Nye folk overtog fabrikken, der blev omdannet til uldspinderi og klædefabrik og gik godt nok. Men kort efter den første verdenskrig gik foretagendet atter i stykker, delvis på grund af, at varesnes kvalitet var blevet for ringe. En ny, driftig mand overtog fabrikken, der efterhånden blev forbedret og udvidet og nu er af stort omfang, og de stoffer, man fremstiller, er af en fremragende kvalitet.

I de senere år er der afholdt tekstilmesse her. Denne vandt straks det første år, 1947, så stor tilslutning, at man måtte tage samtlige større hoteller og skoler i brug til udstilling, og det gav anledning til, at der i 1953—54 blev opført en Herning-hal, der skal kunne rumme messen m.m.

På forhenværende lærer J. A. Trøstrup's initiativ blev der i 1892 oprettet et museum i Herning, i 1896 kunne Trøstrup fremvise en vestjysk bondegård med en bindestue. En hovedbygning blev indviet i 1910, og i denne findes bl.a. en Blicher-samling. Senere er der flyttet en smedie og et husmandssted hertil, i 1939 blev der bygget et landbrugsmuseum, og der arbejdes på at få et trikotagemuseum her.

HOLSTEBRO

Af Esbern Jespersen

Det var meget heldigt, at en mand fangede en 44 pundes laks i Storaå så belejligt, at den kunne komme på udstilling i Forum 1949 og siden blive foræret til kongeparret. Enhver, som passerede Holstebro stand, fik at vide, at Storaåen bød på 50 kilometer laksevand til to kroner. Man havde 52 eksportmarkeder i Holstebro, 52 levkvægsmarkeder, 52 grisemarkeder årlig, 10 månedsmarkeder, 14.146 kunder i byen, 48.000 i oplandet og en handelsomsætning på 117 mill. kr. om året. Nogle af tallene er vokset siden, lejlighedstilvæksten i Holstebro ligger et godt stykke over gennemsnittet for hele landet, folketallet var 1953 15.682.

Storaåen kommer fra Ulkær mose i Bording sogn og er med sine 105 kilometer Danmarks næstlængste strøm. Ådalens bredde veksler mellem 100 og 400 meter og udvider sig, hvor Holstebro voksede frem, til ca. 1000 meter. Den nu kloakerede Blødens bæk, Lægaard bæk og et par mindre vandløb modtog den fra nord, og fra syd Vegen Aa. I et sådant terræn var der beskedne livsmuligheder for bønder i al den tid, vi kan undersøge. Men spørgsmålet om stedets ældste bebyggelse har kun begrænset mening, eftersom de omliggende oldtidshøje, fund af jernalderbopladser og betydelige spor af Gudenaakulturen bærer vidnesbyrd om menneskers færden i det udbulede engbækken, så længe der har levet mennesker i Danmark.

Ældre kort over Holstebros sammenløbende veje ligner en stjerne. Et sted skulle man passere Storaåen, men noget minde om vadested er ikke optegnet. Der blev tidligt slået bro, og broens navn er det primære, broen ved Holste(d). Men hvad var Holste(d)?

Den mand, som 1287 skrev navnet Hvolstathbroo, kunne med rette tænke, at det betød »hul«,

og sysselprovsten, som havde bygget en gård ved Storaåen, fulgte kun gammel sædvane ved at bygge sig gård midt i mosekonens iskolde bryggers. — Men Holsted var til forinden og må have ligget oppe på skråningen mod nord, hvis forståelsen skal tydes af isl. holl = høj, bakkekam.

Hvornår byen har fået købstadprivilegium, vides ikke, kun, at biskop Thyge den 6. febr. 1274 udstedte et brev ved Holstatbro. Om købstad eller ikke, har vi her byens ældste datering. Det brændte privilegium er bl.a. bekræftet i »Holstebro Byret af 1552«.

Det begyndte helt nede ved Storaåen, måske endda på Sønderland, men der har iøvrigt været nogen diskussion om byens ældste topografiske udvikling. Således oplyser en kilde, at åen 1638 løb *igennem* byen, medens Resens kort 1677 ikke har ringeste antydning af bebyggelse syd for åen. En uløselig gåde — hvis ikke en af byens historikere, Frølund, har ret i sine nedennævnte betragtninger.

Syd for Storaåen lå i middelalderen et kapel der, hvor siden de kommunale værker opførtes, lige over for Kjeld Digsmeds ejendom, nævnt 1510 sammen med en våning tilhørende Helligaandshuset i Aalborg, Præstegildegaard, som kaldtes Fuglsang, et navn, som endnu er bevaret i kvarteret, og i samme lokalitet Barfred, vel en slags herberge, og hertil kommer så aldeles sikre vidnesbyrd om, at der på slotspladsen ved Fuglsang har stået et »slot«.

Det er især den på Resens kort afsatte »Slotsbanke« nord for kapellet, som bringer Frølund til den formodning, at Storaåen kan have skiftet leje og adskilt, hvad der før var forenet i skøn harmoni på Sønderland. Enighed kunne der så også blive mellem de modstridende udsagn fra 1638 og 1677. Men byens næste historigraf, Aldal, vil

*Holstebro i 1760erne. Stik efter tegning af I. Bang.
Ligesom landskabet er gjort adskilligt voldsommere end i virkeligheden, er også bebyggelsen ret
fortegnet. Men hovedlinien er rigtig: Størstedelen af byen ligger grupperet omkring
Skt. Jørgenskirken nord for Storaæn på det såkaldte Nørreland.*

ikke for den sags skyld lade Storaæn flyde nord-
denom; thi et ganske vist konstateret nordligere
åleje kan forklares på anden vis, og det ville slet
ikke kunne have taget Storaæns vande.

Kapellet kan være anlagt af munkene på Tvis
kloster, som endnu på reformationstiden ejede
marken.

Sysseltiget, som på Resens kort findes marke-
ret oppe mod nord ved Bispegården, har efter
Frølund's mening også haft sin oprindelige plads
i nær relation til slot og kapel. Bispegården er
nemlig først opført »af nyt« 1418.

Men hvad enten nu bycentret var her eller der,
så kom både konger og biskopper jævnlige til by-
en. Her holdt kongerne retterting, Valdemar At-
terdag 1345, Erik af Pommern 1406, kong Hans
1483, sysselprovsten og bispens officialis boede
her, og længe efter reformationen siges sysseltin-
get at have bevaret sin gamle kompetence.

Men byens torv fik sin blivende plads nede ved
Storaæn i skæringspunktet mellem Nørregade-
Sønderland og Østergade-Vestergade.

Den bispegård, som efter given tilladelse blev
nedbrudt 1634, lå i Skolegade umiddelbart vesten
Blødens bæk, østen for lå (1540–1740) latinsko-
len, som har givet gaden navn.

Jorderne i vinkelen mellem Skolegade og Nør-
regade kaldtes Bisgaard Toft, og efterhånden som
mange ejendomme opførtes på stedet, kunne der
vel diskuteres om, hvilken der måtte betegnes som
bispegårdens afløser. Navnet blev knyttet til den
af J. Kr. Nikolajsen opførte ejendom med lang
façade ud til Nørre- og Bisgaardgade. På Sys-
seltoft opførtes 1914/15 De gamles Hjem.

Man fik jord fra Maabjerg lagt under byens
frihed.

Det var kun en fortsættelse af, hvad der skete
fra begyndelsen. Byen fik jord fra Maabjerg, men
tillige fra første færd og senere fra Idum, Tvis
og Nørre Felding, jorder fra Ulborg, Hjerm og
Hammerum herreder. Endnu 1330 regnedes Hol-
stebro kirke til stiftets allerfattigste. Meget længe
kan det ikke have varet, før byen, torvet ved Stor-
aæn til trods, måtte strække sin hovedarm mod

Flyverfoto af Holstebro, set fra syd.

Byen har udvidet sig stærkt i alle retninger. Villabebyggelsen dominerer stærkt. Det ses, hvorledes jernbanen i syd kun tangerer byen, drejer i en stor bue vestover for endelig at skære sig ind i byens nordligste del. Terrænets stigning nødvendiggør disse sving. (Fot. 1953 Nowico).

nord, ud mod de rigere gårde på de stærke, givtige jorder.

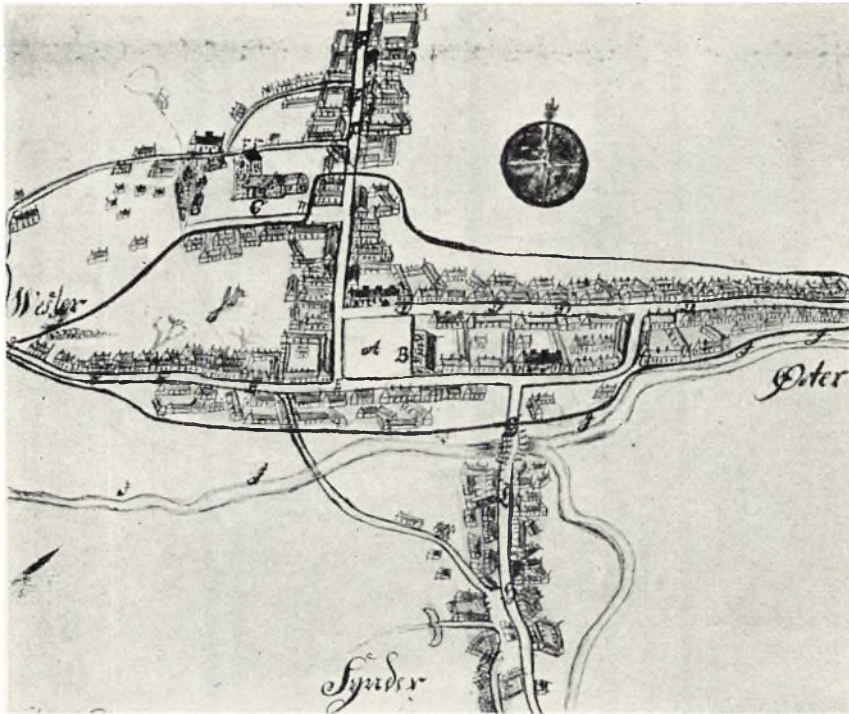
Under matrikuleringen 1682 var der i byen 171 ejendomme, hvoraf 83 havde part i bymarken. Byens 96 tønder htk. svarer til et lille hedesogns. Enghaven kunne give 4 læs hø, Hestevigen ligeledes 4 læs; på Svinevigen kunne græsses 10 bæster, og den syntes at kunne give 12 læs hø.

171 lave lerklinede bindingsværkshuse eller gårde, tagene overalt af lyng eller strå, byen et hundrede år endnu fremover selvforsynende med korn – nej, vi behøver ingen ønskehat for at forestille os byen i middelalderen. I Holstebro boede der bønder som andetsteds, men de var privilegerede, hvilket aldeles ikke kunne gouteres af andre bønder.

I Holstebro boede vel et par hundrede mennesker i de lave huse langs landevejsgaderne. Fra boder og oplagspladser solgte de kramvarer, men på torvedagene handlede bønderne selv og med hvem som helst, indgreb i borgernes næring; de måtte selv derned.

Håndværkerkvarteret var Vestergade, hvor der boede tømrere, murere, grovsmede, kobbersmede, gørtlere, sudere, felberedere, hattemagere, rebslagere, nålemagere ... Ja, ja, bønderne kunne selv lave det meste, og ville byfolkene handle, så måtte de tage nogle travler lyng eller nogle dusin revlingelimer i bytte; penge var jo ikke til at opdrive.

Handelen kulminerede på markedsdagene. Ældst dateret er Midfaste marked (1345), Skt. Hans marked og Skt. Olufs marked. Man handlede med heste og stude og alle slags kramvarer. Fra en senere tid ved man helt god besked. Et par tusind mennesker invaderede Holstebro. Handelen foregik på alle torve, i Nørregade, Vestergade, Grønsngade, Østergade og Sønderlandsgade. Hele byen fuld af mennesker, alle købmandsgårde fulde af vogne, og heste græssende rundt omkring på byens marker. Fra Kolding kom en halv snes rebslagere, helt fra Brunsvig humlesælgere, Sallingkoner kom med hørlærred, træskomænd kom fra Silkeborgegnen, og skovlovringer medbragte alle slags trævarer: grebe- og skovlskafter, vogn-

»Holstebro fattige
afbrændte Bye 1733«. Det nedbrændte område er indrammet af en tyk, sort streg. Allerede året efter hærgedes den ulykkelige by atter af en stor brand. Med undtagelse af kirken, latinskolen, 7 gårde og nogle huse var da hele Nørreland nedbrændt. (Efter kort på Kgl. Bibl.).

aksler, vognhjul og vognfælg, havboerne kom med fisk i store læs.

Forprang fandt sted efter en storartet målestok, og fremmede opkøbere indfandt sig lang tid før markedsdagene og købte heste og hvad de ellers kunne overkomme uden for byen, »borgerne i Holstebro til ikke ringe afbræk«. Rent galt gik det vel ikke, siden Arent Berntsen 1656 betegner midfaste marked som landets største hestemarked. Frølund nævner sin tids markeder, otte i alt: Kyndelmisse marked, to mindre markeder i april, juni hestemarked, skt. hansdags marked, mikkelsdags marked, store mandags marked i september og mortensdags marked. Forprang har kunnet tage et sådant omfang, at hestemarkedet 1723 betegnes som ødelagt. Efter bortfald af udgifter til told og stadeplads blomstrede markederne dog skønnere end nogen sinde.

Markedspladser har der været flere steder; sidste og blivende plads vest for byen og med heste stående tæt pakkede langs ned ad Skolegade. Store mandags marked var måske Jyllands største kvægmarked med klientel fra Thy, Mors, Sallingland, Hardsyssel ikke at forglemme, og holstenske og sjællandske prangere. Der blev solgt i tusindvis af høveder. Eksportstaldene efter 1916 og

levkvægsmarkedet fortsætter forretningen i øget omfang, mens de gamle markeder og torvedage har mistet deres betydning og charme.

Vi kan skønne, at handelen forholdsvis tidligt kom til at overskygge det middelalderlige bondearbejde. Man handlede også med udlandet, drev handel over Ringkøbing, senere Hjørring, med Holland, hvortil man selv rejste for at gøre indkøb. Og man handlede med Hamborg og Lübeck og over Struer med Norge. Dejlige bomdiger havde man omkring byen og ikke mindre end 7 bomme. Men forprang fandt sted, ikke mindst ved Struer, hvilket skabte borgerne hovedbrud og megen korrespondance. I 1854/55 anlagdes Holstebro havn ved Struer, hvis officielle navn efter 1919 er Holstebro-Struer Havn. Landevejsbebyggelse mellem de to byer rækker nu fredeligt hånd mod hinanden, og byerne forliges tåleligt om venskabsbyen Sarpsborg i Norge.

Talrige gange futede de stråttækte huse af. Vi ved besked om en halv snes ildebrande, som helt eller delvis lagde byen i aske, grundigst 1733, sidst 1794. Efter denne tid gik det tåleligt fremad med afskaffelsen af de brandfarlige stråttage.

Ved år 1800 har byen været i stand. På Store Torv residerede byfogeden, justitsråd Tranberg,

Gadebillede ved Østerport 1895. (Fot. på Kgl. Bibl.).

der foruden at passe sit embede fik tid til at drive storhandel med herregårde i stil med tidens bedste godsslagtere. Han nød sit otium som herremand på Bækmark. Han holdt store gilder og lod de fornemme damer hente i egen karet, efter at disse alle som en havde været under behandling hos byens eneste frisør; de mindst fornemme måtte tage tønnen dagen forud og kunne desårsag ikke lægge sig til sengs natten før gildet.

Tranberg lod engelske krigsfanger grave fiskedamme bag sin gård i Enghaven; Karudsedammen hedder den åbne plads midt inde i byen den dag i dag, og hvad den skal bruges til, står hen i det uvisse.

Storbroen, som tilhørte byen, var bortforpagtet. Et reglement af 1790 præciserer taksterne; folk med køretøj i de tilgrænsende herreder skulle betale hver en skæppe brokorn og kunne så frit forcere broen; af en landauer med fire eller flere heste for skulle der i øvrigt betales 4 sk., af en hest, hoppe, plag, okse eller ko betaltes 1 sk.

Broen kom under amtet og tilbage til byen igen

(1910) samtidig med at den genrejstes i moderne skikkelse af Christiani & Nielsen.

Indbyggertallet var i året 1769 kun 699, endnu 1801 havde man ikke passeret det første tusind. 1870 var der 2046 indbyggere.

1851 begyndte byens første dagblad, Holstebro Avis, at udkomme. 1881, da Holstebro Dagblad startede, var der hverken gas, vand eller elektricitet, der var ingen kloakering, Blødens Bæk var en stinkende rende, der var toppede brosten på gaderne eller slet ingen, kun meget få huse havde to etager, broen over Storaæn var af træ, ud ad Struervej var der kun 3–4 huse før Maabjerg kirke.

Men et grønt bælte var ved at vokse frem omkring byen på nytteløs jord: Østre plantage, Vestre plantage, Søndre plantage. For drivkraften i plantningsarbejdet, V. F. Welsch, er rejst en mindesten i plantagen nord for Viborgvejen. En mindesten for andre pionerer har byen rejst i Søndre plantage.

Juvelen i det grønne bælte er Holstebro lyst-

Holstebro nuværende rådhus er bygget i 1846.

Den moderne gadeudvidelse har slugt det meste af den foran liggende plads, så den smukke lille bygning ikke rigtig kommer til sin ret. (Fot. Sv. Türck).

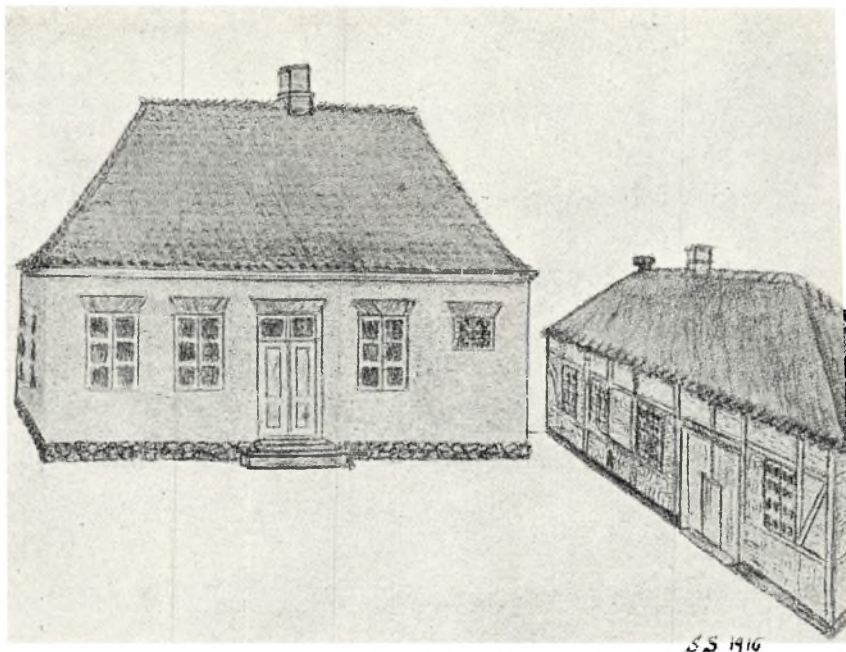
anlæg langs Lægaard Bæk med skønne spadsere-stier, pavillon, springvand, velplaceret friluftscene, skønne løvtræer, selskabelige ænder, og midt i herligheden den gamle Møllegaards stuehus omdannet til museum med 5000 genstande fra Holstebro og omegn. Få skridt fra indgangen ved Østergade står en lille fordringsløs natursten med indskriften: Lærer Jens Dahl grundede dette Anlæg 1823.

Med vandkraften østerude fik by og opland ikke alene elektrisk kraft, men sportsmæssig betydning. Byen har bekostet omfattende parkanlæg ved søen og indrettet Østergaard til et vandreherberg. Gør man hjemturen fra søen langs Storaen, kommer man gennem Lunden, en yndig rest af fortids skove.

Man ser det hele fra Galgebakkerne ved vandtårnet. Straks nedenfor det vældige kaserneanlæg, ca. 70 huse i alt, mælkekondenseringsfabrik-

ken til højre, lidt bagved Herningbanestationen Sønderport og Ørnhøjbanens endestation Sydbanegården samt den nye flotte Sønderlands skole, nede ved Ringkøbingvej smågaderne, opkaldt efter krigsheltene Rye, de Meza, Læssøe, Helgesen, Krogh m.fl. Man ser Herningbanens halvcirkel og inden for denne gader opkaldt efter udfærdsmændene Bering, Hans Egede, Knud Rasmussen, uden for halvcirkelen er Grundtvig, Kingo, Brorson og Ingemann bragt i erindring tillige med holstebrogenserne Frølund og provst Kynde. Vender vi blikket en kende til højre, finder vi langt ude en række tværgader med sønderjyske navne: Isted, Sundeved, Dybbøl, Broager, Mysunde. Atter et par grader mod øst, og vi har gader opkaldt efter Holberg, Wessel og Ewald. System mangler ikke. Fra Skivevej i østlig retning løber gader med nordiske heltensnavne: Uffe, Rolf Krake. Her bør man kunne finde Stadion,

*Holstebro gamle rådhus.
Dette lille hus var i tiden
1786-1846 Holstebros
rådhus. (Efter tegning
1916 i J. Aldal:
Holstebros Historie).*

og det kan man; her vil enhver søge Yrsasvej, og den er der. Lægaardkvarteret udmærker sig ved gennemført villabebyggelse og nyopførte rækkehuse. Høje husblokke ligger ved Hundsballevej, i samme lokalitet Nordkap, og just mens dette skrives, har boligselskabet »Holstebro«s formand J. Schaltz Andersen med et spadestik markeret stedet ved Struervej, hvor selskabet sætter ind med opførelsen af 215 lejligheder og dertil svarende butikker og garager. Hardsyssels hovedstad vokser – mest nordpå, ser det ud til. Men også ud ad Herningvejen er der opført høje beboelsesblokke, alt i henhold til boligstøtteloven og med kommunegaranti. Østerbrogade er indrammet af pyntelige villaer, og Svinevigens favnende vande er overbygget med betonbroer og vigen indtaget til bebyggelse. Ja, man ser det hele fra Galgebakkerne, og nu, vi snart er cirkelen rundt, noterer vi os Skernvejens sidegader, der minder om fredelige fugle som måge, terne og lærke. Østude har man opkaldt veje og stier efter pors og blåbær eller efter Dalgas, Blicher, Aakjær og Skjoldborg. Byens gadefortegnelse har 216 navne.

Fortjenstfulde borgere fra gamle dage og den nære fortid har fået deres navne på gadehjørner, det gælder Kjeld Digsmed, Christen Linde, Hyl-ling, Schaumburg, Welsch, Magnus Kjær, Poul Andersen, Fonager m.fl.

Neden for Galgebakkerne skulle man søge det gamle marknavn »Forbrudt jord«. Men man søger forgæves efter et sådant gadenavn. Kasernebyen ligger der. Man kan smutte ned ad Galgebakkerne mod Ryesvej og videre over Storaen ved Aaglimt; så er vi straks i Vestergade, lidt for rask måske. Vi undgik vel ikke at lægge mærke til Sønderparkens syv husblokke og helt nede ved åen friluftsbadet og badmintonhallen.

Vestergade bugter sig; mere endda end en vringlet hedevej af tilsvarende længde. Har brand og nybygning udsløjet sporene fra gamle dage, så er dog selve det gamle vejspor tilbage; godt det samme. Gik man vesterpå, ville vi snart være henne ved Vesterbrogade, hvor travle arbejdere bygger karré, og hvor Falck har rejst sin nye station, men vi går indad mod Store Torv. Der ligger nogle gamle, lave huse i gaden, uden pynt, det flotte konsummejeri Fuglsang på højre hånd – og på samme side nummer 7, opført af farver Feller 1840. Stedets og ejendommens historie lader sig følge 300 år tilbage. Farveriet var et privilegeret erhverv, hvis fornemste indehaver o. år 1700 var Karen Solgaard. Hun var fire gange gift, sidst og fornemst med Rudolf von Gersdorf, hvorved hun blev friherreinde og meget mere.

Store Torv er slet ikke stort, men dog det største af byens fire. Stående på Store Torv må vi er-

Nørregade 1895 med Schaumburgs Hotel.

Før automobilets tid kunne man med sindsro anvende hovedgadens kørebane til promenade.

Hestevognenes rumlen på de toppede brosten skulle man nok høre i tide.

(Ældre fot. på Kgl. Bibl.).

kende, at vi kom for let over Sønderland. Var vi gået den sædvanlige vej ned gennem Sønderlandsgade, havde vi bemærket os Sønderlands mejeri, som i fællesskab med Krag's gård og Holstebro jernstøberi danner et nydeligt lille torv. På Sønderland ligger også Poul Andersens gård, som på store dage var besøgt af bønder i samme omfang som Krag's. A/S Poul Andersen opgives nu at være Jyllands største forretning i bygningsartikler. Tæt ved ligger den gamle Brændrigaard, hvor Eyndhoven brændte brændevin og holdt gæstgiveri og tivoli. Brotorvet hed tidligere Fisketorvet af let forklarlige grunde; her ser man Aggerholms ejendom mod øst, mod nord stedet, hvor madam Fjeldsted 1869 startede den krambod, som gennem fire snese år udvikledes til et varehus i storstadsformat; på vestsiden, hvor logbygningen står, havde pottemagerne forud deres studeplads. Lysmasten midt på Store Torv bærer syv vinger, som peger hid og did. Hvorhen fører vejene? Ad hvilke veje kommer kunderne? På skiltene læser vi: Ringkøbing, Skive, Skern,

Struer, Lemvig, Viborg, Herning. Uden for byen forgrener vejene sig som et blodkarnet over bondelandet. Tre stokværk høje huse indrammer Store Torv. Her eller på de korresponderende gadehjørner har vi byens pengeinstitutter, ældst Holstebro sparekasse (1827). Holstebro bank er stiftet af Aggerholm 1871, Landmandsbanken grundlagt 1887. Indtil 1904, da Herningbanen åbnedes, holdt posten ind på hotel Postgaarden, deraf navnet. Fjeldsteds Varehus dominerer torvets sydside. Konditoriet Karoline er opført i Rosenborgstil i 1904 af M. Fjeldsted. Gamle holstebrogensere mindes med lethed tiden, da Store Torv var indrammet af lutter lave huse; eet er endnu tilbage på hjørnet af Vestergade.

Heller ikke i Nørregade kan vi vente at finde gamle huse. Gaden er i et par slægtled vokset en etage i vejret. Af antik værdi er der intet, men alligevel bør man give sig tid til at kikke til vejs og se, hvorledes man efter tidens smag har udyntet de symmetriske façader.

Det pyntelige rådhus (Nebelong 1846) ligger

*Nørregade,
set fra Store Torv.
Nørregade er Holstebros
gamle hovedgade, vel
snæver for den moderne
trafik. Den fører fra
Store Torv forbi rådhuset
og op mod jernbane-
stationen.
(Fot. Sv. Türck).*

beskedent tilbagetrukket og danner kontrast til Hotel Schaumburg, som opførtes 1852 af Heinrich Schaumburg. 1927 trængte det dog nok til Westy Halds friske initiativ, om det skulle bevare renommé som byens førende hotel. Meget yngre bygninger er det gamle apotek (1912) og det nye (1919).

Inden vi går ned ad Nørregade, må vi mærke os jernbanekvarteret, hvis hovedårer er Struer og Skive landeveje. Her findes eksportstaldene, Hundsballe Frøcentral, det offentlige slagtehus, svineslagteriet, Bierns jernstøberi, vejenes villa-bebyggelse, rutebilstationen, hvorfra udgår 15 bilruter, samt jernbanestationen fra 1904.

Fra rundkørselen ved Nørreport stikker Lægaardvej mod øst mellem politigården og Vulkan Knudsen, længst henne Morten Larsens gård. To andre mod øst førende gader er Nygade (Holstebro Dagblad) og Danmarksgade, hvor man finder skolebygninger, missionshus, metodistkirke og Amts-Bladet. Ved Skolegade kan vi smutte mod vest mellem rådhuset og højskolehjemmet. Straks efter fører en smøge ind på Kirkepladsen, som er indrammet af smukke bygninger: Centralbiblioteket, K. F. U. M. og Odd Fellows anselige logebygning med dorisk søjleportal over høj stentrappe.

Kirkepladsens sydside dannes af Horsstræde,

Bomhuset på Sønderland markerer den gamle købstads sydgrænse. Fra det lille hus, foran hvilket vejen var spærret ved bomme, krævedes indtil 1851 accise af trafikken til byen. (Fot. 1918 Hugo Matthiessen).

hvor man også finder kommunens administrationsbygning.

På Kirkepladsen var de dodes have i umindelige tider. Her stod den skønne sengotiske kirke, hvis værdi præciseredes 1906, da den nedreves for at give plads for den ny: »Det eneste minde fra fortiden, som findes i Holstebro, med usædvanlig rige nethvælvinger, den eneste gamle monumentale bygning, byen ejede, demoleret uden nødvendighed og på trods af al historisk sans«.

Nu står den nye kirke på den gamles plads med himmelstræbende tårn og teglhængt pyramidespir, bygningsdelene i middelalderlig stil og dele af det gamle inventar, bl.a. epitafier over Chr. Linde og Karen Solgaard og Skt. Marietavlen, i restaureret stand bragt på plads i dens indre. Gennem en idyllisk smøge, Nillikestræde, kan man komme vesterpå fra pladsen og finde Magnus Kjærs tidligere privatbolig, som nu er præstegård.

Vi skal slutte med en lille tur ad Østergade. Så sent som 1894 var der ildløs her. Af »nyt« bemærker vi os først og fremmest Færchs fabrikker. Virksomheden startedes i Nørregade 1869 af Rasmus Færch og 3-4 arbejdere. 1880 byggedes i Østergade, nu beskæftiger fabrikkerne ca. 1000 arbejdere og funktionærer. Enhver kan let skøn-

ne, at uden A/S Færchs fabrikker ville Holstebro være noget ganske andet end nu.

I Østergade ligger købmand Schous gård, gammel, velholdt, ærværdig og med alle gode traditioner holdt i ære.

En Vindingbo har fortalt, at han en markedsdag havde 110 hestekøretøjer at tage sig af i Krag's gård. Det var ligedan her. Gamle markeder og torvedage med myldrende liv og konkurrence mellem bymænd og bønder er i deres gamle skikkelse en saga blott, ligesom livet i den gamle købmandsgård. Til denne knytter sig forestillingen om hygge og idyl, hjertevarme mennesker, som uden tanke om svig læssede bøndervognene til med skønne varer fra al verdens lande, flasken på bordet, en gratis dram til den medbragte madpakke.

På hjørnet af Østergade og Enghavevej ligger et langt grundmuret hus. Således byggede man i Holstebro o. år 1800. Gården er den aneligste af gammel type og jævnaldrende med det yndige lille bomhus ved Sønderport. Mod nord ved Enghavevej ligger Ringkøbing amts Centralsygehus (opført 1894 og senere udvidet). Østergade løber ud i Viborgvej mellem den gamle (fra 1865) og nye kirkegård.

LEMVIG

Af Hans Valdemar Gregersen

Lemvig er en af vort lands stille byer. Man finder den derfor undertiden noget maliciøst kaldt »Lemhul«, ganske vist med en forsonende bibetydning på grund af stedets beliggenhed. Byen hygger sig nemlig i et lille dalføre, som indlandsisens smeltevand i længst forsvundne tider har slidt ud i terrænet. De høje, dybt kløftede bakke- drag giver bybilledet en sjældnen fast indramning, der kun imod nord er afbrudt af en lille vig, som sammen med det tilstødende Lem har givet byen navn.

Et byvåben fortæller ofte noget væsentligt om det sted, hvortil det er knyttet. Lemvigs købstadsegl viser os i stærk forenklet form byens beliggenhed ved den lille vig omgivet af stejle bakker. Senere har man dertil som noget karakteristisk for byen indføjet kirketårnet.

Lemvig har næppe altid været en afsides liggende by. Den er nemlig rimeligvis anlagt på et tidspunkt, hvor man har næret store drømme om stedets fremtid, idet man regner med, at Limfjorden indtil omkring år 1200 har haft åben forbindelse imod vest. Sognekirkens anlæg skriver sig netop fra denne tid, og byen har derfor antagelig allerede eksisteret i Valdemarernes storhedstid, der har sat sig så dybe spor i så mange af vore købstæders tidligste historie. Lemvig er i så fald blevet anlagt ved det overordentlig betydningsfulde sejlløb, der indtil midten af middelalderen formidlede trafikken fra Nissum Bredning ud over Vesterhavet. Man behøver blot at nævne Vestervigs store klosterkirke på den anden side af bredningen for at fastslå dette farvands enestående betydning i hine fjerne tider.

I et kongebrev fra 1234 forekommer navnet Læmwich for første gang. Vi har dog ingen vidnesbyrd om, at Lemvig nogensinde kom til at spille en rolle, tværtimod har tilsandingen ved Agger-

tangen hindret stedets opkomst gennem adskillige århundreder.

Der er kun bevaret yderst få oplysninger fra middelalderen om Lemvig. Byens rådhus er nemlig ifølge en oplysning i et dokument fra 1499 brændt på Christian 1.s tid, og sandsynligheden taler da for, at alle aktstykker vedrørende stedets ældre historie ved den lejlighed er blevet flammernes rov. Vi ved derfor ikke noget om, hvornår Lemvig har fået sine købstadrettigheder, men allerede i 1234 nævnes den som by (»oppidum«). Det ældste, kendte privilegium foreligger dog først fra 1545, da Christian 3. forundte sin stad Lemvig de samme friheder, som de andre nørrejyske byer på den tid nød godt af. Men der er næppe tvivl om, at Lemvigs adkomst til købstadrettigheder går tilbage til et godt stykke ind i middelalderen.

Tilsandingen ved Agger blev imidlertid byens skæbne. Det er, ligesom alle forhåbninger om stedets fremtid var blevet kvalt i fødselen. Hele middelalderen igennem er efterretningerne fra Lemvig talende ved deres fåtallighed. Nu har der ganske vist heller aldrig ligget hverken kongeborg, kloster eller herresæde i eller nær ved byen, og eventuelle trakasserier mellem borgerne og datidens stormænd har derfor selvsagt ikke nedfældet sig i eftertidens arkiver. Ofte er det jo ovenikøbet således i historien, at de »stille« perioder, som vi ikke hører nyt fra, har været de lykkeligste for menigmand, mens en rigdom på efterretninger fra fortiden skriver sig fra sværdtider og uår. Den stille og fredelige hverdag har derfor rimeligvis ydet lemvingerne fuldgod erstatning for deres noget hengemte tilværelse.

Selv om der ikke er bevaret mandtalslister fra så tidlig tid, tillader byens skattesætning os nu og da at skønne om dens størrelse i forhold til andre

Lemvig i 1850erne, set fra øst.

Den lille by ligger omgivet af høje bakker inderst i Lem Vig, en tunneldal fra istiden, der bag byen fortsætter i Lem Sø. Denne ses yderst til venstre i billedet. En elegant hjuldampner forlader netop havnen. (Litografi af L. Messmann efter fotografi).

byer. I taksten til en skatteudskrivning, et prinsessestyre i 1592, er Lemvig kun ansat til 62¹/₂ rdl. ligesom Sæby, der dog trods sin lidenhed på den tid var den næststørste i hele Vendsyssel. Til sammenligning kan anføres, at byer som Skive og Hobro ikke betalte nær så meget.

Christian 4. er den første konge, der synes at have taget sig af Lemvigerne. Her som andetsteds i hans udstrakte rige har det været hans agt at op-hjælpe borgerskabet. I 1597 fornyede han således byprivilegierne og overlod borgerskabet tre gårde i Skodborg herred. I 1606 fik byen sit årlige marked og året efter en ugentlig torvedag.

I det hele taget synes det meste af 1600-tallet at have været en god tid for byen. Ganske vist kaldes den i 1638 en liden købstad, men århundredets store krige har ikke i nævneværdig grad hæmmet byens udvikling, atter en frugt af dens afsides beliggenhed.

Men i 1683 og 1684 brød ulykkerne med et ind over det lille bysamfund. Det begyndte med, at lynet slog ned i kirketårnet, der efter en overleve-

ring, som dog må være stærkt overdrevet, ragede op over de høje bakker, der indeslutter byen, og året efter fortærede en voldsom ildsvåde det meste af byen, samt kirken i dens midte. Ildebrande var jo i hine tider den stadige svøbe, der gang på gang bragte ødelæggelsernes vederstyggelighed ned over vore tæt sammenbyggede byer, hvis huse som oftest var opført af bindingsværk eller svære egeplanker og tækket med stråtag. Ulykken af-fødte hele tre klagedigte, der i tidens svulstige sprog fortæller efterkommerne, hvorledes en gnist fra en smedje nede ved havnen i løbet af et par timer formåede at rasere den ganske by.

Men efter katastrofen tog lemvigerne igen ufortrødent fat. Nogle år efter klagede omegnens bønder derfor over, at det indførte norske tømmer næsten var blevet dobbelt så dyrt, eftersom lemvigerne brugte det meste af det i genopbygningens tjeneste.

Vi får herved samtidig et glimt af Lemvigs erhvervsliv i datiden. Takket være det ypperlige opland, som »Danske Atlas« priser på grund af

Flyverfotografi af Lemvig, set fra øst.

Bebyggelsen kan ikke mere rummes i dalen alene, men er efterhånden kravlet op ad bakkerne i vest, tiltrukket af den højtliggende banegård.

(Fot. 1953 Nowico).

dets frugtbarhed på korn og græs og dets skønne opdræt af heste, stude, køer, får og svin, udgjorde landbruget borgernes vigtigste erhverv. »Danske Atlas« ved desuden at oplyse, at Lemvig i forrige tider har haft temmelig rige indvånere, men nu (omkring 1769) findes de fleste i mådelige omstændigheder; »de bemidlede have efterhaanden trukket sig ud af Handlingen, og de øvrige maae vel efter Tidernes nærværende Beskaffenhed lade blive at samle store Formue«.

Skibsfarten fra Lemvig foregik gennem Limfjorden over Aalborg til København og Norge med korn, fedeverer og andre landbrugsprodukter. Den stedlige handelsflåde udgjordes dog kun af tre små fartøjer, af hvilke det største var på 800 tønder drægtighed. Her som overalt i Limfjords-egnene var det aalborgenserne, der beherskede den søgående handel. Herom fortæller »Danske Atlas«: »Til Handelens Aftagelse, saavel i denne som de andre ved Limfiorden liggende Byer, gjør ei lidet de saa ofte før omtalte Løgstørs Grunde, hvor Varene med stor Besværlig-

hed, Bekostning og Tids-Spilde maa udlosses og føres over paa Koge, indtil Skibene blive saa lette, at de kan flyde igienem de lave Vande. Naar herpaa blev raadet Bod, kunde Lemvig og de andre paa denne Side Grundene liggende Stæder hente deres Varer fra første Sted, og behøvede ei at berige de Handlende i Aalborg, hvis Udsælgere de smaa Kiøbstæder nu ere«.

Fiskeriet var af ringe betydning, ligeledes tilvirkningen af øl og brændevin. Derimod betød stuedriften sydpå ikke lidet i forhold til, hvad der samtidigt præsteredes af andre byer. Størstedelen eksporteredes ad søvejen over Hjerding Bugt, men ogsaa ad Hærvejen sendte Lemvig-købmænd stude ud af landet.

Fra gammel tid fandtes der en del møllerivirksomhed i Lemvig. »Danske Atlas« oplyser, at der tidligere havde været to vandmøller, »som begge for længe siden formedelst Mangel paa Vand er blevet øde; den ene kaldtes Borgmestervandmøllen. Derefter var der en Vejrmølle, som ogsaa er øde. Men nu har Kiøbmand Simon Andrup faaet

Det stejle Sønderbjerg er tilkørselsvej til landevejen mod Ringkøbing. Færdes man på cykel, kan man ikke undlade at gøre den betragtning, at det lille, smukke Lemvig er det betydeligt behageligere at komme til end at forlade. (Fot. 1953 G. Winther).

kongelig Bevilling paa at bygge paa Byens Grund en Vejrmølle, som vil blive Byen og Egnen til stor Gavn og Lettelse«. Og deri fik forfatteren ret. Møllen, der blev opført 1765, formalede en mængde korn til mel og gryn, hvoraf store partier med sejlskibe gik til Limfjords-byerne, deriblandt Aalborg.

Simon Andrup var Lemvigs første matador, og denne position bevarede gennem tre slægtled. Som storkøbmand og godsejer var han byens og egnens altformående mand. Trods en betydelig økonomisk nedgang i 1790erne kom også sønnen Rasmus Andrup til at indtage en betydningsfuld stilling i den lille by, hvis første postmester han for øvrigt blev. Hans søn, Andreas Witalius Andrup, fortsatte i dette embede, men var ligesom sine fædre både storkøbmand og skibsreder. Ved sin død i 1868 ejede han 150.000 rdl.

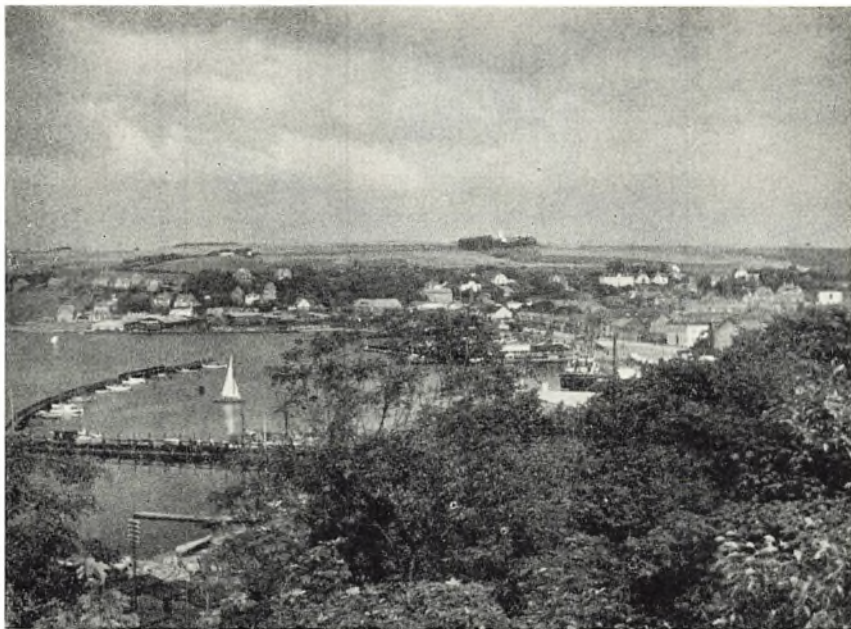
Byens indbyggerantal opgøres omkring 1740 til 298, men i 1672 havde det udgjort 450, så der var sket en følelig tilbagegang siden den store brandkatastrofe i 1684. Fra midten af 1700-tallet steg

det igen langsomt; ved den første folketælling i 1769 var der således 316, og i 1801 talte Lemvig 375 indvånere.

En virkelig opgangstid fulgte først med åbningen af Agger-kanalen i 1834. For Lemvig betød denne sejled fri og uhindret adgang til handel med de vesteuropæiske havne, uden at man behøvede at tage omvejen over Aalborg eller benytte landtransport fra Hjerting. Indbyggerantallet hoppede da også op på 688 i 1840, tyve år senere var det på 1192 og i 1890 2413.

Men forinden var der også sket betydningsfulde ændringer til gavn for byens udvikling. Interessant er det at lægge mærke til, hvorledes lemvingerne omgående reagerede ved at henvende sig til kongen, da et rygte i 1840 sagde, at Agger-kanalen igen skulle lukkes, hvad de aalborgske næringsdrivende var ivrige for. I årene 1855-1857 anlagdes havnen, men alle forhåbninger til fremtiden syntes dog atter at skulle ende brat, da tilsendingen ved Agger år for år tiltog mere og mere. Imidlertid skete der et par nye gennembrud i

Lemvig havn, fotograferet fra anlægget vest i byen. På bakkedraget i baggrunden fanges øjet af den smukt beliggende Nørlem kirke. (Fot. Jonals Co.).

1862, og af det ene dannedes derefter den nuværende Thyborøn kanal, som siden har sikret Lemvigs forbindelser med den vestlige verden.

Også tilkørselsforholdene undergik på denne tid en kendelig bedring, således at køretøjer nu uden vanskelighed kunne forcere de stejle bakkeskrænter. Hidtil havde Lemvig ligget i sit eget lille rige, der imod landsiden afgrænsedes af den store Klosterhede, som nu efter en gennemført beplantning er et af vort lands største, sammenhængende skovdistrikter.

Jernbanebyggeriet hjalp ligeledes med til at forbedre forbindelserne med omverdenen. I 1879 anlagdes en stikbane fra Vem, og tyve år senere fuldførtes linjen Lemvig–Thyborøn. Man har senere villet hævde, at lemvingerne i 1860erne fik forhindret, at der blev lagt jernbanespor fra Struer til Lemvig. Det modsatte har dog tværtimod været tilfældet; det var en skuffelse for lemvingerne, at statsbanerne ikke fortsatte til deres by.

En skuffelse af en noget anden art forårsagede havnen ved Thyborøn. Siden 1902 havde lemvingerne nemlig drevet et betydeligt havfiskeri, idet man fra nu af anvendte benzinmotorer i fiskekutterne. Fiskeriet nåede klimaks under den første verdenskrig, da fangsten ved Esbjerg hæmmedes af minefaren. I 1917 anlagdes derfor et isværk til brug for fiskeriet, men da man efter åbningen af

Thyborøn havn ikke fandt, at der var grund til at foretage en udvidelse af Lemvig havn, skete der en større fraflytning af fiskerfamilier til den nye Vesterhavs-havn, der lå mere bekvemt for havfiskeriet. I de allerseneeste år er der dog ved at ske en ændring til Lemvigs fordel. I 1947 oprettedes der nemlig et køle- og frysehus, ligesom byen samtidig fik egen fiskeauktion, så Lemvigs betydning for fiskeriet er nu igen stigende.

I de senere årtier har Lemvig da også oplevet en fremgangstid. Mens den gennemsnitlige befolkningstilvækst fra 1930-1940 kun udgjorde $\frac{1}{2}$ pct., øgedes den i det følgende tiår med $1\frac{1}{2}$ pct., således at indbyggertallet nu ligger over 5500.

Oplandet betyder meget for Lemvig. En analyse, der blev foretaget i 1948, har godtgjort, at byen for hver borger har henvend fire oplandsindbyggere, hvilket har til følge, at en tredjedel af den samlede detailomsætning skyldes oplandsboernes indkøb.

Af historiske bygninger er der kun få og af dem først og fremmest købstadkirken, der, efter hvad nogle mener, er viet til søfarenes helgen, Skt. Nikolaj, mens andre anser den for at være indviet til Vor Frue. De ældste dele af den går som foran nævnt tilbage til tiden omkring år 1200. Sit nuværende hovedpræg har den dog fået fra gotikken. Skønt oprindelig anlagt som korskirke har

Lemvig kirke i 1919. Kirkepladsen, der indtil 1807 var kirkegård, havde i tidens løb hævet sig så meget, at kirkens gulv til sidst lå omtrent en meter lavere end torvet og derfor ikke sjældent udsattes for oversvømmelser. (Fot. 1919 Hugo Matthiessen).

den ved tilbygninger helt op til vor tid i høj grad ændret form. Dette gælder end mere tårnet vest for kirkerummet. Det gik som nævnt til grunde ved lynbranden i 1683, og selv om det genopførtes med spir, blev det ikke nær så højt, som det havde været før branden. I 1867 blev spiret afløst af seldeltag med kamgavle, ligesom selve kirken også fik kamgavl. Alt i alt var kirkens stilpræg dog i tidens løb blevet stærkt forfusket, og en gennemgribende restaurering i forbindelse med en hårdt tiltrængt udvidelse på grund af befolkningstilvæksten blev derfor nødvendig.

Denne fandt sted i årene 1933-1935. Den sydlige korsarm blev udvidet, så den blev trefløjet, mens den nordlige blev tofløjet. Kirkens niveau blev også hævet, idet dens gulv efterhånden var kommet til at ligge en meter under gaden. Dette medførte så igen, at taget måtte løftes, og ved denne lejlighed blev også tårnet ombygget, således at det nu prydes af et barokspir.

Kirkegården lå indtil 1807 omkring kirken, men blev derefter flyttet uden for den gamle by til Vestbakken. I tilknytning hertil beplantedes i 1850erne byens anlæg. Den gamle kirkegård blev derimod inddraget til Torvet.

Byplanen er såre enkel i sin opbygning, idet gaderne fra Torvet ved kirken oprindeligt søgte parvis ud til alle fire verdenshjørner. Mens de i nord

opfangedes i en gade langs med stranden, den nuværende Havnegade, samledes de i øst, syd og vest i udfaldsvejene til omegnen. Som i så mange gamle byer har vi her en Østergade, Søndergade og Vestergade, der ved bakkeranden bliver til henholdsvis Østerbjerg, Sønderbjerg og Vesterbjerg. Ved senere udvidelser bebyggedes efterhånden området mellem vigen og den lille Lemvig Sø sydøst for kirken, ligesom byen imod vest skød sig ud til den nye kirkegård. I det sidste århundrede er den endelig begyndt at klatre op ad bakkeskråningerne. Omkring jernbanestationen har der således dannet sig en »øvre by«. På grund af beliggenheden i den snævre dalkedel er bebyggelsen meget tæt, således at afstandene fra den ene ende af byen til den anden overalt er små. Man forbavses derfor næsten over at træffe cykler i denne by, tilmed da det alligevel er umuligt at cykle op ad de stejle bakkeskråninger. Det vil desværre næppe kunne undgås, at noget af det gammeldags hyggepræg går tabt ved byens stadige vækst, ligesom den med tiden også vil slå skår i de natur-skønne omgivelser.

Trods alt modtager man dog stadig i Lemvig et helhedsindtryk af hygge, skønt det i og for sig er hurtigt at overse, hvad der forefindes af gamle huse. De store brande har tyndet godt ud i tidligere tiders borgerhuse. Endnu så sent som i 1919

Lemvig kirke i 1935.

Billedet er taget fra samme retning som foregående billede, men motivet har ændret sig stærkt. Kirken er restaureret og udvidet. Tårnets sadeltag og kamgavle, der stammede fra 1860'erne, er afløst af et pynteligt lille spir, og der er bragt harmoni i forholdet mellem kirkegulv og torveniveau. (Fot. Hother Paludan).

hærgedes byen således af en voldsom brand. Man vil derfor næppe have held til at træffe borgerhuse ældre end ca. 1800. Søndergade og Sønderbjerg har bevaret mest af den gamle provinskøbstads idyl med småhusene kravlende op ad bakkekrænten. Dyrekøbte erfaringer har fået borgerne til at lade være med at bygge bindingsværkshuse. I stedet har man opført grundmurede empirehuse, der ved deres fine proportioner endnu i vor tid vidner om god smag. Det smukkeste eksemplar på et velholdt empirehus er »Vesterhus«, der ranker sig med en gavlkvist midt på facaden.

Det kombinerede råd- og tinghus, der er opført i 1876 (arkitekt J. B. Løffler), er tydeligt inspireret af den italiensk-romanske stil, som herhjemme kom på mode efter midten af det forrige århundrede.

De fleste andre offentlige bygninger bærer præg af, at de er opført i en traditionsfattig tidsalders sammenblanding af forskellige stilelementer. Det gælder således som så mange andre steder i vort land jernbanestationen, men det præger også den kommunale administrationsbygning og skolebygningerne, samt valgmenighedskirken, metodisternes kirkebygning og missionshuset.

Med opførelsen af det nye amtssygehus i 1913 indlededes den nye tid arkitektonisk. Det blev opført på Østerbjerg på det gamle fattighus' grund

og er senere blevet udvidet betydeligt. Selve amtssygehuset går dog tilbage til 1820'erne, da byens sanitære forhold forbedredes grundigt. Apoteket var blevet grundlagt kort før, nemlig i 1813. Efter reformationen var det her som overalt gået stærkt tilbage med al offentlig understøttelse og hjælp til syge og gamle. Ved en fundats fra 1634 oprettede magistrat og borgerskab et hospital, som gennem mere end et århundrede tog sig af byens nødstedte. I nyere tid er der foruden et alderdomshjem oprettet et par stiftelser, således at den sociale forsorg nu må anses for at være tilfredsstillende.

Lemvig har tidligere haft en latinskole, som efter reformationen blev oprettet af Christian 3. I 1542 fik den overladt kongetienden af Lem sogn, hvortil i 1586 kom kongetienden af Lomborg og Fjaltring sogne, »for at skolemesterembedet bedre kan blive besat med duelige og lærde personer«. Ikke desmindre måtte skolen næsten uafbrudt kæmpe med økonomiske vanskeligheder, og som følge af dens ringe succes så man sig derfor nødsaget til at ophæve den i 1740, hvorefter dens midler blev lagt til Ribe katedralskole.

Byens lærde søn er Anders Lemvig (1538-1603), hvis far var sognepræst her. Han endte sine dage som medicinsk professor ved Københavns universitet.

Torvets nordside med udsigt mod Vestergade. Fotografi fra århundredskiftet. Den gamle krumme gadelinie er nok bevaret, men bebyggelsen langs den er omformet og nybygget i stilen fra sidste halvdel af det 19. århundrede. (Fot. J. E. Winther).

Torvets nordside i dag. Siden billedet herover blev taget, er den eneste smukke og stilrene bygning på stedet — murstenshuset med de hvidtede gavlkanter og gesims — nedrevet. (Fot. 1953 G. Winther).

Nutildags mindes man dog først og fremmest digteren Thøger Larsen (1875-1928), der helt fra sin skoletid har været knyttet til Lemvig, hvor han var redaktør og levede af sit forfatterskab. I 1931 oprettedes der en mindestue oven over centralbiblioteket, hvor man får et levende indtryk af denne autodidakts stille sysler. I tilknytning til mindestuen er der en malerisamling med et betydeligt udvalg af brødrene Niels og Kristen Bjerres, samt Jens Søndergaards produktion. Lemvig

museum i Vestergade rummer blandt andet en udmærket folkloresamling.

I anlægget vest for byen står en granitstøtte til minde om Lemvig-kredsens mangeårige folketingsmand, Christian Aaberg. Fra dette sted har man en storslået udsigt til det lille bysamfund, hvis hvide kirketårn med det mørke spir hæver sig op over de røde hustage, som i forbindelse med den lille vigs blå vand og de græsklædte bakkedrag danner en enestående farvesymfoni.

RINGKØBING

Af Johannes Smith

Et sogns eller en egns spredte bebyggelse har altid villet fortætte sig til større eller mindre byer på samme måde som en perle dannes over et sandskorn. »Sandskornet« kan være et vigtigt punkt i trafikal henseende, et vadested eller et overfartssted, et skæringspunkt mellem to færdselsårer, en åmunding eller en anden god landingsplads.

Ringkøbings modersogn er Rindum, hvad der let ses af de ældre stednavneformer, Rennum og Rennumkøbingh. Rindum har å og fjord mod vest og sydvest, og der er næppe tvivl om at byen er opstået omkring sognets maritime kontaktsted med fiskeri og handelssamkvem for øje. Når bebyggelsen ikke er placeret omkring åmundingen, som tilfældet er i mange danske købstæder, skyldes det sikkert at åbredderne har været for bløde. Meget tyder på at man byggede så nær ved åmundingen som man kunne risikere det, for selv om Von Aa ikke hører til de åer der kommer langvejs fra med trafik fra Jyllands hjerte, så har den i århundreder sikkert været en bedre færdselsåre end landevejene, hvad fund af rester af anløbsbroer og stenlagte opkørsler vidner om.

De arkæologiske fund der er gjort på byens nuværende område, er så få og spredte at man ikke af dem kan fastslå hvor tidligt der har været en bebyggelse man med rette kan betegne som en købing, men i 1917 pegede professor H. P. Stensby (i en artikel i *Geografisk Tidsskrift*) på den mulighed, at de steder som Pytheas fra Massilia (omkr. 325 f. Kr.) gæstede, og som i forskellige afskrifter af hans rejsebeskrivelser benævnes Raunonia og Mentonomon, kunne være Rennum (Rindum) og Minde (et ældre udløb der er afløst af Nymindegab). Forskellige detaljer i beskrivelserne kan tyde på at det godt kan være disse egne af Jyllands vestkyst Pytheas har gæstet, og i så

fald er det de danske lokaliteter der tidligst er omtalt i verdenslitteraturen. Men selv om man nu velvilligst tror at stednavnene er nogenlunde rigtigt opfattet og nedskrevet af Pytheas og rigtigt gengivet i afskrifterne (der er iøvrigt flere variationer) må det indrømmes at både de geografiske og de lingvistiske faktorer ligeså godt kunne passe på den vestlige del af Limfjorden og Røn (som i Thyborøn) hvad Svend Aakjær har peget på i en omtale af Stensbys artikel og af et lille skrift som Ringkøbings personalhistoriker, afdøde F. K. Erlang udgav i 1922 med titlen: *Er Ringkjøbing Danmarks ældste og fornemste by? Om man bør holde på Rennum eller Røn eller ingen af delene, må vist indtil videre stå hen. Måske man en dag er så heldig at finde Pytheas' originale beretning i en af oldtidens begravede byer.*

Man har villet identificere byen som den i Knytlingesaga omtalte Ragnarstadir, hvor Svend Estridsøns ven Ragnar boede, men forbindelsen er vist ligeså usikker som den byen har med sagnkongen Sigurd Ring. (Udtalen med g svarer til den ikke ualmindelige forvanskning af håndklæde til hængklæde.) På dette g spiller også overleveringen om at Christian 3. skulle ha givet byen dens navn på grund af dens ringhed.

Med hensyn til navneligheder og forklaringer er det tit svært at hitte rede i årsag og virkning, men ingen af ovennævnte traditioner er der grund til at fæste lid til. Derimod kan man godt være i tvivl med hensyn til fuglen i byens våben. Hvis den på alle kendte stadier havde lignet en ørn, ville man kunne mene at det var den der havde givet anledning til sagnet om at der ved Ringkøbing havde ligget en Ørnborg eller Ørnbjerg, men sandheden er at fuglen lidt efter lidt har fået større lighed med en ørn, måske under

*Ringkøbing 1769. Stik fra Danske Atlas.
Kirken med de fire tårngavle er den lille bys midtpunkt. Højen i forgrunden er måske en oldtidshøj, måske blot et produkt af tegnerens fantasi.*

indflydelse af et hårdnakket rygte om en Ørnborg. Der er imidlertid ingen fund, hverken i jorden eller i de skriftlige kilder, som bekræfter eksistensen af en borg, men det kan nok siges at det var almindeligt at byerne i hine ufredstider måtte beskyttes af en borg. Varde havde Spigerborg, og Kolding en borg der mærkelig nok også kaldtes Ørnborg.

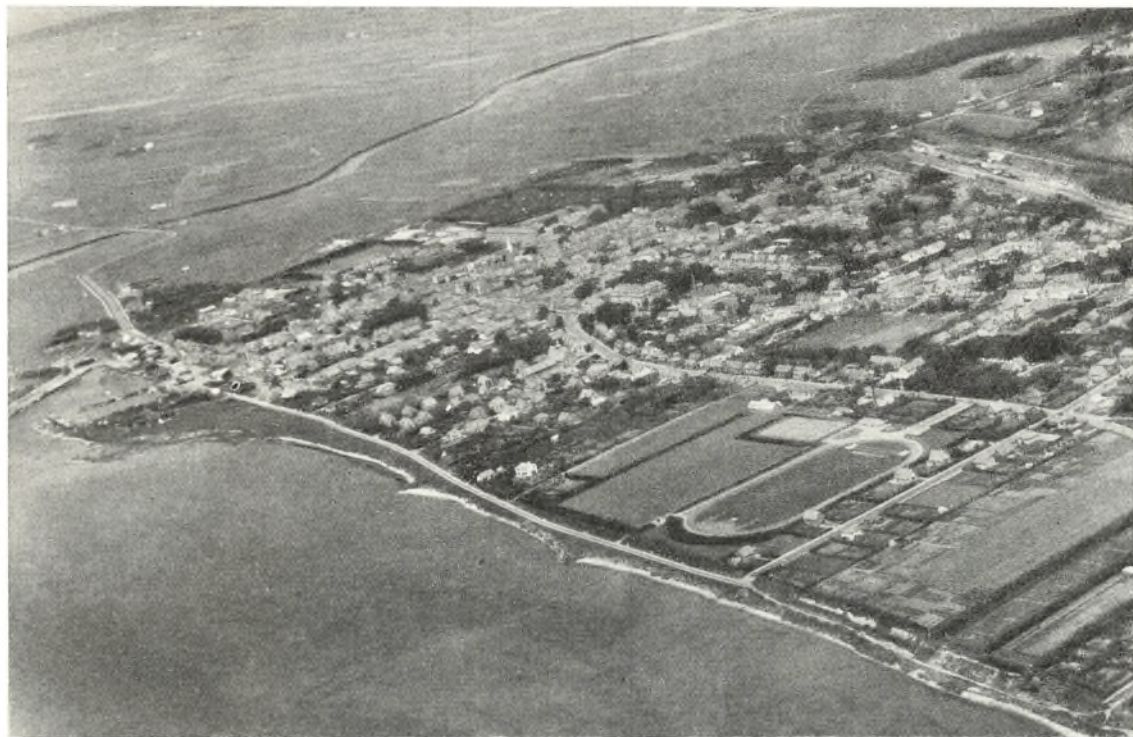
For at få fast grund under fødderne må man helt frem til begyndelsen af det 14. århundrede, da byen nævnes første gang. Det er i en fortegnelse over kirkerne i Ribe stift, den såkaldte Ribe Oldemoder, der menes at stamme fra ca. 1323. Kirken der nævnes, kaldes Rennumkøpingh kirke, men da Rindum kirke ikke omtales, kunne det tyde på at det er den gamle sognekirke i Rindum der hentydes til, og at den søgtes både af sognets og af byens beboere, men at det var sidstnævnte der dominerede. Ringkøbings nuværende kirke stammer i hvert fald fra et senere tidspunkt, antagelig fra begyndelsen af det 15. århundrede. Den siges at være viet Skt. Jørgen, men det skøn-

nes dog mere sandsynligt at den har været viet de søfarendes helgen Skt. Nicolai.

I Christoffer af Bayerns brev af 27. januar 1443 stadfæstedes de privilegier som Kong Valdemar tidligere havde givet byen, og som er de samme som dem Viborg havde fået. Det drejer sig om de almindelige købstadsrettigheder der tilsigtede at samle håndværk og handel i byerne og gøre borgerne eneberechtigede til at drive disse næringsveje. Det vil navnlig sige at landhandel og det såkaldte forprang blev forbudt.

Hvem nævnte Kong Valdemar er, ved man ikke med sikkerhed. Der er tidligere gættet på Valdemar den Store eller Valdemar Sejrr, men det er mere sandsynligt at det drejer sig om Valdemar Atterdag, eller den sønderjyske hertug Valdemar, der var dansk konge fra 1326-30, altså netop omkring den tid Ringkøbing omtales for første gang.

Under Grevens Fejde, da det kom til det store opgør mellem borgere og bønder på den ene side, adelen og Christian 3. på den anden, gjorde Ring-

Flyverfotografi af Ringkøbing i dag, set fra syd.

Den gamle bykerne med den tætte bebyggelse ligger nu i byens nordlige del, i en linie fra havnen over kirken mod banegården. I baggrunden den brede Von Aa, der afvander Stadil Fjord.

(Fot. 1953 Nowico).

købing fælles sag med bønderne. Borgerne dér havde sikkert halvvejs følt sig som bønder. Helt op til vore dage var mange avlsbrugere, i forbindelse med et andet hverv. Købmændene i Varde havde holdt sig forholdsvis neutrale, og da Johan Rantzau i 1534 hen på efteråret drog op gennem Vestjylland på sit afstrafningstogt, slap Varde billigt, men om Ringkøbing siger samme feltherre i et brev der kendes, men desværre i en ret dårlig afskrift (plattysk), at denne by havde megen skyld i oprøret. Der hersker tvivl om hvorvidt han afbrændte byen (det beror på hvordan man vil læse et bestemt bogstav i brevet), men da han kom hertil efter at ha slået bønderne ved Skern Aa, fandt han byen øde og forladt af alle levende væsner.

Hvis han brændte byen af, er det vistnok den eneste gang byen har været udsat for ildsvåde i større stil, i hvert fald i historisk tid. Så meget mærkeligere, og egentlig ret uforklarligt er det, at byen – så langt tilbage man ved – altid har haft en ualmindelig regelmæssig byplan. Når man

ser bort fra Bredgades svage krumning, navnlig hvor den munder ud i Torvet, er alle gader næsten snorlige og skærer hinanden i rette vinkler.

I 1545, altså 11 år efter Johan Rantzaus besøg, bevilger Christian 3. at ingen må sælge og købe omkring byen på to mile nær. Og nogle år senere forunder samme konge borgerne i Ringkøbing en torvedag hver løverdag og et årligt frit marked på Skt. Botulphi Dag.

Det lyder jo ikke af så meget, men at Ringkøbing i middelalderen ikke var helt uden muligheder som købstad og udskibningshavn, ser man bedst af at de Ribe-købmænd skønnede det påkrævet at få kongen til at forbyde at varer – det var navnlig stude – blev udskibet fra Varde og Ringkøbing uden først at være fortoldet i Ribe. Forbudet, der stammer fra 1368, blev først ophævet af Christian 4. i 1599, da Ringkøbing blev toldsted »med fri og uhindret udskibning af alle varer, de forbudne undtagne.«

Ringkøbing Fjord blev i mange henseender byens skæbne på godt og ondt. I december 1615

*Ringkøbing havn.
Den her afbildede del er
bygget 1904-05 til afløs-
ning af den gamle havne-
bro. Da slusen ved Hvide
Sande kun kan passeres af
småskibe og fiskerbåde,
fik havnen aldrig den
betydning, man ved an-
læggelsen drømte om.
(Fot. Fonals Co.).*

ødelagde en vandflod 34 af byens gårde og huse og en stor del af byens marker og enge. Og 9 år senere ramtes byen af en ny storm-katastrofe der gav anledning til skattefrihed nogle år. Til gengæld nød byen den sjældne fordel at have adgang til havet, og meget tyder på at de Ringkøbing købmænd udnyttede mulighederne godt og skaffede byen en forholdsvis stor velstand, hvad der indirekte kan læses ud af den brandskatning byen blev udsat for under krigene i det 17. århundrede.

Nogen stor by har Ringkøbing dog aldrig været. Den har ikke på noget tidspunkt haft mere end een kirke og aldrig noget kloster.

I »Danmarckis og Norgis fructbar Herlighed« (1656) skriver Arent Berntsen »Ringkiøbing er vel ikke af megen Størrelse, men haver dog nogle formuende Borgere, som store Partier af Korn og Øxen sig af Landet tilforhandler og igien paa Holland og andre Steder udskibe.«

Under den såkaldte Kejserkrig klarede Ringkøbing sig nogenlunde; hen på efteråret 1627 nå-

ede Wallensteins soldater til byen; foruden at underholde en mindre Salvegarde, som den kaldtes, måtte der betales 100 rdl. om måneden. Værre var det at Wallenstein af frygt for oprør befalede at alle Jyllands indbyggere skulle løses fra deres ed til den danske konge, og aflægge ed til den tyske kejser, for at deres samvittighed så skulle afholde dem fra at gøre vanskeligheder. Man fandt dog ud af at penge kunne gøre meget, når de blev dirigeret det rigtige sted hen. Formedelst et beløb på 75 rdl. til en oberstløjtnant og 5 til hans skrivere, slap byens borgere for at aflægge denne ed. Det var i begyndelsen af 1629 og den 27. maj samme år sluttedes freden.

Men allerede i januar 1644 var der atter fremmede tropper i byen. Denne gang var det den svenske general Torstenssons soldater. Den direkte brandskatning var vistnok det mindste af det, skønt den for året 1644 androg ca. 2800 rdl. Efter at freden i Brømsebro var sluttet den 13. august 1645, blev der lavet nogle opgørelser over den samlede skade fjenden havde påført de forskelli-

ge byer. Ringkøbing og Holstebro opgiver at have haft udgifter for op mod 20,000 rdl., Lemvig ca. 14,000, men Varde næsten 46,000 og Ribe ikke mindre end 120,000.

Trængslernes tid var ikke forbi endnu. I september 1657 kommer svenskerne til byen igen, efter at Danmark selv har brudt freden med Sverige. Et regiment slog lejr en mils vej øst for Ringkøbing. (I Brorstrup omtrent midtvejs mellem Røgind Kro og Ølstrup Kirke.) Det er ganske artige kvanta naturalier der rekvireres, men trods alt er en direkte indkvartering dog værre. Der var det gode ved de gamle professionelle krigere at de var til at snakke med når man læe nogle reelle værdier bag ved sine ord, og de svenske officerer synes ikke at ha været nogen undtagelse. Formedelst en sølvkande mener en svensk oberst Overbech at kunne forskåne byen for yderligere besværlig indkvartering.

Næppe var de svenske tropper draget bort, før

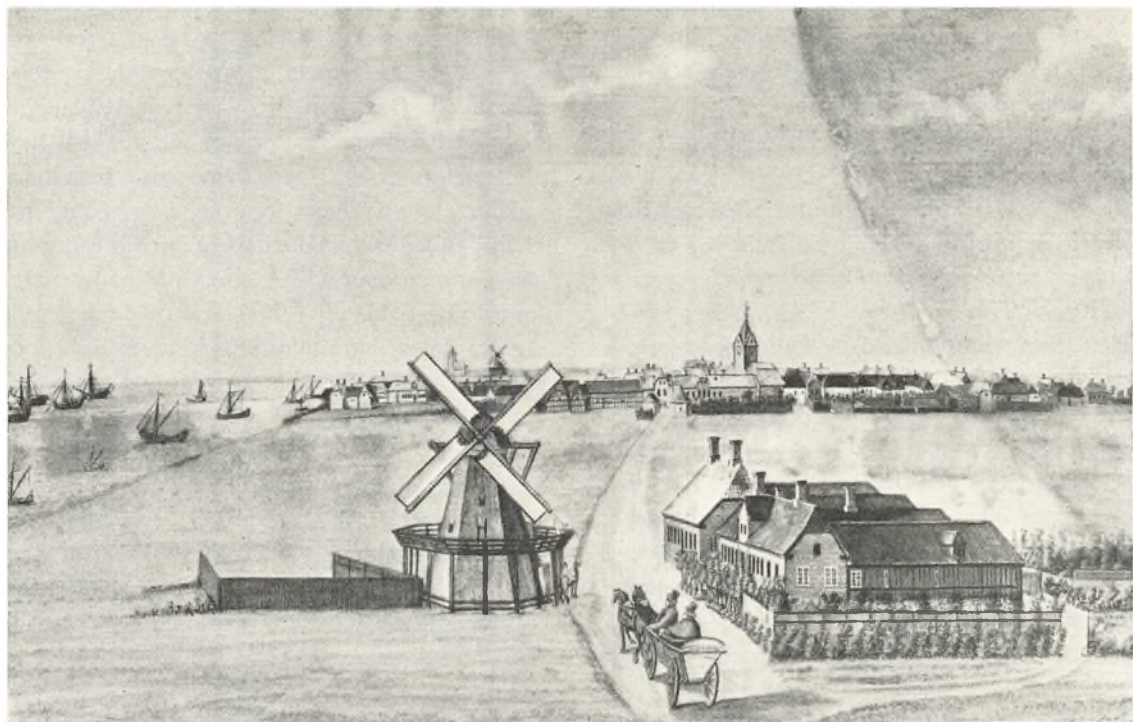
Vestjylland blev besat af vore allierede, dels de kejserlige, dels Polakker og Brandenburgerne. De var i ingen henseender bedre end de svenske, tværtimod. Dels kan det være vanskeligt at værges sig mod sine venner, dels var mandstugten alt andet end god. Hvad denne sidste besættelse medførte af yderligere forarmelse og af moralsk nedbrydning er der ikke mange direkte beretninger om, men man tænker jo sit når man læser i forordningen af 24/7 1660 at kun de ægtefolk skulle tiltales, som under krigen havde haft flere end tre kærestes. Rettergang må jo rette sig efter det overkommelige.

Efter de første to besættelser kom Ringkøbing vist nogenlunde hurtigt til kræfter, men efter svenskekrigene 1657-60 kniber det. I 1656 var der 118 skatteborgere, men i 1660 kun 99. Det samlede indbyggerantal var i 1672 (den ældste folketælling der haves) 673. I 1769 var dette tal reduceret til 506 og i 1787 ovenikøbet til 465.

Østergade er en typisk Ringkøbing-gade.

De små nydelige og upretentiøse huse med høje tage og hvidtede gesimser er bygget af egnens mørkerøde mursten. (Fot. 1953 Erik Christensen).

*Ringkøbing i 1811, set fra den gamle mølle på Vellingvej.
Farvelagt tegning af J. Kirkegaard. Under krigen 1807-14 blev det beskyttede Ringkøbing en vigtig havn for den mindre skibsfart, især på Norge. Derfor de mange skibe på fjorden.*

For denne tilbagegang kan man dog kun til dels give krigene skylden. Årsagerne må for en stor del søges i de dårlige besejlingsforhold som skyldtes at fjordens udløb omkring 1650 begynder at vandre sydpå. Herom skriver Danske Atlas (1769) følgende:

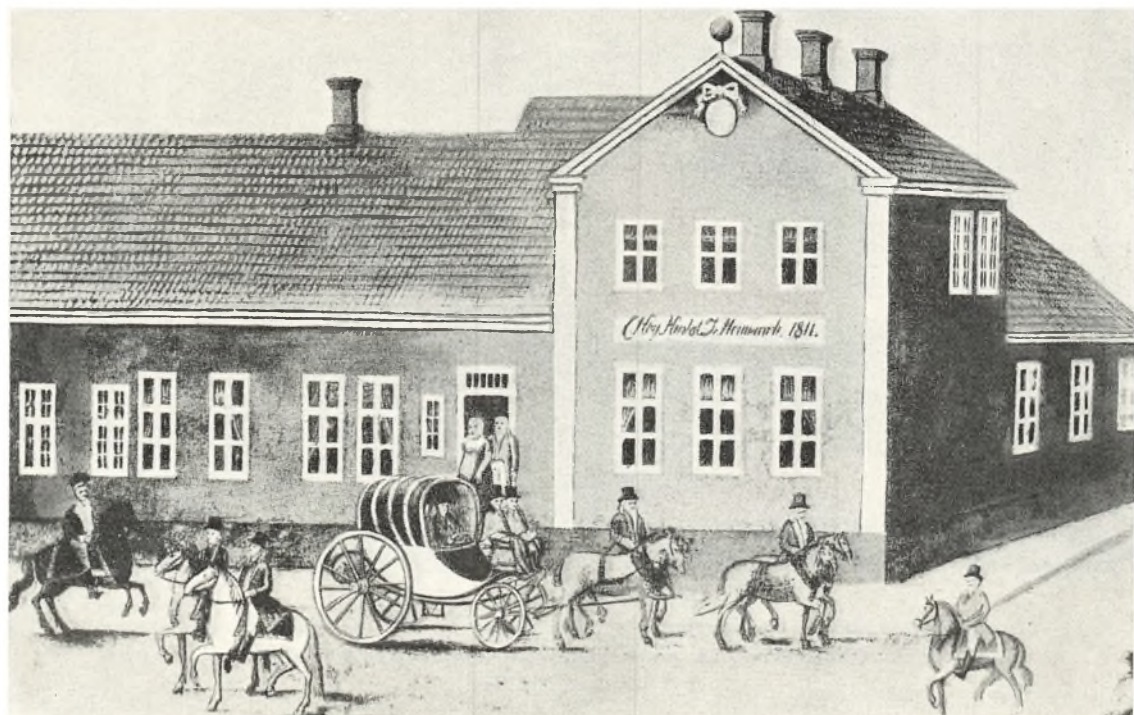
»Det som gør Sejladsen til og fra Ringkøbing vanskelig, er Nymindegab, en smal Rende fire Mil herfra, som Naturen selv har gjort igennem Klitten og de høje Sandbjerge, der er mellem Havet og Fjorden. Dette Gab, som Skibene maa passere, kan undertiden om Vinteren ved Strømmen dels forandre sit Løb, dels fyldes med Sand, saa at det er besværligt og bekosteligt at komme igennem, til hvilken Passage ogsaa visse Vinde behøves, som Skipperne maa oppebie, enten de skal ud eller ind.«

»Skulle nogen Tid Nymindegab blive tilstoppet, da blev vel ikke Ringkøbing mere en Købstad.«

Så galt gik det nu ikke, men udløbsforholdene blev et langvarigt problem for byen. I henved 150 år diskuterede man forskellige løsninger, men

dels havde man ingen erfaringer, dels var det med datidens teknik begrænset hvad man kunne stille op mod havets vælde, så det er rimeligt at man betænkte sig. Til trods herfor var der perioder hvor skibsfarten på Ringkøbing virkelig betød noget, f.eks. i tiden fra omkring 1789 til 1806. Byens købmænd ejede ved den tid den engelske blokade satte ind, 21 skibe på tilsammen ca. 250 læster. Men i de følgende år formindskedes denne flåde betydeligt ved opbringninger, strandinger og salg.

Det der gav Ringkøbing de gode chancer var mangelen på vestkysthavne. Det var en anelig del af Vestjylland for hvilken Ringkøbing var nærmeste havn. Viborg søgte vel østpå, men byer som Thisted, Nykøbing Mors, Skive og Lemvig samt Holstebro betjentes for en stor del af købmændene i Ringkøbing. Man må huske at det var først nogle år efter at en stormflod i 1825 havde brudt igennem ved Agger at Limfjorden blev åben mod Vesterhavet; og østerud af fjorden var sejladsen tit besværlig. Grundene ved Løgstør bevirkede at man ofte måtte omlade.

*Konsul Hustedes gård på torvet. Tegning fra o. 1847.
Konsulen var en af Ringkøbings store købmænd, der — som provinsens købmænd i gamle dage
ofte gjorde — også drev en omfattende skibsredervirksomhed.*

Handelen gik for en stor del på Holland, Hamborg og Norge. Foruden de almindelige landbrugsprodukter som korn og stude, var det for en stor del jern og trælast og mursten der handlede med, foruden kolonialvarer og vin og tobak, samt naturligvis fisk. Som et kuriosum kan nævnes at der i 1699 udførtes 88 tønder østers. Efterhånden som fjordens udløb flyttede sydpå, aftog saltholdigheden, og omkring 1800 ophørte østersfangsten.

I byens storhedstid var der særdeles velhavende købmænd i Ringkøbing. Flere af dem blev så rige at de kunne købe sig herregårde i byens opland. Peder Tang købte f. eks. Nørre Vosborg, hans Bror Søren Tang Timgaard. Laurids Nielsen Rindom ejede Holmgaard i Lem og Chr. Strandbygaard Pallesbjerg i Staby. I det 19. århundrede var det købmandsslægterne Harpøth og Husted, Kolbye, Dalgaard og Skikkild, foruden de førnævnte, som dominerede i Ringkøbing. Det har vel i de fleste byer været sådan at handelsstanden rekruteredes fra bondestanden. For Ringkøbing er der det mærkelige at det er

sognene nord for byen der har fostret næsten alle de bønderkarle som drog ind til byen for at gøre deres lykke. De nævnte slægter stammer f. eks. fra Stadil, Ulborg, Nees og Vejrum m.fl. Helt tilfældigt er det måske ikke. I hvert fald er der noget der tyder på, at de handelsgenier der måtte være født i sognene omkring Skern Aa, er blevet tiltrukket af Varde.

Nabobyernes bedre vilkår mærkedes snart i Ringkøbing. Limfjordsbyerne fik gode havne med adgang til Vesterhavet. Struer tog sig af Holstebros skibsbehov og Esbjerg gjorde sig gældende over store dele af Jylland. Da jernbanen kom omkring 1875, var det for Ringkøbing ganske vist en god erstatning for de dårlige besejlingsforhold, men de særfordele som byen havde haft, var for bestandig gået tabt. Havde byen så endda sikret sig at den jyske tværbane fra Aarhus var kommet til Ringkøbing, hvad der vist havde været gode chancer for, men det blev som bekendt Skern der kom til at lukrere af den.

Ringkøbings beliggenhed ved en stor åben fjord kom nu til at betyde at den kun fik en halvcirkels

Torvet i Ringkøbing o. 1905.

Midt i billedet rådhuset, der er opført i 1849. Til venstre for dette den gamle borgmestergård fra 1807 og Hotel Ringkøbing, der bag sin glatpudsede facade er en bindingsværksbygning fra o. 1700. (Fot. Kgl. Bibl.).

opland, i modsætning til de byer der ligger inde i landet, som Holstebro og Herning, eller som de østjyske fjordbyer der ligger ved enden af en spids fjord.

Dertil kom at stationsbyernes stadige vækst og brugsforeningernes blomstring rundt om i sogne- lidt efter lidt forringede købstædernes betydning, og for Ringkøbings vedkommende uden at den fik erstatning i en hurtigt opvoksende industri.

De håb som Ringkøbing i mange år nærrede til en tilfredsstillende ordning af udløbsforholdene, blev en skuffelse for byens erhvervsliv. Man har ved sluseanlægget ved Hvide Sande fået fuld kontrol over vandstanden i fjorden og de omliggende arealer, hvad der betyder meget for de afvandingsarbejder der er i gang, med virkninger langt op i Skern Aa-dalen. Men Skibsfartsslusen i Hvide Sande kan kun passeres af relativt små skibe, så der er grænser for, hvad Ringkøbing kan få ud af sit nu helt moderne havneanlæg med tilslutning til jernbanen. Omkring fiskerihavnen i Hvide Sande er der nu vokset en helt lille selvforsynende by op på 1000 mennesker. Fiskeeksporten foregår delvis pr. bil fra Hvide Sande. Det var ikke det Ringkøbing drømte om.

Indbyggerantallet, som i 1801 var kommet op på 771, er i det sidste århundrede vokset som følger: 1850 ca. 1300, 1890 ca. 2500, 1925 ca. 3900, 1945 ca. 4400, 1950 ca. 4600. I de tilgrænsende villakvarterer i Rindum sogn bor der ca. 400. I perioden 1850-1945, da Danmarks provinsbyer taget under et har seksdoblet deres indbyggerantal, er Ringkøbings kun blevet godt og vel 3 gange så stort.

Det er altså ikke den store verdslige succes der har præget udviklingen. Man kan fortolke det sådan, at vilkårene ikke har været byen særlig gunstige eller man kan sige at byens borgere ikke har formået eller muligvis ikke villet skabe det der kunne få byen til at vokse i trit med amtets øvrige byer. Efter min mening vil der være en væsentlig sandhed i hver af de nævnte muligheder.

Alligevel skal man ikke beklage Ringkøbing. Det forekommer i hvert fald mig at den har haft en mere harmonisk udvikling end de fleste provinsbyer. Energiske tilflyttere kan i begyndelsen finde den lidt træg og langsom i vendingen, men hvis de falder til i byen, varer det ikke længe inden de tilegner sig lidt af den levkunst som er byens hemmelighed. Lidt afvæbnende drilleri, et par gode historier i stedet for en forhastet

Torvet i Ringkøbing i dag.

Rådhuset er i nogen grad sat i skygge af nabohuset, der er vokset det over hovedet. Billedet er taget i turistsæsonen, hvor bylivet præges af feriegæster, og torvet fyldes af turisternes biler. (Fot. 1953 Erik Christensen).

beslutning, nogle nøgterne bemærkninger før man gir sig, det har alle dage været Ringkøbings kadence.

Et væsentligt træk i byens grundstemning er de naturlige og ligefremme omgangsformer. Ringkøbing er i god forstand en demokratisk by. Det betyder ikke at alle er lige, eller at alle er lige gode for Vorherre eller i banken, men der er et vist lune og en egen mangel på højtidelighed som gør at ingen vil være tilbøjelig til at glemme hvad det kommer an på mand og mand imellem, nemlig at vi er mennesker allesammen. Embedsmænd der kommer til staden fra andre egne af landet, er det gerne gået sådan at de enten taber deres hjerte til byen for bestandig, eller de søger forflyttelse hurtigst muligt. Årsagerne til denne grundstemning, som jeg ikke betænker mig på at kalde ret enestående, skal vel søges i mange forskellige forhold, men jeg vil tro at det har spillet

en stor rolle at den egn som byen er runden af, befolkningsmæssigt set, har adskilt sig fra de fleste egne af riget ved at være mindre præget af herremandsvældet i de for bondestanden mørke århundreder. Selv om man her og der har læst om bondeplagere, var det langt fra almindeligt at bønderne i Vestjylland blev kuet, heller ikke at de fik deres tilværelse præget af dyb ærbødighed og næsegrus beundring for nådigherren. Landsbybebyggelse og den for øerne typiske fællesdrift hørte også til sjældenhederne i Vestjylland. Gårdene har altid ligget spredt og i reglen midt på den jord der hørte til gården, med albuerum til naboer. Det gir selvstændighed og uafhængighedsfølelse. Naboskabet til havet kan vel også have præget karakteren. Alt i alt var det et fribårent folkefærd Ringkøbing voksede ud af, tænkssomme naturer der ikke kom let til noget, men som fandt ud af at alt måtte afbalanceres.

Til disse, om jeg så må sige fundamentale forudsætninger kom en enkelt mands indsats, som jeg ikke vil lade uomtalt. Manden var Dr. Holst. Han kom som ung læge til byen på et tidspunkt hvor der var tegn til at en vis form for finhed og standsfølelse kunne føre til snobberi. Man forsøgte f.eks. på at lave en privatskole for de 10 fineste familiers børn. Dr. Holst satte sig hurtig i respekt både som læge (han blev stiftsfysikus) og på andre områder, derfor betød det noget når han i alle livets forhold slog en frisk og ligefrem tone an. I en vis forstand forhindrede han at det blev fint at være fin. Og så gjorde han en ting til. Han fik gennemført at alle børn i Ringkøbing skulle gå i samme skole (bortset fra et par poge-skoler) nemlig i Ringkøbing Borger- og Realskole, og det gør de den dag i dag. Der er 750 skole-søgende børn nu, og de har for nylig fået de helt ideelle skolebygninger med alle moderne indretninger, for kan Ringkøbing ikke vokse sig stor og imponerende, så kan den i hvert fald sørge for at give sine børn en god start.

Ringkøbing ligner iøvrigt en velhavende by, (i skatteåret 1952/53 var den skattepligtige indkomst 5846 kr. i gennemsnit pr. indbygger) hvad der vel først og fremmest skyldes at det er en gennemført velholdt by.

Arkitektonisk bærer den præg af god overensstemmelse med det byen er, og det klima den har. De regelmæssige gader grupperer sig – efter en plan der må være undfanget i tidernes morgen uden nogensinde at være ændret – omkring det rummelige, firkantede torv, som man i det væsentlige har haft held til at bevare i den harmoniske indramning det har haft så langt tilbage som

man kender det fra billeder. Bortset fra rådhuset, der lige er fyldt 100 år, og borgmesterboligen, en af byens smukkeste bygninger, og Hotel Ringkøbing som ikke for tiden fremtræder som den bindingsværksbygning det er, er det ikke de enkelte huses arkitektoniske værdi der tæller, men helheden i de gamle gader. Det typiske hus i Ringkøbing er en murstensbygning med optrukne hvide fuger og gesimser og en egen mørknet teglstensfarve. (Hver by i Vestjylland har forresten sin egen farvenuance i teglen, hvad der vel dels skyldes klimaets indvirkning, dels leret fra de forskellige teglværker.) Tagene i Ringkøbing er meget ofte afvalmede, hvad der vel har noget med det blæsende klima at gøre, men i så fald har hensigtsmæssighed og skønhed fundet hinanden. Ved en del af nybygningerne har man bestræbt sig for ikke at bryde grundstemningen for voldsomt; i det store og hele er det vist lykkedes – det er mest dimensionerne det kniber med, navnlig i området omkring kirken og det gamle rådhus.

Kirken har i et halvt århundrede været hvidkalket men fremtræder nu atter i sin oprindelige teglstensmur, hvad der vel passer nok så godt til en købstadskirke. Selv om den er blevet lidt indeklemmt, er der opstået flere, velsagtens utilsigtede, fine virkninger i samspillet med de omkringliggende teglstenshuse.

Det vigtigste er antagelig at borgere og bystyre har forenet deres kræfter om at gøre Ringkøbing til en ualmindelig velholdt by, ikke pyntet til overmål, ikke gjort idyllisk sød, men med et præg af en hverdagsby i frisk blæst og med et udsyn over enge og fjord og i det fjerne klitrækkerne der minder om havets nærhed.

STRUER

Af Hans Valdemar Gregersen

På skrænterne ned imod en arm af Venø Bugt, den sydligste del af Limfjorden, breder Struer sig vifteformet ud over en lille halvø. Meget få byer i vort land er i højere grad præget af beliggenheden op til havet. Overalt hvor man færdes i byen, vil man nemlig have held til at få et blik ud over Limfjordens herlige, ofte azurblå vidder. Og Struers storladne opland med de kraftfulde linjer udmærker sig ved en frodighed, som man slet ikke skulle tiltro en vestjysk egn.

Skønt naturen således synes at have begunstiget anlægget af en by netop her, er det ikke desto mindre først meget sent blevet til virkelighed. Struer er en af vort lands alleryngste byer, idet den først fik købstadrettigheder i 1917.

Alligevel forekommer navnet allerede i akter fra omkring 1500. På den tid var de store stude-drifter i fuld gang »ad vejene sønderud«. Thyboerne lod undervejs til Holstebro deres kvæg skyde genvej ved at vade over på det sted mellem Humlum og Gimsing kirker, hvor et par tanger efterhånden truede med at gøre Kilen til en blindtarm af Limfjorden.

Overfarten var dog ingenlunde ufarlig, og med den tiltagende trafik dukkede derfor ganske naturligt planerne om en bro over snævringen op. I 1589 eller 1590 blev en sådan virkelig også bygget af lensmand Ludvig Munk til Kvistrup. Det blev dog naturligvis i denne adelsvældets tidsalder de omkringboende bønder, der kom til at betale den, idet lensmanden afkrævede dem $\frac{1}{10}$ skæppe byg hver som vederlag for sin umage.

Færdsele på dette vejstykke har åbenbart været stadig stigende, for i en indberetning fra 1638 fra præsten i Gimsing til den lærde Ole Worm omtales Struer som en by i Gimsing sogn, hvor der udskibes bygningstømmer og andre fornødenheder.

Fra denne tid af kæmper Struer uafbrudt for sin ret som ladeplads for hele omegnen. Det blev til en århundredlang strid med egnens nærmeste købstad Holstebro, hvis borgerskab ud fra datidens gældende opfattelse om handelsliv gang på gang påkaldte myndighedernes hjælp for at hindre, at der her skulle opstå en strandkøbing.

Hele 1700-tallet genlyder af disse klager. I 1711 udstedte Holstebro borgerskab således en advarsel i anledning af, at – som det hed – herredets bønder drev forprang (ulovlig landhandel) ved at indkøbe og sælge flæsk, smør, talg, huder, voks, uld og honning, samt tilberede mjød, øl og brændevin og forhandle jern, salt, humle, tjære, sæbe, hør og hamp, altsammen til skade for Holstebro by og statens derboende konsumtionsforvalter.

Sådan kunne det selvfølgelig ikke blive ved med at gå, dersom Holstebro skulle hævde sig som egnens handelscentrum. Man besluttede derfor i 1733 at gøre Struer til losse- og ladeplads for Holstebro købstad.

Dette var Aalborgs driftige købmænd imidlertid ikke til sinds at ville finde sig i. De påberåbte sig et kgl. privilegium for 1655, der gav dem ret til at handle frit på Limfjorden, og uden tvivl er det derfor handlende fra denne by, der har forledt folkene i Struer og omegn til at svigte Holstebro, den købstad, som loven anviste dem som markedsby.

I et klagebrev til kongen søgte fire Holstebro-købmænd nærmere at klargøre majestæten forholdene ved at tegne en kortskitse over Holstebros nordlige opland med den omdisputerede havneplads ved Struer aftegnet, samt »Enden af Limfjorden, som går til Struer!« En målestok til højre i kortet viser, at der – i luftlinje – ikke er to mil mellem Holstebro og Struer, hvorfor beboerne inden for dette område havde pligt til at handle

Flyverfoto af Struer, set fra sydøst.

Byen ligger smukt ved den lille Struer Bugt ud til Venø Bugt i Limfjorden. Fjordarmen yderst til venstre, Kilen, er nu afskåret ved en dæmning, hvorover landevejen og jernbanen til Oddesund løber. (Fot. 1953 Nowico).

i Holstebro. Borgerne i denne by nægtede derfor aalborgenserne ret til at »gøre Struer strand til et privilegeret handelssted, hvad den aldrig har været«. Nu var vejen mellem de to byer imidlertid over to mil, og derfor fik Holstebro ikke ubetinget medhold, men det anerkendtes til gengæld, at borgerne fra denne by havde eneret til at benytte Struer som lade- og losseplads.

Men som det så ofte gik i datiden, var det eer-ting at få et påbud vedtaget, en helt anden at få det overholdt. Forpranget ved Struer fik åbenbart lov til at gå sin skæve gang, for endnu så sent som i 1777 indskærpedes det i anledning af »den utiladelige handel med ind- og udgående varer ved ladepladsen Struer, at det var aldeles forbudt at have oplag af nogen optænkkelig vare på bemeldte plads Struer, købmændene i Holstebro alene undtaget«.

I 1798 indså holstebrogenserne dog, at man til en vis grad var nødt til at bøje sig for kendsgerningerne, og de anmodede derfor om tilladelse til at drive handel i Struer for egen regning. Hvis de fik lov til at handle med egnens folk på selve ste-

det, ville bøndernes landprang holde op af sig selv. Andragendet fik da også regeringens billigelse, og fra 1799 finder vi nu en »Kompagnigaard« i Struer, hvorfra handelen med egnens folk formidledes. Men indtil dette år skulle altså, om man ville lyde loven, hvert stykke tungt, norsk tømmer ages ad landevejen de godt to mil til Holstebro — for så måske at føres tilbage til en gård i Struers nærhed.

Imidlertid blev dette foretagende trods alt en stor skuffelse for Holstebro-købmændene, og de afstod derfor allerede i 1805 »Kompagnigaarden« til en struerbo; hermed havde Holstebro i virkeligheden opgivet kampen mod den opvoksende gøgeunge ved Limfjordens bred.

Alt skal dog tages relativt, når talen er om Struer på denne tid. Ved folketællingen i 1801 boede der kun 53 mennesker i husene ved Struer havn!

Men i 1840 havde indbyggerantallet fordoblet sig til 114, idet der var sket væsentlige ting til gunst for den lille havneplads' opkomst. Aggertangen var således blevet gennembrudt ved stormfloden i 1825, og efter nogle års forløb fik vi her

*Rådhuset på torvet er ikke ældre end fra 1921.
Men Struer er selv en ung by, der først fik købstadrettigheder i 1917.
Rådhuset opførtes efter tegning af arkitekterne C. Fog og A. L. Petersen.
(Fot. Alfr. Frandsen).*

en kanal, hvorigennem man kunne få direkte skibsforbindelse til den vestlige verden.

Struers første matador, konsul Rygaard, der i 1840'erne drev en stor korn- og tømmerhandel, havde således, da han var på sit højeste, ikke færre end fjorten skibe på søen, hvoraf de tolv sejlede på England og to på Hamborg. Foruden disse var endnu fire skibe hjemmehørende i Struer på langfart, så Agger-kanalen har hurtigt bevist sin betydning for denne egn.

Indtil kom så i 1857 loven om næringsfrihedens indførelse, der for al fremtid fratog borgerskabet i Holstebro ret til at søge at hindre Struers naturlige opblomstring. Året efter flyttede ovenikøbet en af denne bys kendteste borgere, konsul M. Schou, til Struer, hvor han var med til at fremme udviklingen af et bysamfund.

Som den tredje i laget bør endvidere nævnes T. W. Jensen, der nogle år i forvejen havde nedsat sig her, hvor han i over en menneskealder fik den største betydning for stedets trivsel.

Foruden handelen med korn og tømmer, der dannede grundlaget for den stedlige skibsfart, var

der også fra gammel tid et ret udbredt fiskeri ved Struer, især af sild. Ved århundredets midte opdagedes ovenikøbet østersbankerne ud for Strandbjerggaard. Hovedoplaget for denne vare lå i Struer, inden det blev flyttet til Nykøbing.

Trafikken til og fra lossepladsen ved Struer var nu så stor, at der i 1852 måtte oprettes daglig person- og brevpost mellem Holstebro og dens havneby. Dagligt kørte mange vogne mellem de to pladser, dels med korn og andre landbrugsprodukter fra købmændene i Holstebro til udskibning i Struer, dels derfra igen med alle slags importvarer til Holstebro.

Snart måtte derfor spørgsmålet om anlægget af en rigtig havn ved Struer tages op til drøftelse. Da Gimsing sogneråd, under hvem beboerne i Struer hørte, imidlertid ikke mente, at denne sag kom dem ved, overtog Holstebro borgerrepræsentation ansvaret for gennemførelsen af havneplanerne, som blev virkeliggjort i løbet af årene 1854 til 1856. Imidlertid blev trafikken på Struer ikke, som man havde ventet, væsentligt forøget efter anlægget af havnen. Men i 1865 kom så jernba-

Vestergade ved Reberbanen, 1865. Bebyggelsen har endnu ikke taget fart. Kun et enkelt hus ligger ved vejens sydside. (Efter fot. i Struer Museum).

Vestergade ved Reberbanen i dag. Nu er Vestergade et hovedstrøg i byens midte, og alt — undtagen gadens krumning — er anderledes end på det foregående billede. (Fot. 1953 Alfr. Frandsen).

nen til byen, og i drøftelserne om, hvor dennes endepunkt skulle ligge, har det naturligvis været af den største vigtighed, at Struer ejede en havn, der kunne danne bindeled mellem land og vand. En udvidelse af havnebassinet blev da også den umiddelbare følge af jernbaneanlægget.

Det var strækningen Skive—Struer, der som den første åbnedes i 1865, men allerede året efter fulgte Holstebro—Struer, således at Struer pludselig var blevet et betydeligt knudepunkt for to af Jyllands vigtigste jernbanelinjer. Et lille samfund, der på den tid kun talte 150 sjæle, og som ikke dannede nogen selvstændig kommune og derfor selsagt ikke havde egen kirke eller skole, så

sig pludselig gjort til et af den ny tids dominerende knudepunkter. Alt dette måtte naturligvis bevirke en fundamental ændring i dette samfunds struktur.

En stedlig overlevering har da også hævdet, at det i begyndelsen slet ikke var meningen, at Struer skulle forbinde de to banelinjer. De engelske ingeniører, der fastlagde linjeføringen i terrænet, boede nemlig til at begynde med i Holstebro. De skal imidlertid ikke have befundet sig altfor vel i købstaden ved Storaen, og det lykkedes derfor konsul M. Schou at få dem til at tage ophold på sit hotel i Struer, hvor han bl.a. lod dem beværte på det bedste med friske Limfjordsøsters.

*Søndergade o. 1910.
Husene er næsten alle
bygget i årene før århun-
dredskiftet, da Struer som
følge af jernbaneanlægget
tredoblede sit indbygger-
antal på 20 år.
(Efter gammelt fot.).*

*Søndergade i dag.
Nye huse er kommet til —
bl.a. byens biograf —,
men selve gadebilledet er
ikke ændret påfaldende.
Det har det samme rolige
præg som før. (Fot. 1953
Alfr. Frandsen).*

I 1882 fuldførtes så omsider jernbanebyggeriet ved Struer ved anlægget af banen til Thy, der ad en dæmning fulgte den ældgamle studevej over Kilen.

For Struer betød alt dette — som allerede nævnt — en fuldstændig omvæltning, idet indbyggerantallet i 1880 passerede det første tusinde, hvilket var en mangedobling i løbet af mindre end en snes år. Men udviklingen fortsatte i dette forrygende amerikanske tempo, der herhjemme kun er blevet overgået af Esbjerg. I løbet af 1880erne fordoblede folketallet, men fremgangen var dog ikke dermed standset. Endnu i det sidste årti før århundredskiftet fik byen en tilvækst på over et tusinde

mennesker, således at Struer ved folketællingen i 1901 talte 3230 indbyggere.

En sådan udvikling måtte naturligvis efterhånden føre til en udskillelse af det gamle Gimsing sogn, hvis landbefolkning ikke havde synderligt interessefællesskab med det nye bysamfunds mange tilflyttere. Som kuriosum kan anføres, at det vakte forargelse hos gimsingerne, da Struerboerne gjorde fordring på nogle petroleumslygter til gadebelysning. I en revyvisse fra hine dage hedder det i den anledning: »Når nu Struer sin belysning får, vil vi også ha' en lygte ved hver gård«.

Adskillelsen voldte derfor ingen kvaler for nogen af parterne, da den fuldbyrdedes med udgan-

gen af året 1894. Herefter gik det slag i slag med opbygningen af det nye samfund.

Allerede forinden havde man i 1891 fået indviet Struer kirke, der dog stadig har præstefællelesskab med det gamle gudshus i modersognet. Stilmæssigt er den nye kirkebygning med de romanske buer et barn af hin tids kunstneriske rådvildhed, og senere udvidelser, som det øgede folketal har gjort påkrævet, har ikke just bedret dette indtryk.

Alle de kommunale anlæg måtte skabes fra grunden af. I 1897 kom således gasværket, vandværket fulgte i 1908, og i 1912 byggedes elektricitetsværket. Ved en senere ombygning er vandtårnet blevet Struers vartegn. Næsten symbolsk for et bysamfund fra teknikkens tidsalder og slet ikke ulig forholdene i mangan amerikansk by stjæler dette ganske billedet fra sognekirkens beskedne, men ikke nær så festlige tårn.

Stadig stærkere lød i årene før første verdenskrig kravet om, at Struer skulle have købstadretigheder. I 1917 virkeligjordes omsider denne tanke. Et moderne, regelmæssigt anlagt rådhus med frontespice og bred granittrappe op til indgangen i midten blev derefter opført i 1921.

Tilbage var nu kun eet problem med rod i fortiden, nemlig spørgsmålet om havnen, der stadig blev administreret fra Holstebro, hvor man hævdede, at dens officielle navn var »Holstebro havn ved Struer«. I 1919 lykkedes det at få tilvejebragt en ordning, således at havnebestyrelsen kom til at bestå af tre medlemmer fra de to købstæder, valgt af disses byråd, med amtmanden som opmand og en formand, som hvert fjerde år går på skift mellem de to byer. Navnet blev derefter ændret til »Holstebro-Struer havn«.

Da de to købstæder inden for det nordiske samarbejde er fælles om venskabsbyerne i de andre nordiske lande, har taknemmelige nordmænd ude på den fælles havnemole rejst den smukke Sarpsborg-pige, der midt ude i den friske Limfjordsluft sender en hilsen over havet til vort nordiske frændefolk. Men nægtes kan det ikke, at struerboerne har størst glæde af hende.

En pryd for byen er for øvrigt også det velholdte anlæg, der allerede blev påbegyndt i 1890. Midt i det finder vi den lille charmerende Struer-pige, der på en så udmærket måde hjælper med til at

fremtrylle en egen idyllisk stemning nær ved den ellers noget triste bykerne.

Det var som jernbaneby, at Struer voksede frem. Allerede i 1888 blev den sæde for en trafiksektion, og statsbanernes betydning for byen nåede klimaks, da den i 1916 blev sæde for 3. distrikt. Struer så sig nu pludselig som hovedstad i et jernbanerige, der strakte sig fra grænsen til nord for Thisted og fra Vesterhavet helt ind til Skanderborg.

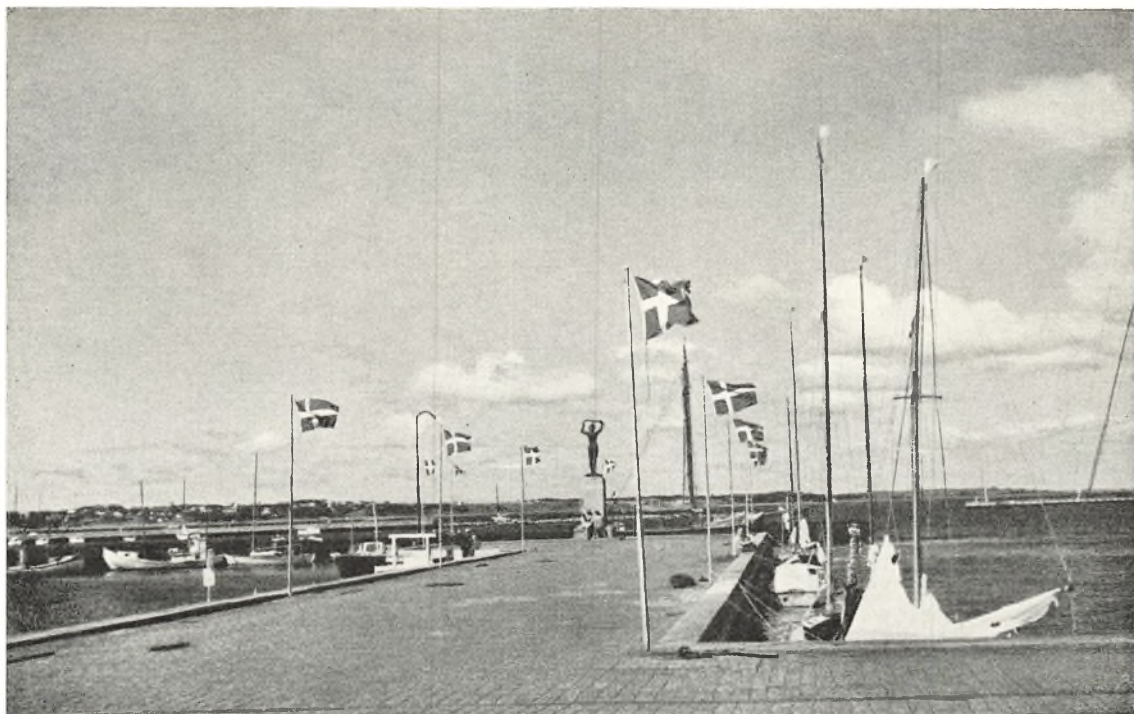
I næppe nogen by har jernbanen spillet en større rolle end i Struer. Allerede i 1911 læser man ud af erhvervsstatistikken, at der her levede næsten lige mange af transport som af handel, håndværk og industri tilsammen, og i købstadens første år var en fjerdedel af skatteyderne jernbanefolk.

Man forstår derfor, hvilken ulykke det var for byen, da statsbanerne i 1932 af besparelshensyn besluttede sig til at nedlægge 3. distrikt. På et tidspunkt, da hele verden led af den store økonomiske krise, forlod hened hundrede af de bedste skatteydere byen. Pludselig var mange lejligheder uden beboere, ligesom den store, røde administrationsbygning stod gabende tom.

I 1938 fik Struer dog en art erstatning for den lidt skade, idet det nyoprettede statsgymnasiums ungdom da fyldte den store bygning med nyt liv. Struer var igen blevet centrum i et rige, denne gang et åndens rige, der strækker sig fra det sydlige Thy til et godt stykke hinsides Storaen og fra Vesterhavet til Skive Fjord i øst, men forinden havde det ganske land også været vidne til en sidste, bitter holmgang med »uvenskabsbyen« ved Storaen.

Et af vort lands mest moderne biblioteker, indviet i 1952, er et ydre tegn på, at bystyret ønsker at udbygge denne position. Ligesom flere af de omkringliggende byer har også Struer allerede et litterært navn knyttet til sig, nemlig Johannes Buchholtz, der i 1899 kom hertil som ung jernbaneassistent og blev her til sine dages ende. Et interessant museum skyldes hans initiativ.

Blandt byens erhvervsvirksomheder rager to højt op. Den ene er andelssvineslagteriet, der blev grundlagt i 1913 og til tider har været landets næststørste med hensyn til slagtninger. Med sine over 7000 andelshavere har det altid haft ry for at være særdeles velkonsolideret.

*Struer har sin havn fælles med sin naboby Holstebro.
På molen inderst i havnen er opstillet en skulptur, »Sårpsborg-pigen«, en gave fra de to byers
fælles norske venskabsby. (Fot. 1953 Olaf Olsen).*

Radiofabrikken B & O (Bang & Olufsen) ligger ganske vist lige syd for Struers bygrænse, men det vil alligevel være naturligt at omtale den i denne sammenhæng. På Gimsing sogns jord er der nemlig vokset en hel B & O-by op, som geografisk udgør en art forstad til den unge købstad. Ligesom Struers udvikling er for øvrigt også radiofabrikkens lidt af et moderne eventyr, idet den fra en såre beskedne start i 1921 er blevet til et landsomspændende foretagende.

Som alle unge lever Struer med fremtiden for øje. De mange tjenestemænd, der ofte kun opholder sig her for en kortere årrække, tilfører til staidighed byen frisk blod. Det kan slet ikke undgå at sætte sit præg på byen, at det som regel er folk med stærk social opdrift, der her tilbringer nogle af deres bedste leveår; mange af statsbanernes kendteste navne har således opholdt sig her i de unge år. Som typisk for byen kan det store, årlige antal til- og fraflytninger anføres. Det udgør gerne adskilligt over $\frac{1}{10}$ af det samlede folketal.

Det er et samfund uden tynde af historien. Ingen historiske bygninger eller mindesmærker taler

her om fædrenes virke. Mange vil derfor finde byen uskøn, præget som de ældre dele af den er af stilforvirringen omkring århundredskiftet, der desværre langt ud i fremtiden vil skæmme de fleste af vore stationsbyer.

Men også dette rådes der i nutiden bod på. Hele kvarterer med moderne byggeri er skudt op. I det hele taget tåler Struer inden for de sidste ti års boligbyggeri sammenligning med en hvilken-somhelst by af lignende størrelse. I tiåret fra 1942 til 1952 er der således opført ialt 498 lejligheder, af hvilke ikke færre end 365 findes i moderne boligkomplekser.

Takket være byplanens ejendommelige udvikling i ældre tid findes der endnu ledige byggrunde nær ved selve bykernen, idet byen tidligere nærmest havde form som et timeglas, delt som den var i »Bjerget« omkring Vestergade og »Østerbyen« ved jernbanestationen. Ved bebyggelsens hvepsetalje lå der nemlig tidligere et teglværk, hvis jord helt op til vor tid forblev på private hænder. Der var således i gamle dage kun eet gadestrøg, der forbandt de to bydele med hveran-

*Moderne boligbyggeri i Struer.
Ejendommene er opført af Arbejdernes Andels-Boligforening. I forgrunden Ringgaden.
(Fot. Ove Vindeløv).*

dre, og det er stadig hovedstrøget fra Vestergade og Østergade, hvor de vigtigste forretninger ligger, ad Jernbanegade til stationsbygningen. Søndergade og Jyllandsgade formidler imod øst forbindelsen med oplandet, mens Vestergade og Strandvejen i den modsatte ende af byen sørger for forbindelsen ud til hovedvejen fra Holstebro til Thisted. Først i det sidste årti er der anlagt en ny, bred forbindelsesvej parallelt med hovedgaden, Ringgade, hvorfra flere gader, af hvilke

Bredgade er vigtigst, nu baner sig vej ned til strøggaden. Et overordentlig smukt vejanlæg er Fjordvejen, den nye udkørselsvej fra havnen til hovedvejen.

Siden århundredskiftet har Struer mere end fordoblet sit indbyggerantal. I 1952 har byen nået et folketal på 7682, men med de tilstødende bebyggelser i B & O-byen og i Bremdal på den anden side dæmningen over Kilen kommer indbyggerantallet op over 8000.

ESBJERG

Af Arne Sundbo

Danmarks tab af hertugdømmerne i krigen med Tyskland 1864 havde bl.a. til følge, at det jyske landbrug ikke mente at kunne drive sine eksportkreaturer til de historiske markeder i Husum eller Tønning ved de frugtbare græsningsarealer på halvøen Ejdersted i Slesvig (og naturligvis endnu mindre til Itzehoe, den holstenske by, hvorfra vejen går til de store enge i Ditmarsken), som det havde været skik i Jylland så langt tilbage, man kunne huske. Det drejede sig om levende kvæg, svin og får. Alene kvæget kom sædvanligt i et antal af henved 50.000 pr. år. Slesvig-Holstens lande, hvorigennem de gamle okseveje gik, lå nu ikke længere under den danske krone, hvad de havde gjort i hele den historiske tid. Landbruget rejste derfor overfor staten krav om anden mulighed for at få den store eksportvare afsat. Derfor optog man tanken om at bygge en havn ved Esbjerg.

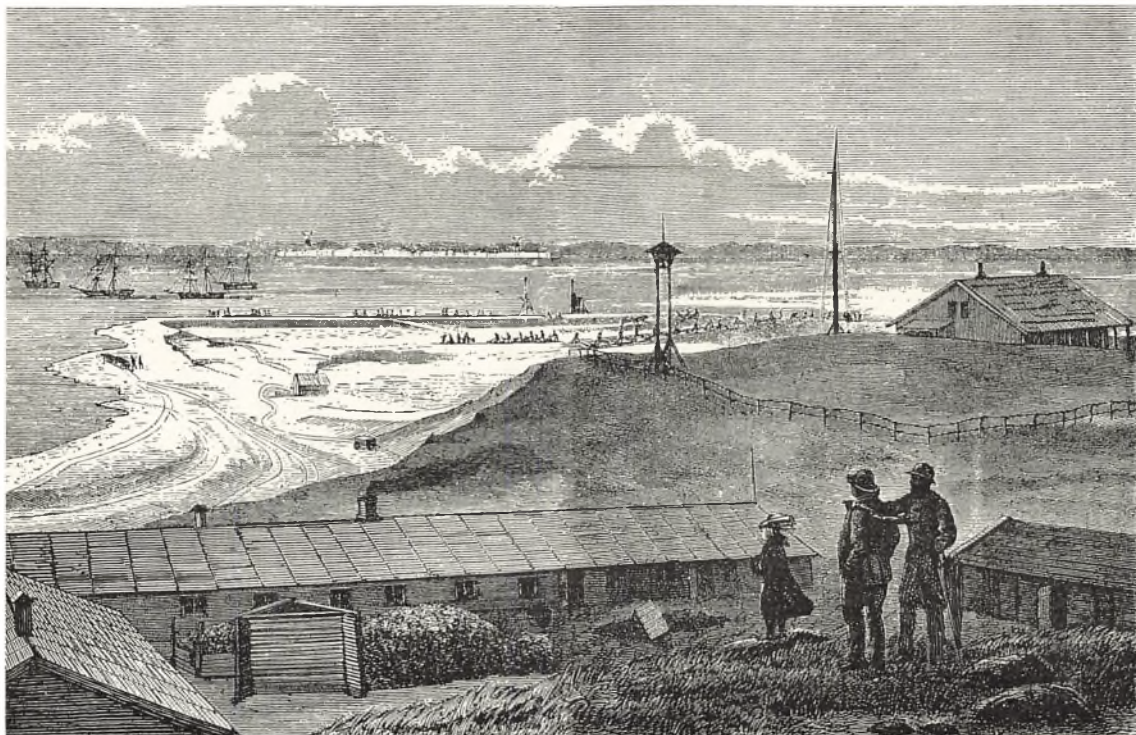
Landbrugets krav var blandet med ønsket om at finde andre afsætningsmarkeder end de gamle i Slesvig-Holsten. Når de danske dyr om foråret på deres mødige vandring var nået til marskegnene, blev de fedede op der i sommerens løb, gik om efteråret til Hamborg til slagting og saltning og endte derefter på det engelske marked. Der drøftedes derfor nu blandt de jyske landmænd en gammel plan om at lade dem gå direkte til England, hvad så meget desto mere ville være naturligt, som det danske kvæg efter manges mening allerede, når det forlod staldene i Jylland om foråret, var fedt nok til eksport vestpå. Også her kunne en havn på Jyllands vestkyst således bringe os til målet.

Allerede i februar 1865, kun 3 måneder efter fredsslutningen, fremsatte derfor den konservative indenrigsminister F.F. Tillisch forslag i rigsdagen til lov om en havn ved *Strandby*, hvis mar-

ker støder op til Esbjerg, og om en jernbane derfra til Vamdrup på den østjyske længdebane, der var ved at blive bygget, således at i hvert fald landbrugerne i Østjylland ikke behøvede at drive deres kreaturer de lange veje, der altid kostede en del af dyrenes huld og dermed af deres værdi.

Imidlertid måtte man under forhandlingerne på rigsdagen erkende, at de fremsatte havneplaner ikke var gennemtænkt. Det stod på det tidspunkt selv for de sagkyndige som et uoverskueligt vovestykke at bygge den havn. Faren var en dobbelt. Vesterhavet, der heller ikke dengang var til at spøge med, truede både med at slå de anlæg i stykker, som man udførte på stedet, og med at tilsande alle løb, hvorigennem skibene skulle sejle til og fra havnen, en risiko, der kendes fra havneprojekter ved Vesterhavet den dag i dag. En hollandsk ingeniør I.A. Beyerinck havde vel tidligere efter anmodning af den danske regering undersøgt sejlforholdene omkring Strandby, da han 1851 kortlagde farvandene ved Husum i Husumaens munding og ved den gamle danske fæstning Tønning ved Ejderflodens udløb i Vesterhavet. Beyerinck havde da udarbejdet et lille projekt til en havn ved Strandby.

Nu, da de to byer i Slesvig og deres havne var gået tabt, vendte man sig derfor imod denne by, men vandbygningsvæsenet var, som nævnt, under forhandlingerne i rigsdagen ikke helt trygt ved Beyerincks projekt og bad derfor den rådgivende ingeniør C. G. Bruun, Odense, der i 9 år havde været ansat som digekonduktør i Husum, indtil han 1864 blev afskediget af tyskerne, og som kendte hele Vestkysten meget nøje, om at eftergå de foreliggende undersøgelser af forholdene ved Strandby. Bruun projekterede en havn 630 meter øst for den plads, som Beyerinck havde foretrukket, men lidt nærmere *Esbjerg*, på et sted,

Havnearbejdet ved Esbjerg i efteråret 1869. Tegning af C. Rasmussen til Illustreret Tidende. Anlægget af en havn ved det dengang ganske øde Esbjerg vedtoges af rigsdagen i april 1868. Byens første indbyggere — havnearbejderne — indlogeredes i barakker ved kysten.

hvor den ville komme i læ af en sandodde, som fra kysten ragede ud i havet. Her kom Esbjerg havn da til at ligge. Ved senere havneanlæg er denne sandbanke forlængst overbygget.

Bruun foreslog endvidere, at Esbjerg havn skulde opføres som en dok, der kunne lukkes, når det blev lavvande, og mente, at den nok ville være beskyttet mod tilsanding, fordi forskellen mellem ebbe og flod her er temmelig stor, 1,2 m, og fordi der derved fire gange døgnet rundt skabes en livlig strøm langs kysten. Det er tilmed så heldigt, at der ved lavvande løber $1\frac{1}{2}$ gang så meget vand ud gennem Graadyb ved Fanøs nordlige spids, som der kommer ind ved højvande, hvad yderligere skaber en stærk skylning, som sikrer mod tilsanding. Dette tidevand bevirker desuden, som det senere viste sig, at farvandet altid er »isfrit«, d. v. s. til at besejle også om vinteren, fordi enhver nydannet is brydes op af det stærke skifte mellem højvande og lavvande.

I virkeligheden kom den havn, Bruun foreslog ved Esbjerg, til at ligge så godt som udelukkende

ud for Strandby mark, men man foretrak at give dette projekt et andet navn end Beyerincks og opnævnte det derfor efter Esbjerg, der var en høj skrænt (kleve), i daglig tale kaldet *Bavnehøj*, som stod stejlt op fra strandbredden i 16 m højde, og hvis top (25 m) i dag bærer byen Esbjergs vartegn, det smukke vandtårn.

Den første stavelse i navnet Esbjerg findes også i andre stednavne, mest inde i landet, og er antagelig betegnelsen for »rindende vand«.

Så snart Bruuns betænkning forelå, stillede indenrigsminister J. B. S. Estrup forslag i rigsdagen om anlæg af en havn ved Esbjerg. Dette blev vedtaget ved lov af 24. april 1868.

En smule modstand mod den havneplan, som Estrup fremsatte, kunne ikke undgås. Tidligere havde forsøg på udførsel fra vestkysten kun samlet få eksportører. Projektet her ved det voldsomme hav var i sig selv problematisk. Betænelighederne udtaltes i rigsdagen især fra det gamle regeringsparti, de nationalliberale, men de 6–7 nationalliberale tingmænd, der kritiserede planen om

Flyverfotografi af Esbjerg, set fra sydvest.

Billedet giver et godt indtryk af den store havn. Byen, der skylder havnen sin eksistens, er præget af lange og lige gader i overensstemmelse med byplanen fra 1870. (Fot. 1953 Nowico).

Esbjerg havn, repræsenterede imidlertid for de flestes vedkommende næppe noget stort vælgertal, og selv med den nationalliberale jyde Carl Ploug som pennefører var de slet ikke hovedstaden.

Den ældste Esbjerggenerations historieskriver mente senere, at det var således, men der var dengang kun nogle få snese beboere i Esbjerg, og dem ville naturligvis ingen føre krig imod.

Så ung Esbjerg havn og bebyggelsen end er, var det naturligvis ikke tilfældigt, at man 1868 valgte dette sted til havn.

Beboelsen har, som man kan forstå, ikke haft nogen betydning derved. Der lå her med navn efter bakken Esbjerg en enkelt bondegård af normal størrelse (10 tdr. hartkorn), delt i to, med et tilhørende hus, oprindeligt som det meste bøndergods i denne del af landet tilhørende kronen. *Esbjerggaard* var 1616–64 udlagt til kaptajns-gård for det jyske regiment. 1719 kom gården på private hænder, og fra 1820 ejedes den af beboerne og blev da delt i to. Det areal, som Esbjerg kommune kom til at omfatte, hørte imidlertid oprin-

delig under tre byer: foruden Esbjerg øst derfor *Rørkær*, 2 gårde og 2 huse, og vest for Esbjerg *Strandby*, 6 gårde og 1 hus. De tre byer havde ved folketællingen 1860 og vel også, da havneloven 8 år senere blev vedtaget, Esbjerg 29, Rørkær 19 og Strandby 34 indbyggere, ialt 82. I Strandby, hvor der lå en kro, var der fra gammel tid færge til *Fanø*.

Havde beboelsen ikke betydning for havnens anlæg, var farvandet foran kysten til gengæld et strøg, hvor trafik og handel på søen har været livlig i århundreder.

*

Den 17. og 18. august 1868, straks efter lovens udsendelse, lod staten trække 3 plovfurer omkring det areal, den havde eksproprieret til havn. Det er det, der med *Bavnehøj* som højeste top ligger langs med den nuværende Havnegades sydside. 1879 lod staten det tilplante, og 1918 anlagde kommunen her *Byparken*.

Markerne udenfor, d. v. s. nord for de tre plovfurer, tilhørte gårdejerne i Strandby og Esbjerg-

*Esbjergs ældste fiskerihavn, der blev bygget i årene 1886-89.
I årene 1897-1902 anlagdes en ny fiskerihavn, der nu kaldes Gamle Fiskerihavn. (Fot. 1889).*

gårdene. Grænsen mellem de to ejerlag går i den nuværende Smedegade. Skellet mellem Esbjerg og Rørkær ligger i Grønnegade.

Allerede før arbejdet med havneanlægget blev påbegyndt, strømmede folk fra omegnen til, da de hørte om de økonomiske muligheder, som var knyttet til jorderne i Esbjerg. Adskillige købte grunde for at få del i de værdier, den nye by ville skabe, og snart dukkede spekulationen op. Af de to ejere af Esbjerggårdene solgte den ene, en enke, endnu 1868 50 tdr. land til en mand, der senere længe boede i Esbjerg, og som 1875 købte yderligere 50 tdr. land, men som alligevel, skønt han var så tidligt på færde, ikke fik noget udbytte af sin spekulation. Enken byggede sig 1869 en ny gård på det nordøstre hjørne af Torvegade og Nygaardvej og nedrev den gamle gård, Esbjerggården. Den anden gårdmand i Esbjerg var mere tilbageholdende og døde som en velhavende mand. Han ejede bl.a. arealerne mod havet på skrænten til Esbjerg (Bavnehøj).

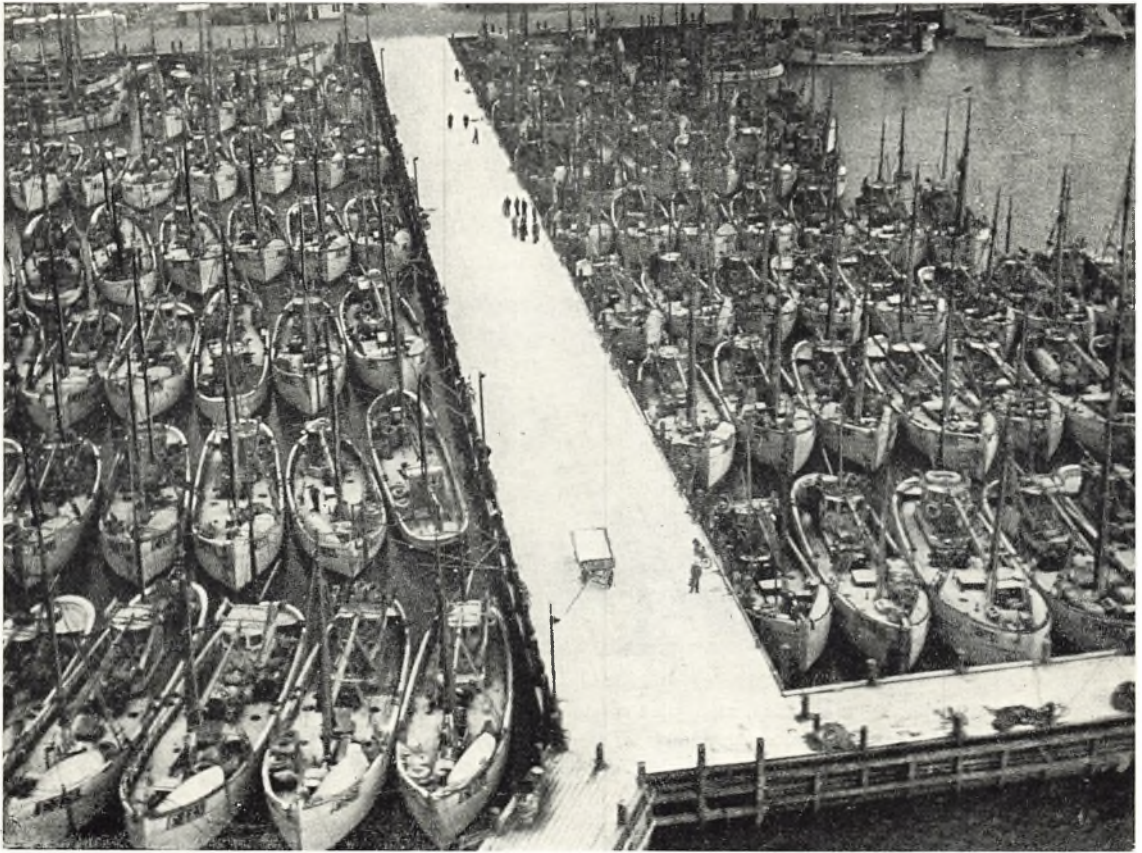
Den opståede jordspekulation endte, skønt af begrænset omfang, ligefuldt i et krak i begyndelsen af 1876, da der, så lille samfundet i Esbjerg

endnu var, en tid holdtes tvangsauktion på stedet hver fredag.

Ved den første folketælling på stedet, oktober 1875, var der 1006 beboere.

Havnen åbnedes for offentlig sejlads i august 1874, man var endnu ikke færdig, og der tilflyttede i den anledning også enkelte forretningsfolk af tvivlsom kaliber. En satte et dampskibsselskab i gang for at konkurrere med Det Forenede Dampskibsselskab, som fra midsommerdag 1875 drev den regelmæssige rutefart fra Esbjerg. Et par andre nybyggere oprettede smøreksporthandlinger. Også disse enkelte krakkede, og det viste sig, at nogle af de tilflyttede havde gjort sig skyldige i kriminelle forhold. Men allerede 1877 var denne krise overstået.

Hverken staten eller den kommune, *Jerne*, hvori havnen blev anlagt, tog sig af bebyggelsen eller det samfund, der dannede sig her. Dog strakte staten sig så vidt, at den lod den ledende landinspektør ved ekspropriationen til havnen, Fr. G. Th. Wilkens fra Fredericia, udarbejde en byplan. Langs havnearealet lagdes øst-vest den gade, der senere kom til at hedde Havnegade og

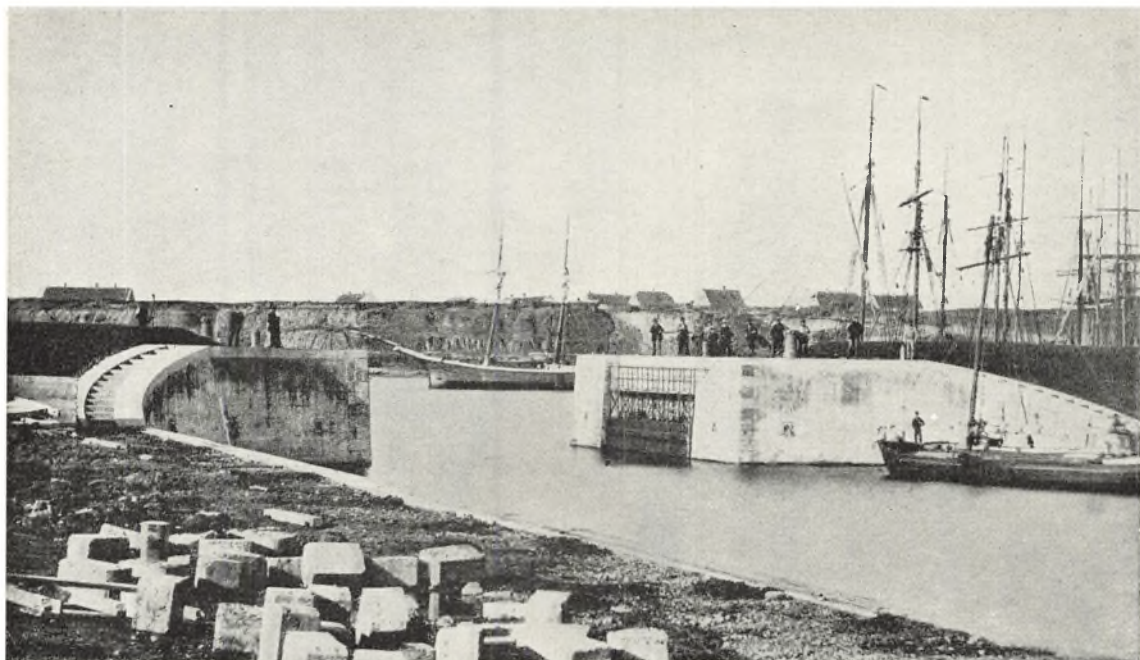

Fiskerihaaven frembyder med sin vrimmel af vesterhavskuttere, der spejler sig i det olieplettede vand, et livligt og malerisk skue. (Fot. Politiken).

parallelt dermed og nord derfor 3 andre, de senere Borgergade, Kongensgade og Skolegade med et torv liggende mellem de to sidste. Planen var en tro efterligning af den, der siden år 1665 fandtes i Fredericia, altså efter renaissancens maner. Foruden de 4 langgader tegnedes 7 tværgader gående syd-nord fra Havnegade til Skolegade, vinkelret på de 4 langgader, nemlig yderst mod vest Stormgade, dernæst Kronprinsensgade, Smedegade, Jyllandsgade, Kirkegade, Torvegade og helt ved den østligste ende af statens terræn (den nuværende bypark) Englandsgade. Gadenavnene er først autoriseret 1887, men formentligt opstået i folkemunde forinden. Byplanen var ikke sat i forbindelse med den kommende banegård. Torvet var på planen lagt således, at det lå midt mellem den plads i øst, der samtidig med ekspropriationen til havnen blev afsat til banegård, og skellet mellem Esbjerg og Strandby (Smedegade) i vest. Der var til gadeplanen også føjet bygge regler,

omend kun de nødtørftigste. Dog så lidt tog øvrigheden sig af denne gade- og bebyggelsesplan, at den kun blev drøftet ved et borgermøde i Esbjerg, hvor den november 1870 blev vedtaget af samtlige grundejere, men ministeriet gav den nu approbation.

De første år efter havnearbejdernes påbegyndelse udgjorde befolkningen, som man kunne vente, kun de få håndværkere og detailhandlere, som forsynede arbejderne ved entreprisen. Disse var for en del indkvarteret i barakker på havnepladsen, men en del boede omkring i bøndergårdene og de huse, der efterhånden byggedes. Befolkningen havde nogen fortjeneste derved. Der var i begyndelsen 4–500 arbejdere, men da entreprenørerne fik økonomiske vanskeligheder og til sidst måtte erstattes af andre, faldt arbejdernes tal en tid til 60–70. Den lille befolkning havde dog også en indtægt ved at stille logi til rådighed for tilrejsende.

Dokhavnen i 1870erne. Dokhavnen er den ældste del af Esbjerg havn. Dens sluseporte åbner indad, således at man ved ebбетid kan bevare den 1,24 m højere flodvandstand i bassinet. Dette var selvsagt af stor betydning for havnens besejling af dybtgående skibe. (Ældre fot. i Kgl. Bibl.).

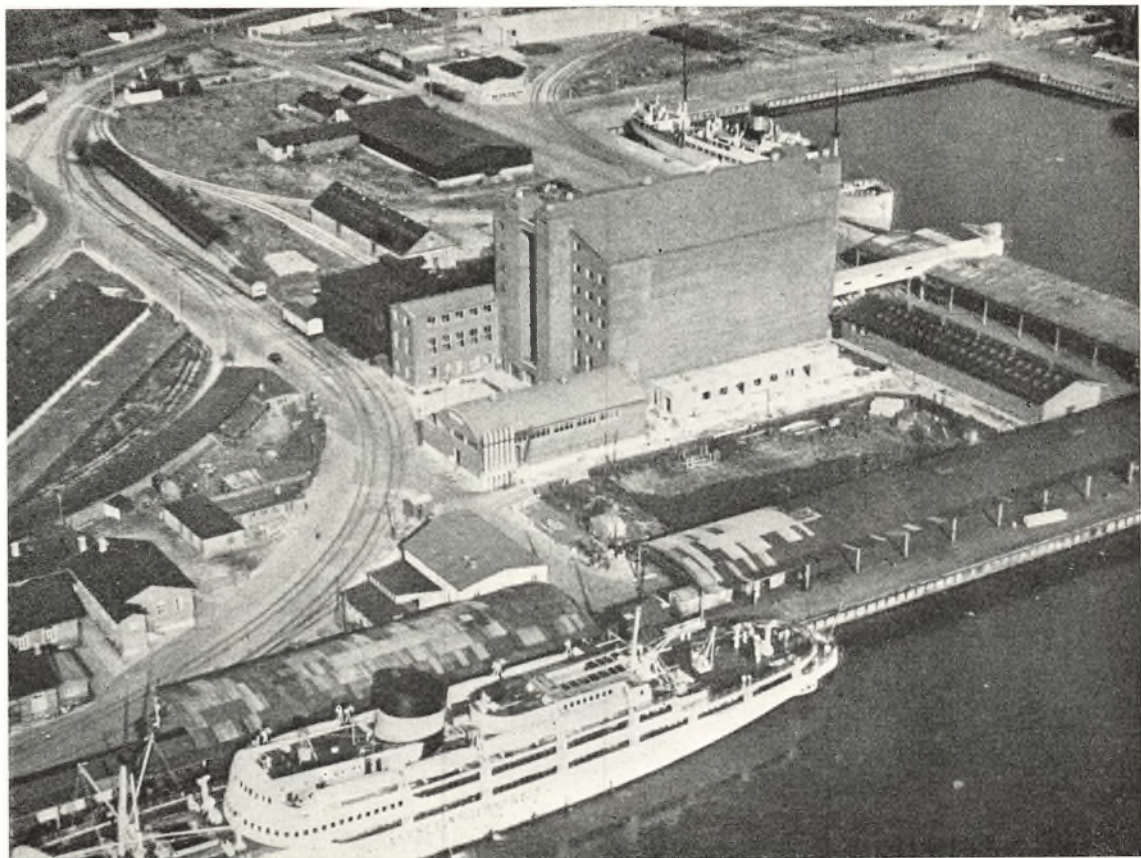
Flere af nybyggerne skaffede sig en indtægt ved at samle sten til havnens bygning. Der skulle bruges mange. På markerne og hederne lå adskillige stenalderhøje, som blev udgravet for at gøres i penge. En statelig højrække fra Jerne til Bavnehøj viste, at der i oldtiden har gået en alfar vej fra landets indre ud til havet på dette sted. Også denne højrække er nu forsvunden.

Amtet overtog for sit vedkommende 1876 Kongensgade som amtsvej, men bortset fra, at der samtidig blev udstedt en brandvedtægt og anskaffet en sprøjte og sprøjtehus, manglede stadig de kommunale bestemmelser, der skulle regulere byens liv. Først 1881 kom et bygningsreglement. Politivedtægt udstedtes ikke før 1888, iøvrigt så lidt som i de tilstødende egne på denne kant af landet, men der var dog ansat en politibetjent lige fra havnebyggeriets begyndelse, og 1885 kom der endnu en til.

I efteråret 1875 slog beboerne sig sammen om at bevæge en læge til at bosætte sig her, og han var længe ene om at repræsentere den akademiske livsform. Først 1883 kom der apothek.

Der nedsatte sig allerede 1868 en smed på ste-

det og købte af en gårdmand i Strandby en grund i den senere Smedegade. Man troede da, at tværgaderne ville blive »hovedgader«, fordi de løb ned til havnen, hvad også nok kan have skabt nogen skævhed i spekulatjonen. 1876 blev smedjen et jernstøberi, der eksisterer endnu. 1872 anlagde en dristig mand et skibsværft, og 1876 byggede en Fanøbo en klædefabrik i Strandby. Heller ikke nogen af dem er senere nedlagt. I Strandby opførtes 1875 byens første hotel, idet kromanden i Strandby flyttede sin forretning hen til havnen og kaldte den efter sig selv: hotel Spangsberg. Enkelte købmænd optog allerede fra 1875, da havnen var åbnet, import af tømmer og bygningsartikler. Brugen af kul og foderstoffer tog fart her i landet omkring 1880. 1881 opnåede 2 forretninger ret til frilager, hvad der var en betydelig hjælp for indførslen af varer fra udlandet. Men det viste sig foreløbig, at Esbjerg ikke kunne gøre sig håb om at få noget opland, som de gamle købstæder havde det. Dels var omegnen kun fattig, på hele den ene side af byen var havet, dels havde man i omegnen ingen tillid til den nye by, der syntes forladt selv af myndighederne.

Englands kajen i Esbjerg havn.

Fra kajen, der for en stor del er overdækket, lastes landbrugsvarer i eksportbådene. Den store bygning er et kølehus. I forgrunden passagerbåden »Kronprins Frederik«.
(Fot. 1951 Nordisk Pressefoto).

Kuriøst nok, men for så vidt helt forjættende blev der ved kgl. resolution 19. november 1877 stiftet en torvedag (tirsdag) i Esbjerg. Torvehandelen har i historisk tid været det, der skabte en købstad. Torveretten var dengang kun i et enkelt tilfælde før givet til en by, der ikke havde købstadprivilegier.

Fra ældre tid lå der teglværker østen for byen, i Rørkær, Gammelby og Maade, og adskillige af de nybygninger, som rejstes, blev solide nok, men ikke få af de tilflyttede slog sig ned i selvbyggede hytter, ofte blot opført af jord, som jyderne i umindelige tider forhen byggede dem. Der findes på Jyllands vestkyst fra mere end et århundrede tilbage en overordentlig smuk bygningsstil i bøndergårdene hele kysten op til landets nordligste spids, men desværre blev den aldrig indført i Esbjerg.

1878 var bygningen af havnen (dokken) fuldført, og byen skulle stå på egne ben og selv klare hverdagen.

Byggeriet tog imidlertid fart allerede i begyndelsen af 80'erne, og forhåbningerne om en strålende fremtid, hvorom nok nogen kunne tvivle, styrkedes meget, da det under de store isvintre 1878–79 og 1880–81 viste sig, at Esbjerg var landets eneste isfri havn.

Iøvrigt blev det efterhånden klart, at havnen var så godt et anlæg, at trafikken også udenfor isvintrene voksede og krævede udvidelser, for at landets hovedeksport kunne få plads. Allerede inden havnen var færdig, havde man begyndt opførelsen af en kaj vinkelret på den østre side af indløbet til dokken. Denne nye kaj, Forhavns-kajen, var fuldført 1880. Man opgav altså dermed det princip, som man ved havnelovens ved-

Esbjerg Kleve (Bavnehøj). Efter tegning i Illustreret Tidende 1868/69.

Den engang 16 meter høje bakke er delvis forsvundet under havneanlægget. På toppen af den står nu Esbjerg vandtårn.

tagelse havde følt sig tvunget til at anlægge som det bærende, at man måtte have en dok, for at skibene kunne være i havnen også ved lavvande. Ved de store havneudvidelser i Esbjerg senere i årenes løb er der helt set bort fra nødvendigheden af en dok, omend man ikke har nedlagt den, man havde. Denne nye opdagelse har naturligvis understreget værdien af Esbjerg havn afgørende. Lavvandet var det eneste minus i havnens omdømme, og det problem var nu klaret. 1894 uvidedes bolværkspladsen i havnen med en Østre Forhavn.

Fra havnen afsendtes de første åringer kun skib to gange om ugen med kvæg, der kom med jernbanen, og to andre dage kom skibet tilbage med varer udefra. Så lidt det end var, set med vor tids øjne, skabte det dog næring for byen. Der foreligger fra 1885 gennem den årlige toldberetning en statistik, der anslår beboernes indtægter til 500.000 kr. om året. Deraf skrev de 300.000 kr. sig fra lønninger udbetalt på havnen.

Året 1885, ti år efter havnens åbning, betød et vendepunkt. Det følgende år stiftedes Handelsforeningen, og da udgjorde byens købmandsstand 7 personer. Håndværkerne havde dannet en forening 1882, de var 27, og i slutningen af 1880erne satte en helt ny udvikling ind, den, som førte til den stadige økonomiske opgang, der i hele landet prægede tiden op til den første verdenskrig 1914–18. Landbruget ophørte med at eksportere levende dyr, som det havde gjort i århundreder, og gik over til at frembringe de forædlede produkter, som i dag er landets store rigdomskilde. Omlægningen skyldtes til dels ydre omstændigheder. Da svinepest 1887 overførtes fra Sverige til Sjælland, fremkaldte det af frygt for smitte et forbud i Tyskland mod indførsel af levende svin, hvorfor landbruget måtte gå over til at slagte dem før eksporten. Faldet i denne var for svinenes vedkommende så stort, at der 1888 kun udførtes 16.000 svin over Esbjerg mod 262.000 året forud. 1888 og 1889 blev der imidlertid bygget 25 svineslagterier

her i landet, deraf naturligvis et i Esbjerg, så at sige alle på andels-basis. Mange fulgte efter. Man begyndte en udførsel af flæsk udenom Tyskland direkte til England. 1892 bevirkede et par tilfælde af mund- og klovesyge på Londons kvægmarked et forbud fra engelsk side mod indførsel af levende kreaturer. Der oprettedes derfor her i landet, bl.a. i Esbjerg, slagterier for både kvæg og får. Iøvrigt gik landbruget snart et skridt videre og omlagde kvægbruget til smørproduktion. Det første andelsmejeri her i landet byggedes 1881, netop i Vestjylland, i Hjedding ved Varde. Udførslen over Esbjerg af smør steg fra 1887 til 1888 fra 3000 tons til 7000 tons. Denne helt eksplosionsagtige, revolutionerende udvikling, der til dels muliggjordes af de forbedrede transportforhold for varerne, medførte en stor stigning i de mængder, der gik ud af landet, og understregede Esbjerg havns betydning, og den skabte øget beskæftigelse til Esbjerg bys befolkning, så byen voksede.

En anden faktor, der fik stedse større betydning for byens trivsel, var fiskeriet, der begyndte allerede ved havnens færdiggørelse 1878 og i løbet af kort tid blev så lovende, at man måtte bygge en særlig fiskerihavn ved den østre side af indløbet til dokken, bag den nye Forhavnskaj. Fiskerihavnen var færdig 1889.

1887 skete der en revolution også i fiskeriet, idet fiskekrogene afløstes af snurrevåddet, et langt garn, der bindes fast i fiskeskibet med den ene ende, medens fiskerne i en robåd trækker den anden ende rundt omkring skibet og således danner en pose om de fisk, der står i vandet. Denne snilde opfindelse var gjort af Limfjordsfiskeren Jens Laursen Væver allerede 1848 og havde længe været brugt på Jyllands østkyst, men vandt altså først omkring 1890 udbredelse her i Vesterhavet, hvor vandet naturligvis er voldsommere end i Kattegat og Limfjorden. Snurrevåddet gjorde imidlertid ikke alene fiskeriet lettere og mangfoldiggjorde udbyttet, men tillod navnlig fiskeren også at fange rødspætter, hvoraf der dengang var mange i Vesterhavet, medens fiskeriet tidligere væsentligst havde skaffet torsk. Ved opfindelse af motoren, der blev taget i brug ved 1899, kunne den nye fiskemetode helt mekaniseres, hvad der øgede udbyttet yderligere.

Vandtårnet på Bavneshøj ved havnen er bygget i 1897. Dette vandtårn er faldet heldigere ud end sine samtidige i andre byer. Det svære tårn er ikke uden monumental virkning og har da også vundet hævd som et slags vartegn for Esbjerg. (Fot. Sv. Türck).

Man kan spørge om, hvorfra de mennesker kom, som strømmede til og byggede det nye bysamfund op, bogstaveligt sten for sten. De var ikke mest fra den nærmeste omegn. 1885 har man en opgørelse, der viser, at 40 % af befolkningen var født udenfor Ribe amt og kun 30 % i amtet. De øvrige 30 % var børn, som var født i Esbjerg. 1894 var tallene 49 % født udenfor amtet, 27 % født i Ribe amt, 24 % født i Esbjerg.

Den fremgang, byen havde, medførte også en opbygning af dens institutioner. En kirkegård indviedes 1884 og kort efter flyttedes 14 lig fra kirkegården i Jerne dertil. 1887 holdtes den første gudstjeneste i en ny kirke, Vor Frelsers kirke (arkitekt Axel Møller). I 1890 oprettedes et særligt sogn, bestående af Esbjerg, Rørkær og Strandby ejerlag. 1890 opførte amtet et sygehus for den nye by på Lille Esbjerg. Året før havde byen fået sin første avis, Esbjerg Dagblad, der fra begyndelsen af 1890 fik en konkurrent i Esbjerg

Torvet i Esbjerg i 1890erne.

I baggrunden det nyopførte ting- og arresthus. Endnu er der rigelig plads omkring torvet — byggeriet var netop hemmet af vilde grundspekulationer. Byens voldsomme vækst havde tiltrukket spekulanter fra hele landet. (Ældre fot. i privateje).

Avis. De to sloges 1896 sammen, og 1916 fornedes avisen med venstreaviserne i nabobyerne til et stort moderne blad »Vestkysten«.

1889 var der oprettet en privat realskole, nu gymnasiet Esbjerg statskole. 1896 indbyggedes teater i hotel Spangsberg.

Esbjerg blev 1892 sæde for herredsfogeden i en del af det gamle Skads herred, som hidtil havde haft kontor i Varde. Fra retsplejereformens gennemførelse 1919 er hele Skads herred samlet i Esbjerg. Ved oprettelsen af herredskontoret byggede amtet 1892 på torvet et ting- og arresthus, hvor der indrettedes mødesal for kommunalrådet (arkitekt H. C. Amberg).

1889 havde to banker fra nabobyerne lagt en filial i Esbjerg, og 1892 sluttede en tredje sig til.

Der måtte tidligt bygges en skole i Esbjerg, og 1. november 1876 oprettedes der da et skolevæsen her, fordi den nærmeste sogneskole (i nabobyen mod nord, Boldesager) ikke længere var rummelig nok. Da sognerådet også 1881 indgik på at overtage vedligeholdelsen af 6 af de 13 gader, der

indtil da må have været forsynet med grøfter af beboerne selv, var de kommunale funktioner på stedet allerede ved at komme i gang. Byen havde 1650 indbyggere, hvad der var flere end den øvrige del af kommunen.

Byen forsøgte dog forgæves at blive selvstændig. Det blev imidlertid selve valgretten, som hidførte den ønskede udvikling. Da Esbjerg borgere ved sognerådsvalet 1892 fik 7 af rådets 9 pladser, og de to øvrige tilfaldt bønderne i det fjernere liggende Skads sogn, der havde fælles sogneråd med Jerne, så Jerne sogns beboere udenfor Esbjerg ikke fik adgang til rådet, opnåede byen fra 1. januar 1894 at blive egen kommune, omfattende det nyoprettede sogn. Dette havde da ca. 6300 indbyggere og havde længe været den største bymæssige bebyggelse i hele Vestjylland. Da den stadig voksede, søgte den om at blive købstad og opnåede det ved lov af 19/3 1898 fra den følgende 1. januar 1899 at regne.

Året efter afsløredes på torvet en rytterstatue af kong Christian den Niende (billedhugger L.

Torvet i dag.

Den før så øde og tomme plads er nu midtpunktet for et pulserende liv. Det kan ofte være besværligt at kante sig over det mellem parkerede biler, cyklestativer, boder og bænke. Foran tinghuset er opstillet en statue af Christian 9. (Fot. 1953 G. Bjerknæs).

Brandstrup). Byen var født og havde vokset sig stor i denne konges regeringstid.

En ejendommelig og i Danmarks byhistorie enestående udvikling var dermed fuldbyrdet. Uheldigvis havde slutningen af den bragt en ny spekulationsperiode, værre end den første 20 år forinden. Allerede da det blev klart for alle, at byen ville blive udskilt fra Jerne-Skads kommune og kunne gennemføre de reformer, den ønskede, opstod der, ikke mindst udenfor Esbjerg, hvor man gik ud fra, at byen nu ville benytte sig af den vinkende frihed, en feberagtig forventning om, at alt ville blive meget fordelagtigere end før, og byggegrundene altså mere efterspurgt og værdifuldere end tidligere. Efter at byen havde fået den gamle gadeplan af 1870 forøget ved ministeriets godkendelse 1887 af en ny, og efter at to hårde isvintre 1888 og 1893 havde vist Esbjerg havns uundværlighed for landet, fordi den var Danmarks eneste »isfrie« havn, strømmede mange mennesker til den nye by. Ejendomskommissionærerne mødte op ved hvert ankommende tog.

Esbjerg havde den 28. juni 1893 fejret et 25 års jubilæum, oprindeligt med udgangspunkt i en håndværker- og industriudstilling, og dette jubilæum havde vakt stor opmærksomhed i den øvrige del af landet. Kongen kom til festen, og hele landets presse skrev om den. Grundpriserne blev drevet i vejret. Jordhandlerne fandt i de fleste tilfælde sted med lille udbetaling fra købernes side, og det førte til, at køberne som oftest, når troen på de store fordele, man ventede sig, måtte opgives, ikke alene tabte deres udbetaling, men ikke kunne give sælgerne, hvad de havde krav på, så også sælgerne kom i vanskeligheder. Der opstod således et økonomisk krak, som midt på året 1896 standsede den vilde dans omkring guldkalven.

Depressionen var først afviklet med slutningen af året 1902, og mange havde da lidt store tab.

Under de vanskelige spekulationsår havde Esbjerg nyvalgte sogneråd imidlertid gennemført mangen en ønsket forbedring af byens livsmuligheder. Et gasværk åbnedes 1896. Elektricitetsværk fik byen først 1907. Et vandværk, hvortil

*Havgade i den vestlige del af byen (»Strandby«) kort efter 1900.
Mellem husene ligger endnu små rønner, bygget i hast i byens første tid
og allerede slemt forfaldne. (Efter gammelt postkort).*

hørte det statelige vandtårn på Bavnehøj (arkitekt C. H. Clausen) åbnede driften i 1896. Året før påbegyndtes kloakeringen af de tættest bebyggede dele af byen, Kongensgade først, en hårdt tiltrængt reform. Man måtte også 1896 få en ny, udvidet gadeplan godkendt af ministeriet. De første år af Esbjergs liv som selvstændig kommune blev således, samtidig med at jordspekulationen rasede, meget frugtbare, også erhvervs-mæssigt. Indbyggerantallet steg som følge af denne udvikling meget stærkt. Fra tallet 4100 indbyggere i 1890 nåedes 1894: 6300, 1895: 9300, 1896: 12.400, 1900: 12.900 og 1901: 13.400.

Det var særlig kul, foderstoffer, trælast og bygningsartikler, der indførtes til Esbjerg og solgtes til stadig større dele af Vestjylland, hvor den almindelige økonomiske opgang fremmede forbrugt. 1895 stiftedes i Esbjerg et dampskibsselskab, med 3 skibe, der voksede i de følgende år til den store dampskibsflåde, som »Dampskibsselskabet Vesterhavet« og dets datterselskaber i dag råder over. Senere dannedes andre dampskibsselskaber, og der grundlagdes også i disse år ny industri, et

jernstøberi, 1897 en trikotagefabrik, 1898 en valsemølle. Med den stærke vækst i indbyggertallet blomstrede håndværket. Fra 1894–97 opførtes 412 nye huse med 1454 lejligheder.

Ved overgangen til købstad 1899 havde Esbjerg længe været købstad af gavn, men den havde ikke haft samme præg som de gamle købstæder, vi kender fra historien, hvor et aristokrati af enkeltmænd sad inde med handelen og ved samgifte og ved at optage dygtige svigersønner i forretningerne søgte at fortsætte herredømmet, rigtignok ofte uden held, men utvivlsomt alligevel mærkbart for de øvrige borgere i sådan en by. Der fornemmedes nok i Esbjerg en tendens til at indrømme de folk, der havde været de første i byen efter havnens vedtagelse, *pionererne*, en særlig stilling, som i Amerika de familier, hvis forfædre var ombord på skibet »Mayflower«, da det 1619 sejlede til den nye verdensdel, den dag i dag med selvfølelse fortæller, at deres stamfædre var med der. Men de pionerer, der oplevede Esbjergs forvandling til købstad, var ikke mange, hvor de nu end var blevet af. Der var dygtige og velhavende folk

Havgade i dag.

Den moderniserede gade hedder nu Vesterhavgade. Ved trafikhavnen i baggrunden er store siloer og havneanlæg vokset op. (Fot. 1953 G. Bjerknæs).

i Esbjerg ved denne tid, men de var næsten alle self-made, hvad der satte sit præg på dem. Det var også her således, at en enkelt mand var deltager i en stor række af de betydelige nydannelser på forretningslivets område. Savnet af den udvikling, der kendes i de forløbne århundreder fra vore andre købstæder, skabte imidlertid en friskhed og et helt amerikansk præg over esbjergenserne, som var tydeligt for alle udenbys, og indenfor byens grænser sikkert har virket på beboerne som en tilskyndelse til handling, og derved voksede byen.

Fra den dag, købstadprivilegierne låsedes inde i byrådets dokumentskab, gav den almindelige økonomiske udvikling i landet desuden byen så stærk medbør, at den raske foretagsomhed i Esbjerg kunne bringe byen frem til næst hovedstaden at være den femte største købstad i landet – efter Aarhus, Odense, Aalborg og Randers, endda lige med Randers.

*

Esbjergs særegne udvikling havde skabt en vistnok påfaldende bypatriotisme, der bl.a. gav sig

det smukkeste udtryk i en fælles indsats for at skabe et bælte af skove mod vest, op mod den barske vind fra havet. Det blev naturligt at begynde disse plantninger vest for byen, hvor der var hedearealer, som indbød dertil, medens arealerne øst for byen var dyrkede marker. Et savn skulle stilles.

Det vestjyske landskab virker så fortryllende, netop fordi blikket uhindret af noget kan skue milevidt ud mod horisonten, i hvert fald så længe de nymodens læplantninger ikke hindrer det. Alle de gamle købstæder her på Jyllands vestkyst har imidlertid skaffet sig plantager. Esbjergs resultat i så henseende er betydeligt, og udenfor skoven regerer vinden stadig utæmmet.

Imellem de nye skovpartier anlagdes i nærheden af byen en *idrætspark*, indviet 1951, og en almindelig folkelig festplads. Den 6. november 1949 åbnedes tæt herved, ved Hjertingvejen, en *mindelund* for omkomne fiskere fra Esbjerg (billedhugger Aug. Keil).

Samtidig med, at Esbjerg gik ind i købstædernes række, begyndte her også en politisk udvik-

Kongensgade i nybyggertiden, set mod øst.

Husbyggeri er det vigtigste, gadebrolægning og kloakering kommer i anden række. Endnu er der kun fortov langs den ene husrække. Langs den anden løber regnvandet som en lille sort bæk i fortousrenden. (Ældre fot. i privateje).

ling, som især skyldtes det opvoksede socialdemokrati, således som det var tilfældet i Danmarks øvrige byer. Fra 1898 udgav partiet et blad i Esbjerg, Vestjyllands Socialdemokrat, fra 1946 kaldet »Vestjyden«, og bladets unge, energiske redaktion skabte en bevægelse, der ikke mindst blev den drivende kraft i byens kommunalliv. To sager kom straks særligt på dagsordenen, opbygning af skolevæsenet og bygning af et nyt sygehus. I løbet af få år udvikledes skolen efter principper, der dengang var banebrydende og blev forbilledlige for andre, og som endnu i dag, et halvt århundrede senere, er de førende for skolevæsenet her i landet, med mellemskole, skolelæge, skoletandlæge, bade og bespisning, med skolekøkken og feriekolonier. 1910 byggedes et nyt sygehus. 1911 åbnedes en varmvandsbadeanstalt med russiske og romerske bade.

Senere udvikledes de sociale institutioner efter de programmer, som også har præget lovgivningen. Socialdemokratiet fik ved sin virksomhed flertal i Esbjerg byråd januar 1905 og holdt det,

en enkelt valgperiode undtaget, til valget 1950. Socialdemokratiets faste hold om byens kommunalpolitik har præget Esbjerg og dens borgere gennem hele første halvdel af århundredet.

En ny landvinding på oplysningens område skabtes i Esbjerg, idet socialdemokraterne her åbnede den første *arbejderhøjskole* i landet. Man formidlede dermed den gamle så frugtbare højskoletanke, der væsentligt til da var båret frem af landboerne, til fordel for byernes arbejdere. Denne bestræbelse har siden bredt sig til hele landet. Esbjerg arbejderhøjskole fik allerede 1917 sin egen bygning, men under besættelsen 1940–45 gik den tabt for skolen og er nu fiskerhøjskole, ejet af staten. 1953 byggede man en ny bygning for arbejderhøjskolen tilligemed 4 elevkollegier og en lærerbolig.

*

Esbjerg havns brugbarhed var så stor, at man omkring århundredskiftet (1898–1902) byggede en særlig fiskerihavn (nu kaldet færgehavnen) langs

Kongensgade i dag, set mod øst.

Samme motiv som det forrige billede. Kongensgade er nu Esbjergs vigtigste butiksstrøg. Mange af firsernes og halvfemsernes huse har allerede været pladsen eller er blevet forhøjet og moderniseret. (Fot. 1953 G. Bjerknæs).

den vestre side af indløbet til dokken, og 1909 vedtoges en lov om en meget stor udvidelse af trafikhavnen, næsten en fordobling, samt anlæg af en stor ny fiskerihavn. Efter svære debatter i byen selv, om hvorvidt denne udvidelse skulle ske øst for den gamle havn eller mod vest, valgte lovgivningsmagten udvidelsen mod vest.

En ny fiskerihavn var færdig 1917, dog er den 1931 udvidet med et bassin. 1922 kunne en ny trafikhavn tages i brug.

Fremgangen på havnen i årene op til den første verdenskrig ledsagedes af en betydelig udvikling i industrien. 1899 oprettedes en tobaksfabrik, senere overtaget af Fællesforeningen af Danmarks Brugsforeninger. 1904 påbegyndtes en fabrikation af tovværk, ligesom efterhånden fiskeriet fremkaldte dannelsen af fabrik for fiskekasser, ikke mindre end 8 skibsværfter for fiskekuttere, en fabrik for fiskegarn, forskellige maskinværksteder. 1898 påbegyndtes en valsemølle, 1916 en oliemølle (oliekegfabrik), der senere overgik til fabrikation af levertran og fiskemel. 1917 påbe-

gyndtes opførelsen af et isværk, der hurtigt fik en stor udvidelse og efterfulgtes af to til, 1919 dannedes en hermetikfabrik. Som man ser, var det mere eller mindre direkte havnen, som var moder til disse industrier. Men med 5 skotøjsfabriker og en lak- og farvefabrik gik erhvervslivet dog noget udenfor det felt, der lå lige for. De omfattende fiskeauktioner, der blev påbegyndt 1922 i fiskerihavnen, var ligeledes mere udadvendt end de øvrige virksomheder, der fremkaldtes af havnens nærmeste behov.

Både indførsel og udførsel over Esbjerg var vokset støt, til den første verdenskrig kom, men da den indtraf 1914, blev sejlsadsen på havnen stærkt indskrænket og til sidst næsten helt standset. Indbyggertallet, der 1914 var 19.300, faldt allerede til 18.400. Men heldigvis steg udbyttet af fiskeriet meget stærkt under krigen, og efter dennes ophør 1918 voksede både eksport og import atter. Også byen tiltog da påny.

Med årene 1929, da der opstod en økonomisk krise i Amerika, og 1931, da England opgav guld-

møntfoden, indtrådte imidlertid et vendepunkt, der betegnede kulminationen, og som det ikke senere har været muligt at nå op til. 1930–32 var udførslen på toppunktet med 454.000 t varer og indførslen højst med 491.000 t, tilsammen en vareomsætning på 945.000 t. Trafiken på havnen vedblev dog at være betydelig helt op til den anden verdenskrig 1939–45 og tyskernes besættelse af landet 1940–45. 1934 var havnen som eksporthavn den fjerdestørste i landet efter København, Aarhus og Aalborg, importen dertil den femtestørste, idet København, Aarhus, Aalborg og Odense var foran Esbjerg.

1936 anlagdes en flyveplads ved byen.

Under besættelsen var havnen nærmest lammet, men det viste sig, at byens borgere alligevel kunne skaffe sig virksomhed. Når byen klarede

sig så godt, skyldtes det utvivlsomt, at det nu efterhånden var lykkedes at knytte såvel det fjernere opland, d. v. s. hele Vestkysten, som det nærmere opland, Ribe amt, til byens næringsliv.

Det sidste arbejdede Esbjerg meget for mellem de to verdenskrige, og anlæg af nye landeveje fra byen ud i alle retninger bidrog i forbindelse med udviklingen af rutebilerne til, at byens arbejde på dette område kronedes med held.

Et udtryk derfor, skønt det måske ikke har haft direkte forbindelse dermed, er det, at Esbjerg elektricitetsværk 1. april 1946 er afstået af kommunen til brug for den koncentration af elektricitetsproduktionen, som er sket overalt i landet i de sidste ti år og i Jylland vil gøre Esbjergværket til et af 5 værker, hvorfra hele Jylland skal forsynes. Esbjergværket har fået navnet *Vestkraft*.

Hjørnet af Kongensgade og Torvegade, med torvet i forgrunden til højre. Gadenettet i Esbjerg, der er fremstået på grundlag af bebyggelsesplanen fra 1870, er præget af længdegadernes og tværgadernes symmetri. I den henseende minder byen om det gamle Fredericia inden for voldene, som anlagdes i det 17. århundrede. (Fot. Sv. Türck).

Mindelunden for omkomne fiskere.

Lunden blev indviet den 6. november 1949. Det smukke monument er skabt af billedhuggeren Aug. Keil. (Fot. Esbjerg Erhvervskontor).

De 4 andre værker i denne landsdel, er Aabenraa-værket, Skærbækværket ved Kolding Fjord, Midtkraft i Aarhus og Aalborgværket. Værket Vestkraft er lagt ved Østhavnen i Esbjerg. Det stiftedes 1. april 1946.

Den store begivenhed i Esbjergs historie efter den anden verdenskrig var indlemmelsen af Jerne sogn, der skete i 1945. Esbjerg havde længe arbejdet derpå, fordi byen allerede adskillige år før havde bredt sig ud over sin grænse mod Jerne. Ved loven af 1909 om havnens udvidelse var der givet byen adgang til at erhverve sig en strimmel jord langs den kyststrækning, ud for hvilken havnens nye del skulle ligge, og ved kgl. resolution af 13/11 1916 indlemmedes 13 parceller af ejerlaget Favrfeld og 10 parceller af det vest derfor beliggende ejerlag Sæden i nabosognet Guldager.

I 1945 lagdes som sagt hele Jerne sogn til Esbjerg. Denne voksede derved i areal fra 565 ha til 3070 ha. Alligevel – og det kaster et klart lys over byens vilkår indtil da – blev Esbjerg køb-

stad selv derved ikke engang så stor i areal som de to gamle nabobyer Varde og Ribe. Varde er 3595 ha stort, Ribe 3372 ha. Disse er dog betydeligt mindre end Esbjerg i folketal – Varde på 8300 indbyggere, Ribe på 7200.

I indbyggertal bragte Jerne 6490, så Esbjerg derved nåede op på 43.872 beboere.

Efter den anden verdenskrig måtte Esbjerg havn opleve nogen tilbagegang. De jyske landboere har for en del svigtet den efter mange års trofasthed. Det har sin årsag deri, at med den nye udførselsorganisation, der medfører en slags stats-eksport, betaler de engelske købere varerne i eksportthavnen (f.o.b.). For de fleste landbrugere i Jylland bliver den nærmeste havn Aarhus eller Aalborg. Før krigen betalte englænderne hele fragten af varerne (c.i.f.). Landboerne skal altså nu selv betale fragten til skibet og foretrækker derfor den korteste vej, der ofte ikke fører til Esbjerg. Derved er Esbjerg havns eksport i forhold til 1932, da den var størst, gået ned fra 450.000 t til 124.000 t i 1948. Nu er den atter i stigen. Ind-

*Den nuværende banegård i Esbjerg,
der er opført efter tegning af arkitekt H. Wenck, toges i brug i 1904. (Fot. Sv. Türck).*

førslen kulminerede 1932 med 417.000 t og var mindst 1948, da den udgjorde 240.000 t. Også den er nu småt voksende.

Som så ofte før har dog i Esbjerg fiskeeksportens stigning afbødet nedgangen i havnens øvrige vareomsætning. Der var 1948 476 fiskekuttere i Esbjerg, og Esbjerg er, efter værdien af fisk indført til havnen, den største fiskehavn i landet. 1951 var værdien 28.296.000 kr. Skagen var,

hvad værdien af fangsten angår, i 1951 den næststørste med 19.082.000 kr.

Folketallet i Esbjerg opgjordes 1940 til: 33.155 og 1950 til: 49.506.

En opgørelse 1940 af indbyggernes fødested viser, at 43,7 % var født udenfor Ribe amt, 19,7 % i amtet og 36,6 % i Esbjerg. Man ser, at byen i det nævnte år har haft mindre tilgang udefra, end tilfældet var i 1885 og 1894.

RIBE

Af H. K. Kristensen

Ribe er den ældste by inden for Danmarks nuværende grænser, eller helt korrekt udtrykt: Det er den by, hvis historie man kan følge længst tilbage ved hjælp af skriftlige kilder.

Den nævnes allerede 860 – tidligt i vikingetiden, – da Ansgar byggede en kirke her. Det siger sig selv straks, at ligesom i Hedeby og Birka, de andre teder, hvor Ansgar fik rejst kirker, må her have været en by, man regnede med, og som stod i forbindelse med den udenvælt kristne verden, og som allerede dengang må have drevet handel og søfart.

Her, et passende stykke fra Ribe Aasmunding på tre holme, omslynget af åens grene, har oldtidens handelsfolk fundet sikkerhed og beskyttelse mod sørøvere og andre røvere. Friserne, der i den senere oldtid bredte sig over marskegnene langs Vadehavet helt op i Sønderjylland, har vist givet byen navnet Ribe, der antages at betyde »flodbred«.

Snart blev Ribe et knudepunkt for handel og sejlads, Danmarks port mod vest. Adam af Bremen skriver ca. 1080: »Denne by omslutes af en å, der strømmer ind fra havet, og herfra sejles der til Frisland, til England eller til vort Saksland«. Han tilføjer en rejserute fra Ribe til det hellige land. Denne søvej for nordiske rejsende til Vest- og Sydeuropa og helt til Østerland holdt sig i århundreder på grund af Ribes stadige skibs- og handelsforbindelser med disse egne.

I 1140 havde danske skippere og købmænd deres egen kirke i London. I Ribe Østermark har man gjort et fund af 1257 sølvmonter og bl.a. en dobbeltske af vesteuropæisk arbejde. Af mønterne var 1201 engelske penninge fra før 1248. Skatten er antagelig nedlagt under krigen med hertug Abel, da byen erobredes, men fundet taler sit klare sprog om forbindelsen med England. Med Fris-

land og Flandern havde Ribe længe den livligste forbindelse; i 15. århundrede fik Ribeborgere et frit lejdebrev på sejlads i Flandern. Over Ribe udførtes smør, flæsk, talg, korn, fisk, heste og egeplanker, og der hjemførtes især salt fra Frisland, klæde fra Brügge og tufsten fra Rhinbyerne. Bremerkøbmændene fik specielt lov til at købe landbrugsvarer og fisk her. Friserne lagde til med deres saltskuder ved Skt. Peders kirke, og saltboderne i gaden gav den navnet Saltgade. I Grønne-gade havde købmændene fra Groeningen et mægtigt stenhus med børs, lager og forsamlings-sal. Måske er selve gaden opkaldt efter dem. Den middelalderlige Normansgade, nu Præstegade, kan tyde på, at her holdt skippere og købmænd fra Normandiet til. Riberne selv sejlede til Deventer, hvor der var et ribergilde, til Utrecht, hvor de nævnes i kejser Karl 5.s toldlov, til Stade med et »Ribe og Danmarksfarer-compagni«, til Groeningen med en »Riberhansa«, til Brügge med en danskernes gade og til Köln, hvor der var et dansk broderskab. Også mod øst, helt til Reval kan Ribe spores. Forståeligt nok siger Saxo om Ribe, at havnen vrimler af skibe, som fører alverdens herlige varer ind i staden.

Salthandelen var ikke mindst værdifuld, riberne videresolgte saltet som en standardvare, Ribersalt, over hele Norden. Ligeledes var det kvalitetsheste, stridsheste, der udførtes over Ribe. Også Ribe fisk var ekstra fine. Efter reformationen afsattes de navnlig indenlands. Det var saltede og tørrede fisk fra de store sydvestjyske fiskerlejer. Herude ejede riberne i perioder en del af skibene, så de har været med til at financiere fiskeriet. I 1149 grundlagdes Lübeck, og Nordvesttyskland fik derved en nemmere forbindelse med Østersøen, så Slesvig udkonkurreredes. Ved samme tid lukkedes Limfjorden mod vest. Men Ribe blomstrede

Ribe o. 1580. Østre del. Efter Braunius Theatrum Urbium.

Bybilledet beherskes helt af den imponerende domkirke med det vældige stormklokketårn, der styrtede ned i 1594 og aldrig blev genopført i fuld højde. Ribes anden store kirke, Skt. Katarina, ses i byens østre udkant. Nord for byen løber Tved Aa. Yderst til venstre i billedet ligger Ribes ældste kloster, Skt. Nicolaj.

Franske og spanske vine, tysk øl, flamsk klæde og fløjel var nu de vigtigste importvarer. Ribe købmænd handlede alle vegne i hjemlandet, til misnøje for de andre byers købmænd, men til glæde for publikum. Vidtstrakte privilegier gav dem nemlig lov til at handle således. Da studeudførselen rigtig tog til, blev det bestemt, at indenlandske mænd ikke måtte drive deres stude længere mod syd end til Ribe, Kolding eller Assens, og man fik sat igennem, at der ikke måtte udskibes stude fra Varde eller Ringkøbing. Ude i forstanden mod nord rejstes en mængde stalde, hvor de store studeflokke kunne overnatte eller opstaldes. De fleste udskibedes dengang, hvorved skibsfarten atter voksede.

Erik Mændved gav Ribe borgere fri besiddelse af deres »forstrand«, List, Mandø og alle kyster mellem disse steder og Ribe by »tillige med deres eget dyb, som de plejede at have fra gammel tid«.

De måtte altså sejle, fiske, tilegne sig vrage og gå i land langs disse bredder. Aen var nemlig ikke dyb nok til større skibe. Hvor den mandede ud i havet lå »Riber red«. Mellem den og byen gik en livlig trafik af mindre skibe og pramme. Fra reden gik flere sejrender (dyb) ud gennem Vadehavet. »Det gamle Riberdyb« gik syd om Mandø. Ved det lå også udskibningsstedet Hvidding Nakke. På højvande lagde skibene sig landet så nær som muligt, på ebben blev dyrene drevet over den tørre forstrand og bragt ombord, andre varer ligeledes. Der gives et godt billede af denne trafik i visen om dronning Dagsmars komme:

»For Mandø kastede de deres anker
alt på den hvide sand:
Toge de hin unge frøken Dagmar,
de løfte hende først på land«.

Dygtige håndværkere hørte hjemme i byen, Sudergade og Skomagerneslippe minder endnu om

Ribe o. 1580. Vestre del. Efter Braunius Theatrum Urbium.

På sit høje voldsted tæt nordvest for byen ligger det gamle kongeslot Riberhus. Nord for byen mødes Tved Aa med Ribe Aa, der endnu dengang besejledes af mange skibe. Studedriveren i forgrunden er symptomatisk for den gamle handelsby, hvis velstand ved denne tid ikke mindst beroede på studehandelen.

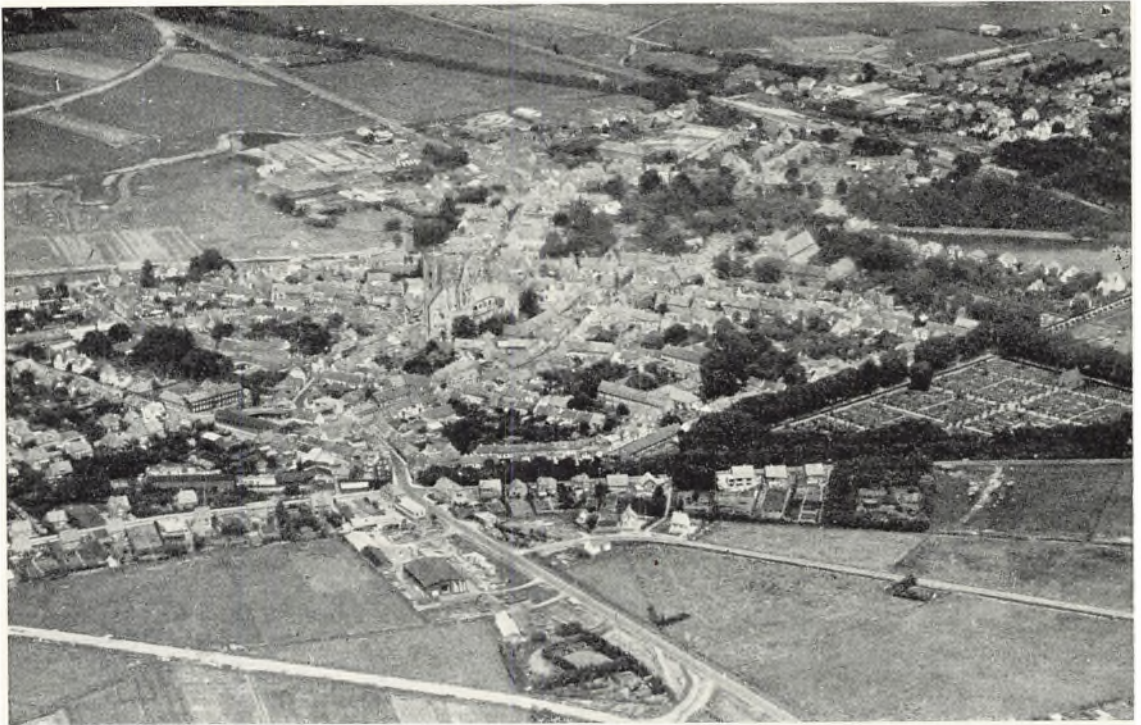
nogle af dem. Ribe var et af de første steder i landet, hvor der tryktes bøger. Senere havde Anders Sørensen Vedel et trykkeri i sin ejendom Liljebjerget; her trykkes kæmpeviserne og flere af hans skrifter. — De middelalderlige gilder spillede en særlig stor rolle i byen. Der var mindst 20. Skt. Pedersgildet var det anseeligste med et stenhus og flere andre ejendomme, men det mest bekendte var præstegildet.

*

I høj grad var Ribe gejstlighedens by. Ansgars kirke er utvivlsomt forløberen for domkirken. Men forøvrigt blev de første kristne udsat for forfølgelse. 948 blev Ribe bispesæde. Efterhånden knyttedes mange gejstlige til bispesædet og et domkapitel oprettedes. Kirker og klostre rejstes i mængde, og håndværkere og kunstnere knyttedes til gejstlighedens byggeforetagender.

Domkirken, »Vor Frue i Ribe«, er en af vort lands skønneste og ejendommeligste romanske bygninger. Fra hvilken side vi end nærmer os Ribe, ser vi dens murmasser med det svære firkantede tårn hæve sig mægtigt og majestætisk over den gamle bys tætte husklynge. Med sine 5 skibe er det vor bredeste kirke, og det mægtige rum virker både lyst, åbent og let.

Allerede en flygtig betragtning viser os stor forskel i bygningens ydre, idet det firkantede tårn, »stormklokketårnet«, og begge ydre langsider er bygget af mørkerøde munkesten med gotiske spidsbuer og adskiller sig derved stærkt fra kirkens indre bygningskerne med midterskibet og korsfløjen ved kirkens østende med den skønne apsis og endvidere det slanke Mariatårn mod sydvest; disse bygningsdele er alle opført af den bløde, gulligrå tuf og med romanske buer, — en undtagelse er der dog i midterpartiet, hvor vi ser

Flyverfoto af Ribe, set fra sydvest.

Ribes stagnation, der begyndte hen ved år 1600, har bevirket, at dens middelalderlige bykerne er bevaret i et for danske købstæder ganske enestående omfang. Nu er byen atter i udvikling. Den nye bebyggelse sker især øst for det gamle Ribes grænser. (Fot. 1953 Nowico).

brede spidsbuer over de røde ydermures tage. Bortset fra denne undtagelse og Mariataarnet, der er en rekonstruktion fra kirkens store istandsættelse, er kirkens gullige parti fra den romanske tid og det røde fra den yngre middelalder.

Ifølge Ribe bispekrønike begyndte biskop Thore, der faldt ved Fodevig 1134, »at grundlægge Ribe kirke med tavleværk af sten«, antagelig ca. 1125. 1176 rantes kirken af en slem ildsvåde, der endogså opbrændte Skt. Leofdags helgenskrin og relikvi.

Domkirken blev genopført og gentagne gange udvidet, navnlig under biskopperne Omer og Tuve (1178–1230). Den romanske kirke var altså en korskirke, bestående af midtskibet med fladt bjælkeloft og to hvælvede sideskibe og korsfløjen. Mod vest afsluttedes kirken omkring 1200 med et svært tårn i midten og to slanke sidetårne. De eksisterer ikke mere, men i det nuværende Mariataarn er der rester af det sydlige sidetårn. Inde i kirken finder man også let de gamle romanske partier, der bæres af tunge, firkantede piller af

granit og sandsten, pillerne er forbundet med rundbuer. Over disse er der tredelte rundbuede vinduer (triforier). Over koret i skæringen mellem tværfløjen og langfløjen findes en 21,3 m høj kuppel, enestående i Nordeuropa, men i slægt med den mægtige kuppel i Sofiakirken i Konstantinopel. Ejendommelig og skøn synes den næsten at svæve over vore hoveder.

Kirken har tre hovedindgange. Den sydligste har to runde granit søjler hvilende på udhuggede løver, der æder mennesker. Over døren ligger en mægtig tympanon, en udhugget granit, næsten 2½ m bred. Den er det betydeligste billedhuggerarbejde, Danmark ejer fra den romanske tid. Det viser nedtagelsen af korset. Senere byggede man den spidsgavl til, hvori portalen nu ender, også et storstilet arbejde efter danske forhold. Det forestiller »det himmelske Jerusalem«, Kristus og Maria, omgivet af salige. Under Maria og Kristus ses en konge og en biskop. Antagelig er det Erik Ejegod og Skt. Leofdag; relieffet dateres nu til biskop Radulfs tid omkring 1170. Den nuvæ-

Nørreport o. 1840. Gouache af Caroline Middelboe.

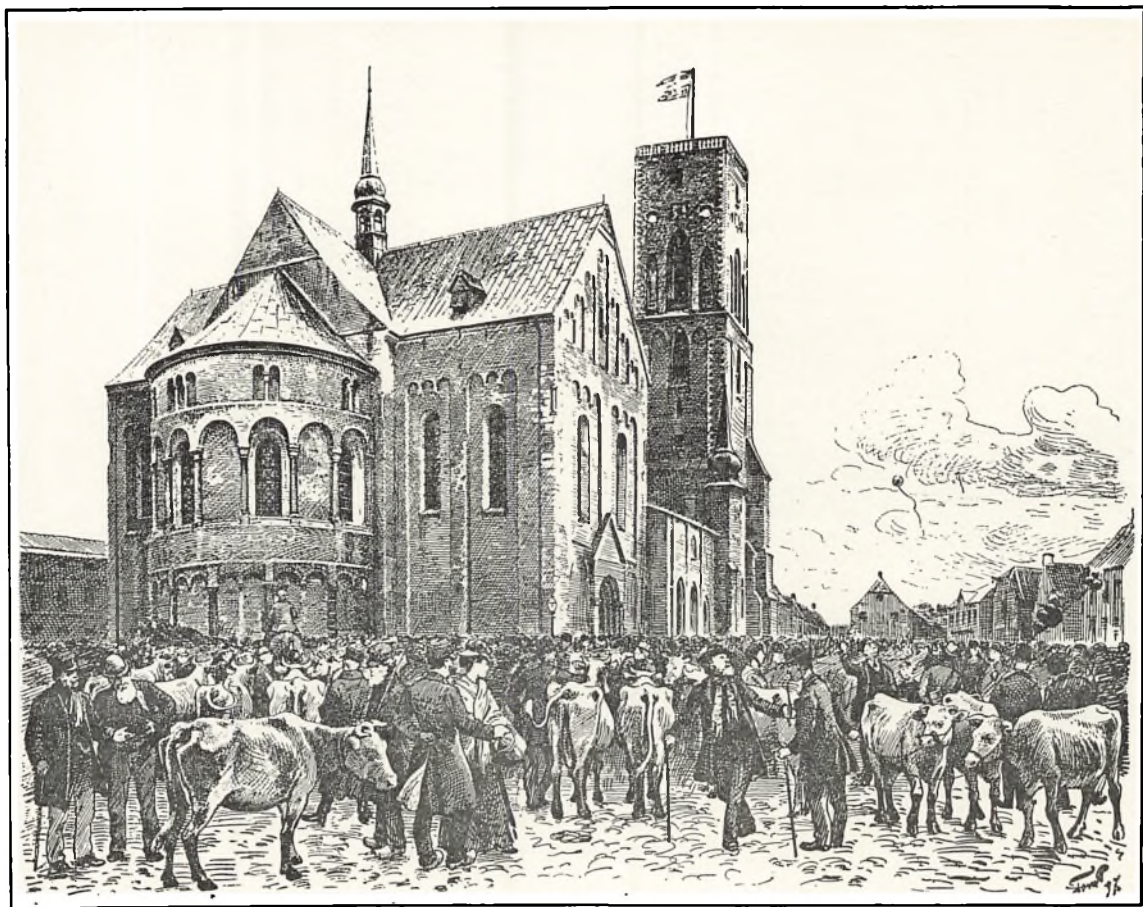
Den middelalderlige byport, der lå ved Ydermøllen ved Ribe Aas østligste forgrening, faldt for en vejjudvidelse i 1843. Uden for broen ses det lille bomhus, hvorfra der krævedes accise, afgift af de varer, der førtes ind i byen.

rende dør, »Kathoveddøren«, er støbt i malm ved den store restaurering og har relieffer af Anne Marie Carl Nielsen, men det, der gør den så interessant, er et støbt løvehoved (opfattet som en kat), der holder dørringen og er omgivet af små drager (opfattet som mus), et fransk eller flamsk arbejde fra 14. århundrede.

Ved den romanske tids slutning hærgedes kirken atter af ildebrand. Derefter opførte man brandfri hvælvinger i stedet for trælofterne. Samtidig forhøjede man midtskibet $2\frac{1}{2}$ m og indsatte de foranomtalt brede, spidsbuede vinduer. Det var farligt! De tunge hvælvinger trykkede på murene, så de truede med at vælte udad, hvorved bygningen ville styrte sammen. Samtidig skulle man have biskop Tuve løskøbt, som var fange efter slaget ved Bornhøved. Paven gav da lov til at sælge afladsbreve til fordel for kirken, og bygningen reddede man ved at forhøje sideskibene 4 m og overdække dem med et andet sæt hvælvinger, der støttede midtskibets mure. Rummet mellem sideskibenes hvælvinger blev galleri.

Snart byggede man videre, denne gang byens borgere. De nedbrød det nordre sidetårn og opførte i stedet for stormklokketårnet af røde muresten som vagt- og forsvarstårn og krudtkammer. Et jordskælv rystede det, og overdelen styrtede pludselig ned julemorgen 1283, så mange mennesker dræbtes, og en del af kirken ødelagdes. Nok engang, i 1594, styrtede en del ned »af ælde og jordrystelse«. 1610 stod tårnet istandsat i sin nuværende højde, 48,6 m. Tidligere var det meget højere og havde gavle og spir. Nu har det fladt tag.

I kirken indrettedes henimod 50 kapeller og sidealtre; det ældste, kapellet »Betlehem«, er nu lensmanden Albert Skeels gravkapel. Stiftets værnehelgen havde sit forgyldte helgenbillede i kirken. Truede fremvældende stormfloder marskbyen, bar præsterne det i højtideligt optog under bøn og påkaldelse for derved at standse de rasende bølger. Desuden var der tilbygget et våbenhus, en kapitelsal og en hvælvet omgang eller korsgang ved kirkens sydside, hvor den indhegnede

*Marked i Ribe. Tegning af Tom Petersen til Illustreret Tidende 1898.
Ved freden i 1864 mistede Ribe en væsentlig del af sit sydlige opland. Alligevel kunne mennesker og kvæg i broderlig forening stadig fylde domkirkepladsen til trængsel på de store markedsdage.*

en af kirkegårdene, Lindegaarden kaldet efter et mægtigt lindetræ. I første halvdel af 1400erne føjedes kapellerne langs kirkens langsider sammen og forsynedes med hvælvinger, derved fik kirken de to ydre sideskibe af røde munkesten og blev femskibet. Endelig opførtes et trappetårn ved hvert sideskib, og langs højkirkens mure byggedes en vægtergang.

Med reformationen ophørte denne mægtige byggevirksomhed. Kirken blev ikke engang holdt ordentlig vedlig. 1634 trængte en stormflod ind i kirken. Et mærke på en af pillerne viser os endnu, at vandet stod 1,6 m højt. Den samme stormflod ødelagde desuden adskillige huse, møller, stalde og alle broer, dog skal kun 6 mennesker i byen være druknet. I 1734 sagde man rent ud, at domkirken gik sin undergang i møde. Man be-

gyndte da at nedbryde af bygningerne, således spidsgavle, et kapel, vægtergangen og en del af omgangen, en lille rest står dog endnu tilbage. Værst gik det 1791–93, da man brød ned for fode som andre vandaler: Mariataarnet, endnu et kapel, våbenhuset og kapitelhuset, og kirken oversmurt med en gråsort farve! Gravsten flyttedes til side, mange af kirkens kostbarheder forsvandt og solgtes som gammelt metal, et kolossalt Kristusforusbillede brugtes som brændsel. Selv efter denne »istandsættelse« var det værre end nogensinde. Senere begyndte mere forstandige mennesker at tale kirkens sag (N. Høyen), og der kom virkelige forbedringer, selv om man stadig fór pietetsløs frem mod mange gravminder, bl.a. Anders Sørensen Vedels, der savedes i stykker og brugtes til trappetrin. Fra 1883 kom endelig den

Stenbogade o. 1870 efter tegning i Illustreret Tidende.

Gadens navn kan formentlig udledes af de stenbygte huse, de ældste fra senmiddelalderen. Husene viser, hvorledes man dengang ved privat byggeri tog klosterbygningernes stil til mønster, trappegaulene og de retlinede udsnit, og giver iøvrigt et begreb om byens daværende velstand.

kyndige og forstående istandsættelse under professor H. C. Amberg. 1901 var kirken færdig i det ydre, 1904 i det indre.

Der opførtes en ny alteroverbygning. Af gamle ting i kirken må vi nævne malmdøbefonten fra 15. århundrede, en femarmet lysestage fra kort efter 1500, Skt. Georg og dragen, som nu er overført til kirken fra Nationalmuseet, orgelfacaden fra 1635, prædikestolen fra 1597, forfærdiget af snedker Jens Asmussen i Odense formedelst 100 dl., to rækker kannikestole i koret, skænket af den sidste katolske biskop Iver Munk, hvis prægtige ligsten, formodentlig af Claus Berg, nu ligger over hans grav. Endnu er der trods ødelæggelserne en rigdom af gamle ligsten og epitafier. Kongerne Erik Emune, dræbt på tinge 1137, og Kristoffer 1., formodentlig forgivet 1259, er begravet

i kirken. Blandt de mange bekendte folks grave skal endnu nævnes Hans Tavsens, Ancher Anchersens, P. Terpagers, P. Hegelunds og Hans Svannings. Desuden findes her en række malerier af Ribe bisper og et af kirkens historiker J. Helms. Uden for kirken står statuer af H. A. Brorson og Hans Tavsens.

Foruden domkirken og klosterkirkerne havde det middelalderlige Ribe endnu 6 kirker: Skt. Peders kirke i forstaden nord for åen, vest for Saltgade. Efter reformationen var den pestkirke og -kirkegård, senere garnisonskirke for indkvarteret rytteri og blev nedbrudt 1698. Skt. Klemens kirke lå vest for den nuværende bispegårds have og var en tufstenskirke. Skt. Hans' kirke lå vest for Bispegade, Skt. Michaels kirke lå over for stiftamtmandens gård og hørte til Puggaards stiftelse. Den

*Et malerisk hjørne ved Sønderportsgade og Puggaardsgade.
Den toetages bindingsværksbygning til højre var oprindelig en af byens stolte gaulhuse.
Til venstre ses et mere beskedent bindingsværkshus, og Taarnborg rager op i billedets midte.
(Fot. Sv. Türck).*

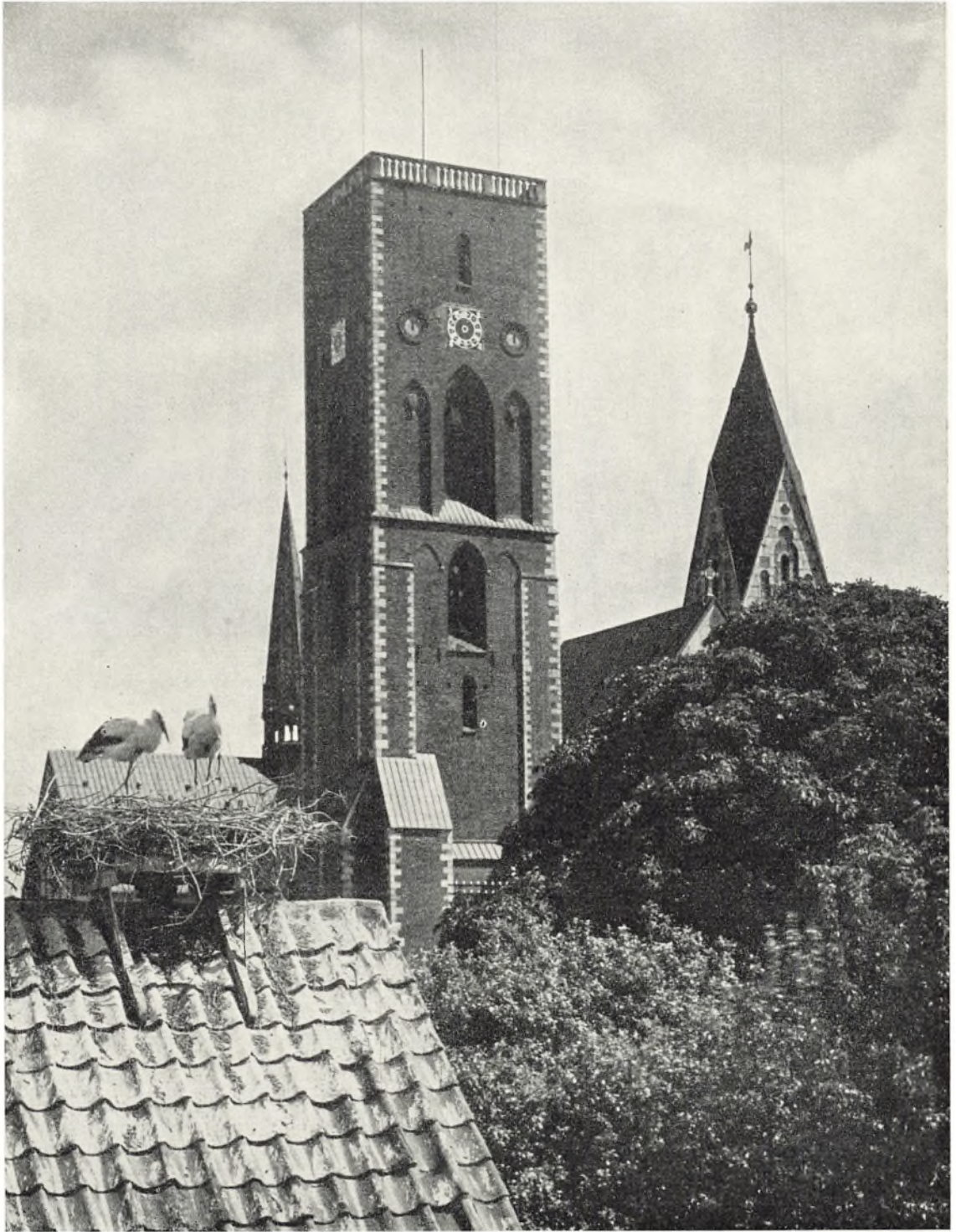
hellige Gravs kirke lå mod nord i »Gravs sogn«. Her lå også Skt. Bartolomæi kirke i sit sogn. Desuden lå der syd for byen et Hellig Kors kapel, stiftet af borgmester L. P. Bagge ca. 1500.

Det ældste kloster anlagdes af benediktinerne og var indviet til Skt. Nikolaj. Det var et fruekloster, der lå omtrent, hvor banegården nu er. Tæt ved klosteret lå dets ladegård og Skt. Nikolaj kirke, der tillige var sognekirke for den østlige forstad. Den blev nedlagt ved reformationen. Omkring 1900 fandt man grundstenene til dens apsis. En mængde skeletter er gravet op på dens kirkegård.

1228 anlagdes sortebrødre-klostret tæt ved åen i byens sydøstlige udkant. Det indviedes til Skt. Katarina. Næsten alle klosterets bygninger står endnu. Næst efter Karmeliterklostret i Helsingør er det det bedst bevarede klosteranlæg i vort land. 1918 blev bygningerne restaureret. Den bløde bund havde ikke kunnet bære kirkefløjens nordmur. I løbet af 500 år var den kommet til at hælde ca. 60 cm udad foroven. På en meget sindrig

måde blev der lagt nye fundamenter ind under kirken, og i løbet af 6 dage blev den store kirke drejet de 60 cm tilbage, så den kom til at stå lodret. I løbet af de første åringer byggede munkene en lille enskibet kirke, af hvis romanske murværk man fandt en del i den nuværende kirkes sydmur. Samtidig opførte de klostrets østfløj. Omkring 1250 var kirken færdig. I klostrets dødebog nævnes broder Bjørn, »første opbygger af dette hus«. Bygningen har været smuk, især klosterfløjen, hvoraf man endnu kan se et todelt romansk vindue inde i korsgangen.

Imidlertid var det også galt med grunden dengang. Nordmuren kom til at hælde, så man i det 14. århundrede måtte erstatte den hældende kirke med en ny. Samtidig byggedes en korsgang til østfløjen. Atter sank kirken. Nogle pavelige afladsbreve ca. 1400 fortæller om elendigheden: Kirken var ligesom øde, og dens mure lå hen i ruiner. Ved at købe aflad kunne man hjælpe til at få kirken genrejst. Og munkene var ikke mere forknytte, end de begyndte at bygge en mægtig

*Ribe og storke er uadskillelige begreber — eller rettere var.
I de senere år har kun en lille del af Ribes mange storkereder været beboet af de prægtige fugle.
Hvorfor storkene udebliver, vides ikke bestemt, forhåbentlig er der kun tale om en forbigående
tilbagegang. (Fot. Herluf Lykke).*

*Ribe domkirke og torvet omkring 1839. Maleri af Peder Ussing.
Domkirken virker helt fremmedartet i den tids mærkelige bemaling. Bygningerne mellem kirken
og rådhuset, hvis kamtakkede gavle netop kan skimtes, er nu delvis fjernede.*

treskibet kirke med selve domkirken som forbi-
lede. Endnu før den var færdig, gik den »op i luer
og blev ødelagt af fortærende ild«, som det hed-
der i et nyt afladsbrev. Endelig blev den færdig;
det er den, der står endnu. Tiggermunkene måtte
ikke rejse noget tårn. Det fik kirken først 1718.
Imidlertid byggede munkene videre på selve klo-
steret. Syd- og vestfløjene opførtes, og korsgan-
gen indrettedes hele vejen om »Fratergaarden«.
Det hele stod færdigt ca. 1448.

1232 kom gråbrødrene »gående på deres bare
ben ind i landet og grundlagde huset i Ribe« —
det ældste gråbrødrekloster i Danmark. Det lå for
enden af Grydergade; en Ribekannik, Johannes
Scolasticus, regnes for grundlæggeren. Kirken
indviedes til Skt. Laurentius. Trods »de små brø-
dre«s ydmyghed var bygningen så anseelig, at
kongen holdt retterting her og ridder Thomas
Lange bryllup, hvor kongen, 5 biskopper og »me-
sten al Danmarks råd og adel« var med. Tildels
på den nuværende bispegårds grund lå et fornemt

og rigt johannitterkloster med adelige korsbrødre
og indviet til Johannes Døber. I bispegårdens si-
defløj skal endnu findes rester af klosteret. Tæt
derved lå Helligaandshuset, et af de ældste i lan-
det og det eneste i stiftet. I den nordlige forstad
lå Skt. Jørgensgaard eller hospitalet, der tog sig
af de spedalske.

I Ribe grundedes den ældste skole i Danmark
(Latinskolen). 1145 stiftede biskop Elias domka-
pitlet og overdrog det at ordne skolen sammen
med biskoppen. Denne skole blev meget søgt.
Henimod reformationen var her en ualmindelig
dygtig og humanistisk præget skolemand, hr. Bak-
ken, der ikke brugte de barbariske skolestraffe.
Blandt skolens mest bekendte mænd er der særlig
grund til at nævne Peder Hegelund († 1614),
Christian Falster († 1752) og P. N. Thorup (†
1846), der hver især skabte en guldalder for sko-
len. — Over for domkirken ligger den gamle latin-
skole fra 1720 med en bagbygning fra ca. 1500.
Den nuværende latinskole fra 1856 har i sin æld-

Storegade, en del af byens ældgamle hærstræde.

*Ad denne alfare vej dreves de jyske heste og stude i storhandelens tid hvert år i tusindvis ud af riget, mens domkirken dengang som nu efterhånden viste sig i al sin majestæt for vandrers blik.
(Fot. Sv. Türck).*

ste del en middelalderlig bygning, den gamle Puggaard, en stiftelse, der oprettedes af biskop Kristian 1298, og hvor 20 fattige elever kunne få frit ophold. Her lå skolen også i den første tid.

*

Ribes stadsret var siden 1369 den bekendte Riber ret. Den var streng, for at man kunne holde orden blandt de mange udlændinge, søfolk og handelsmænd, alskens pak og eventyrere, der stimlede sammen til de store markeder og kirkefester. Riber ret efterlignede Lübecks stadsret og var langt strengere end de sædvanlige danske. Den havde lemlæstelsesstraffe og dødsstraffe, bl.a. for at øve vold mod en kvinde. Havde en ægtemand vidner på, at hustruen havde bedrevet hor, måtte han dræbe dem begge eller til spot trække horkarlen gennem byens gader. Stjal en tyv småting, skulle han brændmærkes, men havde det stjålne mindst $\frac{1}{2}$ marks værdi, skulle han hænges, en kvinde dog »for den kvindelige æres skyld leven-

de begraves«. Staklen fik da en balje væltet over hovedet, til hun havde udstridt. — »Tak du Gud, min søn, at du hænger i Varde galge og ikke kom for Riber ret!« sagde jo kællingen.

I Nørreport sad en jernhånd indtil 1843, da porten blev brudt ned. Den kunne nok få folk til at tænke på, at de nu gik under Riber ret. Hånden findes nu på rådhusmuseet. I Bøddelgade nord for domkirken lå Ribes ældste rådhus. Her holdt bødlen til. Senere havde byen rådhus i 3 gotiske gavlhuse i Grønnegade, der tillige rummede »finkeburet« og »troldkonekammeret«. Bytinget fandtes på en lille plads bagved, mens den murede galge stod ude ved galgebakkerne. Byens straffepæl, »kagen«, var en hel lille træbygning.

1201 begyndte borgerne at opføre en ringmur omkring byen, men opgav det og nøjedes med et plankeværk. Byen havde 3 porte: Skt. Michaels for enden af Hundegade, Sønderport for Sønderportsgade og Nørreport på Nederdammen. Der stod fæstningstårne skrævende over gaderne.

*Stenbogade o. 1840. Gouache af Caroline Middelboe.
Den hvidkalkede bygning med kamgavl i gadens højre side er det middelalderlige stenhus,
der i 1709 indrettedes til rådhus.*

Vest for byen lå det kongelige slot Riberhus. Det er sikkert ældgammelt, men første gang borgen udtrykkelig nævnes er 1320, da Kristoffer 2. lover at nedbryde de kongelige borge så nær som tre, heriblandt Ribe. Folkeviserne besynger Valdemarernes nære tilknytningsforhold til Ribe. Desværre kan man ikke finde det bekræftet i andre kilder. De kongelige historiografer Svanning og Vedel var ribere, så viserne kan være nedskrevet med et lokalt præg, der ikke ganske svarer til virkeligheden.

En tid havde grev Johan den Milde Riberhus, og 1330 pantsatte Kristoffer by og slot til grev Gert. 1340 skal hertug Valdemar overtage Ribe. Først 1353 kan kong Valdemar indløse det. Under hans landflygtighed tog de holstenske grever atter Riberhus, som de forlenede til Erland Kalf;

men da Valdemar atter kom tilbage, måtte han underkaste sig ham og afgive både Ribe og to andre slotte og som bekendt døde spot af kongen oven i købet. Dronning Margrete holdt rådsmøde i Ribe, her fejrede Erik af Pommern sin søsters bryllup og forbedrede slottet. Kristoffer af Bayern lod sig salve i domkirken. 1460 udråbtes Kristian 1. fra et vindue i rådhuset som hertug af Slesvig og greve af Holsten.

Kristian 3. lod udføre store arbejder på Riberhus. Banken gjordes større, gravene bredere og dybere. Man brugte sten fra de nedbrudte kirker til at bygge runddele med ved hvert af voldbankens 4 hjørner og forbandt dem med en mur i bankens side. En truende fjende kunne måske standses ved Pilleport, der stod for enden af Grønnegade, ellers måtte han langs voldgraven om til

Stenbogade i dag.

Rådhuset fik et lille tårn i 1894. Til venstre ligger Porsborg, bygget efter en brand 1580 af storkøbmanden Peder Baggesen. (Fot. 1953 Olaf Olsen).

vestsiden, gennem staldgården, nok et porthus og over vindebroen for at komme op til banken. Her førte en hvælvet port gennem det nordre hus ind til slotspladsen, hvor der stod flere bygninger. Imidlertid udvikledes kanonerne så stærkt, at anlægget snart blev forældet.

I januar 1644 overgav slottet og byen sig til svenskerne; derefter rykkede danskerne frem, slæbte kanoner op på domkirkens store tårn og beskød Riberhus, så svenskerne overgav sig. Kort efter besatte fjenden atter slottet, og danskerne måtte løbe storm 3 gange, før de tog det og nedhuggede omtrent hele besætningen. — I Karl Gustavkrigene led slottet så meget, at det blev ubeboeligt. Ruinerne brugtes som stenbrud for nye bygninger, og omkring 1800 som vejmateriale.

En undersøgelse fornylig ved Chr. Axel Jensen viste, at grundvoldene af husene knapt nok er tilbage. Kun kælderens af et mærkeligt »Skriverstuehus« i østhjørnet er bevaret. Det er resten af et tårn fra unionstiden. — Et besøg på den store slotsplads virker underlig betagende, både ved stedets

minder og ved den skønne udsigt til den gamle kulturby og de vide grønne enge.

*

Ribes storhedstid blandt danske købstæder hører den ældre middelalder til. Den forvandlede efterhånden fra en storby på alfarvej til en by i en afkrog. Sejladsen nord om Skagen, Flensborgs, Husums og Københavns opkomst distancerede den, selv om den længe måtte regnes for en betydelig by. Reformationen med afskaffelsen af kirkens ydre vælde ramte denne bispe-, præste- og munkeby hårdt. Nedgangen bliver herefter stadig mere følelig. 1549 svarede 725 personer skat, 100 år senere kun 591.

Svenskekrigene og pesten i deres spor — 1659 døde i Ribe over 900 indbyggere foruden nogle tusinde flygtede bønder — forarmede byen og oplandet, grænsen mod hertugdømmet snærede mere og mere, enevældens strenge centralstyre, hårde skatter og begunstiggelse af København og nyanlagte byer som Fredericia, og først og sidst stor-

Gårdparti på Melledammen, præget af gotikkens bebyggelsesplan.

Den dyre grund mod gaden var kun smal. Bygningen vendte derfor gavlens til og strakte sig langt tilbage, ofte aftrappet, som det ses på huset til venstre. Mod gaden ses et kort porthus.

(Fot. Sv. Türck).

handelens ændrede veje — alt dette virkede tilsammen så stærkt, at det i 1765 kunne siges, at byen var så forringet, »at den næppe kan kendes at være den samme by«. Grundlaget for skatteansættelsen, »skatteskillingen«, var 1656 263 mark, men 1704 kun 15 mark!

Ribe var en by i forfald. Huse forsvandt, uden at nye kom i stedet, gader og stræder blev til veje, hustomterne til haver og græsgange. Især i den sydlige og vestlige del sank hus efter hus i ruiner. Handelen var en overgang næsten gået helt i stå. Handelsmænd fra andre byer udførte de fleste

stude, og denne handel var blevet så usikker, at flere ribere gik fallit. Sørovere, »kapere«, opbragte skib efter skib. Aen måtte i det 17. århundrede oprenses og uddybes, og i det 18. århundrede tilsandede den meget. Dristige skipper fra Fanø og Hjerting, dygtige til at handle og smugle, tog sejladsen.

Dog lå byen ikke stille hen. Ved 1650 begyndte riberne at væve lærred i større målestok end til eget forbrug. Omkring 1700 udførtes både lærred og drejl til Sjælland, Fyn og Norge. Endnu til efter 1800 var Ribe kendt for sin fabrikation

Skomagerslippe er en af Ribes karakteristiske smalle slipper. Kun de allestedsnærværende telefonråde og et enkelt moderne vindue forråder, at vi er i det 20. århundrede. De to gamle herrer med kasketter og kludesko, der får sig en sludder ved deres lange piber, formindsker ikke charmen ved billedet. (Fot. Herluf Lykke).

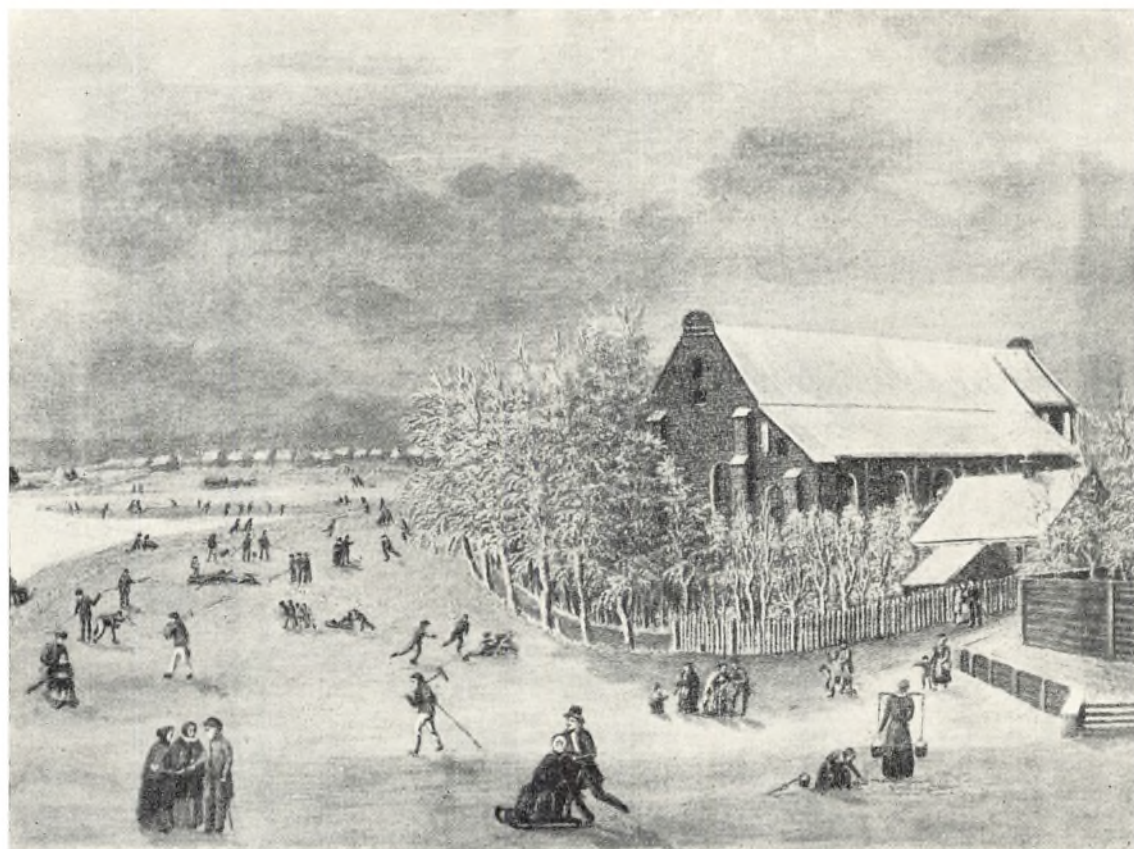

af sribet lærred. Adskillige borgere havde omkring 100 faste spindere. Senere gik man over til at fremstille tosel, simpelt bomuldstøj. Garnet til begge fabrikata blev mestendels spundet i landsbyerne, endog flere mil fra Ribe.

Netop i den økonomiske nedgangstid fik åndslivet i byen en opblomstring, så Ribe blev »Danmarks digterby frem for alle andre«. Selve byens præresident Math. Worm († 1707) og hans søn og efterfølger Carsten Worm († 1750) var digtere. Biskop L. Thura († 1731) digtede i tidens brede overpyntede stil, biskop M. Anchersen († 1741)

var en lærd orientalist, lektor Peder Terpager († 1738) var byens lærde historiker, rektor Chr. Falster († 1752) var en lærd sprogmand og kendt satirisk digter. Og med H. A. Brorson († 1764) og Ambrosius Stub († 1758) ydede Ribe det højeste i den tids digtning. Også senere har byen haft en række lærde mænd og forfattere. Her skal blot nævnes biskop C. F. Balslev († 1895) med »Luthers Katekismus« og den store historiker I. F. Kinch († 1888) med sit imponerende værk om Ribe.

*

*Vinterdag ved Skt. Katarina kirke. Efter maleri fra o. 1840 af P. Ussing.
Isen på den tilfrosne å og de oversvømmede engdrag var en fortræffelig skøjtebane. Kirken,
hvis tårn var reduceret til midtskibets taghøjde, lå endnu da i byens østligste ende.*

1950 havde Ribe 7219 indbyggere, vel omtrent det samme som i dens storhedstid, mens den 1801 var helt nede på 2000.

Endnu har Ribe sit bispe- og amtmandssæde og er stadig en betydelig skoleby. Katedralskolen har 360 elever med ca. 23 lærere. Seminariet, der oprettedes 1899, har 184 elever, 8 faste lærere og 10 timelærere. Iøvrigt er byens største virksomhed Ribe Jernstøberi med ca. 300 arbejdere og 25 funktionærer. Det er grundlagt 1848 og er i de sidste år drevet meget betydeligt frem, bl.a. rummer dets nyeste afdeling et emailleværk. Et af dets produkter er de kendte Rio radiatorer. Ribe Stampemølle, der hovedsagelig fremstiller emballage til eksportvarer, beskæftiger normalt 40 mand. Lædervarefabrikken »Ribe« har 25–30 arbejdere og funktionærer, forfærdiger alt i lædervarer, både til hjemmemarked og eksport. Desuden kan nævnes en bakelitfabrik og en fjerfa-

brik. En interessant virksomhed er »Dansk Blomsterløgkultur«, der i marsken uden for byen har skabt et stykke Holland med sine blomstrende løgmarker. Her arbejder 18–20 mand i sæsonen. Også turistbesøget er af væsentlig betydning. — Endelig må nævnes Ribe Åndssvageanstalt med ca. 650 patienter og 160 funktionærer. Anstalten driver en avlsgård og et stort gartneri. Ved siden af anstalten ligger amtssygehuset.

Byen har lige opført en stor, moderne kommuneskole ved siden af seminariet. Desuden er her teknisk skole og handelsskole. Ribe Stifts museum indeholder en værdifuld malerisamling, mens »den antikvariske samling« fra 1855, landets ældste provinsmuseum, nu har hjemme i »Hans Tavsens hus«, en rest af den gamle bispegård. Ribe har tre biblioteker: Stiftsbiblioteket fra 1821, katedralskolens bibliotek og folkebiblioteket. Byen har flere milde stiftelser, smukke anlæg med

*Skt. Katarina kirke og kloster. Til kirken var i middelalderen knyttet et sortebrødre kloster, hvis bygninger endnu ligger syd for kirken, sammenbygget med denne. På billedet skimtes klostret mellem træerne.
(Fot. Sv. Türck).*

mindesmærker og plantagen ved Galgebakkerne. Ribe er byen med de mange storkereeder, de dufte haver og brusende åløb, hvor kværnene tidligere duredede fra 3 vandmøller, byen, der pludselig åbner udsigt til den grønne marsk, hvorfra »der driver høduft med krydret vind«, men det er også byen, der trods fremskridt og nye tiders krav omhyggelig værner om de mange minder, den ejer fra fortiden.

Den dag i dag vil en byvandring give et indtryk af skønne gamle bygninger og svundne tiders kultur. I næppe nogen anden dansk by kommer fortiden os så underlig levende imøde. Endnu fortæller byens grundplan om den tid, da Ribe var Danmarks port mod den store verden. Fra Ydermøllen kan vi følge det ældgamle hærstræde over Neder- og Mellemdammen ind på hovedholmen ad Storegade over torvet, ad Stenbogade om hjør-

Typiske, udkragede Ribe-bindingsværkshuse i Sønderportsgade, der fortsætter det gamle hovedstrøg gennem byen. Men de gavle, der oprindeligt knejsede her, er bukket under for tidens tand og omdannet, så de er indgået i façadehusene. (Fot. Sv. Türck).

net af rådhuset, for så ad den krogede Sønderportsgade at glide ud af Sønderport. Dette hovedstrøg for handel og næring var så vigtigt, at her ikke gaves plads til kirker eller klostre, men kræmmernes huse lå så tæt, at der kun kunne blive en ganske smal grund ud mod hovedgaden til hver, husene måtte da bygges som gavlhuse, ofte med en sidefløj til porten. Var byggegrunden smal, var den til gengæld dyb. Til nabohuset var der en meget smal slippe til tagdryppet. På Nederdammen ligger et sådant gavlhus fra ca. 1620 i al sin renæssancepragt. Et tilsvarende ses i Sønderportsgade. Vi ser det skønne, næsten uforgængelige egebindingsværk, udkragede stokværk, støttet af udskårne »knægte« og den stolt knejsende gavltrekant, ligeledes delt og udkraget. Endnu

flere huse er i virkeligheden gavlhuse, men gavlen mod gaden er bukket under for det hårde vejrlig og en svaghed i konstruktionen, hvorefter porthusets tag er forlænget over den tidligere gavl, så huset ud mod gaden nu fremtræder som et almindeligt langhus. I Storegade har man atter givet et sådant hus sin gavl, idet man har flyttet baggavlen ud mod gaden. Inde fra gavlhusets lange, dybe gårdsplads viser gavllængden sig ofte aftrappet, så afdelingen længst fra gaden er lavere og smalere. Særlig smuk er en sådan gård mellem to huse på Mellemdammen nr. 11–12.

1580 hjemsøgte byen af en brand, der lagde 11 gader i aske. Endnu dengang var byen så betydelig og velhavende, at der rejstes en række herlige nybygninger, dels i bindingsværk og dels som sten-

*Den vidt og bredt
bekendte Weis' stue, hvor
der endnu er restauration.
Den fripostige karnap,
en mængde gammelt
inventar, hollandske væg-
fliser m.m. øger yderligere
det tillokkende ved det
gamle hus.
(Fot. Sv. Türck).*

huse. Ved torvet ligger »Porsborg«, hotel »Dagmar«, Weis' stue, der endnu er restauration med gammelt inventar, og desuden et stenhus fra 1634. — »Quedens gård« på hjørnet af Storegade og Sortebrødregade er en bindingsværksgård, helt omsluttet af 4 fløje og med sin »hemmelighed« udbygget som en karnap. Bag gården fører den smalle, idylliske Kølholtslippe mellem knægtbyggede huse i to stokværk ned til åen. — Rundt omkring i andre gårde og slipper findes bindingsværk, så rigt og skønt, at det stadig begejstrer turister og kunstnere.

Mange småborgerhuse i sidegaderne er bevarret, mest kendt er »boderne« fra ca. 1550 i Puggaardsgade, der til den ene side støder til stiftamtmandsgården i empire, kigger over til kate-

dralskolens gotiske »Puggaard«, mens boderne til deres anden side har det stolte Taarnborg, opført i 1540erne af Oluf Munk som en adelsborg, minde om Borreby, senere bispebolig, H. A. Brorsons hjem og nu posthus. En mægtig kastanie og domkirkens tårne afslutter det bedårende gadebillede. Her ligger også folkebiblioteket, hvis rigt udskårne tømmerværk i ungrenæssance først 1929 er rejst her; oprindeligt tilhørte det huse, der fjernes ved domkirkepladsens udvidelse. — Rådhuset, »æ gammel stense«, er »en lille perle i gotisk bygningskunst«, opført i 1520erne, vist af kanniken Niels Torkilsen; det var egentlig to ejendomme, men sammenbygget i et langhus mod gaden og med kamtakkede gavle. En sidefløj er opført af professor Amberg 1894. Her er en stilfuld amts-

*Skibbroen under stormfloden i 1911. Ribe har gentagne gange været hærget af voldsomme stormfloder, værst vistnok i 1362 og 1634. I dette århundrede har der været stormfloder i 1904, 1909 og 1911, men efter fuldførelsen af de store havdiger i 1912 skulle byen være sikret.
(Fot. Nørgaard Nielsen).*

og byrådssal og en mødesal med malerier af stiftamtmand, og i det gamle gældsfængsel er der nu et lille museum med boddelsværd, morgenstjerner o.s.v.

Rundt omkring i byen finder man mindeplader, gamle indskrifter, bomærker og navneslyng, kunstfærdige døre og fragmenter af skiftende stilarter, alt bidragende til at give byens enestående historiske patina en særegen glans.

Nu er Ribe atter i fremvækst og udvikling. Men med den forståelse, byen har af sin fortid, lades minderige gårde og huse urørte; derfor sker den bygningsmæssige udvidelse navnlig i yderkanterne, og da især mod øst, hvor der er vokset et helt nyt, moderne kvarter frem. Således står nyt og gammelt da broderligt sammen side om side i den ældgamle kulturby ude i marsken.

VARDE

Af Carl Lindberg Nielsen

Gamle byer har det som gamle mennesker – de ved ikke selv, hvor gamle de er.

Gammel er Varde i alt fald, over 800 år, idet den nævnes første gang under kong Niels. Det er Svend Aggesen, der i sit skrift om Vederloven fortæller, at hirdmanden Eskil Ebbesen, der havde været bryde i Varde, blev dræbt af en hirdfælle under kong Niels's skulder.

Bryde vil sige godsbestyrer. Den gamle beretning oplyser således, at der har været en kongsgård ved Varde. Det passer meget godt hermed, at i kong Valdemars jordebog fra 1231 nævnes blandt krongodset »Warwith med sit tilliggende«, det vil sige borgen i Varde med sit jordegods. Engang i det 13. århundrede gik dette kongelige gods over i den brunsvig-lyneborgske hertugslægts besiddelse, uden at man ved, hvordan det er sket. Måske er det erhvervet af hertug Albert af Brunsvig, medens han var rigsforstander for den umyndige Erik Klipping. I 1296 købte grev Gerhard den Blinde af Holsten godset. De holstenske grever solgte i 1340 Varde til hertug Valdemar af Sønderjylland, hvis søn i 1360erne har pantsat sin ejendom til de holstenske grever. Først i 1395 blev Varde indløst af dronning Margrete og afsluttede sin omtumlede skæbne i fremmede fyrsters besiddelse.

Hvor den ældste kongsgård ved Varde har ligget, kan ikke siges med sikkerhed. Ved Pramstedet, hvor Vardes havn var indtil 1841, ca. 1 kilometer vest for byens torv, har der i alt fald ligget et voldsted, som blev gennemskåret og planeret for halvandet hundrede år siden, men hvis omrids endnu kan skelnes i engen. Bankens konstruktion med et træfundament for de bygninger, der har stået på den, kan måske datere den til tiden omkring året 1200.

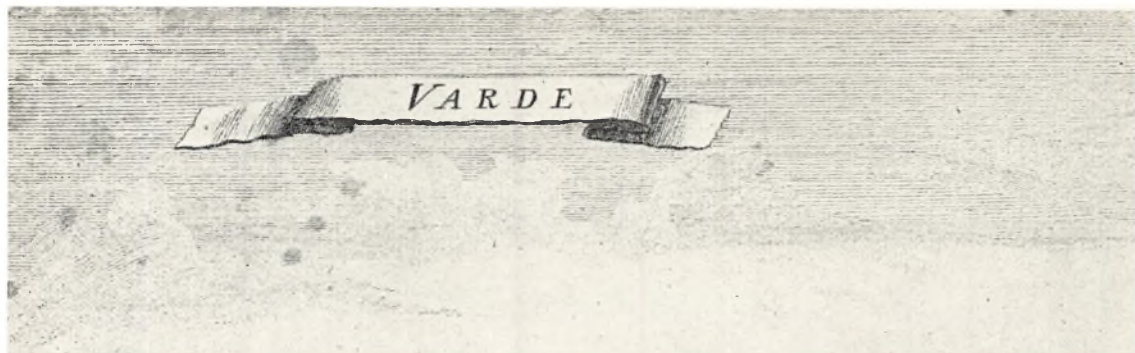
Men et synligt minde har Varde endnu fra sin

uroelige tilværelse i middelalderen. Det er den gamle slotsbanke ved åen lige syd for byen, som i over 6 meters højde dominerer de lave enge og straks fanger øjet, når man sydfra nærmer sig byen. For øvrigt har Varde ingen grund til at være særlig stolt af sin slotsbanke, thi den er næppe anlagt af danske, men en levning fra Danmarks fornedrelsestid, anlagt, som den synes at være, ca. 1300 af de holstenske grever på det i militært henseende stærkeste punkt ved Varde, et sted, der for øvrigt så sent som under den anden verdenskrig viste sig at have militær betydning.

Også et andet synligt minde har Varde fra middelalderen, nemlig løven i byvåbenet, som Varde har ført siden det 14. århundrede, og som muligvis er givet byen af hertug Valdemar ved en formindskelse af hans eget skjoldmærke, de to løver, der atter er en formindskelse af det danske rigsvåbens tre løver.

På voldbanken syd for Varde stod borgen Vardehus fra ca. 1300 til 1439. Lidt nord for lå der indtil for 100 år siden en tilsvarende banke. Måske har den båret en forborg, så at den fjende, der ville erobre slottet, først måtte kæmpe sig gennem forborgen. I 1439 rejste bønderne sig til oprør og den 2. april stormede og afsved de borgen, hvorefter de søgte tilflugt i byen, hvis borgere naturligt nok støttede deres kunder fra oplandet. Men den 29. maj indtog og afbrændte rigsrådet til straf Varde. På slotsbanken rejstes ikke noget nyt Vardehus. Lensmanden eller hans foged residerede for fremtiden på Varde ladegård, der lå østligst på den såkaldte Kongsgaardsmark.

Efter katastrofen i 1439 må det have været af vigtighed for Varde at få retten som købstad bekræftet, for at byen ikke skulle synke ned til at blive en landsby uden ret til at drive handel og håndværk. Og i 1442 lykkedes det, idet Christof-

*Varde o. 1768, set fra sydøst. Efter stik i Danske Atlas.
Bybilledet domineres af de to kirker, Skt. Jacobi og Skt. Nicolai. I forgrunden løber Varde Aa.
Voldstederne, der til venstre i billedet ses på begge sider af åen, er resterne af den middelalderlige
kongeborg Vardehus.*

fer af Bayern den 21. august gav Varde de samme privilegier, som han 2 år før havde givet Viborg.

Ved Vardes forsmædelige afbrændelse i 1439 synes byen at være blevet klog af skade. Det viste sig under Grevens Fejde, da skipper Klements våbenfælle skipper Herman nærmede sig Varde nordfra, og Johan Rantzau rykkede frem sydfra. Medens bønderne sluttede sig til skipperen og kong Christiern 2.s sag, befandt borgerne sig klemmt inde mellem kongerne Christiern 2.s og Christian 3.s tilhængere. Ved Varde Aa havde der samlet sig 400 bønder, men ved Johan Rantzaus ankomst »rappede de sig«, som feltherren fortæller i et brev, og slap bort. Byen synes at have holdt sig neutral, thi den sejrende Johan Rantzau tilføjede ikke Varde nogen overlast, medens Ringkøbing, der havde sluttet sig til opstanden, blev stukket i brand af Johan Rantzau.

Med grevefejdens afslutning kom reformatio-

nen. Varde havde på den tid 2 kirker, Skt. Jacobi kirke ved torvet, hvor den endnu ligger, helliget apostlen Skt. Jacob, pilgrimmenes helgen, og Skt. Nicolai kirke, indviet til de søfarendes helgen. Denne kirke lå lige øst for Nikolajkirkestræde, men blev brudt ned i 1809. Desuden lå der i middelalderen et kapel uden for byen. Endnu i 1638 kunne man se ruiner af det. Dets beliggenhed kendes ikke, men man kunne fristes til at tro, at det har ligget ved Arnbjerg, hvis navn 1638 skrives »Annæ bjerg«, hvilket formodentlig skal betyde Skt. Annas bjerg. Gamle folk siger da også endnu »Aneberg«. Noget kloster har Varde aldrig haft. Derimod fik byen ved middelalderens slutning et lille hospital oprettet 1520 af en af byens rige studehandlere Marquard Nielsen.

Den ny tid, der begyndte med reformationen, blev for de første 200 års vedkommende en streng tid på mange måder.

I nogle gamle optegnelser om Varde hedder det

Flyverfotografi af Varde, set fra sydvest.

Fra alle retninger borer landevejene sig ind i byen. I forgrunden slynger åen sig. Syd for den ligger den store banegård. Mellem den og jernbanen ses den gamle slotsbanke.

(Fot. 1953 Nowico).

lakonisk: »Anno 1551 3die pinedag (19/5) afbrændte Varde by med begge kirker. Anno 1590 på St. Dionysii dag (9/10) afbrændte den bedste part af Varde by og noget af østerende af Skt. Jacobi kirke«.

Omtrent samtidig mistede Varde sit toldsted, der i 1591 blev henlagt til Ribe. For fremtiden gik indskibningen af byens fornemste eksportartikel, studene, over Ribe, hvor tolden måtte erlægges, og hvor Varde-købmændenes skibe indtog Vardensernes stude. Først i 1617 fik Varde retten til direkte øksneudskibning tilbage, dog skulle tolden som sædvanlig erlægges i Ribe.

Det 17. århundrede er kendetegnet ved sin lange række af krige. Den første var kejserkrigen. Ved Mikkelsdag 1627 rykkede Wallensteins soldater ind i Varde og anlagde en skanse på Arnbjerg. Soldaterne huserede og plyndrede på det grueligste. I begyndelsen af 1629 forlangte de fremmede endog, at borgerne skulle aflægge ed

til den tyske kejser. Men da »borgeriet ikke ville sværge kejseren«, blev oberstløjtnanten bestukket, og borgerne slap. Den 7. maj 1629, da de kejserlige just havde forladt byen, står der med fede bogstaver midt i byens regnskaber: »Gud ske lov for en nådig forløsning«.

Længe varede freden ikke. I 1643 begyndte Torstensson-fejden, og Varde fik atter fjendtligt besøg. En gang lå der således i 22 uger 9 stærke kompagnier i byen, »derhos sligt en utrolig tros og medfølge, så de så ganske fyldte denne liden by, at ikke mange stuer var, som ej stod fulde af heste«. Vardes samlede tab i krigens tid blev opgjort til 45.739 rdl.

Kun 12 år efter begyndte svenskekrigene, og i årene 1657-59 måtte Varde atter døje indkvartering, først af svenskere, siden af brandenburgerne, kejserlige soldater og polakker. Og til krigens ødelæggelser kom pestens rasen fra juni til oktober 1659.

Varde 1833. Farvelagt tegning af C. T. Christensen.

Byen ses i samme vinkel som på billedet side 318, men enkelthederne er her langt pålideligere gengivet. I tiden mellem de to billeder er byen næsten bygget fra nyt efter to storbrande i 1779 og 1821, og Skt. Nicolai kirke er forsvundet, nedrevet i 1809.

De mange krige kunne ikke andet end virke ødelæggende på Varde. I 1656 var der således ikke mindre end ca. 60 øde gårde i byen, d.v.s. mellem halvdelen og tredjedelen af alle ejendomme i Varde, og det er vel at mærke før svenskekrigenes tid. Efter 1660 var fattigdommen ikke blevet mindre. Hovedgrunden til, at Varde var i stadig tilbagegang fra kejsergrigens tid indtil svenskekrigene for derefter at stå stille i de følgende 70 år og først ved slutningen af det 18. århundrede at have genvundet det indbyggerantal, som byen havde 150 år tidligere, var dog en anden og mere dybtgående. Det var standsningen i prisstigningen ude i Europa. Storhandelens, studehandelens gyldne dage var forbi. Thi at det havde været en gylden tid, ses af et træk som dette, at i 1661 ejede de 10 øksnehandlere, som da fandtes i Varde, mellem halvdelen og tredjedelen af hele byen.

Alligevel hørte byen til de mere ansete handelsbyer. I 1651 blev Varde toldsted genoprettet, og i 1682 var Varde en af de 7 jyske byer, der fik eneret til sejlads på udlandet, et privilegium, som dog fik meget ringe betydning, da det allerede ophævedes i 1689.

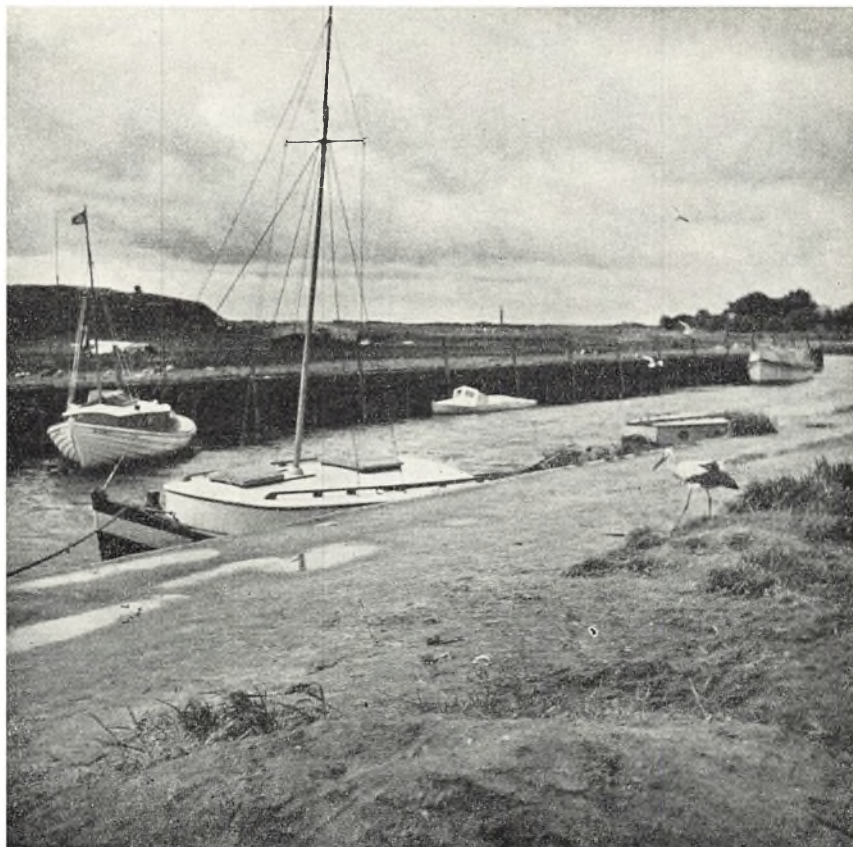
Gunstig for søhandel var Vardes beliggenhed dog ikke: 1½ mil i luftlinie fra Varde Aas udløb i Ho Bugt. Åen var ret lavvandet, og havnen lå uheldigt omtrent 1 kilometer vest for torvet ved

Pramstedet. Noget bolværk var her ikke, men lossen og laden foregik ved, at vognene kørte ud i åen til skibene. Længere op end til Pramstedet kunne skibene ikke komme på grund af en laksegård ved slotsbanken. Og så nåede endda de færreste skibe så langt. De fleste kom kun til Hjerting eller Janderup, der var Vardes ladesteder. Beboerne i Hjerting fik endog tilladelse til at drive sejlads og udføre fisk. Her slog skipperne sig ned i stedet for i Varde, og som en konsekvens af den særstilling, Hjerting havde skaffet sig ved sit privilegium på udenrigsk sejlads og fiskeudførsel, blev Vardes toldsted i 1692 flyttet til Hjerting, og denne gang skulle der komme til at gå halvandet hundrede år, før Varde fik sit toldsted igen.

Storhandelen ebbede ud for Vardes vedkommende, og i 1735 kunne en af byens rådmænd udtale: »Varde bys indvåneres højeste håndtering består af en ringe agerdyrkning og avling, hvoraf den største del lever og sig opholder undtagen de negocierende, som kun er få, samt nogle få løbekræmmere, som går ud undertiden med kramkurven på landet«. Markjorderne var da også særdeles vidtstrakte, ca. 6500 tdr. land, hvoraf dog størstedelen var hede. Endnu for 100 år siden var de to trediedele lyng. I årene 1794-97 blev bymarken udskiftet og fællesskabet ophævet.

Få år i forvejen havde en stor katastrofe ramt

Varde Aa, der engang var af stor betydning som handelsvej, trafikeres nu livligst af lystsejlere. Den uforstyrrede fred ved skibbroen har givet stor-ken mod til at tage sig en lille spadseretur langs bolværket. I baggrunden til venstre ses Slotsbanken, den sidste rest af det gamle Vardehus. (Fot. Jonals Co.).

Varde. Den 3. juni 1779 opstod der ild i et hus i Brogade (nuværende nr. 8). Med rasende hast bredte branden sig fra Brogade til Kræmmergade og torvet og på den anden side op ad Skovbogade (nu Storegade) til Hugormegade (nu Østergade). Broen over åen kunne ikke passeres på grund af ilden. Byens ene sprøjte gik op i luer. En borgerkone brændte inde, og efter 3-4 timers forløb lå den ene halvdel af byen, deriblandt rådhuset, i aske. Efter branden opførte købmand Hans Wolff Øllgaard den statelige købmandsgård, der ligger på hjørnet af Kræmmergade og Storegade, med fugl Fønix over indgangsdøren og indskriften: »Ex cinere redivius 1781« (Genoplivet af asken 1781).

Knap et halvt århundrede senere hærgede atter en mægtig brand Varde. Om formiddagen den 14. juni 1821 udbrod der af en aldrig opklaret årsag brand i et hus på Nørregade (nuværende nr. 5). Ilden bredte sig op mod Nørreport og mod Vesterport og ned ad Nikolajkirkestræde. Efter en times forløb syntes branden dog at være stand-

set. Da fik en fattig skomager Morten Jonassen i Grydergade den ulykkelige tanke, at hans kår kunne forbedres, dersom hans hus (nuværende nr. 9) brændte, og han fik forsikringssummen udbetalt. Han fulgte sin indskydelse og anbragte en glød i en træsko mellem taget og noget løst halm, der lå på loftet. Den nylig dæmpede brand brød nu ud med fornyet kraft. Klokkeren 3 om eftermiddagen var branden endelig slukket efter at have raseret Nørregade, Grydergade, Vestergade, Nikolajkirkestræde, Smedegade og Nygade. Brandstifteren blev et halvt års tid senere halshugget med økse.

I 1779 var det den sydlige halvdel af byen, branden gik ud over, i 1821 var det den nordlige halvdel. I 1779 brændte 65, i 1821 66 gårde og huse. I 1811 var der i Varde 156 gårde og huse. Det vil altså sige, at i løbet af 50 år er så godt som hele Varde afbrændt, og disse to store brande er grunden til, at Varde nu ingen rigtig gamle huse har, men har et forholdsvis moderne udseende. Det var stråtagene, de store brandkatastrofer

*Smedegade 1864. Farvelagt tegning af ukendt kunstner.
I baggrunden ses Skt. Jacobi kirke, der ved restaurering o. 1810 havde måttet afgive sit saddeltag
og i stedet var blevet prydet med en trækuppel.*

skyldtes. Ufatteligt er det, at man med de to store brande i frisk erindring allerede i 1825 var frimodig nok til at give en del af Skt. Jacobi kirke et midlertidigt tag af strå.

I tiden mellem de to store brande virkede re-skriptsamleren Laurids Fogtman som byfoged i Varde. Det var hans plan at gøre Varde til en virkelig havneby. Havnen skulle derfor flyttes fra Pramstedet ind til byen, toldstedet henlægges fra Hjerting til Varde, de værste bugter i åen skulle bortskæres og denne uddybes. Derefter ville byens købmænd kunne få deres varer bragt lige til døren og undgå den ulempe at måtte hente dem i Hjerting pr. båd eller vogn. »Med henrykkelse ses ind i disse tilkommende gode tider«. Byens handelsmænd var dog ikke stærkt interesseret i Fogtmans planer, regeringen var ret kølig, og ved

sin afsked i 1814 havde Fogtman ikke fået noget af sit projekt gennemført. Men en af hans efterfølgere, byfoged Wedel-Heinen, fortsatte hans bestræbelser og fik hans planer gennemført. Den gamle laksegård ved slotsbanken, der spærrede for sejladserne, blev nedlagt og havnen derefter i 1841 flyttet fra Pramstedet op til broen over åen. Året efter fik Varde delvis og 1846 fuldstændig toldstedsret. Generende bugter i åen blev liget ud, og i den anledning blev – desværre – den ene slotsbanke, den, hvorpå der vistnok har stået en forborg, gennemskåret og jævnet ud.

Men da var tiderne allerede ved at blive andre. Det var de store dampskibes og jernbanernes århundrede. I 1874 blev Esbjerg havn taget i brug. Samme år åbnedes banen sydfra til Varde, og 1875 blev den fortsat til Ringkøbing. Og det gav

Smedegade i dag. Samme motiv som foregående billede.

Det nye hus ved enden af gaden ville ganske have taget udsigten til kirken, hvis ikke denne var fulgt med i vejret. I 1869 fik den et spir. (Fot. 1953 Th. Nielsen & Søn).

sejladser på åen dødsstødet. Nærmere og billigere kunne varerne transporteres pr. bane til Varde end pr. skib. Skibsfarten svandt ind til et minimum, og da lastbilerne efter den første verdenskrig trængte igennem, standsede erhvervssejladser på åen helt. Sejladser er nu indskrænket til lystfart.

Men baner og biler betød ikke blot sejladsernes ophør. De betød også, at Varde kunne fastholde og udvide sit opland, særligt sognene nord og vest for åen (Vester Horne herred). Thi ganske vist kunne Esbjerg i kraft af sin glimrende beliggenhed rive al storhandel til sig. Men oplandshandelen med Vester Horne herred kunne storbyen ikke tage – åen spærrede. Med iver søgte Varde at knytte sognene vest for byen til sig ved anlæg af Nr. Nebel-banen i 1903 og senere ved rutebiler.

Men også Esbjerg havde kig på Vester Horne herred. I 1940 blev der slået bro over Varde Aa ved Tarpbage ved åens udløb i Ho Bugt. Den betyder ikke blot en bom for sejladser på Varde Aa. Nok så vigtigt er det, at Esbjerg derved er blevet sat i direkte forbindelse med Vester Horne herred. Det betyder en vinding af opland for Esbjerg og et tilsvarende tab for Varde.

Det er en forbavsende udvikling, Varde har gennemgået i løbet af de sidste 100 år. I 1850 havde byen 1774 indbyggere, i 1950 derimod 8290. For længst har Varde derfor sprængt sine gamle rammer, d.v.s. kvartererne inden for de gamle voldgader (Vestervold, Nørrevold og Østervold). Endnu midt i halvfjerdserne havde Varde sin gamle middelalderlige udstrækning. Jernbanens anlæg gav anledning til, at et helt nyt kvar-

Toldkammerbygningen ligger ved enden af Storegade lige ud for havnen. Den nette bygning er opført i 1863. Knappt tyve år senere havde Esbjerg tilrevet sig det allermeste af Vardes søhandel. (Fot. i Nationalmuseet).

ter, Sønder Varde, skød frem. I øvrigt udvidede byen sig efter 1900 stærkt mod øst langs landevejen til Vejle, hvor mange tværgader blev anlagt. Den anden verdenskrigs afslutning bragte en ny stor udvidelse mod sydvest på den såkaldte Kongsgaardsmark. Denne jord var det gamle slots tilliggende, der i sidste halvdel af det 18. århundrede var kommet i familien Øllgaards besiddelse. Hovedparcellen heraf blev ved et testamente oprettet 1825 af Termann Øllgaard til Bramminge gjort til et fideikommis for hans slægt. Ved familiens uddøen skulle indtægten af ejendommen tilfalde enker efter kongelige embedsmænd i Varde og bestyres af Varde købstads magistrat. På grund af dette testamente kunne Gaardsmarkens jorder ikke sælges. I mange år var de kolonihaver. Efter 1945 blev jorden konfiskeret, fordi den daværende besidder var tysk, og Gaardsmarken blev erhvervet af kommunen. På den gamle Kongsgaardsmark har der nu rejst sig nyt kvarter.

Midtpunktet for byens styrelse har altid været rådhuset. Det ældste, man kender, lå ved torvet øst for Skt. Jacobi kirke. Midt i det 17. århundrede blev det flyttet til Kræmmergade til nuværende nr. 4. Da det var brændt i 1779, blev et nyt rådhus bygget på torvet, omtrent hvor nu Frederik 7.s statue står. Det blev i 1872 afløst af det nuværende rådhus.

Svarende til den stærke vækst af indbyggerantallet har skolevæsenet udviklet sig. Byens ældste skole var en latinskoled, der nævnes første gang 1542 og blev nedlagt 1739. Den havde 2 lærere, en rektor og en hører, og året før den blev nedlagt kun 10 disciple. Skolebygningen lå på den daværende Skt. Jacobi kirkegårds nordvestre hjørne, nu Kirkepladsen nr. 6, men den bygning, der nu ligger der, er af yngre dato. I latinskolens sted indrettedes en dansk skole. Fra 1756 til 1834 havde den danske skole lokale på rådhuset. Derefter blev der indkøbt et pakhus, der lå vest for Skt.

*Den kampmannske gård på hjørnet af Storegade og Kræmmergade.
I den af gentagne storbrande hærgede by er gården en af de ældste bygninger. En indskrift over
portalen fortæller, at den er »genrejst af asken« i 1781. (Fot. i Nationalmuseet).*

Jacobi kirke, og som blev indrettet til skolebygning. Denne tarvelige skole blev dog snart for lille, og i 1856 opførtes en stor skolebygning lidt længere mod vest, den nu såkaldte gamle skole, der flere gange har fået store udvidelser.

Ved siden af skolen ligger den gamle kirkegård, der er bestemt til nedlæggelse og omdannelse til anlæg. Her hviler bl.a. biskop H. A. Brorsons enke og hans sindssyge søn Nicolai Brorson med den vemodige gravskrift: »Indsvøbt i nat din sjæl ej her udviklet blev. Hist over stjerners vej dit liv begyndte«. I en anden grav ligger organist Hans Henrich Hobolt, død 1843, der testamenterede Varde 800 rdl. til anskaffelse af tranlamper til oplysning af byens gader. Disse lamper blev 1885 afløst af gaslygter, da gasværket blev anlagt, og er i vore dage atter erstattet af elektrisk gadebelysning.

Samme aften, som gasblussene første gang tændtes i Varde, blev det opdaget, at der havde

fundet et mægtigt bedrageri sted i Varde Bank, oprettet 1872. En kvart million kroner beløb bedrageriet sig til, og hele aktiekapitalen gik tabt. Men banken blev genrejst under ledelse af Varde bys senere æresborger J. W. Palludan og sagfører A. Harck. Den er nu provinsens trediestørste og har betydet overmåde meget for hele Vestjylland.

En ikke ringe rolle økonomisk set spiller ligeledes Varde Stålværk. Det blev oprettet 1914 af fabrikant J. P. Bruun, oprindelig rebslager. Det beskæftigede tyske arbejdere, men måtte næsten straks standse, da arbejderne blev hjemkaldt for at deltage i verdenskrigen. I 1918 blev det overtaget af Nakskov Skibsværft og blev senere selvstændigt aktieselskab. Som den første danske fabrik har Varde Stålværk taget den moderne atomforskning i sin tjeneste ved at anvende gennemlysning af stålstøbegods med gammastråler for at undgå fejl i materialet. Fabrikken beskæftiger nu ca. 500 arbejdere.

I den modsatte ende af byen, fjernt fra stålværkets sod og støj, ligger det idylliske anlæg Arnbjerg, som byfoged Wedel-Heinen begyndte at tilplante i 1829. I 1914 opførtes her en stor mødesal, der navnlig har givet plads til de store årlige vestjyske skolemøder, hvori der undertiden har deltaget op imod 4000 mennesker. Hertil kom i 1947 en friluftsscene med godt 2000 siddepladser. Mest yndefuld er dog den lille kilde.

Ved Arnbjergs udkant ligger Varde kirkegård og Varde museum, en trefløjet bygning, der er skænket byen af grosserer Cornelius Stau, med store samlinger (for en stor dels vedkommende skænket af Stau), lige fra det gamle slots dage ned mod vor tid, minder om det gamle Varde, der ubønhørligt må vige pladsen for en ny tid.

*Der handles heste på Varde marked.
(Fot. Sv. Türck).*

HADERSLEV

Af Olav Christensen

Sakse fortæller i sin beretning om kong Harald Hildetand, at denne fældede en konge, Hather, i Jylland, hvor den by ligger, der siden har båret hans navn. Haderslev må derfor allerede på Saksens tid være blevet regnet for en gammel by. Navnet og dermed den oprindelige bosættelse, Gammel Haderslev, hører da også folkevandringstiden til, selve købstaden derimod er næppe ældre end fra tiden omkring år 1200.

I Valdemars Jordebog, der ikke nævner en enkelt lokalitet med navnet Haderslev, oplyses det nemlig, at Haderslev herted gav kongen 20 mark rent sølv »foruden told og lige så meget korn«, og når vi desuden finder Gamblahatharsløf omtalt i et dokument fra 1285, kan det sikkert anses for givet, at Haderslev allerede omkring 1230 har været et betydningsfuldt toldsted, og at byen i disse år er vokset frem til en vigtig handelsplads, der muligvis allerede omkring 1240–50 har opnået købstadrettigheder samtidig med Aabenraa, Flensborg og Tønder eller i alt fald senest i 1292. Fra dette år daterer sig nemlig den af hertug Valdemar 4. på dansk udstedte stadsret.

Den oprindelige bondeby, Gammel Haderslev, lå nord for Haderslev fjorddal, hvor Skt. Severin kirke den dag i dag hæver sig op over »Dammen«s vande, mens dens yngre datter, købstaden, voksede op på en ø ude i fjorden og formentlig skylder selve denne ø sin eksistens. Øen muligjorde nemlig en overgang over den lange fjorddal, der strakte sig fra Lillebælt omkring 25 km ind i landet, og blev derved et vigtigt vejknudepunkt.

Det gamle vigtige adelsstrøg, Ribevejen, og vejen fra Kolding førte på hver sin bro over den nordlige fjordarm op over øens stejle bakkeskråning, på hvis top Frue kirke knejste, for at udmunde i det store kvadratiske torv og derefter pa-

rallelt at fortsætte og til slut forenede at føre over Sønderbroen. De tre broers betydning for bydanelsen fremgår af, at byen i sit segl, der kendes fra 1421, fører en pælebro.

Stadsretten er med sine 39 artikler af stor betydning for vort kendskab til byen i den tidlige middelalder. Gennem den får vi ikke alene oplysning om mere almindelige rets- og handelsforhold, men også om byens udstrækning og om lokaliteter som hospitalet, d.v.s. Skt. Gertrudsstiftelsen, Torvet med byens kag og bytinget og endelig nævnes byens øvrighed. Foruden landsherrens repræsentant, ombudsmanden, der måtte opkræve alle afgifter, herunder tolden til hertugen, og som var formand for bytinget, var der rådmændene, som forestod byens finanser og næringsvæsen; men derimod omtaler byretten ingen borgmester. En sådan kom dog ret hurtig til at stå i spidsen for bystyret, ja fra 1444 var der en tid lang endog hele to borgmestre.

Der er ved byen tidligt blevet bygget en borg, der skulle være bymændene et betryggende værn i hine urolige tider. Det ældste Haderslevhus har ikke, som en sejglivet tradition har villet fastslå, ligget på Bøghoved, men i byens østlige del på Klingbjerg. Slottet nævnes første gang 1326, da det tilfaldt marsken Ludvig Albertsen for hans støtte til grev Gert i kampen mod Christoffer 2., hvis unge søn Erik, den udvalgte konge, sad i bolt og jern her fra 1326 til 1329, samme år som slottet blev indtaget og brændt af jyderne. I sit forsøg på at samle Sønderjylland indløste Valdemar Atterdag Haderslevhus 1373; men ved kongens død 1375 formåede Margrete ikke at hindre holdstenerne i at sætte sig fast i Sønderjylland, og Haderslevhus kom atter på deres hænder og oplevede derefter et skiftende tilhørsforhold, indtil det i 1544 tilfaldt hertug Hans den Ældre.

Braunius' prospekt af Haderslev 1585. Vestre del.

På domkirken midt i byen ses det tårn, der nedbrændte i 1627 og aldrig siden genopførtes. Den høje bygning vest for kirken er den lutherske præsteskole. Uden for Sønderport ligger Hertug Hans Hospitalet med takkede gavle.

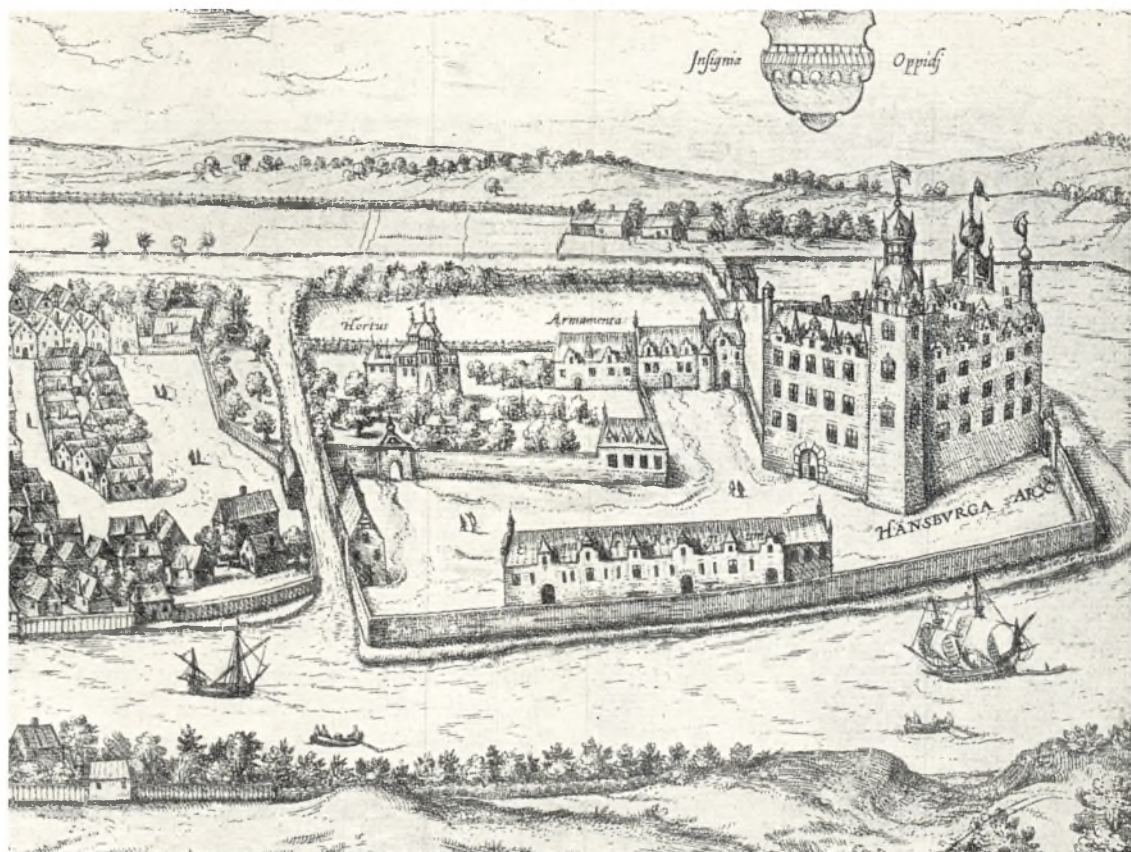
Haderslevs betydning i middelalderen ses dog bedst af dens kirkelige institutioner, hvoraf den betydeligste var det til Frue kirke knyttede kollegiatkapitel, d. v. s. et organiseret præstesamfund uden residerende biskop. Sådanne kapitler fandtes i Danmark kun i Haderslev og København. Kapitlet nævnes første gang 1273, men blev først egentlig organiseret i 1309. I modsætning til domkapitlet i Slesvig, hvor sproget var tysk, har dansk været kapitlets almindelige sprog i alt fald indtil 1465. Dets breve er indtil dette år udfærdigede dels på dansk, dels på latin, mens nedertysk ved siden af latin synes at blive enerådende fra 1468.

Til kollegiatkapitlet var knyttet en præsteskole, hvor de vordende gejstlige i Barwith syssel modtog undervisning. Det har selvfølgelig haft stor national betydning, at de vordende præster i det nordlige Slesvig fik deres uddannelse i Haderslev, hvor kapitlets medlemmer var overvejende dan-

ske, og ikke i Slesvig, hvor biskoppen og domkapitlet så afgjort stod på hertugens side.

Af andre gejstlige institutioner fandtes der foruden et dominikanerkloster, der antagelig er oprettet i 1254, formentlig også et nonnekloster, hvis oprettelse var bekræftet af paven 1494, hvorimod et påtænkt helligåndskloster næppe har set dagens lys. Desuden træffer vi en Skt. Jørgensgaard, formentlig beliggende nord for byen, og en Skt. Gertrudsstiftelse, der lå i Storegade, og hvoraf ruinerne endnu ses på bybilledet fra 1585. En del af disse stiftelser er formentlig ødelagt og forsvundet med reformationen; munkene blev fordrevet 1527, og klosteret med dets kirke blev 100 år senere under den store brand 1627 luernes rov.

Reformationen gav forøvrigt Haderslev en fremtrædende plads i sin historie, takket være hertug Christian, den senere Christian 3. Han blev i 1525 forlenet med Haderslevhus og Tør-

Braunius' prospekt af Haderslev 1585. Østre del.

På den såkaldte Slotsgrund øst for byen ligger det hertugelige slot Hansborg, der blev overdraget til Frederik 2. i 1580 og netop i 1585 var færdigbygget. Den firfløjede renæssanceborg brændte i 1644.

ning len, hvor han straks med iver søgte at få reformationen gennemført. Det har formentlig allerede på det tidspunkt gæret i byen, den sidste katolske lektor havde giftet sig allerede omkring 1522; og måske har også modsætningsforholdet mellem kollegiatkapitlet og moderkapitlet i Slesvig været fremmede for reformationens lære her. Hertugen har da fundet god grobund for sit arbejde, der indlededes med, at han lod bispe-tienden bortfalde og afskedigede den katolske provst, den pengegriske embedsjæger Johann Wulff. Dette skridt synes dog at have været noget overilet, idet det en kort tid medførte kirkeligt kaos, »ingen gav agt på læren uden hertugen alene, mange uordinerede kom i præsteembedet, og skolen i Haderslev blev lagt øde«, skriver provsten Jørgen Boysen i 1564. Hertugen indkaldte derfor to tyskere, Johann Wenth, der blev læsemester ved den af hertugen nyoprettede luther-

ske præsteskole, og Eberhard Widensee, der ligeledes skulle holde forelæsninger ved skolen og samtidig blev superintendent over Haderslev området. Da hertugen to år senere ved de to mænds hjælp gennemførte den lutherske kirkeordinans – Haderslevartiklerne – i sit lille landområde, var dermed hos os skabt den første lutherske kirkeprovins, der skulle blive forbilledet for den kirkeordning, der senere gennemførtes så vel i hertugdømmerne som i kongeriget.

Luthers lære har sikkert været forkyndt i Haderslev kirke allerede i 1525 eller måske endnu tidligere og har sejret i Haderslev allerede i 1527. Det kan derfor antages, at der samtidig har lydt dansk salmesang i Haderslev – to mænd fra Malmø, Claus Mortensen Tøndebinder og Hans Olufsen Spandemager, som havde været i Haderslev fra 1527 til 28 for at besøge præsteskolen, medbragte ved deres hjemkomst til Malmø dan-

*Vor Frue kirke rejser sig stadig højt over den indre bys lave huse. Således skulle den middelalderlige købstadskirke ligge; på en gang dominerende og beskyttende, vogtende livet i byen og kaldende til bøn, en stadig mindelse om Guds almagt og gejstlighedens autoritet.
(Fot. Sv. Türck).*

ske salmer —. Men det kan næppe heller omtvistes, at reformationen på grund af den indflydelse, indkaldte tyskere havde på dens gennemførelse, i stedet for at fremme modersmålets brug i kirken har betydet en yderligere landvinding for det tyske.

Efter at Christian 3. var blevet Danmarks konge, fandt der i 1544 en deling sted af hertugdømmerne mellem ham og hans brødre, Hans den Ældre og Adolf. Hertug Hans's part omfattede bl.a. Haderslev, der under hans styre skulle opleve en rig udvikling og blomstring.

Hertug Hans var en udpræget fredens mand, der helligede styret af sit lille landområde den allerstørste omhu og energi. Talrige forordninger og breve udgik fra hans kancelli på Haderslevhus (senere på Hansborg) til indskærpelse af moralsk og kirkelig vandel og til fremme af kirkens og skolens tarv, forordninger, der giver et godt billede

af livet ikke alene på slottet, men også i selve byen. For dennes vedkommende indeholder forordningerne bl.a. bestemmelser om ægteskabsbrud, hor, om giftermål mellem nærbeslægtede samt om åger, mens en luksusforordning fortæller os mangt et træk fra de gode haderslevborgeres liv i 1500-tallets midte.

Haderslev by mærkede i særlig grad hertugens gunst; han oprettede her et apotek, det nuværende Hjorte apotek, og det endnu eksisterende hospital for fattige og syge; han grundlagde endvidere byens lærde skole, fordi der, som det hedder i fundatsen, her hvor det danske sprog var det almindelige omgangssprog, var stor mangel på lærde folk. Endelig påbegyndte hertugen i 1554 opførelsen af det prægtige renaissanceslot, der efter ham fik navnet Hansborg; men som først fuldførtes i 1585 af Frederik 2., der ofte opholdt sig på slottet, ligesom Christian 4., hvis bryllup med Anna Cathrine af Brandenburg fejredes her i 1597. De store byggearbejder ved slottet, hoffivet og de mange fremmede, dette trak til byen, har medført et rigt pulserende liv i den lille by og har haft overmåde betydning for hele bysamfundet. Det gav fortjeneste til både håndværkere og købmænd og gav sig også ude i byen udtryk i betydelige byggearbejder, som Slotsgades borgerhuse endnu giver et svagt billede af.

Haderslev by stod nu i sin fulde glans og talte op mod 2000 indbyggere, men med 1600-tallets krige begyndte der som for alle danske byer en nedgangsperiode. Den første ulykke ramte byen i 1627, da den blev hærget af en brand, der var blevet påsat af Christian 4.s flygtende tropper, og som lagde halvdelen af byen i aske. Mens Hansborg blev skånet, blev Frue kirke, rådhuset med arkivet, latinskolen, slotsapoteket og som allerede nævnt klosteret samt i snesevis af beboelsehuse luernes rov.

Haderslevs første kirke har formentlig været en stavkirke og er efterfulgt af en romansk kvaderstenskirke, der antagelig er brændt i 1247 og i årene derefter erstattet af en korskirke af teglsten, hvis tværskib er bevaret i den nuværende kirkes korsarme. Forinden denne kirke var fuldført, ændredes byggeplanerne, og den blev opført med tre skibe. Efter en ny byggeperiode, der bl.a. omfattede opførelsen af det høje gotiske kor, i

Flyverfotoграфи af Haderslev, set fra nordvest.

I mellemgrunden til venstre Gammel Haderslev — bondebyen, hvorfra Haderslev opstod. Nu er den forlængst opslugt af sin aflægger. Fjorden fortsætter bag byen i Haderslev Dam.

(Fot. 1953 Nowico).

årene 1421 til 40, stod den kirke færdig, som hertug Hans kalder »unser thumbkirch«, d.v.s. vor domkirke. Ved branden i 1627 sank tårnet og det ene fag i grus, mens kirkerummet fuldstændig blev raseret, så at der i dag af inventar fra den katolske tid kun er bevaret en døbefont, der daterer sig fra 1485. Efter branden blev tårnet ikke genopført; men gavlen blev foreløbig afdækket med en trævæg, indtil den nuværende smukke vestgavl med det lille trappetårn og forhallen endelig blev opført i 1650. I de følgende århundreder gennemgik kirken kun mindre forandringer og flere ikke altid lige heldige restaureringer; men efter den sidste i 1941–51 gennemførte står Haderslev domkirke med sit høje slanke kor, der himmelstræbende hæver sig op over Nørregade, som en af de skønneste og mest markante repræsentanter for gotisk kirkebygningskunst i Danmark.

Allerede i 1644 ramtes byen af en ny katastrofe. Svenskerne besatte byen og befæstede slottet, som ved en ulykkelig hændelse kom i brand og blev lagt i aske. Det påtænkte genopført; men efter den første svenskekrig blev håbet herom opgivet.

Byens prøvelser var dog ikke forbi endnu, i 1657 kom med svenskekrigen ulykkerne påny ind over byen. Den besattes atter af svenske tropper og senere af allierede hjælpetropper, hvoriblandt navnlig polakkerne for hårdt frem mod befolkningen og ikke mindst mod gejstligheden. Samtidig hærgede en dysenteriepidemi byen, hvor 200 familier blev kirken betaling skyldig for begravelser.

Byen ramtes også gentagne gange af mindre brande, bl.a. i 1737, da 14 huse i Gaaskærgade brændte; i 1759 lagde en ny storbrand 170 af byens 343 beboelsesejendomme i aske.

*Herover: Torvet i Haderslev i 1844. Litografi af Wm. Heuer.
Torvet er indrammet af gavlhuse fra det 17. og 18. århundrede. Bag husene ses midt i billedet domkirken.*

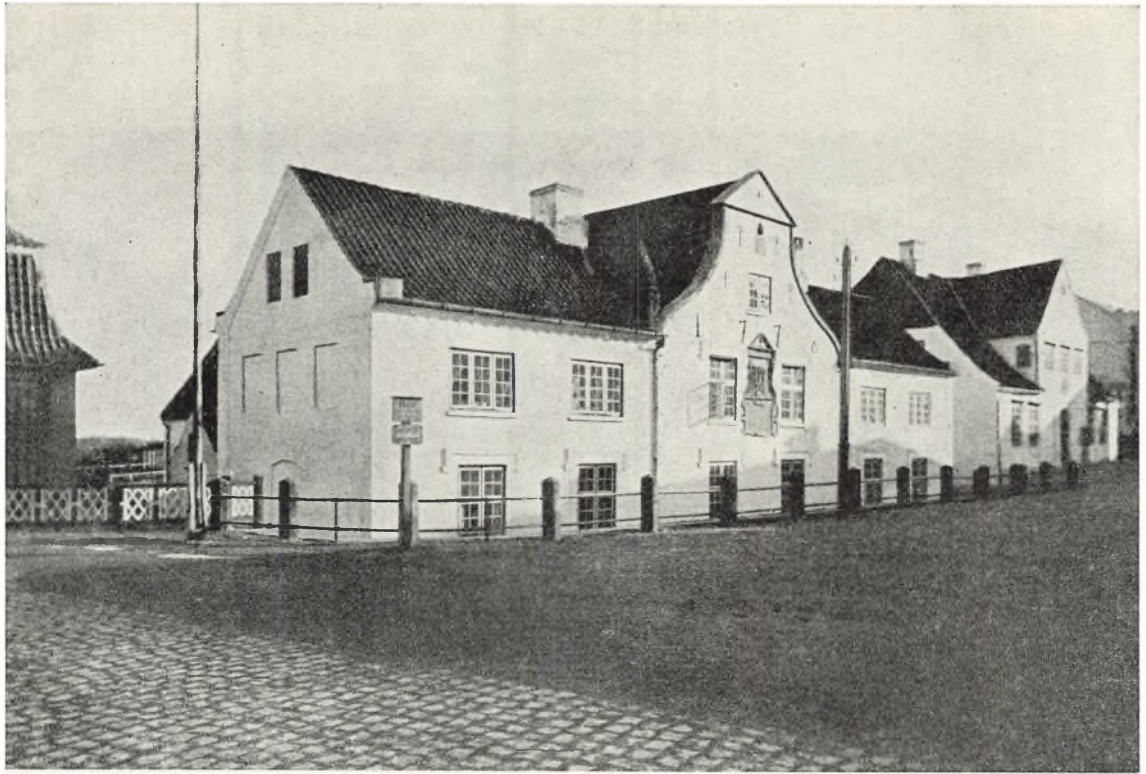
*Næste side øverst: Tyske tropper på torvet i Haderslev i 1864.
Det fredelige og hyggelige torveliv, der udfoldede sig på forrige billede, har vejet pladsen for
soldaternes transportvogne. (Fot. Kgl. Bibl.).*

*Næste side nederst: Torvet i Haderslev i dag.
Pladsen har ganske ændret karakter. De fleste huse har fået nye facader, og overalt har store
udstillingsvinduer beslaglagt stueetagerens front mod gaden. (Fot. 1953 Kaj Ludolph).*

Men ikke alene krig og brand hærgede byen, også andre forhold virkede hæmmende; fjorden og havnen var efterhånden sandet til, hvorfor skibene måtte ankre op ude i fjorden og omlade ladingen i pramme, der fragtede varerne ind til skibbroen, hvorefter de befordredes den sidste del af vejen i vogne. Vanskelighederne har ramt byens næringsliv føleligt. En ikke ringe omsætning havde den dog vedvarende takket være de store stuedrifter, der stadig, omend i faldende tal, førtes gennem byen under erlæggelse af en passende brotold. Af stor betydning blev det også, at byen i 1624 ved Christian 4.s grundlæggelse af det danske postvæsen blev en hovedpoststation på rigets

vigtigste postrute Hamborg–København; men bønderne fra det store opland svigtede byen og søgte uden om den til Aabenraa og Flensborg, hvor de kunne få højere priser for deres korn og købe tømmer og jern billigere. Også håndværket stod i stampe, og dets udøvere måtte i ikke ringe grad skabe sig indtægt ved landbrug. Konkurrencen ude fra var så hård, at det i en klage fra Haderslev borgerskab fra 1744 endog hedder, at Haderslev »byvæsen« nødvendigvis måtte forfalde og eventuelt ganske gå til grunde, såfremt der ikke skete en ændring i disse forhold, der næppe er blevet bedre ved Christiansfeldts grundlæggelse i 1773, hvorved Haderslev i denne lille by med

*Hertug Hans Hospitalet blev oprettet i 1569 for gamle og svagelige.
Af det oprindelige anlæg er kun kirkefløjen igen. Den her afbildede fløj er bygget i 1726.
(Ældre fot. Kgl. Bibl.).*

dens driftige borgere og betydelige industri fik endnu en farlig konkurrent.

Haderslev bys indbyggertal er i 1769 opgjort til 2249 og var 1803 steget til 2685; selv om der i dette sidste tal er medregnet 113 militære, har der dog været en ret betydelig tilvækst. I opgørelsen er ikke medregnet rundt regnet 1000 indbyggere på »Slotsgrunden«, der oprindeligt var bygget på det område, hvor det gamle Haderslevhus havde ligget, og som havde fået sine privilegier af hertug Hans. Efter Hansborgs brand opstod der mange stridigheder mellem byens og »Slotsgrunden« beboere på grund af den fortrinnsstilling disse havde på mange områder. Tilvæksten i indbyggertallet skyldtes tilvandrede, dels fra hertugdømmerne og kongeriget, dels fra Tyskland og det øvrige udland. Tilvandringen var ifølge borgerskabsprotokollerne langt større fra Danmark end fra Tyskland med Holsten og var for Haderslevs vedkommende procentuelt betydeligt mindre fra udlandet, end den var til flere

kongerigske byer, f.eks. Helsingør, København, Fredericia m.fl. Byens befolkning var, som byen fra arilds tid havde været dansk, stærkt knyttet til det danske folk.

Mens Haderslev således i det 17. og 18. århundrede har stået i stampe, synes der i slutningen af dette tidsrum påny at ske en vis fremgang, der tager yderligere fart i det 19. århundredes første halvdel. Byen havde ikke haft nogen industri af betydning; men nu begyndte der at vokse industrielle foretagender frem, og da det i 1827 dannede havneselskab fik fjord og havn opmudret, kom der virkelig fart i udviklingen. Samtidig med den industrielle og handelsmæssige fremgang voksede den almindelige velstand, hvilket fremgår af, at skatteydernes antal fra 1835 til 55 steg fra 628 til op imod 1300. Byens indbyggertal, der i 1835 efter »Slotsgrunden« indlemmelse var opgjort til 5745, voksede betydeligt i disse år og var i 1864 steget til 8279. Denne lykkelige udvikling ville formentlig have fortsat med endnu større styrke;

men den voksende nationalitetskamp og stormagten Prøjsens indblanding i denne skulle sætte en brat stopper herfor.

Haderslev var ved 1800-tallets begyndelse en dansk by, men med tysk fernis. Rets- og skolesproget og delvis kirkesproget var tysk, embedsmændene og de førende kredse i borgerstanden var tyskdannede, mens den jævne borger var overvejende dansk. Fra denne jævne del af borgerkabet udgik de to mænd, som skulle blive danskhedens forkæmpere, bogbindersvenden Niels Christian Nissen og købmanden Peter Christian Koch, grundlæggeren af Sønderjyllands første danske avis »Dannevirke«.

I byen fandtes der på daværende tidspunkt et tyskskrevet ugeblad »Lyna«, som var oprettet i 1797 og oprindeligt havde været et patriotisk kongetro organ, men som efterhånden blev slesvig-holstenernes svorne håndlanger.

Danskhedens forkæmpere måtte i de første år føre en hård kamp mod snæversynethed og snæversind; men da købmand Peter Hiort Lorenzen, der var blevet mere og mere danskorienteret, i 1842 talte dansk i stændersalen i Slesvig, havde den lille kreds af vågne danske i Haderslev allerede i ham fundet sig en fører, og selv om hans alt for tidlige død i 1845 betød et smerteligt og uerstatteligt tab, voksede danskheden sig dog stadig stærkere og kunne i 1847 fejre den triumf, at Peter Chr. Koch kunne meddele, at han havde overtaget »Lyna«, som fra 1. januar 1848 ville udkomme som tyskskrevet dansk ugeblad.

»Lyna«s tid som dansk blad blev dog kun kort; oprøret brød ud, og slesvig-holstenerne rejste atter hovedet; men påny viste den jævne borger, at han ikke uden videre ville bøje sig for tyskeriet. Ganske vist var det også i Haderslev lykkedes nogle fremtrædende slesvig-holstenerne at få den provisoriske regering proklameret den 25. marts og at trænge ind i borgmester Lassens hjem og tvinge ham til at forsegle Kochs presse; men da den selvbestaltede magistrat næste dag samledes på Torvet, hvor borgervæbningen var opmarcheret, for at hylde oprørsregeringen, lød råbene fra borgerkabet: »Bort, bort med de provisoriske; bort med forræderne; bort med skidtet; leve kong Frederik 7.!« og da borgervæbningen samtidig truede med at fælde gevær, måtte de slesvig-

Den smukke empirebygning, Badstuegade 16, med de to halvrunde karnapper minder om Goethe-huset i Weimar. (Fot. 1953 Kaj Ludolph).

holstenske spidser forsvinde og flygtede snart efter fra byen.

Selv om byen senere blev besat af oprørsstyrker, lykkedes det dog danskerne i 1849 at få oprettet en dansk klub »Harmonien«, der i de kommende år fik stor betydning for danskheden i byen og kom til at danne modvægt mod den i 1838 oprettede »Borgerforening«, som havde udviklet sig til at blive slesvig-holstenernes højborg i Haderslev.

Efter krigens afslutning blev de tysksindede magistratsmedlemmer og deputerede borgere erstattet med danske; latinskolen, der fra 1854 fik til huse i en nybygning i Gaaskærgade, blev omdannet til en dansk skole og talte blandt sine lærere digteren Edvard Lembcke, der i sin Haderslevtid skrev mange af sine smukkeste sange, bl.a. sangen om modersmålet. Haderslev gik nu en i national henseende rolig udvikling i møde. Lembcke skriver herom i sine erindringer, at der »blandt hjemmetykerne i Haderslev var tydelige kjendetegn på et begyndende omslag i stemnin-

*Den gamle provstegård
fra 1591 på Naffet var
ubetinget Haderslevs
kønneste renæssancegård.
Den blev nedrevet i
1880'erne. (Tegning af
Mørk Hansen i Ill. Tid.).*

gen«; men med kong Frederik 7.s død og den ulykkelige krig i 1864 udsattes byen påny for store omvæltninger.

Tre år efter krigens afslutning blev Sønderjylland i 1867 indlemmet i Prøjsen, og de store udvandringer, der også for Haderslev by skulle få alvorlige følger, tog deres begyndelse. Mens indbyggertallet i 1867 opgjordes til 8596, var det i 1885 faldet til 7590, men begyndte derefter påny at vokse og var i 1921 steget til 13.149. Hullerne, som dansk ungdom efterlod, blev især i byerne udfyldt med tilvandrede sydfra, og dette gav de sønderjyske byer et noget stærkere tysk præg, der dog mærkedes mindst for Haderslevs vedkommende, hvis overvejende dansktalende borgerskab og mange danske forretningsskilte fremhævede dens danske oprindelse. Danskheden holdt sig da også stærkere her end i de andre byer, og selv om den danske stemmeprocent, der ved valget til den tyske rigsdag i 1871 med 638 danske

mod 452 tyske stemmer lå på $58\frac{1}{2}$, i 1886 var faldet til 30, kunne byen dog ved valget til byrådet i 1919, da genforeningen stundede til, og kvinderne for første gang gik til valgurnerne, mønstre 2699 danske stemmer mod 1702 tyske og 933 tyske socialdemokrater. Dette beskedne danske flertal øgedes ved afstemningen den 10. februar 1920 til 4006 stemmer mod 2164 og er siden vokset til omkring 90 pct.

Efter krigen 1864 var bystyret selvfølgelig påny blevet tysk; latinskolen omdannedes til tysk gymnasium, og kommuneskolen fik efterhånden tysk undervisningssprog, kun i frk. Taubers pigeskole og i den af hospitalspræst Jensenius Johansen i 1866 oprettede realskole kunne der gives dansk skoleundervisning, indtil begge disse skoler lukkedes i løbet af firserne. Tyskernes hårde fremfærd under køllerpolitikken svejsede danskerne tættere sammen, og danskhedens stilling udbyggedes både økonomisk og kulturelt. Allerede i

Gadeparti i Gammel Haderslev o. 1920.

Den moderne bys krav om stadig udvidelse og fornyelse tilintetgør efterhånden forstadens hyggelige gamle gader med toppede brosten og tilbagetrukne lilleputhuse. (Fot. Kr. Hude).

1856 var der stiftet en dansk sparekasse, hertil kom i 1875, samtidig med at tyskerne oprettede Haderslebener Creditbank, en bank og senere en kreditforening, der efter en omdannelse er videreført efter 1920. I 1894 stiftedes en frimenighed, der allerede i 1897 fik egen kirke, som dog på grund af lokale myndigheders forsøg på at gennemtrumfe et forbud mod kirkens brug først kunne benyttes fra 1900; der byggedes et forsamlingshus og et højskolehjem, som blev samlingssted for det danske foreningsliv. Fra 1882 var der blevet udsendt et nyt dansk blad »Modersmaalet«, som i 1900 overtog »Dannevirke«, da dette gamle danske blad under en kongerigsk dames redaktion havde svigtet i kampen mod præsjeriet og derfor gik sin undergang imøde.

Ikke alene danskerne, men også tyskerne var selvfølgelig meget aktive. Disse sidste kunne i kraft af den gældende valglov læsætte samtlige pladser i såvel magistraten som borgerrepræsen-

tationen. Mens det danske vælgerkorps, der var organiseret i »Kommunalforeningen«, indtil århundredskiftet ikke havde deltaget i valgene til byrådet, ændredes dette forhold i årene derefter.

Byen havde som følge af udvandringen lidt et betydeligt kapitaltab, der bevirkede en stagnation i den økonomiske udvikling. I de første 30 år efter 1864 stod byen i stampe, men med det påny stigende indbyggerantal tog også den økonomiske fremgang fart. Allerede i 1858 var der blevet anlagt et gasværk, men først i 1899 fulgte et vandværk og 2 år senere et elværk efter. Besejlingsforholdene på havnen var efter krigen atter blevet ringere, men i slutningen af halvfemserne gav anlægget af de smalsporede amtsbaner også stødet til en forbedring af havneforholdene. Dette betød samtidig en stigning i købstadens handel med det store opland. Industrien fik efterhånden nogen betydning, flere forstæder indlemmedes, og borgernes velstand øgedes; men med ver-

Udsigt mod Vor Frue fra Præstegade på den vestlige bybakke. Dette parti har kun forandret sig lidt i de forløbne hundrede år. (Fot. Kaj Ludolph).

denskrigen og markens sammenbrud ramte ulykkerne igen byen.

Efter at den internationale kommission i januar 1920 havde overtaget styret i Sønderjylland, fik Haderslev den 4. februar sin første danske borgmester i »Dannevirke«s redaktør, Nicolai Svendsen. Med genforeningen stod man overfor løsningen af store opgaver; byen var i de lange krigs- og efterkrigsår i høj grad blevet forsømt; alle gader trængte til modernisering; der forestod betydelige nyanlæg eller udvidelser ved sygehuse, skolerne, havnen, de tekniske værker o.s.v. Skønt disse opgaver krævede betydelig kapitalinvestering, løstes de alle samtidig med, at der blev igangsat et stort offentligt og privat boligbyggeri; men nye opgaver melder sig stadig, således er byen for tiden igang med anlægget af en omkørsels-

vej, som i forbindelse med en udvidelse af det store og smukke parkanlæg ved »Dammen« vil skabe et ganske nyt bybillede.

Også industrien blev udbygget og omfatter i dag tobaks-, malt-, tekstil- og maskinfabrikker; men det er dog stadig den på det rige opland baserede handel, der har den fremtrædende plads i den gamle købstads næringsliv. Indbyggertallet er steget betydeligt og opgjordes den 1. januar 1953 til 18.445.

Haderslev gør i 1953 med sine mange store og moderne forretninger, sine mange pengeinstitutioner og sine stærkt trafikerede hovedstrøg et livligt og driftigt indtryk, og med sine rene og velholdte gader, sine mange små grønne åndehuller og smukke anlæg virker den venlig og tiltalende.

AABENRAA

Af Hans Valdemar Gregersen

Kun få byer i vort land formår at tage det op med Aabenraa med hensyn til beliggenhed. Lige meget ad hvilken vej man kommer til byen: så snart bøgeskovenes skærmende mur er passeret, har man en strålende udsigt til den skovomkransede dalbund for enden af den brede fjord. Midt i dette landskab flokkes byens huse omkring kirken på toppen af en langstrakt banke, der hæver sig op fra det jævne terræn som en ø af havet. I den sidste menneskealder har byens stærke vækst dog medført, at lange husrækker også er vokset ned ad banken som fangarme ud fra det gamle bylegeme.

Aabenraas vidunderlige omgivelser har man allerede tidligt haft øjnene åbne for. I indledningen til byens ældste krønike fra 1635 fremhæves således »stedets henrivende skønhed, omkranset som det er af herlige skove, agre og enge, så byen er at se til som et smukt sommerlyststed, hvor alle slags små skovfugle sommeren igennem synger på det allerlifligste«.

Selve stednavnet fortæller her som så mange andre steder noget om byens ældste historie, idet Aabenraa har navn efter en forsvunden landsby Opnør, som sandsynligvis har ligget lidt nordvest for fjordens inderste vig, Kilen, hvor senere Skt. Jørgensgaard, et middelalderligt hospital, lå. Navnet Aabenraa må være dannet af et oprindeligt »Opnør[ved]å«, der har været betegnelse for det lille fiskerleje, som har dannet sig, hvor den nuværende Mølleaas udløb har skabt en bekvem landingsplads for mindre fartøjer.

Den lille bygd har efterhånden bredt sig ud over den sydlige del af det langstrakte bakkedrag, der hæver sig op fra stranden. Den nuværende Skibbrogade, der engang hed Østergade, forbandt da havnen med torvet (nu Storetorv), hvorfra Søndergade igen søgte ned imod fjorden,

mens Fiskergade fulgte kystlinien langs med bankens rand, hvor husene kunne ligge i sikkerhed for højvande. I løbet af middelalderen har Aabenraa efter alt at dømme været i stadig vækst. Som en forlængelse af Fiskergade opstod således på den anden side af Østergade (Skibbrogade) Gildegade, som rimeligvis har navn efter et af middelalderens mange gilder, måske et Skt. Knuds gilde, da der har ligget en Skt. Knuds kirke, hvor de to gader støder sammen. Anlægget af Vestergade må ligeledes hidrøre fra denne tid, idet det ældste slot, vi har kendskab til, lå i engdraget for enden af denne gade.

I tilknytning til slottet har byen i syd og vest været værnet af en bred voldgrav, der endnu i det 17. århundrede har kunnet spores som et sumpet morads, der på grund af sit dyreliv gik under betegnelsen »Paddesig«. Imod nord træffer man den dag i dag svage spor af byens gamle værn i en dyb slugt syd for Raadhusgangen.

Byens nuværende hovedkirke, Skt. Nikolaj, har derfor oprindeligt ligget uden for selve det bebyggede område, oppe på bybankens top, mens borgernes huse har nøjedes med dens sydøstlige del. Til Skt. Nikolaj var der i middelalderen knyttet syv gejstlige, de såkaldte »marianere«, hvis boliger lå omkring kirken. Hele dette anlæg på bankens top har, efter hvad senere udgravninger har vist, været værnet af volde og grave.

Efter nogles mening har byens ældste kirke været et Skt. Andreas kapel, som indtil reformationen lå på det såkaldte Kapelbjerg syd for byen.

Hvorom alting nu er, så fortæller de to kirkers helgennavne med al ønskelig tydelighed om beboernes vigtigste næringsveje. Uden tvivl er Aabenraa nemlig opstået som et lille fiskerleje, hvorfra der med tiden også har udviklet sig en del søfart. Selve beliggenheden ved den brede og dybe

*Flyverfoto af Aabenraa 1953, set fra sydvest.
Byen har udvidet sig stærkt, både langs fjordens bredder og indefter langs landevejene. Ved inddæmning og afvanding af fjordarmen nord for havnen er der skaffet plads til store industrielle anlæg. (Fot. Nowico).*

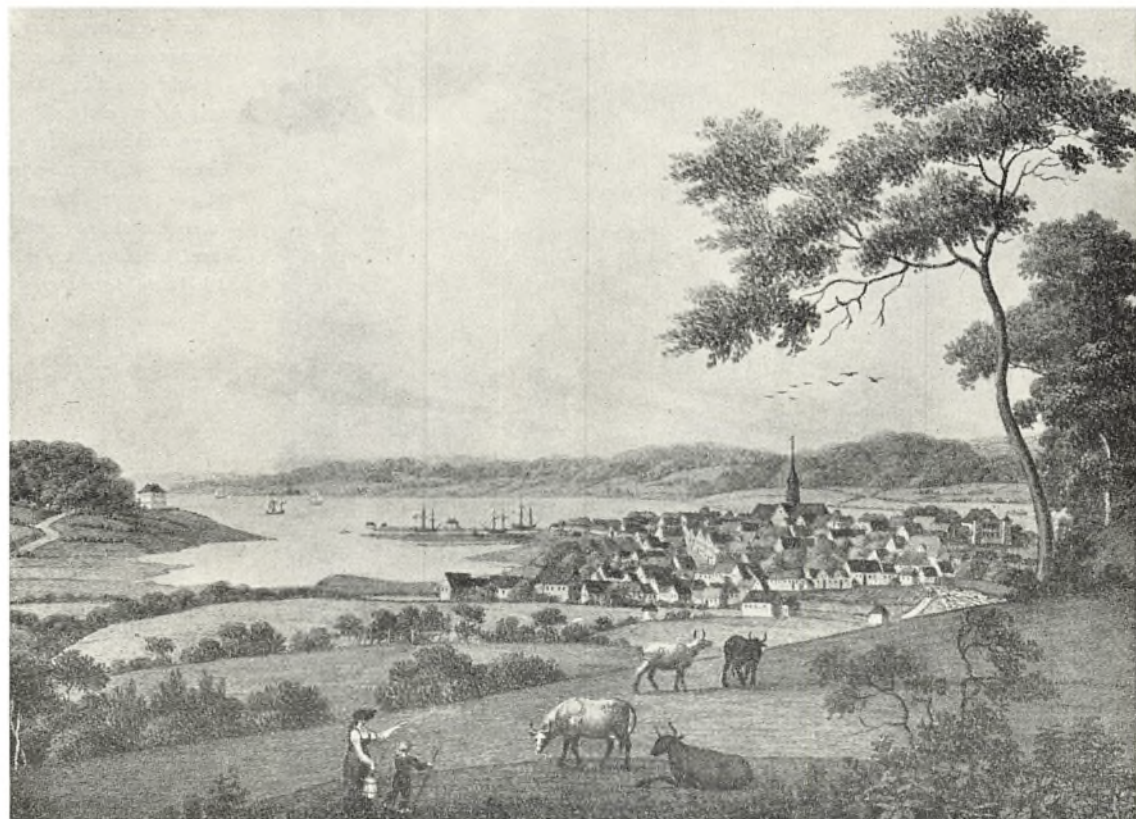
Aabenraa Fjords inderste vig, som på alle sider er omgivet af store skove, har tidligt henvist beboerne til at søge deres næring på havet. Deres kirker blev derfor indviet til Skt. Andreas og Skt. Nikolaj, henholdsvis fiskernes og de søfarendes skytshelgener. Byvåbenet, der her som andetsteds afspejler noget karakteristisk om det sted, hvortil det er knyttet, forestiller i god samklang hermed tre makreller på en havblå baggrund.

De naturlige betingelser for, at et bysamfund har kunnet vokse op her, har således i rigt mål været til stede. Man regner derfor med, at Aabenraa kan føre sine rettigheder som købstad tilbage til tiden efter år 1200. Dens stadsret, den såkaldte »skrå«, kendes ganske vist kun i en latinsk oversættelse fra 1335, men den hævder at indeholde vedtægterne, således som de var på kong Valdemar Sejrs tid.

På grundlag af skråen er det muligt at danne

sig et billede af de økonomiske forhold i middelalderens Aabenraa. En paragraf handler således betegnende nok om skipperens forhold, og meget tyder på, at aabenraaerne har deltaget i middelalderens store sildefiske ved Skånes Øresundskyst. Landbrug har dog også spillet en stor rolle for datidens aabenraaere, idet kongen gav dem ret til »fægang« på syv omkringliggende landsbyers marker. Det gamle ord fægang findes sammen med adskillige andre midt i den latinske tekst, et uomstødeligt vidnesbyrd om befolkningens danske nationalitet i hine fjerne tider.

Vi hører første gang indirekte om Aabenraa i kong Valdemars jordebog fra 1231, hvor der er opført told blandt de kongelige indtægter af Rise herred, hvilket vel kun kan hentyde til indførsel over havnen i Aabenraa. Det passer udmærket sammen med, at kong Kristoffer i 1257 gav toldfrihed til munkene i Løgumkloster for varer, som

Aabenraa 1822, set fra nordvest.

Den hyggelige lille by ligger helt ved fjordens bund med husene grupperet om Nikolajkirken og den store havn som en fangarm ud i fjorden. Fra gammel tid var Aabenraa en vigtig havneby. (Efter håndkoloreret stik af S. L. Lange).

de måtte indføre over havnen i Aabenraa. En tradition om, at Aabenraa by og slot allerede i 1148 skulle være blevet afbrændt af venderne, lader sig derimod ikke godtgøre.

Som foran nævnt lå det første slot, »Aabenraahus«, for enden af Vestergade. I 1247 skal det være blevet afbrændt under kampene mellem de to kongelige brødre Erik og Abel. Efter genopførelsen sad i 1366 den sønderjyske hertug Henrik inde med slottet, men i sine sidste år lykkedes det dog Valdemar Atterdag at komme i besiddelse af det. Ved dennes død overgav slotsfogeden det imidlertid til holstenerne, og Aabenraa blev derved revet med ind i den politiske malstrøm, som opstod på grund af det fjendtlige forhold mellem det danske kongehus og de holstenske grever.

Under sit arbejde på at genvinde det tabte hertugdømme lykkedes det i 1404 dronning Margre-

te at komme i besiddelse af Aabenraahus, som hun dog i rigtig erkendelse af de strategiske forhold i 1411 lod nedbryde og genopføre i det vandrige, sumpede terræn umiddelbart syd for byen. Dronningens hurtigt påfølgende død tilintetgjorde imidlertid alle de store forhåbninger, der var blevet næret til det nye slot Brundlund, idet det blev væsentligt mindre end oprindeligt planlagt. I 1429 faldt Brundlund i de fremmedes hænder efter en belejring på fire uger, men overdroges i 1460 sammen med hertugdømmerne til den danske konge Christian 1. Under de påfølgende arvedelinger skiftede Aabenraa by og slot adskillige gange herre. Ganske vist varede kongernes herredømme ved efter delingen i 1490, men ved de afgørende forhandlinger i 1544 kom Aabenraa under Gottorp, hvortil det hørte indtil 1713.

Men alt imens de store herrer skaltede og val-

Jomfrugangen, der løber fra Vægterpladsen til Nygade, er sikkert langt ældre end 1700-tals husene i den gamle slippe. I baggrunden ses Nikolaj-kirkens pudsige tårn fra 1908, der nu er nedrevet. Det skal erstattes af et mere stilrent tårn. (Fot. 1920 Hugo Matthiessen).

tede med by og egn, levede aabenraaerne deres eget liv, i fredelige tider ret uafhængigt af, hvem der førte det store ord på Brundlund slot.

Mens byskråens ordvalg ubestrideligt tyder på, at Aabenraas befolkning oprindelig var dansk af nationalitet, må man regne med, at et vist tysk element – især af håndværkere – i løbet af 1400-tallet sivede ind i borgerskabet, samtidigt med, at det plattyske sprog blev almindeligt anvendt i administrationen. En plattysk oversættelse af skråen foreligger netop fra denne tid, ligesom dette sprog efter reformationen brugtes ved gudstjenesterne.

Overgangen til den nye tid kom ikke til at gå sporløst hen over det lille bysamfund. Under adelens og holstenernes opgør med Christiern 2. tog aabenraaerne nemlig klart parti for den fol-

kekære konge. Kommandanten på Brundlund, Benedikt von der Wisch, var dertil en af kongens tro tilhængere, og Aabenraa måtte derfor tages med storm af hertug (senere kong) Frederiks landsknægte. Når disse for så voldsomt frem, skyldtes det, efter hvad den gamle krønike vil vide, at borgerskabet med borgmester Hans Kristensen i spidsen havde nægtet at udlevere dem øl. »I hvilken stor bedrøvelse den arme småstad dengang kom, kan ikke skildres her med simple bogstaver«, siger kronisten i sin beretning om denne begivenhed.

Endnu en frygtelig ulykke ramte byen inden århundredets udgang, idet en kvindes uforsigtighed med en brændende tande på et hørloft i 1576 gav anledning til en voldsom ildsvåde. Som alle datidens bysamfund var Aabenraa nemlig i hine

*Orgelfabrikens gård,
Storegade 24.
Bag det nydelige
empirehus ligger gården
endnu uforstyrret hen.
(Fot. 1946 P. Clausen).*

tider et let bytte for ilden. Borgerhusenes strå-tækte bindingsværks- eller bulhuskonstruktioner frembød jo et såre let antændeligt materiale. Efter 1576 har derfor en række storbrande lagt større eller mindre dele af byen i aske. Foruden den nedennævnte katastrofe i 1610 har der således været brande i 1629, 1669, 1679, 1680, 1694 og 1707, men derefter skred øvrigheden også ind. Ved en opgørelse året efter viste det sig nemlig, at ikke færre end 196 af 217 beboelsehuse havde stråtag. Det blev da påbudt 84 husejere at få lagt tegl på i løbet af seks uger, mens de resterende 112 skulle have deres huse teglhængte inden udgangen af det følgende år. Skønt det i hine tider nok kunne trække ud med at få en forordning efterlevet, har årene efter branden i 1707 dog ganske revolutioneret byens udseende.

Den frygteligste hændelse i Aabenraas historie var imidlertid som nævnt brandkatastrofen i 1610, der gjorde et voldsomt indtryk i samtiden, så meget mere som borgernes sind kort tid i forvejen var blevet oprørt over en uhyggelig misgerning. Byens dygtige og afholdte borgmester, Claus Esmarch, der netop havde gjort sig fortjent ved anlægget af en ny skibbro, var nemlig blevet myrdet tæt uden for Nørreport, og det viste sig til stor rædsel for borgerskabet, at hans egne svigerforældre, særdeles kendte folk i by og egn, stod bag ved ugerningen. Guds straffedom over et samfund, der havde tålt slige misdædere i sin midte, lod da heller ikke vente længe på sig. Endnu inden loven var sket fyldest, fortærede nemlig en skånselsløs ildebrand i løbet af et par timer så godt som hele byen. En bådebygger og

hans medhjælper havde været beskæftiget med skibstømmerarbejde, hvortil de brugte åben ild for at holde tjæren flydende. Sluppet løs i en kraftig østenstorm fængede ilden imidlertid hurtigt i det brændbare stof, hvorefter de rovgriske flammers vej til de stråtede borgerhuse kun var kort. Katastrofen var så alvorlig, at der måtte indsamles bidrag til den nødstedte by. Der blev sendt hjælp fra en lang række byer i hertugdømmerne, kongeriget og Nordtyskland, åbenbart det daværende Aabenraas vigtigste handelsforbindelser, hvor man bl.a. har vidst at værdsætte det kendte Aabenraa-øl »Kükelhaen« (= kokkemandsbryg?) for dets fyldige og kraftige smag.

Omkring år 1600 var hele bybanken blevet inddraget til bebyggelse. Navne som Vægterpladsen, Jomfrugangen og Pottergade giver os en mindelse om hine tiders byvægter, utugtskvinder og håndværksliv. Persillegade lå derimod endnu uden for byen på den vestlige bakkerand, hvis mange køkkenhaver navnet hentyder til, mens Ramsherred på bakkens fald imod nord efter navnet at dømme har været hjemsted for samfundets bærmere.

I løbet af 1700-tallet øgedes gadernes tal. Wollesgyde har navn efter den kendte skipper og rådmand Oluf Rudbeck, som lod en ejendom op-

føre, hvor nu posthuset ligger, ligesom Rebekka-gangen måske har fået navn efter en datter af provst Bargum. Barkmøllegade og Klinkbjerg vidner om hine tiders anvendelse af fintmalet bark til garvning og den betydelige teglværksindustri. Mange af de gamle navne har således et indhold, der formår at gøre fortiden levende for os. Det gælder også Nørre- og Sønderport på hver sin side af bybanken, hvor vægternes bomme ved mørkets frembrud har skullet sikre borgerne mod fremmedes færd ved nattetide.

Det 17. århundrede var de store krige tid, og Aabenraa måtte dele skæbne med det øvrige land. Sot og død har da raset blandt folk som blandt fæ, men kun i ny og næ tilflyder der os en hændelse fra hine ulykkesvangre år. Under kejserkrigen opholdt Wallenstein sig her en tid og drømte store drømme om oprettelsen af en kejserlig Østersø-flåde med station i Aabenraa Fjord, hvis skovklædte kyster dengang ejede fortrinligt egetømmer i rigelige mængder. Endnu værre blev forholdene dog under de påfølgende svenskekrige, især da polakker og brandenburgerne kom os til hjælp. I 1658 sluttede provst Hübschmann derfor med god grund sin kirkebog med ordene: »Gud hjælpe os arme under-sætter ud af denne krigsnød og fare, tilstå og give

*Udsigt fra Nikolaj
kirketårn mod sydøst.
At Aabenraa ikke blot er
en gammel købstad, men
tillige følger med i udvik-
lingen, viser dette billede
af industri kvarteret ved
havnen.
(Fot. 1946 P. Clausen).*

*Fra husene på skråningen ned mod havnen er der en herlig udsigt over fjorden.
Men husene selv er her for størstedelen uden charme, og den rejsende, der blot passerer byen
ad hovedvej 10 langs havnen, vil ikke opdage, at Aabenraa er en af Danmarks kønneste byer.
(Fot. Jonals Co.).*

os den ædle fred igen og fjerne disse fremmede mennesker fra hertugdømmerne og kongeriget uden stor skade for indbyggerne i disse lande for den Herre Jesu Kristi skyld«. Da de fremmede først var vel ude af landet, hed det: »Gud give, at de aldrig mere må ses i vort fædreland.«

Men et hærget og udpint land var følgen af hine frygtelige uår. Aabenraaerne søgte dog med nyt mod ud på havet, hvor byens fremtid lå. Med rette hed det derfor senere om skibsfarten, at den var »indbyggernes eneste middel til selvopholdelse, ja så at sige byens sjæk«.

Omkring 1700 var de vigtigste handelspartnere Sverige, Nordtyskland og de baltiske havnestæder. Huset Gottorps nære politiske tilknytning til den svenske stormagt har gjort det let for de aabenraaske søfolk at vinde indpas i disse lande, hvorfra man kunne forsyne hjemmemarkedet med tømmer, tjære, kalk, natursten, samt hør og hamp. Men skibenes aktionsradius øgedes stadig.

I 1692 har de således hentet ladning på den russiske Ishavs-kyst, og under den store nordiske krig indledes handelen med Vesteuropa. Den hertugelige regering på Gottorp, som indtil 1713 var neutral, så med stor velvilje på den aabenraaske skibsfart, idet den ud fra tidens merkantilistiske betragtning skaffede penge til hjemlandet, tilmed i konkurrence med kongens by Flensborg.

Med indlemmelsen af det gottorpske Slesvig syntes den aabenraaske skibsfart derfor at skulle miste alle hidtidige fordele. Det kom dog til at gå helt anderledes, idet aabenraaerne tværtimod nød godt af at høre til det større dansk-norske monarki, og de tidligere meget udbredte gottorpske sympatier er derved hurtigt blevet omsat til at gælde kongehuset.

I løbet af 1700-tallet besejlede Aabenraa-skibene tillige Middelhavet. Foruden de forannævnte handelsvarer indgik nu også vin og salt fra

Spanien og Frankrig, fisk fra norskekysten, samt en betydelig eksport af korn og brændevin blandt de ting, som aabenraerne fragtede. Skibsreder Michael Jebsen sendte således i 1788 ikke færre end 1000 potter prima kornbrændevin i fade med byens segl og navnetrækket M. J. på til Norge.

Under Napoleonskrigene led denne handel et alvorligt afbræk, idet aabenraaske søfolk som andre danske var udsat for at blive gjort til fanger af englænderne.

I første halvdel af det 19. århundrede indledes den egentlige stortid for den aabenraaske skibsfart, som nu blev berømt i vide kredse. Efter de spanske koloniers løsrivelse tog man nemlig handelen op med Latinamerika. Brigantinen »Perlen« af Aabenraa rundede således i 1824 som det første skib under dannebrog Kap Hoorn, ligesom landets største koffardiskib var den aabenraaske fregat »Cimber«, hvis ejer, agent Jørgen Bruhn, da var den førende mand i byens økonomiske liv. Der kom nu tider, hvor mange af byens sønner færdedes hjemmевant i alle jordens kendte havnebyer. Efter Kinas åbning for europæerne i 1850erne blev handelen på dette land af den største betydning for Aabenraa. H. N. Andersen, Ø. K.s navnkundige grundlægger, har derfor utvivlsomt ret, når han har hævdet, at Aabenraa var den første by, som har vist dannebrog i østen. I Hongkong kunne man således omkring 1870 have held til at træffe et helt dusin skibe fra Aabenraa.

Men i slutningen af århundredet var sejlskibenes store tid forbi. I 1882 byggedes således det sidste skib på et af byens tidligere så betydningsfulde skibsværfter. En epoke i byens udvikling havde dermed fundet sin afslutning. De store skibsbyggerier, der i midten af forrige århundrede under ledelse af dynastierne Paulsen, Andersen og Michelsen (oprettet henholdsvis ca. 1750, 1831 og 1841) havde haft en gylden tid, evnede ikke at stille om til fabrikation af jernskibe, hvilket vel nok har været til gavn for byens nationale udvikling, idet en større tilstrømning af fremmed arbejdskraft derved blev forhindret. Men med skibsværfternes nedlæggelse har livet i det gamle Aabenraa mistet et karakteristisk træk. »Hvor lystig klang ikke dengang de højttonende hammerslag på skibskrogene, overalt livligt røre. Hele

egnen duftede af tjære, beg og frisk tømmer,« hedder det i en gammel Aabenraa-drengs erindringer om barndommens tabte paradys.

I tiden op til første verdenskrig var endnu en snes skibe hjemmehørende i Aabenraa. Allerede i 1870erne havde Michael Jebsen, en ætling af den forannævnte af samme navn, således i rigtig erkendelse af tidens tekniske udvikling påbegyndt et dampskibsrederi i byen, med hvilket han videreførte de aabenraaske søfartstraditioner ude i østen. Også i vore dage drives der rederivirksomhed fra Aabenraa, men som det vil fremgå af de følgende tal, er det dog kun en svag afglans af tidligere storhed. I 1713 udgjorde Aabenraas handelsflåde 45 skibe på tilsammen 1088 kommercelæster, 1748: 115 skibe på 4232 kml., 1812: 20 skibe på 936 kml., 1841: 60 skibe på 4556 kml. og i 1859 nåedes under de gunstige konjunkturer et højdepunkt med 82 skibe på ialt 6238 kml. På den tid var Aabenraa ubestridt hertugdømmets førende søfartsby og overgik således også sin gamle rival Flensborg. Et minde om søfarten omkring århundredskiftet er de mange villaer i »Chinatown«, som det aabenraaske borgervid døbte det kvarter i byen, hvor de hjemvendte kaptajner og styrmænd fortrinsvis har lagt op.

Aabenraa har helt op til vore dage været præget af en egen borgerkultur, som har sin rod i de særlige geografiske og økonomiske forhold. Ikke for intet er Aabenraa landets eneste by med en udpræget bydialekt, som skarpt adskiller sig fra talesproget i den allernærmeste omegn, selv om den sidste menneskealders store tilvandring af landboere stærkt er på vej til at udviske skellet. Den frie forbindelse med den vide verden hinsides havene har skabt et syn på menneskelivet, der ikke ejer rum for snobberi eller krukkeri af nogen art i det indbyrdes samkvem. Dermed være ikke sagt, at der ikke har hersket standsforskelle. Tværtimod var der i gammel tid stor social afstand mellem den talstærke klasse af småkårsfolk, såsom søfolk, skibsværftsarbejdere og lignende, og de velstående redere, skippere og købmænd.

Aabenraas historie kan lige så lidt som de øvrige sønderjyske byers skrives, uden at man kommer ind på den nationale udvikling i de sidste

Udsigt fra Ramsherred mod Storegade.

Den snævre hovedgade over bybanken udgør byens vigtigste forretningskvarter. Det hvide hus til højre er nu flyttet til »Den gamle By« i Aarhus og indrettet til postmuseum. (Fot. Sv. Türck).

hundrede år. I den første halvdel af 1800-årene var de slesvigholstenske kredse så afgjort de dominerende i byens liv, idet enhver borger af nogen social betydning tilhørte den tyske kultur, der regnedes for finere end den danske. Omslaget skyldtes i virkeligheden kun en enkelt mands indsats, nemlig den gebræklige urmager Frederik Fischers virke for det danske sprogs rettigheder. »Danske er vi, dansk tænker vi og føler vi, som danske har vi navn i fortiden og er kendt over hele kloden«, skrev han i 1838, og det var et fyndsprog, der hurtigt vandt tilslutning hos de jævne blandt hans bysborn, for hvem kongetroskaben var indbegrebet af al politisk tænkning. Når kongen kom på besøg, stod de djærve skibstømrere i geled med den blanke økse på nakken, jo, i de kredse havde man let ved at tage et standpunkt. Da udlændighedsårene i 1864 tog deres begyndelse, var Aabenraa derfor alt i alt en dansk by.

Kirkegården rummer adskillige minder fra den nationale kamps tid, for andre steder var det

nemlig utænkeligt at rejse danske mænd et monument. En vandring på en sønderjysk kirkegård er derfor som oftest udbytterig. På Frederik Fischers grav læser man således følgende rammende karakteristik af manden og af stemningen efter ulykkesåret: »I mørke dage som i dæmrings-tiden stod håbet lyst og kraftigt ved hans side; gid så det stå hos os, som endnu stride, og hjælpe os til kampens mål at nå.«

Hans efterfølger som byens førende danske personlighed, J. P. Junggreen, der med sin retfærdige harme gang på gang hudflettede modstanderne med deres egen historie, bliver på sin grav mindet med ordene: »Lykkeligt det folk, der fostrer slige sønner«.

Ved Junggreens initiativ var i 1880 »Sprogforeningen« blevet stiftet, hvis virksomhed til gavn for det danske sprogs bevarelse i Nordslesvig efterhånden blev ledet fra Aabenraa, hvor man i »Folkehjem« fik oprettet et centrum for alt dansk arbejde i denne landsdel. Derfor var det også naturligt, at H. P. Hanssen bosatte sig her i 1893,

da han overtog dagbladet »Hejmdal«, som siden i grænsepolitikken troligt har holdt den kurs, som mindre velsindede har kaldt Aabenraa-standpunktet.

En af de helt store dage i byens historie blev den 17. november 1918, da H. P. Hanssen fra »Folkehjem«s altan kunne meddele en tusindtalig forsamling af forventningsfulde sønderjyder, at hjemstavnens skæbne nu ville blive lagt i befolkningens egen hånd.

Det må dog heller ikke glemmes, at byen i kraft af sin beliggenhed efter genforeningen tillige har været centrum for det tyske mindretals virksomhed i Nordslesvig. —

Genforeningen blev en stor lykke for Aabenraa, der i de lange fremmedår havde stået i stampe, ja endog til tider været i tilbagegang. I 1769 talte Aabenraa 2701 indbyggere, i 1845 var tallet nået til 4086. I 1867 var befolkningen øget til 6155, men derefter begyndte nedgangen. Udvandringen fra Sønderjylland satte da sine spor. I 1890 var der således kun 5361 beboere, hvorefter det indtil 1920 voksede til 7960. Siden da er folketallet næsten blevet fordoblet, således at det nu (1953) er nærved de 14.000. En sammenligning med de kongerigske byer af tilsvarende størrelse i 1860erne vil imidlertid vise, hvorledes Aabenraas indbyggerantal er stagneret i udlændighedsårene. Intet under derfor, at byen efter genforeningen har oplevet en vældig vækst. Det er også let kendeligt for Aabenraas vedkommende, hvorledes hele kvarterer er skudt op, som slet ikke eksisterede i den tyske tid.

Vigtig for byens udvikling har anlægget af det nye nord-sydgående strøg været, der på delvis opfyldt terræn formidler landevejstrafikken ad hovedvejen til grænsen. En stadig strøm af forbipasserende får ad denne vej et glimt af byen Aabenraa, men de store hoteller tyder dog på, at også mange standser op her. I »Genforeningshaven« op til H. P. Hanssensgade, som et stykke af dette strøg nu hedder, har man rejst H. P. Hanssen, sønderjydernes ubestridte førstemand under fremmedherredømmet, et værdigt minde, og han har fortjent at få netop denne fremtrædende plads ved alfarvejen.

Problemet med den gennemgående trafik vil dog først være tilfredsstillende løst, når Ringga-

den gennem engdragene vest for byen er udbygget, hvilket vil være opnået, når det stejle bakke- drag nord for byen er udgravet. Fra gammel tid har netop disse stejle bakker været det store vejbygningsproblem. Dengamle landevej mellem Haderslev og Flensborg, den sagnomspundne Hærvej, søgte klogeligt uden om sænkningen ved Aabenraa, hvis vigtigste forbindelse med oplandet da gik vest ud af byen. Først det store chausséanlæg fra 1840erne har medført en total ændring af dette forhold, således at Aabenraa fra nu af fik del i den nord-sydgående færdsel ned igennem den jyske halvø. Anlægget af uhindrede tilkørselsveje har naturligvis betydet meget for byens opkomst i automobilismens tidsalder. De moderne færdselsstrøg til alle sider har derfor nu gjort byen til et centrum for denne egns rutebilnet, mens den siden jernbanebyggeriet i forrige århundrede har måttet nøjes med stikbanen fra Rødebro.

Særdeles betydningsfuld er nu som tidligere havnen, der efter en omfattende udbygning i årene 1922-25 hører til vort lands største, hvorfor den også finder anvendelse som omladningshavn. Talrige virksomheder inden for handel og industri har efterhånden forlagt deres virksomhed til havneområdet. Som importhavn for kul, korn og foderstoffer, samt tømmer og andre byggematerialer har den betydning for en vid omegn, ligesom kvægekøbsmarkederne besøges af landmænd og handlende fra hele oplandet. Højt op mellem havnens kraner, kulbunker, kornsiloer og skibsmaster har Sønderjyllands Højspændingsværk, der siden dets oprettelse i årene 1923-24 er blevet et af vort lands største foretagender inden for elektricitetsforsyningen, ladet rejse en imponerende skorsten, som dag og nat sender en vældig røgsøjle op over by og egn, i sandhed et var-tegn for byens industrielle udvikling. —

En rundtur gennem Aabenraa vil give den besøgende et indtryk af gammelt såvel som nyt. Blandt de ældste bygninger må slottet og kirken regnes, idet kun de har formået at overleve de mange, store brande.

Brundlund slot, der igennem adskillige århundreder har fungeret som amtmandsbolig, rækker som alt nævnt i sine ældste dele tilbage til dronning Margretes tid, men fremtræder nu som en

Vægterpladsen med det morsomme hjørnehus »Det blinde Æsel« er et urørt stykke 1700-tal i byens midte. Det lille hus i baggrunden har den karakteristiske karnap, der — som gadespejlene andetsteds — afspejler borgernes interesse for livet i gaden. (Fot. Herluf Lykke).

bygning, der i hovedsagen er præget af nyklassicismen, idet de allerældste dele kun er lidet fremtrædende. Talrige ombygninger og tilføjelser har nemlig i tidens løb udvisket dets oprindelige, middelalderlige udseende. På alle illustrationer op til år 1785 fremtræder det med et tydeligt renaissancepræg. De manglekantede tårne er således opførte i denne stilperiode. Murværkets røde munkesten er imidlertid nu overalt skjult under et hvidkalket lag puds, der ligesom tag- og vindueskonstruktionen i hovedsagen stammer fra en gennemgribende ombygning, der fandt sted i årene 1805-07 under ledelse af arkitekt C. F. Hansen. Nutildags tager Brundlund sig bedst ud over engene sydfra, hvor det på en fortrinlig måde er lykkedes arkitekten at indpasse den nyklassicistiske stil i det ældre bygningsværk; fra de andre sider kan det derimod synes noget vel nøgternt.

I nær tilknytning til slottet er den nuværende

slotsvandmølle blevet bygget. Oprindeligt har denne tårnagtige bygning med det store tagudhæng tjent som et udenværk til slottet, hvad dets tykke mure og nogle skydeskår med skudretning mod møllebroen kunne tyde på. Hvorvidt dette fæstningstårn fra begyndelsen af tillige har skullet virke som mølle lader sig ikke på indeværende tidspunkt afgøre, men alt tyder på, at mølleanlægget også går meget langt tilbage. Hvorom alting er, er denne bygning med sit gamle præg noget ganske enestående i vort land.

Vejen herfra ind til byen går ad Slotsgade, vel byens mest karakteristiske. Slotsgade hørte for øvrigt oprindeligt slet ikke med til Aabenraa, men sorterede direkte under amtmanden på Brundlund, hvilket naturligvis i årenes løb har givet anledning til en masse kævl mellem by og amt, indtil man omsider fra begyndelsen af 1861 lagde Slotsgade ind under byen. Gadens lange, let

*Den pyntelige lille slots-
mølle er ingen helt
almindelig vandmølle.
Møllehuset er indrettet
i resterne af et tidligere
mindst tre stokværk højt
fæstningstårn, der bevog-
tede broen over voldgra-
ven ved Brundlund slot.
(Fot. 1953 P. Clausen).*

svungne linieføring fremhæves stærkt af den lange række af gavlhuse, hvis takkede konturer ud mod kørebanen kan minde en noget om både på ledning. Karnap ved karnap breder sig ud på det i forvejen så snævre fortov, hvorfor de ikke har kunnet undgå at vække den fremmedes opmærksomhed. Herfra har beboerne rigtigt kunne følge gadens liv. »Fruentimmere sidde almindeligen om dagen ved deres rok, ramme eller synål for undertiden at kunne fornøje sig ved at betragte de forbigående«, melder en iagttagelse fra omkring 1800. »Uden for dørene er der desuden sirlige bisluge og hvilebænke, som især i aftenskumringen findes besatte af damer og mandfolk, der på den tid have lejlighed til at hvile sig efter dagens sysler«, skriver han videre. Der er sikkert noget om, hvad Hugo Matthiessen engang har udtrykt med disse linier: »Søens mænd, som ude på det åbne hav får nok af stormen og den vide horisont, elsker at bygge deres rede lunt og i læ, og den by, hvor de fører an, bliver først rigtig efter deres smag, når husene – som i Slotsgade – fortroligt rykker sammen i en række hyggelige kahytter«.

Og så er der de mange pyntelige husindskrifter, hvis akantusblade, krans og palmegrene omslutter midterfeltets opbyggelige sentenser, der er affattede enten på tysk eller latin. Som oftest nøje-

des godtfolk med at anbringe et taknemmeligt »Soli Deo Gloria« eller lignende fromme mundheld på deres nybygning. En enkelt synes dog at hentyde til, at sladder og misundelse også har haft til huse i det 18. århundredes Slotsgade. Da skipper Hans Petersen Schade i 1733 lod sit solide, grundmurede hus opføre, har det øjensynligt vakt opsigt i gaden: at han nu også bygger så dyrt osv. – På sit hus lod han derfor indmure en længere tysk inskription: »Mange folk bekymrer sig om mig, men ville dog have begge hænder fulde med at feje for deres eget hus«, lader han her, synligt for alle, sine avindsmænd vide – ja vist så, men der hører personlighed til for at sige sine medmennesker sandheden så usminket.

Byens fineste stykke borgerlig arkitektur fremviser den gamle postgård i Søndergade fra tiden omkring 1765. Statelig i al sin fornemhed tager den sig storartet ud i gadebilledet. Det er i virkeligheden et helt lille rokokopalæ, der, velholdt som det stadig er, vidner om en forbavsende sikker sans hos dets bygmester for med jævne midler at fremtrylle en skønhedsåbenbaring, som århundreders patina kun har kunnet øge.

Det ville føre alt for vidt at ofre alle de gamle huse med deres smedede jernankre, dekorative bomærker og årstal en omtale, skønt mange af

Brundlund slot ligger på en højning i engene sydvest for Aabenraa. Slottets ældste dele er måske bygget på dronning Margretes tid, men det meste stammer dog fra renæssancen. Sit nuværende udseende skylder slottet den store arkitekt C. F. Hansen, der 1805-07 omformede dets ydre efter empiretidens smag. (Fot. 1946 P. Clausen).

dem nok kunne fortjene det. Som regel er de særdeles velholdte, da folk hæger om dem. Ikke des mindre eksporterede byens vise fædre for et par år siden en gammel håndværker- og høkerbolig på hjørnet af Storegade og Pottergade til »Den gamle by« i Aarhus, men nutiden kræver jo også sit, og den stod unægtelig i vejen for færdselen. Et skal dog endnu nævnes: Kendt fra utallige mere eller mindre værdifulde prospekter fra Aabenraa er »Det blinde æsel« på Vægterpladsen ved hjørnet af Jomfrugangen, der halvdækket af sin blomstrende hyld sammen med de kaledede nabohuse genspejler en svunden tidsalders troskyldige småstadsynde.

Herfra er der ikke langt til byens hovedkirke, Skt. Nikolaj, der på Valdemarernes tid blev opført på toppen af bybanken, og derfor igennem tiderne har tjent som et fortrinligt sømærke, når søens folk stævnede fjorden ind. For tiden gennemgår kirken en grundig restaurering, der vil få den til at fremtræde i sit oprindelige udseende. Den vil da komme til at minde om en anden af Valdemars-tidens romanske bykirker, nemlig Skt. Bendt i Ringsted. Men som den hidtil har set ud, har man svært ved at forestille sig, at dette skulle kunne blive tilfældet. Talrige istandsættelser, tilbygninger og velmenende restaureringsforsøg har

nemlig i høj grad forvansket dens oprindelige ydre. Midt i 1700-tallet blev der sat en ganske pyntelig tagrytter op over korsskæringen, men i 1908 lod man denne erstatte af et pompøst tårn med trappegavle og teglhængt saddeltag, ovenpå hvilket mesterværket kronedes med et kobberklædt spir. Under den følgende verdenskrig fjernedes kobberet imidlertid til fordel for grøntmallet blik, så glansen gik hurtigt af foretagendet. Ikke desmindre har det kombinerede tårns og spirs silhouet, der ikke havde noget sidestykke på vore breddegrader, vundet en plads i en del gamle aabenraaeres hjerter, måske dog mest, fordi man frygter for savnet af det højtliggende kirkeur, der i en vid omkreds har retledet borgerne med hensyn til tiden. I erstatning vil byen dog få en kirkebygning, der vil være et enestående mindesmærke over vor senromanske middelalders kunstneriske formåen. Derfor vent blot og se!

Aabenraas lange strøggade er nutildags først og fremmest præget af forretningerne. Af offentlige bygninger har alene rådhuset, opført 1830, holdt stand på sin gamle plads ved hovedgaden. En lang række betydelige bygninger stammer fra det sidste årti før første verdenskrig, da de gode økonomiske forhold skabte en optimisme, der også har givet sig udslag inden for byggeriet. Bybil-

ledet vil derfor mange år ud i fremtiden være påvirket af dette tidsrums stilidealer, der just ikke altid deles af den moderne tids mennesker. Til gengæld har det stigende indbyggertal medført, at også nutiden har rig lejlighed til at vise, hvad den evner inden for byggeriet.

Som det vil fremgå af det foregående, har Aabenraa adskillige seværdigheder inden for sine

mure, men deri adskiller den sig ikke på nogen måde fra så mange andre byer. Selv ivrige lokalpatrioter vil næppe vove at benægte dette. Det er da heller ikke for selve byens skyld, at Aabenraa har et godt omdømme blandt turister, men på grund af sin enestående beliggenhed. Idyllen omkring Aabenraa er uforglemmelig for enhver, der har oplevet den.

*Hvælvet kælder under Brundlunds sydvesttårn.
Det smukke hvælv er jævngammelt med det ca. 350 år gamle tårn. (Fot. Holt og Madsen).*

SØNDERBORG

Af J. Raben

Som de fleste af de syddanske øer blev også Als hærget af venderne, særlig skal året 1168, efter Helmolds beretning, have været et ulykkesår for Als.

For at forebygge gentagelser af disse plyndringer på øen, skal Valdemar den Store i 1169 have begyndt med opførelsen af en ny borg ved Alsunds sydlige udløb. Nær øens nordspids lå allerede en borg, Alsborg, hvis anlæg tilskrives Svend Grathe. Efter at Sønderborg var bygget, fik Alsborg sit nuværende navn Nordborg.

Om der på næsset, hvor Sønderborg nu ligger, har været en lille by eller et fiskerleje, nævnes ikke, men efter at borgen har været opført, er der næppe tvivl om, at håndværkere og handlende, der har haft tilknytning til borgen, har bosat sig under de skærmende mure. Man må gå et godt stykke ind i middelalderen, før Sønderborg dukker frem i historien som by.

Først omkring midten af 13. århundrede træder slottet ind i historiens lys. Under de lange stridigheder mellem konge og hertug var Sønderborg, den gang vistnok den stærkeste forsvarsborg i hertugdømmet, stadig omstridt, snart var den i kongens snart i hertugens besiddelse. 1253 blev den erobret og delvis ødelagt af kong Kristoffer 1. Året efter blev borgen atter opbygget af hertug Valdemar, Abels søn.

Første gang nævnes Sønderborg i et dokument, dateret Sønderborg Alsie den 5. juli 1256, da hertug Valdemar 3. herfra udstedte et bekræftelsesbrev til munkene i Løgumkloster. 1276 og 1283 boede Erik Klipping på slottet og 1289 sad drosten Peder Hoseøl et årstid som fange i tårnet på Sønderborg.

1335 stadfæster hertug Valdemar Aabenraa bys skrå, dateret Sønderborg. Den 1. juni 1340 fejrede Valdemar Atterdag sit bryllup på slottet,

kort efter kåredes han i Viborg som Danmarks konge. I 1344 opholdt han sig på Sønderborg, hvor han sluttede forliget med de holstenske grever. Hans svoger, hertug Valdemar, havde imidlertid sluttet forbund med greverne imod Valdemar Atterdag og besat Als, hvorfor kongen 1358 med en hær drog til Als, hvor han indtog Nordborg og begyndte belejringen af Sønderborg. På hertuginde Richardis forbøn opgav han belejringen under den betingelse, at ingen af rigets eller kongens fjender måtte finde nogen tilflugt på slottet.

Kong Christian 1. pantsatte 1460 Sønderborg slot og len til Johan Ahlefeldt, denne blev 1467 købt ud af grev Gerhardt, Christian 1.s broder. Under hans stridigheder, både med ridderskabet og kongen, satte sidstnævnte sig i besiddelse af alle Gerhardts slotte, deriblandt Sønderborg, som 1470 blev givet i pant til dronning Dorothea for 14.000 rhinske gylde.

Ved hertugdømmets første deling 1490, kom Sønderborg under den kongelige del. Kong Hans boede til tider på slottet, hvor han foretog byggearbejder. Også Frederik 1. og Christiern 2. skal have bygget, men hvad og hvormeget det drejer sig om, er ikke nævnt. I årene 1522–23 lod Christiern 2. en del af arkivet på Segeberg flytte til Sønderborg. Dette må betragtes som et udtryk for, at man har holdt denne borg for en af de sikreste i riget.

Den 9. august 1532 blev Christiern 2. ført som fange til Sønderborg, hvor han tilbragte sine sytten lange fængselsår. I »Blåtårnet« på slottets sydøsthjørne havde han sit rummelige og lyse opholdsværelse. Kongens første vogter var lensmanden på Sønderborg, Detlef Brochtorp, hvis smukke ligsten findes i Skt. Mariekirken. 1549 blev Christiern 2. overført til et mildere fæng-

Flyverfotografi af Sønderborg, set fra nord.

Byen er vokset op i ly af slottet, der ligger på en lille odde ud i Alssund. Nu har bebyggelsen bredt sig til begge sider af sundet. Yderst til højre i billedet ses på højde med broen en del af Dybbøl skanser. (Fot. 1953 Nowico).

sel på Kalundborg slot, hvor han tilbragte sine sidste ti leveår.

I kong Christian 3.s sidste regeringsår, fra 1551–59, har der fundet store om- og tilbygninger sted på slottet. De tidligere bygninger var præget af den tidlige renæssances stil med svungne gavle, kviste og trappetårne med afdelte spir i slotsgården. Nye udhuse og moderniseringen af udenomværkerne gav slottet et storslået præg. Kongens bygmester var Hercules v. Oberberg.

Opmålingstegninger i rigsarkivet fra begyndelsen af 18. århundrede viser, hvorledes slottet så ud efter Christian 3.s store ombygninger. Hvorledes det gamle slot så ud, ved man ikke. Ved undersøgelsesarbejder omkring 1940 har man fundet interessante rester fra middelalderen, der dog ikke tillader at give et nogenlunde fyldigt rids af slottets udseende før midten af det 16. århundrede.

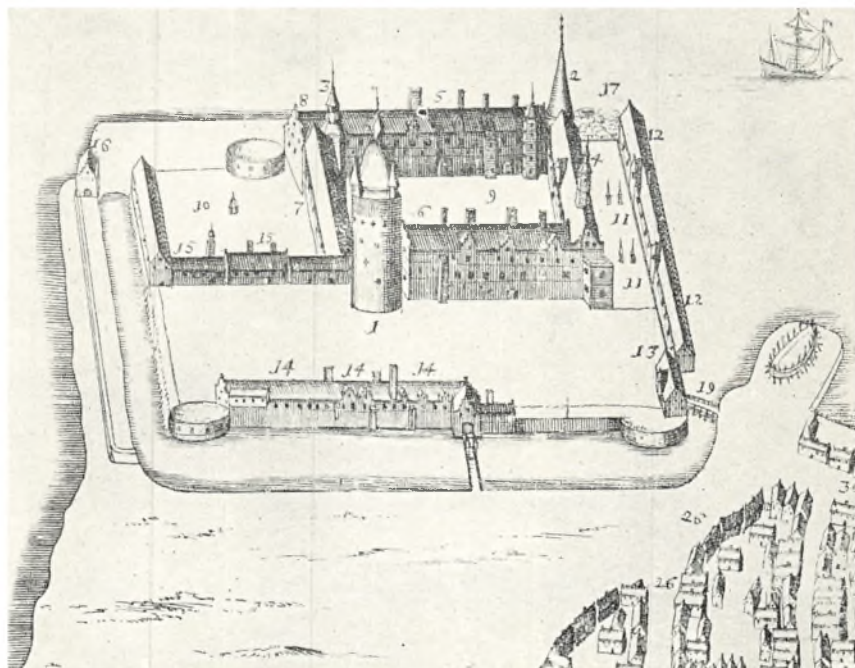
Efter Christian 3.s død 1559 fik hans enke,

dronning Dorothea Sønderborg slot og len som enkegods. Ombygningen var ikke færdig, da kongen døde, dronningen fuldendte ombygningen. I slottets nordfløj indrettede hun det pragtfulde kapel i årene 1568–70. 1571 døde dronning Dorothea på slottet og hendes kiste stod her i 11 år, indtil Frederik 2. lod den føre til Roskilde.

Ved arvedelingen mellem kong Frederik 2. og hans brødre 1564, fik kongens yngste broder, hertug Hans den Yngre, som sin trediepart af hertugdømmet, Als, Sundeved, Ærø samt Plön i Holsten.

Først efter moderens død tog hertug Hans sin residens på Sønderborg. Frederik 2. tilstræbte at få broderen optaget i fællesregeringen, men stænderne nægtede at hylde ham som deres landsherre. For at hævde sig som fyrste holdt han et strålende hof, og for at skaffe penge søgte han først og fremmest at tilegne sig jord. Det gik hårdt ud

Sønderborg Slot o. 1670, set fra øst. Efter Resens Atlas. Den kraftige fæstning var da præget af de mange tårne og spir, det meste hidrørende fra Christian 3.s store ombygning og udvidelse af slottet. Det sydøstre hjørnetårn med det kupelagtige spir er »det blå tårn«, hvor Christiern 2. som fange havde sit værelse.

over bønderne. Hertugen blev en af tidens store godssamlere. Ved nedlæggelse af flere landsbyer og bøndergårde, køb og mageskifte, forøgede han sine besiddelser i stor stil. Næsten hele småadelen på Als og Sundeved fik han købt ud, 17 junkere ialt, iblandt disse de store besiddelser Helvedgaard, Gammelgaard, Rønhave, Rumohrsgaard m.fl. I sit testamente opgør han værdien af de erhvervede godser til 750.000 rdlr.

Hertug Hans døde 1622 på Glyksborg. Han var i to ægteskaber fader til 23 børn. Fem af sønnerne arvede hver en del af hertugdømmet. Den tredie-ældste søn, hertug Alexander (1622–1627) arvede den sønderborgske del. Hans søn, hertug Johan Christian (1627–1653) overtog ved faderens død hertugdømmet, der var i en vanskelig økonomisk forfatning, og da dennes søn, hertug Christian Adolph, der var i en uhjælpelig pengened, 1653 overtog arven, styrede han den fuldstændige ruin i møde. Dertil kom, at svenskekrigen havde udsuget landet.

1657 og 1658 blev byen og slottet besat af svenskerne. 1658 rykkede de med Danmark allierede kurbrandenborgske og polske tropper under ledelse af kurfyrst Frederik Wilhelm ind i landet. De trængte over Alssund og erobrede byen og slot-

tet fra svenskerne. Befrierne var ikke bedre end de svenske tropper, der var en tung byrde for byen og egnen.

1667 måtte hertugdømmet erklæres konkurs, og Sønderborg kom under kronen. 1668 hyldedes Frederik 3. i Sønderborg som landets konge.

Sønderborg var nu ikke mere fyrsteresidens. En del af slottet fandt en tid lang anvendelse som amtmandsbolig og som embedskontorer. Slottet og anlæget omkring hovedbygningen forfaldt. 1716 blev den kongelige generalbygmester von Platen udnævnt til amtmand i Sønderborg. Han lod foretage en række undersøgelser på slottet med en omfattende restaurering for øje, det førte til den store ombygning i årene 1718–20. Indtil den tid stod Christian 3.s borg i alt væsentligt uforandret. Platen ville omdanne det gamle hus til et 18. århundredes palæ. Om dette forsøg er faldet heldigt ud, derom kan der være delte meninger. Slottets præg blev fuldstændig forandret, gavle, kviste og spir blev fjernet, hele bygningen fik en ny etageinddeling og ensartede vinduer. Efter 1750 forsvandt det svære sydvesttårn, og 1755 blev »Blåtårn«, det såkaldte »Christiern 2.s Tårn«, nedbrudt. Nordvesttårnet, som står endnu, har været et stokværk højere.

*Slottet og havnen i 1854. Maleri af Vilh. Petersen.
Ved store ombygninger og nedrivninger i 1700-tallet forsvandt de fleste tårne, og slottet fik sin
nuværende strenge og nøgterne façade.*

1764 overgik slottet sammen med de tidligere sønderborgske godser på Als, der blev inddraget ved konkursen i 1667, til hertug Frederik Christian af Augustenborg, til gengæld gav de augustenburgske hertuger afkald på arveret til Plön.

Slottet stod tomt. En del af bygningerne var udlejet til byens købmænd som lagerrum. I krigen 1813–14 og treårskrigen var slottet dels indrettet som lazaret, dels som kaserne.

Efter treårskrigen måtte hertug Christian August af Augustenborg 1852 afstå slottet sammen med Augustenborg og de øvrige besiddelser på Als til den danske stat. Sønderborg blev benyttet som kaserne. Under krigen 1864 var der igen lazaret på slottet. Ved fredsslutningen blev det præjisk statsejendom og brugtes videre som kaserne.

Efter udsoningen mellem det tyske kejsershus og Augustenborg blev højhedsretten over Sønderborg tilligemed Augustenborg 1885 givet tilbage til hertug Ernst Günther, der i 1921 solgte Sønderborg slot sammen med sine øvrige besiddelser til den danske stat.

Nu står Sønderborg slot som en af rigets ældste borge, som et stolt nationalt mindesmærke, og som byens vartegn og vogter ved indsejlingen til Alsund. De sagnomvundne rødgrå mure danner en smuk ramme om Sønderjyllands Nationalmuseum, der siden 1921 er indrettet i den gamle borg.

*

Som allerede nævnt, kan der ingen oplysninger gives om Sønderborg bys oprindelse. Byen og slottet er i middelalderen kædet sammen, så at de i de første århundreder efter slottets tilblivelse må behandles under ét.

Første gang nævnes Sønderborg som by 1334. 1307 omtales første gang Skt. Jørgens Hospital. Det var som andre Jørgensgårde bestemt for mennesker, der led af smitsomme sygdomme, især spedalskhed. Det gamle hus lå på skrænten mellem kirken og Havbogade. 1400 blev det betænkt med en stiftelse, der danner grundlaget for den formue, som det nuværende Skt. Jørgens Hospital, en stiftelse for ældre kvinder, nu råder over.

Slottet i dag.

I forgrunden den nordvestre rundel, det eneste bevarede hjørnetårn. Slottet anvendtes i tysker-tiden som kaserne. Nu rummer det et stort og seværdigt museum. (Fot. Herluf Lykke).

1437 konfirmerer hertug Adolf de spedalskes privilegier i Sønderborg. Dronning Dorothea forbedrede hospitalet 1556 og indførte en nyordning for dets indvånere. Et nyt hospital blev bygget i 1860, den gamle bygning blev derefter benyttet som byens sygehus for fattige. 1930 blev den nedbrudt.

1461 konfirmerer kong Christian 1. Sønderborg bys privilegier og 1473 stadfæster samme konge Skt. Gertruds alters privilegier.

Den første borgmester, der kendes i byen, nævnes 1487, året efter er han med til at stadfæste de Sønderborg skomageres laugsskrå. 1509 boede kong Hans på Sønderborg og 1510 lod han bygge orlogsskibe her i byen, samtidig pålagde han indbyggerne at brygge øl til flåden.

Nye stadfæstelser af byens privilegier gives 1529 af kong Frederik 1. og 1541 af Christian 3.

Sønderborg har sikkert altid været en søfartsby. Skipperlauget, der endnu traditionstro holder sine laugsfester, kan se tilbage på en lang historie. Hvornår det er oprettet, vides ikke, men omkring

midten af 16. århundrede har skipperne sammen med købmændene været sammensluttet i et fælles laug, der i 1571 sender et bønsskrift til dronning Dorothea. Frederik 2. havde forhøjet toldafgiften på sildefangsten ved Norges kyster og skipperne og købmændene beder dronningen om at indvirke på hendes hr. søn (kongen), at lade afgifterne blive ved de gamle satser. Samme år lod dronningen bygge en skibsbro foran slottet. Byens handelsflåde var i tidligere århundreder ret betydelig. Af en beretning om skibsfarten på Gotland fremgår, at der i 1724 afgik 306 skibe fra Gotland og af disse var 50 hjemmehørende i Sønderborg. I de senere århundreder har byen haft ret betydelige skibsværfter, hovedsagelig Hauschilds værft, hvor der byggedes store barke og fuldriggere, der med »Sønderborg« på navnepladen gjorde byens navn kendt på alle verdenshave. På Resens tegning fra 1669 ses skibe under bygning. Henimod slutningen af 19. århundrede sygnede skibsbyggeriet hen, der før havde beskæftiget mange mennesker.

*Gammel gård i Lille Raadhusstræde. Tegning fra 1919 af Helene Jacobsen.
Hvor façaden er dækket af et tykt pudslag, kan gårdpartiet ofte røbe, at huset i virkeligheden
er af bindingsværk. Men baghusene er rigtignok tit slemt forfaldne.*

Da hertug Hans den Yngre efter moderens død, 1571, havde taget bolig på slottet, kom der mere fart i byens udvikling. Hertugen anlagde et saltværk og teglovne, han byggede flere møller på højderne omkring byen. 1589 frigør han handelen på Sundeved og Als. Den store eksport af korn, kvæg og andre produkter fra de mange hertugelige godser kom både købmænd, skippere og vognmænd tilgode. Til den strålende hofholdning på slottet kunne det meste fås hos byens handlende, der var en opadgående tid for handel og håndværk.

Hertugen byggede avlsgårde, bl.a. den store ladegård øst for byen, fra 1594–1600 blev Skt. Marielkirken ombygget, anlæget af fiskedamme o.a. gav arbejde til mange. 1596 udstedte han en forordning for byens bagere, 1601 stadfæster han smedenes laugsartikler. I 1577 forbød han, at tække huse i byen med strå, det var for brandfarens skyld.

Hvor mange indbyggere der var i hertug Hans den Yngres tid er ikke optegnet, men i 1585 havde Sønderborg ifølge skatelisten 361 skatteydere med en samlet skat på 258 mark, 10 skilling.

En ildebrand ødelagde 1610 rådhuset og 28 andre huse; hertuginde Agnes Hedwig, hertug Hans' anden gemalinde, forærede 100 mark til de brandlidte.

Efter hertugens død 1622 synes der at indtræde en stilstand i byens udvikling. Hans store besiddelser blev delt i fem små fyrstendømmer, og hvad Sønderborg angår, var herren her på slottet, hertug Alexander, en dårlig økonom, der styrede mod den fuldstændige ruin. Sønnen Johan Christian (1627–1653), der efter faderens død overtog arven, kunne ikke rette økonomien op, dennes søn, hertug Christian Adolph måtte således overtage et ruineret fyrstendømme. Svenskekrigen tyngede hårdt, dertil kom, at Sønderborg flere gange blev hærget af ildsvåde. Således blev

Havbogade med de nette små gavlhuse er utvivlsomt Sønderborgs hyggeligste gade. Ved foden af det bakkedrag, hvorpå byen breder sig, ligger gaden som en lille stilfærdig verden for sig. Gadebroen, der ses i taghøjde, er tilkørselsrampen til Allsund-broen. (Fot. Herluf Lykke).

1666 en hel gade lagt i aske. Det var Skt. Jørgensgade, der endnu af gamle her i byen kaldes »æ bræ'nd ga'«. Hertug Christian Adolph måtte erklæres konkurs og afstå sit hertugdømme til den danske krone.

Efter at byen var kommet under kronens styre, synes udviklingen at gå jævnt, men langsomt fremad. 1698 var indbyggerantallet omkr. 2500, 1769: 2692, 1803: 2771, 1860: 3894.

De slesvigske krige, Treårskrigen og 1864 berørte Sønderborg by i høj grad. Kampene i Sundved i 1848 og 1849 fandt sted i byens umiddelbare nærhed, og fra de fjendtlige batterier blev byen flere gange beskydt. Skaden på bygninger var dog ikke stor, men trykkende var de store indkvarteringer. Værre blev det i den følgende krig 1864, som borgerne oplevede på endnu mere nært hold.

Indkvarteringerne, især efter hærenes tilbagetog fra Dannevirke, tyngede hårdt. Den nære

kamplinie, Dybbølstillingen, spredte angst og uro. Den 2. april om eftermiddagen begyndte bombardementet fra de prøjsiske belejringsbatterier og fortsatte de følgende dage. Den første granat faldt i slottet, uden dog at volde nævneværdig skade. Kort efter haglede bomber og granater ned over den sydlige bydel. En af de første slog ned i en marcherende kolonne lige ved rådhuset, den dræbte og sårede 28 mand af 16. regiments 4. kompagni. Slottets magasiner måtte rømmes. Granaterne faldt navnlig omkring rådhuset. Hele den sydlige bydel blev ubeboelig, indbyggerne flygtede ud på landet, medførende kun de aller-nødvendigste ejendele.

Af byens ca. 500 huse nedbrændte 94, 39 blev totalt ødelagte af sprængbomber, 87 blev stærkt, 98 mere eller mindre beskadiget.

Skaden på bygningerne blev takseret til 500.000 rdlr., løseret til 600.000 rdlr. Trods forsikring, en forholdsvis ringe erstatning fra statens

Sønderborg o. 1900, set fra Sundevedsiden.

Over til Als fører den i 1856 byggede pontonbro »Frederik den Syvendes Bro«. I baggrunden til venstre ses det prangende kirketårn. Yderst til højre skimtes rådhusets lille spir.

(Ældre fot. i Kgl. Bibl.)

side og en rørende hjælp fra privat side, havde borgerne svært ved at overvinde tabet. Men tabet fødte nye kræfter, indbyggerantallet voksede fra 3900 i 1860 til 5500 i 1871.

Denne ulykkelige beskydning er grunden til, at Sønderborg mistede de fleste af sine smukke gamle huse, der hovedsagelig lå i den bombarderede bydel. Rådhuset brændte, fuldstændig ødelagt blev »Ernst Günthers Palæ«, en smuk renæssancegård på to etager ved Perlegade. Den var opført af hertug Ernst Günther af Augustenborg og var enkesæde for de augustenburgske hertuginde, indtil den i 1750 blev solgt til privateje. Ligeledes ødelagdes nogle smukke gavlhuse fra renæssancetiden.

Efter kampene på Als den 29. juni blev Sønderborg besat af prøjsiske tropper.

Kort efter krigens ophør begyndte byens genopbygning. Trods den store skade, der voldttes ved beskydningen, har dog en del af byen endnu et ret gammeldags præg, der navnlig gælder gaderne ned mod sundet, ikke mindst Havbogade.

Efter overgangen til prøjsisk styre blev Sønder-

borg anset for at være et strategisk vigtigt punkt. Byen blev i årene efter 1865 omdannet til fæstning. En dobbelt skanserække blev anlagt på Sundevedsiden med 8 store værker, der tildels blev bygget over de gamle danske skanser. På Allsiden lagdes en ring med 7 skanser omkring byen. Foruden det dertil hørende artilleri, fik byen en bataillon infanteri i garnison. Under den fransk-tydske krig 1870–71 var byen stærkt belagt med militær. Fæstningstiden varede kun kort, 1883 begyndtes allerede med desarmeringen. Artilleristerne kom bort, tilbage blev infanteribataillonen, der indtil slutningen af den første verdenskrig beholdt sin garnison på slottet.

Ved begyndelsen af dette århundrede skete der store forandringer i Sønderborg, idet den tyske marine (1904–06) forlagde skibsartilleriskolen hertil. Der blev bygget store kaserner og kaj anlæg ved nordenden af Havbogade, og en del større krigsskibe fik station her i havnen. Det blev en blomstringstid for erhvervslivet, indbyggerantallet steg fra år til år, 1901: 5642, 1906: 7119 og 1907: 10.228, incl. marinens officerer og befa-

Christian den Tiendes Bro over Allsund.

Den nye bro, der byggedes 1925-30, lagdes noget nordligere end sin forgænger. Den er ikke blot færdsels-, men også jernbanebro og har derved ført togtrafik ind på byens gader.

(Fot. Jonals Co.).

lingsmænd. Hele bydele med nye gader voksede frem, og det gav sving i forretningslivet. Den gode tid var dog kun kort, krigen 1914–1918 kastede også sine skygger over Sønderborg.

Så kom genforeningen. Foruden den tyske garnisons medlemmer rejste mange andre sydpå. 1927 var indbyggernes antal dalet ned på 8533.

Den 5. maj 1920 rykkede en bataillon af »Sønderjysk Kommando« ind i Sønderborg og tog den tidligere tyske marinestation som kaserne. – Nu bruges den som korporalskole.

I den tyske tid var Sønderborg by en del af amtskommunen, hvor den var repræsenteret ved tre byrådsmedlemmer. Forholdet blev ændret i 1924, da by og land i administrativ og økonomisk henseende adskiltes.

I de godt 30 år siden genforeningen har Sønderborg oplevet en rivende udvikling. 1953 var indbyggerantallet 16.896.

Der er sket store forandringer i Sønderborg i de forløbne år. Byens gader og veje havde i 1920 en samlet længde på ca. 18 km, i slutningen af 1952 var strækningen vokset til ca. 40 km. Ved

genforeningen var antallet af beboelseslejligheder 2316, 1952: 5134. Byens areal var 1920 ca. 540 ha, 1952: 605 ha. Efter overenskomst med Ulkebøl sogn er en del af sognet blevet indlemmet i Sønderborg by, der nu råder over 835 ha, og indbyggerantallet er steget med ca. 1000 personer, ialt ca. 18.000.

»Kong Christian 10.s Bro«, den kombinerede vej- og jernbanebro over Allsund, der 1930 afløste den gamle pontonbro, leder trafikken fra Sundved direkte ind i byens centrum. Gode asfalterede veje forbinder byen med det alsiske og sundvedske opland. 170 rutebiler kører daglig på landevejene til og fra Sønderborg.

Erhvervslivet har holdt skridt med byens udvikling. Af store industriforetagender kan nævnes »Det nordiske Kamgarnsspinderi«, trikotagefabrikken »Møller & Co.«, møbelfabrikken »Vamo«, margarinefabrikken »Bona«, J. F. Fabrikken (selvbindere) og mange andre virksomheder. Handel og håndværk støttes af et solidt og købedygtigt opland.

Ladegården er en af byens mest værdifulde ak-

*Herover: Perlegade efter bombardementet i 1864.
Den voldsomme beskydning varede 5 dage og ødelagde næsten en fjerdedel af byens huse.
(Ældre fot.).*

*Herunder: Perlegade i dag. Samme parti som på foregående billede.
De fleste huse har helt ændret udseende. (Fot. 1953 K. Svenstrup).*

Sønderborg kirke ligger på bakkeskrænten bag de små huse ved havnen. Den er bygget o. 1600 og er således en af vore få renaissancekirker, omend bygget i den sejlivede gotiske stil. Tårnet i »gotisk« stil, er bygget i 1883 af en arkitekt Pralle fra Flensborg. (Fot. Sv. Türck).

tiver. Det tidligere hertugelige gods kom 1852 under kronen. 1860 blev det med over 300 ha jord købt af Sønderborg by for 180.000 rdlr. Borgerne var dengang meget utilfredse med byens »letsindighed«. I dag ved man, at byen har handlet rigtigt, den har endnu store udvidelsesmuligheder på egen jord.

Byens offentlige bygninger er alle fra den nyere tid med undtagelse af Skt. Mariekirken, der blev ombygget i tiden 1594–1600, af kirkeinventar findes gode værker fra renaissance- og baroktiden. Den er endnu den eneste kirke i byen, en ny kirke agtes opført ved den nye kirkegård i byens østlige del.

Rådhuset har altid ligget på samme sted. Den nuværende bygning er opført 1933 ved arkitekt Mundt. Det gamle rådhus, som brændte i 1864, hvis grundmure dog blev stående, var en munkestensbygning fra renaissance-tiden, men den havde

tabt sit gamle præg ved en restaurering i 1837. Indtil 1864 sad en stor sandstensplade i gavlen med indskrift: Mæth Logh skal Land byggies. Den blev fjernet ved genopbygningen i 1865.

Statshospitalet blev oprettet i 1921 i det tidligere tyske marinelaзарet med en medicinsk og en kirurgisk afdeling. Det er flere gange blevet udvidet med store tilbygninger, og i 1934 blev det sammenlagt med det i 1893–94 opførte amtssygehus. Ny tilsluttet er en klinik for øre-, næse- og halslidelser.

Amtshuset, den tidligere amtmandsbolig (nu invalidenævnet), domhuset, posthuset og bystationen er opført i den tyske tid.

Sønderborg kan kaldes skolernes by. Foruden statsskolen (opført 1910–11), de store kommunale skolebygninger, Skt. Jørgens-, Ahlmanns-, Hertug Frederik Skolen og den tyske privatskole, har byen en håndværkerskole, teknisk skole, sø-

mandsskolen, en fagskole for kvinder, korporalskolen og sluttelig den store, nyopførte idrætshøjskole.

Vandet byder de mest ideale forhold for sejlsportsfolkene. Den bedste badestrand strækker sig kilometerlangt, både på Als- og Sundevedsiden. På byens store stadion samles den sportstrængede ungdom. Strandpromenaden kan enhver anden dansk by med fuld ret misunde Sønderborg. Der er i de senere år ofret meget på byens ydre, hvad smukke anlæg og anden udsmykning angår.

Sønderborg er en udpræget turistby. Dybbøl og Als er navne med hellig klang. Enhver plet ånder historie. Landskabelig set hører egnen til Danmarks smukkeste steder, intet under, at byen i de sidste år har været besøgt af 150–160.000 turister årlig. Denne turiststrøm betyder et stort plus for by og egn.

Nu kan Sønderborg snart se tilbage på en 800 årig tilværelse. Som byen har hævdet sig både i gode og onde dage, vil den også hævde sig i fremtiden. Borgerne har viljen dertil!

TØNDER

Af Peter Kr. Iversen

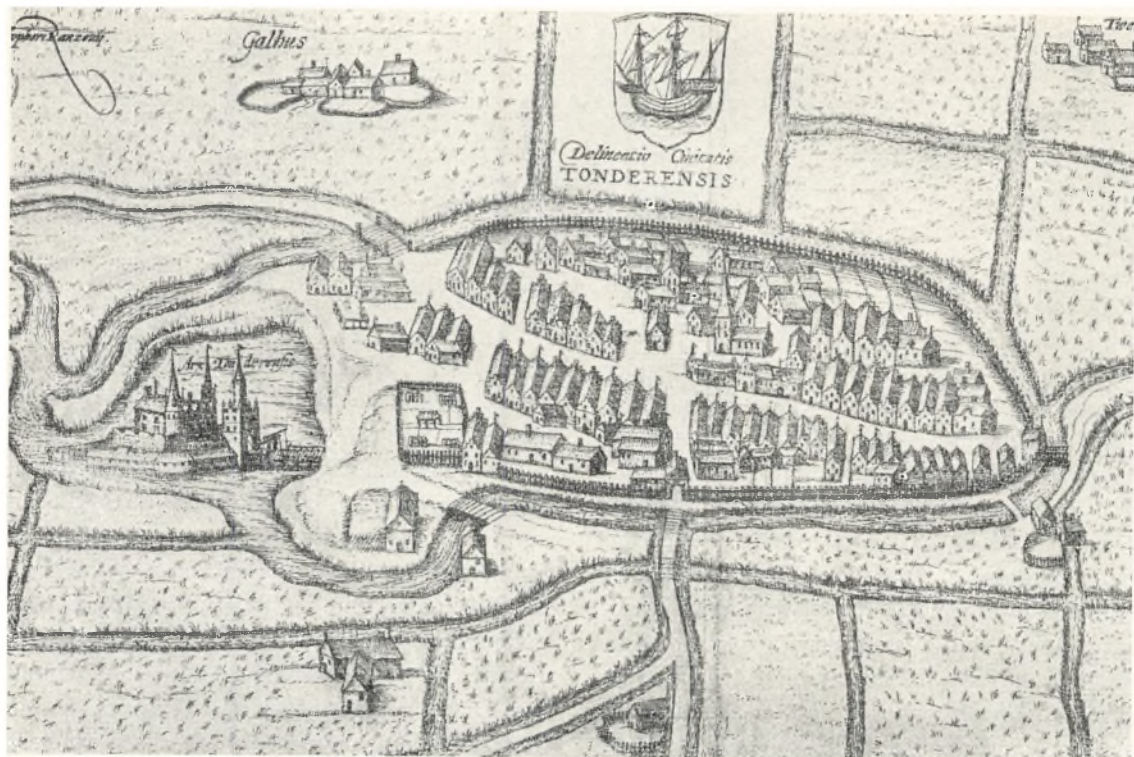
I ældre middelalderlige kilder benævnes Tønder i almindelighed Lille Tønder eller – på plattysk – Lütken Tundern, medens det nærliggende Møgeltønder kaldes Store Tønder eller Groten Tundern. Allerede heraf kan man udlede, at Møgeltønder i historiens gry må have været en lokalitet, som i betydning har ligget over Tønders. Tønder har sikkert oprindeligt været Møgeltønders havne- og ladeplads, som efterhånden er vokset moderbyen over hovedet. På den arabiske geograf Idrisis verdenskort fra omkring 1150 er Tundira, der må være Tønder og ikke Møgeltønder, indtegnet, og som ledsagende forklaring er anført, at det drejer sig om en ankerplads beskyttet mod alle vinde og omgivet af bygninger. Byen må altså allerede på dette tidspunkt have været en lokalitet af en vis størrelse og er formentlig allerede da udskilt fra Møgeltønder som et selvstændigt sogn. Sammen med den gode havn betingede også forbindelser over land fremkomsten af en handelsplads her.

Tønder er vokset frem på en langstrakt holm, lige i gestranden og næsten helt omflydt af to arme af Vidaaen, den senere møllestrøm og Skt. Laurentiusbækken. Det ældste Tønder har samlet sig omkring den nuværende Skibbro, de to smalle gyder, Kogade og Pebergade, og Laurentiuskirken, der lå i den nuværende Vestergade (nr. 33–35). Allerede omkring 1200 må bebyggelsen have haft et købstadsagtigt præg, for 1238 får de nylig til landet indvandrede franciskaner-munke tilladelse til at anlægge et kloster, og disse byggede udelukkende deres klostre i købstæder eller købstadlignende dannelser. Klostret fik sin beliggenhed syd for den nuværende Skibbrogade, hvor det med grund og bygninger efterhånden bredte sig på begge sider af Møllegade. Sammen med hele sydvestkvarteret brændte det 1501–02,

genopførtes, men blev ved reformationen nedbrudt, og dets sten anvendt til de store byggearbejder på slottet.

Et vigtigt skel i byens historie er indførelsen af den lybske ret 1243, hvorved købstadsrettighederne officielt blev fastslået, og det er på en vis måde kendetegnende, at franciskanernes provincialmester i Danmark, broder Reinhardt, hertug Abels rådgiver og senere biskop i Odense, var ophavsmanden hertil. Muligvis har det været hans interesse for det nyoprettede kloster i Tønder, der har været anledningen, men det kan lige så vel have været et led i hertug Abels holstensorienterede politik. Hvorom alting er, så kom indførelsen af den lybske ret for Tønder til at betyde en dragen mod syd. Indtil 1496 var nemlig Lybæk og derefter den holstenske »Vierstädtegericht« byens appelret. Ved indførelse af den lybske ret kom Tønder til at indtage en særstilling blandt rigets købstæder, hvis ældste stadsretter ellers var mere eller mindre beslægtede med de gamle landskabslove.

Samtidig med, eller måske rettere lidt før indførelsen af den lybske ret, er der sket en stor og betydningsfuld regulering og tillige udvidelse af Tønder. Byens centrum flyttes nu fra egnen omkring Skibbroen mod nordøst til Store Torv. Ved denne lejlighed menes også stavnsinddelingen at være gennemført. Byen opdelt i 120 stavne, d.v.s. huse med tilhørende grund og andel i den 672 ha store bymark. Kun stavnsbesidderne betragtedes herefter som fuldborgere, og kun de kunne indtil stavnsordningens ophævelse i det 18. århundrede blive medlem af råd og deputeretkollegium. Stavnene var udelelige og oprindeligt havde hver stavnsbesidder kun een stav, men fra det 16. århundrede kunne en borger dog eje flere stavne.

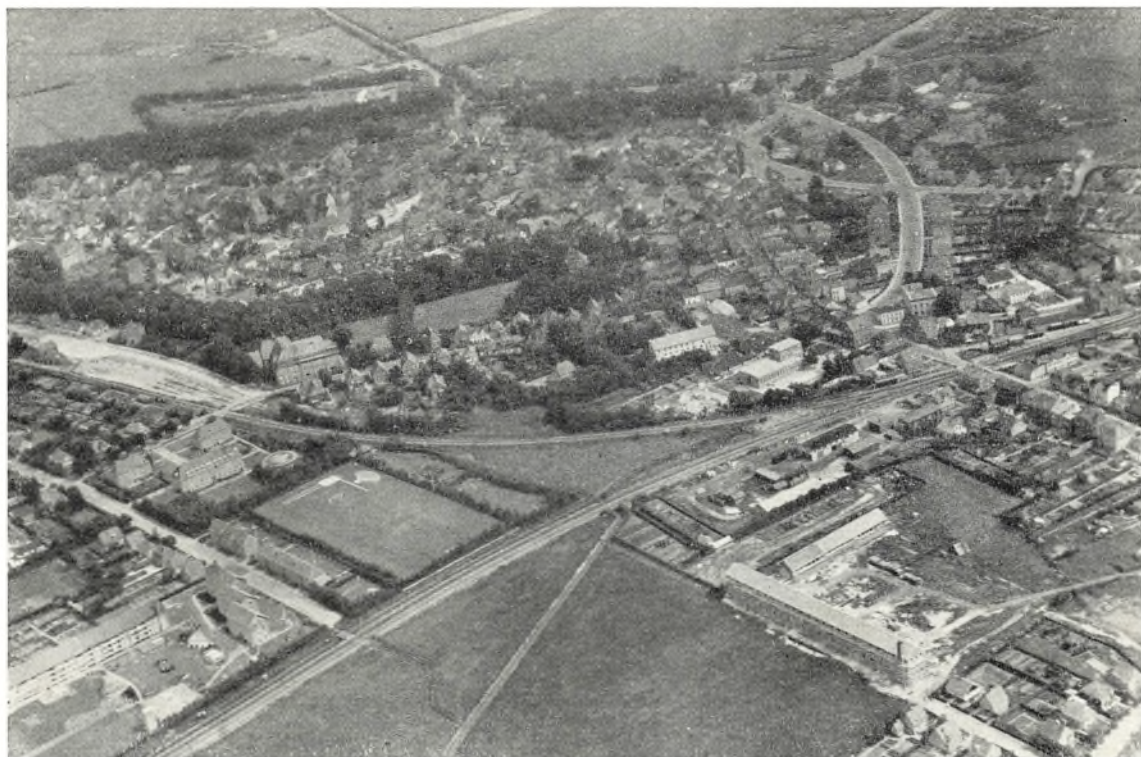
Tønder o. 1585. Stik i Braunius' *Theatrum Urbium*.

Den nette lille købstad ligger på en holm mellem to af Vidaaens arme, beskyttet af sine palisader og af Tønder slot sydvest for byen.

Vedrørende Tønders middelalderlige historie er oplysningerne iøvrigt kun få og spredte. Når byens navn nævnes, er det i regelen i forbindelse med dens borg, der lå på slotsbanken, lige syd for det nuværende danske forsamlingssted »Tønderhus«. Der foreligger kun meget sparsomme oplysninger om, hvordan den middelalderlige borg, der i hvert fald må være ældre end 1285, har set ud. At den har været et forholdsvis stærkt fæstningsanlæg, fremgår alene af beliggenheden på den ca. 2 m høje holm, helt omgivet af Vidaaens vande. Muligvis har et borgtårn udgjort en væsentlig del af borgen. I 16. århundrede ombyggedes borgen til en efter tidens forhold meget stærk fæstning. Frederik 1. byggede både som hertug og som konge på slottet, Christian 3. fortsatte, hvor faderen holdt op, og i sidste halvdel af århundredet gav Hans den Ældre slottet sin endelige form. Omkring 1600 fremtræder slottet da som en statelig firefløjet renæssancebygning med tårn og rundtårne. Rundt om bygningen gik en svær vold, der var forsynet med murede skytte-

gange og hjørnebastioner, der rejste sig direkte op fra de omgivende åløbs vandspejl. Mod øst i voldanlægget var opført en portbygning, hvoraf betydelige rester endnu står. Men næppe var fæstningsanlægget fuldført, før dets militærstrategiske betydning formindskedes. Stormfloder 1593 og 1615 beskadigede slottet, og i løbet af 17. århundrede forfaldt det mere og mere. 1677 sløjfedes fæstningsværkerne, noget senere nedbrødes et par tårne, og 1750–51 nedbrødes det nu stærkt forfaldne slot med undtagelse af det i 1740 ombyggede porthus, der efter genforeningen ombyggedes til amtsmuseum.

På samme måde, som det er gået slottet, er det også gået med Tønders middelalderlige kirker. De er så at sige sporløst forsvundne. Man kender navnene på dem, men kan kun delvis angive beliggenheden. Foruden sognekirken, den tidligere omtalte Skt. Laurentiuskirke, der formentlig var en romansk kvaderstenskirke, opført i tidsrummet 1150–1200, havde klostret en kirke, der var indviet til Vor Frue. Endvidere var der nogle ka-

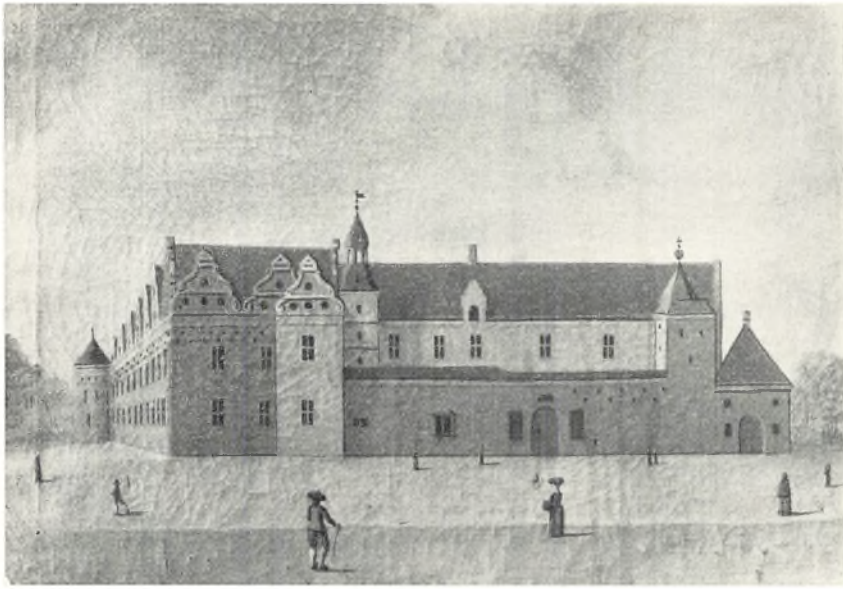
*Flyverfotografi af Tønder 1953, set fra nordvest.
Den middelalderlige bykerne er omgivet af anlæg med træbeplantning. Kun i sydvest er overgangen mellem gammelt og nyt bebyggelsesområde udflydende. (Fot. Nowico).*

pellere. Alle disse bygninger er så grundigt udslettede på reformationstiden, at der nu knap nok kan findes rester af dem under jorden. Heller ikke til den omkring midten af det 14. århundrede på den nuværende Kristkirkes plads opførte annekstkirke til Skt. Laurentiuskirken er kendskabet stort. Den var indviet til Skt. Nikolaj, søfarenes helgen, og har været opført af mursten, men iøvrigt vides så godt som intet om dens arkitektur. Underbygningen af dens tårn, der er opført kort før reformationen, er det eneste, der er bevaret, resten nedbrødes og erstattedes af den i årene 1591–92 opførte Kristkirke. Denne, der er bygget i gotisk stil, er tredelt med et bredere og højere midterskib, ledsaget af smallere og lavere sideskibe. Koret er af samme højde og bredde som midterskibet og er forsynet med tre høje, spidsbuede vinduer. Kirken har i det hele og store bevaret sit oprindelige udseende. Der findes i den rester af den nedbrudte Nikolajkirkes udstyr, bl.a. stammer prædikestolen og et enkelt af epitafierne fra den gamle kirkes sidste år. Det, der iøvrigt

fanger blikket i kirken, er dens rige billedskærerarbejder, især en række anselige epitafier, som velhavende borgere i det følgende århundrede skænkede kirken, sig selv til ære og Gud til påmindelse. Også det ret enestående lektorium, et sangerpulpitur, der skiller kor og skib, er skænket kirken af velhavende borgere. Kirken blev i 1894 temmeligt uskånsomt restaureret, men ved en ny hovedstandsættelse i 1940'erne er den tidligere restaurerings mindre heldige træk fjernet, og kirken med dens inventar i skiftende stilarter står i dag som et storslået monument over de gamle Tønder-slægter, som i så rigt mål bidrog til dens udsmykning.

Bortset fra det nederste af Kristkirkens tårn er fra tiden før reformationen kun bevaret een bygning, nemlig det såkaldte klosterbageri på Store Torv, der menes at være opført ca. 1520 som bolig for et kalendebroderskab. Er denne antagelse rigtig, er bygningen Danmarks eneste bevarede kalendehus.

Skibet i byvåbnet og tilstedeværelsen af en Ni-

Det middelalderlige Tønder Slot blev i slutningen af 1500-tallet ombygget fra grunden af. Det kom imidlertid hurtigt i forfald, og i 1750 blev det nedbrudt. Billedet herover er malet umiddelbart før nedbrydningen af de ferme hofmalere Rach og Eegberg, der har fået det forsømte slot til at tage sig ud som en kæmpemæssig borg.

kolajkirke må tages som vidnesbyrd om, at skibsfarten i middelalderen har spillet en dominerende rolle i byens erhvervsliv. Søfarten, der især blev drevet på Holland, var af betydeligt omfang, og Tønder var i middelalderen en af Sønderjyllands vigtigste byer. Til belysning heraf kan bl.a. anføres, at byen var ansat til 120 skattepløve, medens byer som Haderslev, Slesvig og Aabenraa var ansat til halvdelen eller derunder. Kun Flensborg stod i betydning over Tønder. Byen havde nogen handel på Norge, men i hovedsagen var det dog handelen på Holland, der betingede byens storhedstid. Der eksporteredes stude og korn, og man hentede til gengæld kolonial- og manufakturvarer, samt også en del bygningsmaterialer.

Af stor betydning for Tønders handel var et i 1354 udstedt hertugeligt privilegium, hvorved byen ikke blot indrømmedes store toldlempelser, men tillige fik så godt som eneret på handel og håndværk i Hviding, Lø, Højer, Tønder og Slogs herreder. Dette privilegium er det ældste af sin art på gammel dansk grund. Flensborg fik først et tilsvarende 1491. Det tønderske privilegium blev dog i tidens løb udhulet, først ved enklaverens oprettelse; bønderne i Hviding herred søgte hellere det nærliggende Ribe. Senere kom der stridigheder med flensborgske købmænd, der havde trængt sig ind på tøndersk område, og gennem hele det 17. århundrede førtes en bitter strid med Højer om privilegiets overholdelse, en

strid, der endte med, at Højer 1706 fik ret til at drive bynæring.

Byen, hvis indbyggertal på reformationstiden nærmede sig tallet 1000, var indhegnet af palisader, der sluttede sig til det naturlige værn, som dannedes af Vidaaens to arme. I syd og øst var der byporte. Efter reformationen var der på det nedbrudte klostergrund blevet anlagt to nye gader, Uldgade og Slotsgade, som imidlertid ikke hørte ind under byens jurisdiktion. Det samme var tilfældet med den bebyggelse, som efterhånden opstod vest for Laurentiusbroen, den såkaldte Vestergade Forstad. Beboerne i de tre gader drev borgerlig næring uden at deltage i købstadens mere tyngende skattebyrder, hvilket medførte adskillige klager og stridigheder, som først bragtes til ophør ved gadernes indlemmelse i købstadsområdet 1665. Et område, den såkaldte Slots- og Frigrund, forblev dog stadig amtsgrund, og er først blevet indlemmet i byområdet efter genforeningen.

Ved de store inddigningsarbejder i 16. århundrede blev Tønder afskåret fra havet, og byens betydning som havneby svinder ind. Man søger at opretholde sejladsen ved at benytte først Lægan, senere Rudbøl og Højer som losse- og ladepladser, hvor varerne omlossedes fra søgående skibe til pramme, der kunne passere sluserne og åen, der efterhånden sandede mere og mere til. En følge af tilsandingen var, at byen under store

bekostninger måtte grave en endnu til dels eksisterende kanal fra Skibbroen ud til Askesodde. Trods gentagne uddybninger af kanalen, bl.a. også anlæg af et bolværk 1841, får havnen ikke mere nogen reel betydning for byen.

Inddigningerne, der kom til at betyde byens endeligt som søfartsby, blev dog på anden måde et gode for byen. Ikke blot fik bymarken ved inddigningen en værdifuld forøgelse, men borgerne kunne nu også føle sig mere sikre overfor stormfloderne, som ofte var trængt ind i byen, så vandet stod meterhøjt mellem husene. Digerne var dog for svage til at kunne modstå de helt store floder, og vandet trængte derfor også i den følgende tid nogle gange ind i byen og forvoldte store ødelæggelser. Også andre ulykker måtte byen døje under i 16. og 17. århundrede. Fra 16. århundrede kendes fem store brande, hvor hele gader blev luernes rov, 1642 brændte Vestergade Forstad, og 1725 brændte hele Østergade. Også

de store pestepidemier ramte befolkningen hårdt, men det, der især ødelagde byens velstand, var dog det 17. århundredes krige. Stude- og kornhandelen standsede i lange perioder; landsknægtshærenes vilde plyndringer og store skatteudskrivninger medførte, at det Tønder, som i slutningen af det 16. århundrede havde magtet at bygge den anselige Kristkirke, nu blev en forarmet og gældbunden by.

Det er derfor på en måde forbavsende at se, hvor hurtigt Tønder i det 18. århundrede kommer ud af det økonomiske uføre, ja dette århundrede er endog i den almindelige bevidsthed kommet til at stå som en ny glansperiode. Der var nemlig faldet en pommerans i den tønderiske turban – kniplingetilvirkningen. Allerede i slutningen af det 16. århundrede var der god gænge i kniplingeindustrien på vesteregnet, i 17. århundrede udvikledes industrien yderligere, men det var først i det 18. århundrede, at den blev den do-

Parti fra Uldgade.

De gamle huse vender alle gavlen mod gaden. De små karnapper, der stjæler fortovsplads foran de fleste af husene, giver gaden et fornøjeligt og levende præg. (Fot. 1921 Hugo Matthiessen).

Fåremarked på Tønder Skibbro o. 1890.

De handlende kom både gående, kørende og sejlene til dette marked, der afholdtes hver fredag.

(Fot. I. A. Bødewadt).

minerende indtægtskilde for Tønder. Ved midten af århundredet var der ca. 25 kniplingskræmmere i byen, 1800 var deres antal gået ned til 13, et forhold, som dog ikke uden videre kan tages til indtægt for, at handelen da var inde i en nedgangsperiode, men snarere må ses som et udtryk for koncentration af erhvervet. Først i 1830erne medfører ændringer i moden en stærk tilbagegang for kniplingshandelen, og Tønders købmænd må derefter søge nye indtjeningsmuligheder.

Kniplingshandelen bragte kapital til byen, og der blev derved i sidste halvdel af det 19. århundrede skabt basis for oprettelse af egentlige industrielle virksomheder. Der oprettedes bl.a. en fabrik til fremstilling af knipletråd, som hidtil havde måttet importeres, en anden til fremstilling af kniplinger på fabriksmæssig basis og endvidere fabrikeredes huer og strømper. Disse virksomheder måtte dog lukke i begyndelsen af det 19. århundrede. Nogle tobaksfabrikker og en cikorie-

fabrik, der oprettedes noget senere, fik aldrig nogen virkelig betydning for byens økonomi.

Det er til en vis grad kendetegnende for det 18. århundredes Tønder, at selv om byen tjente store penge på kniplingshandelen, satte dette ikke væsentlige spor i befolkningstallet, der hele århundredet igennem holdt sig ret konstant på ca. 2500. De tusinder af kniplepiger, der førte en ret kummerlig tilværelse og i virkeligheden udbyttedes groft af deres arbejdsgivere, boede med ganske enkelte undtagelser i de omkringliggende landsogne. Når alligevel det 18. århundrede har kunnet betegnes som en af byens glansperioder, må dette især skyldes de blivende monumenter, som de store kniplingskræmmere satte sig. På denne tid opførtes de statelige patricierhuse, som den dag i dag minder byens borgere og turister om svunden storhed og om, at de gamle tøndringer havde en god smag og forstod at bygge godt og solidt.

På det kirkelige livs område blev Tønder i

*Skibbroen i dag. Samme motiv som foregående billede.
Ved husene er der ikke sket store ændringer, men kanalen er forsvundet ved en stor vejomlægning.
(Fot. 1953 Chr. Schwennesen).*

første halvdel af det 18. århundrede centrum for pietismen i Sønderjylland. De to store navne er Johann Hermann Schrader, førstepræst i Tønder 1729–37, og Hans Adolf Brorson, trediepræst og dansk præst 1728–37. Sammen fremkaldte de en stor religiøs vækkelse, som gav dønninger langt ud over hertugdømmets grænser. Schrader udsendte en tysk salmebog, og Brorson begyndte 1732 at udsende de små hæfter med salmer, som senere samledes i Troens rare Klenodie. Som et minde om Brorsons virke i Tønder er der uden for kirken rejst en buste af ham.

De pietistiske præsters virke medførte en ændring af borgernes åndelige og religiøse præg, og det er til en vis grad karakteristisk, at medens en tidligere tids velhavere satte mindesmærker for sig selv ved storslåede epitafier i kirken, så testamenteredes nu kæmpeformuer, i det væsentlige sammentjente ved kniplingshandel, bort til velgørende formål. Vel næppe nogen anden by af tilsvarende størrelse kan opvise legater af samme

omfang og antal som Tønder. Byen fik 1735 et vajsenhus kombineret med hospital og tvangsarbejdsanstalt takket være kniplingskræmmer Peter Strucks store stiftelse. Paul Popsens, Hans Friedrich Leos og Carsten Richtsens store legater, hvis midler blev anbragt sikkert i kogsjord, er alle beregnede til at yde hjælp til byens fattige og nødlidende. Tillige betænkes også kirke og skole, og i Carsten Richtsens testamente afsattes endvidere betydelige beløb til byens forskønnelse, som lå ham meget på hjerte. Han anlagde således Nørre Borgerdige og lod pavillonen, det senere såkaldte »Liebestempel« opføre der.

Udelukkende beregnet på skoleformål var provst Balthasar Petersens store legat, stiftet 1786 til fordel for oprettelse af et seminarium. Allerede 1753 var provsten for egen regning begyndt at drive et skolemesterinstitut, og takket være hans store stiftelse kunne læreruddannelsen efter hans død fra 1788 fortsætte på et selvstændigt privatseminarium. Tønder seminarium er dermed Nor-

Tønder Torv. Til venstre Tønders ældste borgerlige bygning »Kalendehuset« fra o. 1520. Til højre for dette ligger »Store Apotek«, opført i 1660erne som dobbelthus med svungne gavle ud mod Østergade. Ved en senere ombygning afvalmedes tagene. Det særdeles maleriske fotografi stammer fra o. 1880. (Fot. I. A. Bödewadt).

dens ældste. Fra 1803 var seminariet knyttet sammen med den højere borgerskole med dennes rektor som leder, men 1829 overtoges det af staten, og det flyttede samtidig ud på sin nuværende plads, hvor kommunen stillede en bygning til rådighed. I denne forbindelse skal det også nævnes, at den nysomtalte højere borgerskole var oprettet 1803, samme år som den gamle og henslumrende latinske blev nedlagt.

I økonomisk og erhvervsmæssig henseende var Tønder i det 19. århundrede en ret stillestående by. Befolkningstallet steg ganske vist fra 2579 i 1803 til 3969 i 1900, men sammenlignet med kongerigske byer var tilvæksten beskedent. Kniplingshandelen mistede fuldstændigt sin betydning, og byens hovedindtægtskilde blev nu de store kvægmarkeder og et relativt velstående oplands handel. Markederne var Tønders store dage. Indtil 1893, da en stor markedsplads lige syd for Sønderbro blev taget i brug, foregik handelen inde i

byens snævre gader, der på disse dage var næsten ufremkommelige. For mad og drikke til de tusinder af landmænd og handelsfolk, der på markedsdagene søgte ind til byen, sørgede henvend 70 beværtninger. Ingen anden dansk by har i forhold til indbyggertallet haft så mange kroer som Tønder.

Forbindelsen med omverdenen forbedredes betydeligt ved, at byen i slutningen af århundredet blev jernbaneknudepunkt. 1867 var jernbaneforbindelsen Tønder–Tinglev åbnet, 1887 åbnede den vestslesvigske længdebane, den såkaldte marskbane, og 1892 indviedes banen til Højer. Jernbaneanlæggene medfører større røre inden for erhvervslivet omkring århundredskiftet, og befolkningstallet har ved genforeningen passeret 5000. Også på andre områder mærkedes en ny tid. 1867 havde byen fået et kommunalt gasværk, 1901–02 bygges vandværket og 1910–11 elektricitetsværket.

Torvet i dag.

Begge de gamle huse er blevet restaureret og fredet og kommer derfor ikke til at dele skæbne med det lille hus, der skimtes til højre på forrige billede, og som her har givet plads for en større og knap så køn bygning. (Fot. 1953 Chr. Schwennesen).

Det nationale problem i Tønder er i politisk forstand af nyere dato, men forudsætninger og årsager må søges bagud i tiden. Gennem den lybske ret, gennem handelsforbindelser, indvandring og tysk administration var der kommet tyske islæt, men dette øvede dog til ind i 19. århundrede ingen indflydelse på borgernes loyale sindelag overfor den til enhver tid regerende landefyrste – i det 16. århundrede indtil 1581 hertug Hans den Ældre, indtil 1713 den gottorpske hertug og derefter den danske konge. Borgerne har næppe kunnet føle sorg over indlemmelsen under den danske krone, tyngede med skatter som de var til den ødsle gottorpske statshusholdning, og det kan derfor næppe skyldes reminiscenser af gottorpsk tankegang, når byen i 1840'erne tog så afgjort parti for slesvig-holstenismen. Årsagen hertil bunder sikkert hovedsageligt i økonomiske forhold og i et vågent borgerskabs dragen mod de liberale tanker, som på den tid trivedes i Tyskland. Libe-

ralisme og tyskthed blev til eet, og derfor bliver Tønder-borgerne i oprørstiden slesvig-holstenere, der modtager de tyske tropper med jubel og illumination.

Omend folkesproget næsten udelukkende var dansk, var ikke blot administrationssproget tysk, men tillige i overvejende grad kirke- og skolesprog. Mellemløbsårene bragte ganske vist en kortvarig ændring i dette mærkværdige og unaturlige forhold; i kirken blev dansk og tysk ligestillet, skole- og administrationssproget blev dansk, samtidig med at rabiate slesvig-holstenske embedsmænd afskedigedes og erstattedes af nye nordfra. Særlig blandt småkårsfolk voksede danske sympatier frem, og man syntes inde i en glædelig udvikling i dansk retning, da krigen i 1864 og den følgende indlemmelse i Preussen på een gang ændrede forholdene totalt. Tysk blev igen øvrighedssprog, dansk-talende børn måtte igen gå i tysk skole, og de gamle ledende tyske slægter in-

Hovedgaden i 1880erne.

De mange hestevogne kører badegæster, der er ankommet med jernbanen sydfra, til Højer Sluse, hvorfra der er skibsforbindelse til Sild. (Fot. I. A. Bödewadt).

denfor borgerskabet tog igen den politiske føring; danske småkårsfolk måtte påny dukke hovedet, og det danske stemmetal svandt ind fra valg til valg. Medens der til valget til den nordtyske forbundsdag i 1867 kunne tælles 78 danske stemmer, var deres antal i 1898 kun 13. Set udefra var Tønder tilsyneladende en helt tysk by. I årene før den første verdenskrig skete der dog en samling af de danske kræfter i byen, så at der ved rigsdagsvalget i 1912 kunne afgives 80 danske stemmer, hvilket svarede til 9,1 % af samtlige afgivne stemmer.

Forholdet mellem de to nationaliteter har i Tønder i modsætning til visse andre sønderjyske byer gennemgående været præget af fordragelighed. Mellem de to slesvigske krige sad nogle af de virksomste »klosterbrødre«, der i grundtvigsk ånd krævede en mere liberal politik over for tyskerne, i Tønder, og i 1908 besluttede den tyske magistrat enstemmigt at advare borgerne mod at tiltræde den altyske forening »Deutscher Verein«, hvis

formand var den berygtede dommer, dr. Hahn.

Genforeningen blev en omvæltning for Tønder. Byen mistede ved grænsedragningen sit rige opland mod syd, og sammen med omlægningen af landbruget efter danske forhold virkede dette derhen, at kvægmarkederne mistede deres hidtidige betydning for byens økonomiske liv. Der omsættes dog stadig efter genforeningen årligt en halv snes tusinde kreaturer på markederne, og et nyt, tidssvarende eksportmarked med lukkede stalde er blevet indrettet. Et svineslagteri og ægpakkeri er ligeledes blevet indrettet, men derudover kan man egentlig ikke sige, at nye erhvervsvirksomheder af betydning er blevet anlagt i byen. Når dens indbyggertal ikke desto mindre er steget fra 5119 i 1921 til 7031 i 1950, må årsagerne hertil for en stor del søges i, at Tønder som grænseby er blevet en udpræget embedsmandsby. Der kom grænsegendarmere og toldbetjente, og byen fik garnison. En række halvt eller helt offentlige institutioner fik ligeledes deres sæ-

Hovedgaden i dag.

Gadens toppede brosten er afløst af asfalt, og modstående billedes hestekøretøjer nu helt forsvundet af bybilledet, som viser en typisk dansk provinsby af i dag. (Fot. Sv. Türck).

de i byen, seminariet blev udvidet, og en tidligere kommunal realskole omdannedes til et fuldt udbygget statsgymnasium.

Ved befolkningstilvæksten er byens gamle rammer sprængt. Nye kvarterer er opstået mod nord og vest, og i de senere år er også området mellem den nu tiljævnede Skibbrokanal og hovedbanegården blevet bebygget. Ved genforeningen var byens gader belagt med toppede brosten, og ad uhumske rendestene bortledtes regn- og spildevand. Kloakering og asfaltering af gaderne blev ret hurtigt gennemført, og ligeledes har de fleste af byens forretninger gennemgået omfattende moderniseringer og udvidelser, så at de fuldt ud kan tilfredsstille landkundekredsens voksende krav.

Af betydning for byen har også den store afvanding af marsken været. Medens byen tidligere altid ved vintertid var omgivet af vand, indtræffer der nu kun meget sjældent oversvømmelser. Byen er blevet centrum for en mængde rute-

bilruter, og en tidssvarende rutebilstation er under indretning, et nyt alderdomshjem er opført, et stort og velindrettet centralbibliotek har fået plads i en tidligere skolebygning, et amtsmuseum med seværdige kulturhistoriske samlinger er blevet indrettet i den bevarede portbygning fra det gamle Tønderhus, et svømmestadion er anlagt, og danske borgere har i »Tønderhus« fået udmærkede forsamlingslokaler. Kort sagt byen er kommet til at ligne en jævn stor dansk købstad, hverken bedre eller ringere, og dette turde jo egentlig være det bedste bevis for, at et frugtbart opbygnings- og genforeningsarbejde har fundet sted.

Også i nationalpolitisk henseende har en glædelig udvikling fundet sted. Ved afstemningen i 1920 blev der af bosiddende tøndringer afgivet 1437 tyske og 566 danske stemmer. Sindelaget var ved genforeningen altså stadig overvejende tysk, men efter fraflytning af tyske embedsmænd og en noget større tilvandring af danske, samt ved op-

*Statseminariet i Tønder.
Til højre en mindesten
over seminariets grund-
lægger, konsistorialråd
Balthasar Petersen,
der døde i 1787, året før
seminariets åbning.
(Fot. 1945 P. Clausen).*

rindelig tysksindede arbejderes tilslutning til det danske socialdemokrati fik de danske borgerlister sammen med socialdemokratiet i 1933 flertal i byrådet. Visse personspørgsmål medførte dog, at tyskerne indtil 1937 fortsat kunne besætte borgmesterposten. Efter kapitulationen er danskhedens stilling i byrådet yderligere styrket, og ved

folketingsvalget 1950 udgjorde den tyske andel af de afgivne stemmer kun 19,3 %. Den frisisindede danske mindretalslovgivning har gjort det muligt for tyskerne at sende deres børn i tysk skole, og en tysk sognepræst har sørget for deres kirkelige betjening.

CHRISTIANSFELD FLÆKKE

Af Johan Hvidtfeldt

I 1722 gav den sachsiske statsmand, grev Zinzen-dorf, de mähriske brødre tilladelse til at bo på et af sine godser i Øvre Lausitz. Brødrene var efterkommere efter de hussitter, som efter Johan Hus' død på bålet havde samlet sig i en såkaldt brødrforening, unitas fratrum. På Hutbjerget byggede de en by, Herrnhut, og i de følgende årtier vandt de vid udbredelse over hele verden. Herrnhuterne lagde mindre vægt på selve læren, mere på inderligheden i det religiøse forhold. Den levende kristendom skulle præge hele det borgerlige liv, og der herskede hos dem en god disciplin og en streng kirketugt. Når vigtige spørgsmål skulle afgøres, spurgte man om Guds villie ved lodkastning.

Også i Danmark fik herrnhuterne en ikke ringe betydning. Carl August Struensee, en broder til gehejmekabinetministeren, interesserede sig for dem, idet han i Sachsen og Schlesien havde fået et godt indtryk af deres flid og interesse for fabrikker. Han fik udvirket, at de den 10. december 1771 fik en koncession, der gav dem tilladelse til at indrette et »menighedssted« på Tyrstrupgaard, som de havde købt. Samtidig fik de en række vigtige rettigheder. Deres præster skulle kaldes og forflyttes af menigheden selv og ordineres af de herrnhutiske biskopper. Brødrene måtte bygge deres egen kirke og var fri for at høre under Tyrstrup sogn, de blev fritaget for militærtjeneste og indkvartering og fik ret til at drive fabriksvirksomhed, håndværk og handel. I 10 år slap de for alle personlige afgifter undtagen kopskat og erhvervede samtidig 10 års toldfrihed for udførsel til kongeriget Norge. Til alle de bygninger, som blev opført i de første 10 år, ville kongen desuden skænke dem en tiendedel af værdien.

Da byplanen skulle udarbejdes, besluttede man at anlægge byen i korsform. I april 1773 var man

nået så langt, at man kunne nedlægge grundstenene til de første fire huse i Christiansfeld, som den nye by fra første færd blev kaldt. I daglig tale brugtes, og bruges stadig, benævnelsen Feld. I november samme år kunne kirkepladsen og gaderne beplantes med lindetræer, og den 13. november indviedes den første menighedssal, og nogle uger senere anlagdes kirkegården, gudsageren, som den blev kaldt. Det følgende år stod brødrehuset færdigt. Her skulle menighedens ugifte medlemmer leve sammen i andagt og arbejde. Lige efter nytår 1775 begyndte man på en kostskole for drenge og i februar på kostskolen for piger. Endnu samme år kunne søsterhuset for de ugifte kvinder i menigheden indvies. I 1777 var den nye kirkesal og et nyt brødrehus færdigt, og da man 1780 også kunne tage enkehuset i brug, var det herrnhutiske menighedsanlæg blevet en virkelighed.

På denne tid var der allerede et betydeligt antal virksomheder i den lille flække, farveri, garveri, hvidtølsbryggeri, kakkellovnsfabrik, låsefabrik, lakfabrik, stivelsesfabrik, tobaksfabrik, urfabrik og et uld- og garnspinderi. Af et skatte-register fra 1789 fremgår det, at søsterhuset var en hel fabrik, hvor 70 piger blev beskæftiget med at sy klæder, linned og bånd, med at brodere, hækle, spinde, væve og strikke. C. A. Struensees forventninger var ikke blevet til skamme. I 1780 havde menigheden allerede 329 medlemmer. Nu blev også dens ydre organisation gennemført, og der oprettedes en ældste-konference, et opsynskollegium og et menighedsråd. Fra først af havde byen haft en særlig »official« til at varetage skatteoprævning, skifte- og auktionsvæsen m.m.

Christiansfeld blev snart et andet Herrnhut for dem, der var påvirket af brødremenighedens pietistiske tro, og langvejs fra kom folk for at høre

meget indskrænkede sig »til det udvortes, det iøjnefaldende, det helligt ladende. Dyd bliver således hykleri ... Megen hemmelig drukkenskab, vellyst og gerrighed bor bag disse kalkede grave«.

I 1806 havde brødremenigheden et medlems-tal på 756, det højeste, den nogensinde nåede. Men i den følgende tid begyndte nedgangen, og i 1835 var der kun 503 medlemmer. Men efterhånden var der flere og flere, som slog sig ned i byen uden at høre til brødremenigheden, og fra 1835 til 1845 steg befolkningstallet fra 632 til 761. Derefter begyndte også det at falde, og i 1860 boede der kun 681 mennesker i Christiansfeld. Grunden til tilbagegangen var uden tvivl, at byens industri og handel i det lange løb ikke kunne konkurrere med nabobyernes. Allerede rektor Tauber klagede over, at varerne var for dyre. Engang havde Christiansfeld-øl og Christiansfeldkakkellovne været kendt viden om, men efterhånden var det kun honningkagerne, der gav den ry. Da de otte sogne i 1864 kom til Danmark, mistede byen desuden en stor del af sit opland, og nedgangen kunne ikke standses. Lidet hjalp det, at den fra 1872 blev flække og fik borgmester, to rådmænd og et flækkekollegium på 5 medlemmer. I 1920 var der kun 572 indbyggere i byen.

Genforeningen gav den dog atter en chance, og nu gik det for alvor frem, så den i 1945 havde 1486 indbyggere, hvoraf dog kun et mindretal tilhørte brødremenigheden, som i 1925 havde 295 medlemmer.

Christiansfeld var fra først af en tysk by. Det var derfor også mærkeligt, at byen havde dansk flertal i den første tid efter 1864, i 1871 således 68 danske stemmer mod 53 tyske. Men i den følgende tid gik danskheden stærkt tilbage. Det var, ligesom det gamle ord om at give kejseren, hvad kejserens er, ikke var christiansfelderne fremmed. I 1890 blev der kun afgivet 21 danske, men 54 tyske stemmer. Derefter begyndte det dog at gå fremad for danskheden, og i 1912 var her 44 danske mod 52 tyske stemmer. Da sønderjyderne den 10. februar 1920 selv skulle afgøre deres lands fremtid, viste Christiansfeld, at den trods sin fortid alligevel var dansk; 217 af dens borgere stemte dansk, 74 tysk. Og denne udvikling er blevet fortsat. I 1939 fik NSDAP-N 20 stemmer i brødremenighedens by, og i 1947 var der kun 4 tyske stemmer tilbage.

Christiansfeld var aldrig nogen prangende by. Her er ingen monumentale bygninger, men de gamle »huse« fra grundlæggelsens tid står endnu

Flyverfotografi af Christiansfeld, set fra vest.

Billedet viser byen fra samme vinkel som stikket på forrige side. Trods en del nybyggeri er brødremenighedens gamle bebyggelse stadig byens altdominerende parti. (Fot. 1953 Nowico).

Gadeparti i Christiansfeld. Især Nørregade — der ses her — og Storegade har endnu bevaret deres fredelige og stiltfærdige ynde. De fleste huse her er bygget i byens første 30 år. (Fot. Herluf Lykke).

»Gudsageren« med de ganske ensartede gravsteder er en særpræget og stemningsfuld kirkegård. Mænd og kvinder begravnes i hver sin del af gudsageren, og begge steder er begravelsespladsen tillige inddelt i felter for ugifte, gifte og enker. (Fot. 1952 Elna Møller).

og fortæller om brødrenes virkelyst. Mennesker fra hele den vide verden har gennem tiderne søgt til den lille flække, de har glædet sig over kirkepladsen med de smukke gamle linde, de er blevet betaget af kirkesalens strenge alvor, og mange af dem har fundet deres sidste hvileplads på gudsageren. Ingen blomster, intet håndmedet gelæn-

der, ingen prunk og pragt findes i denne de dødes have. Kun en række gravsten, alle ens, med navn og data og et skriftsted, fortæller om de mange hundreder, der siden 1774 er blevet stedet til hvile her. Men alligevel er der højtid på denne mærkelige kirkegård, her hvor alle virkelig er lige.

HØJER FLÆKKE

Af Peter Kr. Iversen

Højers to vartegn, vejr møllen og tæppefabrikkens høje skorsten, kan tages som symboler på den blanding af gammelt og nyt, der karakteriserer flækken — den nu vingestækkede vejr mølle som symbolet på det gamle Højer med de smalle, lidt uregelmæssige gader og smukke gamle gårde og huse, fabrikksskorstenen som et vidnesbyrd om, at det er en driftig og fremadstræbende befolkning, der lever i den nu påny voksende, genforenede flække.

Højer har fra middelalderen og indtil 1879 været delt mellem forskellige jurisdiktioner. I Valdemars jordebog nævnes byen som krongods, men allerede i middelalderen henlagdes nogle gårde og huse under det adelige Kærgaard i Emmerlev sogn. I 1. halvdel af det 15. århundrede blev disse ejendomme først overladt som pant og senere solgt til ridder Morten Gyrring, der igen 1436 afhændede dem til Ribe domkapitel. Efter reformationen blev ejendommene (3 gårde og 17 huse) atter krongods, men ved et mageskifte 1663 med feltherre Hans Schack kom de ind under Møgeltønder, det senere Schackenborg. Ejendommene var kongerigske enklaver og var tingpligtige under Møgeltønder birk.

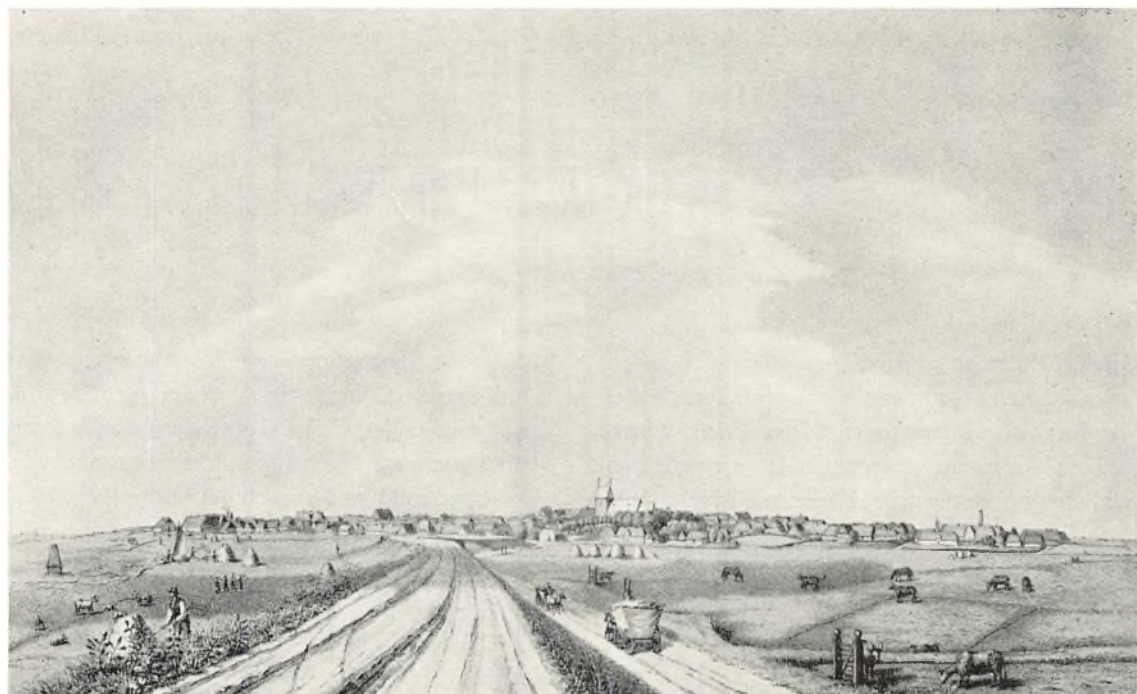
Den øvrige og langt overvejende del af Højer (1613: 19 gårde og 52 huse) var krongods indtil 1313, da de sønderjyske hertuger fik disse ejendomme overladt som pant, noget senere som eje.

Så langt det overhovedet kan spores tilbage, har Højer haft birkerettigheder, rettigheder som flækken beholdt indtil nyordningen af administrationen efter 1864. Tildelingen af birkerettighederne betød dog ikke, at Højer havde købstadsrettigheder. Den var langt op i tiden et landsby-samfund med ganske vist forholdsvis mange kådnere og inderster, der hovedsagelig ernærede sig ved handel og håndværk. Da næringslivet i Højer

i det 17. århundrede tog et ret betydeligt opsving, medførte dette lange stridigheder med Tønder, som, pukkende på sine købstadsprivilegier, ikke ville anerkende Højers ret til at drive bynæring. Et forbud mod, at Højerborgerne drev handel og håndværk, ville imidlertid gøre hovedparten af dem brødløse, og den gottorpske regering indrømmede derfor i året 1706 under Tønders protest Højer retten til at drive handel og håndværk mod en årlig afgift på 40 rdlr. cron. 1736 stadfæstes dette privilegium af den danske konge, og 1743 kaldes byen for første gang flække. Privilegierne udvidedes 1822 og 1825 yderligere derhen, at byen fik ret til afholdelse af markeder.

Under denne udvikling, hvorved byens næringsliv skifter karakter, sker der også en ændring i dens politiske struktur. Oprindeligt havde bønderne, der i overvejende grad var selvejere, været næsten enerådende med hensyn til byens styre, men havde ganske vist så også betalt de på byen hvilende skatter og afgifter. 1694 sker der en ændring heri, idet kådnerne, d. v. s. byens købmænd og håndværkere, samtidig med at deres politiske magt og indflydelse øges, må indvilge i at yde en samlet årlig afgift på 60 rdlr.

Som følge af inddigningerne blev Højer efterhånden lade- og losseplads for Tønder. Navnlig i det 17. århundrede var der fra Højer en betydelig handel og skibsfart på Holland. Fra landingspladsen ved den Kier'ske Gaard afsejlede årligt ca. 35 skibe med gennemsnitligt 50–60 øksne ombord til Holland, og også betydelige mængder af korn udskibedes dertil. På hjemrejsen medbragtes kolonialvarer og bl.a. også de senere så værdsatte vægfliser. I det 18. århundrede aftog denne handel, men til gengæld tog østersfiskeriet i vadehavet et opsving. Højer blev centrum for dette fiskeri, der vedvarede til omkring 1900.

Højer 1844, set fra syd.

Flækken ligger på en lille, flad banke, omgivet på alle sider af marskland. I forgrunden landevejen sydfra, der løber både på digekronen og bag diget. Efter litograf. tegning af J. M. Graack.

Som følge af tilsanding forringedes besejlingsforholdene på Højer, og det blev derfor nødvendigt 1799 at grave en kanal et stykke ud i vadehavet. Kanalen fik dog på grund af krigen med England ikke straks den betydning, man havde regnet med. Også på anden måde søgte man at hjælpe skibsfarten. I 1820'erne anlagdes således en ny losseplads på det sted, hvor Sejersbækken løber ud i Vidaaen, og her var det, at Frederik 6. 1825 landede efter sit besøg på halligerne i anledning af stormflodskatastrofen. I midten af det 19. århundrede er der en ikke ubetydelig sejlads på byen, og efter en ny uddybning af kanalen og anlæg af en mole uden for slusen kunne fra 1870'erne også større dampskibe indsættes i den stadig voksende badetrafik på Sild. Anlægget af Tønder-Højer banen i 1892 kom på en vis måde til at skade byens erhvervsliv, idet det herefter ikke mere var nødvendigt for de tusinder af badegæster at overnatte i Højer. Allerede længe inden bygningen af Hindenburgdæmningen mellem fastlandet og Sild i 1927 havde betydningen af trafikken på Sild derfor i det væsentlige udspillet sin rolle for Højers vedkommende. Havnen

er nu uden reel betydning. Nogle år efter anlægget af Hindenburgdæmningen standsede persontrafikken på Tønder-Højer banen, og det er vel kun et spørgsmål om tid, hvornår også godstrafikken standser.

Mens der kan tales om en vis stagnation i befolkningstallet i tiden 1860–1920 (1860: 1041 indb., 1921: 1125), er der efter genforeningen sket en ikke ringe tilvækst. Endnu 1925 var indbyggertallet kun 1136, men den hurtigt voksende tæppefabrik og enkelte andre, mindre, industrielle virksomheder trak adskillige arbejdere til byen, og indbyggertallet nærmer sig nu de 1500. Denne vækst i befolkningstallet har også fået betydning i nationalpolitisk henseende. Da nationalitetsrøret begyndte i Sønderjylland omkring 1840, tog den overvejende del af Højers borgere parti for slesvig-holstenismen, og byen har siden været et af tyskhedens faste støttepunkter i Nordslesvig. Så dominerende var tyskheden, at der ved rigsdagsvalget i 1912 kun blev afgivet 4 danske stemmer, men ved folkeafstemningen i 1920 viste det sig dog, at danskheden var stærkere, end stemmetallene 1912 havde givet udtryk for, idet der af-

*Herover: Flyverfoto af Højer, set fra sydøst.
Omtrent midt i byen ligger kirken. Landevejen til grænsen ved Rudbøl ligger stadig på det store
dige, der opførtes midt i 1500-tallet. (Fot. 1953 Nowico).*

*Herunder: Møllegade i Højer.
Med sine stråtækte gårde langs gaderne ligner Højer mange steder en stor landsby.
(Fot. A. Martinsen).*

Højer mølle ligger i byens vestlige udkant. Dens vinger er nu borte og kun den kullede møllehat rager op over de stråtækte gårde. (Fot. Jonals Co.).

gaves 177 danske stemmer overfor 417 tyske. Indtil 1946 var byrådets flertal tysk, men en del tysksindedes tab af borgerlige rettigheder som følge af domme for landskadelig virksomhed under besættelsen, samt den ovenberørte tilflytning af danske arbejdere til byen medførte, at der nu kunne vælges en dansk borgmester. Ved folketingsvalget 1950 var tyskernes stemmetal 218 eller 34,3 % af samtlige afgivne stemmer. I nationalpolitisk henseende har der således også i Højer fundet en glædelig udvikling sted. Og nu på det sidste synes der også at have fundet en udjævning sted i modsætningsforholdet mellem danske og tyske. Efter en drukneulykke i 1952, hvorved 5 unge idrætsmænd omkom på det lunefulde vadehav, fandt danske og tyske sammen i den knugende sorg, som havde ramt det lille bysamfund, og byens kulturelle foreninger har bagefter kunnet gå sammen om fællesarrangementer af forskellig art.

Som nævnt er Højer en ejendommelig blan-

ding af gammelt og nyt. I den indre bys snævre, krogede gader møder man gamle særprægede, tæt sammenbyggede småborgerhuse, enkelte efter byens størrelse pæne forretningsejendomme og herind imellem tillige adskillige større og mindre stråtækte landbrugsejendomme, ofte med en ikke altid lige appetitligt duftende mødding ud til gaden. Langs byens udfaldsveje er nye kvarterer ved at vokse op, især mod nord ud ad Ballumvej, hvor i den sidste halve snes år en lang række smukke villaer er blevet opført.

Byens ældste bygning er kirken, der næsten skjuler sig helt mellem træer i byens sydøstlige hjørne. Den er opført i senromansk stil omkring 1100 og bestod oprindeligt af skib, kor og apsis. Ved senere tilbygninger af tværskibe, sidekapeller og tårn er den imidlertid blevet meget stærkt omdannet.

Et andet åndscentrum i byen er den nyopførte ungdomsskole, der er beliggende i byens vestlige udkant.

LØGUMKLOSTER FLÆKKE

Af Johan Hvidtfeldt

I Seem sydøst for Ribe lå i 1100-årene et benediktinerkloster, som omkring 1170 blev omdannet til et cistercienserkloster. I 1173 flyttede abbeden og brødrene til Løgum, hvor klostret i forvejen ejede gods. Herude i den vestslesvigske geest med det vide udsyn rejste sig det store kloster, der skulle danne rammen for munkenes liv og arbejde. Til klostret hørte selvfølgelig en kirke, men der kom til at gå henimod 150 år, inden dette mægtige byggeri var afsluttet.

Løgumkloster eller locus dei, som munkene kaldte det på deres latinske sprog, blev efterhånden rigt og mægtigt med store godsbesiddelser, og klostrets fæstere boede ikke blot i Løgum sogn, men spredt rundt om på hele vesteregnen. Da reformationen kom, blev det gamle cistercienserkloster en tid ved at bestå, men efter at den sidste abbed, Morten Iversen, var død i Ribe 1548, blev det inddraget under hertugens administration, selvom munkene dog foreløbig fik lov at blive boende. I hvert fald fra 1568 var klostret et særligt amt med sin egen amtmand. En tid var det forenet med Tønder amt, men hen i 1600-årene blev det lagt sammen med Aabenraa amt. I 1850 blev det påny slået sammen med Tønder amt.

Som det skete flere andre steder i landet, voksede der efterhånden en lille by op omkring klostret. Den nævnes første gang i 1546, da Hans Lausen i »Lemklosterbw« fik hertugeligt lejdebrev, og to år senere omtales seks fæstere i »Klosterdorp«. Selvom byen næppe er nogen gammel bebyggelse, har den således eksisteret allerede i klostertiden og er vel opstået i slutningen af middelalderen. Det blev uden tvivl af betydning for dens udvikling, at det tidligere kloster på en måde blev et administrativt centrum, der ikke blot havde sin egen amtmand, men også egen amtskriver og husfoged. De mange undersåtter, der boede spredt

over hele Vestslesvig, måtte til Løgumkloster, når der skulle betales landgilde og skatter eller forhandles med embedsmændene.

Antallet af fæstegårde i selve Løgumkloster by voksede betydeligt i løbet af 1500-årene, og i 1607 var der 19 gårde. Efterhånden var der også kommet flere og flere husmænd i flækken; ialt var der i dette år 33 kåd, men i nogle boede der flere familier, så der i hvert fald var 45 husstande i disse huse. Flere af dem var håndværkere, en enkelt kaldtes urtekræmmer. Den lille landsby ved klostret var ved at blive en rigtig by. Og denne udvikling blev fortsat i den følgende tid, så der i 1704 var ikke mindre end 91 kådner og 92 inderster. Foruden embedsmændene var der nu 5 købmænd, 7 kniplingskræmmere og 36 håndværkere samt en del daglejere.

En fortegnelse over flækkens indbyggere i 1706 viser, at landbrug, håndværk og handel ikke var de eneste næringsveje. På denne tid var knipleriet i fuld gang over store dele af Vestslesvig, og Løgumkloster var et af midtpunkterne for denne særlige industri. I mange af byens små huse sad kvinderne, koner og unge piger, ja mange steder børnene med, bøjet over knipleskrinet. Da det danske monarki i 1769 for første gang blev skrevet i mandtal, var der ikke mindre end 185 voksne kvinder eller henimod 2 femtedele af byens kvinder, som var beskæftiget ved knipleriet.

I folketællingen opregnedes beboerne i hvert eneste hus, den »gebreklige« stakkel såvelsom embedsmanden på »æ slot«, den tidligere amtmandsbolig, som hertug Johan Adolf af Gottorp lod opføre i 1614, og som Frederik 4. senere prydede med sine navnetræk. Her boede tidligere den store salmedigter H. A. Brorson, som i 1718–21 var huslærer for amtsforvalter Nicolai Clausens børn.

Folketællingen viste også, at flækken var ual-

Løgumkloster o. 1760, set fra vest. Stik efter tegning af I. C. Colp.

Tidst til højre ses klosterkirken.

Vandmøllen ligger ved Brede Aa, der løber vest om byen, men kun anes på dette billede.

mindelig vel forsynet med håndværkere af alle slags, bl.a. 13 skomagere og 18 skræddere. Det var i gammel tid påbudt, at håndværkerne skulle bo i byerne, ikke på landet, og da hertugen i 1711 havde udstedt en »constitution« herom, var der fare på færde. Indbyggere i Løgumkloster bad hertugen om at måtte beholde deres håndværkere og deres frie handelsret, og hertugen gav dem den 20. januar 1712 lov hertil. På den måde blev det slået fast, at Løgumkloster havde rettigheder som en flække.

Når der var så mange håndværkere i Løgumkloster, skyldtes det uden tvivl de store markeder, som blev afholdt her. Allerede i 1681 havde hertug Christian August givet »vor flække Løgumkloster« bevilling på et frit heste- og kvægmarked to gange årligt. I 1785 havde byen ialt 7 markeder, hvoraf de fire var blevet afholdt fra gammel tid, mens de tre var kommet til i 1781. De to af markederne var krammarkeder, og på dem var der en stor omsætning af linned- og uldvarer.

Efter at klostret var blevet nedlagt, var klosterkirken blevet kirke for flækkens indbyggere. Men det var stadig som i middelalderen præsten i Nørre-Løgum, der var sjelesørger for menneskene i

den lille by, men i 1739 blev det store sogn delt, og flækken med de nærmeste landsbyer kom til at udgøre et sogn for sig. I den ældste tid havde dansk været kirkesproget i Løgumkloster, men i 1687 indførte amtmanden skiftevis dansk og tysk gudstjeneste, senere var det kun hver tredie søndag, der lød tysk i kirken. Først 1851 blev de tyske gudstjenester inddraget.

Løgumkloster havde i 1700-årene været meget stærkt afhængig af knipleindustrien. Efterhånden gik denne en del tilbage, bl.a. fordi blonder og »Filen« kom på mode. Man måtte i højere grad end før give sig af med brændevinsbrænderi og landbrug. Da den kgl. ladegård blev udstykket i sidste halvdel af 1700-årene, fik beboerne mere jord til deres rådighed, og i 1797 fortalte pastor Kruchenburg, at så at sige hver mand i flækken havde en ko. Men Løgumklostrets glansperiode var forbi. Og i 1809 blev den ramt af en alvorlig ulykke, idet 57 huse gik op i flammer. Mens der i 1780 endnu havde været omkring 1300 sjæle i byen, var der i 1835 kun 1133. Lidt industri opstod der efterhånden, i 1830erne var der således en tobaksfabrik, en ret betydelig hattefabrik og 12 brændevinsbrænderier. Senere kom der også

en cikoriefabrik og en pibefabrik. Omkring 1900 var piber fra Bock & Sønner bekendt viden om, og de blev også solgt til udlandet. Allerede 1777 havde byen fået sit eget apotek, og 1821 oprettedes en spare- og lånekasse.

Efterhånden gik det atter fremad, og i 1860 var der 1419 indbyggere. Men i tysk tid kom der en ny stagnationsperiode, og i 1890 nåede man ned på 1367 indbyggere. Efter at banen Bredebro-Løgumkloster var blevet åbnet i 1888, og der i 1901 var kommet »Kleinbahn« over Hovslund til Aabenraa, begyndte en ny opgang, og i 1911 var man nået op på 1597 sjæle i Kloster, som byen kaldes den dag i dag.

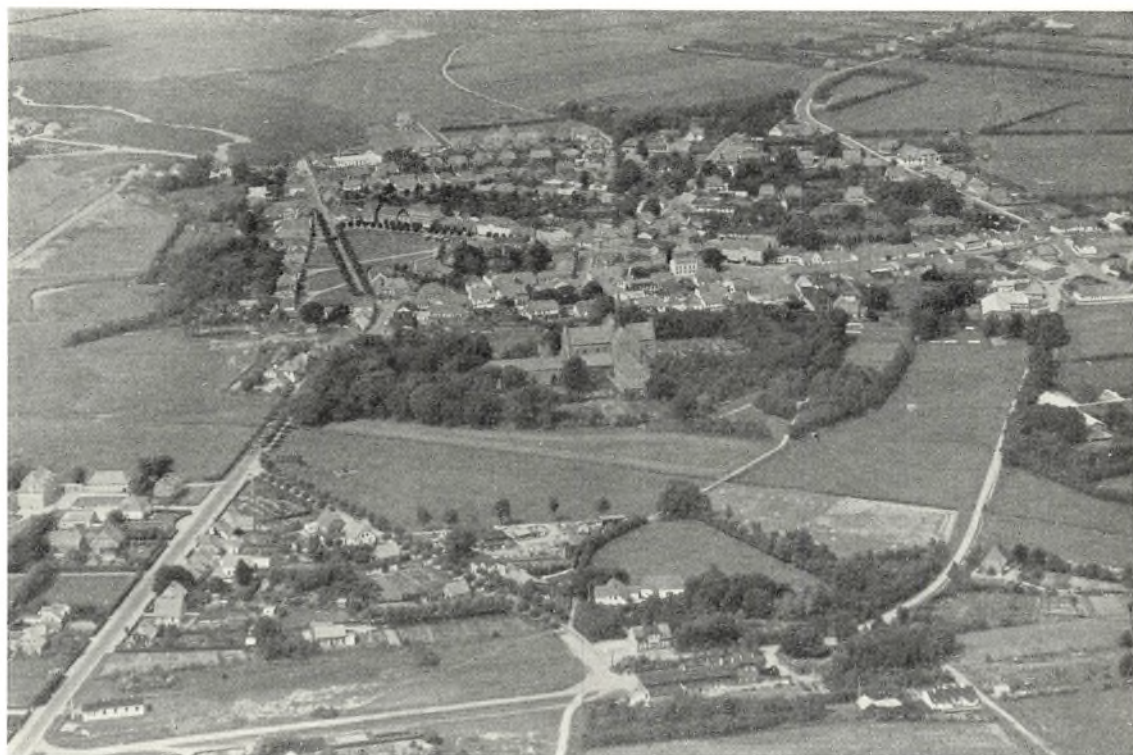
Allerede i 1700-årene var der 6 »flækkeforstandere« i Løgumkloster. Desuden mødtes byens folk til grande, hvor man drøftede byens almindelige anliggender. I tysk tid blev de kommunale forhold nyordnet, og der oprettedes et flækkekollegium, som afholdt sit første møde 12. februar 1870. Foruden af flækkeforstanderen og to rådmænd bestod det af 6 deputerede.

I 1864 havde civilkommissærerne anordnet, at der skulle holdes 15 tyske gudstjenester om året, og dette tal holdt sig uændret indtil genforeningen. Løgumkloster lå jo i »den truede firkant«, og selvom der i de første år efter 1864 var et ret betydeligt dansk flertal, i 1871 på 61,7 %, kunne danskheden dog ikke i længden holde stillingen, og i 1884 mønstrede tyskerne 60,7 % af samtlige stemmer, i 1912 66,5 %. Men da afgørelsens time kom i 1920, viste det sig her som andre steder, at den største del af befolkningen i sit inderste var dansk, og af de hjemmehørende stemte 432 dansk, 346 tysk. Også efter genforeningen har der været et betydeligt tysk mindretal i flækken. I 1932 var der 223 tyske stemmer mod 458 danske, i 1939 nåede tyskerne op på 278 stemmer, mens de i 1947 kun mønstrede 168.

Løgumkloster har ikke i de sidste årtier været inde i den samme rivende udvikling som så mange andre sønderjyske byer og flækker. Fra 1921 til 1945 steg befolkningstallet kun fra 1603 til 1784. Det er ikke et pulserende handelsliv, den frem-

Flyverfotografi af Løgumkloster, set fra syd.

Kirken ses omtrent midt i billedet. Ved landevejen vest i byen ligger den store markedsplads, indrammet af træer. Bebyggelsen er påfaldende spredt. (Fot. 1953 Nowico).

Klosterkirken og »Slottet«.

Kirken opførtes i 1200-årene i tilknytning til et cistercienserkloster, hvoraf der nu kun er sparsomme rester. »Slottet«, der støder op til kirken, er bygget i 1614 som bolig for den gottorpske hertugs amtmand over Løgumkloster amt. (Fot. J. K. Jepsen).

mede møder i den gamle klosterby, og markederne, »Kloster-mærken«, er kun en afglans af fordums storhed. Men der er noget venligt over Stogregade med de små langhuse. Og den, der engang har besøgt den nyrestaurerede klosterkirke, glemmer aldrig oplevelsen af dette skønne kirkerum. Det var det gamle cistercienserkloster, som var

forudsætningen for flækkens opståen. I dag er det munkenes gamle Mariakirke, som drager folk fra nær og fjern til flækken. Langt borte fra ser man den i det flade vestslesvigske landskab, dens gamle mure med de kamtakkede gavle og tagrytteren er som et vartegn, der fortæller om byens historie, længe før man når frem til dens stille gader.

AUGUSTENBORG FLÆKKE

Af Johan Hvidtfeldt

På den nordlige side af den lille vig, der går mod øst fra den sydligste del af Augustenborg Fjord, lå fra gammel tid en landsby, kaldet Stavnsbøl, egentlig Stafns eller Stafnirs bol. Den nævnes første gang i 1271 og var da i Slesvig-biskoppens besiddelse. Byen besod af 11 gårde. I mange år lå de tre af dem øde, men i 1509 og 1510 blev de to bygget op påny. Efter reformationen blev biskoppens besiddelser omdannet til et amt, Svabsted amt, og hertil hørte også Stavnsbøl, otte gårde i Sebbelev og nogle ejendomme i Dybbøl og Nybøl sogne, som tilsammen udgjorde et særligt birk. I 1651 solgte kong Frederik 3. birket til hertug Ernst Günther, en sønnesøn af hertug Hans den Yngre.

Hertugens bedstefader havde været en stor godssamler, der med hårdhed for frem mod sine bønder og nedlagde by efter by og gård efter gård for at kunne udvide markerne til sine hovedgårde. Hans sønnesøn fulgte i bedstefaderens spor. I sin optegnelsesbog fortæller pastor Johannes Monrad i Ketting sogn, hvorunder Stavnsbøl hørte: »Anno 1660 in augusto lod den højbårne fyrste og herre, Hertzog Ernst Günther til Slesvig Holsten etc. opbryde udi Stavnsbøl den bedste gård, som Rasmus Foged beboede, og lod der igen hensætte den itzige gård Augustuburg«. Præsten var betænkelig ved denne udvikling, thi han vidste endnu at fortælle, hvorledes hertug Hans havde nedlagt Koldkaad, Tovrup, Nygaard, Pendingsholm og flere ejendomme i Svelstrupskov, det senere Kettingkov. For præsten gjaldt det at sikre sig tienden af den nedlagte gård. Han skyndte sig til hertugen og fik tilsagn om at blive holdt skadesløs. En enkelt gård gav selvfølgelig ikke jord nok til en større avlsgård, og allerede i juni 1664 tog hertugen grunden fra fem »bolsmænd« i Stavnsbøl og lod den indhegne og indgærde til sine kob-

ler til Augustenborg. Der var nu kun fem af gårdene i den gamle landsby tilbage. Fire år senere led de samme skæbne som de øvrige. Også deres jord blev udlagt til kobler.

Det nye slot stod i hvert fald færdig inden 1664. Bygningerne var ret anselige, om end de var opført i bindingsværk. Men der skulle jo mange mennesker til at drive den store ladegård, til at opvarte de hertugelige herskaber og sørge for deres mange fornødenheder. Pastor Monrad fortæller, at selv om bøndergårdenes jorder var blevet opbrudt, stod husene dog tilbage, og der blev »sat på hver bols huse to kådnere«. Det var sikkert folk, der blev beskæftiget på slottet som daglejere eller måske som håndværkere. Landsbyen forsvandt således ikke, men gårdene var blevet til jordløse huse.

Snart kom der flere andre, som slog sig ned lige uden for slottet, både håndværkere og fyrstelige betjente, og i 1712 nævnes ialt 32 kådnere i Stavnsbøl, som stedet stadig blev kaldt. Omkring midten af 1700-årene var der omkring 40 huse i den lille bebyggelse foran slottet. Den kaldtes nu en flække og havde fået samme navn som slottet. Det var stadig væsentligst hertugelige betjente, der boede her, og det var hertugen, der bestemte, hvem der måtte erhverve bygningerne i flækken. Uden hans tilladelse kunne ingen købe hus, og der skulle betales »recognition« til den hertugelige kasse. Når et hus blev solgt, forbeholdt hertugen sig forkøbsret, og han sikrede sig som regel også i kontrakterne, at husene blev bygget af brandmur og dækket med tegl. Da hofbager Nicolai Thomsen i 1760 fik et hus i byen, måtte han forpligte sig til atter at afstå huset mod erstatning i henhold til taksation, hvis han eller hans arvinger opgav bageriet og ikke mere kunne levere bagværk til slottet.

*Flyverfotografi af Augustenborg, set fra nordvest.
Flækken ligger ved Noret, den inderste vig af Augustenborg Fjord. Den lille by breder sig ud
omkring slottet, hvis hvidkalkede bygning ses til højre i billedet.
(Fot. 1953 Nowico).*

En fortegnelse over flækkens indbyggere fra omkring 1805 giver et stærkt indtryk af, hvor mange af dens indbyggere, der var knyttet til slottet. Der nævntes 74 personer, af dem var de 7 pensionister eller rentiers, de 5 svende, 6 søfærende, 4 fattige og 2 lakajer. Der var ialt 22 håndværkere, og af dem førte de 20 titlen hof- foran deres navn. Hertil kom så den fyrstelige kælder- mester, retsskriver, herredsfoged, overberider, apoteker, præst, overinspektør, livlæge, livkirurg, mundkok, billedhugger, kusk, livjæger, fyrbøder og flere andre. Derimod var der kun een skipper og een købmand i byen. Selvom der fra gammel tid var en lille havn ved flækken, var sejladsen dog næppe omfattende, og nogen stor handelsby blev flækken ikke. Den levede helt og holdent af slottet, men der kunne være nok at gøre, ikke mindst i 1770erne, da den nye smukke treetagers bygning blev rejst.

I 1670 havde hertug Ernst Günther ladet kirken på Gammelgaard overflytte til Augustenborg. Til denne kirke søgte den hertugelige familie og slottets beboere, og det var den hertugelige hof- præst, som var deres sjælesørger. Her blev der selvfølgelig prædikeret på tysk. Derimod måtte ind- byggerne i flækken gå i kirke hos præsten i Ket- ting, hvor der selvfølgelig blev prædikeret på dansk. Senere, måske fra 1776, søgte de også til slotskir- ken, men længe beholdt de deres gravpladser på Ketting kirkegård.

Det store og smukke slot blev midtpunktet for strålende fester. Her samledes mange af tidens betydeligste mænd, åndens mænd mødtes her med politikere og med højststående militære. Her fær- dedes Baggesen og Schimmelmann, senere også den hypokondre eventyrdigter H. C. Andersen. På flere måder søgte hertugerne at komme i et godt forhold til deres undersåtter, men de stod og-

*Augustenborg slot, set fra den ydre slotsgård.
 Det statelige slot er opført 1770-76 af hertug Frederik Christian i en på den tid allerede forældet
 stil. Slottet anvendes siden 1932 som sindssygehospital.
 (Fot. Holt og Madsen).*

så stejlt på deres ret, når det gjaldt. Hoveriet hvilede tungt på bønderne, og da provst Boesen i 1798 var i Augustenborg, forfærdedes han over endnu at se den gamle mosbegroede træhest udenfor slottet, og 50 år senere kunne bønderne rundt om fortælle om træhestens tid. Da hertug Christian August i 1840erne gik sine egne politiske veje, var det kun de færreste af hans bønder, der fulgte ham. Men indbyggerne i Augustenborg var og blev hertugen tro. Selv efter at han i 1848 var fordrevet, kunne de ikke glemme de gamle dage og deres tidligere herre.

Efter 1864 blev det Bismarcks og ikke hertugens politik, der sejrede, men alligevel fulgte Augustenborgs borgere ligesom de fleste af hertugens tidligere tilhængere de nye magthavere. I 1871 blev der kun afgivet 9 danske stemmer i flækken mod 50 tyske, men efter 1900 var der nogen dansk fremgang, så der i 1912 var 29 dan-

ske stemmer, 88 tyske. Det var derfor også naturligt, at danskerne i 1909 anmodede om at få de fire danske gudstjenester, der var blevet tilbage i 1864, forøget til 12. Mindre forståeligt var konsistoriets afslag. Mange mente, at hertug Ernst Günther, måske også den tyske kejserinde, var skyld deri. Men da den endelige afgørelse skulle træffes i 1920, viste det sig dog, at den indfødte befolkning trods alt var dansk. Ses der bort fra de tilrejste, blev der afgivet 220 danske og 139 tyske stemmer. Og efter genforeningen er denne fremgang blevet fortsat, så der i 1939 kun var 19,7 % tyske stemmer, mens 24,5 % af flækkens børn gik i tysk skole.

Som handelsby havde Augustenborg ingen større fremtid. Slottet var og blev dens skæbne. Det blev et alvorligt slag for den, at hertugfamilien var borte, og folketællingerne efter treårskrigen viste, at der blev færre og færre mennesker i flæk-

Gadeparti fra Storegade.

Flækken beboedes tidligere næsten udelukkende af embedsmænd og tjenere ved den augustenburgske hertugs hof. De gamle huse i Storegade har et dertil svarende distingveret, men absolut undersåtligt præg. (Fot. 1953 Olaf Olsen).

ken. Fra 1878 var slottet blevet indrettet til kvindeseminarium, og det var nu de vordende lærerinders ungdommelige latter, der lød i de skønne sale og rum, hvor tidligere litteratur, politik og heste havde været samtaleemnet. Men seminariet kunne ikke bære flækkens erhvervsliv, og fra 1864 til 1921 steg indbyggertallet kun fra 618 til 762. Efter genforeningen varede det længe, inden slottet påny blev taget i brug, men endelig blev man enige om at indrette sindssygehospital der. Den store institution har selvfølgelig fået betydning for flækken og dens næringsliv, og i 1945 var der 1502 mennesker i byen.

Den tidligere tyske by er blevet til en god dansk by. På det gamle hertugslot er så mange onde planer mod Danmark blevet til. Nu prøver de syge her i den smukke park og den dejlige natur at finde helbredelse og ro i sindet. Hertugtiden er glemt, men endnu minder en del af husene, slottet, palæet og parken om fortiden. I 1920 spurgte en tysk forfatter: Hvad vil fremtiden blive for Augustenborg? Gang på gang gav Augustenborgs borgere svar på dette spørgsmål, når de gik til valgurnerne. De er ikke mere betjente, afhængige af hertugens nåde, men frie borgere i Danmark.

NORDBORG FLÆKKE

Af Johan Hvidtfeldt

I sin slavekrønike fortæller præsten Helmold fra Bosau om et stort venderangreb, som fandt sted i 1168. Kirker jævnedes med jorden, en mængde mennesker blev dræbt, og mange slæbtes bort for at blive solgt som slaver nede på de nordtyske markeder.

1192 berettes det, at biskop Valdemar af sin frænde og navne hertug Valdemar, senere kong Valdemar Sejr, som fange blev anbragt på Als slot. Denne borg er vel bygget som værn mod de vendiske hærmænd, selvom traditionen fortalte, at det var Svend Grathe, der var dens bygherre. Da der senere kom et slot på øens sydspids, kaldtes det Nordborg eller vel snarere Nørborg, som navnet stadig lyder på egnen.

Slottet lå i en lille sø og var vanskeligt at indtage, hvorfor det også spillede en stor rolle i middelalderens mange kampe om herredømmet i Sønderjylland, og fra 1517 residerede en kongelig amtmand på slottet. Vest for slottet lå en lille landsby Tontoft, egentlig Tonnis toft, og efter den opkaldtes kirken, der stammede fra senromansk tid. Efterhånden voksede der en lille købstad op i læ af slottet. Den kaldtes slet og ret Købing og omtales første gang i 1483, da der i et skatteregister opføres 12 mænd »i Købing«, deriblandt to smede og een skomager. 50 år senere nævnes i et andet skatteregister 11 mænd.

Ganske liden var købingen uden tvivl på den tid. Men snart skulle der komme bedre tider for den lille idylliske by, hvor husene lå og krøb sammen tæt ved hinanden. Ved delingen i 1564 fik hertug Hans den Yngre hele Als, og da han døde i 1622, arvede hans søn Hans Adolph den nordlige del af Als, som fra nu af blev et selvstændigt hertugdømme. Selvom hertugerne ikke altid residerede på slottet, fik den hertugelige husholdning alligevel stor betydning for Købing,

som byen stadig blev kaldt. Her var brug for en del håndværkere, og det var ikke så få mennesker, der var knyttet til hoffet. Her var pager og lakajer, vaskemøer og kammerfrøkener, sekretærer, kammerinspektører og hofjægere, husfogeder og slotsfiskere. De fleste af dem boede vel oppe på slottet, men en hel del af dem slog sig ned i flækken.

Til daglig levedes livet stille i Købing. Men der kunne også komme tider, fyldt med uhygge og gru, som i 1625, da pesten hærgede. Gang på gang måtte præsten begrave folk ude på marken, ja Lorentz Smed måtte selv sætte sit barn ned i kirkegården. Der plejede at dø en 19–20 mennesker om året i hele Tontoft sogn, men i 1625 var der 56, der gik bort. Og fire år senere hærgede farsoten på ny. Dette år døde 68 personer, og deraf tog pesten de 47. Det var dog ikke blot angsten for sygdom og død, der hjemsøgte borgerne i Købing. Også frygten for hekse og trolde kunne nage sindet, og i 1630 var der fire kvinder i sognet, som blev brændt for trolddom. Hvem kunne vide sig sikre?

Snart skulle Købing-boerne også lære krigens rædsler at kende. I december 1657 blev Als erobret af de svenske tropper, og Nordborg blev plyndret af fjenden. Og efter dem kom de allierede tropper, polakker og brandenburgere. Præsten Andreas Brandt »måtte forløbe huset og retirerede mig i hofprædikantens hus«. Al det gods, der fandtes i hans hus, blev røvet, så han blev »en arm mand«. Polakkerne havde tændt ild i kirken og brugt kirkestolene til ildebrændsel. Hestene trak de ind i kirken, og da de var borte, måtte sognebørnene til at rense kirken for hestemøg, og i den første tid måtte de overvære gudstjenesten stående. Knap var polakkerne borte, før svenskerne kom igen.

*Nordborg slot o. 1750. Efter maleri af Rach og Eegberg.
Den her afbildede bygning er fra 1678. I 1760erne reduceredes det forfaldne slot, og ved en gennemgribende ombygning i 1909 tilintetgjordes dets værdi som bygningsmonument.*

Tirsdag den 14. marts 1665 gik det som en løbeild gennem byen: slottet brænder! Ildebranden varede »den ganske nat til morgen, og blev intet stående af det hele store hus uden alene runddelen eller tårnet, som var af brandmur, deslige blev også ladegården eller forværket bevaret«. Hertugens økonomi var så ringe, at han ikke kunne bygge slottet op, og fire år senere måtte han afstå sit hertugdømme til kongen. I 1676 overtog hertug August af Plön det nordborgske hertugdømme. Han var en kendt hærfører, men opholdt sig kun sjældent på Nordborg. Det blev hans gode ven, oberst Joachim Franz von Aichelberg, der blev administrator. Nu blev slottet bygget op, men det blev flyttet hen på ladegårdens plads, og på tomten af det gamle slot anlagdes en have i fransk stil.

Fra gammel tid havde Nordborg sogn ligesom de fleste andre alsiske sogne hørt under biskop-

pen på Fyn, men fra 1676 blev de nordborgske kirker unddraget dennes gejstlige tilsyn og henlagt direkte under hertugens kancelli og den hertugelige provst. I Nordborg kirke blev der nu prædikeret på tysk hver fjerde søndag. Selvom Nordborg i 1729 på ny kom under kongen, og sognet fra 1730 atter hørte under hans højærværdighed i Odense, blev man dog ved med de tyske gudstjenester. Der var stadig en del tyske embedsmænd på slottet og i byen med den kongelige amtmand og herredsfoged i spidsen. Og mange af flækkens købmænd og håndværkere ønskede også tysk gudstjeneste, selvom det for de fleste kneb at følge med i en prædiken på det fremmede sprog. Men det var nu engang således, at tysk blev anset for finere, og deltog man i den tyske gudstjeneste, var det, ligesom man selv kom lidt højere på rangstigen. Da magister Dyssel i 1763 besøgte pastor Reich i Nordborg, fortalte præsten, at når han

*Flyverfotografi af Nordborg, set fra sydvest.
Byen ligger smukt ved Nordborg Sø med slottet på en lille, nu næsten landfast holm.
Bebyggelsen er spredt over bakkerne langs søbredden. (Fot. 1953 Nowico).*

om søndagen prædikede på tysk, »må jeg på stående fod give samme tale, eller dog det væsentlige, lige så længe på dansk, af årsag at fast alle mine tilhørere ere ægte danske, som intet tysk i lang sammenhæng forstår«, Dyssel bemærkede hertil, at pastor Reich jo både var sognepræst og kongelig »bestalter sprogmester«. Også i den lille nordborgske latinske skole mærkede man modsætningen mellem de to sprog, idet der her blev undervist på tysk. Det kom i 1760erne til et skarpt sammenstød mellem pastor Reich og skolens mangeårige rektor David Jansen. Af hensyn til børnenes åndelige vel forlangte præsten, at religionsundervisningen skulle foregå på dansk, men Jansen erklærede: »Vor Nørburgiske skole var en tysk og ikke en dansk skole«, og forældrene forlangte, at han skulle katekisere på tysk. Også i den følgende tid fortsatte den tyske undervisning, og da biskop Bloch i 1800 var på visitats i skolen,

var der 55 tyske og 39 danske skolebørn. Senere blev dansk skolens grundprog, og tysk lærtes kun i særlige timer.

I en indberetning fra 1811 udtalte herredsfoged Fürsen, at der højst var fem medlemmer af menigheden, som ikke ligeså godt forstod en dansk som en tysk gudstjeneste. Det værste ved de tyske gudstjenester var, at »måske ni dele af de tilstedeværende ikke var i stand til at fatte noget, hvorfor mange blev overvældet af søvnen«. I 1821 bortfaldt de tyske gudstjenester helt, men samme år blev der dog givet tilladelse til, at der måtte holdes 6 tyske gudstjenester om året.

Fra gammel tid var der i byen fire gårde, senere 8 halvgårde, som efterhånden blev udstykket. Efter at slottet i 1767 var blevet solgt, blev hovedgårdsjorden i 1772 udparcelleret i 21 parceller. Foruden landbrugerne var der også en hel del håndværkere i byen, og der fandtes også en-

kelte håndværkerlav. I 1735 fik således skomagerne deres lavsrettighed fra 1693 bekræftet, og en ny skrå blev konfirmeret af kongen. Også snedkerne havde deres eget lav. Flækken havde desuden nogen handel og skibsfart. Det var generende, at den ikke havde sin egen havn, men måtte benytte havnen ved Dyvig, der lå et godt stykke borte. Hertugen havde 1680 bestemt, at der herefter kun måtte være »Schenck und Krügerei« i Nordborg, ikke på landet, og alle købmandsvarer, som blev indført til hertugdømmet, skulle tilbydes borgerne i flækken.

Omkring 1730 synes der at have været fremgang i byen. Der var da 108 huse, og i løbet af få år var der blevet bygget 16 nye huse. Et skatteregister fra 1757 nævner 154 personer, og i 1782 var der 157 huse i flækken. Fra gammel tid var byen delt i fire kvarterer, og i hvert af dem udpegedes hvert år en »wrøger« eller helligdagsfoged. I 1762 blev der i stedet ansat fire faste »deputerede«, og fire år efter bestemtes det, at amtmanden skulle udstede skriftlig tilladelse til at slå sig ned i Nordborg, altså en slags borgerbreve. Der er ingen tvivl om, at man ønskede og håbede efterhånden at kunne få samme stilling som hertugdømmets købstæder. I slutningen af 1700-årene var der også en del fremgang i byen. Købmand Jes Thomsen fik stor betydning for byens næringsliv. Han lod bygge flere skibe i Sønderborg og Egersund, og de gik i fragt på Vestindien og Middelhavet, og i 1797 sendte han 6 skibe til Island. Selvom byen i 1792 blev hjemsoget af en frygtelig brand, hvorved 84 beboelseshuse gik op i luer, var den i disse år ved at blive en skibsfartsby af betydning. I 1791 var der 16 skibe i byen på ialt 388 læster. I 1806 var tallet det samme, men skibene var blevet større, så de nu ialt var på 615 læster. Men i den følgende tid gik det tilbage. 1815 var der kun 10 skibe, i 1833 kun 4. Alligevel gik folketallet frem. I 1803 var der 162 huse og 850 indbyggere, men 1835 var tallene steget til 172 og 1056, og i 1860 var man nået op på 1304 sjæle.

Selvom hertugen af Augustenborg i herredsfoged Momme Heseler Steffens havde haft en ivrig tilhænger i byen, var flertallet af flækkens indbyggere dog dansksindede. Da krigens uvejrlig 1848 gik hen over Sønderjylland, viste borgerne

deres danske sindelag. De gik fra hus til hus »for at affordre hver embedsmand en kategorisk erklæring om hans sindelag«. Snart forsvandt den tyske skoleundervisning og den tyske gudstjeneste helt. Men kort efter at tyskerne havde sejret i 1864, genindførtes de seks tyske gudstjenester om året, og i 1896 blev antallet af tyske gudstjenester udvidet til 15 om året.

I den første tid efter 1864 var danskheden i absolut overvægt i byen. 1871 blev der afgivet 150 danske og 34 tyske stemmer, og i dette år blev den ivrige dansksindede konsul With valgt til flækkedeputeret med alle 49 afgivne stemmer. Men snart faldt de danske stemmetal stærkt, og i 1886 var de nået ned på 59, mens tyskerne mønstrede 77. I 1912 var tallene henholdsvis 104 og 127. Fra dansk side blev der gjort et udmærket nationalt arbejde. Af betydning var det, at det store danske forsamlingshus Nørreherredshus blev indviet i 1906 ved et valgmøde, hvor over 600 deltagere var mødt op. Mænd som konsul With, Fr. Chr. Hansen, Løjtertoft, og senere den unge Nis Nissen var ved deres indsats med til at styrke danskheden i Nordborg.

Da Nordborgs borgere i 1920 skulle afgøre, om de ville være danske eller tyske, valgte de fleste da også Danmark. Ses der bort fra de tilrejsende, blev der afgivet 377 danske og 190 tyske stemmer, og ved rigsdagsvalget samme år 309 danske og 100 tyske stemmer. I 1932 var det tyske stemmetal nede på 17,5 %, men den nazistiske fremstormen fik det i den følgende tid til at stige lidt, så man i 1939 nåede op på 103 stemmer eller 19,2 %.

Efter at Sønderjylland var blevet indlemmet i Preussen, gennemførtes en nyordning af de kommunale forhold. Nordborg fik nu sin egen borgmester, desuden to rådmænd, valgt på fire år, og fem »Fleckenverordnetene«. Som for de fleste andre mindre byer blev årene under fremmedherredømmet dog langt fra nogen strålende tid for den lille flække. Fra 1860 til 1911 faldt befolkningstallet fra 1304 til 1159, og i 1921 var man nået helt ned på 1035. Men efter genforeningen begyndte en jævn fremgang, som dog senere blev afløst af stagnation og tilbagegang, og i 1945 var der kun 1110 sjæle i den smukke by. I 1950 var tallet dog steget til 1324.

Gadeparti i Storegade.

Først i nyere tid er der bygget i lavningerne mellem byens bakker. Tidligere var det umuligt, da de ved vintertid ofte oversvømmedes. (Fot. 1953 Helmar Jørgensen).

Når Nordborg aldrig er nået op i købstædernes række og stadig har måttet kæmpe med store vanskeligheder, skyldes det dens vanskelige stilling. Den ligger isoleret deroppe på nordspidsen af den lille ø, og havn har den ikke. Oplandet er lille, og en hård konkurrent har den fra den ældste tid haft i sin storebroder nede på øens sydspids. Den må så trøste sig med, at her i dens små gader med de lave huse er der mere idyl og mere skønhed end i de fleste store byer. Dens gader går op og

ned, som var man i en bjergby, og dens hvide huse med de smukke døre stemmer sindet til fred og mildhed. Lidet tænker man på, at også i denne fredelige by har krigen og andre ulykker hærget. Og dog får slottet en til at mindes, at her sad i længst forsvundne dage fremmede herskere. Nu er det dansk ungdom, der mødes indenfor dets gamle mure på efterskolen, som blev oprettet i 1922, takket være grosserer Johan Hansen, en af Als' mange gode danske sønner.

LANDKOMMUNER

Ved H. K. Kristensen og Aage Bonde

Herredsbeskrivelserne i Ringkøbing og Ribe amter er affattet af *H. K. Kristensen*, mens de sønderjyske amter er beskrevet af *Aage Bonde*.

På kortet, udarbejdet af Geodætisk Institut, er indtegnet amtsskel og herredsskel. De indsatte romertal betegner de forskellige herreder inden for hvert amt. Sidetallene i nedenstående fortegnelse over disse henviser til de efterfølgende herredsbeskrivelser.

Ringkøbing amt: I Hammerum s. 400, II Ginding s. 401, III Hjerm s. 403, IV Skodborg s. 402, V Vandfuld s. 404, VI Ulborg s. 405, VII Hing s. 406, VIII Bølling s. 407, IX Nørre Horne s. 408.

Ribe amt: I Øster Horne s. 409, II Vester Horne s. 410, III Skast s. 411, Fanø s. 412, IV Ribe s. 413, V Gørding s. 414, VI Malt s. 415, VII Anst s. 416, VIII Slavs s. 417.

Haderslev amt: I Sønder Tyrstrup s. 418, II Haderslev s. 419, III Gram s. 420, IV Frøs s. 421, V Nørre-Rangstrup s. 422.

Tønder amt: I Hviding s. 423, II Lø s. 424, III Slogs s. 425, IV Tønder s. 424, V Højer s. 424.

Aabenraa amt: I Sønder-Rangstrup s. 426, II Rise s. 427, III Lundtoft-Vis s. 428.

Sønderborg amt: I Als Nørre-herred s. 429, II Als Sønder-herred s. 430, III Nybøl s. 431.

Knudmose ved Herning. (Fot. C. Jørgensen).

HAMMERUM HERRED i Ringkøbing amt består af sognekommunerne Avlum (Hodsager i Ginding herred), Tvis, Vilbjerg-Nøvling, Ørre, Sinding, Simmelkær, Ilskov, Sunds, Gellerup, Bording, Ikast, Rind, Snejbjerg med Studsgaard-Havnstrup, Tjørring, Sønder Felding, Assing, Skarrild og Arnborg, ialt ca. 1171 km² med 36.095 indbyggere.

»Jammerfuld herred« kaldte man i ældre tid dette Danmarks største herred, der er som Lolland i størrelse, men er øens modsætning i frugtbarhed. Det meste var magre hedeblader. Enkelte bakker som Isenbjerg (102 m) rager op, eller egnen går over i den bølgeformede Skovbjerg bakkeø med bedre jorder. Nu har opdyrkning og kultivering ganske forandret det. Her findes nogle af Hedeselskabets første plantager og engvandingskanaler. Her er store tørvemoser og brunkulslejer, landets største findes i Søby, også i Ronum-Gilbjerger er et stort leje, i Fasterholt fabrikeres briketter.

I Sunds og Simmelkær udvandedes tidligere jern af myremalm, 1597 leveredes 187 kloder. Ved Ikast ødelagdes gamle skove 1638-1769. Her rasede 1859 en af de største hedebrande, historien kender, hvorefter sandstorme dannede klitter på 6-7 m's højde — »et af de tri-

ste steder på jorden!« skrev Dalgas. Fra gammel tid havde herredet privilegium på at handle med bindtøj. Dette var medvirkende til opkomsten af en stor tekstilindustri, navnlig i Ikast, der er vokset med rivende fart til 4207 indbyggere. Industrien drives også i andre af stationsbyerne, af hvilke Hammerum har 1275, Avlum 1033, Vilbjerg 1026, Bording 821, Kibæk 703, Nederby (S. Felding) 614 og Sunds 575.

Den stærke udvikling dannede ny sogne (Simmelkær, Studsgaard-Havnstrup, Ilskov), udvidede eller fornyede flere af de romanske kirker, og en række filialkirker samt en valgmenighedskirke byggedes. Særlig bekendt er den anselige Gellerup kirke som den ældst daterede landsbykirke i Danmark 1140. I Tvis stiftede prins Buris et cistercienserkloster 1163, der blev meget rigt. Efter reformationen blev det en herregård, der rummede sognekirken til 1884.

Lergravs hovedbygning er opført 1810, Sindinggaards ca. 1730, restaureret 1837. Clasonsberg anlagdes 1837 som klædefabrik, var senere papirfabrik og er nu lystgård.

Ved Hammerum i Gellerup sogn er der fremdraget en rigt udstyret grav fra romersk jernalder.

Turister i frilandsmuseet på Hjerl Hede. (Fot. 1952 Olaf Olsen).

GINDING HERRED i Ringkøbing amt består af sognekommunerne Estvad-Rønbjerg, Sal, Ejsing, Ryde, Sevel, Haderup, Grove og Hodsager (-Avlum, Hammerum herred), ialt ca. 482 km² med 12.009 indbyggere.

Herredet er skilt fra Fjends herred ved den »sagte henskridende Karup Aa«. Dets sydlige del hører til Karup hedeflade, hvorimod dets nordlige del er højtliggende, bakket og noget mere frugtbart; her ligger Flynder Sø og Stubbergaard Sø. Gindskov Krat er et minde om tidligere skovrigdom.

Den købstadlignende stationsby Vinderup har 1756 indbyggere.

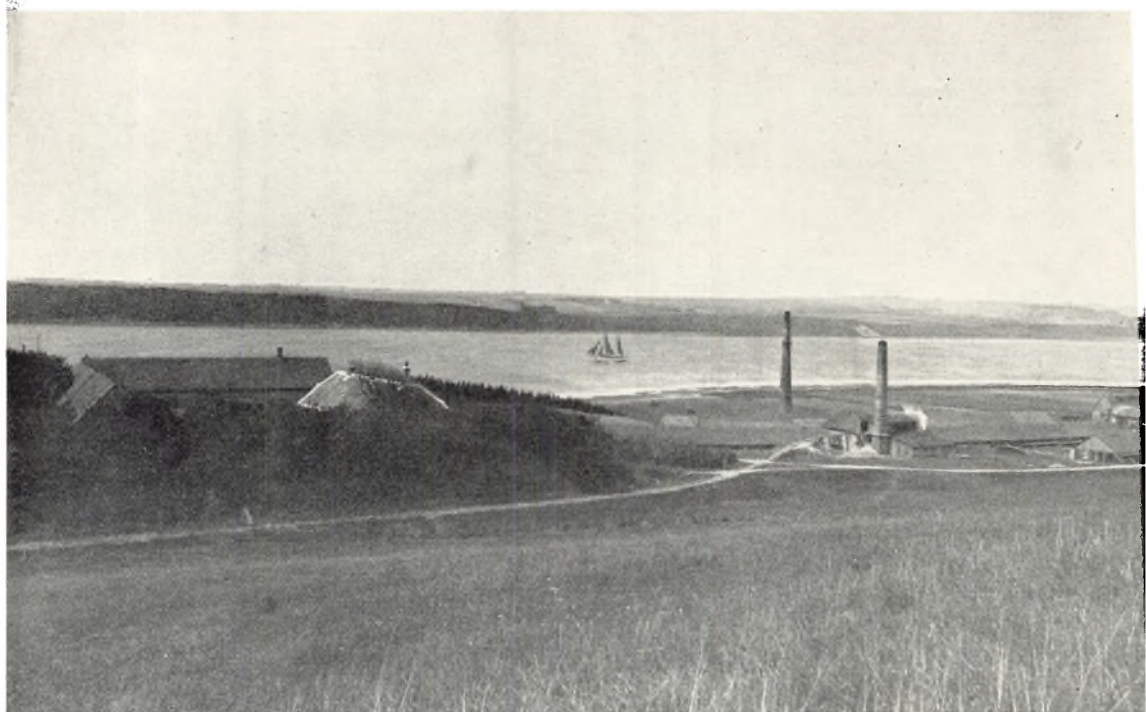
På en tange i Stubbergaard Sø lå Stubber kloster, et nonnekloster, vist tilhørende benediktinerne og fundet nævnt første gang 1268. En priorinde styrede klosteret, mens en verdslig adelsmand, en prior, styrede jordegodset. I reformationstiden blev det 3 gange plyndret. 1536 blev det krongods og forlenedes til Iver Juel, der købte det og gjorde det til en herregård Stubbergaard. Selve klosteret er nu en ruin, kælderetagen er tilbage, og Nationalmuseet har udgravet nogle murrester af de øvrige bygninger.

I Rønbjerg er kirken af gotisk oprindelse, ligeledes

den gamle kirke i Hodsager, som nedbrødes 1903, da en ny opførtes. I Grove var kirken øde 1340, en ny rejstes 1893. Trandum var et eget sogn med en romansk kirke, men 1554 fik Iver Juel lov til at nedbryde og bruge den til Sevel kirkes bygning, der da fik skibet forlænget og et tårn, fik atter egen kirke 1891. Ellers er sognekirkerne romanske med de sædvanlige sengotiske tårne. Ejsing kirke er ejendommelig med sine senmiddelalderlige tilbygninger mod nord: et hvælvet sakristi og et nordre sideskib med 4 hvælvingsfag og tage. I Sal findes et af de berømte »gyldne altre« fra omkring år 1200. Der er filialkirker i Vinderup (1905), Feldborg (1890) og i Herrup (1922).

Estvadgaards hovedbygning er vist opført omkring 1830, Landtings 1855. Rydhave er tildels omgivet af grave; af dens maleriske firefløjede anlæg er hovedfløjen vist fra ca. 1600, der findes også sengotisk murværk m.m.

I Gedhuset har man smeltet jern; her arbejder nu straffefanger. På Hjerl Hede har direktør Hjerl Hansen skabt en samling gamle bygninger, et frilandsmuseum af en ejendommelig art, der år efter år drager mange turister til sig.

Det gamle teglværk ved Lem Vig. (Gammelt foto).

SKODBORG HERRED i Ringkøbing amt består af sognekommunerne Nørlem, Nørre Nisum, Tørring-Heldum, Lomborg-Rom, Bøvling, Flynder, Møborg, Nees, Gudum, Fabjerg, Resen-Humlum og Venø, ialt ca. 428 km² med 13.020 indbyggere.

Udprægede randmoræner går over egnen syd for Lemvig; ved Rom har der været en gletcherport, hvis smeltevand har aflejret Kronheden, mens Klosterheden dannedes af vandet fra tunneldalen, i hvis bund Kilen nu findes. På de to heder står mægtige plantager. Mod nord er herredet højt, meget bakket og leret, syd for randmorænen er det lavere, mere sandet og engene ved Nisum Fjord endog meget lave.

Stationsbyerne er små. Humlum har 495, Bækmarksbro 371 og Bøvlingbjerg by 411 indbyggere. På Venø er befolkningen som på andre småøer og afsides egne aftagende. Sognepræst Ad. L. Hansen oprettede 1887 en højskole i Nørre Nisum som Indre Missions første ungdomsskole og 1892 Nørre Nisum seminarium.

Sognekirkerne er alle romanske granitkirker, de fleste har senere tilbyggede gotiske tårne. En undtagelse er Venøs ganske lille, kullede kirke fra sidste halvdel af 16. århundrede. Heldum kirke brændte 1908. I Humlum er kun koret tilbage af den oprindelige bygning, i

Rom og navnlig i Møborg er de også stærkt forandrede. Kirken i Gudum er den sidste rest af et benediktiner-nonnekloster, oprettet før 1268. Oprindeligt lå det andetsteds, men flyttedes 1484 op til sognekirken, der ombyggedes og indgik i klosterets kompleks. »Han er så hellig som en Gudummunk«, siger ordsproget om skinhellige og hentyder nok til klosterets præster. 1537 blev det en lensmandsgård. Bøvling valgmenighedskirke er bygget 1875 og har en altertavle af Niels Skovgaard.

Kabbels hovedbygning er opført omkring 1830, Vads-kærgaards 1860, Nørre Holmgaaards 1888, Ulsunds 1890, Vejbjerggaards i 1785, Bækmarks nogle årtier før. Rysensten, det middelalderlige Bøvling slot, som var i Ribebispernes eje, senere sæde for lensmanden og 1672 gjort til baroni, står på en høj vold med vest- og sydføj fra 1638-39 og en yngre nordføj. Blandt lensmændene er der grund til at nævne Otte Krag, adelens bekendte fører 1660. Efter enevældens indførelse blev Bøvling og Lundenæs len lagt sammen, og fra 1794 blev det kaldt Ringkøbing amt.

Skodborg herreds særprægede, storslåede, natur og især de frugtbare, bakkede Limfjordsegne med de skønne udsigter, f.eks. fra Skellerhøj, fik tidligt adelige hovedgårde til at rejse sig i stort tal.

Gimsinghøje ved Struer. (Fot. B. og O.).

HJERM HERRED i Ringkøbing amt består af sognekommunerne Borbjerg, Maabjerg, Mejrup, Handbjerg, Hjerm, Gimsing, Vejrum, Ølby-Asp-Fovsing, Navr-Sir og Gørding-Vem-Bur, ialt ca. 350 km² med 12.872 indbyggere.

Herredet strækker sig fra Venø Bugt til Storaen og fra Nisum Fjord til Feldborg plantage. Det er noget højtliggende og gennemgående frugtbart.

Vem stationsby har 951 indbyggere, Hjerm har 523 og et kalkværk.

Hårdt gik det ud over egnen i Wallensteinskrigen. Blæsbjerg Skov i Mejrup blev ophugget og lagt øde. I Navr tog fjenderne præstens tøj og sengeklæder, brændte hans vogn og plov på vagtilden, og da han ikke kunne betale den pålagte krigsskat, »måtte han rømme præstegården med hustru og børn og ligge i skygge og skjul«.

Sognekirken i Sir er gotisk, iøvrigt er de alle romanske, og de fleste med sengotiske tårne. De anelige kirker i Hjerm og Borbjerg har gotiske korsfløje. I Borbjerg står der foran alteret et antemensale fra 13. århundrede, der viser en i egetræ udskåret efterligning af de samtidige kobberdrevede altre. Selve altertavlen rummer et engelsk alterskab med alabastrelieffer fra ca. 1425 (Skt. Georgs legende), tilsvarende findes i Vej-

rum (Skt. Catharinas legende). Der findes filialkirker i Hoager og Feldborg fra 1899 og 1904.

Handbjerg-Hovgaards hovedbygning er opført af Jens Linde 1775, et medlem af den slægt, der ejede så meget jordegods på egnen, og gjorde sig bekendt som humane godsejere og ophjælpere af kirker og skoler. Volstrups hovedbygning er fra 1805 og 76. På Kvistrup opførte Axel Juul 1637 en anselig hovedbygning, hvoraf den nuværende er en rest. Her boede kammerråd Jens Voigt († 1758), der lod en bonde sidde i hundehullet i 4 dage uden mad og drikke. Avsumgaard, som præsten konsistorialråd Th. Just Jermiin 1777 oprettede til et stamhus, har en med grave omgiven hovedbygning, opført af Jermiin.

Gennem herredet bugter sig en mægtig kæde af oldtidshøje, begyndende ved Tinkerdal og løbende over Mejrup, Maabjerg, Asp mod det inderste af Kilen og derfra videre mod Bobbjerg ved Vesterhavet. De fleste af højene er anlagt i yngre stenalder. Rækken følger i virkeligheden israndslinien fra den sidste istid, og langs et stykke ad denne går den gamle alfare vej fra Holstebro mod Viborg.

I Hjerm har De jydsk Kalkværker et kalkbrud. Også i Vejrum er der brudt kalk, begge steder blegkridt.

Fra Harboøre kirkeby. Maleri af Niels Bjerre 1888.

VANDFULD HERRED i Ringkøbing amt består af sognekommunerne Harboøre-Engbjerg, Hygum-Hove, Vandborg-Ferring, Dybe-Ramme og Fjaltring-Trans, ialt ca. 140 km² med 6687 indbyggere.

Det lille frugtbare herred har en smal klitrække langs havet, som ved Bovbjerg afløses af en høj, frugtbar lerklint, hvis sønderrevne skrænt stejlt hæver sig op fra havet. Med voldsom kraft har havet ædt bort af skrænten, der 1790-1874 rykkede 160 m ind, så gårde og huse måtte flyttes. Man har derfor bygget høfder til værn. Her findes den betydelige klitsø Ferring Sø. Mellem Limfjorden og Vesterhavet ligger den lange, smalle Harboøretange.

Ramme stationsby har 417 indbyggere. Harboøre stationsby, et gammelt fiskerleje, har 565 og er flere gange ramt af tunge drukneulykker, særlig bekendt er ulykken 1893, da 26 fiskere druknede, deriblandt også folk, grebet af Indre Mission, en af disse, der lå i havet, gav sit redningsbælte til en anden med ordene: »Tag det! Jeg er beredt til døden; det er du ikke!« Ved begravelsen henledte sognepræsten Carl Moe hele landets opmærksomhed på sig ved den hårde ligtale, han holdt. Under et redningsarbejde 1897 druknede 12 mand fra Lilleørs redningsbåd. 1868 strandede her den russiske fregat »Alexander Nevsky« med 800 mand og storfyrst Alexis ombord; de reddedes næsten alle. Under den første

verdenskrig strandede her den tyske u-båd, der sænkede kæmpedamperen »Lusitania«.

Harboøres gamle kirke var bygget i sengotisk tid; den blev ombygget 1909. De andre kirker er romanske med sengotiske tårne. I Engbjerg nedbrødes tårnet 1766 til loftshøjde og indrettedes til våbenhus. I Ferring er der kalkmalerier fra 13. årh.

I herredet har der været flere adelige sædegårde og mindre herregårde. Rammegaards hovedbygning er opført 1916.

I Ramme sogn findes rester af det ca. 2 m høje Rammedige, et stykke på 125 m er fredlyst. I nærheden ligger særlig mange gravhøje, del af en milelang kæde, der stiler mod Vesterhavet ved Bovbjerg og angiver en oldtidsvej. Man antager, at Rammediget er opført som en spærring på denne vej.

Bekendt er Bovbjerg fyr, der siden 1877 har udsendt sine advarende hvide blink over havet. Bovbjerg er et besøgt udflugtssted. Her står flere mindesten: en granitstøtte til minde om Frederik 6., en granitsten til minde om folketingsmand Christen Berg, født i Sønder Bjerg i Fjaltring sogn og tilhørende en gammel vestjysk selvejerbondeslægt, og en mindesten, rejst af vandbygningsvæsenet for ingeniør C. F. Grove, der grundlagde kystsikringen, byggede fyret og i det hele taget bragte vort fyrvæsen på højde med udlandets.

Skærum brohus og bro. Tegning fra 1867 af F. Richardt.

ULBORG HERRED i Ringkøbing amt består af sognekommunerne Husby, Sønder-Nissum, Staby, Madum, Ulborg, Raasted, Idum, Nørre-Felding, Vinding-Vind og Timring, ialt ca. 506 km² med 9911 indbyggere.

Herredet grænser mod nord til Stora og Nissum Fjord. Skovbjerg-bakkeøens højeste punkt, Tihøje 110 m, ligger her. Syd for fjorden er egnen lav og flad. Husby klitplantage og Straasø statsplantage er herredets største plantninger. Tidligere hærgede sandflugten og skabte store indsande, endog 10 ejendomme i Lystlund skal være lagt øde.

Herredets eneste stationsby Ulborg har 1166 indbyggere og er bekendt for et stort efterårsmarked. 1857 overtog Ringkøbing amtsråd »Staby højere bondeskole« som vinterlærerseminarium. Skolen virkede som sådan til 1920, hvorefter den blev efterskole.

Juleaftensdag 1811 strandede to engelske krigsskibe ved Fjaltring og Fjand, hvorved ca. 1700 englændere omkom, 24 ligger begravet på Sønder Nissum kirkegård, andre på Husby kirkegård og mange i klitternes dødemandsbjerger. — I forrige århundrede søgte et engelsk aktieselskab at udtørre en del af Nissum Fjord. 1868-70 byggedes Torsminde kanal og sluse og et 13 km langt dige, forsøget mislykkedes, men slusen står endnu.

Sognekirkerne er alle romanske granitkirker, undertiden med al i murværket og som sædvanligt med sen-

middelalderlige tårne. Staby kirke, herredets største, har en skøn apsis. Timring kirke er delvis ombygget 1773 og udvidet med korsfløje 1919. I Ulborg stationsby opførtes en ny kirke 1900, i Torsminde omdannedes et redningsbådshus til kirke.

Udstrups hovedbygning er fra 1784, Pallesbjerg er opført 1898-99 og rummer en rest af en ældre bygning. Niels Bugges sagnomspundne Nørre Vosborg skal være opslugt af en stormflod; det nuværende er omgivet af volde og grave og har en firfløjet hovedbygning, hvis ældste del er opført 1532, de andre dele ca. 1648, 1770 og 1838. Stenumgaards hovedbygning er bygget 1810, mens Krogsdals er lidt yngre. Møltrup's hovedbygning er opført af Chr. Linde 1777. Den er indrettet til optagelseshjem for løsladte fanger og vagabonder af pastor Johs. Munck, der 1912 købte Møltrup.

Idum sogn er bekendt for sine mange gravhøje; der har været ca. 300, kun en lille part er tilbage. De fleste var lave, enkelte er dog ret betydelige, 4¾ m høje. Herredets største høj er Stjernehøj, der hæver sig 6½ m; den ligger i Ulborg plantage. Mod øst i Ulborg sogn ligger Tinghøj, hvor herredstinget holdtes gennem lange tider. Tæt derved ligger Galgehøj, der dengang tjente som rettersted. Senere flyttedes tinget til Ulborg kirke, og fra 1638 holdtes det ved Madum kirke. På Husby kirkegård hviler 12 ofre fra Jyllandsslaget 1918.

Det lukkede Hvide Sande. (Fot. Herluf Lykke).

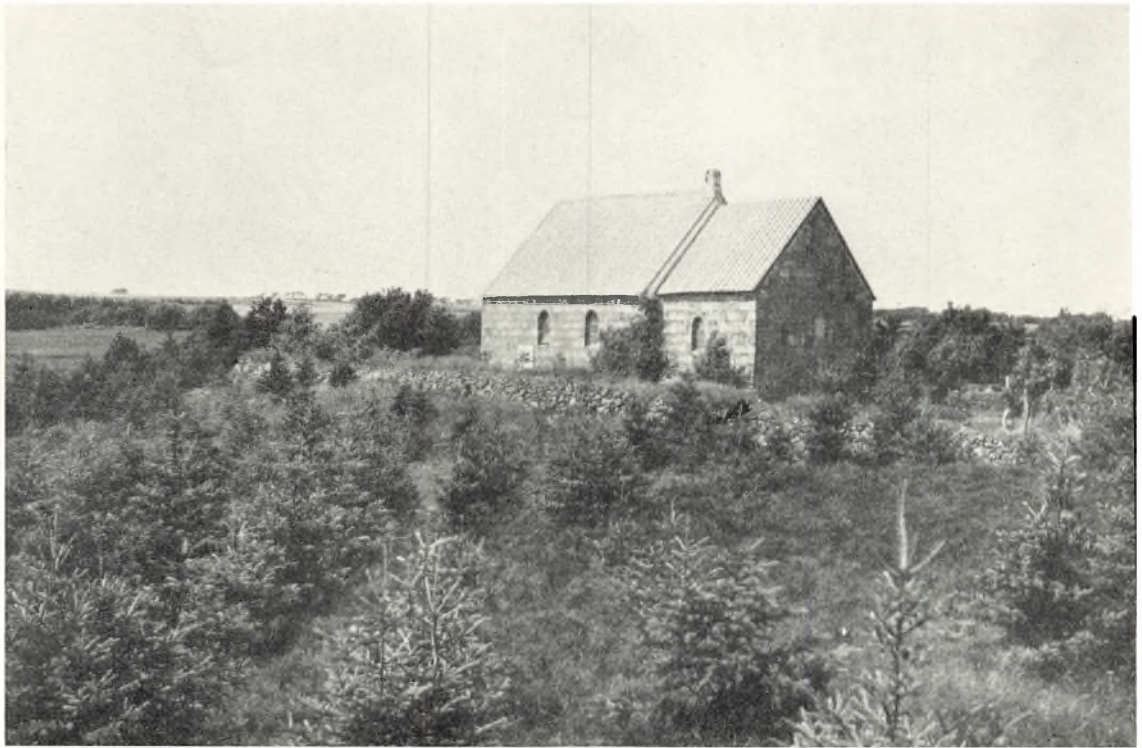
HING HERRED i Ringkøbing amt består af sognekommunerne Rindum, Velling, He, No, Torsted, Hover, Nørre-Omme, Tiim, Stadil, Vedersø og Holmsland (Gammel- og Nysogn samt Holmslands Klit sogn), ialt ca. 484 km² med 12.419 indbyggere.

Holmsland mellem Ringkøbing og Stadil Fjorde er meget frugtbar, og der er gode enge ved fjordene og Hover Aa. Herredets østlige del er mere højtliggende og bakket. Her er store plantager, Hoverdal er den største. Holmslands Klit havde i gamle dage sit udløb ved Havrvig. Den sydlige del af tangen hørte til Lønne sogn. Fra 1650 vandrede udløbet mod syd, og sydtangen forvandlede delvis til Tipperhalvøen. Samtidig voksede nordtangen stadig længere mod syd uden for Tipperhalvøen. Herved kom Hing herred til at strække sig så langt mod syd som til ud for Blaabjerg, hvor udløbet var 1845. Udløbet sandede ofte til og blev flere gange åbnet ved Nymindegab. 1908-09 gravedes en kanal ved Hvide Sande, den lukkedes 1915, da havet var brudt igennem, og der gravedes en ny ved Gødelen. Efter nogle års forløb byggedes en kanal med sluser og fiskerihavn ved Hvide Sande; den åbnedes 1931. Her er opvokset en fiskerby med 1072 indbyggere. —

Tiim stationsby har 413 og Ørnhøj 356 indbyggere. Bortset fra filialkirken i Ørnhøj (1915) og fra Holmslands Klit, der siden 1869 har haft kapeller eller kirker og nu får en kirke i Hvide Sande, er sognekirkerne af romansk oprindelse. I No blev den gamle kirke dog nedlagt ved reformationen, men fik atter kirke 1877. Særlig kendt er He storslåede romanske kirkebygning med det af Ribe domkirke påvirkede vestparti med tårn, forhal og to rum over hallen. Mod syd findes to tilbygninger, den ene kaldes »No kirke«. 1915 byggedes som nævnt kirke i Ørnhøj. På He kirkegård ligger politiker I. C. Christensen begravet, og ved foden af Vedersø kirkes kor hviler digterpræsten Kaj Munk, myrdet af tyske kugler 4. januar 1944.

Rindumgaard fra empiretiden er amtmandsbolig. Rybjergs hovedbygning opførtes 1553, er senere stærkt ombygget, mens Vennergaard er rejst først i 1700tallet. I den nedbrudte Timgaard stod Sigbrit Villums' ligsten. Aabjergs hovedbygning er fra 1852.

På herredets lange kyststrækning træffer man flere mindre badesteder; et stort og søgt badested er Søndervig i klitten ud for Holmsland. Ved Hvide Sande er der rejst et mindesmærke for omkomne redningsmænd.

Nørre Vium kirke. (Fot. Hugo Matthiessen).

BØLLING HERRED i Ringkøbing amt består af sognekommunerne Nørre-Vium-Herborg, Brejning, Sønder Lem, Vorgod, Ølstrup, Dejbjerg, Hanning, Stavning, Skern, Bølling-Sæding, Borris og Faster, ialt ca. 665 km² med 20.678 indbyggere.

Herredets østlige og nordlige del er temmelig bakket og noget højtliggende, 95 m i Store Momhøj. Langs fjorden og Skern Aa er der gode enge. Aen har skabt et stort delta, der stadig vokser ud i Ringkøbing Fjord, og den laver ofte slemme oversvømmelser. — I Fiskbæk, Ejstrup, Nørre-Vium, Troldhede og Aler findes meget betydelige brunkulslejer. Under 1. verdenskrig åbnede staten lejet i Troldhede, og dengang regnedes det for vort rigeste. I Fiskbæk ligger landets største brunkulsbriketfabrik, tilhørende et aktieselskab. Her er brunkulslagets mægtighed 4-8 m; men der er megen overjord, og grundvand volder vanskeligheder. I Stakroge findes et par mindre fabrikker. I Ejstrup opdagedes brunkulslaget tilfældigt ved brøndgravning. Det var en forekomst på 60 ha med ca. $\frac{2}{3}$ mill. t brunkul.

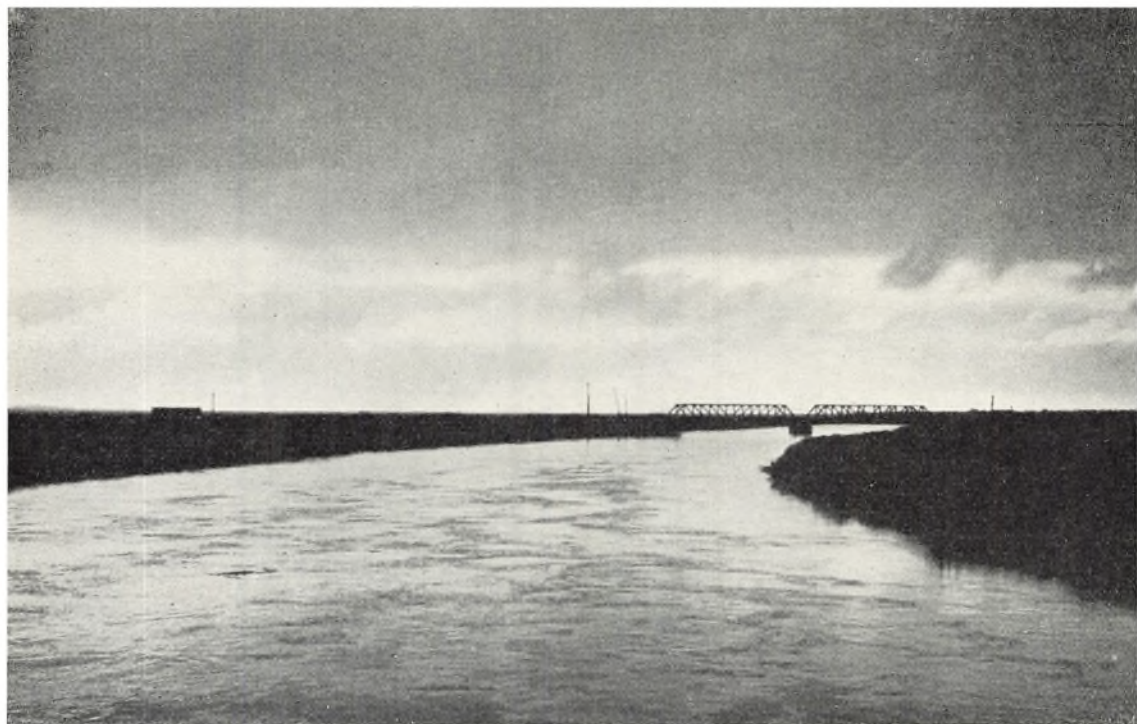
Troldhede stationsby har 671 indb., den hurtigt voksende Videbæk 1282, Lem 650, Skern har 3857, har dommerkontor, ting- og arresthus, svineslagteri, flere

fabrikker m.m. Borris stationsby har 409 indb. med landbrugsskole, en tid var der også seminarium; militæret har indtaget store områder til sine anlæg her.

Hedeopdyrkningen har bevirket nye sognedannelser: Herborg 1898 og Videbæk 1916 med nye kirker, også Troldhede og Væggerskilde har fået egne, nye kirker, ligeledes i Fjeltstervang og Finderup, der begge havde kirker, som lagdes øde i middelalderen. 1931 byggedes kirke i Lem sydsogn. De øvrige kirker er oprindeligt romanske, ofte med senere tilføjelser, i Skern således både i gotikken, renæssancen og især i 1915. Da fandtes der en indmuret skat fra svenskekrigene.

Ved Skern Aa ligger Lundenæs' voldsted. Borggården var brændt 1621. Ladegården er det nuvær. Lundenæs med dele af gamle bygninger. Bregningsgaard hovedbygning er opført sidst i 16. årh., her er nu ungdomsskole. — Herredet er rigt på dysser; i Dejbjerg Mose fandtes en pragtvogn fra keltisk tid, og i Dejbjerg Bakker huserede rakkerne.

Tæt ved Skernbro ligger en smuk gammel bindingsværksgård, der tjente som dommerbolig og dommerkontor for Bølling-Nørre Horne herreder. 1884 opførtes nyt tinghus, og nu er også dommeren flyttet ind til Skern.

Skern Aa nord for Tarm. (Fot. 1952 K. Gemzøe).

NØRRE HORNE HERRED i Ringkøbing amt består af sognekommunerne Sønder Bork-Nørre Bork, Hemmet-Sønder Vium, Lønborg, Egvad, Lyne, Strellov, Aadum og Hoven, ialt ca. 397 km² med 9259 indbyggere.

Herredet ligger syd for den vandrige Skern Aa og hørte oprindeligt til Varde syssel. Først ved enevælden kom det under Lundenæs amt. Langs åen og mod vest er der lavt og fladt, mens det øvrige er mere højtliggende, en del af Varde-Aadum Bakkeø. Sognene ved Ringkøbing Fjord var tidligere udsat for stormfloders hærgen. Fra 1650 begyndte udløbet fra fjorden, der var ved Havrvig, at vandre mod syd. Der fremstod en voldsom sandflugt, som fejede det meste af den sydlige tanges klitter ud i fjorden; derefter dannedes marsklag over de udføgne sandflader. Amtmand Chr. Hansen Teilmann til Skrumsager, † 1749, lod bønderne bygge »værn«, diger, mod sandflugten for at redde værdifulde enge og gravede en kanal, »Store Kast«, for at aflede vandet fra tilsandede åløb. Derved dukkede efterhånden Værngene og halvøen Tipperne frem. Tipperne er nu et fredet fuglereservat. — 1942 vedtog lodsejerne, boende i 14-15 sogne, at Sønder Bork marsk skulle afvandes efter en af Hedeselskabet udarbejdet plan. 1945 påbegyndtes arbejdet, der gennemførtes i de følgende

år. Marsken er nu forvandlet til et vældigt kornland. Herredets eneste større stationsby er Tarm (1865 indbyggere) med sygehus, gymnasium og flere fabrikker. 1891 omdannedes folkehøjskolen i Hoven til en kvindenhøjskole, hvor der gennem mange år uddannedes vinterlærerinder.

Sønder Bork kirke, den nordligste af Ribeejens tufstenskirker, har tårnet anbragt på nordsiden ved skibets vestende. Også i Hemmet står tårnet ved nordsiden. Både den og de øvrige sognekirker er romanske granitkirker. 1912 opførtes en filialkirke i Tarm.

I Lønborg var der i middelalderen både en kongsgård og en af Ribebispens gårde. Kongsgården gik til grunde, dens ladegård blev ødelagt i svenskekrigene, mens bispesgården blev en adelig sædegård. Sammen med Skrumsager blev den 1757 gjort til et stamhus af kancelliråd Chr. Hansen. Lønborggaards nuværende hovedbygning er opført 1838. I den sydlige ende af Ringkøbing Fjord udvandt man salt i første del af forrige århundrede. Indtil for få år siden var herredet endnu stærkt præget af heden, og til de sidste år har Lyne Hede, der nu er opdyrket, været et af de få steder, hvor hjejlen har haft en af sine nu så sjældne rugepladser.

Torstrup kirke ved Nørholm. Tegning fra o. 1850 af F. Richardt.

ØSTER HORNE HERRED i Ribe amt består af sognekommunerne Torstrup, Horne, Hodde, Tistrup, Ølgod og Ansager, ialt ca. 333 km² med 13.263 indbyggere.

Mod nord og vest er landskabet mest bakket og er der en del af Varde-Aadum Bakkeø, over hvis flade ryg Varde-Ringkøbing landevej fra ældgammel tid har draget sine spor. Den østlige og sydlige del er lavere, mere fladt og mere sandet. Vinderosionen har skabt indsande flere steder, bl.a. Ansager Sande, og udhulet Kvie Sø. Indtil sidst i forrige århundrede var herredet en udpræget hedeegn. Nu er næsten kun den 350 ha store fredede Nørholm Hede tilbage. Den fungerer som studieobjekt og viser en stadig kamp mellem hede og skov. Af fortids skove er der rester i Krarup Lund og Nørholm Skov. I Varde Aa findes den ægte flodperlemusling, en relikv fra sidste interglacialtid.

Ved den vestjyske længdebane ligger stationsbyerne Tistrup (667 indb.) og den stærkt voksende Ølgod (2061) med stort mølleri og flere fabrikker, efterskole og landets første andelsmejeri (i Hjedding, nu mejerimuseum). Ved Varde-Grindstedbanen ligger Ansager med 898, Skovlund med 398 og Stenderup-Krogager med 424 indbyggere.

Herredets gamle sognekirker er alle i deres oprindelse

romanske granitkirker, Hodde er dog ombygget temmelig stærkt i gotisk tid, desuden er her som i Ansager anvendt al. Stor og anselig er den smukke kirke i Ølgod med en sjælden malm døbefont fra 1455. Omkring sidste århundredskifte er der opført filialkirker i Bejsnap, Skovlund og Stenderup. På Kapelbanken tæt ved Sig har stået et kapel ovenfor Skt. Gertruds hellige kilde.

Nørholm blev gjort til et vestjysk storgods af A. C. Teilmann, der byggede den nuværende hovedbygning i nyklassisk stil over høje kvaderklædte kældere og med mansardtag. Med åen og engene, gården og haven, heden og skovene udgør Nørholm en plet af sjælden skønhed. På den udparcellerede Lindbjerggaard står stuehuset endnu, bygget af Gerhard Lichtenberg 1735.

I Hornelund er fundet de skønneste guldspænder, vi ejer fra vikingetiden. Vardeegnens jydepotter, »swot potter«, tilvirkedes fortrinsvis i Øster herred.

For de emailleerede kars fremkomst anvendtes de meget og forhandlede af omkringkørende pottmænd, endogså i udlandet, en del udskibedes. I det hele taget spillede hjemmeindustrien en temmelig stor rolle i dette herred; i forrige århundrede smededes her en mængde hølcer til salg og fabrikredes kartoffelmel til salg, alene i Tistrup sogn ca. 300.000 pund årligt i en række år.

Hesselmed. (Fot. Bror Bernild).

VESTER HORNE HERRED i Ribe amt består af sognekommunerne Aal, Janderup-Billum, Ho-Oksby, Henne-Lønne, Kvong, Lunde, Ovtrup, Nørre Nebel-Lydum og Varde Landsogn, ialt ca. 576 km² med 12.999 indbyggere.

Fra Blaavandshuk, Danmarks vestligste punkt, har et fyr siden 1888 sendt sine advarende hvide blink ud over Vesterhavet og det navnlig i ældre tid så frygtede Hornsrev. Her ligger Blaavand radio, der korresponderer med søens skibe. »Eventyrets land« kaldte digteren Th. Lange Ho-Oksby sogne, nu gælder navnet også klitlandet i herredets vestlige del med Blaabjerg, landets højeste klit (64 m). Tidligere hærgede sandflugten. Oksby kirke blev gentagende flyttet for sand, og Lønne kirke begravedes af sand. Nu dækker store klitplantager det meste af området. I Bordrup Sande påbegyndtes for 100 år siden de første heldige forsøg med klitplantning. På halvøen Skallingen foregår der i disse åringer en marskdannelse, hvor 1000er ha sandflade forvandles til fin marsk, overvåget af prof. Niels Nielsen. I 1848, da Filso var 20 km², påbegyndtes dens udtørring. I de senere år er der anlagt 4 pumpestationer og indvundet 2200 tdr. land dyrkbar jord, hvoraf 1750 for tiden er i drift. Her er bygget »Nordeuropas største lade«, 130 m lang, 20 m br., 17 m høj med 10 siloer, 16 m høje, og et

stort tørreanlæg. Desværre brændte laden 1953.

Før krigen havde militæret anlagt en lejr i Oksbøl. Under besættelsen blev den udvidet af tyskerne til landets største militærlejr. Ved krigens slutning blev den flygtningelejr og kunne rumme 36.000. Atter har dansk militær lejren. Ved Nymindegab byggede værnemagten også en stor militærlejr. Ved udbygningen i Oksbøl voksede stationsbyen stærkt, har nu 820 indb. Nr. Nebel, privatbanens endestation, har 719 indb. I ældre tid lå der flere fiskerlejer ved kysten; badstederne Nymindegab, Henne Strand, Vejrs og Blaavand er vokset frem med talrige sommergæster. Ho kirke er gotisk (1450), Lønne (1904), Oksby (1891) og filialkirkerne i Mosevraa (1891) og Børsmose (1902) er nye, herredets øvrige er romanske. I Aal findes store romanske kalkmalerier, især berømt er billedet af en rytterkamp. Af de udstukkede herregårdes hovedbygninger er Hesselmed og Frøstrup fra 1746, Søvig fra 1766, mens Lunderups er opført af A. C. Teilmann († 1790). I Mejls ligger en af de i Sydvestjylland så sjældne jættestuer. Temmelig mange forekomster af oldtidsagre er konstateret i dette herred, og i udkanten af Oksbøl har man fremdraget brandtomten af et af de længste oldtidshuse, der kendes i vort land. Det hørte ca. 500 e.Kr. til en landsby, som lå der i folkevandringstiden.

Hjerding. Efter stik fra Danske Atlas 1769.

SKAST HERRED i Ribe amt består af sognekommunerne Øse, Næsbjerg, Vester Starup, Grimstrup, Vester Nykirke, Faaborg, Aarre, Sneum, Tjæreborg, Skast, Brøndum, Vester Nebel, Alslev-Hostrup og Guldager, ialt ca. 564 km² med 17.837 indbyggere. (Undtagen er Nordby og Sønderho, se Fanø).

Herredets jorder er noget højtliggende. Ved åløbene er der gode enge, ved Varde og Sneum åer og langs Vadehavet marsk. I åerne drives noget fiskeri (laks, ørred, ål). Ved Holme Aa er opstemmet en sø, 100 ha stor, som skaffer vandkraft til Karlsgaard elektricitetsværk. Grimstrup Krat er Danmarks største egekrat.

Tjæreborg (482), Agerbæk (621) og Nordenskov (469 indb.) skylder banerne deres fremvækst, mens Hjerding, »Varde bys ladeplads«, var et gammelt fiskerleje, der efterhånden fik en betydelig indførsel. 1680 blev Hjerding toldsted for studeudførsel og senere flyttedes Varde toldsted hertil, hvor det var til 1846. Trods tolderne trivedes smugleriet storartet. 1720 byggedes et »tranbrænderi«, baseret på sælfangst i Nordishavet. Da Esbjerg fremstod, sank Hjertings betydning. Den er nu et søgt badested med 759 indb. Sæding og Strandvejen er blevet en forstad til Esbjerg (1301 indb.).

Alle gamle sognekirker er i deres oprindelse romanske granit- eller tufstenskirker. Til de anseelige hører

Jerne, Skast og Brøndum. Sidstnævnte har mange interessante enkeltheder; 1927 restaureredes dens kalkmalerier fra ca. 1350. I Tjæreborg kirke findes et pragtfuldt epitafium over Wenzel Rothkirck og hans to hustruer.

Endrupholm, udstykket 1914, har en hovedbygning i to stokværk, opført 1770-1805. Krogsgaards hovedbygning er portfløjen af Rothkircks firfløjede bygning fra 1644. På Visselbjerg tjener en del af den gamle portbygning til beboelse. Ølufgaards hovedbygning er fra 1805.

Landets største tuegravplads med ca. 1000 grave fra ældste jernalder har ligget i Aarre. I Næsbjerg er fremdraget en stor gravplads fra folkevandringstid og i Skonager et betydeligt fund af guldrakteater. — 1894 udskiltes Esbjerg som en selvstændig kommune fra Jerne, og 1945 lagdes Jerne kommune under Esbjerg.

Et særlig vigtigt veikryds findes ved Korskroen, tæt ved herredets gamle tingsted, der forøvrigt er fredet og forsynet med en mindesten. Her skærer hovedvejene 1 og 11 hinanden, og tæt herved indføres Hjerdingevejen og udgår den nye diagonalvej, der påtænkes fortsat mod Aarhus. Over Varde Aa ude i marskenene ved Tarp-hage har en bro nu afløst den gamle færge, der tidligere udgjorde forbindelsen mellem Skast og Vester herred.

Fanøpiger i Nordby. (Fot. Sv. Türcck).

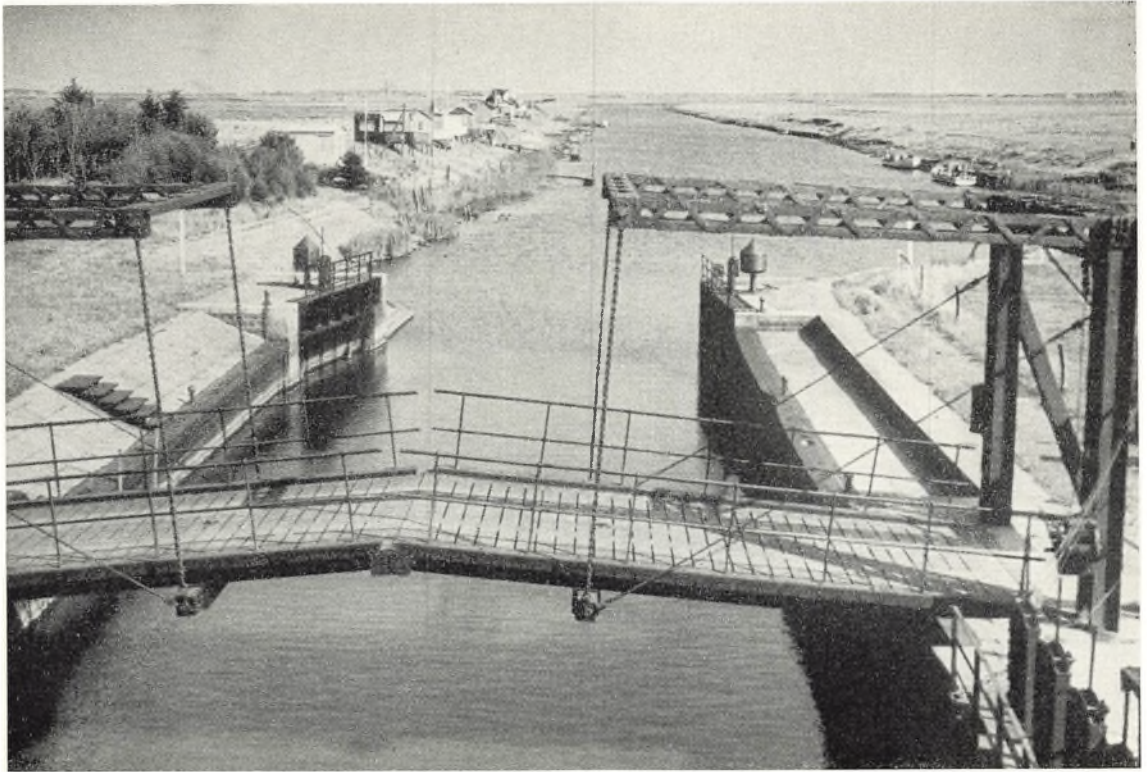
FANØ består af sognekommunerne Nordby og Sønderho, ialt ca. 56 km² med 2605 indbyggere.

På Fanø findes en fortsættelse af klitrækken på halvøen. Bekendt er øens hvide, faste og jævne badestrand, der er fri for sten. Ved midten af forrige århundrede blev øen kendt som badested, og 1891 anlagdes Fanø Nordsøbad, hvor der er opvokset en lille bebyggelse. Øen led tidligere meget af sandflugt, så flere ejendomme og huse ødelagdes, bl.a. Sønderho præstegård.

I Valdemarstiden havde kongen et jagthus her, men endnu 1340 havde øen kun een sognekirke. Da ophjalp driftige Ribeborgere fiskeriet og lejerne Nordby og Sønderho fremstod. 1685 fik fannikerne privilegium på selv at udføre deres fisk. Dette udviklede sig til en betydelig skibsfart og handel, bl.a. med jyddepotter og muslingeskaller, hvoraf der brændtes kalk, og transport af tørv og korn til Vesterhavsoerne og kysten; handel og sejlads gik snart videre, et omfattende smugleri toges til hjælp her, hvor den stedkendte skipper smuttede ud og ind ad de snævre løb mellem grundene og vidste besked om alle fordulgte ladepladser på kysterne. 1741 købte beboerne øen ved auktion for 6000 rdl. Det gav selvstændighed og fremgang. Småskibsfarten forvand-

ledes til rigtig skibsfart, omk. 1760 byggede man selv større skibe. Alene i Sønderho var ca. 85 hjemmehørende. Under Englandskrigen tjentes store penge, men sejladsen var farlig, over 70 skibe blev opbragt og over 200 af øens folk sad i prisonen. 1859 var Fanøs flåde landets næststørste, havde bl.a. kolossale jernsejlskibe, men kunne ikke klare sig for damp og motor, og efter 1900 blev skibene solgt eller forliste. Øen leverer stadig en række dygtige sømænd. Nu spiller turisterne og badelivet en stor rolle. Kvindernes kostbare nationaldragt ses endnu i brug, ligeledes mange gamle huse: en lang, lav bygning af røde sten med stråtag, opholdsstue i den ene ende, bryggers, stald og lo i den anden. Nordby (Odden-Nørby 1838 indb.) og Sønderho (467) med mange smukke skipperhuse ligner små købstæder. — Nordby kirke er fra 1786 og har en gotisk malmdøbefont. Sønderho kirke er opført 1782. Fra gammel tid og til 1900 var Fanø et eget birk.

I Nordby findes en navigationsskole. Øboere føler sig i reglen som noget for sig. Det har fået fannikerne til at holde fast på gamle skikke, så deres huse og dragter er blevet bevarede og værned, og medvirket til, at øen årlig fejrer en »dag«, Sønderhodagen.

Kammerslusen ved Ribe Aa. (Fot. Jonals Co.).

RIBE HERRED i Ribe amt består af sognekommunerne Øster Vedsted (Ribe domkirkes landsogn), Farup, Hjortlund, Kalvslund, Obbekær, Seem, Vester Vedsted og Mandø, ialt ca. 156 km² med 4497 indbyggere.

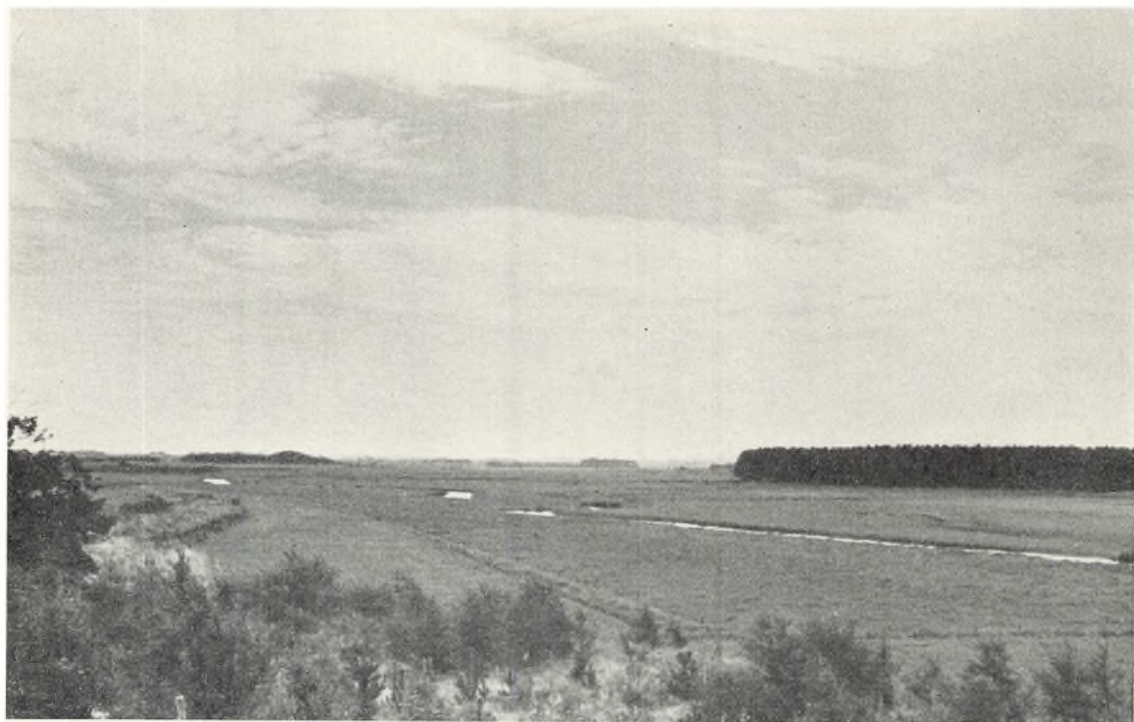
Herredet er lavtliggende og fladt. Skønt det er margert og sandet mod øst, bevirker de store marskenge mod vest, at det ved matrikuleringen sattes som amtets frugtbarreste. Til Mandø kommer man ad en ebbevej i vadehavet. Øen har tidligere været større, har lidt meget af stormfloder, men beskyttes nu af diger. Fiskeri og søfart spillede en stor rolle. Øen var krongods, men købtes af beboerne 1741.

Efter genforeningen omdannedes Vester Vedsted og Hviding jernbanestation og toldlokalerne til sindssygehospital.

Obbekær sogn horte før 1864 til den kongerigske del af Fole sogn. Først i 1885 fik det bygget sin egen kirke. Mandøs lille kirke er skænket af stiftamtmand Gabel 1727. De øvrige kirker er romanske tufstenskirker, dog er Seem ombygget i gotisk tid og forsynet med et svært tårn med »tørninglensk spir«, hvis mage findes på tårnet i V. Vedsted; her har den ret store kirke fået det meste af sine mure skalmurede med teglsten. 1835 ned-

brødes Farup kirkes tårn, der stod ved skibets sydside. 1932 opførtes et nyt. Ved en undersøgelse 1940 viste det sig, at kor og apsis var smykket med kalkmalerier fra begyndelsen af 1200årene. — Ved Seem har stået et benediktinerkloster. Ribebispen Radulf måtte love ærkebiskop Eskild at oprette et cistercienserkloster; han omdannede da klosteret i Seem, men 1173 flyttede munkene bort og grundlagde klosteret i Løgum.

Tidligere led kystsognene gentagne gange meget af stormfloder, navnlig 1634, da mange mennesker druknede. Landet beskyttes nu af havdiget (opført 1911-15) med kammersluse over den kanaliserede Ribe Aa. I vadehavet ud for V. Vedsted lå Hviding Nakke, en sande, hvortil det gamle Riber Dyb skar sig ind. Her havde Ribe et vigtigt ladested, hvor kreaturer, heste og varer, ja i 1689 en hel hær udskibedes. Men da mange handlende snød for konsumtionen, blev den forbudt. — Ved Okholm i V. Vedsted er fremdraget vikingetidens næststørste guldskat i Nordeuropa: ringe, spænder og et hængesmykke samt kufiske mønter. Ingen gamle herregårde kunne hævde sig så tæt ved Riberhus. Betydeligst var Seemgaard, grundlagt som fæstning af hertug Valdemar i krigen mod Erik Mændved.

Kongeaalen ved Jernved. (Fot. 1953 Olaf Olsen).

GØRDING HERRED i Ribe amt består af sognekommunerne Aastrup, Gørding, Vejrup, Darum, Bramminge, Vilslev, Hunderup og Jernved, ialt ca. 262 km² med 11.894 indbyggere.

Herredets temmelig jævne jorder skråner svagt mod vest og er frugtbarrest mod syd, langs Vesterhavet er der frodige marskenge, beskyttet af et havdige opført efter 1911.

Bramminge stationsby med betydelige virksomheder har 2560 indb. Gørding stationsby 867, Glejbjerg 441 og Gredstedbro 373. Darum siges at være Danmarks største landsby.

Alle herredets kirker er fra romansk tid, dog er Vejrup ombygget i gotikkens tidsrum. Med undtagelse af granitkirken i Aastrup er tuf anvendt mer eller mindre i alle kirker. De karakteristiske lisener og buer er bedst bevaret i den høje, smukke tufstenskirke i Jernved. I Vilslev er tårnet anbragt på nordsiden af koret; her findes kalkmalerier fra 1225-50. I Bramminge stationsby opførtes 1914-15 en ny kirke, og 1925 byggedes et kapel i Gredstedbro. I Bramminge gamle kirke findes et monument over søhelten, stiftamtmand C. C. Gabel, der ejede Bramming Hovedgaard. Den letsindige Kaj Lykke har forøvrigt også haft ophold der. I Hunderup kirke

findes et monument af international betydning i marmor og alabast over Niels Lange til Kærgaard († 1565) og hustru Abel Skeel († 1585); det er udført 1569 af Cornelis Floris fra Antwerpen, men blev med utrolig råhed og brutalitet nedbrudt 1822, og brudstykkerne stuvedes ned i gravkælderens. 1952 er det atter opstillet, restaureret af billedhugger Baumbach under tilsyn af dr. Otto Norn og udført på Carlsbergfondets bekostning. I samme kirke er der et epitafium over Chrfr. Fr. Gersdorff († 1748). Aastrup kirke, der har runer og en middelalderlig billedfremstilling på kvadrene, blev restaureret 1952; en samtidig undersøgelse viste fundamenter af en ældre kirkebygning, der efter et brandlag at dømme var gået til grunde ved brand; der blev fremdraget adskillige mønter fra valdemarernes tid.

Niels Langes herresæde, Ribe Kærgaard, der senere var i Gersdorffernes eje, kom 1790 i borgerlige hænder, der handlede sådan med den stolte gård, at den 1868 blev fattiggård for Vilslev-Hunderup kommune. 1940-44 genrejstes gården af fornedrelsen. Med sine tre fløje er den nærmest resultatet af en ombygning 1685-95, foretaget af Fr. Gersdorff. Her er nu landbrugsskole. Bramming Hovedgaards hovedbygning er opført 1786. I Darum er der gjort vigtige fund fra jernalderen.

Torvet i Brørup. (Fot. 1953 Olaf Olsen).

MALT HERRED i Ribe amt består af sognekommunerne Lindknud, Brørup, Holsted, Føvling, Malt, Folding, Vejen og Læborg, ialt ca. 323 km² med 17.600 indbyggere.

Midt gennem herredet har israndslinjen stået, og det præger landskabet: mod nord og vest mere vesteregnsagtigt, mod øst mere bakket og frugtbart og med løvskove, bl.a. Estrup Skov. Ved Brørup findes mærkelige, underjordiske »Brørupmoser« fra sidste interglacialtid. Den nordvestlige del præges af store plantager som Baldersbæk og Hovborg, i Klelund plantage byggedes et lille kostbart jagtslot. Flere steder er plantagerne vokset sammen med gammelt krat. I Tislund ligger en mægtig sten, 3,5 m over jorden.

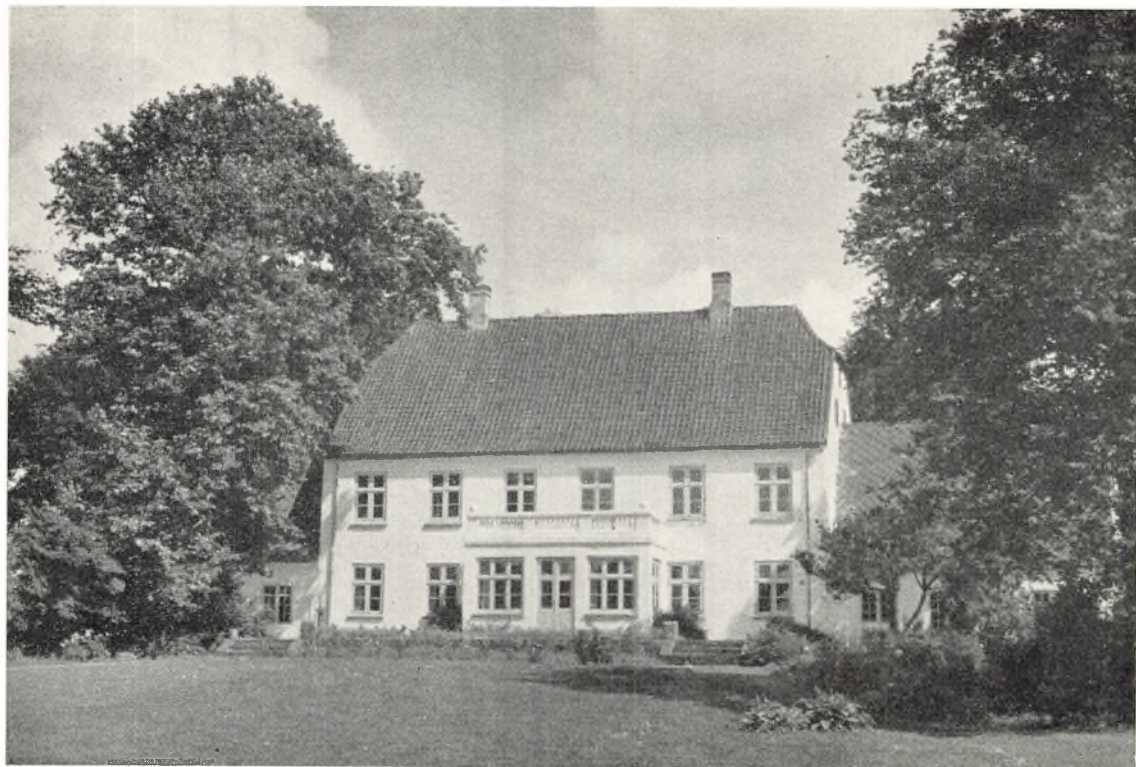
Den stærkt voksende stationsby Vejen har nu 4001 indb. og flere store virksomheder, hvoraf vi nævner margarinefabrikken »Alfa« og tagpapfabrikken »Phoenix«. Vejens opkomst skyldes især nationalbankdirektør Johs. Lauridsen. Byen har et kunstmuseum. Brørup (1845 indb.) med amtssygehus har livlig handel. Holsted er delt i Holsted by (1175) ved kirken og med dommerkontor og Holsted stationsby (925). Efter krigen 1864 flyttede Ludv. Schrøder sin højskolevirksomhed fra Rødding til Askov, hvor der begyndtes i et gam-

melt stuehus; skolen voksede hurtigt og er stadig landets største højskole, siden 1878 har der været »udvidet højskole«. Ladelund landbrugs- og mælkeriskole grundlagdes 1879, har laboratorium og et landbrugsmuseum. Desuden er der efterskoler i Holsted og Skibelund. I Skibelund Krat med mindstene, Hansen Jacobsens »Modersmaalet« og N. Skovgaards »Magnusstenen«, holdes store folkelige møder.

Alle sognekirker var romanske granitkirker, men Holsted, Folding og Vejen er fornyede sidst i forrige århundrede, og der er bygget nye kirker ved Brørup station og i Stenderup samt valgmenighedskirke i Askov.

Estrups trefløjede hovedbygning med temmelig nye renaissancegavle er bygget 1721, undtagen vestfløjen, der er ældre. Sønderkov har endnu sine gamle grave og er omgivet af skov. 1620 opførte Th. Juel hovedbygningen i tre stokværk og med to tårne. Juel udførte selv smedearbejdet og overraskedes af Christian 4., der ikke kunne kende ham i den sorte smed. Hovedfløjen har nu kun to stokværk.

I Lindknud sogn er der flere dysser, ved Askov højskole står en stor helleristningssten. På Læborg kirkegård melder en mægtig runesten: »Tue, Ravns ætling, huggede disse runer efter Thyre, sin dronning«.

Østerbygaard. (Fot. Bror Bernild).

ANST HERRED i Ribe amt består af sognekommunerne Anst, Verst-Bække, Lejrskov-Jordrup, Gesten, Skanderup, Seest, Hjarup og Vamdrup, ialt ca. 333 km² med 14.860 indbyggere.

Anst herred er et bakket moræneland med flere åse i nærheden af Anst. Den istunnel, som i sidste istid udhulede Kolding Fjord og Kolding Aas dal, havde en tid sin gletcherport nær Lunderskov. Det er en udpræget østjysk egn med spredt løvskov, og jordbunden er meget frugtbar.

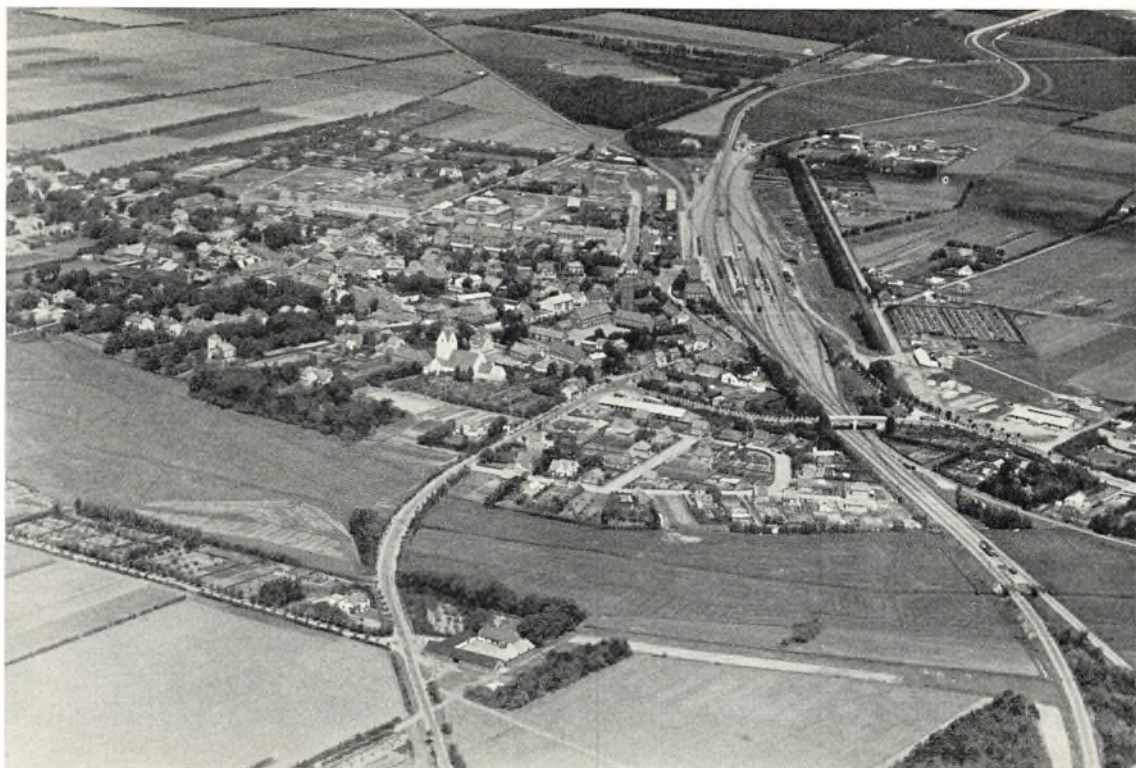
Vamdrup stationsby har med sine 2055 indb. et købstadagtigt præg og var indtil 1920 grænsestation, men led et tab, da grænsen flyttedes 1920. Den kendte stationsby Lunderskov har 1086 indb. og flere betydelige virksomheder. Bække har 767 og Ø. Gesten stationsby 439 indbyggere.

I Verst og Jordrup er der nye kirker, opført 1896 og 1884, ligesom også valgmenighedskirken i Skanderup er ny (1922). Ellers danner de gamle romanske granitkirker stadig kirkernes kerne. Flere har bevaret romanske tympanoner med en tronende Kristus mellem to hellige. Særlig interessant er Anst kirke nær hovedvej 1. Flere enkeltheder viser, at en af Ribe domkirkes stenmestre

har arbejdet her. Dens løgformede spir er på Frederik 2.s befaling tilbygget 1592. En mærkelig ligsten fra ca. 1200 viser et ægtepar som kirkens stiftere.

Ved overgangen fra middelalderen til nyere tid var her adskillige adelige sædegårde, som næsten alle købtes af kronen, senere udlagdes de fleste til ryttergods eller bortfæstedes. En undtagelse er Østerbygaard, hvis hovedbygning er opført 1813.

På Bække mark findes en kuml, et stenmindesmærke, rejst af store sten med en runesten yderst. Den melder: »Revne og Tobbe gjorde disse kumler efter deres moder Vibrog«. En anden runesten står foran Bække kirke: »Tue, Ravns ætling, og Funden og Gnyble, de tre gjorde Tyres høj«. — Ved Havdrup ligger mægtige bronzealderhøje, i 3 er gjort rige fund. I Dollerup er fremdraget en meget rig høvdingegrav fra 2. årh. — Ved Vrandrup stod 23/4 1849 som del af kampen om Kolding, et slag, hvor Olav Rye forgæves søgte at standse fjendens fremrykning. På Skanderup kirkegård ligger sognepræst Carl Moe begravet, † 1927. Han var i mange år en dygtig og myndig formand for Indre Mission. — Ved Hvolbøl i Lejrskov har der stået en galge. Den sidst henrettede var mordersken Lisbet Julius.

Flyverfotoграфи af Grindsted. (Fot. 1948 Sylvest Jensen).

SLAVS HERRED i Ribe amt består af sognekommunerne Grindsted, Grene, Vorbasse og Hejnsvig, ialt ca. 375 km² med 10.871 indbyggere.

Slavs herred var tidligere et udpræget hedeherred og er landets ufrugtbareste; men opdyrkning, store plantager og læbælter har stærkt forandret dets udseende og værdi. Herredets nordligste del er del af en smeltevandsflade (Grindstedfladen), og selv dets sydligste del, Hejnsvig Bakkeø, er gennemgående mager eller gold og har flere indsande. Langs Grindsted Aa ligger en af Hedeselskabets ældste vandingskanaler.

Fra at være en ubetydelig hedelandsby er Grindsted i de sidste 100 år vokset op til at blive en by med købstadpræg. Den har 3659 indbyggere. Vej- og banevæsenets udvikling gjorde den til et knudepunkt på heden. 1864 kom Varde-Vejle landevej dertil, 1914 Vandel-Grindsted jernbane, 1917 Bramminge-Grindsted-Funder og Kolding-Grindsted-Funder og i 1919 Varde-Grindsted. Byen rummer bl.a. amtssygehus, museum, en andelsklædefabrik og en medicinalfabrik »Grindstedværket«. — Vorbasse stationsby har 699 indbyggere og er kendt for sin hellige kilde og sine markeder. Hejnsvig stationsby har 495 indbyggere og Billund 418.

Kirken i Grindsted, »hedens domkirke«, har den oprindelige lille, romanske, kullede kirke til kor og sakristi, 1921-23 tilbyggedes et treskibet kirkerum, et svært tårn med 4 gavle og med et våbenhus. Tilsvarende forhold findes i Hejnsvig kirke, der udvidedes 1918-19. Grene's kullede romanske granitkirke blev helt erstattet af en ny kirke 1891. Vorbasse kirke har et anseligt tværskib og tårn, hvad der skyldes valfarten til den hellige kilde. Ved Fitting har der tidligere ligget en kirke af granit og tuf og nær Almstok en anden, »røde kirke«, af granit og tegl. De blev øde allerede i middelalderen. I vort årh. er der opført nye kirker i Vesterhede, Nollund, Urup og Skjoldbjerg. — Herregården Urup blev ødelagt i Karl Gustavkrigene. Af Donslund er en stensat kælder tilbage. Ved Høllund Søgaard med de store plantager er rejst en statue af E. M. Dalgas. — I 1864 fandt en sejrriig ryttertræfning sted ved Vorbasse. 1760 indkaldtes tyske kolonister til Frederiksnaade og Moltkenberg.

I Vorbasse sogn er der flere dysser, bl.a. en 63 m lang langdysse. Sammen med de nærliggende storstensgrave i Lindknud danner de en koloni i en egn, der i stenalderen ellers prægedes af enkeltgravene.

Grænsepæle ved Frederikshøj kro. (Fot. Politiken).

SØNDER-TYRSTRUP HERRED i Haderslev amt består af sognekommunerne Aller, Tyrstrup, Hjerndrup, Fjelstrup, Bjerning, Stepping og Frørup, ialt ca. 165 km² med 6128 indbyggere.

Størstedelen af herredet har temmelig jævn overflade; mod vest hæver landet sig dog og når 97 meter i Højbjerg i Stepping sogn. Denne bakke er jævnsides Knivbjerg det højeste punkt i det gamle Nordslesvig efter Skamlingsbanke, og der er herfra en storslået udsigt. Ved Lillebælt er der flere steder gode badestrande, særlig ved Gravenshoved i Fjelstrup sogn.

Herredet har tidligere for størstedelen været skovklædt og er derfor fattigt på oldtidsminder. Kun i Fjelstrup sogn er der påvist storstensgrave og gravhøje i større antal, og de fleste af dem er nu sløjfet. Middelalderlige voldsteder findes i flere af sognene og er nu de eneste minder om de talrige herregårde, der dengang fandtes i herredet. De blev opkøbt af Frederik 2. og Christian 4., og flere af dem blev senere udparcelleret, således Tyrstrupgaard, der 1771 købtes af herrnhuterne, som på gårdens jorder anlagde Christiansfeld. Adskillige af herredets mange store bøndergårde erhvervedes omkring 1900 som et led i jordkampen af den preussiske stat, men er efter genforeningen atter kommet på

privat hænder; en del af deres arealer har dog måttet afgives til udstykning.

I Tyrstrup afløstes den oprindelige romanske kvaderstenskirke i 1862 af en korskirke i pseudo-romansk-gotisk stil. I de øvrige sogne står endnu de oprindelige kirker med kor og skibe af kvadersten eller rå kamp fra den romanske tid og senere tilføjede tårne. Kun den anelige Fjelstrup kirke er opført af teglsten.

Den bymæssigt bebyggede del af Tyrstrup med 312 indbyggere udgør en forstad til Christiansfeld, der ligger som en enklave i Tyrstrup sogn. Iøvrigt findes i herredet ingen stationsbyer eller bymæssige bebyggelser af betydning.

Ved hovedlandevejen Kolding—Haderslev er der lige syd for den gamle grænse rejst en sten til minde om, at kong Christian 10. her blev budt velkommen af sønderjyderne, da han den 10. juli 1920 red ind i det genvundne land.

Det gamle Tyrstrup herred omfattede foruden Sønder-Tyrstrup herred »de otte sogne« syd for Kolding (Nørre-Tyrstrup herred), der i 1864 forblev ved Danmark, og af hvilke der da dannedes en ny retskreds, Nørre-Tyrstrup herred.

Kalvø i Genner Bugt. (Fot. Hugo Matthiessen).

HADERSLEV HERRED i Haderslev amt består af sognekommunerne Gammel-Haderslev, Hoptrup, Vilstrup, Starup, Grarup, Halk, Øsby, Vonsbæk, Aastrup og Moltrup, ialt ca. 255 km² med 10.066 indbyggere.

Herredet deles af den 12 km lange Haderslev Fjord og dens fortsættelse, Haderslev Dam, der er Nordslesvigs største indsø, i en mindre nordlig del med temmelig jævn overflade og en større sydlig del, hvor terrænet er mere uroligt og bølget. Sognene syd for fjorden danner Haderslev Næs, der er en af landsdelens frugtbareste egne. Inden for herredets grænser findes også landskaber, der regnes blandt de skønneste i Nordslesvig, således omkring Haderslev Dam, på strækninger langs fjorden, særlig i Aastrup sogn, og — sidst men ikke mindst — i egnen ved Djernæs og Sønderballe i Hoptrup sogn. Gode badestrande findes særlig i Vilstrup sogn, hvor der ved Kelstrup Strand er stor sommerhusbebyggelse og to badehoteller.

Til herredet hører den henvend 600 ha store Aarø i Lillebælt, der er ganske lav og for en stor del uopdyrket. På den lille Kalvø i Genner Bugt fandt omkring midten af forrige århundrede et ret omfattende skibsbyggeri sted. Fra Aarøsund har der fra ældgammel tid været færgeforbindelse til Assens.

Et ret betydeligt antal jordfaste oldtidsminder er påvist i sognene langs kysten; de fleste af dem er dog nu sløffet eller stærkt beskadiget. Velbevaret og fredet er Tamdruphøj i Øsby sogn, der er en af landsdelens største gravhøje og byder på et storslået rundskue over Lillebælt. Her i sognet findes også ved Flovt et anseligt fritstående dyssekammer.

Blandt herredets ikke få middelalderlige voldsteder er det anseligste Ejsbøl voldsted i Gammel-Haderslev sogn. Adskillige af herredets mange store bøndergårde er tidligere »frigårde«, hvis ejere nød udstrakte særrettigheder.

Starup kirke, ensomt beliggende ved Haderslev Fjord, er Sønderjyllands eneste frådstenskirke og den eneste landsbykirke i landsdelen, der har tre skibe. Den statelige Øsby kirke er den eneste gotiske kirke i herredet og på egnen i det hele taget. Halk kirke har rigt gotisk inventar og en af Nordslesvigs ældste prædikestole.

De eneste bymæssige bebyggelser af betydning er Hoptrup med 537 og Øsby med 317 indbyggere. I Hoptrup oprettede Indre Mission i 1920 en højskole.

Vedsted Aas sydvest for Haderslev. (Fot. 1947 K. Gemzøe).

GRAM HERRED i Haderslev amt består af sognekommunerne Oksenvad, Jels, Sommersted, Magstrup, Jegerup, Vojens, Hammelev, Vedsted, Nustrup og Skrydstrup, ialt ca. 335 km² med 13.424 indbyggere.

Under bygningen af den østjyske længdebane anlagdes 1864-65 på Billund mark i Jegerup sogn en station med sidebane til Haderslev. Omkring stationen, der efter en længst forsvundet landsby fik navnet Vojens, opstod ret hurtigt en by, hvis vækst yderligere fremmedes ved åbningen af den nu nedlagte amtsbanestrækning Haderslev-Vojens-Gram-Arnum-Rødding i 1899, men som navnlig har været i fremgang siden genforeningen. Vojens er nu med 1950 indbyggere Nordslesvigs næststørste stationsby og en ikke ubetydelig industriby, idet der her foruden et stort slagteri findes en af landets største kølemaskinefabrikker, »Brdr. Gram«, oprettet 1901.

Jels har 788 indbyggere og er takket være den skønne beliggenhed ved de tre Jels-søer et søgt mål for turister. Af stationsbyer nævnes iøvrigt Over-Jerstal og Sommersted, begge ved længdebanen, med henholdsvis 731 og 515 indbyggere. Ved Skrydstrup anlagdes under besættelsen en stor flyveplads.

Herredet rummer i landskabelig henseende store modsætninger, beliggende som det er i overgangsegnene

mellem øst og vest. Store strækninger, særlig omkring længdebanen, der går midt ned igennem herredet, er flade og lidet frugtbare; mod sydøst er der meget bakket, og mod vest findes højtliggende terræn, der når 79 meter i Fjellumhøj i Nustrup sogn med en vid udsigt. De store skove i Jels sogn er rester af den mægtige Farrisskov, der til langt op i tiden dannede en barriere mellem Nørre- og Sønderjylland.

I herredet findes henved 800 jordfaste oldtidsmindesmærker, heraf mindst et par hundrede i Vedsted sogn, der har været centret i en af landsdelens betydeligste sten- og bronzealdersbygder. I herredet findes også Nordslesvigs største middelalderlige voldsted: Tørning voldsted i Hammelev sogn. Til Tørning lå i middelalderen Gram, Frøs, Kalvslund og Hviding herreder, der siden efter borgen under eet er blevet betegnet som Tørninglen.

Oksenvad har den mest monumentale af landsdelens kvaderstenskirkker, og Nustrup kirke er rig på sengotisk inventar. I Jels og Sommersted afløstes de oprindelige romanske kirker i 1850'erne af stilløse nybygninger. Vojens kirke, indviet 1925, er den første kirke, der er bygget i Nordslesvig efter genforeningen.

Hjeriting kirke. (Fot. 1952 Elna Møller).

FRØS HERRED i Haderslev amt består af sognekommunerne Øster-Lindet, Rødding, Skrave, Skodborg, Hygum, Lintrup, Hjeriting, Gram og Fole, ialt ca. 330 km² med 12.753 indbyggere.

Store dele af herredet, hvis nordgrænse dannes af Kongeaen, og som landskabeligt karakteriseres ved de store, rolige linier i det gennemgående ikke meget bakkede terræn, var oprindelig dækket af Farrisskoven og er derfor fattige på oldtidsminder. Udenfor det forudoms skovområde findes et ret stort antal gravhøje, for en stor del samlet i rækker og grupper, særlig i Skodborg og Skrave samt i Fole og Hygum sogne.

Den statelige Hygum kirke er en af landsdelens smukkeste kvaderstenskirker. Enkeltheder i udsmykningen af dens apsis genfindes i Ribe domkirke, der også har været forbillede for den af rhinsk tuf opførte Lintrup kirke. Kirketomter påvises flere steder i herredet; bedst kendt er ruinen af Skt. Thøgers kirke i Endrupskov i Gram sogn.

I Rødding oprettedes 1844 Nordens første folkehøjskole. Dens lærere flyttede efter 1864 til Askov, men skolen fortsattes til 1885 og genåbnedes i 1920. Egnen omkring Rødding, kaldet »det ideelle hjørne«, hører til de mest grundtvigsk prægede i landsdelen.

Da højskolen oprettedes, var Rødding en ren bondeby. Allerede i 1850'erne, da byen blev sæde for herredsfogeden i Frøs herred og en række driftige håndværkere slog sig ned her, begyndte den imidlertid så småt at skifte karakter — 1854 opførtes således den første toetagers bygning i byen — og i den tyske tid var byen i stærk vækst, dels på grund af at den blev administrationscentrum, dels som følge af chaussé-byggeri i 1870'erne og åbningen af en amtsbanestrækning fra Haderslev i 1899. Ved genforeningen var Rødding herredets største by, men den er nu overfløjet af Gram, der omfatter Gram by og bebyggelsen ved slottet, og som har 1826 indbyggere mod Røddings 1612. I Gram findes apotek, oprettet 1845, amtssygehus, oprettet 1860, og en del industri, først og fremmest et teglværk og en tæppefabrik.

Gram slots trefløjede hovedbygning, hvis ældste dele daterer sig fra første halvdel af det 16. århundrede, ligger idyllisk, omgivet af slotssøen og brede voldgrave. Til slottet hører en stor park med smukke alleer og sjældne blomsterkulturer.

Skodborg by har 727 indbyggere.

Tislund kirke. (Fot. 1952 Erik Moltke).

NØRRE-RANGSTRUP HERRED i Haderslev amt består af sognekommunerne Toftlund, Branderup, Agerskov, Bevtoft og Tislund, ialt ca. 245 km² med 7702 indbyggere.

Herredet er som helhed det ringeste i amtet og præges landskabeligt af, at det i alt væsentligt er beliggende på den sydligste af de tre store nordslesvigske bakkeøer. Det rummer kun forholdsvis få jordfaste oldtidsmindesmærker, ialt henved 250, af hvilke halvdelen findes i Bevtoft sogn. På en mark ved Rangstrup i Agerskov sogn ligger i umiddelbar nærhed af hinanden de to Tinghøje; her skal engang herredstinget have været holdt.

Kirkerne, blandt hvilke Agerskov og Bevtoft er de anseeligste, er i deres oprindelse romanske kvaderstensbygninger. Den lille Tislund kirke er kullet, mens de øvrige kirker har senmiddelalderlige vesttårne af den for Tørninglen karakteristiske type med et højt firsidet spir, der rejser sig mellem fire murede blændingsgavle.

Toftlund er fra gammel tid herredets administrative centrum. Allerede før 1900 var byen ikke ubetydelig med adskillige forretninger, sparekasse, oprettet 1872, apotek, oprettet 1877, læge — og et utal af tyske em-

bedsmænd. Yderligere fremgang fulgte, efter at amtsbanelinien Haderslev-Ustrup i 1904 var videreført hertil og i 1910 fortsat til Arnum. Ligesom de fleste andre af landsdelens stationsbyer og bymæssige bebyggelser har byen dog oplevet sin største vækst efter genforeningen. I 1921 havde den 923 indbyggere, nu 1688. Efter amtsbanens nedlæggelse i 1937 er Toftlund midtpunkt i et vidtforenet net af rutebil-linier. 1933 byggedes uden for byen en andels-kartoffelmelsfabrik, hvor der også — som det eneste sted i landet — fremstilles sago-gryn.

Af bymæssige bebyggelser i herredet nævnes iøvrigt Agerskov, tidligere stationsby ved amtsbanen, med 648 og Bevtoft med 353 indbyggere. I Bevtoft fødtes og levede en af Nordslesvigs store nationale førere, Hans Andersen Krüger (1816-81).

Bovlund er centret for den grundtvigske bevægelse i Agerskov og Branderup sogne, der allerede i 1850erne manifesterede sig ved folkefester i Mandbjerg Skov. 1879 dannedes i Bovlund en grundtvigsk frimenighed, og i 1896 opførtes en frimenighedskirke her.

Inddiget marsk ved Raahede. (Fot. Viggo Hansen).

HVIDING HERRED i Tønder amt består af sognekommunerne Hviding, Rejsby, Roager, Spandet, Højrup, Vodder, Brøns, Skærbæk og Arrild, ialt ca. 325 km² med 9123 indbyggere.

Flertallet af de 250-300 gravhøje, der kendes i herredet, er samlet i rækker eller grupper på højereliggende terræn i dets midterste og østlige del. De anseeligste af højene er Faarmandshøj ved Spandet og en gruppe på 6, oprindelig 11, høje på det skjoldformede plateau Gassehøje ved Skærbæk. Bortset fra dette plateau, der forøvrigt er et af de bedste udsigtspunkter i Vestslesvig, findes kun højtliggende og bakkede landskaber i de østlige sogne. Resten af herredet har lavtliggende terræn, yderst mod Vesterhavet bestående af en marskbræmme ned langs hele kysten og længere inde i landet for en stor del af hedestrækninger, der dog nu i alt væsentligt er opdyrket eller tilplantet. Om fordums skovrigdom vidner foruden spredt egekrat, det såkaldte »skrub«, nu kun den 900 ha store Lindet Skov i Højrup og Arrild sogne.

De fem af herredets kirker hører til den gruppe af kirker i egnen mellem Ribe og Tønder, der både ved

deres bygningsmateriale, rhinsk tuf, og ved deres arkitektoniske udformning er nøje knyttet til Ribe domkirke. Den anseeligste blandt dem er kirken i Brøns, der er Danmarks længste landsbykirke, og som har værdifulde senmiddelalderlige kalkmalerier. Hviding kirke har en sjælden sengotisk altertavle. I Arrild sogn findes to anseelige middelalderlige voldsteder.

Den vigtigste stationsby på jernbanestrækningen Ribe-Tønder, anlagt 1887, er Skærbæk, hvorfra der også tidligere ad den nu nedlagte amtsbane over Arnum-Toftlund-Over-Jerstal var forbindelse til Haderslev. Endnu ved genforeningen havde byen kun 652 indbyggere, men siden har den været i stor fremgang, og den har nu 1746 indbyggere. Foruden sognekirken findes i byen en grundtvigsk frimenighedskirke, opført 1909. Arnum (i Højrup sogn) har 418 og Brøns 412 indbyggere.

Ved genforeningen mistede den store grænsestation i Hviding sin betydning, og stationsbygningen med de tilhørende embedsboliger på begge sider af den gamle grænse omdannedes i 1923 til sindssygehospital.

Møgeltønder. (Fot. Jønlis Co.).

TØNDER, HØJER OG LØ HERREDER i Tønder amt består af sognekommunerne Tønder landsogn, Ubjerg, Møgeltønder, Højer landsogn, Daler, Visby, Emmerlev, Hjerpsted, Ballum, Rømø, Mjolden, Randerup, Skast, Brede, Døstrup, Nørre-Løgum, Løgumkloster landsogn og Abild, ialt ca. 595 km² med 13.441 indbyggere.

Rømø har nu kun 700 indbyggere, der for en stor del ernærer sig ved landbrug, mod tidligere — da fiskeri og søfart var hovednæringsvejene — det dobbelte antal. Hele den oprindelige bebyggelse på øen er knyttet til østkysten, på vestkysten findes kun badestedet Lakolk, anlagt 1898. Adgangen til fastlandet sker ad den 9 km lange dæmning, bygget i årene 1940-48, som udgår vest for Skærbæk. Den lille ubeboede ø Jordsand, der hører til Hjerpsted sogn, er nu fuglereservat.

På fastlandet findes indenfor herredernes grænser landets største og rigeste marsk-områder. Højereliggende terræn findes i det ellers så flade landskab kun langs kysten i Emmerlev og Hjerpsted sogne og længere inde i landet, særlig i Løgumbjergerne med Vestslesvigs højeste bakke, Vognehøj. Her findes også de fleste af herredernes jordfaste oldtidsminder, på ovennævnte Vognshøj således ca. 50. Ved Gallehus i Møgeltønder sogn fandtes 1639 og 1734 de to guldhorn.

Med undtagelse af Visby kirke fra det 16. århundrede stammer alle kirkerne fra romansk tid; de er bygget af kvadersten, rhinsk tuf eller teglsten. De anseligste og bedst bevarede er Nørre-Løgum (teglsten), Brede og Emmerlev (kvadersten) og Ballum kirke (tufsten).

Den eneste herregård, der er tilbage på egnen, er Schackenborg ved Møgeltønder, hvis trefløjede hovedbygning stod færdig 1664, men blev moderniseret i 1770'erne. Af Kogsbøl i Emmerlev sogn, gennem 200 år sæde for den sønderjyske gren af slægten Rosenkrantz, er kun voldstedet tilbage, og Trøjborg, opført i 1580'erne af Peder Rantzau, er nu blot en malerisk ruin.

I Toghale skole i Møgeltønder sogn fødtes i 1854 redaktør Jens Jessen.

Møgeltønder er med 785 indbyggere herredernes største bymæssige bebyggelse. Bredebro stationsby i Brede sogn, engang hovedsæde for kniplingsindustrien i Vest-Sønderjylland, har 606 og Døstrup 419 indbyggere.

Store dele af de tre herreder tilhørte i middelalderen Ribe bispestol og dannede fra reformationen til 1864 de såkaldte enklaver, der i juridisk, administrativ og skattemæssig henseende hørte til kongeriget, hvilket har haft den største betydning for den nationale udvikling i disse egne.

Gammel købmandshandel i Rends. (Fot. Dansk Folkemuseum).

SLOGS HERRED i Tønder amt består af sognekommunerne Hostrup, Højst, Ravsted, Bylderup, Burkal og Tinglev, ialt ca. 345 km² med 9200 indbyggere.

Herredet, der omfatter Nordslesvigs magreste og tyndest befolkede egne, er ganske fladt, bortset fra en bakke, der allervestligst i herredet afsluttes i Jejsing Banke, hvorfra der er et storlået rundskue over det vidtstrakte marsk- og england syd for grænsen. Af gammel skov er der næsten intet tilbage, hvorimod en del plantager på tidligere hedestrækninger nu liver op i det forhen så triste og øde landskab. Herredet gennemstrømmes af en mængde bække og åer, der mod vest er omgivet af udstrakte engdrag og ved Tønder samles i Vidaaen.

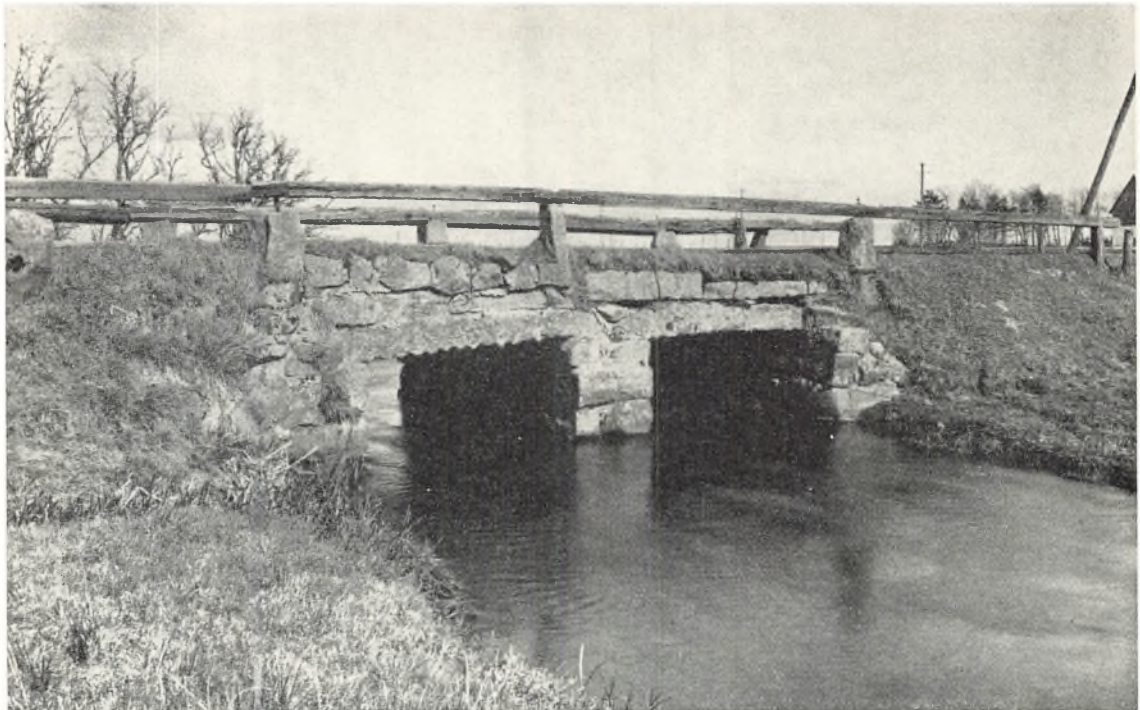
Jordfaste oldtidsminder forekommer i større antal kun i Ravsted og Tinglev sogne. Kirkerne her har kor og skib af kampesten fra romansk tid, mens de øvrige kirker i deres oprindelse er romanske teglstensbygninger. Burkal kirke, hvis indre fremtræder særdeles smukt efter en restaurering 1942-45, har tagrytter, hvorimod de øvrige kirker har senmiddelalderlige tårne mod vest.

Solvig i Hostrup sogn, der nu har bygninger som en almindelig bondegård, er et ældgammelt herresæde, hvis kendteste ejer er Erik Lange — en nær ven af Tyge Brahe og gift med dennes søster Sofie — der under sine

forsøg på at lave guld satte alle sine besiddelser over styr. Gården hører nu til Schackenborg, der også ejer Store-Tønde, den anden gamle herregård i sognet.

Herredet, hvis sydgrænse falder sammen med landegrænsen, er fra gammel tid et af de mest tyske områder i Nordslesvig. Dets største by, Tinglev, der har 1350 indbyggere, er da også en af tyskhedens højborg i landsdelen — og var det i endnu højere grad før kapitulationen, da her var tysk højskole, mellemskole og friemenighedspræst m.m. Tinglevs opkomst daterer sig iøvrigt fra 1864, da der i byen blev anlagt en station på den østjyske længdebane. Fra stationen førtes 1867 en sidebane til Tønder og 1901 en sidebane til Sønderborg, hvorved byen blev Nordslesvigs vigtigste jernbaneknudepunkt.

Bylderup-Bov stationsby ligger dels i Burkal, dels i Bylderup kommuner og har 596 indbyggere. I byen findes et svineslagteri. Herredets tredie bymæssige bebyggelse, Ravsted, har 393 indbyggere. I Rends i Burkal sogn oprettedes i 1921 landets sydligste efterskole.

Den gamle Svejlund Bro ved Hellevad. (Fot. 1929 Hugo Matthiessen).

SØNDER-RANGSTRUP HERRED i Aabenraa amt består af sognekommunerne Bedsted, Hellevad, Egvad og Øster-Løgum, ialt ca. 170 km² med 4464 indbyggere.

Størstedelen af herredet har vestlandskarakter, og overfladen er ret jævn. Allerøstligst i herredet, ud mod Genner Fjord, er der dog meget bakket, og det 97 meter høje Knivbjerg konkurrerer her med Højbjerg i Sdr.-Tyrstrup herred om at være det højeste punkt i det nuværende Nordslesvig.

Selve bakken, der ligger i en af landsdelens skønneste egne, og hvorfra der er en stor slæt udsigt til alle sider, ejes af det tyske Knivbjerg-selskab og har siden 1890-erne næsten hver sommer dannet rammen om store tyske møder med fremtrædende talere, der oftest i udfordrende ord har vendt sig mod Danmark. 1899 rejstes på bakkens top et 45 meter højt tårn i germansk monumental-stil. Den i en niche i tårnet anbragte kolossalstatue af Bismarck blev før genforeningen flyttet sydpå, og selve tårnet blev kort efter kapitulationen sprængt i luften af sabotører.

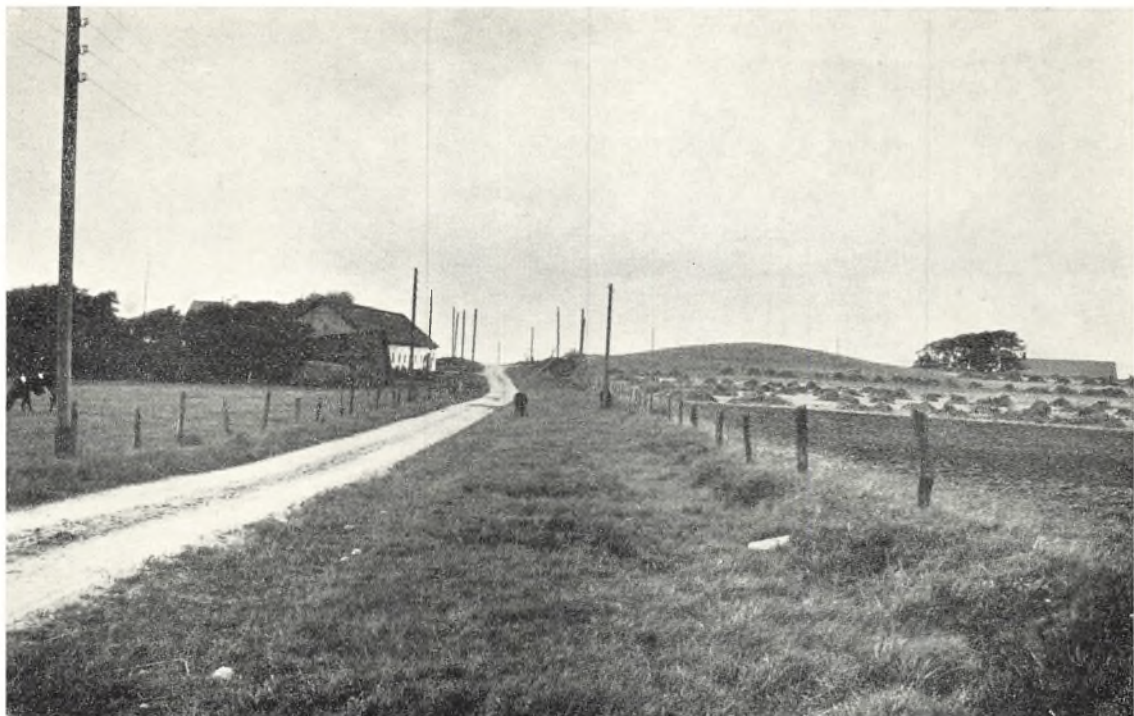
I herredet kendes 350 jordfaste oldtidsmindesmærker, heraf henved 225 alene i Ø.-Løgum sogn, som er det sogn i Aabenraa amt, der er rigest på oldtidsminder. Et stort antal af højene ligger på stribe langs Hærvejen,

af hvilken forøvrigt det bedst bevarede stykke i sognet er fredet. Ved Hovslund — og i nærheden af Hærvejen — står atter Nordslesvigs eneste runesten fra oldtiden med personnavnet Hærulf. Den blev 1864 fjernet af tyskerne og har siden været opstillet i Berlin, indtil den efter kapitulationen blev tilbagegivet af englænderne.

Herredets fire sognekirker er i deres oprindelse romanske kampe- eller kvaderstensbygninger med senere tilføjede vest-tårne. De har alle deres senmiddelalderlige fløjaltertavler i behold; i Bedsted kirke findes desuden et senmiddelalderligt sidealter. I Genner i Ø.-Løgum sogn skal tidligere have været en til Skt. Jakob indviet kirke; den nuværende kirke er opført 1935.

På Bedsted kirkegård er begravet maleren J. Th. Lundbye, der som frivillig faldt for et vådeskud ved Bedsted den 25. april 1848, kun 29 år gammel. En mindsten for den unge kunstner, tegnet af Utzon Frank, er rejst i et lille anlæg ved byen.

Den eneste bymæssige bebyggelse af betydning i herredet er Hellevad med 493 indbyggere. En af byens kroer hedder »Kløver Es« og har fået navn fra et sagn om, at her har Fanden engang spillet kort med nogle bønder, som først opdagede, hvem de var i selskab med, da en af dem tabte kløver es på gulvet.

Oksevejen ved Kong Arnes Høj nær Hjordkær. (Fot. 1927 Hugo Matthiessen).

RISE HERRED i Aabenraa amt består af sognekommunerne Løjt, Rise, Hjordkær og Bjolderup, ialt ca. 190 km² med 8332 indbyggere.

Løjt sogn eller Løjtland, der danner en halvø ud i Lillebælt, har et meget kuperet terræn, der yderligere får karakter ved småskovene og de levende hegn, som halvøen er så rig på, og er i kraft af den afvekslende natur et af de på landskabelig skønhed rigeste sogne i landsdelen. Før i tiden sejlede mange af beboerne på langfart med Aabenraaskibe, hvilket på forskellig måde har givet sognet et særpræg, der endnu ikke er ganske forsvundet. Sognets hovedby, Løjt Kirkeby, har bymæssig karakter og 613 indbyggere. Til sognet hører den henved 300 ha store Barsø, beliggende halvtredie km fra fastlandet.

Meget bakkede og i kraft af de store skove særdeles smukke er også de dele af Rise og Hjordkær sogne, der grænser op til Aabenraa. Resten af herredet har bakker af en mere storlinjet karakter eller ganske jævn overflade.

Langs Løjtlands kystlinie er påvist henved 30 storstensgrave, fortrinsvis dysser, og der findes desuden i herredet omkring ved 350 gravhøje, af hvilke et stort antal ligger på stribe langs Hærvejen, der går ned gen-

nem Rise, Hjordkær og Bjolderup sogne. På Urnehoved holdtes i middelalderen Sønderjyllands landsting; her dræbtes 1137 kong Erik Emune af Sorteplov. Om den nøjagtige placering af tingstedet har der været megen diskussion; det henlægges snart til Bjolderup sogn, snart til Uge sogn i Lundtoft herred.

Hjordkær kirke skal være opført samtidig med sognets oprettelse i 1522. De øvrige kirker har romanske kor og skibe af kampe- eller kvadersten samt senere tilføjede vesttårne. Anseligst er Løjt kirke, der nu har korsform, og som rummer en af landets pragtfuldeste senmiddelalderlige fløjaltertavler.

Rødekro var oprindeligt en ensomt beliggende kro med brændevinsbrænderi ved Rødeaaen. 1863 anlagdes her en station på den østjyske længdebane med sidebane til Aabenraa, og omkring den er i tidens løb opvokset en anselig by, der nu har 1381 indbyggere.

Andre stationsbyer ved længdebanen er Bolderslev i Bjolderup sogn med 493 og Hjordkær med 470 indbyggere. Sidstnævnte by er ligesom Rødekro først opstået efter jernbanens åbning i 1860'erne; dengang lå her kun 2 huse.

Fra Aabenraa Fjords sydbred. (Fot. 1952 K. Gemzøe).

LUNDTOFT-VIS HERREDER i Aabenraa amt består af sognekommunerne Uge, Ensted, Felsted, Varnæs, Bovrup, Adsbøl, Graasten, Rinkenæs, Kværs, Kliplev, Holbøl og Bov, ialt ca. 415 km² med 21.096 indbyggere.

Graasten bestod oprindelig kun af nogle tjenerboliger ved slottet. Omkring 1700 slog de første håndværkere sig ned her, og i århundredets slutning talte bebyggelsen 40 huse. Omkring 1850 havde byen 450 indbyggere, i den tyske tid mere end tredobledes indbyggerantallet, og ny vækst satte ind efter genforeningen. Graasten har nu købstadpræg og er med sine 2343 indbyggere Nord-slesvigs største stationsby.

En fantastisk udvikling har Padborg oplevet, siden den i 1920 blev grænsestation. Ved genforeningen var her kun en holdeplads, en kro og et par huse; nu har byen sammen med Frøslev by 1898 indbyggere. Også Krusaa, der sammen med bebyggelsen ved Korsvejen har 395 indbyggere, skylder grænsen af 1920 sin opkomst. Kliplev med 596 indbyggere, i middelalderen et søgt valfartssted, er nu mest kendt for de store marker, der holdes her. Blandt de mange badesteder ved Flensborg Fjord er de betydeligste Kollund i Bov sogn samt Sønderhav og Rønshoved i Holbøl sogn; i Røns-

hoved oprettedes i 1921 en folkehøjskole.

På de bakkede, skovklædte kyststrækninger ved Aabenraa og Flensborg Fjorde findes et stort antal dysser og jættestuer. I herrederne, der er rige på landskabelig skønhed og fortrinsvis består af højtliggende, bakket land med mange skove, dog med ret store flade strækninger mod vest, er desuden påvist henved 350 gravhøje, flest i Holbøl og Bov sogne.

Bortset fra Ensted kirke, der er den sydligste udløber for den norrøjske kvaderstensarkitektur, og Korskirken ved Rinkenæs, der er opført 1932, er områdets landsbykirker i deres oprindelse romanske kampe- eller teglstensbygninger. Bov kirke har et nyt tårn, mens de øvrige kirker alle er kullede og har fritstående klokketårne af træ.

Graasten slot, der nu er kongeparrets sommerresidens, var, da det stod færdigt i 1709, et af barokkens storværker i vort land. I 1757 brændte imidlertid størstedelen af slottet, det genopførtes i stærkt forenklet skikkelse og er senere ombygget flere gange, så nu alene slotskuppet giver et indtryk af fordums herlighed. Skovbølgaard i Felsted sogn har en nydelig lille hovedbygning fra 1765. Søgaard er nu militærlejr.

Nordborg Sø. (Fot. Holt og Madsen).

ALS NØRRE-HERRED i Sønderborg amt består af sognekommunerne Egen, Svenstrup, Havnbjerg og Oksbøl samt Holm og Pøl, der tilsammen udgør Nordborg landsogn, ialt ca. 120 km² med 6155 indbyggere.

Herredet er i det store og hele ikke så højtliggende som Sønder-herred, men det er til gengæld betydelig mere bakket. Hvad der gælder for Sønder-herreds landskabelige idyl og frugtbarhed gælder også størstedelen af Nørre-herred; Svenstrup sogn har således den højst vurderede jord i hele Nordslesvig. Langs hele Egen sogns Lillebæltskyst strækker sig den henved 750 ha store Nørreskov, der fortsætter et stykke ind i Sønder-herred.

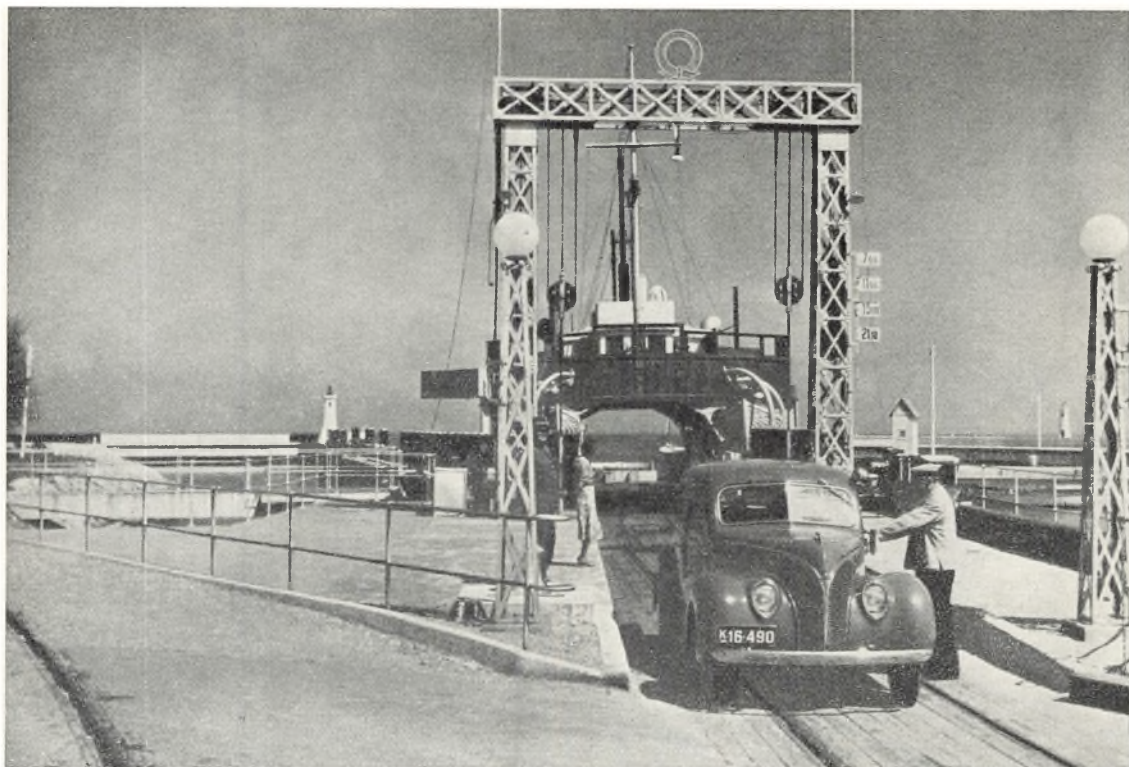
Langt de fleste af herredets godt 300 jordfaste oldtidsminder er overpløjet eller sløjfet. Kun i Nørreskoven findes storstensgrave og gravhøje bevaret i større antal; her står også den kendteste af de for Als så karakteristiske skålsten, den såkaldte Hellig Sten, hvis ene flade er dækket af over 60 skålfornede fordybninger, som enten er soltegn eller efterligninger af ildboring i træ. I Hjortspringkobbelen i Svenstrup sogn fandtes kort efter genforeningen resterne af en båd, der stammer fra den ældre jernalder, og som er det ældste virkelige fartøj,

man kender fra hele Nordeuropa.

Herredets fire sognekirker er opført i romansk tid, de tre med kampesten som det vigtigste byggemateriale, den fjerde, Egen kirke, af teglsten. Oksbøl kirke har et senmiddelalderligt tårn mod vest, mens de øvrige kirker har eller har haft fritstående klokketårne af træ. Ved Egen kirkegård står endnu den gamle kirkestald af bindingsværk. Altertavlen i Havnbjerg kirke er malet af Eckersberg.

I herredet fandtes tidligere tre herregårde: Østerholm i Egen sogn, Hjortspring i Svenstrup sogn og Mjelsgaard i Oksbøl sogn. Deres adelige ejere udkøbtes omkring 1600 af hertug Hans den Yngre, og gårdene blev omdannet til avlsgårde for i slutningen af det 18. århundrede at blive udparcellerede.

Den eneste bymæssige bebyggelse i herredet er Guderup by i Egen sogn med 380 indbyggere. I Elsmark i Havnbjerg sogn har firmaet »Danfoss«, der fremstiller automatiske kontrolapparater, i de senere år opført et stort fabriksanlæg med boliger for det til fabrikken knyttede personale.

Færgelejet i Mommark. (Fot. Sv. Türck).

ALS SØNDER-HERRED i Sønderborg amt består af sognekommunerne Ulkebøl, Hørup, Kegnæs, Lysabild, Tandstet, Asserballe, Ketting og Notmark, ialt ca. 180 km² med 11.579 indbyggere.

I Ulkebøl sogn findes en del forstadsbebyggelse til Sønderborg med 811 indbyggere. Herredet har desuden adskillige stationsbyer og bymæssige bebyggelser, der dog alle er af ringe størrelse. De betydeligste er fiskerlejet Høruphav med 408, Tandstet stationsby med 400 og Vollerup stationsby i Ulkebøl sogn med 355 indbyggere. I sidstnævnte by oprettedes i 1920 en husholdningsskole. Samme år åbnedes Danebod højskole i Notmark sogn. Mommark ved Lillebælt er et søgt badested, hvorfra der 1922 etableredes færgeforbindelse til Faaborg.

Egnen omkring Høgebjerg i Asserballe sogn, 81 m, der er det højeste punkt på Als, er højtliggende og meget bakket. Iøvrigt er herredets overflade jævnt bølgeformet, tildels ganske flad. Sognenes jorder er blandt de frugtbareste i hele landet, og de pyntelige bindingsværksgårde med de store frugthaver er medvirkende til at give landskabet et idyllisk præg.

Af herredets henved 500 jordfaste oldtidsminder er

næsten alle de, der har ligget på det åbne land, ødelagt eller sløffet; derimod findes i skovene endnu en del storstensgrave og gravhøje i forholdsvis velbevaret stand. I Blomeskobbel øst for Asserballe ligger således side om side to store langdysser, hver omgivet af talrige randsten, og i nærheden af dem to runddysser. Indenfor Bro Vold, en halvkredsvold med grav foran, i Hørup sogn, er der fundet spor af en by fra omkring år tusind.

Kegnæs kirke er opført 1615, mens de øvrige kirker er romanske kampe- eller teglstensbygninger, der dog så godt som alle i tidens løb er ombygget til ukendelighed.

I herredet fandtes tidligere en mængde herregårde, blandt hvilke de betydeligste var Gammelgaard i Ketting sogn og Rumohrsgaard, oprindeligt kaldet Søbo, i Notmark sogn. Ligesom de fleste andre af øens herregårde blev de omkring 1600 købt af hertug Hans den Yngre og omdannet til avlsgårde. Efter genforeningen erhvervedes de begge af staten, der har ladet dem udstykke.

Til minde om preussernes erobring af Als den 29. juni 1864 rejstes i 1872 på overgangsstedet ved Arnkilsøre i Ulkebøl sogn et sejrsmonument i tysk ny-gotisk stil.

Landevej ved Broager. (Fot. Sv. Türck).

NYBØL HERRED i Sønderborg amt består af sognekommunerne Dybbøl, Sottrup, Ullerup, Nybøl og Broager, ialt ca. 125 km² med 10.266 indbyggere.

Sundeved er den ældgamle og stadig almindelig anvendte betegnelse for den halvø, der udgøres af herredets fem sogne, af hvilke Broager sogn eller Broagerland kun er forbundet med de øvrige ved en 2½ km bred tange. Størstedelen af herredet har jævnt bølgeformet overflade; Broagerland er dog meget bakket, og den sydøstlige del af Dybbøl sogn optages af det mægtige Dybbøl Bjerg, der når en højde af 68 meter. Sundeved er et af de smukkeste landskaber i Nordslesvig og tillige et af de frugtbarste områder på hele den jyske halvø.

Til Sundeved knytter sig først og fremmest de mange minder fra de slesvigske krige, i særlig grad koncentreret på og omkring Dybbøl, hvis skanseanlæg tilligemed en stor del af de tilstødende arealer nu er fredet. Af de danske befæstningsværker fra krigen 1864 er dog så godt som intet tilbage. I Kongeskansen på Dybbøl holdtes den 11. juli 1920 det historiske møde, ved hvilket genforeningen fik sin officielle bekræftelse.

På Nørremølle i Sottrup sogn fødtes i 1862 Nordslesvigs store nationale fører, H. P. Hanssen.

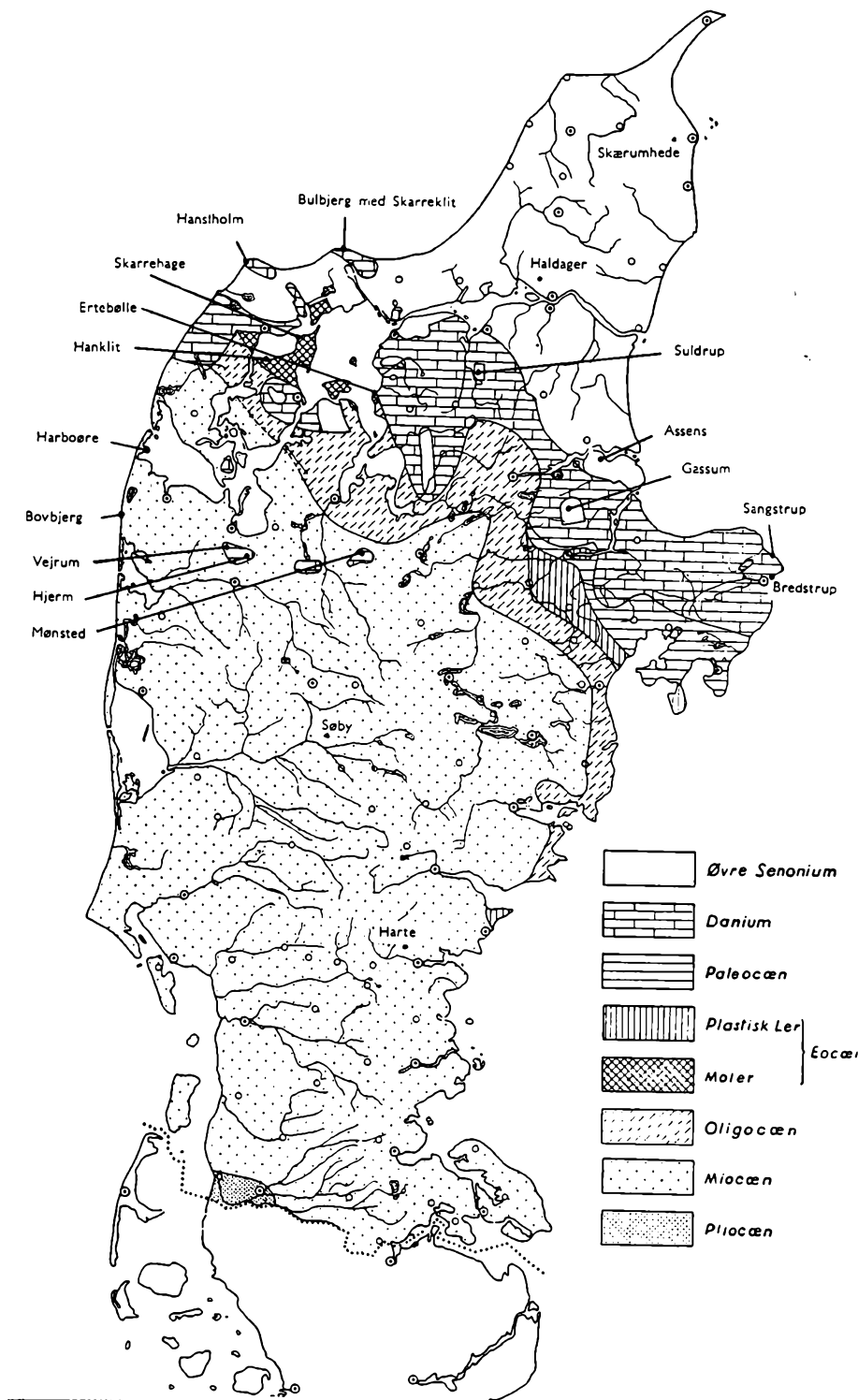
Det navnkundigste oldtidsfund i Sundeved er den mægtige egetræsbåd fra folkevandringstiden, som i 1863 fremdroges af Nydam Engmose i Sottrup sogn, og som nu findes i museet på Gottorp. Så godt som alle halvøens 250 stengrave og gravhøje er ødelagt eller sløjfet.

Blandt sognekirkerne, der alle stammer fra romansk tid, udmærker Broager — med de viden om synlige tvillingspir — sig ved at være Nordslesvigs mest monumentale teglstenskirke. Den grundtvigske frimenighedskirke i Stenderup, Nybøl sogn, er opført 1903 efter tegninger af Martin Nyrop.

Hovedbygningen på Sandbjerg i Sottrup sogn, kaldet Palæet, er opført i slutningen af det 18. århundrede.

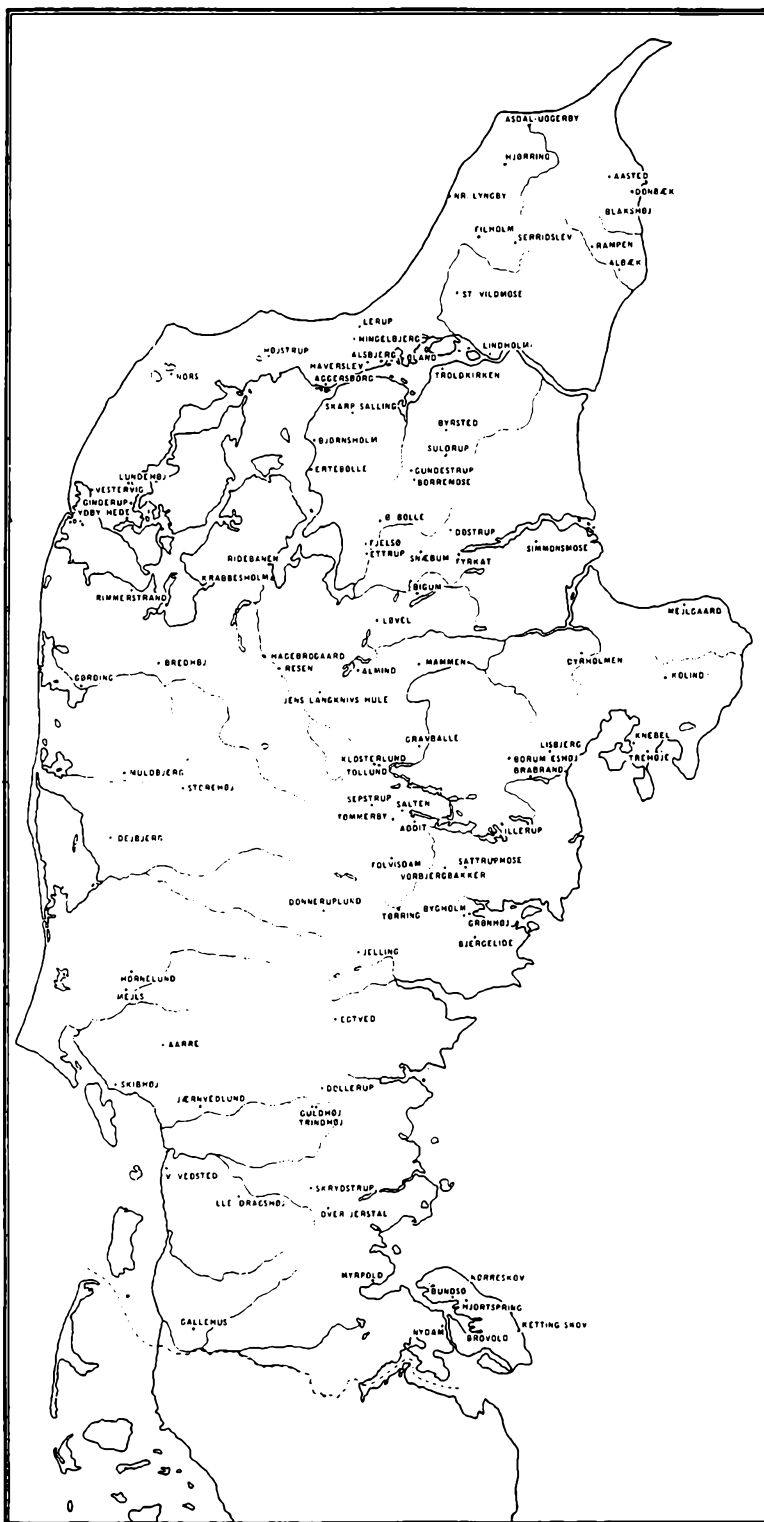
På Broagerland findes fra gammel tid en meget betydelig teglværksindustri, baseret dels på de rige forekomster af fint ler i kystskrænterne ved Nybøl Nor og Flensborg Fjord, dels på de gode afskibningsforhold, som Flensborg Fjord frembyder. Broager er en gammel by, men skylder teglværksindustrien sin opkomst, ligesom Egersund, der er opstået i begyndelsen af det 18. århundrede. Allerede for hundrede år siden var byerne ikke ubetydelige: Broager 876 og Egersund 759 indbyggere. Nu er tallene henholdsvis 1280 og 1194.

OVERSIGTSKORT
OG
STEDREGISTER

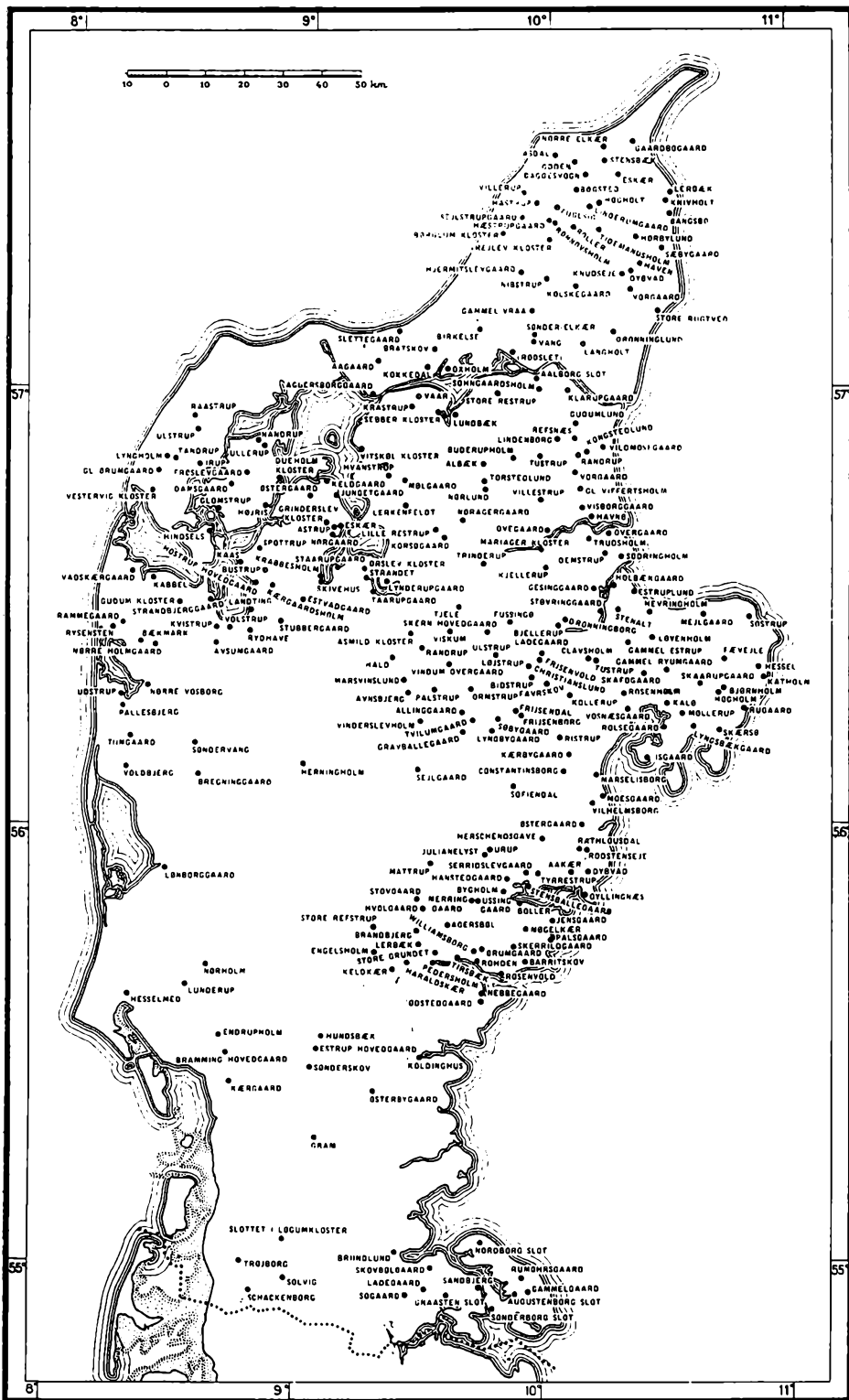

Kort over Jyllands prækvartær.

Udarbejdet af *Theodor Sorgenfrei* 1939. Under medvirken af *Viggo Hansen*.

Kort over gravhøje og arkæologiske fundsteder i Jylland.
 Udarbejdet af Eva Ørnes-Christensen.

Kort over Jyllands herregårde og slotte.
 Efter værket »Danske Herregårde og Slotte«.

Hjørring amt.

Dette og de følgende kort er med tilladelse gengivet efter Daniel Bruun: Danmark Land og Folk, Bd. II, III og IV 1919–22. Kortene er redigeret af museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprang.

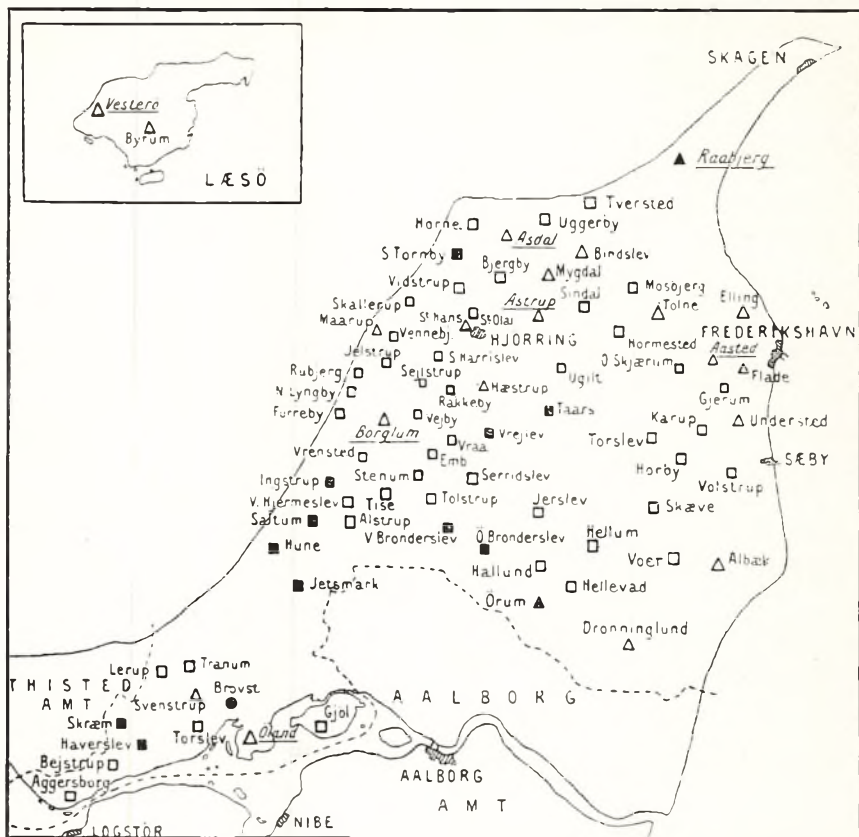
Fyldte signaturer betegner, at kirken har apsis, kursiveret og understreget navn, at den stammer fra gotisk tid.

Oversigt over landsbykirkerne i Hjørring amt.

□ Kvader.

○ Rå og klovet kamp.

△ Tegl.

Thisted amt.

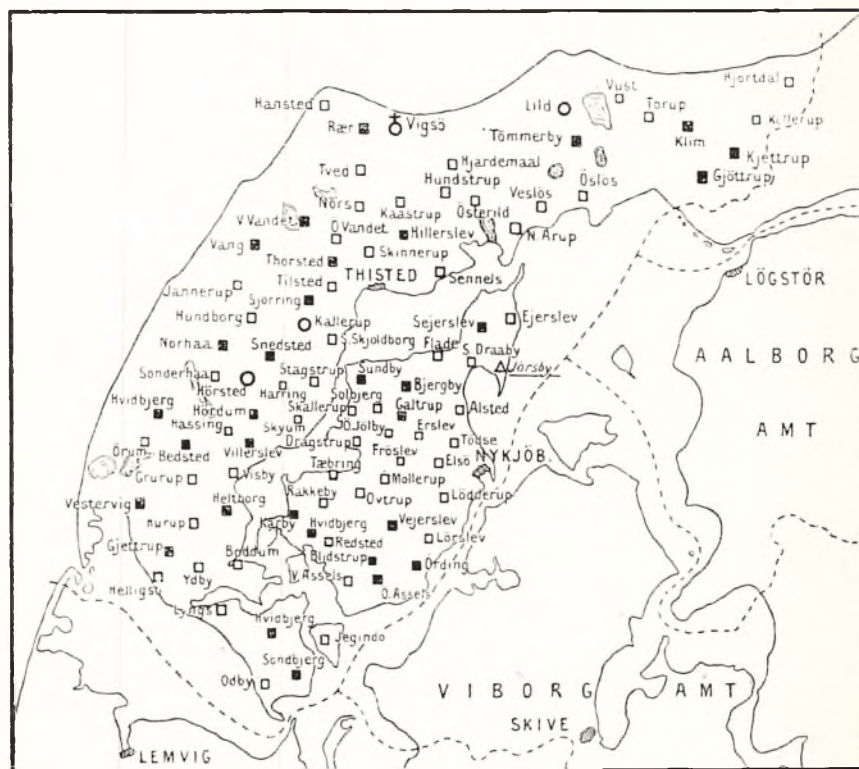
Oversigt over landsbykirkerne i Thisted amt.

□ Kvader.

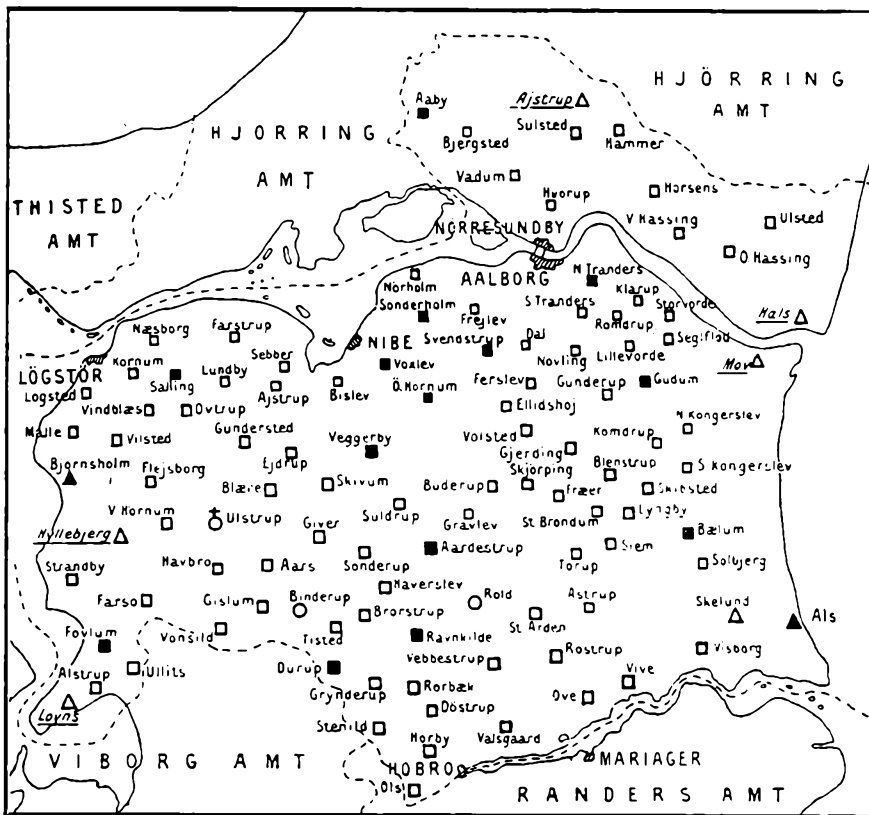
○ Rå og klovet kamp.

⊖ Limsten.

△ Tegl.

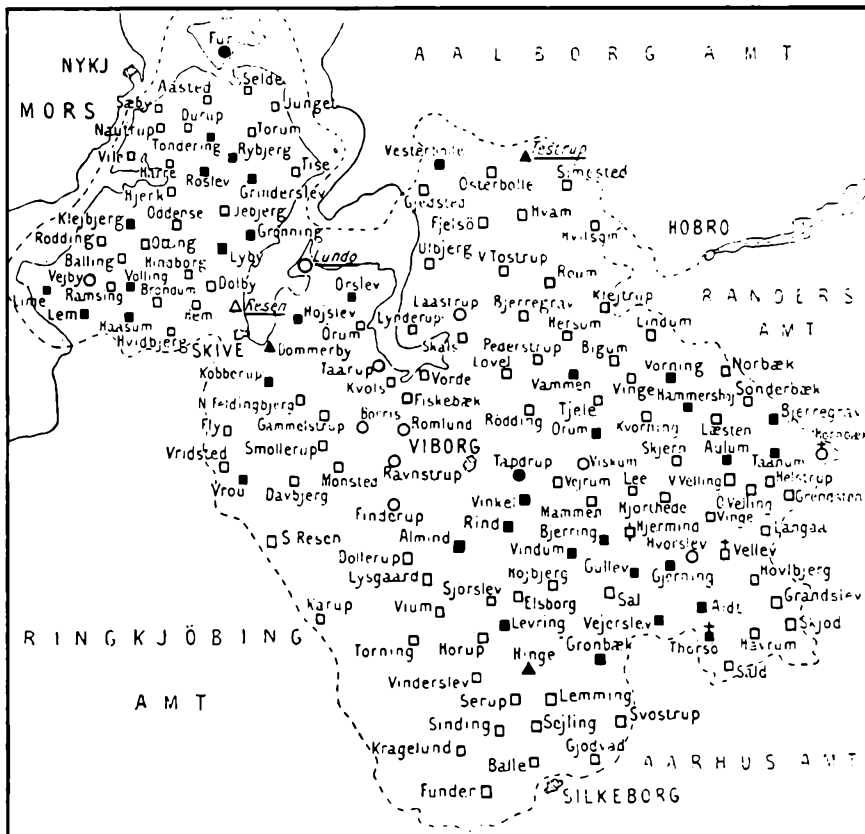
Aalborg amt.

Oversigt over landsbykirkerne i Aalborg amt.

- Kvader.
- Rå og kløvet kamp.
- ⊕ Limsten.
- △ Tegl.

Viborg amt.

Oversigt over landsbykirkerne i Viborg amt.

- Kvader.
- Rå og kløvet kamp.
- ⊕ Frådsten.
- ⊕ Limsten.
- ⊕ Al.
- △ Tegl.

Randers amt.

Oversigt over landsbykirkerne i Randers amt.

- Kvader.
- Rå og kløvet kamp.
- ⊕ Limsten.
- △ Tegl.
- ⊞ Frådsten.
- × Kridt og kamp.

Aarhus amt.

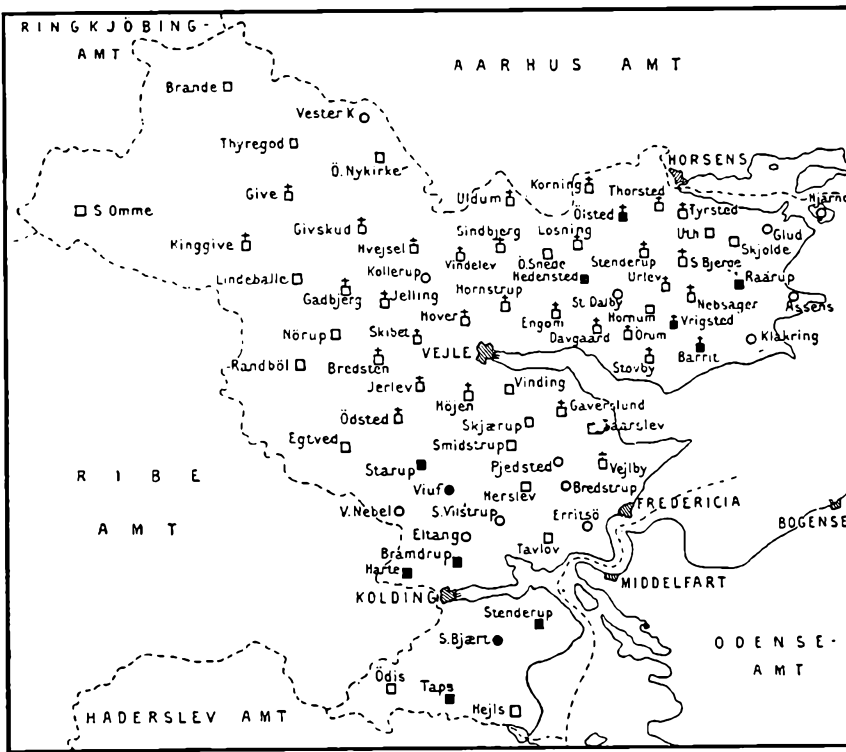
(heri indbefattet det nuværende Skanderborg amt, som udskiltes i 1942).

Oversigt over landsbykirkerne i Aarhus amt.

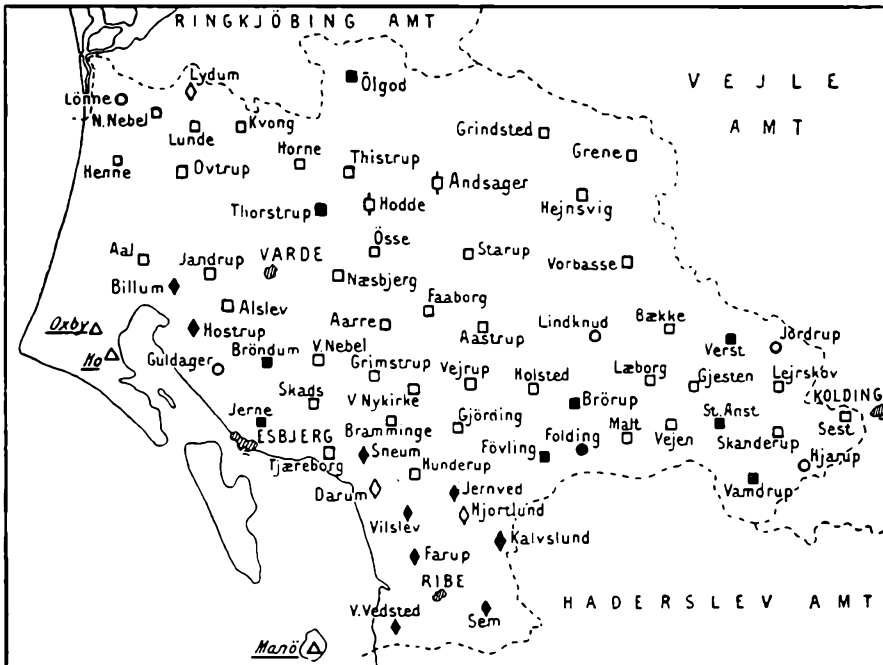
- Kvader.
- Rå og kløvet kamp.
- ⊕ Limsten.
- △ Tegl.
- ⊞ Frådsten.
- ⊞ Al.

Vejle amt.

Oversigt over landsbykirkerne i Vejle amt.

- Kvader.
- Rå og kløvet kamp.
- ⊠ Frådsten.

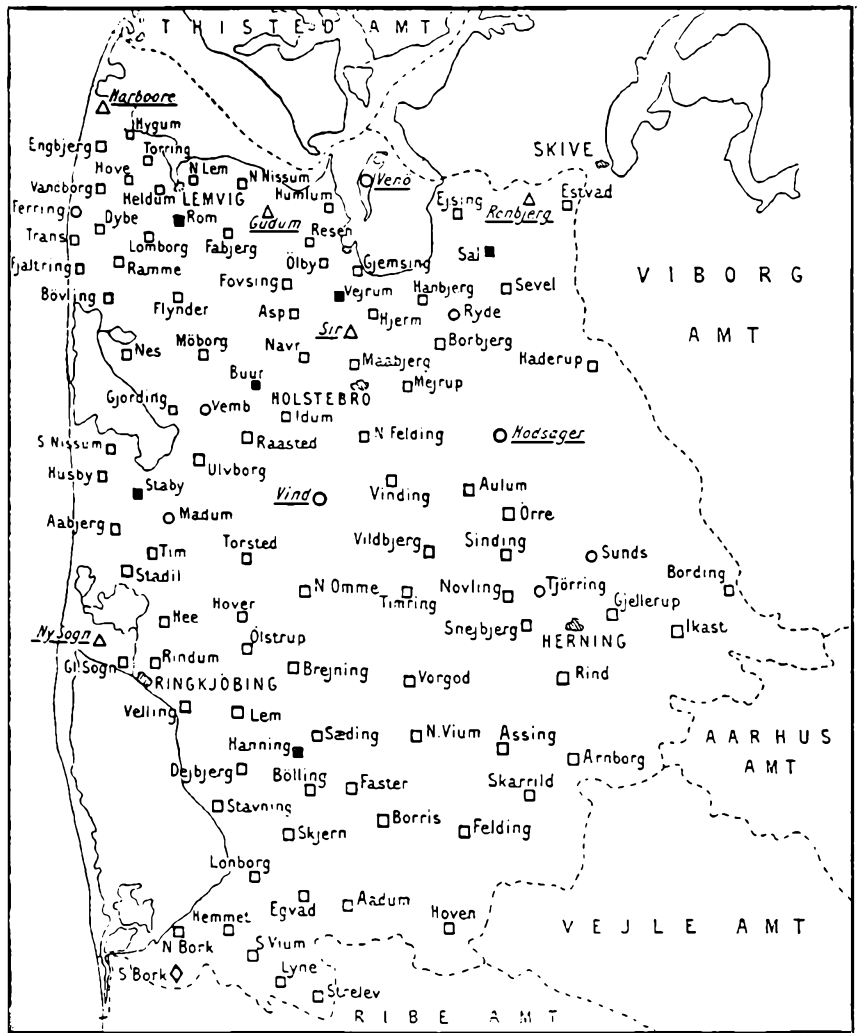

Ribe amt.

Oversigt over landsbykirkerne i Ribe amt.

- Kvader.
- Rå og kløvet kamp.
- ⊠ Al.
- ◇ Rhinsk tuf.
- △ Tegl.

Ringkøbing amt.

Oversigt over landsbykirkerne i Ringkøbing amt.

- Kvader.
- Rå og kløvet kamp.
- ⊕ Limsten.
- △ Tegl.
- ◇ Tufsten.

Sønderjylland.

Oversigt over landsbykirkerne i de sønderjyske amter.

- Kvader.
- Rå og kløvet kamp.
- ⊕ Frådsten.
- △ Tegl.
- ◇ Rhinsk tuf.

STEDREGISTER

Ved Per Rasmussen

I registret, som ikke omfatter alle værkets navne, er optaget de lokaliteter, hvorom der meddeles noget væsentligt. * foran et sidetal henviser til en illustration. † efter et sidetal angiver, at det drejer sig om en lokalitet, som ikke mere eksisterer.

- Aabenraa III 61, 63, 64, 67, 69, 70, 71, 72, 115, 145, 202, 230, *231, 232, 339-352, 368
Aabenraa amt III 47, 71, 78, 85, 105 f, 385
Aabenraa fjord III *40, 340, *428
Aabenraahus † III 341
Aabenraa len † III 46
Aabo syssel I 59, 64, 98, II 37, 38
Aaby II 104, 405
Aabybro I 248, 428
Aabyhøj II 405
Aagaard I 76 f, 173, 196, 260, 421
Aakjær I *288
Aakær hgd. II *149, 150, 179, 180, 216
Aakær len † II 44
Aal III 118, *120, 121, 131, 410
Aalborg I 10, 16 ff, 22 f, 51, 59, 65, 67, 71, 73 f, 77 ff, 82, 83, 138, 155, *158, 237, *241, 242-243, *244, *246-248, 250, 254, 259, 349-372, 374, 375, 380, III 55
Aalborg amt I 9, 59, 66, 74, 98, 113
Aalborghus I 65, 76, 247, 353, 357, 358
Aalborghus len og amt † I 64-66
Aalborg slot, se Aalborghus
Aalborg stift I 59
Aalbæk I 414
Aalbæk bugt I 321
Aalestrup I 117, 240, *441
Aalsø II 114, 122, *123, *124
Aalum I *131, 274, 443
Aarestrup I 264
Aargab III 27
Aarhus I 74, 80, II 29, 37, *42, *43, 46, 47, 50, 57, 58, *59, *63, 64, 88, 105, 106, 192, 194, 196, 198, 199, *204, *205, 207, 209, 212, 217, 219, 220, 221, 224, 226, 230, 283-312, III 43
Aarhus aa II *292, *303
Aarhus amt I 75, II 37, 44, 68, 80, 112, 158, 181, 184, III 46, 75 f
Aarhus domkirke II *107, 108, *109, 111, *117, 118, *119, 120, *121, 285, *288, *289, *290
Aarhus stift I 59 f, II 37, 46, 91, 183, 187, 201
Aarhusgaard † (Marselisborg) II 179, 180
Aarhusgaards len † II 43, 44, 201
Aarre III 95, 411
Aars I 100, 107, 131, 274, *433
Aars herred I 59, 64, 95, 98 ff, 433
Aarup III 158-159
Aarupgaard I 108
Aarø III 419
Aarøsund III 419
Aasted I *112
Aastrup III 112, 414
Aastrup hgd. I 195, 290
Aastrup len og amt † I 64
Addit II 84
Addithus II 412
Adserballe III 231
Adslev II 224
Agerbæk III 411
Agerkrog III 154
Agerskov III 422
Agersted I 416
Agersbøl II *87
Agerø I 28
Agger I *20, 21, *229, 246, 251, 259, 425
Aggerkanalen III 256, 273
Aggersborg I 36, 59, *69, 74, 76, 131 ff, *132, *133, 170, 196, 212-213, 233, 350, 380, II 125
Aggersborggaard I *185, 419
Aggersund I 23, 36-37, 67, 233-234, 350, 380
Aggersundbroen I 382, 419
Aggertangen I 246, 249, 344, 381, III 57, 253, 272
Agri Bavnehøj II 18, 400
Ahl II 275
Ahlhage II 275
Ajstrup, Kær herred I 156
Ajstrup bugt II 393
Albæk, Dronninglund herred I 119
Albæk, Støvring herred II *159
Albæk bakker I 38
Albøge II *39, *167
Alfarvad skov I 260
Algjerhøj I 117
Alheden I *16, 58, 116 f, 246, 265 ff, 440, 442, 445, III 14, 184
Alhøj I *107
Allerup bakker I 37
Allerup skov I 38
Allingaebro II 397, 398
Allinggaard (Alling kloster) I 446
Almind I 117
Almind herred † II 41, 73
Almind syssel II 37, 38, III 43, 44, 52
Alpedalen II *30, 423
Alrø II 408
Als, Hindsted herred I 262, 432
Als, Sønderborg amt III 41, 61, 62, 63, 64, 71, 86, 88 f, 103, 118, 138, 161 ff, 230, 353 ff, 393 f
Alsbjerg I 107
Alslev, Lø herred III 87
Als norre herred III 46, 47, 50, 78, 86, 429
Als slot † III 393
Allsund III *354
Als sønder herred III 46, 47, 50, 78, 86, 430
Amlund II 216
Ammelhede II 216, *218
Andbjerg II 85
Anholt II 35-36, 56, *57, 66, 271, *403
Ans II 195, 228
Ansager III 409
Ansager sande III 409
Ansgaard III 167, 168, 169
Anst III 108, *110, 119, *125, 416
Anst herred II 180, III 45, 49, 78, 82, 416
Arden I 243, 432
Arden Bredmose I 120
Arnbjerg III 326
Arnborg III 14
Arnkilsøre III 430
Arnum III 423
Arrild III 423
Asaa I *214, 215, 416
Asbøl III 70
Asdal I 119, *171, 174, 194, 207

Askov III 81, 415
 Asmild I 135, *136, 276, 442, III 106
 Asp III *46
 Assens II 7, *9, 258, 392
 Assing III 118
 Astrup, Aars herred I 108
 Astrup, Hindsted herred I 155
 Astrup, Salling nørre herred I 437
 Astrup, Vennebjerg herred I 141, 293
 Astrup banke III 32
 Augustenborg III 134, 138, 150, *159, 160, *188, *223, 356, 389-392
 Augustenborg fjord III 389
 Aulum III 400
 Avning II 121, 398
 Avnsbjerg I 178, 189, 197, 208
 Avsumgaard III 144, 156, 188, 403

 Baalhøj I 417
 Baggsvogn I 184, 194, 307, 415
 Balle II 192, 401
 Balling I 439
 Bangsbo I *174, 183, 190, 191, 317, 318, 323
 Bangsbo aa I 39 f
 Bangsbogaarde, Læsø I *47
 Barkær II 77, *78, 157, *158
 Barrit II 222
 Barsø III 427
 Barved syssel II 38, III 44, 50, 328
 Bavnehøj, Esbjerg III 280 ff, *287
 Bavnhøj, Vester Horne herred III 59
 Bavnsbakke II 23
 Beder II 409
 Bedsted, Sønder Rangstrup herred III 426
 Bejstrup I 68 f, 140, 142, 233, 419
 Benzon, se Sostrup
 Bering II 409
 Bersodde II 363
 Bested, Lø herred I 424
 Bevtoft III 162
 Bevtoft, Nørre Rangstrup herred III 126, 422
 Bidstrup I 187, 190, 193, 447
 Bigum I 98, 109
 Billum III 112, 417
 Binderup II *161
 Binderup aa I 53
 Bindslev I 156, *157
 Birkelse I 270, 299, 428
 Birkesø I *52, 53
 Birk sø II *412
 Birsted I 428
 Bisgaard I 59

 Bislev I 100
 Bistrup I 290
 Bjergby, Mors I 427
 Bjergby, Vennebjerg herred I 159, 283
 Bjerge herred II 37, 40, 71, 81, 164, 165, 170, 179, 357, 416, III 75
 Bjergelide II 34, *73, 87
 Bjergeskov III 105
 Bjerning III 126
 Bjerregrav I 130
 Bjerringbro I 444
 Bjolderup III 66
 Bjørnehøje I 116
 Bjørnkjær II 127
 Bjørnsholm, se Vitskøl kloster
 Bjørnsholm aa I 54
 Blaabjerg III 25, 406, 410
 Blaahøl I 49
 Blaakilde, Lille I 49
 Blaakilde, Store I *50
 Blaakrog III 230
 Blaavandshuk III *27, 28, *60, 224, 410
 Blakshøj I 106
 Blans III 230
 Blegind II 226
 Blokhus I *43, 254-255, 257, 418
 Blomeskobbel III 88, 430
 Blæsbjerg III 54
 Blæsbjerg skov † III 403
 Bodum I 275
 Bolderslev III 66, 427
 Boldesager III 288
 Bolle I 216-217
 Boller II 143, 416
 Bollerhøj I 109
 Bommerlund kro III *201
 Bommerlund plantage III 38
 Borbjerg III 130, 403
 Bording III 400
 Bordrup sande III 410
 Borgbjerg I 128
 Borgsted II 127
 Borgvold I 387, *388
 Boringholm II 128, 161
 Borremose I 116, 118, 120, *122-123, 123 ff, 212, 433
 Borris III 126, *133, 407
 Borum Eshøj II 82
 Bostedvraa III 101
 Bov III 44, *65, 70, 125, 428
 Bovbjerg III 24, *25, 404
 Bovlund III 100, 422
 Braaskovgaard II 417
 Brabrand II 77, 88, *405
 Brabrand sø II 29
 Bramminge III 414

 Bramminge hgd. III 137, 145, 156, 324, 414
 Bramslev I 100
 Brande II 199, 200, 413, *418, III 20
 Brandsbøl skov III 88
 Bratskov I 180, 185, 196, 208, 419
 Brede aa III 37
 Bredebro III 424
 Bredhøj III 94
 Bredstrup II 7, 272
 Bregned II 399
 Bregning II 420
 Bregninggaard III 119, 144, *154, 407
 Bremdal III 278
 Brikshus III 239
 Broager III 112, *116, 118, *121, 129, 431
 Broagerland III 431
 Brogaard I 104
 Brorstrup III 265
 Brovold III *100, 101, 430
 Brovst I 419
 Brovst Kirkeby (Gammel Brovst) I 419
 Bruddal bakker I *56
 Brundlund III 146, 341 f, 348 f, *351, *352
 Brusker herred II 41, 42, 74, 82, 176, 180, 423
 Bryrup II 190, 412
 Brædstrup II 60, 412
 Brønderslev I 60, 100, *245, 325-330
 Brøndum III 121, 125, 411
 Brøns III 70, 112, *122, 125, 423
 Brørup III 104, *415
 Brøruphus II 415
 Buderup I 430
 Buderupholm I 264, 430
 Budolfi kirke I 353, *356, *360, 361, *371
 Budolfi landsogn I 59, 367
 Bulbjerg I 10 f, *11, *35, 118, 421
 Bundgaardsminde I 131
 Bundsø III 89
 Burkal III 425
 Busbjerg I 447
 Bustrup I *193
 Bygholm II 78, *151, 154, 180, 181, 189, 222, 315, 323, 327, 417
 Bygholm len † II 44
 Bygholm vejle I 34, 421
 Bylderup III 63
 Bylderup-Bov III 425
 Byrsted I 119
 Byrum I 155, 420
 Bække III 102, 416

Bækmark III 155, 247
 Bækmarksbro III 402
 Bælum I 431
 Bøgstedrende I *257
 Bølling herred I 95, III 45, 46, 48, 81, 407
 Bølling sø I 103
 Bønnerup strand II 402
 Børglum I 59, 73, 78, 137, 161, 417
 Børglum amt † I 65
 Børglum herred I 59 ff, 72, 95 f, 107, 329, 417, III 75
 Børglum kloster I 59, 72, 75, 79 f, *80, *143, 152, *186, 190, 195, 201, 202, 285, 417
 Børglumkloster skov I 415
 Børglumkloster len † I 65
 Børglum kongsgaard I 68 ff
 Børkop II 420
 Børsting I 98
 Bøvling III 402
 Bøvling hgd. † III 43, 156, 402 (se Rysensten)
 Bøvling len og amt † III 45, 46, 402
 Bøvlingbjerg III 402

 Christian 10.s bro III *361
 Christiansfeld II 382, III *71, 120, 134, *225, *227, 229, 232, 332, 377-380, 418
 Christiansgave I 339
 Christiansminde † III 235
 Cimbria † II 192
 Classonsborg III 193-194, 400
 Clavsholm II 50, 147-148, *147, 396
 Constantinsborg II 221

 Dalgas plantage I 58
 Dallerup II 96, 97
 Dallerup sø II 88
 Damsgaard I 196
 Danebod III 430
 Dania II *191, 192
 Darum III 224, 414
 Davbjerg I 262, 440, III 7
 Davbjerg Daas I *55
 Debel I 25
 Dejbjerg III *95, 97, 407
 Demstrup II 393
 Diernæs bugt III 40
 Djursland II 11, 14-19, 77, 80, 91, 94, 166, 171, 178, 179, 180, 186, 230
 Djursø † II 17
 Dokkedal I 250
 Døllerup, Anst herred II 33, 416
 Døllerup, Nørlyng herred I 98, II 33
 Døllerup bakker I 16, 58

 Dommerby I 440
 Donnerup II *85
 Dons II 228
 Dorfgade I *230
 Draaby II 279
 Dragstrup I 148, 150, 153
 Dragstrup vig I 25, 27
 Draved skov III 39
 Dronningborg landsogn II 245, 395
 Dronningborg slot II 180, *232, 235, 241, 395
 Dronningborg len og amt † I 66, II 43
 Dronninglund I *63, 157, *159, 220, 416
 Dronninglund herred I 60, 62, 95, 416
 Dronninglund hgd. I 176, 186, *187, 193, 203
 Dronninglund Storskov I 37 f, 113 f, 260
 Drostholm II 127
 Dueholm amt † I 65
 Dueholm kloster I 341, 342, 343, 345, *346
 Dueholm klostres len † I 65
 Durup, Gislum herred I 116
 Durup, Harre herred I 438
 Dybbøl II 61, III 41, *67, *68, 70-71, 73, 119, 230, *354, 364, 431
 Dybe III 121
 Dybvad I 416
 Dybvad aa I 54
 Dybvad hgd., Dronninglund herred I 106, 416
 Dybvad hgd., Hads herred II 150
 Dynæs II *26, 229
 Dyrehaven III 89
 Dyrholm II 77
 Dyvig III 396
 Dødningevovnen I 108
 Døstrup, Lø herred III 126, 424
 Døstrup, Hindsted herred I 120

 Ebeltoft II 114, *187, 193, 194, 208, 222, 275-282
 Ebeltoft vig II *15, 18, 19
 Egaa II 202, 404
 Egen III *228, 429
 Egens II 400
 Egense I 428
 Egernsund III 41, 431
 Egholm slot † I 75, 171, 431
 Egtved II 72, *82, *170, 422, III 16
 Ejer Bavnehøj II *28, 30, 415
 Ejerslev I 160
 Ejsbøl III 140, 141-142, 419
 Ejsing III 87, 118, 134, 401

 Ejstrup, Bølling herred III 407
 Ejstrup, Vrads herred II 210, 413
 Ejstrupholm II 199, 413
 Ejstrup sø III 87
 Elbo herred II 41, 73, 166, 176, 180, 421
 Elbodalen II 34
 Elbæk II 415
 Ellemandsbjerget II 18, 275
 Ellishøj I 109
 Elling I 120
 Ellum syssel III 44
 Elsborg I *57
 Elsmark III 429
 Eltang II 54, 85
 Eltang vig II 377, 423
 Em I 97
 Emmerlev III 178-179
 Endrupholm III 145, 411
 Endelave I 227, II 170, *171, 414
 Engbjerg III 226, 404
 Engbjerg III *96
 Engelsholm II 142, *143, 419
 Engesvang I 102, 271, 446
 Ennehøj II 409
 Ensted III 428
 Enner II 88
 Erritsø II *175, 176
 Ertebølle I 11, 53, 104 f, *105, 434
 Esbjerg I 257, III 8, 33, 61, 92, *200, *206, *207, 210, 212, 226, 267, 279-296, 322 f
 Esbjerg bakkeø III 20
 Esbjerggaard † III 281
 Eskær I 24, 176
 Essenbæk kloster † II 110, 398
 Estrup III 144, *155, 156, 415
 Estruplund II 110, 397
 Estvadgaard III 58
 Ettrup I 109, 110, 111
 Faarmandshøj III 423
 Faarup, Nørhald herred II 8, 394
 Faarhuslejren III 72
 Faarup, Sabro herred II 406
 Fakkegrav II 416
 Falborgdalen I 58
 Faldborg kirke † I 444
 Falling II 122
 Fannerup II *402
 Fanø III 28, 32, 35, 59, 176 f, *190, 197, *205, *208, 281, 310, 412
 Farre, Nørvang herred II 85
 Farrisskov † III 420, 421
 Farup III 413
 FASTERHOLT III 400
 Feld (Christiansfeld) III 377
 Ferring sø III 14, 404
 Farstrup I 153

- Farso I 276, 288, *434
 Feggeklit I *27, 275, 427
 Feggesund I 19, 22 f
 Feldballe II 161
 Feldborg plantage III 19
 Feldsted Kog III 24
 Femmøller II 18, 400
 Ferring III *25
 Ferslev I 100
 Fillerup II *169
 Filso III 24, 410
 Finderup I *71, 72, 98, 276
 Firehøjene I 116
 Fiskbæk, Bølling herred III 7, 198, 407
 Fiskebæk, Nørlyng herred I 109
 Fiskebæk aa I 58
 Fjaltring III 259, 405
 Fjand III 405
 Fjellumhøj III 420
 Fjelstrup III 112, 118, 418
 Fjends herred I 59, 63, 96, 98, 111, 219, 222, 265, 440
 Fjerritslev I 240, *421
 Flade, Salling nørre herred I 97, 161
 Flade, Horns herred I 39, 106, 113, 114, *141, 318, 322
 Flade bakker I 26 f, 39
 Flade sø I *30, 31
 Fladstrand I 317, *318, 319, 320
 Flakket II 36
 Flenborg fjord III 40, *41, 63, *65, 431
 Fleskum I 99
 Fleskum herred I 59, 64, 98, 100, 429
 Flintebjerg I 81, II 234
 Flovt III 419
 Flynder sø I 118, III *13, *79, 401
 Fly I 109
 Fogstrup II 85
 Foldby II 80
 Fole III 116
 Folvisdam II *83, 84
 Fovlum, Gislum herred I 434
 Fovlum, Sønderlyng herred I 443
 Fovrup III 87
 Fovslet II 127
 Fosdal I 36, 274
 Framlev II 8, 92, 120, 407
 Framlev herred II 39, 68, 407
 Frammerslev I 97
 Fredericia II 54, *55, 57, 58, 59, 60, *61, *62, 64, 120, 192, *194, 199, 222, 225, 363-376, III 283, 309
 Frederik 7.s bro † III *360
 Frederik 7.s kanal I 18, 240, 344, 382, *384
 Frederiks I 58, 109, 243, 445, III 184 f
 Frederikshaab II 419, III 19
 Frederikshaab plantage II 184
 Frederikshavn I 13, 16, 60, 257, 303, 313, 317-324
 Frederiksodde, se Fredericia
 Frederikshøj III *418
 Frendrup Nihøje I 48, 116
 Frijsenborg I 447, II 147, *154, *155, *156, 411
 Frijsendal I *447
 Frisenvold II 192, *196, 396
 Frue kloster, Randers II 233
 Fruering II 190
 Frydenstrand I 323
 Fræer mose I 120
 Fræer Purker I 431
 Frøs herred III 46, 47, 49, 83-84, 421
 Frøsløv III 428
 Frølevgaard I 196, 201
 Frøsløv plantage III 38
 Frøsløvlejren † III *72
 Fuglsang III 243 f
 Fuglsig I 205, 294
 Fuglsø mose II 16
 Fulden II 187
 Funder I 152, *446
 Fur I 10f, 14, 24ff, 104, *115, 116f, *117, *438
 Fur sund I 24
 Furreby I 253
 Fussing, Over, Sønderlyng herred I 98
 Fussingø I 180, 188, 208
 Fyrkat II 90, 125, 247
 Færkør odde I 25
 Fæsted III 100
 Føvling III 111, *124, 134
 Gaardbogaard I 188
 Gaardbo sø I 47
 Galgebakken, Grenaa II 269
 Galgebakkerne, Holstebro III 248
 Galgehøj, Ulborg herred III 405
 Galgchøje, Dronninglund herred I 114
 Galgehøje, Hassing herred I 116, 424
 Galgehøje, Hillerslev herred I 116
 Gallehus III 98, *99, 100, 424
 Galten (Sønder Galten) II 8, 407
 Galten herred II 38, 66, 396, III 181
 Galtrup højskole I 427
 Gamle Frederikskog III 32
 Gammel Estrup, I 76, II *53, *129, *130, *131, 137, 233, 398
 Gammelgaard III 390, 430
 Gammel Haderslev III 327, *331, 337
 Gammel Hørby I 106
 Gammelkirke I 114
 Gammel Rye, se Rye
 Gammel Ryumgaard II 145
 Gammel Skagen I 73, 307, 313
 Gammelstrup I 58, 265
 Gammel Viffertsholm I 189
 Gammel Vraa I *184, 185
 Gandrup I 428
 Gassehøje III 423
 Gassum II 7, 121, 394
 Gedebjerg I 39
 Gedhus III 187, 401
 Gedsted I 441
 Gedved II *415
 Gellerup III 103, 108 f, *110, 112, 126, 233 f, 400
 Gellerup plantage III 95
 Gelleruplund III 233 f
 Gellerupholm III 145
 Gelsaa III 37
 Gemmebøje I 117
 Genner III *162, 426
 Genner bugt III 40
 Gerlev herred II 38, 65, 393
 Gern II 411
 Gern herred II 39, 69, 179, 411
 Gerrild II 96, *97, 402
 Gerum I 106, 113
 Gesinggaard II 77, *148, 150, 394
 Gesingholm (Løvenholm) II 100, 134
 Gimsing III 271, 275, 277
 Gimsinghøje III *403
 Ginderup, Revs herred I 118, 209, 211, *212
 Ginderup Vestergaard I 425
 Gindeskov krat III 401
 Ginding herred I 59, 95, III 45, 48, 75 f, 79, 182, 401
 Ginnerup II *14
 Gislum herred I 59, 64, 99 f, 434
 Give II 72, 200, 418
 Give plantage II 184, 418
 Giver I 119 f, 130
 Givhøje I 117
 Gjøttrup bjerge I 54
 Glamsbøl III 104
 Glatrupgaard I *231
 Glejbjerg III 414
 Glenshøj II 80
 Glenstrup II 394
 Glenstrup kloster † II 257, 394
 Glenstrup sø I 56, II 11, *392
 Glud II 151, *176

Gludsted II 413
 Glyngøre I 23, 438
 Godensgaard I *116, 117
 Godthaab I 430
 Gosmer II 96
 Graadyb III 29, 33, 280
 Graasten III 231, 428
 Graasten slot III 134, 138, *148, *149, 158, 160, 428
 Gram III 421
 Gram aa III 37
 Gram herred III 46, 47, 49, 78, 83, 420
 Gram hgd. III 62, 138, 145, 148 f, *150, 157 f, 421
 Granslev I 447
 Garup III 118
 Grathe hede (Graahede) I 70
 Gravballe mose I 120
 Gravshoved III 418
 Gravlev I 100
 Gravlev dalen I 48 f
 Gredstedbro III 414
 Grejs aa II 419
 Grejsdalen II *29, 32, 190, 191, 419
 Grenaa II 66, 114, 194, 212, 222, 265-274
 Grene III 417
 Grenen I 314
 Grensten I 131, 274
 Grimstrup krat III 411
 Grinderslev I 97, 148, 157, 437
 Grindsted III *16, 20, 120, 121, *417
 Grindsted aa III 16, 417
 Grove III *183, 401
 Grundet III 216
 Grundfør II 404
 Grund fjord II 18
 Grærup III 25
 Grønbæk I 156
 Grøngaard † III 147-148
 Grønhøj, Fjends herred I 58
 Grønninghoved II 160
 Gudena I 48, 56, *237, II 9, 20, *23, 75, 112, 183, 192, 194, 195, 196, *197, 220, 226, 227, 231, 238-239, *338, 339, III 20
 Guderup III 429
 Gudsø vig II *31, 33
 Gudum III 48, 112, 402
 Gudumholm I 268, 271
 Gudumlund I 52, 173, *174, 203, 268, 363, 429
 Gudum skovhuse I 104
 Guldhøj III 94
 Gundersted I 60
 Gunderup I 130, 429
 Gundestrup, Aars herred I *124
 Gundestrup, Øster Han herred I 107
 Gylling II 227-228
 Gyllingnæs II 408
 Gødelen III 406
 Gødstrup sø III 21
 Gøl I 16, 18, 37, 146, 270, *419
 Gørding III 414
 Gørding hede III 96-97
 Gørding herred III 45, 49, 82, 414
 Haag II 83
 Haals I 92
 Haalsbro I 233
 Haderslev III *50, 61, 64, 69, 70, 71, 106, 147, 202, 228 f, 231, 327-338, 368, 378
 Haderslev amt II 44, III 43, 47, 64, 71, 78, 83-84, 105 f
 Haderslev dam III 40, 331, 419
 Haderslev domkirke III 103, *108, *109, 115, 116, 121, 126, 130, 134, 330 ff, *332, *338
 Haderslev fjord III 40, 419
 Haderslev herred III 46, 49, 83, 327, 419
 Haderslevhus † III 67, 327 f
 Haderslev len † III 46, 64
 Haderslev stift II 37, III 43
 Haderup III *170
 Hads herred II 39, 68, 164, 166, 179, 180, 408
 Hadsten II *396
 Hadsund I 262, *432, II 193, 259, III 226
 Hald, Nørhald herred I 165, II 119, 394
 Hald len og amt † I 65 f, 97
 Hald Ege I *261, 265
 Hald hgd. I 65, 75, 171, *172-173, 188, 191, 197, *204, *205, 208, 261, 391, 395, 442, II 216
 Hald sø I *15, 58, II 11
 Haldager I 13
 Haldum II 406
 Halk III 125, 129, 419
 Halkær aa I 54
 Hallund I 60
 Hals, Kær herred I 23, 83, 85, 260, 276, 292, *428
 Hals, Læsø I 48, 420
 Hals Barre I 18, 23
 Halvrimmen I 419
 Hammel II 200, *411
 Hammelev, Gram herred III 66
 Hammelev, Nørre Dyrs herred II 96
 Hammer bakker I 42 f, 62, 113, 274, 428
 Hammershøj I *229, 443
 Hammerum III 20, 48, 400
 Hammerum herred I 59, 95, 265, III 45, 46, 48, 59, 75 f, 80, 181, 192, 223, 233, 237, 400
 Handbjerg III 125
 Handbjerg hovgaard III 403
 Hanherreder I, 10, 20, 28, 35 ff, 59, 62, 76, 110, 254, 255, 260, 265, 267, 276, II 251
 Hanherred, Vester I 96 f, 104, 115, 118 f, 421
 Hanherred, Øster I 62, 95 ff, 107, 115, 419
 Hanklit I 10, *26, *427
 Hanning † III 235
 Hannæs I 35, 67, 421
 Hannæs birk † I 62
 Hansborg † III 147, *329, 330 f
 Hansted, Hillerslev herred I 117, 422
 Hansted, Voer herred II *199
 Hansted aa II 76
 Hanstedholm (Hansthalm) I 278
 Hansthalm I *10 f, 32 f, 258, *259, *422
 Hanvejle I 34
 Haraldskær II 144, 191, 419
 Haraldslund II 404
 Harboøre III 14, 43, 46, *219, 226, *404
 Hard syssel I 95, II 37, III 43, 44, 51, 52, 75 f, 226
 Harkens bakke I 35
 Harre herred I 59, 63, 97 f, 438
 Harre vig I 24
 Harrild II 84
 Harte II 7, 188, 189, *423
 Hasle herred II 39, 68, 405, III 77
 Hassens II 275
 Hasseris I 237, 367
 Hassing I 150, 274, 276
 Hassing herred I 59, 62, 96 f, 424
 Hatting II 417
 Hatting herred II 37, 40, 71, 81, 179, 201, 315, 357, 417
 Havdrup III 416
 Haverslev, Aars herred I 100
 Haverslev, Ø.-Hanherred I *113
 Havnbjerg III 429
 Havndal II 393
 Havnø hgd. I 104
 Havreballegaard amt † II 44
 Havrvig III 406, 408
 Havstrup sø † II 75
 Hedensted II 417

Hee (He) I 142, III 48, 109, *114, 406
 Hejlsminde II 424, III 40
 Hejnsvig III 82, 417
 Hejnsvig bakkeø III 417
 Hejselt I 106
 Heldum III 402
 Helgenæs II 7, 8, 18, *19, 39, 46, 58, 186, 400
 Hellegaard aa III 88
 Hellevad III 228, 426
 Helligaandsklosteret, Randers II 234, *241
 Helligtrekongers høje II 80
 Hellum, Dronninglund herred I 60, 113
 Hellum herred I 59, 64, 98 ff, 263, 431
 Hemmet III 118, 408
 Henne III 118, *128
 Herning III 20, 61, 194, 212, 233-242
 Herninglund III 235, 238
 Herningholm III 183, 241
 Herup III 7
 Hessel II 274
 Hessel hede II 17, 267
 Hesselmed III *410
 Hevringholm II 129
 Hids herred I 59 f, 64, 96, 98, 446, II 37, 179
 Hillerslev I *161
 Hillerslev herred I 59, 62, 96 f, 153, 422
 Hillerslevhus † I 76, 170, 422
 Hillerup III *175
 Himmelbjerget II 22, 56-57, 213, 214, 224, 347, 412
 Himmerland I 9 ff, 17, 24, 48-54, 59, 73, 75 f, 82, 96, 98 ff, 103 f, 107 ff, 112, 116 ff, 126, 245, 264, 265, 267, 273, 274, 279
 Hindborg herred I 59, 63, 97 f, 436
 Hindsels I 184
 Hindsted herred I 59, 64, 92, 96, 98 ff, 432
 Hindsted høje I 92, 99
 Hing herred III 45, 48, 78 f, 81, 114, 406
 Hinge III *215
 Hinnerup II 406
 Hinnerup aa I 24
 Hirshals I 18, 257, 258, 415
 Hirsholmene I 414
 Hjallerup I *240, 241, 416
 Hjarbæk I *442
 Hjarbæk fjord I 19, 58, 104, 252
 Hjarbæk ladeplads I 104
 Hjarbæk vig I 388
 Hjardemaal I 33
 Hjarnø II 170, *219, 230, 416
 Hjarup III *217
 Hjeddning III *191, 287
 Hjelm I 71, II 48, 126, *127, 128, 276, 400
 Hjelmlev herred II 39, 69, 410
 Hjerl hede III *80, *215, *401
 Hjerm III 7, 136, 403
 Hjerm herred I 59, III 45, 46, 48, 78, 79, 403
 Hjermeslev I 161
 Hjermeslevgaard I 79, 194
 Hjermind I 130
 Hjernstrup III 118
 Hjerpsted bakkeø III 32, 36
 Hjerting, Frøs herred III *421
 Hjerting, Skast herred III 204 f, 255, 256, 310, 320, *411
 Hjortkær III 427
 Hjortdal, Øster Hanherred I 36
 Hjortedal I 58
 Hjortspringkobbøl III *97, 429
 Hjorthøj I 114
 Hjortsballe II 84
 Hjortshøj II *399
 Hjöllund II 206
 Hjørring I 62, 82, 126, 141, 155, 157, 289-298, 303
 Hjørring amt I 9, 59, 65, 74, 96, 113, 155
 Ho III 194, 224
 Ho bugt III 28, 320
 Hobro II 65, 121, 194, 208, 247-256
 Hodsager III 401
 Hodde III 409
 Hohøj II 12, *13, 224, 262, 392
 Hokkerhøj I 114
 Holballe III *166
 Holbøl III 121
 Holbækgaard II 132-133, *397
 Holm III 175
 Holmans herred II 42, 73, 81, 166, 180, 420, III 77
 Holme II 409
 Holme aa III 411
 Holmgaard III 267
 Holmshøj I 438
 Holmsland III 24 f, 406
 Holstebro I 81 f, II 183, III 54, 55, 57, 60, 61, 194, 221, 234, 243-252, 265, 271 f
 Holstebro aa (se Stora) I 58
 Holsted III 415
 Holsted bakkeø III 20
 Holtbjerg III 241
 Holtum aa III 87
 Hoptrup III 70, 125, *136, 419
 Horne III 59, 102, 196
 Horne herred † (Se Norre, Øster og Vester Horne herred) III 48, 81
 Hornelund III 100, *102, 409
 Horns herred I 59 ff, 95 f, 414, III 77
 Hornslet II 120, *122, 399
 Hornsrev III 410
 Hornsyld II 71, 416
 Hornum I 241, 433
 Hornum herred I 59, 64, 98 ff, 430
 Horsens II 51, 52, 97, 112, 120, 121, 138, 183, 187, 192, 199, 209, 210, 223, 226, 313-328
 Horsens aa II *323
 Horsens fjord II 20
 Horsens tugthus II *321, 325
 Horsø II 254, 255
 Hostrup sø III 39
 Hov II 408
 Hovedgaard II 415
 Hoven III 408
 Hover III 118
 Hoverdal III 406
 Hovbjerg herred I 59 f, 64, 98, 447, II 37
 Hovslund III 228, 426
 Hovsør I 331
 Humlum III *211, 402
 Hundborg herred I 59, 62, 96 f, 423
 Hunderup III 136, 154, 414
 Hundslund kloster † I 79, 86, 157, 176, 186, 195, 416
 Hune I 130, 253, 254
 Hurup I 137, 237, 240, 425
 Husby, Vester Hanherred I 76 f
 Husby, Ulborg herred III *167, 224, 405
 Husby klitplantage III 405
 Hvalpsund I 19, 24, 234, 249, 434
 Hvam I 109
 Hverrehus I 441
 Hverrestrup bakker I 54, *103
 Hvetbo herred I 59 f, 62, 95 f, 98, 418, III 77
 Hvidbjerg, Hindborg herred I 159, 436
 Hvidbjerg, Revs herred I 161, 162, *163, 196, 425
 Hvidbjerg vesten aa I 424
 Hvidbjerggaard I 206
 Hvidding, Sønderlyng herred I 98
 Hvidding Nakke † III 298, 413
 Hvide Sande III 24, *26, *199, 264, 268, *406
 Hviding (Hvidding), Hviding herred III 132, 413, 423

- Hviding herred III 43, 46, 47, 50, 78, 84, 368, 423
Hvidsten II 12, *394
Hvilsom I 441
Hvinderup III *168
Hvisselhøj I 107
Hvolbøl III 416
Hvorslev I 156 f
Hvorup I 42, 362
Hygum III 111, 228, 421
Hyllebjerg I 156
Hyllebjerg bakker I 54
Hærvejen, se Oksevejen
Hæstrup I 154
Høgebjerg III 42, 430
Høgholt I *180, 181, 192, 208
Højbjerg III 418
Højen, se Gammel Skagen
Højen hede II 422
Højer III 32, *35, 126, *192, 368, 381-384
Højer herred III 46, 47, 50, 84, 368, 424
Højris I 175, *188, *189, 196
Højrup, Anst herred III *164
Højrup, Hviding herred III 132
Højsande I 48
Højslev I 58, 92, 98, 440
Højslev mølle I 92, 100
Høllund Søgaard III 417
Hønborg len † II 44
Hønning plantage III 38
Hørby I 129
Hørbylunde I 446, III *11
Hørdum I 424
Hørning, Hjlemslev herred II 162, 190, 410
Hørning, Sønderhald herred II *92
Horup Hav III 41-42, 430
- Idum III 405
Iglø I 109
Ikast III 20, 194, 400
Illerup aa II *86, 87, 410
Immervad III *62
Ingstrup I 42 f
Ingvorstrup II 220
Irup I 191, 206
Isenbjerg III 400
- Jakobshøj I 114
Jammerbugten I 293, 417
Jebjerg I 437
Jegindø I 28
Jejsing banke III 425
Jeksen aa II 410
- Jelling II 45, 46, *47, 88, *89, 90, 91-92, 102, 114, 115, 188, 204, 205, 215, 228, 419
Jelling syssel II 37, 38, III 43, 44
Jels III 420
Jelshøj II 37, 409
Jenle I 288, *437
Jensgaard II 151
Jerlev II *422
Jerlev herred II 41, 72, 82, 180, 422
Jerne III *130, 131 f, 282 f, 411
Jernit II 8
Jernved III 112, *115, *414
Jerslev I 13, 68, 160, 417
Jerslev herred † I 59, 61 f, 79, 95 f, III 75
Jerup I 46, *228
Jetsmark I 130, 144, 157 f, *160
Jordbro aa I 58
Jordsand III 28, 34, 424
Juelsminde II *416
Julianelyst II 154
Jungetgaard I *175, 178
Juvredyb III 29
Jyndevad III 100
Jynovnene I 109
Jyske aas I 37, *38, 40, 48, +16
Jægerup III 131
Jærne, se Jerne
Jørgensbjerg I 277-278
Jørsby I 159
- Kaas bredning I 19
Kaas halvø I 24
Kaas hede II 12
Kaas hgd. I 183, 197, *439
Kaas st. I 271, 418
Kaje sø II 76
Kalvslund herred † III 46, 47, 49, 83-84
Kalvø, Haderslev herred III *419
Kalvø, Skanderborg II 76
Kalø II 19, 40, *50, 128, 151, 180, 399
Kalø len † II 43
Kalø vig II 18
Kapelbanken III 409
Kapelbjerg III 339
Kapelborg I 307
Karby I 426
Karby II 7
Karlsgaarde III 411
Karup I 149, 155, *156, 276, 278, 445, III 20
Karup aa (se Skive aa) I 24, 58, III 401
Karup hede III 14, 401
- Katholm II 135-136, 401
Kegnæs III 430
Kelstrup skov III 90
Kelstrup strand III 419
Ketting III 101, 390
Kettingskov III 88
Kettrup, Hvetbo herred † I 254
Kettrup, Vester Hanherred I 421
Kibæk III 400
Kigud I 39, 114
Kilen (Aabenraa) III 339
Kilen (Struer) III 14, 271, *272, 275, 402
Kirkeager I 117
Kjellerup I 117, 240, 445
Kjellerup hgd., Onsild herred II 392
Klakring II 165
Klanghøj, Børglum herred I 117, 417
Klanghøj, Vennebjerg herred I 117
Klank II 407
Klarupgaard I 79
Klegod III *172
Klejtrup I 171, 441
Klejtrup sø I 53, 56, 441
Klelund plantage III 415
Klim I 74
Kliplev III 118, 127, *135, 428
Klitmøller I *95, 332, 422
Klokkerholm I 416
Klosterhede III 14, 402
Klosterhede plantage III 19, 257
Klosterlund I 102, 103
Klovenhøj, Rinds herred I 117
Klovenhøj, Vester Han herred I 108
Knagemølle III *49
Knaghøje I 114
Knivholt I 191, 317, 318, 319
Knivsbjerg III 41, 426
Knudedyb III 29
Knudmose III 196, 237, *400
Knudseje I 416
Knøsen I 37, 114
Kobbelhøj I 109
Kobbelskov III 90
Kobbermølle III 201
Kogsbøl III 424
Kokkedal I 76, 174, 178, *179, 195, 419
Koldby I 94, 97
Kolding II *41, 51, 53, 54, 57, 60, 112, 120, 184, 194, 199, 207, 220, 224, 228, 357, 377-390, III 52, 60, 208, 229, 378
Kolding aa II 76
Kolding fjord II 33, *190
Kolding herred, se Nørre Tyrstrup herred

- Koldinghus I 82, II 52, 53, *56, 120,
 180, 189, 377, *379, *380, *381,
 *382, *383, 386, 387, 390
 Koldinghus len og amt † II 44, 181,
 182, III 45
 Koldkær II 68
 Kolind II 401
 Kolindsund II 11, 14, 16, 17, 272,
 401, 402
 Kolle III 81
 Kollerup I 128, 154
 Kollund III 428
 Kolt II 409
 Kompedals plantage I 266, III 19
 Kong Arnes høj III *427
 Kongeaa III 16, 37, 87, 191 f, 421
 Kongensbjerg II 23
 Kongenshus hede I 270, 272, II 411,
 III 61, *187
 Kongens Tisted I 100, 130
 Kongerslev (Sdr.) I 100, 271, 431
 Kong Rans høj II *419
 Kongsdal II 192
 Kongsgaardsmark III 317, 324
 Kongstedlund I 180, 201
 Koresand III 28, 30
 Korskroen III 411
 Korup sø † II 17
 Kovadsbæk I 49
 Krabbesholm I 104, 178-179, 185,
 190, *191, 204, 208, 286, 408,
 *436
 Krage Dam, se Krage Sig
 Kragegaarde I 68
 Kragelund I 152, II 104
 Krage Sig I 68
 Krage strand I 68
 Kraghede I 118
 Kramkisten II 78
 Krarup lund III 409
 Krastrup I 175, 187, 435
 Krik I 21
 Kristrup II 245, 398
 Krogens mølle I 120
 Krogsgaard III 144, 411
 Kronhede III 14, 402
 Krusaa III *44, *45, 428
 Kulso II 23, III 87
 Kvie sø III 409
 Kvissel I 414
 Kvistrup III 145, 403
 Kvottrup II *406
 Kværs III 127
 Kæmpestenen III 90
 Kærby II *164
 Kærgaard III 140, 143, *144, *145,
 154, 414
 Kær herred I 59, 62, 74, 95 f, 428
 Kærsgaard II 126
 Kærsgård III 98
 Kølbygaard I 333
 Kølsen III 187
 Laasby II 183, 205
 Landerupgaard II 423
 Ladelund III 415
 Lakolk III 424
 Landting III 140, 143, 156
 Langaa I *90, 130, *444
 Lange Dejs I 114
 Langerak I 23
 Langerhuse III 225
 Langholt I 189, 205
 Langkov I 108
 Langli III 28
 Langsø II *340, *341
 Laulund III 233 f
 Lavesvold (Stangborg) III 140
 Lavrbjerg II 396
 Legind I 25
 Legind bjerge I 27
 Lejrskov II 229
 Lem, Bølling herred III 407
 Lem, Rødding herred I 148, 439
 Lem, Skodborg herred, se Lemvig
 Lem, Støvring herred II 98, 118
 Lemvig I 19, III *211, 253-260, 265
 Lem vig III 14, 88, *254, *402
 Lemming II 182
 Lerbjerg II 7
 Lerbæk II 57
 Lerkenfeld aa I 54
 Lerkenfeld bjerge I 117
 Lerkenfeld hgd. I 181, *201, 395
 Lerup I 36
 Lerup Bavnehøj I 419
 Lild I 421
 Lillebjerget III 56, 216, 299 f
 Lille Dragshøj III 93
 Lillebælt II 51, 165, *209, 211,
 III 327
 Lillebæltsbroen II *207, *211, 421
 Lilledal I 36
 Lillesø I 53
 Lilleør III 404
 Lime I 138, 153 f, *153, 439
 Limfjorden I 9, 18-23, 68 ff, 76, 97,
 246, 249, 250, *251, 252, 253,
 275, 282, 288, 349, III 13, 181,
 226, 255, 297
 Linaa II 98, 229
 Lindbjerggaard III 409
 Lindenberg aa I 48, 52 f
 Lindenberg hgd. I 181, 192, *200,
 203, 204, 208
 Lindet skov III 38, 423
 Lindholm I 367
 Lindknud III 415, 417
 Lindum I 98
 Lindum skov I 57
 Linnerup II 413
 Lisbjerg II *86, 104, 105, *106, 284,
 404
 Listerdyb III 29
 Liver aa I *41 ff, 295
 Livø I 19, 435
 Lodbjerg I *29, 424
 Loddenhøj, Gerlev herred II 80
 Loddenhøj, Middelsom herred I 117
 Lomborg III 220, 259
 Lovenkær I 432
 Lover syssel I 59, 64, 98, II 38, *185,
 186
 Lovns I 156, 434
 Lovns bredning I 19, 252
 Lund fjord I 34 f
 Lund slot † I 426
 Lundby bakker I 52, *429, II 249
 Lundbæk I 188, 250, 374, 430
 Lundevej I 108
 Lundenæs III 44, 140, 141, 407
 Lundenæs len og amt † III 45, 46,
 402, 408
 Lundergaard I 418
 Lundergaards mose I 271, 418
 Lunderskov III 98, 416
 Lunderup III 145
 Lundtoft herred, (Lundtoft-Vis her-
 reder) III 46, 47, 50, 85, 428
 Lushøje I 117
 Lyby I 74, 437
 Lydumgaard III 58, 154
 Lynderupgaard I 175, 180, *181,
 282
 Lync hede III 408
 Lyngby, Børglum herred I 153
 Lyngby, Hassing herred I *424
 Lyngby, Sønder Dyrs herred II 108,
 401
 Lyngbygaard II 151, 405
 Lyngbygaards aa II 205
 Lyngsbækgaard II 151-152, 400
 Lyngshoved II *24
 Lysabild III 118
 Lysen bredning I 24
 Lysgaard I 64, *445
 Lysgaard herred I 59 f, 64, 96, 98,
 111, 265, 445, II 37, III 192
 Lyshøj I 445
 Lystlund III 405
 Læborg III 102, 415
 Lægan III 368
 Læshøj I 437
 Læsten I 223

Læsten Engmose I 109
 Læsø I 10, 16, *47, 48, 60, 73, 95,
 222, *227, 228, 262, 420, II 171
 Lø herred III 47, 50, 78, 84, 161,
 368, 424
 Løgstør I 240, 288, 380-384
 Løgstør bredning I 19, 67, 380
 Løgstør grunde I 18 f, III 255
 Løgumkloster (Løgum) II 111,
 III 64, 103, *109, 112 f, 125, 131,
 148, 229, 385-388
 Løgumbjerger III 424
 Løgumkloster amt † III 43 f, 47
 Løjt III 118, 121, 232, 427
 Løjtland I 179, 427
 Løkken I 17 f, 257, *258, 295, *417
 Lønborg (gaard) III 44, 156, 188,
 408
 Lønne III 171 ff, *174, 406, 410
 Lønnerup fjord I 32, 34
 Lonstrup I *415
 Lonstrup klint I 42
 Løsning II 192, 417
 Løsning hedeslette II 29
 Løvelbro I 131, 233
 Løvel vandmølle I *126, *127
 Løvenholm II 16, 133, 134, *135,
 398
 Løvet skov II 24

Maanehoje I 117
 Maarslet II 68
 Maarup I 141, 256
 Madstedborg I 171
 Madum III 405
 Madum sø I 50
 Malhøj I 27, 97, 100, 426
 Malle I 100
 Malling II 104, 122, 409
 Malt III *53, 125
 Malt herred III 45, 49, 78, 82, 415
 Mammen I *129, *134
 Mandbjerg skov III 422
 Mandø III 28, 32, 36, *176, 298,
 413
 Manne I *229
 Marbjerg højene I 427
 Margretevold I 422
 Mariager I 262, II 11, 112, 113,
 114, 257-264
 Mariager fjord I 16, 48, 51, 104,
 II 7, 11, *12, 76, *191, *193, 392
 Mariager len og amt † I 66
 Marie Magdalene II *118
 Mariessminde I 212
 Marselisborg II 305, 306
 Marsvinslund I 185, 207

Mattrup I 196, II 139, 412
 Mattrup aa II 76
 Mejekirken II 78
 Mejlgaard II 133, 402
 Mejlgrunde I 18
 Mejls III 91, 410
 Mellerup II 395
 Middelsom herred I 59, 63 f, 98,
 111, 117, 444
 Mjang III 86
 Mjels I 92, 109
 Mjolden III 84
 Moesgaard II *152, *153, 154
 Møllerup I 218, *426
 Mols II 7, *15, *16, 18, 215, 280,
 400
 Mols herred II 39, 67, 400
 Moltrup III 128
 Mommark III *430
 Mors I 11 f, 14 f, 17, 24 ff, 28, 59,
 79, 81, 96 f, 100, 104, 110, 112 f,
 116, 265, 284, II 18
 Morsø Nørre herred I 59, 62, 97,
 427
 Morsø Sønder herred I 59, 62, 97 ff,
 426
 Mosvig II 33
 Mov I 128, 156, 429
 Mulbjerg I 53
 Muldbjerg, Hing herred III 94
 Mundelstrup II 406
 Munkebjerg I 32, 57, *420
 Munksjørup I 70
 Mygdal I 107
 Myrpold III 90, *91
 Møborg III 402
 Møgelbjerg II 414
 Møgeltonder III 85, 118, 122, 132,
 365, *424
 Møgeltonderhus (Schackenborg)
 III 146, 152
 Møgelvang III 18
 Møldrup I 441
 Møllerup, Sønder Dyrs herred II 48,
 401
 Møllerup, Vrads herred II 87
 Møllehøj II 30
 Møllesø I 53
 Møltrup III 405
 Mønsted I 262, *263, 440, III 7
 Mørke II 399

Navnsø I 240
 Navr III 87, 220, 403
 Navtrup I 117
 Nebbegaard II 420
 Nederby (Sdr. Felding) III 400

Neder Hornbæk I 443
 Nees III 267
 Nibe I 16, 155, 248, 249, 250, 251,
 373-379
 Nibe bredning I 18, 379
 Nibstrup I 329-330
 Nim herred II 40, 70, 80, 201, 414
 Nimtofte II 199, 402
 Ning herred II 39, 68, 166, 409
 Nissum bredning I 19 ff, 68, 70,
 III 13, 253
 Nissum fjord III 23 f, 402, 405
 No III 406
 Nordborg III 62, 66, 69, 138, 149,
 353, 393-397
 Nordborg len † III 46, 119
 Nordborg sø III *395, *429
 Nordby III *412
 Nordenskov III 411
 Nordentoft I 196, *197, 277, 423
 Norring Ris II *49, 127, 406
 Nors I 137
 Norsminde II 56
 Nors sø I 30
 Notmark III *117, 118, *131, 135
 Nustrup III 107, 127, 420
 Nybøl III 118
 Nybøl herred (Sundeved) III 46,
 47, 50, 76, 78, 86, 431
 Nybøl nor III 431
 Nydam III 98, *101, 431
 Nygaard II 204
 Nykøbing Mors I 25, 253, 341-348
 Nymindegab III 26, 27, 266, 406,
 410
 Nysogn III 136
 Nytorp I 171, 422
 Næsbjerg III 411
 Næssund I 19
 Nødager II 96, 97, 117
 Nørager, Gislum herred I 434
 Nørager, Sønderhald herred II 80
 Nøragersgaard I 434
 Nørborg (se Nordborg) III 393
 Nørgaard I 63
 Nørhald herred II 38, 65, 66, 394,
 III 77
 Nørholm, Hornum herred I 164
 Nørholm hede III 409
 Nørholm hgd. III 137, 145, *152,
 *153, 156, 189, 409
 Nørholm skov III 409
 Nørholm vandmølle III *203
 Nørkær I 270
 Nørlem III 134, *257
 Nørlund I 175, 182, 190, 192, II 132
 Nørlyng herred I 59, 63, 98, 442
 Nørreaa II 195, 196, 234

Nørre Bindslev I 414
 Nørre Bork III *119, 220
 Nørre Dyrs herred II 38, 66, 182, 402
 Nørre Hedegaard III 170
 Nørre herred, Salling I 59, 63, 97 f, 437
 Nørre Horne herred III 48-49, 75 f, 81, 408
 Nørre Kongerslev I 268
 Nørrekær I 109
 Nørreland III 244, 246
 Nørre Lyngby I 101, *102, III 87
 Nørre Løgum III 126, 386
 Nørremølle III 431
 Nørre Nebel III 410
 Nørre Nisum III 126, 402
 Nørre Omme III 125
 Nørre Omme Nørhede III 96
 Nørre Rangstrup herred III 46, 50, 78, 84, 422
 Nørreteris, se Nørring Ris
 Nørre Saltum I 418
 Nørreskov III 88, *89, 429
 Nørre-Snede I 153, II 58, 96, 101, *103, 199, *413
 Nørre-Sundby I 10, 18, 76, *84, 234, 237, 281, 349-372
 Nørresø I 56
 Nørre Tranders I 59, 83, 117, 142, 237, 367, 429
 Nørre Tyrstrup herred II 42, 44, 74, 82, 159, 424, III 46, 49, 71, 418
 Nørre Uttrup I 367
 Nørre Vium III 111, *407
 Nørre Vorupør I *423
 Nørrevold (Ørnsholm) III 142
 Nørre Vosborg III 137, 140, 143-144, *151, 189, 224, 267, 405
 Nørreøksesø I 37
 Nørtorp † (Torp) I 171, 207, 422
 Nørvang herred II 40, 71, 80, 418, III 75, 77
 Nøvling I 99
 Obbekær III 413
 Obdrupsgaard II 126
 Odby I 274
 Odden I 84, 178, 194, 206
 Odder II 60, 122, 199, 200, *408
 Oddesund I 17, 19, 22 f, 28, 275, 276
 Odens (Oddense) I 97, 436
 Oens II 71
 Okholm III 413
 Oksby III 410
 Oksbøl, Als nørre herred III 429
 Oksbøl, Vester Horne herred III 410
 Oksenvad III 111, 420
 Oksevejen I 233, *236, 238, 388, II 20, 81, *90, *201, 202, III *38, 100, 255, 426, *427
 Okseøerne III *41
 Oksholm (Oxholm) I 128, 260, 265
 Oksholm vejle I 419
 Omme II 72
 Omme aa III 14
 Ommer syssel I 63, 98, II 37
 Ommestrup II 7
 Onsild II 47, 65
 Onsild herred II 38, 65, 80, 392
 Oplev I 100
 Opsyssel, se Aabo syssel
 Ormstrup I 447
 Ottehøje II 24
 Ove I 99, 262
 Ove sø I 30 f, 424
 Ovegaard I 202, 432
 Overgaard II 130, 133, 393
 Over Jerstal III 90, 420
 Overlade I 60
 Overlund I 442
 Over Randlev II 88
 Ovsgaard II 126
 Ovtrup hede I 270
 Paabøl III 225
 Pajhede skov I 38, 106, 260
 Padborg III 428
 Pallesbjerg III 267, 405
 Palsgaard II 130, 416
 Palsgaard skov II 184, 413, III 19
 Pandrup I 418
 Palstrup I 174
 Peter Meyers Sand III 28, 30
 Petersholm II 354
 Pikkerbakken I 39, 323
 Pindstrup II 398
 Pindstrup mose II 17, 398
 Pinen I 234, 426
 Pisselhøj I 76
 Pjedsted II 120
 Plagen I 234, 426
 Plovstrup III 51, *52
 Porskær II 88
 Posekærs Stenhus II 78, *79
 Purrehøj (Purhøj) II 34, 416
 Raabjerg Mile I *46, 47, 414
 Raaby II 104
 Raasted II *115, *116, 395
 Raahede III *423
 Rabsted (Ravsted) III 71, 130, 425
 Rakkeby I 60
 Ramme III 404
 Rammedige III 404
 Rampen I 106
 Randbøl II 216, *419
 Randbøldalen II 33, *188, 190
 Randbøl hede II 184, *217, 419, III, 12, 14, 185
 Randers I 63, 73, 81, 265, II 49, 50, 60, 64, 66, 97, 112, *113, 120, 192, 194, *195, 196, 198, 199, 209, 216, 217, 220, *221, 222, 223, 224, 229, 231-246
 Randers amt II 37, 43, 44, 65-67, 80, 94, 158, *177, 181, 183, 184, 186, 191, III 75 f
 Randers fjord I 17, 48, II 7, *11, 13
 Randers slot † I 75
 Randershøj II 78
 Randerup III 229
 Randlev II 224
 Randrup, Revs herred I 276
 Randrup hgd., Hellum herred I 181
 Rands fjord II 421
 Rane ladegaard II 126
 Ranum I 435, III 222
 Rands fjord II *34
 Rangstrup III 422
 Rangstrup herred (se Nørre og Sønder Rangstrup herred) III 50
 Rask hovedgaard II 414
 Rask mølle II *414
 Rathlousdal II 154, 200, 408
 Ravnkilde I 48 f, 130
 Ravnstrup I 98
 Rebelsig III *195
 Rebild I 227
 Rebild bakker I *17, 49 f, 107, 262, 431
 Redsted I 97
 Rends III *425
 Resen I 102, 436
 Resen kær III 14
 Revel mose II 75
 Revs I 62
 Revs herred I 59, 62, 96 ff, 425
 Ribe II 46, 91, 220, 221, 377, III 33, 43, *48, 51, 52, 53, 55, 56-57, 60, 83, 102, 104, 118, 188, 197, 202 f, *209, 210, 213 ff, *214, 263 f, 295, 297-316
 Ribe aa III 32, 87, 297 f, *413
 Ribe amt II 37, III 46, 60, 75, 78, 81-83, 103, 105 f, 116, 123, 135, 152, 190, 202, 294
 Ribe domkirke II 91, 95, 101, 112, III 103 ff, *105, *107, 108 ff, 118, *123, 129, 134, 136, 217 f, *298, 299 f, *302, *305, *306
 Ribe herred III 46, 413
 Ribe Nørremark III 100

- Riberhus † II 47, 380, III 44, 57, 143, 214, 216, *299, 308 f
- Riberhus len † III 45
- Ribe stift II 37, 91, III 43, 103, 123, 262
- Ribe Østermark III 297
- Ridebanen, Salling nørre herred I 118, 171, 437
- Rimsø II 99, *100
- Rimmerstrand III 87, *88
- Rind III 235, 240
- Rinds herred I 59, 64, 98 ff, 109, 117, 441
- Rindum III 261 f
- Rindumgaard III 406
- Ring kloster II 76, 180
- Ringkøbing I 81, II 209, III *18, 55, 203 f, 216, 225, 226, 234, 261-270
- Ringkøbing amt I 59, 95, 110, II 37, III 45, 46, 57, 59, 60, 75 f, 78-81, 103, 105 f, 124, 132, 133, 135 f, 162 f, 181, 188, 190, 402
- Ringkøbing fjord III *10, 23 f, 408
- Rinkenæs III 428
- Rinkenæs skov III 89-90
- Rise herred III 46, 47, 50, 78, 85, 340, 427
- Risgaarde bredning I 19
- Rishøje I 117
- Risskov II 306, 405
- Roager III 100, 108
- Rodtenseje II 150, 200
- Rold I *216
- Rold bavnehøj I 48, 432
- Rold skov I 48, *49, *50, 96, 99, 260-264, 275, 432
- Rolf sø III 24
- Rom III 48, *76, 111, 402
- Romdrup I 52
- Ronum-Gilbjerg III 400
- Rosenholm II 55, 130, *132, *133, 399
- Rosenvold II *142
- Roskær II 349
- Roslev I 97, 438
- Rosmus II 96, 192
- Roum I 120
- Rovsø herred II 38, 66, 397
- Rubjerg knude I *42, 415
- Rudbøl III 32, 368
- Rugaard II 53, 136, 192, 401
- Rugtvad slot † I 71, 75, 171, 416
- Rumohrsgaard III 430
- Runkenbjerg II 32, 76
- Ry aa I 43
- Runsløkke † I 76
- Rybjerg I 149
- Rybjerg hgd. III 406
- Rydbjerg I 437
- Rydhave III *142, 143, 155, 401
- Rye II *52, 76, 114, *182, 183, 185, 186, 189, 192, 200, 205, 213, 228, 329, 330, 337, 338, 410
- Rye Nørreskov II 22
- Ryes høj II 421
- Rysensten III 43, 137, 156, *157, 402
- Ryumgaard II 86, 398
- Rær I 148, 254, 422
- Rævebakke II 23
- Rævemose I 125
- Rødning, Frøs herred III 70, *218, 230, 232, 421
- Rødning, Rødning herred I 97
- Rødning bakkeø III 36
- Rødning herred I 59, 63, 97, 99, 439
- Rødekro III 427
- Rødkjærso I 444
- Rødland hede I 119
- Rødslet † I 174, 178, 190, 428
- Rødstenen I *25, 438
- Rødsø I 56
- Røgen II *102
- Rømø III 28, 32, *33, 34-35, *36, 46, 119, 176, 203, 424
- Rønbjerg III 51, 401
- Rønde II 199, 399
- Rønshøj plantage I 54
- Rønshoved III 428
- Rørbæk sø II *10, 23, III 87
- Rørdal I 368, 429
- Rørkær † III 281
- Røverstuen III 139
- Sabro herred II 39, 68, 406
- Saksild II 68
- Sal III 111, 124, *127, 401
- Salgerhøj I 26, 427
- Salling I 17, 24 f, 27 f, 59, 63, 78, 81, 83, 96 ff, 104, 110, 112, 116 f, *217, 265, 278, III 162, 184
- Sallingholm I 171
- Salling nørre herred, se Nørre herred, Salling
- Salling sund I 19, 22, *235
- Salling syssel I 62, 96 ff
- Salten II 77
- Salten aa II 76, 412
- Saltendalen II 20, 23
- Salten Langsø II 412
- Saltum I 158, 418
- Saltumgaard I 255
- Samso II 7, 37
- Sandbjerg III 150, 431
- Sandmosen I 43
- Sangstrup II 7, 265
- Sattrup II 87
- Schackenborg III 138, *146, *147, 149, 159, 160, 381, 424
- Sebber I 250, 251-252
- Sebber bredning I 270, 379
- Sebber kloster I 185, 435
- Sebbersund I 54, 104, 435
- Seem III 112, 385, 413
- Seemgaard III 413
- Sejerslev I 109, *165
- Sejlgaard I 185
- Sejlstrup len og amt † I 64
- Sejs II 226
- Selde I 154
- Sennels I 148
- Sepstrup II *84, 85
- Serridslevgaard II 152
- Serritslev I 113, 117
- Serup I 274
- Sev III 7, 401
- Siem I 263
- Signalbakken, Fleskum herred I 109
- Silkeborg II 69, 180, 185, 189, 194, 213, 226, 229, 337-348
- Silkeborg len og amt † I 66, II 44
- Silkeborg bad II 347
- Silkeborg Vesterskov II 8
- Sillerslev I *210
- Simsted I 92, *107
- Simsted aa I 48, 54
- Simsted bro I 233
- Simmekær III 223, 400
- Simonsmose II 83, 84
- Sindal I 415
- Sindbjerg I 97
- Sir III 403
- Sjelle Skovgaard, se Vedelslund
- Sjørrind I 69, 130, 140, 142, *167, *170, 423, III 126
- Sjørrind sø I 30 f, 97, 423
- Sjørrind volde I 423
- Sjørslev I 98
- Skaaphus hede III 185
- Skads herred, se Skast herred
- Skaføgaard II 132, *134, *398
- Skagen I 13 f, 60, 73, 85, 155, *256, 257, 280, 284, 285, 287, 307-316, III 296
- Skagens odde I 17, 45, 47, 104, *414
- Skagens rev I 48
- Skallingen III 30, *31, 410
- Skals I 441
- Skalsaa I 48, 56, 127, 252
- Skamlingsbanken II *33, 57, *58, 224, 424, III 70, 230

Skanderborg I 72, II 47, 49, *51, 52, 53, 58, 64, 120, 180, 189, 194, 203, 206, 208, 226, 258, 329-336, 380
 Skanderborg amt II 44, 69, 80, 163, 173, 183, 184, 185, III 46, 75 f
 Skanderborg len † II 43, 44, 201
 Skanderup, Hjelmslev herred II 329, *330, *331, 333, 334
 Skanderup, Gern herred II 96
 Skarpsalling I 110, 142, 273, *435
 Skarrehage I *12, 27, 427
 Skarreklit I *11, *35
 Skarum I 97
 Skast herred III 45, 49, 78, 82, 288, 411
 Skatskov I 260
 Skeel, se Sostrup
 Skelbakken I 37
 Skelbjerghøje I 116
 Skelhøje, Mols herred II 275
 Skelhøje, Nørlyng herred I 271
 Skellerhøj III 402
 Skelum I 262, 432
 Skern, Bølling herred I 81, III 267, 407
 Skern, Middelsom herred I *130, 131, 274
 Skern aa II 20, *21, III 14, 22, 55, 87, 263, 267, 407, *408
 Skern hgd I 171, 192, 197, 444
 Skerpinggaard I 421
 Skibby II 217
 Skibelund krat III 415
 Skibet II 47
 Skibhøj III 91
 Skibsted fjord I 28, 116
 Skinbjerglund I 265
 Skinnerup I 144
 Skive I 81, 155, 157, 158, 246, 248, 249, 286, 405-412
 Skive aa I 58, 405, 406, III 14
 Skive fjord I 19, 24, 58, 104, 252
 Skivehus I 76, 405, 407, 408, *409, 412, 436
 Skivehus len og amt † I 65
 Skivum I 119, 130
 Skjoldbjerg III 120
 Skjoldborg I 137, 283
 Skjolddelev II 187
 Skjoldhøje I 116
 Skodborg III 125, 421
 Skodborg herred I 59, III 45, 48, 75 f, 78, 254, 402
 Skodborghus III 139
 Skodborg len † III 45
 Skorstensbakken I 37
 Skovbakken, Aalborg I 109
 Skovbakken, Randers II *233
 Skovbjerg bakkeø III 20, *21, 22, 23, 400
 Skovbo herred † I 61 f
 Skovbølgaard III 149-150, 428
 Skovgaard II 129
 Skovlund III 409
 Skovsende II 184
 Skovsgaard I 419
 Skrydstrup III 93, 129, 420
 Skræm I 108, 419
 Skt. Cathrine kirke, Ribe III 114, 115, 124, 126, 133, 298, 304 f, *312, *313
 Skt. Jørgensbjerg I *75, 76 f
 Skt. Katarina, se Skt. Cathrine
 Skt. Mortens kirke, Randers II 234, *236, *237, 241, 244
 Skyttehuset II 362
 Skyum I 152
 Skærbæk, Elbo herred II *190, 421
 Skærbæk, Hviding herred III 423
 Skærbæk plantage II 413
 Skærum I *211
 Skærum aa I 40
 Skærum bro III *405
 Skærumhede I 14
 Skæve I 106, 107
 Skærbæk I 118 f, 212
 Skørping I 109, 243, 274, *275, 431
 Skørpinglund I 262
 Slagballe II 24
 Slavs herred II 41, III 45, 49, 75 f, 82, 417
 Slemstrupgaard I 76
 Slet herred I 59, 64, 98 ff, 435
 Slogs herred III 46, 47, 50, 76, 78, 84, 368, 425
 Slivsø III 40
 Slotsvandmøllen III 349, *350
 Smedehøje I 114
 Smidie I 262
 Snebjerg III 48
 Snested (Snedsted) I 137, 288, 424
 Sneum aa III 87
 Snoghøj II 54, *209, *210, 363, 421, III 209
 Sofiendal II *410
 Sohngaardsholm I 188, 429
 Solbjerg, Mors I 211
 Solbjerg, Høllum herred I 117
 Solbjerg sø II 409
 Solvig III 148, 425
 Sommersted III 61, 100, 119, 420
 Sorring II 186, *187
 Sorring Loddenhøj II 411
 Sostrup II 136, *137, 181, 402
 Sottrup III *113
 Spandet III 112
 Spentrup II 224, *226, 394
 Sperring sø I 423
 Spørring aa II 404
 Spøttrup I 174, *176-177, 190, 439
 Staarupgaard I 174, 180
 Staby III 108 f, *111, 405
 Stadil III 124, 267
 Stadil fjord III 23 f
 Stagen II 23
 Stangborg (Lavesvold) III 140
 Stanghede I 265
 Starup III 8, 102, 103, 106, *222, 228, 419
 Stavnsbøl † III 389
 Stegsvig III 41
 Stejlehøje
 Stenalt II 397
 Stendals plantage I 266, III 19
 Stendalsgaard plantage, se Stendals plantage
 Stenderup, Nybøl herred III 431
 Stenderup, Nørre Tyrstrup herred II 424
 Stenderup-Krogager III 409
 Stenhave I 106
 Stenild I 156
 Stensballegaard II 145-147, *146, 415
 Stensbæk III 38
 Stenvad II 402
 Stepping III 70, 118
 Stilling III 410
 Stjernebjerg III 405
 Stjernholm amt † II 44, 201, 323, 357
 Stjernholm slot † II *314, 316, 319, 324
 Stjør II 407
 Stoholm I 440
 Stolpehøj II 80
 Stora I 24, 58, III *19, 20, 22, 87, 243 f
 Store Grundet II 418
 Store høj, Bølling herred III 94
 Storehøj, Jerlev herred II 422
 Store Momhøj III 407
 Store Monshøj I 109
 Store Restrup I 174, 184, 197, 208, 252, *430
 Store Tønde III 425
 Storvorde (Storevorde) I 156, 429
 Storvorde kær I 82
 Stovby II *160, *168
 Straasø statsplantage III 405
 Strandbjerggaard III 145, 273
 Strandby, Horns herred I 46, 414

- Strandby, Skast herred III 210, 279 f
- Strandhuse II 423
- Struer III *189, *221, 226, 247, 267, 271-278
- Struer bugt I 19
- Stubber aa III *77
- Stubber kloster † III *54, 55, 112, 401
- Stubbergaard III 401
- Stubbergaard sø III 54, 401
- Studevejen, se Oksevejen
- Støvring I 430
- Støvringgaard II 144-145, *395
- Støvring herred II 38, 66, 395
- Sukkertoppen, Dronninglund herred I 37
- Sukkertoppen, Voer herred II 23, *25
- Suldrup I 13 f, 108, 430
- Sulsted bakker I 428
- Sundeved (Nybøl herred) III 41, 50, 64, 71, 76, 78, 86, 118, 138, 164 f, 354 f, 431
- Sunds III 400
- Svejbæk II *213
- Svejlund bro III *426
- Svenstrup, Als nørre herred III 429
- Svenstrup, Ginding herred III *138, 139
- Svenstrup, Hornum herred I 13, *79, 80, *81, 430, II 52
- Svinding I 98
- Svingelbjerg bakker I, 117
- Svinkløv I 10, *36, 421
- Sæby I 16, 78, 82, 155, 157, 162, 299-306, 317, III 254
- Sæby aa I 40
- Sæbygaard I 181, *190, 192, 199, 299, 300
- Sælhundeholmsløb I 21
- Søby III 7, *197, 198, 400
- Søbygaard II 180
- Sødringholm II 13, *393
- Søgaard III 138, 147, 157, 158, 428
- Søgaard mose, Fjends herred I 120
- Søgaard sø III 39
- Søhedens bakke I 37
- Søndbjerg I 152
- Sønderbjerg, Anholt II 35, *36
- Sønder Bjerg, Vandfuld herred III 404
- Sønder Bjert II 424
- Sønderborg III 62, *63, 64, 67, 71, 119, 134, 136, 138, 145, 353-364
- Sønderborg amt III 78, 86, 105 f
- Sønderborg len † III 46
- Sønderborg ladegaard III 361-362
- Sønderborg slot III 153, 353 f, *355, *356, *357
- Sønder Bork III 118, 408
- Sønderbro, Randers II *233, *242, *243
- Sønderby III *178, *179
- Sønder Dyrs herred II 38, 67, 401
- Sønder Elkær I 205
- Sønder Felding III 132
- Søndergaard I 77
- Sønder Galten, se Galten
- Sønderhald herred II 38, 66, 80, 398
- Sønderhav III 428
- Sønderhede III 14
- Sønder-herreds plantage I 27
- Sønderho III *173, 412
- Sønderholm I 157, 430
- Sønderjylland II 37, III 43, 46, 76 f, 116, 124, 129, 132, 135, 156, 164 f, 190 f, 198 f, 227 ff, 336, 378
- Sønder-Kongerslev I *93
- Sønderkær II 76
- Sønderland III 243 f, *252
- Sønder Lem III *12
- Sønderlyng herred I 59, 63, 96 ff, 443
- Sønder Nissum III 405
- Sønder Omme II 199, 418, III 14
- Sønder Rangstrup herred III 46, 47, 50, 78, 85, 426
- Sønderskov III *143, 415
- Sønder Tyrstrup herred III 47, 78, 83, 418
- Sønder Tranders I 59
- Søndervig III 406
- Sønder Vilstrup III 118
- Sønder Vinge I 131, 274
- Sønder Vissing II 24, 88
- Søndervold III 142
- Sønder Vosborg III 137, 140
- Søndre plantage III 247
- Taars I 60, 113, 156, 417
- Taarup I 440
- Taarupgaard I 180, 208, 440
- Taastrup II *407
- Tamdrup II 93, 95, 114, 115, 414, III 106
- Tamdruphøj III 419
- Tange II 20, 192
- Tange sø I 445, II 9, 20
- Tandslet III 430
- Tannishus I 414
- Taphede I 388, 442
- Tarm III 408
- Tarphage III 324, 411
- Tastum sø I 58
- Tavlov II 421
- Tem II 413
- Terndrup I *431
- Testrup, Ning herred II *227, 409
- Testrup, Rinds herred I *51, 441
- Thisted I *61, 62, 78, 83, 97, 116, 147, *150, *154, 248, 279, 281, 283, 287, 331-340
- Thisted amt I 9, 59, 113, 155, 265
- Thisted bispegaard (Thistedgaard) † I 331, 333
- Thisted breeding I 19, 26
- Thisted kalkværk I *13
- Thorsminde III *198
- Thorstrup III *409
- Thy I 11, 20, 28-34, 67, 73, 76 f, 79, 83 f, 95 ff, 104, 108, 110, 112 f, 115 ff, 254, 260, 262, 264, 266, 272, 274, 275, 277, 282, 284, 288, 349, III 275
- Thyboron I 21, 104, 257, *425, III 14, 46, 257
- Thyboron kanal I 20 ff, 425, III 257
- Thyholm I 28, 97, 252, 425
- Thyholmvejle I 28
- Thy syssel I 59
- Tihøje III 22, 405
- Tim (Tiim) III 136, 406
- Timgaard III *56, 140, 143, 153 f, 267, 406
- Timring III 405
- Tinghulen II *400
- Tinghøj, Harre herred I 438
- Tinghøj, Hindborg herred I 436
- Tinghøj, Nørre herred, Salling I 437
- Tinghøj, Ulborg herred III 405
- Tinglev III 425
- Tipperne III 26, 408
- Tirsbæk II 139, *140, *141, 142, 362, *417
- Tirstrup II 19, 119, 120, 401
- Tise, Børglum herred I 107
- Tise, Jerslev (Dronninglund) herred I 96
- Tise, Nørre herred, Salling I 97
- Tiset II 68
- Tislund, Malt herred III *9, 415
- Tislund, Nørre Rangstrup herred III *422
- Tislund, Vennebjerg herred I 96
- Tissing vig I 97
- Tisted, Kongens, se Kongens Tisted
- Tisted, Hindsted herred I 100
- Tisted, Nørlyng herred I 98
- Tistrup III 196, 409
- Tjele I 173, 193-194, *195, 197, 201-02, 207, 208, 264, *443
- Tjele lang sø I 56, 261

- Tjæreborg III 100, 136, 411
 Toelskov † I 290
 Tofteskov I 53
 Toftesø I 53
 Toftlund III 132, 422
 Toftlund bakkeø III 36
 Toftum III 177
 Toghale III 424
 Tollund I 120, *121
 Tolne bakker I 38, *39
 Tolstrup I 212
 Tontoft † III 393
 Tordrup len † II 43
 Tornby I 107, 141, 254
 Torning I 55 f, *155, *285, 445, II 224
 Torp †, se Nørtorp
 Torrild II 68
 Torsager II 109, *110, 399
 Torslev, Dronninglund herred I 113, 129
 Torslev, Øster Han herred I 419
 Torsminde III 405
 Torsmindegab III 27
 Torsted, Hundborg herred I 108
 Torsted hede III 61
 Torstedlund I 175
 Torstrup III 196
 Torum I 437
 Torup kirke † I 423
 Torup plantage I 35
 Torup volde II 126
 Tostrup I 109
 Tovskov III 140
 Trandum III 401
 Tranum klit I 37
 Trehøje, Hammerum herred III 22, 23
 Trehøje, Mols II 80, *81
 Trelde II 59, *163, 164
 Trelde næs II 164, 192, 228, *421
 Trend aa I 54
 Trend jagtgaard I 434
 Trend skov I 54
 Trevad I *222
 Trige II *404
 Trinderup II 392
 Trindhøj, Anst herred III *92, 94
 Trindhøj (Trindvold), Holmans herred II 126
 Trind sø II 29
 Trodstenen III 88
 Troldeokov I 50
 Troldhede III 198, 407
 Troldkirken I *108, 109, 430
 Trudsholm II *144, 145, 393
 Trustrup II 401
 Trædballehus II 362
 Træden II 139
 Trælborg, Anst herred III 139
 Trælborg, Skodborg herred III 139
 Trøjborg III 119, 138, *140, *141, 146 f, 157, 229, 424
 Tulstrup II 104
 Tunø II 223, 409
 Tvilum II 22, *111, 112, 118, 180
 Tved I *151, 254
 Tvede aa II 394
 Tvis III 400
 Tvis kloster † III 112, 244, 400
 Tylstrup I 271, 428
 Tyregod II 223, 418, III 81
 Tyrrestrup II 148-149
 Tyrsting II 139
 Tyrsting herred II 40, 70, 80, 412, III 77
 Tyrstrup III 119, 377, 418
 Tyrstrupgaard III 377, 418
 Tyrstrup herred † (se Nørre og Sønder Tyrstrup herreder) III 46, 49
 Tyvedalen I 378, *379
 Tømmerby, Vester Han herred I 148, *152, 153, 167, 421
 Tømmerby, Vrads herred II 85
 Tønder III *8, 32, 61, 62, 63, 64, 69, *117, 119, 147, 202 f, 229, *230, 365-376, 381
 Tønder amt III 47, 64, 69, 78, 84, 105 f, 165 f, 385
 Tønder herred III 46, 47, 50, 84, 368, 424
 Tønderhus (Tønder slot) † III 147, 366, *368, 375
 Tønder len † III 46
 Tønder skibbro III *370, *371, 375
 Tørning † III 46, 62, *139, 141, 157 f, 420
 Tørning len † III 46, 64, 117, 118, 328-329, 420, 422
 Tørninghus, se Tørning
 Tørning vandmølle III *202
 Torrild herred II 41, 72, 419
 Tørring II 75, 413
 Tøstrup II 80
 Uggerby I *40, 60, 119
 Uggerby aa I 40
 Ugilt I 113, 160
 Ulborg III 133, 136, 267, 405
 Ulborg herred I 95, III 45, 48, 75 f, 80, 405
 Uldum II 224, 418
 Ulkebøl III 117, 118, 132, 361, 430
 Ulkebøl skov III 42
 Ulkær mose III 243
 Ullerup, Elbo herred II 363
 Ullerup, Revs herred I 108
 Ullerup hgd. I 193, 196
 Ullerup kirke † II 373
 Ulstrup I 130, *182, 183, 193, 447, II 8, 136
 Ulvedals plantage I 266, III 19
 Ulvehøj I 109
 Ulvemose III 37
 Ulvholm II 126
 Underbjerg III 226
 Urnehoved III 63, 427
 Urup, Slavs herred † III 417
 Urup, Voer herred II 137, *138, *139, 415
 Vaar I 184, 435
 Vaarsø II 415
 Vadehavet III 28 ff, *35, 298 f
 Vadskærgaard III 142
 Valsgaard I 109
 Valsted I 251
 Vamdrup II 230, III *93, 210, 416
 Vamdrupgaard III 140
 Vandel II 419
 Vandfuld herred I 59, 95, III 45, 46, 48, 75 f, 79, 404
 Vang I 423
 Vanhøje I 117
 Vanned sø I 30
 Varde I 76, 81, III 54, 55, 56, 57, 203 f, 210, 214, 263, 265, 267, 295, 317-326
 Varde aa III 16, 87, *321, 409
 Varde bakkeø III 20
 Vardehus † III 44, 52, 54, *55, 317 f, *321
 Varde syssel II 37, III 43, 44, 52, 75, 81, 408
 Varnæs III 66, 69
 Vedelslund II 180, 407
 Vedersø III 227, 406
 Vedsted, Gram herred III 420
 Vedsted, Hvetbo herred I 78
 Vedsted aas III *420
 Vedse I 56
 Vejen III 415
 Vejers III *28
 Vejerslev I 447
 Vejgaard I 367
 Vejlbj, Børglum herred I 161
 Vejlbj, Elbo herred II *174
 Vejlbj, Hasle herred II 405
 Vejlbj, Sønder Dyr herred II 96, 99
 Vejle II 47, 51, 57, 64, 112, 194, 199, *206, 219, 220, 225, 226, 229, 349-362, III 216
 Vejle aa II 204, *229

- Vejle amt II 37, 38, 44, 71, 80, 158, 165, 173, 183, 184, 185, 186, 188, 357, III 43, 75 f
- Vejle fjord II 32
- Vejrmøllehøj I 109
- Vejrum III 7, 53, *129, 130, 267, 403
- Vejrup III 132
- Vellef I 156
- Velling III *110, 111
- Vem III 403
- Vemmingbund III 41
- Vendelbo stift † I 70
- Vendsyssel I 9 f, 14 ff, 37-48, 59, 61 f, 67 f, 73, 76, 79 f, 84, 95 f, 98, 103 f, 106 f, 110, 112 f, 118 f, 126, 141 f, 169, *239, 245, 254, 260, 264, 265, 276, 281, 288, II 251, III 75, 76, 202
- Venge (Veng) II 189, *410
- Veng klosterkirke I 137, II 91, 93, *94, *95, *96, 110
- Vennebjerg I 117
- Vennebjerg herred I 59 ff, 79, 95 f, 415
- Venning I 98
- Venø I 19, III 402
- Venø bugt I 19, III 13, 271
- Venø sund I 19
- Vestbirk II 415
- Vesteraa I 349, *357
- Vester-Assels I 159
- Vester Brønderslev † (se Brønderslev) I 100, *242
- Vester Han herred, se Han herred, vester
- Vester Hassing I 428
- Vesterhavet III 196 f, 223, 287
- Vesterholm III 234, 235
- Vester Horne herred III 45, 49, 78, 81, 323, 410
- Vester Lisbjerg herred II 39, 68, 404, III 77
- Vester mølle III 87
- Vester Nebel III 126
- Vester-Torup I 160
- Vester Vanned I 116
- Vester Vedsted III 100, 129, *212, 220, 413
- Vestervig I 59, 72, *114, 137 f, 142 f, 148 ff, 240, 246, 254, 276, 349, 425, III 43
- Vestervig kloster † I 31, 135 ff, *137, *145, *147, 161, 166, 167, *202, *203, 207, 277, 425
- Vestervig klostrens len og amt † I 65
- Vesterø I 155, *420
- Vestlæs vejle I *33, 34, 421
- Vettels † I 341
- Viborg I 55, *60, 65, 67, 70 f, 74 f, 78, 81 f, 84, 97, 135, 138 f, 155, 159, 162, 241, 248, 276, 278, 279, 282, 385-404, II 46, 51, 91, 203, 230, III 224, 225
- Viborg amt I 9, 59 f, 64, 66, 75, 95 f, 98 f, 109 f, 113, 116 f, 244, 265, II 38, 188, 192, 198, 209
- Viborg domkirke I 138, *139, *140, 274, 387, *390, 392, 398, *402, *403, 404 II 94
- Viborg hedeplantage I 58
- Viborg Nørresø I 12, 56
- Viborg stift I 59, 79, III 43
- Viborg Sønderø I 56
- Viby II 227, *409
- Vidaaen III *29, 37, 365, 366, 382, 425
- Videbæk III 407
- Viffertsholm I 197, 207
- Vigsø I 117, 332, 334
- Vilbjerg III *17, 193, 400
- Vildmose, Lille I 10, 17, 53, 104, 267, 270, 271, 429
- Vildmose, Store I 18, *44, 45 ff, 53, 104, *119, 120, 270, *418, 428
- Vildmosegaard I 53, 267-268
- Villerup I 193
- Villestrup I 175, 178, 188, 191, *206, *207, 264, 432, II 142
- Vilslev III 112, 118, 120, 162, 414
- Vilstrup III 230
- Vilsund I 19, *22, *23, 25
- Vindblæs, Gerlev herred II 393
- Vindblæs, Slet herred I 119
- Vinderslev I 157, 158, 167, 445
- Vinderslevholm I 176, 197
- Vinderup III 401
- Vinding II 420
- Vindum I 161
- Vingsted II 422
- Vinkel I 225
- Vinkel hage III 88
- Virksund I 19, 234
- Virring II *67, 77, 83, 92-93, 95, 96
- Vis herred † (se Lundtoft herred) III 44, 47, 428
- Visborggaard I 182, 184, 191, *192, 193, 197, 208, 432, II 136
- Visby III *169
- Visby aa I 31
- Visby bredning I 19
- Viskum I 205
- Visselbjerg III 411
- Vissinggaard II 75
- Vitskøl kloster I 70, 92, 104, 143, 152, 190, 276, 433
- Vitved II 104, *105
- Viuf III 81
- Viuf Hovgaard II 383
- Vium I 64, 284, 445, II 224
- Vive I 262
- Vivild II 199, 398
- Vodder III *117, 128, 131
- Voer herred I 64, II 40, 70, 80, 166, 415, III 75
- Vogn I 106
- Vognsbøl III 98
- Vognshøj III 424
- Vojens III 420
- Vokslev I 100, 430
- Voldbjerg III 140
- Voldby I 426
- Vollerup III 430
- Volling I 436
- Volshøj I 447
- Volsted I 145 f, *146, 147, *164, 429
- Volstrup, Dronninglund herred I 300, 306
- Volstrup hgd. III 155
- Von aa III 261
- Vongshøj III 37
- Vonsild, Gislum herred I 64, 100
- Vonsild, Nørre Tyrstrup herred II 121, 424, III 69
- Vorbasse III 60, 417
- Vorbjerg høje II 80, 87
- Vore I *168
- Vorgaard, Dronninglund herred I 79, 85, 177, 182, *183, 189, 195, 200, 206
- Vorgaard, Helligum herred I 176
- Vorgod III 81
- Vorning I 98, *149
- Vorning Bavnehøj I 117
- Vorsaa I 16, 40, *416
- Vorup II 245, 396
- Vorupøre, se Nørre Vorupøre
- Vosborg (Nørre og Sønder Vosborg) III 151
- Vraa I 157, 417
- Vrads II 413
- Vrads herred II 40, 70, 80, 179, 413, III 46, 77
- Vrads sande II *25, 26
- Vranderup III 60, 416
- Vrigsted II 94
- Vrejlev kloster I 79, 417
- Vrensted I 160
- Vust I 67, 254
- Vust tange I 67, 70
- Vær II 146, 415
- Værum II 396
- Ydby I 117, 161, 274

Ydby hede I 116
Yding Skovhøj II 30
Yllebjerg bakkeø III *22

.Ebeltoft, se Ebeltoft

Ødstedlund II 84
Ødis Bramdrup II *173
Ødum II 396
Ø kloster † I 419
Øland I 18, 37, 128, 270, 419
Ølgod III 81, 82, 409
Ølst II 7, 8
Øm kloster II *48, 95, 110, 111, 218,
329
Ørby II 18
Ørbæk, Nørre Dyrs herred II *181
Ørbæk, Slet herred I 67, 380
Ørkenen II 35, 36

Ørnekol II 410
Ørnhøj III 406
Ørnsholm (Nørrevold) III 142
Ørreslev Hovgaard II 162
Ørslev kloster I 187, *198, 283, 440
Ørsted II 97, 98, *99, 100, 199, 397
Ørum, Dronninglund herred I 141,
153
Ørum, Fjends herred I 98
Ørum len og amt † I 65
Ørum slot † I 74, 424
Ørum sø I 30, *31
Øsby III 116, 132, 134, 419
Øsøs I 249
Østbirk II 415
Østeraa I 349, 353, *355, 358, 359,
368, 369
Øster Agger I *232
Øster-Brønderslev I 151, 417
Østerbygaard III *416

Østerbølle I 118 ff, 212, *213
Østergaard, Salling I 171, 176-177,
*178, 193, 204
Øster Gesten III 416
Øster Han herred, se Han herred,
øster
Øster Horne herred III 45, 49, 75 f,
81, 195, 409
Øster Hornum I 430
Øster Hurup I 432
Øster Løgum III 102
Østerild I 253
Østerild plantage I 33
Øster Lem hede III 96
Øster Lindet III 126, 224
Øster Lisbjerg herred II 39, 67, 399,
III 181
Øster Lyby I 118
Østerrev II 35
Øster Starup II 91, 100, *101

RETTELSER OG TILFØJELSER TIL DANMARK FØR OG NU, BD. I-III

Bd. I, s. 54, sp. 1, lin. 9 f. n. : *Gunderslev*, læs : *Gundersted*.

Bd. I, s. 75, billedtekst : *Thy*, læs : *Vester Han herred*.

Bd. I, s. 96, sp. 1, lin. 19 f. o. : *Lundbæk*, læs : *Lundbak*.

Bd. I, s. 109, sp. 2, lin. 11 f. o. : *Vest for Viborg*, læs : *Øst for Viborg*.

Bd. I, s. 141, sp. 2, lin. 3 f. o. : *Maarum*, læs : *Maarup*.

Bd. I, s. 156, sp. 1, lin. 6 f. o. : *Storvorde kirke er opført af gule munkesten*.

Bd. I, s. 161, sp. 1, lin. 18 f. n. : *Vejlby*, læs : *Vejby*.

Bd. I, s. 289, sp. 2, lin. 1 f. o. : *Skt. Hans kirke*, læs : *Skt. Olai kirke*.

Bd. I, s. 294, sp. 2, lin. 4 f. n. : 3, læs : 57.

Bd. I, s. 312, sp. 2, lin. 1 f. n. : 8341, læs : 834.

Bd. I, s. 325, sp. 1, lin. 4 f. n. : *Vestlige*, læs : *Østlige*.

Bd. I, s. 335, sp. 1, lin. 13 f. o. : *Nuværende Ny Torv og Hjultorv har også skiftet navne. De hed oprindeligt henholdsvis Frederiks Torv og Gryde Torv*, udgår. Læs i stedet : *Da huset midt på torvet forsvandt, og bækken blev rørlagt (omkr. 1910), blev torvet døbt om til Ny Torv*.

Bd. I, s. 335, sp. 1, lin. 10 f. n. ... *bebyggelse*. Tilføj : *En del af Knakken blev senere til et torv, som i første halvdel af 19. århundrede fik navnet Hjultorv*.

Bd. I, s. 336, øverste billedtekst : *Selve Nytorv, oprindeligt Frederiks Torv, er anlagt ca. 1850, da byen længe havde savnet en markedsplads*, udgår.

Bd. I, s. 336, nederste billedtekst : *Byens største torveplads*, udgår.

Bd. I, s. 338 og 339, billedtekster : *Strømstræde*, læs : *Strømgade*.

Bd. II, s. 39, billedtekst : *En anden tradition, der benyttes af Blicher i hans novelle: Præsten i Vejlby, lader henrettelsen finde sted ved Ravnhøj i Aalsø sogn. Ingen af traditionerne er dog historisk bekræftet*.

Bd. II, s. 119, billedtekst : *Højaltertavlen blev fuldført 1479, men først opstillet 1482*.

Bd. II, s. 143, billedtekst : lin. 12 f. o. : 1951, læs : 1952.

Bd. II, s. 418, sp. 1, lin. 6 f. n. : 1885, læs : 1855.

Bd. III, s. 119, sp. 1, lin. 19 f. o. : *Brejninggaard*, læs : *Bregninggaard*.

Bd. III, s. 286, billedtekst : *Esbjerg Kleve*, tilføj : *lå ud for østre dok, dige (fra midten ind til bolværket)*.

